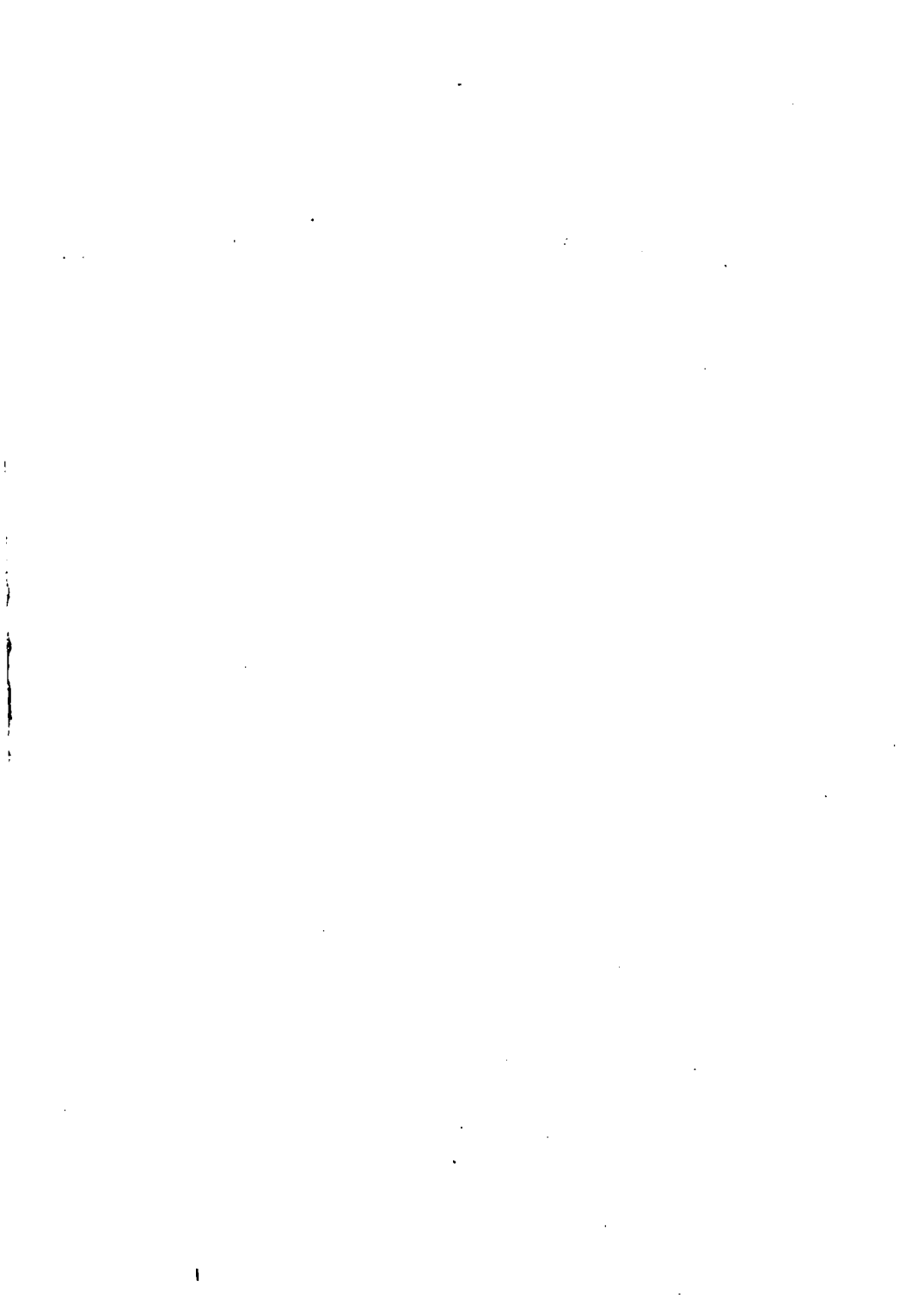

57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

'82/
1

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

A NŐ A TÖRTÉNELEMBEN

Marie-Thérèse d'Alverny: Hogyan látták a nőt a teológusok és a filozófusok	3
Alexander Gieysztor: A nő a 10–13. századi civilizációkban. A nő Kelet-Európában	40
Yvonne Knibiehler: Az orvosok és a női természet kérdése Napoleon Polgári Törvénykönyvének idején	55
Claude Fohlen: A nő a társadalomban	85
Villa Renzo: A prostitúció, mint történettudományi probléma . . .	119
Christopher Lasch: Az átalakulóban levő család	131
<i>BIBLIOGRÁFIA (Nő és társadalom)</i>	140

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900 közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.**

Éves előfizetési díj: 92.– Ft, példányonkénti eladási ár: 23.– Ft.

Index-száma: 25.886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László

Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete

Kiadásért felelős: Ránki György

8212774 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

HOGYAN LÁTTÁK A NŐT A TEOLÓGUSOK ÉS A FILOZÓFUSOK?

(La femme dans les civilisations des 10e – 13e siècles; Actes du colloque tenu a Poitiers les 23–25 septembre 1976. Poitiers, 1977. 15–39)

A 12. századi teológia és filozófia nő-fogalmát elemezni minden szempontból hálátlan feladat. A teológusok a kérdésről szólva mindössze annyit tesznek, hogy glosszákat írnak a Szentírás szövegeihez az egyházatyák írásainak felhasználásával, úgyhogy itt ne reméljünk eredeti megállapításokat; a moralisták szokásos közhelyei, tiszteletreméltó múltjuknál fogva aligha enged változatokat, a természetfilozófusokat pedig a probléma igen kevésbé érdekli. Nyugodjunk hát bele, hogy előadásunk rideg lesz, az illusztráló szövegek egyhangúak, és hogy csak pontatlan képet adhatunk az idézett férfiak valóságos felfogásáról. Van ugyanis az önmagában való nő, az Éva anyánk jelképezte absztrakt típus, és vannak a nők: rokonok, apácák, királynék, akikkel a tudós szerzetesek földi életük során kapcsolatban álltak, vannak továbbá a női szentek, akiknek erényét magasztalniuk kellett, jóllehet őket többnyire hagiográfiai konvenciók alapján ítélték meg. Sajnos a kijelölt téma arra kényszerít bennünket, hogy mi „a nő” problémáját taglaljuk.

A teológusok „a nővel” Éva kapcsán foglalkoznak, vagy a Genézis könyvét¹ kommentálva, vagy a Summákban és Szentenciákban. A nőt először a Genézis első fejezetének 27. verse említi: „Teremté tehát az Isten az embert az ő képére, Isten képére teremté őt; férfiúvá és asszonnyá teremté őket.”² Az előző vers (1, 26) juttatja kifejezésre Isten akarátát: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram* (Teremtsünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra); a szöveget két vonatkozásban is kommentálták. Először is a *faciamus* (teremtsünk) többesszáma az egyházatyák szerint a Szentháromságra utal, és nem az angyalok közreműködésére, mint ahogy ezt bizonyos zsidó hagyomány is tartja. Az angyalok közreműködését mindamellett nem utasítja el teljesen a keresztény bibliamagyarázat; a nő teremtésében ezt olykor sugallja vagy el is fogadja.³ Más kommentárok pedig az *imago* és *similitudo* (kép és hasonlatosság) kifejezésekre vonatkoznak. A kérdés az, hogy a két fogalom hasonló-e, vagy pedig különbséget, mégpedig fokozati különbséget kell-e látnunk a kép és hasonlatosság szavak kö-

zött? Ez a kérdés olyan élesen vetődik fel a 12. század vitáiban, hogy egy terjedelmes tanulmány is született: *Képmás és hasonlatosság a 12. században* címmel.⁴ A szerző több oldalt szentelt a kérdés témáknak közvetlenül érintő vonatkozásának: férfi és nő Isten képmására teremtetett? – kérdőjellel, hiszen egyes teológusok szerint a nő nem részesült abban a megtiszteltetésben, hogy közvetlenül Isten képmása lenne, hanem csupán Ádámé; őt csak a *similitudo* (hasonlatosság) illeti meg. Az általunk vizsgált időszakban, úgy tűnik, a harmadik kérdés nem vetődött fel. Az ugyanis, hogy a Genézis idézett verséből következtethetünk-e az első ember kétnemű voltára? Alexandriai Philón hajlik e felé az interpretáció felé: „A kép szerint teremtetett ember eszme volt, vagy típus, testetlen eszme, nem férfi és nem asszony, és természete szerint romolhatatlan.”⁵ Nisszai Szent Gergely, aki Philón *De opificio mundi*-jából (A világ teremtése) indul ki, az ember teremtéséről szóló értekezésében azt írja, hogy a nemiség a bűn eredménye.⁶ Távoli tanítványa, Johannes Scotus még tovább megy, szerinte a nemek közötti különbség megszűnik a végső *apokatasztazisz*-kor (végítélet), mikor a teremtés, megújulván, fokozatosan visszatér teremtőjéhez.⁷ Eriugenát ismerték a 12. században, de a *Periphiseon* eme szakasza, tudomásunk szerint, nem lett vita tárgya. A kora középkorban ez idő tájt a Genézis-interpretációk legfőbb teológustekintélye, Szent Ágoston ezen a ponton nem követte a philóni bibliamagyarázatot.⁸

A nő teremtését a Genézis második fejezete írja le; a nőnek ekkor még nincs külön neve. Isten a föld sarából formálja az embert, majd élő lehelket lehel belé és a paradicsomba helyezi. Majd így szól: „Nem jó az embernek egyedül lenni: szerzek néki segítő társat (*adiutorium*), hozzá hasonlót.”⁹ Isten álmod bocsát Ádámra, kiveszi egy oldalbordáját, hússal tölti be annak helyét, asszonnyá „alkotá” az oldalbordát és Ádámhoz viszi, aki felkiált: „Ez már csontomból való csont, és testemből való test; ez asszonyembernek (*virago*) neveztessek, mert emberből vétetett (*vir*).”¹⁰ A Biblia szavát a legtöbb teológus „szellemi” értelemben magyarázza; Ágoston nyomán¹¹ az álomba merült Ádám bordájából származó nőben csodálatos képét látják a kereszthalált halt Krisztus megnyílt oldalából születő Egyház születésének. Kevés kommentátor firtatja a bordából formált női test teremtésének módját; annyit mondanak, hogy az isteni hatalom egyik megnyilvánulása, és a kenyér megszorításának csodájára utalnak; mások, az Isten által teremtetett természet csodáit vizsgálva a számos kalászt termő búzamag példáját hozzák fel. A természetfilozófusok általában csak felhívják a figyelmet azokra a nehézségekre, amelyeket egy ilyen versmagyarázat jelent. Egyiküket, aki volt

olyan meggondolatlan, és a megszokottól eltérő magyarázattal állt elő, szigorúan utasították és vissza kellett vonnia szavait. A bibliai elbeszélés másik figyelemre méltó pontja a nő helyének meghatározása a férfival szemben: *adiutorium simile sibi* (segítő társat, hozzá hasonlót); ez a szóhasználat feltehetően azzal van kapcsolatban, hogy Isten az oldalbordát választotta a nő megalkotására, aki nem úrnője, nem is rabszolgája, hanem társa a férfinak.

A Genézis harmadik fejezete az első emberpár bűnbeesését írja le, és így alkalmas arra, hogy mind a bibliai kommentárok, mind a teológiai értekezések hosszan fejteggessék a nő szerepét, és különösen bűnösségi fokát. Melyikük a bűnösebb? A férfi vagy a nő? Abból, hogy némelyek Ádámnak a bűnbeesésben való bűnrészességét nem tartják kisebbnek, nem következik a nők kedvezőbb megítélése. A nőre kiszabott két büntetésből: „Fájdalommal szülsz magzatokat” és „ő pedig uralkodik te rajtad”,¹² csak a másodikhoz fűztek a nő sorsát illetően figyelemre méltó megjegyzéseket.

Mindeddig a nőnek nem volt neve; Ádám akkor ad neki nevet, mielőtt együtt elhagynák a paradicsomot: Éva lesz a neve, mivel ő lett anyja minden élőnek.¹³ Inkább minden halandónak, mondja egy 12. századi biblíamagyarázó.¹⁴

A Genézis könyvét kiegészítik még olyan szövegek, amelyek segítenek meghatározni a nő helyét a keresztény közösségen belül és magatartásához útmutatóul szolgálnak. Szent Pál illemkódexet egyesít erkölcsi intésekkel, közben az emberiség kezdeteire hivatkozik, noha nem mulaszt el emlékeztetni arra, hogy Krisztusban nincs se zsidó, se görög, se férfi, se nő.¹⁵ A Korinthus-beliekhez írott első levelében arra int, hogy a nők a keresztény gyülekezetben fedjék be fejüket, a férfiak viszont hajadonfőtt imádkozzanak; indokai a végső kiigazítás ellenére a férfiúi felsőbbrendűség hiveinek szolgáltatniuk érveket: minden férfiúnak feje Krisztus; az asszonynak feje pedig a férfiú; A férfiúnak nem kell befednie fejét, mivel ő az Istennek képe és dicsősége; de az asszony a férfiú dicsősége. Mert nem a férfiú (az első férfiú) van az asszonyból, hanem az asszony a férfiúból. Mert nem is a férfiú teremtett az asszonyért, hanem az asszony a férfiúért. Ezután az apostol ezt mondja: „Mindazonáltal sem férfiú nincs asszony nélkül, sem asszony férfiú nélkül az Úrban. Mert amiképen az asszony a férfiúból van, azonképen a férfiú is az asszony által, az egész pedig az Istentől.”¹⁶ Kicsit később Pál azt tanácsolja az asszonyoknak, hogy hallgassanak a gyülekezetben, ha pedig meg akarnak tudni valamit, kérdezzék meg otthon a férjüket.¹⁷ A korinthusi nők nyilvánvalóan bőbeszédűek voltak, az igehirdető pedig így védekezett

az alkalmatlan közbeszólások ellen. Hasonló tanácsokat találunk az Efésus-beliekhez és Kolossébeliekhez írott levelekben is, de itt ezeket a házasságot szentesítő hasonlat egészíti ki: „Ti férfiak, szeressétek a ti feleségeteket, mi-képen Krisztus is szerette az egyházat, és Önmagát adta érte. Azért ti közü-letek is, ki-ki az ő feleségét úgy szeresse, mint önmagát.”¹⁸ De Pál gondo-san hangsúlyozza, hogy az asszony alá kell hogy vesse magát férjének az Ūrban. A Timótheushoz¹⁹ és Titushoz²⁰ írott levelek az illemlködexet egé-szítik ki: tanácsokkal látja el a nőket arra vonatkozóan, hogy öltözködjé-nek illemtudóan és feltűnő fényűzés nélkül, hogy mi az özvegyek és idő-sebb nők szerepe a keresztény gyülekezetekben, a fiatalabbakat pedig be-vezeti az erények gyakorlásába. A Timotheushoz írott levélben említi Éva bűnét, alávetettségének okát: „Mert Ádám teremtett elsőnek, azután Éva. És Ádám nem csallattatott meg, hanem az asszony megcsallattatván, bűnbe esett.”²¹ Szent Pálhoz hasonlóan Szent Péter²² is azt ajánlja, hogy az asz-szonyok engedelmeskedjenek férjük akaratának a Szentírás szent asszonyai-nak példáját követve, a férfiak pedig lakjanak együtt értelmes módon fele-ségükkel, az asszonyi nemnek, mint „gyöngébb edénynek” tisztességet té-vén, mint akik örökös társaik az élet kegyelmében. A kereszténység kezde-tén a férfi és nő Isten előtti egyenlősége ily módon fogalmazódik meg, ám ezt az egyenlőséget a szelleml életben találjuk, és nem a gyülekezetek szo-kásaiban. A nő alávetettsége szabadon vállalt kötelesség, amelyet mérsékel a szerelem és a neki járó figyelmesség.

A Genezist kommentáló egyházatyák közül Nyugaton a leggyakrab-ban Szent Ambrust és Szent Ágostont idézik. Szent Ambrus a hat nap le-írásában Szent Vazulnak a Hexaameronról írott homiliáit követi, de Vazul az ember teremtésénél megáll. Ambrus a *De paradiso*- (A paradicsomról)-ban önállóbban elmélkedik a férfi és a nő megjelenéséről, a Gondviselés által ne-kik szánt sorsról. Először is, felmerül a kérdés, miért teremtette Isten az asszonyt, ha egyszer ennek rossz vége lett. Isten, mondja Ambrus, megal-kotta az asszonyt, akinek az emberi nem szaporodását kell szolgálnia, bár jól tudta, hogy magával rántja férjét a bűnbe; ám Istennek jobban tetszett, hogy sok lény legyen, akiket majd megválthat, mintsem az egy szem Ádám, minden bűntől menten.²³ A nőnek mégis megvolt az a fontos kiváltsága, hogy Isten a paradicsomban teremtette, míg a férfit a paradicsomon kívül. Ebből is látni, hogy nem számít sem a hely méltósága, sem a származás elő-kelesége, hanem csakis az erény. A paradicsomon kívül, tehát a méltatlan helyen teremtett férfi megmutatta, hogy ő a jobb; a rangosabb helyen, a paradicsomban teremtett nő viszont silányabbnak bizonyult, hiszen első-

ként csábult el, és még a férjét is bűnbe vitte.²⁴ A vélemények eltérőek; a magam részéről én úgy vélem, mondja Szent Ambrus, hogy a nővel kezdődött a rossz, általa kezdődött a hazugság. A nő vitte bűnbe a férfit és nem a férfi a nőt, miként Pál is mondja.²⁵

A magatartásbeli különbség mélyén olyan indítókok vannak, vagy legalább is olyan mozzanatok, amelyek a két lény természetéből következnek; és itt Ambrus Philóntól²⁶ veszi a férfi és az értelem (*mens*), a nő és az érzékenység (*sensus*) párhuzamát. E hasonlat gyakran szerepel a férfiúi felsőbbrendűség bizonyítására, holott kettejük szoros egységét fejezi ki, hiszen a férfi és a nő, miként az értelem és az érzékenység, nem nélkülözhetik egymást. Hiszen a nő önmagában *adiutorium bonum*, jó segítő társa a férfinak, igaz, *inferior adiutorium* (alacsonyabbrendű segítőtárs).²⁷ A nő bűnbocsánatot nyer, mert bevallotta a bűnét; férje felé kell fordulnia és szolgálnia őt, mindenekelőtt azért, hogy ne essék könnyen bűnbe, azután pedig, hogy egy erősebb lény hatalma alatt, megfogadja annak tanácsait. Ebben az alávetettségben, teszi hozzá Ambrus, számomra nyilvánvaló Krisztus és az Egyház misztériuma. Ez az Egyház Krisztushoz való „megtérésének” az előképe, valamint az isteni Ige jámbor szolgálatáé, ami ugyancsak előbbre való, mint az evilági szabadság.²⁸

Ágostonnak a *De genesi contra Manichaeos* (A manicheusok ellen) c. írásában²⁹ található értelmezése hasonló Szent Ambruséhoz. Ő is előveszi a philóni hasonlatot, de továbbfejleszti és fokozza; úgy véli, hogy a nő alávetettsége a dolgok rendje; úgy helyes, ha a férfi uralkodik a nőn és kormányozza, ahogy a lélek a testet és a férfiúi értelem ura a lény animális részének; ha a nő uralkodik a férfin és az animális rész az értelmén, akkor a házban minden a feje tetejére áll. A nő arra teremtett, hogy a férfi segítő társa legyen; a férfi kormányoz; a nő engedelmes; a férfit az isteni Bölcsesség kormányozza, a nőt a férfi. Ágoston is hivatkozik Szent Pálra: a férfi feje a Krisztus; a nő feje a férfi. Ágoston mindamellett leszögezi, hogy a *homo* (az ember), aki első teremtesekor férfinak és asszonynak teremtett (hozzátéveszi azonban, hogy szó sincs kétneműségről), tehát az emberi lény, férfi és nő, Isten képmása; így hát a nő, csakúgy mint a férfi, részesül az isteni képmás megújulásának és „átformálásának” kegyelmében.³⁰

Utolsó idézetünk a *De Genesi ad litteram*-ból (Genezis-magyarázat) való, és úgy tűnik, hogy ebben a kommentárban Ágoston kedvezőbb véleményekkel van a nőkről. A férfi és a nő Isten által elrendelt egyesülését magasztalja. A nőt azért teremtette Isten a férfi oldalbordájából, hogy jelezze azt a szerelmet, amely összeköt férjet feleséggel.³¹ A Genezis elbeszélése

első sorban szent jelkép: mint már Ambrus is mondta, az alvó Ádám bordájából formált Éva a kereszthalált halt Krisztus nyílt sebéből született Egyházat jelképezi: *Dormit Adam, ut fiat Eva; moritur Christus, ut fiat Ecclesia.*³² (Ádám alszik, hogy legyen Éva, Krisztus meghal, hogy legyen Egyház.) Ezt a misztikus magyarázatot, amelyet a középkori teológusok alázatosan követnek, Szent Pál tekintélye támasztja alá: *Dicit Apostolis ipsum Adam formam futuri esse.*³³ (Az apostoloknak mondja, hogy ő a jövőő Ádám előképe.) Látni fogjuk, hogy e szimbólum alapján marasztalják el az egyik merész természetfilozófust, mert kétségbe merete vonni a Genézis szó szerinti értelmét.

Ágoston azt is megvizsgálja, hogy milyen felelőssége van férfinak és nőnek a bűnbeesés történetében.³⁴ Igaz, írja, hogy a nő hagyta magát elsőnek elcsábítani, és ő bujtotta föl Ádámot az Istennek való engedetlenségre, de a férfi ellenállás nélkül engedett, és nem használta az eszét; ezért egyformán bűnösök. A nő büntetésének magyarázata: *et ipse tui dominabitur* (ő pedig uralkodik te rajtad) mutatja, hogy a nő nem természete, hanem bűne miatt rendeltetett a férfi uralma alá. A szerelemmel egyesült alávetettség kemény, a rabszolgasághoz hasonló szolgasággá változott, és ez szintén a bűn következménye. Igaz, hogy a szeretet révén a házastársak egymást kölcsönösen szolgálhatják, az apostol azt azonban nem engedi meg a nőnek, hogy férjét kormányozza. Az isteni parancs a férfinak ítélte az uralkodást; *Maritum habere dominum meruit mulieris non natura, sed culpa.* (Nem a természete, hanem a bűne miatt érdemlette meg a nő, hogy férje ura legyen.)

Szent Jeromos közismerten az egyik szélsőségből a másikba esik; a nőt önmagában megveti, de női barátainak bőkezűen osztogatja tanácsait, és csak úgy dől belőle a jámbor római asszonyok dicsérete. Blesilla nevű barátnője postumus kívánságának eleget téve kommentálja Jeromos a Prédikátor könyvét³⁵; Blesilla emlékének tisztelete nem enyhíti a női nem iránti szigorát. A szerző azt írja, hogy a nő keserűbb a halálnál, és hogy az a csapda, amelybe a bűnös beleesik. Erre Szent Jeromos még rálicitál: a nő minden baj forrása; általa lépett be a halál a világba; elragadja a férfiak drága lelkét. Ha meghódítja szerencsétlen kedvese szellemét, magával ragadja, s a férfi nem is nézhet körül, hogy merre jár; és kiveti hálóját az ifjú szívére. Salamon nem meggondolatlanul beszél így a nőkről, hanem tapasztalatból, hiszen éppen azzal sértette meg Istent, hogy elcsábult a nőktől. A Prédikátor azzal folytatja, hogy nem tudott igaz nőt találni a világban; hiszen a nő, magyarázza Szent Jeromos, az örömrre, és nem az erényre csábít. A férfiak serdülő koruktól fogva csábulnak a rosszra, az emberi nem megrontásában

mégis a nőké az elsőbbség: *In hac ruina generis humani, facilius ad casum est mulier.* (Az emberi nem eme romlásában a nő bukik könnyebben.) És e pesszimista elmélkedések alátámasztására Vergiliust idézi:³⁶

varium et mutabile semper

Femina

(Amilyen hóbotos az asszony, / Éppolyan ingatag is)

Szent Jeromos nőellenes fegyvertára még gazdagabb Jovinianus ellen írt értekezésében.³⁷ Szembeszállva az aszketikus irányzattal, Jovinianus a házasságot dicsőíti, a szüzességet és a teljes önmegtartóztatást pedig elítéli, szerinte ugyanis ezek a manicheus dogmákhoz tartoznak. Az értekezést a felháborodott olvasók elvitték Jeromoshoz, és ő szabályos cáfolatot írt el-lene. Jovinianus bibliai idézeteivel könnyen szegezett szembe szintén bibliai, de ellentétes értelmű idézeteket, majd profán szerzőkre hivatkozva kimutatta, hogy még a pogány antikvitásban is becsben tartották a szüzességet vagy azt, ha az özvegy nem házasodott újra. A mű terjedelmes és egyben legérdekesebb része a házasság kényelmetlenségeit festi le, különösen pedig, hogy mit jelent a filozófusok számára; a leghíresebb példa Szókratész házassága. Nagy sikert aratott Theophrasztosz egy művének,³⁸ egy maró, nőellenes gúnyirat idézésével, amely szerint a nők okozzák minden baját azoknak, akik voltak olyan óvatlanok, hogy feleségül vették őket. Hosszú a 12. századi szerzők listája, akik használták és néha ki is színezték a Jeromos-szöveget és a Theophrasztosz-idézetet.³⁹ Noha Jeromos és Theophrasztosz célja az volt, hogy elriasszák a bölcset, ill. az egyházatya a papot a házassági kötelektől, az idézett mű a pikantériát sem nélkülöző példák és érvek tárháza lett a moralisták és szatirikusok kezében. Juvenalisból is meríthettek volna, akinek szatíráit szorgalmasan másolták a 11. és 12. században, de a *Szatírák* távolról sem közelítik meg az *Adversus Iovinianum* (Jovinianus ellen) népszerűségét; csak hébe-hóba idéznek a Hatodik Szatírából, amely főleg a kicsapongás és a bujálkodás ellen irányul, és amelynek a magzatelhajtó asszonyokról szóló része igen szórakoztató. A „négy nagy” latin nyelven író egyházatya közül időrendben az utolsó Nagy Szent Gergely, aki lelkipásztori elmélkedéseiben elég távol áll Jeromosnak a női veszély elleni kirohanásaitól: azt írja, hogy a házasság önmagában véve jó dolog, a Gondviselő az emberi nem szaporítására rendelte el,⁴⁰ és római hívei elé állít példakép gyanánt egy keresztény anyát, aki, mielőtt maga is a vesztőhelyre menne, arra buzdítja hét fiát, hogy hitükért haljanak mártírhálát ők is. A környezetében levő férfiak figyelmét felhívja, hogy becsüljék meg az ilyen nőt, és tűnjön el saját jellemükön, hasonlítsák össze saját gyávaságukat Felicitas

hős bátorságával. Amikor eljön a Teljhatalmú Bíró, mit mondunk mi, férfiak, emez asszony dicsőségének láttán? Mentséget találhatnak-e a férfiak értelmük gyengeségében, amikor szemük előtt lesz az, aki legyőzve a világot, nemén is úrrá lett?⁴¹ Figyelemre méltó, hogy Szent Felicitás mártír dicsőítésében benne foglaltatik a föltevés, hogy a bátorság, elvben férfierény, Szent Gergely azonban nem takarékoskodik sem az erősebbik nem intésével, sem pedig a nők dicséretével, akiknek ugyanúgy az a dolguk, hogy – miként a többiek – a Megváltó szűk és meredek és csakis az erény által egyengetett útját járják.

A keresztény antikvitás egyházatyái után idézzük Sevillai Izidort, minden középkori könyvtár alapvető forrását. Izidor *Etimológiája* nagy mértékben hozzájárult a gyengébb nem ugyancsak megrögzött képzetének elterjedéséhez:

Vir nuncupatus, quod maior in eo vis est quam in femina; unde et virtus nomen accepit.

*Mulier vero a mollitie, tanquam mollier, detracta littera vel mutata, apellata est mulier.*⁴²

(Férfinak mondatik, mert benne több az erő, mint a nőben; az erény is innen kapta nevét. A nő a gyengédségből, mivel gyengédebb, és ha elveszünk vagy fölcserélünk egy betűt, nőnek neveztetik.)*

A férfira és a nőre vonatkozó, általánosan elfogadott nevek tehát az erő és a gyengeség fogalmához kapcsolódnak. Éva nevének magyarázatakor ugyanilyen szójátékkal él a szerző: *Heva interpretatur 'vita', sive calamitas, sive 'vae', Vita, quia origo fuit nascendi; calamitas et vae, quia per prevaricationem causa exstitit moriendi...*⁴³ (Évát 'élet'-nek vagy bajnak, vagy 'jaj'-nak magyarázzák. Életnek, mivel a születésnek lett eredete, bajnak és jajnak, mivel csalárdsága folytán a halálnak oka lett.) A nevet azután általánosságban is vonatkoztatja a nőre, mint ami a férfi számára jónak és rossz-nak egyaránt okozója: *Alii autem dicunt ob hoc etiam Hevam vitam et calamitatem appellatam quia saepe mulier viro causa salutis est, saepe calamitatis et mortis, quod est „vae”.* (Mások azonban azt állítják, hogy azért hívják Évát életnek és bajnak, mert a férfi számára gyakran az üdv, gyakran a baj és a halál, azaz a „jaj” okozója.) Az enciklopedista Izidor után most lássuk a *Szentenciák*⁴⁴ teológusát, aki így foglalja össze nézeteit: eredetileg Ádám és Éva együtt teremtetett, de azután külön formáltatott

*Az etimologizálás a *mollier* = gyengédség, és *mulier* = asszony, nő szavak hasonlóságára épül. Magyarban visszaadhatatlan. – A ford.

meg a férfi oldalbordájából; a férfi az Isten képmására teremtetett, a nő a férfi képmására, így tehát a nőt természeti törvény rendeli a férfi alá; a férfi önmagáért lett teremtvé; a nő viszont azért, hogy a férfit segítse: *ob adiutorium viri* (a férfi segítő társául). A római jog csak megerősíti a természet törvényét, mikor a nőt könnyelműsége miatt gyámság alá helyezi még akkor is, ha nincs férjénél.⁴⁵ A püspök, lelkipásztori megfontolásból, nyája gyengébb része felé is fordul. Izidor emlékezteti a férfiakat a nők iránti kötelességükre⁴⁶: a férfi feladata, hogy példát adjon a nőnek, ne követeljen tőle több erényt, mint amennyit maga is gyakorol. Ha a nő engedelmeskedik a férfinak, ez az alávetettség szabad és szerelemteljes szolgaság legyen, *serviendum viro quadam servitute libera et dilectione plena*.

Most pedig következzenek azok a középkori szerzők, akik az Írás-magyarázatukban, amely hol szellemi, hol morális jellegű, igen fontos hivatkozásokkal élnek és akik elveiket az evilági életben óhajtják alkalmazni. A 11–13. század Genézis-kommentátorai közül először néhány írásmagyarázót fogunk megvizsgálni. Bruno de Segni a szimbolikus bibliamagyarázat híve. Az Isten hasonlatosságára teremtetett ember, aki az összes állatok ura, az apostoli és doktori rend, vagyis a *praelati* (prelátusok) képe; de, teszi hozzá visszaemlékezve az Izidor-féle meghatározásra, ahogyan az egyházatyák között egyesek férfiúi erővel vannak megáldva, mások viszont női gyengeséggel, igen helyesen mondja az Írás: „Férfiúvá és asszonnyá teremté őket”. A nő azért teremtetett a férfi oldalbordájából, hogy a férfi ily módon természetes szerelemmel kötődjék a nőhöz, aki test a testéből.⁴⁷ De az Ágoston nyomán haladó Bruno számára Éva mindenekelőtt az Egyház képe; ilyen irányban értelmezi a kígyó megátkozását és a nő bűnhődését: ez egyrészt az Egyház és az ördög szembenállását jósolja meg, másrészt pedig az Egyház azon üldöztetéseit, amelyeket szentjein keresztül szenvedett el, de vonatkozik ez termékenységére is.⁴⁸

André de Saint-Victor a 12. századi kevés hebraista egyike és a betűszerinti írásmagyarázat képviselője;⁴⁹ mindazonáltal, Bruno de Segnihez hasonlóan, ő is átveszi az ágostoni értelmezést; Isten azért inkább a férfi oldalbordájából alkotta meg a nőt, és nem földből, hogy ezáltal még becsesebb legyen a férfi számára, hiszen az ő testéből alkottatott. A nemek egyenlőségének igaz, elég halk, szószólója. Elődeit követve ő is elmondja, hogy a nő alávetettsége büntetés a baj miatt, amit a férfinak okozott, de hozzáteszi, hogy ha a nő nem lett volna a bűn kútfeje, talán a férfival egyenrangú lenne: *Forsitan par illi futura esset, si peccandi auctor non fuisset*.⁵⁰

Pierre Comestor *Historia scolastica*-ját egy évszázadon át a bibliai tudományok kézikönyveként használták; igen eredeti mű, amennyiben a szerző a rabbinikus kommentárokra támaszkodva próbálja megtalálni a *hebraica veritas*-t (a zsidó igazságot). Minden fenntartás nélkül elfogadja azt a tételt, miszerint a nő megalkotásában az angyalok is résztvettek.⁵¹ *Tulit Dominus unam de costis eius, carnem scilicet et os, et aedificavit ministerio angelorum illam in mulierem...* (És kivett az Isten egyet az ő oldalbordaí közül, húst és csontot tudniillik, és az angyalok segítségével asszony-nyá formálá azt.) Nagy sikert aratott azzal, ahogyan megmagyarázta, miért ilyen nevet adott Ádám az asszonynak a bűnbeesés után.⁵² Éva életet jelent, de ezt az elnevezést az emberiség nyomora fölötti panaszként is érthetjük, valamint a gyereksírásra való célzásként is. Születéskor a fiúk a-t, a lányok e-t mondanak; innen a (közmondássá lett) versei:

Omnes dicent e vel a

*Quotquot nascuntur ab Eva.*⁵³

(Akinék az anyja Éva, azt mondja, hogy e vagy a)

A Chartres melletti Bonneval kolostor apátja, Ernaud szimbolikus és morális értelmezést ad. A hatodik napon teremtett *homo* (ember) két része között különbséget lát; a *vir* (férfi) az Isten képére, a *virago* (asszony) pedig hasonlatosságára teremtetett, aminek misztikus értelme van, mivel a *vir* szó szellemileg telített, a *femina* (nő) szó azonban kevesebb hajlamot mutat a szemlélődésre; de az idők beteljesülésével nem lesz se férfi, se nő, hanem egyetlen teljes és tökéletes teremtmény.⁵⁴ Ez az eszkatológikus látomás mintha közvetlenül Johannes Scotus *Periphraseon*-jának apokatasztázis (feltámadás)-leírását idézné. Ernaud is szívesen elidőz a férfi – *mens* (értelem), nő – *sensus* (érzelem) párhuzamok fejtegetésénél;⁵⁵ de a bűnbeesés ügyében semmivel sem engedékenyebb a férfi, mint a nő iránt; a nő könnyen engedett a kígyó rábeszélésének, így gögből és engedetlenségéből vétkezett; Ádám pedig nem tudott ellenállni. Ezt követi egy összehasonlítás Ádám és Jób között, ami ugyancsak nem válik az első előnyére, hiszen a féregrágta, nagy nyomorban sínylődő szent ember sokkalta energikusabbnak mutatkozott, mint a paradicsomban és tökéletes egészségi állapotban élő Ádám; ezen túlmenően is, Jóbnek még a női nyelv csípését is el kellett tudnia viselni, és szilárd szelleme mit sem törődött felesége balga beszédével, sőt, egy alázattal teli válaszában a női elbizakodottságot férfiúi méltósággal csillapítani tudta.⁵⁶

Az írásmagyarázatok mellett beszélnünk kell a *Distinctiones*-ről (Értelmezések)⁵⁷ is: ezek a tanárok és prédikátorok számára készült olyan bib-

liai kifejezések értelmezésgyűjteményei, amelyek mást és mást jelenthetnek adott esetben, és amelyek különböző értelmét itt megtalálhatjuk, magyarázattal együtt. A 12. század végén két híres teológus állított össze ilyen gyűjteményeket; a 13. században azután számos követőjük akadt. Alain de Lille Ermengaud-nak, a Saint-Gilles-i apátnak ajánlotta művét, amelyet élete delén készített; mindamellett valószínű, hogy ez a hatalmas szöveget hosszú oktatói pálya gyümölcse. A *mulier*⁵⁸ (asszony) szó alatt a legkülönbélebb, de többnyire szimbolikus jelentéseket találjuk. *Mulier* Egyházat jelent a Genézis alapján: „És ellenségeskedést szerzek közötted és az asszony között” (Gen. 3. 15), vagyis az ördög és az Egyház között; A Példabeszédek szerint: „Derék asszonyt kicsoda találhat?” (Példab. 31, 10) a *Mulier* az isteni Bölcsességet jelentheti, mikor az Evangélium azt mondja, hogy egy asszony, elvesztvén egy drachmát, méceszt gyújtott... Az egyházatyák nyomán Alain a tíz drachma paraboláját a testet öltött Igére alkalmazva értelmezte, az Isteni Bölcsességre, amely azért jött a világba, hogy megtalálja és megváltsa a bűnös embert.⁵⁹ Ezek a jelentések a legmagasztosabb értelemmel ruházzák fel a szót; de vannak pejoratív hasonlatok is, különösen a Philóntól és Szent Ambrustól származók: a nő ilyenkor az érzéki képességet (*sensualitás*) jelöli; az apostol azért is mondja, hogy a férfi az asszony feje, mert az észnek kell irányítani a *sensualitas*-t (érzékiiséget). A szó értelmi fogyatékoságot is jelöl; ezért is mondja a Bölcs: „Jobb a férfi igazságtalansága, mint az asszonynak jótéteménye” (Préd. 42, 14), mivel ahogyan az erősek hibája olykor erényre lehet alkalom, ugyanúgy a gyengék erénye bűnre lehet alkalom, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy „férfin” olyasvalakit értünk, aki erővel és ítélőképességgel van megáldva, „nőn” pedig fogyatékos és ítélőképességgel nem rendelkező szellemet. A férfi jele tehát a szilárd értelem, szemben a nő jellegzetességével, a gyenge és ítélethozatalra alig képes szellemmel, de nagy érzékenységgel.

Alain kortársa, Kántor Péter a Genézishez és Szent Pálhoz tartja magát.⁶⁰ A *maledicta* (átkozott) szónál a nő két bűnére emlékeztet: mivel engedett a gögnek, Isten megalázta, és azt mondta, hogy a férfi kemény uralma alá helyeztetik; nem szerelemmel rendeltetik alá, hanem félelemmel. Mivel evett a tiltott gyümölcsből, ő is gyümölcsében kapja büntetését: „Fájdalommal szülsz magzatokat”; de az ítéletben átok is van: „fájdalommal” meg áldás is egyszerre: „szülsz magzatokat”. A büntető Isten irgalmas is volt. A *mulieres* (nők) szónál Péter szaporítja Pál intéseit: „A ti asszonyaitok hallgassanak a gyülekezetekben” (*ecclesia*), Szent Cipriánt, Szent Ambrust és Szent Jeromost idézi a nők elegáns öltözködésére és cifrázkodására

való hajlamait illetően, de végkövetkeztetése sokkal mérsékeltebb; nem ítéli el a férjüknek tetszeni kívánó asszonyokat: *Fortē potest dici quod sufficit uxori facere tantum ne displiceat viro, et est aliquod medium inter placere et displicere.* (Talán mondhatjuk, hogy elég, ha a feleség annyit tesz, hogy férje ne találjon benne kivetnivalót, és a középúton marad tetszés és nem-tetszés között.)

Talán a bibliai *Distinctiones* (Értelmezések) mellé tehetjük a 13. század első negyedében működött laoni kanonok, Adam de Courlandon *Allegoriae morales*-eit (Erkölcsei allegóriáit), mivel ezek a Szentírás témáinak lelki értelmezései.⁶¹ Nem minden meglepetés nélkül olvassuk ebben a nő, a hűséges lélek szimbólumának dicséretét: *Fidelis anima dicitur mulier...ratione similitudinis.* (A hűséges lélek nőnek mondatik...a hasonlóság miatt.) Mert az asszonyok jámborak, termékenyek, lágyak és alázatosak; férjüknek engedelmesek és nekik alárendeltek; az apostol előírásainak megfelelően a templomba fedett fővel járnak, ott pedig csendben vannak. A továbbiakban azokat az erényeket fejtegeti, amelyek a hűséges lélek sajátjai, és amelyeket az előzőekben mint asszonyi tulajdonságokat sorolt föl, legalábbis azért, aki megfogadja Szent Pál tanácsait. Adam de Courlandon ezek után nyugodtan előveszi a *mulier-sensualitas* és *vir-ratio* (nő-érzékenység és férfi-értelem) párhuzamát, vagyis a bűnbeesés történetének magyarázatában elismert férfiúi felsőbbrendűség hasonlatát: Éva evett először a gyümölcsből; mert a bűn az értekeknél kezdődik; azután Ádám is evett belőle; így erősíti meg az értelem a bűnt. Az ördög nem merte először Ádámot megkísérteni, mivel a megkísértés kudarcra végződött volna az értelem ereje miatt. Ezért az ellenség a várost arról az oldalról támadja, ahol az erődítmény a leggyengébb.⁶²

A bibliai kommentárok nem választhatók el a teológikus szövegektől; a 12. században ezek mind a *sacra pagina* (szent írás) fogalomkörébe tartoztak. Az emberi lény természetét vizsgáló teológusok a Szentírásra támaszkodnak; A Genezisből és a Pál-levelekből vett idézetek szolgálnak érveik megtámogatására.

Anselmus igenszemélyes észrevételeket tesz Ádám és Éva bűnösségével kapcsolatban, bár végkövetkeztetése szinte megegyezik Szent Ágostonéval. Úgy véli, hogy mindketten megmásíthatatlanul felelősek, minthogy az „Ádám” név az első napon férfinak és asszonynak teremtet emberre vonatkozik.⁶³ Látszólag Éva vétkezett elsőként és ő vitte bele Ádámot; de számos érv szól az ellenkező értelemben és Ádámot vádolják. Kettejük egyesülését az egész embert jelölő „fő rész” elnevezés fejezi ki, és amely az

oldalbordából alkotott asszonyt is magában foglalja. Másrészt pedig, ha egyedül Éva vétkezett volna, ebből nem következne az egész emberi nem bukása; Isten, aki Ádamba az egész emberiség magvát ültette, egy másik asszonyt is elővehetett volna belőle. „Ádámon” tehát mindkettőjüket kell értenünk. Anselmus mindamellet elnézőnek mutatkozik az összülők irányában. A *Cur Deus homo*-ban Anselmus kijelenti, hogy Ádám és Éva megváltattak, ő ugyanis elképzelhetetlennek tartja, hogy Isten kizárta volna az égi városból azon emberek szüleit, akikért ez az égi város építettett.⁶⁴ Ugyanebben a művében fejti ki a 12. században oly igen kedvelt Új Éva témáját, és nagy jótékonyan azzal vigasztalja az asszonyokat, hogy ha Éva a bűn forrása volt, Szűz Mária az üdvé. Hogy az asszonyok csak ne keseredjenek el, hogy egy nő okozta baj miatt ők már nem lehetnek boldogok; minden reményüket abba vessék, hogy nőtől származik ez a hatalmas jó.⁶⁵

Honorius a *Gemma animae*-ban (A lélek kelyhe) foglalja össze a nővel kapcsolatos véleményét, így Éva vétkének következményeit, és Szent Pál megszorító intéseit.⁶⁶ Mint a liturgia-kommentátorok többsége, Honorius is Amalariust⁶⁷ követi; természetes ékesszólása révén a nők templomban szokásos viseletének szimbolikus és morális magyarázatai megszépülnek. Ősi hagyomány választja el a férfiakat és a nőket,⁶⁸ a férfiak délen, a nők északon állnak; mindez annak kimutatására szolgál, hogy az erősebbik nem képviseli az evilági hév súlyos kísértéseiben megedződött szenteket, míg a gyengébb nem az erőtlenebbeket, akik éppen ezért a nekik megfelelő helyen is állnak. Amalarius ugyanezt világosabban mondta: „A nők északi oldalon való elhelyezése azt mutatja, hogy az erőtleneknek, akik nem képesek elviselni a kísértések hevét, alacsonyabban kell állniuk.”

Honorius természetesen arra is emlékeztet, hogy a nőknek fedett fővel kell járniuk és nem szabad prédikálniuk (*populum alloqui*). Három dolog szól az első előírás mellett: a nők az ördög csapdája, s vigyázni kell, nehogy a fiatal emberek szíve fennakadjon szálló hajuk hálójában; másodszor pedig, egyeseket esetleg büszkeséggel töltené el hajuk szépsége, mások meg szégyenkeznének satnya hajzatuk miatt; a harmadik ok pedig az, hogy emlékezzünk az eredendő bűnre, melynek oka a nőnél van. Ezért is kell neki, bűnösnek, fedett fővel járnia, hogy mutassa alávetettségét.

A nővel kapcsolatos eredeti gyalázat egy másik következményére egy 13. század eleji liturgiai értekezés szerzője hívja föl a figyelmet. Pierre de Roissy *Manuale de mysteriis Ecclesiae* (Az Egyház titkainak kézikönyve) c. munkájában különös előszeretettel időzik el a harangszónál. Mikor a lélek-haranghoz ér, hangsúlyozza, hogy a férfi számára a harangszó hármas, a nő

számára kettős.⁶⁹ E megkülönböztetés oka a következő: *Pro viro pulsantur ter intercese, quia imago Trinitatis primo inventa est in viro, qui primus factus est. Pro femina vero bis, quia per feminam fuit alteritas, id est separatio hominis a Deo. Unde binarius infamis est, eo quod alteritatem significat.* (A férfiért háromszor harangoznak, mivel az elsőül teremtetett férfiban jelent meg először a Szentháromság képe. A nőért kétszer, mert a nő révén lett a másság, vagyis az ember elszakadása Istentől. Innen, hogy a kettősség gyalázatos, mivel hogy másságot jelent.) A másságot bevezető kettős számot az egyházatyák a rossz jelképének tartják, különösen Szent Jeromos. Mivel az asszony hozta a világba a bűnt, csak két harangszóhoz van joga, míg az elsőül teremtetett férfi, a Szentháromság képe, három harangszóra jogosult.

Most pedig vizsgáljuk meg a 12. század néhány teológiai iskolájának képviselőjét, és kezdjük mindjárt Abélard-ral. Tegyük félre Héloise-zal való levelezését,⁷⁰ valamint a *Theologia christiana* (Keresztény teológia) II. könyvét;⁷¹ ebben bőven felhasználja az *Adversus Iovinianum*-ot (Jovianus ellen) a bölcsőhöz illő önmegtartóztatás és a házasság okozta kényelmetlenségek kapcsán; Abélard részletesen elemzi azokat a veszélyeket, amelyeket a nők jelentenek az erény és a nyugalom számára; a kép nem teljesen sötét, mivel úgy Jeromos, mint a 12. századi filozófus hosszan dicsérik az erényes hölgyeket. Tudjuk, hogy Héloise az *Adversus Iovinianum*-ból vette érveit a házasság elutasításához, amely nincs tekintettel a bölcsre és megakadályozza abban, hogy szelleme teljes szabadságában folytasson tanulmányokat.⁷² A levelezésnek ezt a vonatkozását már bőségesen kommentálták, úgyhogy mi nem időzünk tovább nála.

A Hexaameron kommentárja Abélard egyik legutolsó műve, amelyet Heloise kérésére írt és a Vigasztaló apácáinak okulására.⁷³ Abélard előrebo csájtja, hogy Szent Ágostont fogja követni, de fejtegetéseiben nem lehet nem felismernünk a témáról kialakított személyes véleményét. Nincs túlságosan kedvező véleménnyel „az önmagában vett nő”-ről, bármilyen érzéssel viseltessék is Héloise és lányai iránt.

Abélard is úgy véli, hogy a *homo* (ember) közös elnevezés a *vir*-re (férfi) és *femina*-ra (nő), mivel mindketten „eszés állatok”. Nem bibelődik a görög filozófia meghatározásával, mivel a Bibliát követve akarja kimutatni a *vir* (férfi) felsőbbrendűségét férfi és nő kettéválasztásánál.⁷⁴ A férfi Isten képére teremtetett, a nő csak a hasonlatosságára. A férfinak nagyobb a méltósága; ennyiben inkább hasonlít Istenhez, mint a nő, ezért is hívják Isten képmásának, *imago eius dicitur*. A nő hasonlatosság, *similitudo*; a nő is,

akár a férfi, közeledik Istenhez, mivel neki is van értelme és a lelke halhatatlan, de a férfi hasonlatossága nagyobb, mivel, ahogyan a világegyetem is Istentől kapta létét, ugyanúgy az egész emberi nem, a nőt is beleértve, testi létét az első embernek köszönheti. Ezen túlmenően, a férfiban több az értelem és a bölcsesség; ezt látjuk a bűnbeeséskori magatartásán. Őt nem tudta a kigyó elcsábítani, mint a nőt; biztos, hogy jobban szerette Istent, és nem tudta feltételezni, hogy Isten irigyli őt és ravaszsággal és hazugsággal éljen. Abélard ezután átveszi Ambrustól a nő paradicsombani teremtésére vonatkozó azon megjegyzését, miszerint ez olyan kiváltság, amely mégsem mentette meg Évát az elcsábulástól: *In inferiori loco <factus> vir melior invenitur, et illa quae in meliori loco facta est inferior reperitur.* (Az alacsonyabb helyen teremtett férfi jobbnak találtatott, az pedig, aki jobb helyen lett, alacsonyabbnak ítéltetett.) Miután a női alacsonyabbrendűség kérdése egyszer s mindenkorra eldőlt, Abélard ugyanazon ambrusi szöveg alapján üli meg diadalmasan a gyengébb nem ragyogó visszavágóját az Új Évával a Nagyboldogasszony ünnepén az apácáknak mondott egyik prédikációjában.⁷⁵ Ádám a paradicsomon kívül teremtetett; Éva a paradicsomban; az Úr föltámadott a földön, anyjának teste az egekben. Gondolják csak meg a nők, milyen dicsőségbe emelte alacsonyabb rendű nemüket az Isten; a paradicsom természetes hazájuk, és nem csupán a földi, hanem az égi paradicsom is. Az ő Ádámából teremtetett Éva; az Új Ádámot, az ő Ádám megváltóját, Mária szülte.

Ezt a témát Abélard nagy ellenfele, Szent Bernát is feszegette nagy ékesszólással Mária mennybemenetelére írott egyik prédikációjában.⁷⁶ A Teremtő, nagy bölcsességében, jobba alkotta azt, ami le lett rontva; az Új Ádám az ő helyébe lép, Mária Éva helyébe. Mivel mindkét nem vétkezett, úgy helyes, ha mindketten ott vannak „jóvá tételünknel”. A Kiszasszony napjára írott prédikációjában Szent Bernát a férfit és a nőt egymással kibékítő Mária alakját festi le előttünk:⁷⁷ az emberi nem megváltására Isten Máriába helyezte el a világ egész értékét. És miért? Talán azért, hogy Éva Lányában fölmentessék, és hogy a férfi és a nő civakodásának vége szakadjon. „Ne mondd többé, ő Ádám: az asszony, akit mellém adtál, a tiltott gyümölcsöt adta nekem; inkább azt mondd: az asszony, akit mellém adtál, áldott gyümölcszel táplált.” Szent Bernát e szövegében szó sincs „alacsonyabb rendű nemről”; filozófusunknál sokkal kedvezőbben ítéli meg a nőt. Az viszont messzebb megy a „gyengébbik nem” hősnőinek magasztalásában. A Vigasztaló himnuszaiiban⁷⁸ dicséretet zeng a Biblia szent asszonyairól, akiknek bátorsága túlment számos férfién. Magasztalja azon nők bátorságát

és szerelmét, akik „tántoríthatatlan juhokként” követték a Krisztust passió-jában, míg a „nyájbeli kosok”, vagyis az apostolok, félelmükben elszaladtak. Abélard vakmerőbb; a diakonisszák intézményének visszaállítására is gondolt. Bőven vannak írásos források akár az Apostolok Cselekedeteiben, akár a Levelekben. A Rómabeliekhez írt levél kommentárjában⁷⁹ Abélard az egyházatyákat idézi, pontosabban Jeromost a diakonisszákról és az Egyházban betöltött szerepükről alkotott véleménye alátámasztására. A Vigasztaló apácáihoz intézett egyik levelében az apátnőt a *diaconissá*-hoz⁸⁰ hasonlítja. Abélard nem megy tovább a diakonátusnál, amikor azt követeli, hogy a nő kapja vissza méltóságát az Egyházban. Minden helyeslés nélkül, csak idézi a két híres testvér véleményét, akikre csak utal, és akik talán Bernard és Thierry de Chartres⁸¹ lennének, és akik szerint az isteni szavak rendelkeznek a szentségek megvalósításában azzal az erénnyel, hogy hatékonyságuk nem változik, bárki mondja is ki azokat: *Ut etiam mulier et quislibet cuiuscumque sit ordinis vel conditionis per verba dominica sacramentum altaris conficere queat.* (Legyen az bár asszony, vagy bármilyen rendű és rangú, az isteni szavak révén az oltári szentséget bizony meg tudja valósítani.) A Vigasztaló apácáihoz intézett levelében Abélard a nők előmenetele mellett száll síkra, és a nőket tudós tanulmányokra buzdítja,⁸² mert így mélyíthetik el a szent doktrínát. Jeromosnak erényes és tudós barátnőihez írt leveleit idézi, és kétszer is megemlíti, hogy az apácáknak olyan apátnőjük van, akinek tanítása semmilyen kívánnivalót nem hagy hátra, úgy példamutatása, mint kultúrája révén. Még ha kétségbe vonjuk is e levél hitelességét, elég, ha Pierre Abélard-nak Héloise-hoz írott hosszú, vigasztaló levelét olvassuk,⁸³ és máris látjuk, hogy a 12. századi férfiak bizony elismerték egy nem mindennapi nő értékét. Abélard egyik tanítványa, aki kommentárt írt Szent Pál leveleihez,⁸⁴ szintén a diakonisszák pártján van s az apácákkal egyenrangúaknak tartja őket; kiemeli, hogy az apácák a misén nem olvashatják az Evangéliumot, a hajnali ájtatosságon azonban igen. A Timotheushoz írott levéllel kapcsolatos megjegyzések közül kiemelnénk néhány szemléletes leírást, amelyek a nők napi foglalatosságait festik le; ezek meggátolják a nőket abban, hogy ugyanolyan odaadóan imádkozzanak, mint a férfiak, mivel nekik a gyerekekkel és a háztartással is kell foglalkozniuk; ezen túlmenően is, az illem úgy kívánja, hogy a nő titokban imádkozzék, míg a férfi bármikor imádkozhat, sőt el is várják tőle. A férfi munkájához képest a nő nem szűnő munkája a szamarat és a lovat juttatja eszünkbe; a gyengébb számár naponta és szüntelenül kénytelen dolgozni; a ló pedig, bár nincs úgy a munkához kötve, mint a szamar, az eredményt tekintve sokkal többet mutat föl:

Asinus enim qui multo debilior est, laborem habet, qui nunquam cessat, cotidianum. Equus vero non ita in labore assiduus est, cuius tamen unus labor labores asini universos longe vincit. (A szárnak ugyanis, mely sokkal gyengébb, olyan munkája van, amely egyetlen nap sem szűnik. A ló pedig a munkában nem olyan kitartó, mindazonáltal egyetlen munkája a szárnak összes munkáját messze felülmúlja.) Nem akarjuk egészen Abélard-ig visszavezetni ezt a nő számára egyáltalán nem megtisztelő összehasonlítást a teherhordóállattal... Ezzel szemben a *Philosophus*-nak, vagyis Abélardnak tulajdonítanak egy kedvezőtlen vélekedést az apátnők általi oktatásról. Ők vezethetnek és irányíthatnak, de ez a hivatás a háziasszonyokéhoz hasonlítható; szó sincs a Szentírás tanulmányozásáról, mint a IX. levélben. Héloise kivétel volt.

Azok a 12. századi teológusok, akiknek tantételei a legnagyobb és leghosszabban tartó hatást fejtették ki, Hugo de Sancto Victore és Pierre Lombard, a „Szentenciák Szerzője” volt. Hugo de Sancto Victore személyesebb hangon, Pierre Lombard didaktikusabb szándékkal követi a Genezis értelmezésében az egyházatyákat, Ambrust és Ágostont. A nő megalkotása tárgyában Hugo részben Ágostonra támaszkodik. A nő azért teremtetett a férfi oldalbordájából, hogy kiderüljön, hogy ő *consortium dilectionis*-nak (drága társnak) lett teremtvé; ha a fejből alkottatik, akkor esetleg uralmat nyer a férfi fölött, ha lábból, akkor ez a szolgaság jele lett volna. Márpedig, mivel a nőnek a férfi számára társnak kellett lennie, és nem úrnőnek vagy rabnőnek, *nec domina, nec ancilla, sed socia*, a férfi oldalbordájából kellett hogy kivetessék, hogy a férfi megértse: a nő mellette áll: *Ut iuxta se ponendam cognosceret quam de iuxta se sumptam didicisset*.⁸⁵ Ez időközben közhellyé lett; Pierre Lombard szó szerint érti, akárcsak kommentátorai. Hugo azonban részletesen kifejti házasság-tanát, és kitart amellett, hogy az igazi szentség létrehozásához önkéntes és kölcsönös szerelem szükséges, bár elismeri a nő gyengeségét és viszonylagos passzivitását.⁸⁶ Korábban láttuk, hogy Philón nyomán az egyházatyák a férfit az értelemhez, a nőt pedig az érzékiséghez vagy érzékenységhöz hasonlították. Hugo hasonlata három fokozatot tartalmaz, a nő a köztes fokon áll, és nagyjából a házi tűzhely irányítása vagy olykor a javak kezelése a feladata, és ez többnyire egyezik a középkori asszonyok szerepkörével.⁸⁷ A legfölül álló férfiban van az értelem; de van egy másfajta értelem is, ez inkább a testi és látható dolgokkal törődik, és így az első alárendeltje, és az elsőre hallgatva, ez irányítja a harmadik fokon álló érzékiséget. Így hát az emberben három képesség rejtőzik: a bölcsesség, az okosság, az érzékenység. A bölcsesség az isteni felé for-

duló értelem, az okosság az emberi felé forduló ész; az érzékenység a földi dolgok iránti vágy vagy éhség. A férfi a bölcsesség képe, a nő a *forma prudentiae* (az okosság alakja), az állat a *sensualitas* (érzékiesség) hasonlatossága. Hugo elmondja, hogy mindhárom tulajdonság együtt van az emberi lényben, és csupán hasonlatról van szó; ez is mutatja Hugo de Sancto Victore bölcs mértékletességét, amely a női bűnösségről alkotott véleményében is megmutatkozik.⁸⁸ Első pillanatra úgy tűnne, hogy a nő a legbűnösebb, mivel Ádám csak gyengeségből vétkezett és az Éva iránt való gyöngédségből. De beleegyezett, mondja Hugo, és nem dorgálta meg a bűnöst; a bűn egyforma, mivel a férfi *peccanti consensit et peccatum illius consentiendo suum fecit*. (a vétkezővel egyetértve, annak vétkébe beleegyezve, azt magáévá tette). És mivel a nő kevesebb értelemmel van megáldva, mint a férfi, az ördög ezért is fordult inkább őhozzá. Ez is megtalálható Pierre Lombardnál. Pierre Comestorhoz hasonlóan, ő is elfogadja az angyalok részvételét a nő teremtésében;⁸⁹ majd egy pusztán fizikai természetű kérdést vizsgál, amelyet akkoriban gyakorta fölvetettek; Robert de Melun hosszan fejtegeti; az oldalbordát külső dolog hozzátételével vagy anélkül formálták növe?⁹⁰ Pierre Lombard arra a következtetésre jut, hogy a női test kizárólag az oldalborda anyagából formáltatott, minden külső hozzáadás nélkül, az isteni hatalom erejénél fogva; ez volt Hugo és a *Summa Sententiarum* szerzőjének véleménye is. A női bűnösség fokáról vallott nézetek áttekintése után ő mintha azon a véleményen volna, hogy Éva bűne súlyosabb, mint Ádámé.⁹¹

Lombard kortársa, Robert de Melun, hírneves tudós, teológiai Summája még ma is részben kiadatlan.⁹² A nő megalkotásának kérdésénél Hugo és Pierre Lombard érvelésére hivatkozik, hogy ti. miért az oldalbordára esett a választás, és nem a fejre vagy a lábra; de azt is hozzáteszi, hogy ezek az érvek csupán az emberi értelem művei, ő pedig jobban szereti a spirituális értelmezést; Ádám a szűz földből született, ő a *forma Christi futuri* (a jövőendő Krisztus alakja); az Ádám oldalbordájából született Éva az Egyház képe. Ritkán fordul csak elő, hogy teológusok elmulasztják megemlíteni az Ambrus és Ágoston által kijelölt írásmagyarázat ezen misztikus vonatkozását. Robert ugyanígy viselkedik azokkal szemben, akik Ádám oldalbordájának megnövekedését olyan érvekkel igyekeznek megmagyarázni, amelyek pusztán az emberi ismeretekre apellálnak, és így nem alkalmazhatók Isten mindenhatóságának műveire. A Robert által annyira helytelenített *quidam* érvelési mód fejtegetése messzire vezetne; mindazonáltal nem lenne érdektelen kikutatni, hogy a természettudósok mely köre dolgozta ki az atomok osztódásának elméletét. Ahogyan a nő teremtésénél, Robert a megkísértés-

nél is a spirituális értelmezés híve. Az ördög csakis isteni utasításra kísértette először az asszonyt, mert így jut kifejezésre „jóvátételünk” parancsa; Évával szemben megjelenik Szűz Mária *in cuius salutatione mutatum est nomen Evae*⁹³ (akinek üdvözlésében megváltozik Éva neve), mivel ő hozta világra azt, aki egyedül válthatja meg az embert a bűntől.

Gilbert de Poitiers a Korinthusbeliekhez írott első levél kommentálása során vizsgálja meg a férfi és a nő szerepét.⁹⁴ Az apostol szavait szellemi vagy misztikus értelemben magyarázza. A *vir* (férfi) a szellemet képviseli, a *mens*-et és felsőbb *ratio*-t (értelem, ész); a *mulier* (nő) a testet, az állati képességet, a *sensus*-t (érzék). A férfiúi értelemhez hasonló belső szellem (*mens interior*) meg kell hogy fékezze lelkünk étvágát, amely testünk jólakadására hoz bennünket mozgásba. E hasonlat dacára Gilbert nyugodtan kijelenti, hogy akár a férfinál, akár a nőnél, *in utroque sexu* (mindkét nemben) az emberi természet Isten képmására, az ő szellemében teremtetett, és ez teljesen egyezik Szent Ambrus tanításával; az isteni kép „átformálása” annál is nagyobb, minthogy a szellem az örök dolgok felé fordul. Hugo de Sancto Victore nyomán Gilbert is a földi dolgokat intéző gyakorlati szellemhez hasonlítja a nőt; nagyon helyes, hogy fölötte legyen egy olyan hatalom (a felső értelem), amely nem engedi, hogy az alacsonyabb dolgok veszélyesen elragadják. Amikor Szent Pál ezt mondja: *Omnia autem ex Deo* (Az egész pedig az Istentől), Gilbert ezt így magyarázza: „A férfi és a nő teste, lelke és szelleme Istentől való, akinek létüket köszönhetik.” Misztikusan ezt úgy kell értenünk, hogy a szellemi és lelki képesség együtt van; a szellem a lelki képesség nélkül nem tud egészen azonosulni az égi dolgokkal; és a lelki képesség a szellem nélkül nem tudja jól igazgatni a földi dolgokat. Minden Istentől való, éppúgy az égi dolgok szemlélete, mint a földi dolgok igazgatása. Hugohoz hasonlóan, Gilbert is mérsékelt állásponton volt a nő helyzetére vonatkozóan, bár igencsak nehéz következtetéseket levonni egy misztikus értelmezésből. A Titushoz írt levél kommentárjában világosabban fejti ki az egyházatyákkal jobban megegyező magyarázatát a női alárendeltség kérdésében: Nem mondatott az embernek: „Írányítsd hitvesedet”, ahogy írva van: „Uralkodjál a tenger halain” stb., ez ugyanis oktan alávétettséget jelentene, hanem ezt mondta a nőnek: „Fordulj a férjed felé, ő kormányozni fog téged, okosan és szabad engedelmisséggben”, *libera obsequela*.

Gilbert tantételét az Arsenal könyvtárának kéziratai között találhatjuk meg, Szent Pál leveleinek egyik kommentárjában.⁹⁵ A szerző előveszi a *vir* (férfi) által szimbolizált értelem, és a *mulier* (nő) fogalommal jelölt

affectio carnalis vagy *animalis* (testi vagy lelki vonzalom) közötti párhuzamot. Mint Gilbert, ő is azt mondja, hogy a férfi és női *homo* (ember) Isten képmása. Szórakoztató *excursus*-t tart a férfi és nő szörzetéről, temperamentumáról, ami tökéletesen megfelel a korabeli természetfilozófusok felfogásának. Miután Szent Pál úgy találta, hogy a férfi számára az a természetellenes, ha befödi a fejét, míg a nő számára az, ha nem, szerzőnk hozzáteszi: A nőnek megvan a saját, természetadta fátyla, hajzata (*capillatura vel capillatio*); természetéhez tartozik, hogy hosszú, sűrű haja legyen, és ez nem mondható el a férfiról. Találkozni ugyan nagyhajú férfiakkal, mégis gyakoribb a kopasz. Ennek a ténynek tehát fizikai oka van. A dús hajzat a női vérmérsékletben uralkodó nedves és hideg eredménye; a férfiban uralkodó hev és szárazság a tágulás helyett összehúzódást idéz elő. Ezért van az, hogy a férfifejen a haj nem nő olyan sűrűn, sem olyan hosszú. A leghidegebb és legnedvesebb férfi még mindig forróbb és szárazabb, mint a leghevesebb és legszárazabb nő.

A porretánus iskola két mestere, Alain de Lille és Simon de Tournai olyan teológiai Summát írt, amelyben Éva teremtetését és bűnbeesését taglalják; utóbbi a bűnbeesés témáját fölvette *Disputationes*-ében is. Mi most csak Éva bűnösségére vonatkozó állításaikkal foglalkozunk. Alain előveszi a szokásos érveléseket⁹⁶ és a *De Genesi ad litteram* azon fejezetét (11, 34) idézi, amelynek végkicsengése szerint a férfi és a nő egyaránt vétkes. De Alain ezen a ponton nem fogadja el Ágoston tanát. Az igaz, hogy hasonló körülmények között a nagyobb tudással megáldott bűnös (*transgressor*) súlyosabb bünt követ el. De előfordul az is, hogy a körülmények megváltoznak, és pontosan erről van szó a bűnbeesés történetében is; Ádám tudása nagyobb volt; vétke mégis kevésbé súlyos, mint Éváé, mert Éva ellen súlyosbító körülmények szólnak; több megvetés volt benne (az isteni rend iránt), hitelt adott a démon szavának; istennő, *tanquam dea* akart lenni. Még ha elfogadjuk is, hogy Éva tudatlanságból bűnözött, mikor hitelt adott a démon szavának, mégis, ismerte Isten parancsolatát, és azt is tudta, hogy ezek megszegése bűn; következésképpen tudatlansága nem menti föl. Hasonló indoklással ítéli el Évát Simon is.⁹⁷ Ő arra a következtetésre jut, hogy Éva bűne azért súlyosabb, mert ő Ádámnál hevesebben tört az istenségre, mert benne volt a női könnyelműség és a kevesebb értelem; Ádám azért volt kevésbé törekvő, mert több értelemmel rendelkezett.

Robert de Liège vagy, ahogy általában hívják, Rupert de Deutz első pillantásra a nők védelmezőjének látszik; a bűnbeesés előtt kortársainál sokkalta határozottabban beszél a nő méltóságáról és a férfival való egyen-

lőségéről.⁹⁸ Az ember név mindkét nemre illik, hiszen mindkettő Isten képmása, mindkettő értelmes lény és az örökkévalóság számára teremtetett. A nő tehát ugyanúgy Isten képmása, akár a férfi, és az apostol azért mondhatta, hogy a férfi dicsősége, mert hiszen húsából lett megalkotva. A nő lényege csupán a nemben különbözik a férfiéól; ő is ugyanúgy ura minden lelkes lénynak, akár a férfi, *conditio*-ja (rangja) méltósága révén. Sem nem esztelenebb, sem nem képtelenebb arra, hogy Teremtőjére hasonlítani igyekezzen. A Teremtő megalkotására azért választotta inkább Ádám oldalbordáját, szemben a föld anyagával, hogy a párt erős és feloldhatatlan szerelem kösse össze.⁹⁹ Ezután Rupert is szól az Egyház szent szimbólumáról.¹⁰⁰

Ez a kedvező hozzáállás azonban nem teszi elnézőbbé Éva „anyánk, minden élőlény anyja” iránt, midőn elcsábul és elcsábítja Ádámot.¹⁰¹ Részletesen elemzi a nő magatartását, kimutatja önteltségét és engedetlenségét. Megeszi a gyümölcsöt, ízlik neki, úgyhogy a kígyó beszédét igaznak is tartja. Ádámnak is ad gyümölcsöt, és Rupert ezen a ponton olyan megjegyzésekre ragadtatja magát a női jellemre vonatkozóan, amelyek igencsak nem hízelgők a nőre nézve: *Quomodo autem dedit, nisi iam abusiva vel imperio vel importunitate*. (Ahogyan adja, mi, ha nem csalfa, erőszakos és makacs.) No, most már család, erőszakos és makacs is a nő. A nő alkalmatlan természetének milyenségére és erejére, teszi hozzá a szerző, bőven találni példákat úgy a szakrális, mint a világi történelemben. Éva inkább erővel, mint csábérővel bírta rá a férfit arra, hogy neki engedjen, és ne Isten szavának. Éppen ezért az erőszakos nő megbűnhődött; volt mersze megsérteni Istent és férjének parancsolni; büntetése az, hogy a férfinak alá van vetve; jogai megnyirbáltattak (*diminutio capitis*). Rupert a Genezist a római jog segítségével glosszálja, és Éva büntetésének két fokát különbözteti meg.¹⁰² *Sub viri potestate eris et ipse dominabitur tui*. (A férfi hatalma alatt leszel, és ő uralkodik rajtad) A nő számára súlyosabb, ha a férfi *domonium*-a, (uralma), mint ha *potestas*-a (hatalma) alatt van. A római jog szerint a nő házassága előtt, mintegy gyámságban, a férfi hatalma alatt van. A férjhez ment asszony férje életében, nem készíthet végrendeletet férje nélkül. Ezért minősítik a férjhezett nőket *capite diminuta*-nak (jogaiban csorbított). A nő tehát soha nem szabadulhat meg a férfiúi járomtól; bármilyen korú és rendű, először gyámja hatalma alatt áll, később pedig, mikor törvényes házasság egy férfihoz köti, a férfi *domonium*-a (uralma) alá kerül. Ezek után Rupert igyekszik megvigasztalni „az örökös kiskorút” azzal, hogy a tiszta életű és hűséges asszonyok, akik méltók férjük jóindulatára, csak keveset vagy egyáltalán nem fognak szenvedni a rájuk mért büntetéstől. A szerzetes azon

észrevételei, melyek Éva másik büntetésére, a termékenységre és a szülési fájdalmakra vonatkoznak, a születéskorlátozás hívéhez lennének méltóak. Micsoda büntetés látni, hogy milyen túlságosan is nagy számban születnek olyan férfiak, akik nem Istenéi! Némely jámbor férfiak úgy találják, hogy Isten túlságosan is szigorú; jobb lenne, ha nem is születnének emberek, ha már igen, azoknak meg miért vannak gyermekeik?

A 12. század egyik legkiválóbb asszonya, Hildegard de Bingen, nem osztja az emberiségre vonatkozó ezen borulató nézeteket. Jóllehet ő *ex professo* nem teológiai kérdéseket feszeget, de a *Liber Scivias* és a *Liber divinorum operum* látomásaiban előadja az Égtől kapott intéseket. Az apáca magasztalja a házasságot és kijelenti, hogy a nő szerepének nagysága éppen a gyermekek világra hozatalában és felnevelésében van. Teremtéskor a nő tökéletes nő, ahogyan a férfi is tökéletes férfi, mindketten alkalmasak arra, hogy gyermeket nemzzenek és hozzanak világra. Az, hogy az első nő a férfi anyagából született, a férfi és nő házastársi kötelékének jele, és ezt a köteléket Isten hozta létre; a házasság önmagában véve jó, és ez most még inkább igaz; a férfi és nő az emberi nem szaporodása érdekében szerelmi egyesülésükben egy testté lesznek. A férfi és a nő annyira egyek, hogy az egyik nem képzelhető a másik nélkül. Hildegard még azt is megengedi magának, hogy elmélete alátámasztására megváltoztassa a Korinthusbeliekhez írott első levél szavait: *Mulier propter virum creata est et vir propter mulierem factus est...*, hogy ne váljanak külön és egyek maradjanak gyermekeikben, *in unitate natorum suorum*.¹⁰³ (A nő a férfi miatt teremtett, a férfi pedig a nő miatt.) Ebben Hildegard nem szakad el kora közgondolkodásától, hogy ti. a *proles* (ivadék) a házasság igazi java.

A sokgyermekes családokat védelmező apáca a női jogok harcosa is egyben? Hát nem; felismeri nemének gyengeségét, úgy látja, hogy a nő helyzete a férfiéhoz képest olyan, mint a napnak, vagyis a férfinak erejét felvevő holdé; a nő vesse alá magát és legyen mindig kész a szolgálatra; mert a férfinak szüksége van rá; a női kezek ügyessége öltözteti a férfit.¹⁰⁴ A főzés ugyan nem jön szóba, de feltesszük erre is gondot; ezzel szemben viszont nagyon is kifejezetten beszél a férfi családfenntartói szerepéről; Isten egyesítette a férfit és a nőt, azt, ami erős azzal, ami gyenge, hogy kölcsönösen támogassák egymást. Mindennek ellenére, nemének beismert gyengesége miatt tiltakozik Hildegard erőteljesen a női papság intézménye ellen;¹⁰⁵ a tilalmat maga Isten mondta ki egy látomásában: a nők nem közelíthetik meg az oltárt, mert ők *infirmum et debile habitaculum*, „egy gyenge és nyomorult kis lak”; arra valók, hogy világra hozzák és táplálják gyermekei-

ket, és nem arra, hogy misét mondanak. Mindenki maradjon a maga helyén, ezért is ítélik el oly igen nagyon a travesztitákat; a nők ne öltözzenek férfiruhába, a férfiak se női ruhába; a ruháknak tükrözniük kell a férfi-erőt és a női gyengeséget. Ez a szabály mindenkor érvényes, kivéve olyan súlyos eseteket, mikor a férfi életveszélyben van, vagy a nőt az a veszély fenyegeti, hogy elveszíti erényét.

Hildegard mindezek dacára olykor elragadtatja magát, és hosszasan ecseteli a nők kiválóságait, s kijelenti, hogy a nő sokkal kedvesebb és szeretetreméltóbb (*suavior*), mint a férfi,¹⁰⁶ nemét különösen a természetfilozófusok barátságtalan kijelentéseivel szemben védi meg, akik szerint a nő sokkal érzékibb, mint a férfi.¹⁰⁷ Szó sincs róla, mondja az apáca. A női természetben több a nedv, ez hévvel párosul, így lesz képes a befogadásra, de a bujaság távolról sem olyan erős nála, és nem olyan intenzív mint a férfinál, akit ebben a vonatkozásban az oroszlánhoz lehet hasonlítani, míg a nőt leginkább az foglalkoztatja, hogy gyermeket szüljön. Mivel a latin könnyebben túlteszi magát az illemszabályokon, Hildegard szavait inkább ezen a nyelven idézzük: *In illa non est tam fortis et tam fervens concupiscentia sicut in viro, qui fortis est tanquam leo ad concupiscentiam operis filiorum, ita quod ipse habeat fortitudinem concupiscentiae ac operis, muliere tantum hoc negocium habenti quod subiacet imperio voluntatis illius, quoniam ipsa occupata est in procreatione natorum, usquedum eos producat in mundum.* (Benne nincs annyi erő és heves vágy, mint a férfinál, aki olyan erős a gyermekcsinálás vágyában, mint az oroszlán, annyira, hogy ugyanannyi bátorsága van a vágyra, mint a tetre, a nőknek viszont csak az a dolguk, hogy alá vessék magukat a férfiúi akarat hatalmának, minthogy el vannak foglalva gyermekek létrehozásával, egészen addig, amíg őket a világra nem hozzák.)

A Hildegard által cáfolt természetfilozófusok nem bőbeszédűek e tárgyban. Azért vizsgálják az emberi természetet, hogy kimutassák a világegyetemben elfoglalt helyét és rögzítsék a vérmérsékletben mutatkozó különbségeket. Különösen Salernóban, de más orvosi egyetemeken is nagy becsben tartott Természeti Kérdések gyűjteményében csak futólag említik a nőt. Az orvosi munkák azt állapítják meg, hogy a női természet hideg és nedves; azt is láttuk, hogy ezt a teológusok is tudni vélik. Néhány nőgyógyászati kérdéssel találkozunk egyrészt Adélard de Bath-nál, másrészt pedig Guillaume de Conches *Philosophia*-jának negyedik könyvében;¹⁰⁸ ezek többnyire megegyeznek, és úgy tűnik, azonos forrásból származnak.

Adélard, Guillaume, de a „salernói” Kérdések legrégebb gyűjteménye is a következő problémát vizsgálja: ha egyszer a nők hidegebbek, mint a fér-

fiak, miért érzékibbek? Adélard úgy véli, hogy a libidóra való hajlam nem a női természet hidegségével kapcsolatos, hanem a hidegséggel párosult nedvességgel; természetes szükségletéről, és nem bűnről van tehát szó.¹⁰⁹ Guillaume a megoldás felvázolása után leáll, mert, mint mondja, nem akarja a papok szívét megsérteni, ha netán könyve a kezük közé kerülne,¹¹⁰ követjük hallgatását. Sajnos azonban ennél súlyosabban sértette meg a papokat, mivel elkövette azt az óvatlanságot, hogy a Genezist kora természeti gondokozása és ismeretei szerint akarta értelmezni, így hát nagy dorgálást kapott. A történet közismert, csak röviden vázoljuk, bár a vita igencsak izgalmas. Guillaume leírja az élőlények kialakulását az elemi összetevőktől kezdve.¹¹¹ A vízzel elkevert és forrón bugyogó földből a Teremtő különböző fajokat alkot, és ezekben az uralkodó elemmel párosuló nedvek a hangadók; az emberi test is ebből az agyagból készült, de az elemek tökéletes egyensúlyát tartalmazó részéből. Ami pedig a nőt illeti, akinek egyensúlya tökéletlenebb, valószínű, hogy az ő teste az ehhez legközelebb álló agyagból készült, hogy ne is hasonlítson teljesen a férfihöz, de ne is különbözzék tőle nagyon; de olyan jól temperálva se legyen, mint a férfi, hiszen a leghevesebb nő is hidegebb, mint a leghűvösebb férfi, ezt az axiómát azonban már halottuk Szent Pál egyik kommentátoránál. Ezért írja a Szentírás, hogy Isten Ádám oldalbordájából teremtette az asszonyt; de ezt nem szabad betűszerint értenünk, vagyis hogy elvett egy bordát az első emberből. Szerzőnk hozzáteszi, hogy természeti magyarázatai egyáltalán nem mondanak ellent a Szentírásnak,¹¹² minthogy Isten teremtette a természetet, és hogy a férfit és a nőt *per naturam operantem* (a természetén keresztül működve) alkotja. Már biztosan találkozott néhány akadémikussal, minthogy kikel a tudatlanok ellen, akik meg akarják akadályozni a természeti erők tanulmányozását. Tudjuk, hogy a mű Guillaume de Saint-Thierry keze közé jutott, aki nagy fölháborodásában *De erroribus Guillelmi de Conchis*¹¹³ címen írt egy értekezést, amelyet elküldött Szent Bernáthoz, az orthodoxia jeles védelmezőjéhez. Azzal vádolja Guillaume de Conches-t, hogy az ember teremtését filozófusként, sőt inkább fizikusként vizsgálja, s neveltségessé teszi a nő teremtéséről szóló szöveget, mikor az apostol által magasztalt nagy szentséget megvető, vakmerő ötlettel áll elő: *Hoc nunc os ex ossibus meis et caro de carne mea, ego autem dico in Christo et in Ecclesia*. (Ez már csontomból való csont, és testemből való test, mondom én a Krisztusban és az Egyházban.) Guillaume de Saint-Thierry azért van fölháborodva, mert Éva teremtése az Egyház születésének profétikus képe. Guillaume de Saint-Thierry nem éppen műveletlen: a *Physica animae* (A lélek fizikája) című ér-

tekezésében világosan látni, hogy ismeri az orvosi iratokat; de lényegesnek tartja az egyházatyák szellemi értelmezését, ez az értelmezés pedig nem szakadhat el a Genézis betűjétől. Szent Bernát esetleges közbelépésének fenyegető valószínűsége miatt történt volna? Pályája végén írott *Dragmaticon*-jának előszavában Guillaume visszavonja a tanát.¹¹⁴

A többi természetfilozófus, ha nem volt is orthodoxabb, de minden esetre óvatosabb. Az arab tudomány és filozófia két fontos nyugati terjesztője, Karintiai Hermann és Gundissalinus a nővel kapcsolatban csak távoli utalásokat tesznek a Bibliára. Az első, 1143-ban *De essentiis*¹¹⁵ címen kozmográfiát írt. A „makrokozmosz” tanulmányozása után áttér az emberi mikrokozmosz felépítésére. Szinte csak célzásképpen említi a nő teremtetését. Hermann tudományos és homályos szavakkal azt mondja, hogy az emberi nem szaporodásának biztosítására, Isten a férfi mellé egy nemi társat rendelt, aki ugyanabból az emberi nemből van, azonos anyagból és formából; a két lény csak annyiban tér el egymástól, hogy az egyik a passzív szükségyszerűséget képviseli, a másik a cselekvő erőt, úgy hogy természet szerinti egyesülésük közös hatást vált ki. Majd Isten egy második okra bízta annak gondját, hogy a két nem egyesülése révén az emberi nem szaporodjék; így szerveződött meg a természet csodálatos rendje.¹¹⁶

A segoviai egyházmegye Toledóban székelő cuellari fődiakónusa, Domingo Gundisalvi vagy Gundissalinus, arab filozófiai értekezések, de főként Avicenna fordítójaként ismeretes; ő maga is több filozófiai mű szerzője, így egy *De processione mundi* című kozmológiáé. Ő nem a Genezist kommentálja. Még csak említés sem történik a bibliai történetről, mint Hermannnál. Az ő előadásában férfi és nő metafizikai allegóriák. Mivel minden passzív anyagból és aktív formából lett, az anyag talán a nő, a férfi a forma. Minden létező az ő egyesülésükből keletkezik, hasonlóan a hím és nőtény egyesüléséhez.¹¹⁷ Láthatjuk, hogy kevés tanulnivaló van a természetfilozófusoktól; mindössze néhány észrevétel a férfi és a nő vérmérsékletéről; vagy a nő megalkotásának „fizikai” értelmezése; vagy végül egy Arisztotelészre visszanyúló hasonlat a nő és a passzív anyag között.

A moralista filozófusoknak már több mondanivalójuk van, az viszont elég egyhangú, mivel a nőre nézve általában kedvezőtlen megállapításaik fő forrása Szent Jeromos *Adversus Iovinianum*-a és különösen az egyházatyá által idézett Theophrasztoz-részlet. A Bibliából és a világi történelemből vett példák általában a női népség, sok, vagy minden baj okozójának kártékonyágát vannak hivatva kimutatni. A nők könnyelműségét és kacérságát olyan anekdoták és ruha-, cicoma- és kenceleírások illusztrálják, amelyek

inkább az antik hagyomány gyümölcsei, semmint a korabeli erkölcsök megfigyeléséből származnak. A nőkritika a 12. században toposz; az emberi faj szerencsétlenségéről alkotott kép része, és az M.R. Bultot által részletesen ecsetelt világmegvetés egyik témája.¹¹⁸

Nem szabad túlságosan komolyan vennünk azokat a konvencionális gúnyiratokat, amelyeknek nyomára és visszhangjára találunk még az olyan kiváló íróknál is, mint amilyen Jean de Salisbury. A nem túlságosan rossz-májú szerző pusztán kiszínezi az *Adversus Iovinianum* idézeteit, amikor Petroniustól átveszi az Efézusi matróna meséjét, amely igen alkalmas volt a *Policraticus* olvasóinak szórakoztatására, valamint arra, hogy megfossa őket minden, a nők erényére és állhatatosságára vonatkozó illúzióktól.¹¹⁹ Gautier Map a megszokott jeromoszi témákat különféle mitológiai és bibliai példákkal egészíti ki, végkövetkeztetései pedig rendkívül pesszimisták; a bűnben a kezdeményező szerep egyértelműen az első asszonyé volt: *Prima primi uxor Ade post primam hominis creationem primo peccato prima solvit ieiunia contra preceptum Domini*. (Az első Ádám első felesége, az ember első teremtése után elsőként bűnözvén, elsőként csillapította éhét, az Isten intelme ellenére.) Ő az engedetlenség anyja, aki a világ végéig azon nők ösztökeje lesz, akik lankadatlanul követik anyjuk példáját. „Barátom, a férfi szerencsétlensége egy engedetlen asszony; vigyázz magadra. Kiváló (*optima*) asszonyhoz csak úgy lehet kötődni – és az ilyen ritkább, mint a Phönix –, ha tömérdek gondot és szerencsétlenséget vállalunk; és mit mondjunk a rossz asszonyokról, pedig mennyien vannak?” Gautier ugyan feleleveníti az erényes asszonyok emlékét, de manapság már nincsenek Lucretiák, Pénelopék; Mindtől tartani kell: *Omnes time*.¹²⁰

Jean de Salisbury kiváló ember és jóízűlész. Szívesen idéz szórakoztató példákat, de elhagyja a következtetéseket. Gautier Map középszerű, inkább éles nyelvéről híres pap. Az viszont már súlyosabb, hogy egy olyan szent ember tollából származó súlyos vádiratot kell olvasnunk, amilyen Hugues de Fouillois volt. Igaz, hogy a papokat, és különösen a szerzeteseket akarja megóvni a világ veszélyeitől, ezért is fest olyan sötét képet a *De nuptiis*¹²¹ c. értekezésének második fejezetében: a nő a baj okozója, a bűn kezdete, a bűnre való ösztöke. Ő okozza az igaz bukását, megcsalja a bölcsét, legyőzi az erőset. A szerző kedvesebb hangnembe csap, mikor az asszonyt a szép és színes virághoz hasonlítja, amely azonban hamar elhervad; a tavasz a virágos évszak, mikor megcsodálhatjuk a pirosló rózsát, a tiszta orgonát, a bársonyszín ibolyát, olyan, akár a nők ifjúsága, de mikor betegség vagy az élemedett kor megtámadja szépségét, olyan töré-

keny és múlandó, mint a virág. Hiszen minden nő vagy meghal fiatalon, vagy megéri a nagymama-kort; ha meghal, bánatot okoz annak, aki szerette; ha megöregszik, senkinek sem kell. Miért ragaszkodnak ahhoz, ami oly hamar taszít vagy oly hamar elmúlik? Ez az elegáns hajviseletű, kikészített, ékszerekkel ékesített teremtmény a férgek tápláléka lesz. Sőt mi több, ez a törékeny tárgy veszélyes is lehet, Hugues de Fouilloy nem győzi hangsúlyozni: a nő ártalmas volt a paradicsomban; még inkább az a földön, ahol a pokolba taszít; a bölcsnek vigyáznia kell, nehogy elzárja előle a paradicsom kapuit.

Ilyesmit versben is megírtak, s így meglehetősen epés versek születtek a nők ellen. R. Bultot elemzett egy *Opusculum...compositum ad amículas suas quasdam sanctimoniales* (művet, amelyet...valamiféle tiszteletreméltó barátnéihoz írott), és amelyet a 11. században élt reichenai szerzetesnek, Hermannus Contractusnak¹²² tulajdonítanak. Hermann az apácákat, nyájas és tréfás hangnemben a változó világ megvetésére buzdítja; márpedig az apácákat is buzdítani kell, mivel hogy a nők könnyelműek és csak nehezen foghatók rá, hogy komoly témákat vizsgáljanak: a női szellem valami torzszülött, amely folytonosan változik, hullámzik, ingadozik. Ez még nem is olyan súlyos; viszont a némelyek által Roger de Caen-nak tulajdonított *De contemptu mundi* c. vers sokkal hevesebb kritika a nők ellen: *Femina, dulce malum, mentem roburque virile (Frangit blanditiis insidiosa suis)*¹²³ („Asszony, te édes rossz, kinek csalárd hízélgései tönkreteszik a férfi szellemét és erejét”). Ezt követi a női kacérság szemléletes megjelenítése, melynek forrása inkább a klasszikus költészet volt, mint a 12. századi hölgyek magaviselete, de az is valószínű, hogy a hölgyek is megtettek mindent, hogy javítsák a bölcs természet adományait. A szerző szerint nincs kártékonyabb, mint az asszony, ugyanakkor pedig azt állítja, hogy persze nem akarja az egész nemet általánosságban vádolni. De manapság mégis csak ritkaság a szemérmes asszony.¹²⁴ Péter a Festő a vadállatokénál is rosszabb női „vadságot” írja le; Szent Jeromos példáját követve elsorolja a nők számtalan bibliai áldozatát, köztük: Sámson, Dávid, Salamon, Nábóth, József, majd a pogány antikvitás áldozatai következnek. A szép nő, ismeri el a szerző, igen értékes lenne, ha nem kívánná a rosszat, ha hűséges lenne a férjéhez, de alig ha van olyan, *vix ulla*, aki hitelt érdemlő lenne. Mert nincs semmi a nap alatt, amiben annyi ravaszság lenne, mint a női szellemben.¹²⁵

A prédikátorok, teológusok és moralisták egyszerre; egyszer a nőkhöz intézik szavaikat, máskor meg a női szentek dicshimnuszát zengik. Mindketőnek megvan a maga hagyománya, de néha becsúszik egy-egy személyesebb

észrevétel.¹²⁶ A Mindenszentekre írott egyik prédikációjában Pierre Comes-tor a Boldogokról szólván a szüzeket és szent asszonyokat a paradicsom he-tedik körébe, a boldogok körébe teszi, mivel hogy uralkodni tudtak nemük természetén, hiszen az asszony nyugtalan állapot, folyton a civódást és a vi-szályt keresi, s mindig kész a konkolyhintésre. Az első asszony is nem ösz-szevesztette az embert az Istennel? A test és lélek harca természetesen ke-ményebb a nőknél, mint a férfiaknál, mivel a nő teste gyengébb, lelke pe-dig nem olyan eleven; a harc tehát nehezebb, az elkeseredés gyorsabb; ezért a győzelem is csodálatraméltóbb.¹²⁷ Raoul Ardent is egy Mindenszentekre szánt homéliában dicséri a Példabeszédek¹²⁸ erős asszonyát. Első kérdése, hogy vajon nincs-e ellentmondás a két szó között: asszony és erő. Mivel az asszony háromszorosan gyöngé: testében, nemében és a házastársi gyöngéd-ségben. Az erős asszony, aki hűséges tud lenni Istenhez és férjéhez, aki há-lát érez iránta, tiszteli, aláveti magát, engedelmes, szolgálatkész, és szolgálá-tait szeretettel és kitartással végzi, aki bölcsen és igazságosan irányítja ott-honát, hogy mindig tudjon enni adni családjának és a szűkölködőknek, aki becsületben és megbízhatóan él, nem szórakozik könnyelmű asszony gya-nánt, szemérmetlen dalocskák éneklésével, az ilyen asszony ritka és mind-ennél értékeesebb, annál is inkább értékes, mivel hogy nagyon ritka.

A moralisták csaknem valamennyi írásában ugyanezt a finálét találjuk. Persze az asszony veszélyes, gyenge, de egyszersmind ravasz, veszekedős és kacér, gyakran ingatag és hűtelen, de vannak kivételek, akiket éppen ezért meg kell becsülnünk. Említettük már, hogy Abélard, mikor a Vigasztaló apácáinak írt, az ellenkező álláspontot képviselte, mint az *Adversus Iovinianum*-ból vett példák és hasonlóak, és magasztalni kezdett minden erényes nőt, akinek bátorsága meghaladja a férfiét. Héloise-nak írott leveleiben is visszatér ehhez a témához, s emlékeztet a Bibliabeli asszonyok hőstetteire, idézi Deborah-t, aki harcba vezette Izrael népét. Miért ne állhatnának a nők, teszi föl a kérdést a Cluny-i apát a rossz elleni küzdelemben az Úr seregének az élére?¹²⁹

Jean de Salisburys először Jeromost, majd Petronust idézi, és hogy enyhítse azt a hatást, amelyet az Efézusi matróna története kiválthat, hoz-zát teszi: „Van jobb, van hasznosabb, mint egy szemérmes asszony? Elkép-zelhető ennél kellemesebb? A *Femina, dulce malum* (Asszony, te édes rossz...) szerzője pedig a számtalan kritika után erre a következtetésre jut:

Femina rara bona, sed quae bona digna corona.

(Ritka a jó asszony, de ha az, koronára méltó.)

Jegyzetek

1. A bibliai idézeteket a Károlyi Gáspár-féle javított fordításban közöljük.
2. Gen. 1, 27: „Et creavit Deus hominem ad imaginem suam; ad imaginem Dei creavit illum; masculinum et feminam creavit eos.”
3. A kérdést Szent Ágoston is fölveti, *De Gen. ad litt.* 9, 14–16, de nagyon habozik; Pierre Comestor viszont, a 12. században elfogadja ezt a hagyományt.
4. R. JAVELET, *Image et ressemblance au 12e siècle, de saint Anselme à Alain de Lille. I: Texte. II: Notes.* Paris, 1967; vö. I, 236–245; II. 206–211.
5. ALEXANDRIAI PHILÓN, *De opificio mundi*, 134.
6. NÜSSZAI SZENT GERGELY, *De hominis opificio*, c. 17; vö. G. LANDNER, *The Philosophical Anthropology of S. Gregory of Nyssa*, „Dumbarton Oaks Papers”, XII, 1958, 88–91.
7. IOHANNES SCOTUS ERIUGENA, *Periphiseon*, V, PL, CXXII, 893: „ex adunatione divisionis hominis in duplicem sexum predictarum divisionum incipit ascensus et adunatio. In resurrectione enim, sexus auferetur et natura adunabitur, et erit solummodo homo, sicut fieret si non peccaret.” Ez csupán sokkal élesebb megfogalmazásban különbözik Nüsszai Szent Gergely tantételétől, aki szerint Ádám teste a teremtés pillanatában szellemi természetű volt, és hogy a feltámadáskor is ugyanez történik az emberi testtel.
8. Ágoston (*De Gen. ad litt.* 3, 22) leszögezi, hogy a teremtett ember nem androgyn; azt is kimutatja, hogy a nemek megosztása és a házasság bizony szerepel az isteni tervben, s nem a bűn következménye.
9. Gen. 2, 18: „Dixit quoque Dominus Deus: non est bonum esse hominem solum faciamus ei adiutorium simile sibi.”
10. Gen. 2, 21–23: „Immisit ergo Dominus Deus soporem in Adam; cumque obdormisset, tulit unam de costis eius et replevit carnem pro ea. Et aedificavit Dominus Deus costam quam tulerat de Adam in mulierem et adduxit eam ad Adam. Dixitque Adam: Hoc nunc os ex ossibus meis et caro de carne mea; haec vocabitur virago quoniam de viro sumpta est.”
11. AUGUSTINUS, *In Ioannis evang. tract.* 120, 19; *tract.* 10, 2.
12. Gen. 3, 16: „Mulieri quoque dixit: multiplicabo aerumnas tuas et conceptus tuos; in dolore paries filios et sub viri potestate eris et ipse dominabitur tui.”
13. Gen. 3, 20: „Et vocavit Adam uxoris suae, Heva, eo quod mater esset cunctorum viventium.”
14. RUPERT DE DEUTZ, *De Trinitate et operibus eius, in Gen.* III, éd. H. HAACKEN, 1971.
15. Gal. 3, 28.
16. I. Kor. 11, 3–15: „...omnis viri caput Christus est; caput autem mulieris, vir... omnis vir orans aut prophetans velato capite deturpat caput suum. Omnis autem mulier orans aut prophetans non velato capite deturpat caput suum...” „Vir quidem non debet velare caput suum; quoniam imago et gloria Dei est; mulier autem gloria viri est. Non enim vir ex muliere est, sed mulier de viro. Etenim non est creatus vir propter mulierem, sed mulier propter virum...” „Verumtamen neque vir sine muliere neque mulier sine viro, in Domino. Nam sicut mulier de viro, ita et vir per mulierem; omnia autem ex Deo.”

17. I. Kor. 14, 34–35: „Mulieres in ecclesiis taceant; non enim permittitur eis loqui, sed subditas esse, sicut ut lex dicit. Si quid autem volunt discere, domi viros suos interrogent. Turpe est enim mulieri loqui in ecclesia.”
18. Efez. 5, 22–24, 25, 33: „Mulieres viris suis subditae sint, sicut Domino. Quoniam vir caput est mulieris, sicut Christus caput est ecclesiae... Viri, diligite uxores vestras sicut et Christus dilexit ecclesiam, et seipsum tradidit pro ea. Verumtamen et vos singuli, unusquisque uxorem suam sicut seipsum diligit; uxor autem timeat virum suum.” Vö. Kolossz. 3, 18–19.
19. I. Tim. 2, 8–12: „Volo ergo viros orare in omni loco, levantes puras manus sine ira et disceptatione. Similiter et mulieres in habitu honesto, cum verecundia et sobrietate ornantes se, et non in tortis crinibus, aut auro aut margaritis, vel veste preciosa. Sed quod decet mulieres, promittentes pietatem per opera bona. Mulier in silentio discat cum omni subiectione. Docere autem mulieri non permitto, neque dominari in virum; sed esse in silentio.”
20. Tit. 2, 3–5: „Anus similiter in habitu sancto, non criminatrices, non multo vino servientes, bene docentes. Ut prudentiam doceant adolescentulas, ut viros suos ament, filios suos diligant. Prudentes, castas, sobrias, domus curam habentes, benignas, subditas viris suis...”
21. I. Tim. 2, 13–14: „Adam enim prius formatus est, deinde Heva. Et Adam non est seductus; mulier autem seducta in praevaricatione fuit.”
22. I. Petr. 3, 1–7: „Similiter et mulieres subditae sint viris suis ut et si qui non credunt verbo, per mulierum conversationem sine verbo lucrifiant, considerantes in timore castam conversationem vestram. Quarum non sit extrinsecus capillatura, aut circumdatio auri, aut indumenti vestimentorum cultus... Sic enim aliquando et sanctae mulieres sperantes in Deo ornabant se, subiectae propriis viris sicut Sara obee diebat Abrahae, dominum eum vocans, cuius estis filiae bene facientes... Viri similiter cohabitantes secundum scientiam quasi infirmiori vasculo muliebri impartientes honorem tanquam coheredibus gratiae vitae...”
23. AMBROSIUS, *De paradiso*, 10, 46–47.
24. *Ibid.*, 4, 24.
25. *Ibid.*, 12, 56.
26. PHILO, *Leges allegoricae*, 2, 24 és 2, 35 és köv. Előző értekezésében, *De opificio mundi*, 68–71, Philón azt mondja, hogy az ember szelleme vagy értelme szerint Isten képmása; ezt a tételt Ambrus is elfogadja; vö. AMBRUS, *In Hexaem.* 6, 7, 40 és köv. – *De paradiso*, 11, 50–51; 14, 15: „mulier symbolum sensus est nostri; vir, mentis.”
27. „adiutorium bonum..., quamquam inferior dicatur adiutor, ut et in usu reperimus humano” (*De paradiso*, 11, 48).
28. *Ibid.*, 14, 72: „quia Eva ipsa confessa est delictum, mitior sequitur et profutura sententia, quae condemnaret errorem et veniam non negaret, ut ad virum suum conversa serviret... primum ne eam facile delectaret errare, deinde ut sub fortiori vase locata non transduceret virum, sed magis viri consilio et ipsa regeretur; in quo quidem mysterium Christi et Ecclesiae evidenter agnosco. Designatur enim Ecclesiae ad Christum futura conversio et religiosa servitus subdita Dei Verbo quae multo est melior quam seculi huius libertas.”
29. AUGUSTINUS, *De Genesi contra Manichaeos*, 2, 11: „...ad huius rei exemplum

femina facta est, quam rerum ordo subiugat viro; ut quod in duobus hominibus evidentius apparet, id est in masculo et femina, etiam in uno homine considerari possit, ut appetitum animae... habeat mens interior tanquam virilis ratio subiugatum et iusta lege modum imponat adiutorio suo, sicut vir debet feminam regere, nec eam permittere dominari in virum, quod, ubi contingit, perversa et misera domus est." A szóhasználat valamelyest eltér Ambrusétól, de a hasonlat ugyanaz.

30. *De Genesi ad litt.*, 3, 22: „Sicut autem ab hac gratia renovationis et reformationis imaginis Dei separantur feminae; quamvis in sexu corporis earum aliud figuratum sit, propter quod vir solus dicitur esse imago et gloria Dei, sic et in ipsa prima conditione hominis, secundum id quod et femina homo erat, habebat utique mentem suam eandem rationalem, secundum quam ipsa quoque facta est ad imaginem Dei.”
31. *De Genesi ad litt.*, 9, 23: „Verum esto propter ipsius coniunctionis vim commendandum hoc ita fieri oportuisse credamus.” – Kicsit később (9, 26) Ágoston leszögezi, hogy Isten alkotta az asszonyt: „formatio mulieris non per alium quam Deum”, de hozzáteszi, hogy némelyek úgy vélik, hogy az angyalok feladata volt a nő megformálása, és nem nyilatkozik.
32. *In Ioannis evang. tract.* 10, 2.
33. Róm. 5, 14.
34. *De Genesi ad litt.*, 11, 37.
35. HIERONYMUS, *Commentarium in Ecclesiasten*, 7, 26–27.
36. *Aen.*, 4, 569–570.
37. HIERONYMUS, *Adversus Iovinianum*, I, 1.
38. *Ibid.*, 47.
39. Ph. DELHAYE, *Le dossier antimatrimonial de l'„Adversus Iovinianum” et son influence sur quelques écrits latins du XIIe siècle*, „Mediaeval Studies”, XIII, 1951, 65–86.
40. Vö. *Regula pastoralis* (PL., LXXVII, 161 és köv.); *Homel.* 36 *in Evangel.* (PL., LXXVI, 1269).
41. *Homel.* 3 *in Evangel.* (PL., LXXVI, 1086–1089): „Considerate, fratres charissimi, in femineo corpore virile pectus...”
42. *Etymol.*, 11, 2, 17.
43. *Ibid.*, 7, 6, 5–6.
44. *Sententiae*, 11, 4–6.
45. *Etymol.*, 9, 7, 29–30.
46. *De ecclesiasticis officiis*, 11, 20, 13.
47. BRUNO DE SEGNI, *In Genesim* (PL., CLXIV, 158 és köv.): „Quis, inquam, iste homo, qui Dei similitudinem habet, cui pisces maris et volucres caeli et bestiae universaeque creaturae terrae et omnia reptilia sunt subiecta? Quamvis enim Christum hunc esse (Ádám Krisztus előképe) quidam non immerito intelligant, ego tamen apostolorum et doctorum ordinem... hunc esse puto... hinc enim praelati vocantur, quia alii eis subiecti sunt... sed quia inter Ecclesiae doctores alii virilem fortitudinem alii muliebrem molliem habent, merito dicitur quia masculum et feminam creavit eos.” – Bruno de Segni-ről és műveinek kéziratáról, lásd R. GRÉGOIRE, *Bruno de Segni, középkori írásmagyarázó és szerzetes-teológus*, Spolète, 1965.
48. *Ibid.*, 164–165.

49. André de Saint-Victor-ról, lásd B. SMALLEY, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, 2. kiad., Oxford, 1952, 112–185.
50. A Genesis-kommentárt a Bibl. nat., lat. 356, f. 14 és f. 16. kézírata alapján idézzük.
51. Az angyalok részvételéről Ágoston kételkedve beszél, *De Genesi ad litt.*, 9, 26–28; úgy tűnik, hogy a későbbiekben több kommentátor is a megszorítás nélküli elfogadásnál kötött ki; vö. PIERRE COMESTOR, *Historia scolastica*, PL, CXCVIII, c. 17, 1070.
52. *Ibid.*, c. 18, 1070–1071.
53. Vö. H. WALTHER, *Carmina medii aevi posterioris latina. II: Proverbia Sententiaeque latinitatis Medii Aevi*, Göttingen, 1963, n. 2784: „Clamabunt E et A-Quot quot nascuntur ab Eva”; n. 5645: „E profert aut A – Quisquis procedit ab Eva”. A mondókát Lothaire bíboros, a későbbi III. Ince pápa *De miseria humanae conditionis*-ában is megtalálhatjuk.
54. *In Hexaameron*, PL, CLXXXIX, 1534.
55. *Ibid.*, 1542–45.
56. *Ibid.*, 1548.
57. A *Distinctiones*-ről lásd A. WILMART alapvető tanulmányát, *Un répertoire d'exégèse composé en Angleterre vers le début du XIIIe siècle*, in „Mémorial LAGRANGE”, 1940, 307–346; 335–346: jegyzet a bibliai értelmezések legrégebbi gyűjteményeiről.
58. ALANUS DE INSULIS, *Distinctiones dictionum theologicorum*, PL, CCX, 865.
59. Vö. M.-T. D'ALVERNY, *Alain de Lille. Textes inédits...*, Párizs, 1965, 87 és köv., 215–216.
60. PETRUS CANTOR PARISIENSIS, *Distinctiones „Abel”*. A szöveget, amely még nem került kiadásra, a számtalan kéziratok egyikéből közöljük, Párizs, Bibl. nat., lat. 455.
61. Vö. F. STEGMÜLLER, *Repertorium biblicum*, II. n. 869. A szöveget a Citeaux-ból származó kézirat, Párizs, Bibl. nat., lat. 9583 (*ex-libris* a XIII. századból, f. 223), fol. 120 V és 122. alapján közöljük.
62. A férfi és a nő témájára vonatkozó spirituális értelmezés egyik korai példáját találjuk Pierre de Celle *Liber de panibus*-ában (PL, CCII, 975. és köv, c. 10). A szerző Mózes III. könyvének egy fejezetét kommentálja, 6, 18: „Mares tantum stirpis Aaron comedent illud (panem similiae)”. A rossz vágyak legyőzésére képtelen, gyenge lélek nem nyúlhat e táplálékhoz, vagyis nem érheti el az isteni Bölcsességet. A férfiak, akik úrrá tudnak lenni a rossz hatalmakon, ehetik a kovásztalan kenyeret; a női gyomor nem bírja, mivel a romlott érzék nem közelíti meg az isteni tudományt; a férfi erős és egészséges gyomra keresi és megérti Istent. A vers szellemi és morális értelmezése után, a szerző hangsúlyozza, hogy nem szabad a nemek megkülönböztetésére használni, mivel a Teremtő a nőt jóságának nem más vagy alacsonyabbrendű képére alkotta. Nem a nemeket kell megkülönböztetni, hanem az értelmet; nem a természetet, hanem a kegyelmet; az ítélőképességet és nem a testrészeket; az értelmes lélek (*animus*) magatartását és nem a szakállt.
63. ANSELMUS, *De conceptu Virginali*, c. 9, éd. F.S. SCHMITT, *S. Anselmi... Opera omnia*, II, 1946, 150–153; vö. AUGUSTINUS, *De Genesi ad litt.*, XI, 4.
64. ANSELMUS, *Cur Deus homo*, II, 16, éd. F.S. SCHMITT, II, 119; éd. R. ROQUES, 1963, 416 („Sources chrétiennes”, 91).

65. ANSELMUS, *Cur Deus homo*, II, 8, éd. F.S. SCHMITT, 102–104; éd. R. ROQUES, 374.
66. HONORIUS, *Gemma animae*, I, 145 és 146, PL, CLXXII, 589.
67. AMALARIUS, *Liber officialis*, II, 2: *De situ ecclesiae*, éd. I.M. HANSSENS, *Opera omnia*, II, Róma, 1948, 262–264 („Studi e testi”, 139).
68. Hasonló észrevételt találunk a Poitou-i Raoul Ardent-nak a Vízkereszt utáni első vasárnapra írt prédikációjában (PL, CLV, 1738). Az evangéliumi elbeszéléshez „Cum factus esset Iesus annis duodecim...” írt kommentárjában a férfiakat és a nőket külön-külön járva mutatja; Raoul hozzáteszi, hogy a férfiak és a nők a Jeruzsálemi Templomban is külön voltak, amit az evangélium nem is említ: a zsidóknak ez a szokása nagyszerű, s utánozni illenék, s el kellene különülni a nőktől a templomban: „ut cum sumus in ecclesia a mulieribus sequestrati maneamus”. Mivel hogy semmi nem szakítja úgy el a szellemet az imádkozástól, mint a nők látványa, „inspectio mulierum”.
69. Vö. M.-T. D’ALVERNY, *Les Mystères de l’Église d’après Pierre de Roissy*, in „Mélanges R. CROIZET”, Poitiers, 1966, II, 1100.
70. Mint tudjuk, az Abélard és Héloise közötti levelezés hitelességét igencsak vitatják. Ebben a kérdésben az „Actes du congrès international de Cluny, – 1972”-ben megjelent cikkekre hívni fel a figyelmet, *Pierre Abélard-Pierre le Vénérable*, Párizs, 1975, különösen J. MONFRIN, *Le problème de l’authenticité de la correspondance d’Abélard et d’Héloïse*, 400–424; J.F. BENTON, *Fraud, Fiction and Borrowing in the Correspondence of Abélard and Heloise*, 495. és köv.
71. *Theologia christiana*, éd. E.M. BUYTAERT, 1969, 132. és köv. („Corpus Christ. Contin. med.”, 12).
72. A *Contra Iovinianum* felhasználásáról lásd E. GILSON, *Héloïse et Abélard*, Párizs, 1938.
73. A Hexaameron kommentárjának keletkezési idejéről lásd M.-T. D’ALVERNY, *Abélard et l’astrologie in Pierre Abélard-Pierre le Vénérable*, op. cit., 611–630.
74. ABÉLARD, *In Hexaameron*, PL, CLXXVIII, 760. és köv.
75. ABÉLARD, *Sermo in Assumptione B. Mariae*, PL, CLXXVIII, 542; vö. még epist. 6 (7) éd. J.T. MUCKLE, „Mediaeval Studies”, XVII, 76, 1955, 268.
76. *Sancti Bernardi Opera*, éd. J. LECLERCQ és H. ROCHAIS, t. V: *Sermones* 2, Róma, 1968. *Dominica infra octavam Assumptionis*, 262. és köv.
77. *In Nativitate b. Mariae*, *ibid.*, 275. és köv.
78. Éd. G.M. DREVES, *Petri Abélardi Hymnarius Paraclitensis*, 1891; *Analecta hymnica Medii Aevi*, XLVIII, 1905, 141–232. Vö. J. SZÖVERFFY, *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung. II: Die lateinischen Hymnen von Ende des 11. Jahrh. bis zum Ausgang des MA*, Berlin, 1965, 57–76 és 168–171 (himnusz-lista); In éd., *Peter Abélard’s Hymnarius Paraclitensis*, Albany, 1975.
79. *Petri Abélardi opera theologica I: Commentaria in Epistolam Pauli ad Romanos...*, éd. E.M. BUYTAERT, 1969, 326–328. Vö. *epistola* 6 (7), éd. J.T. MUCKLE, „Mediaeval Studies”, XVII, 1955, 264. és köv.
80. *Epistola* 9, PL, CLXXVIII, 333. és köv.
81. *Theologia christiana*, IV, 80, éd. E.M. BUYTAERT, 1969, 302.
82. *Epistola*, 9, PL, CLXXVIII, 333. és köv.
83. *The Letters of Peter the Venerable*, éd. G. CONSTABLE, Cambridge (Mass.), 1967

(„Harvard Histor. Stud.” 78) n° 115, 303–308: „Mulieres omnes evicisti et pene viros universos superasti.” Abélard-nak a nőkkel szembeni magatartása és elvi állásfoglalása kérdéséről lásd M.M. McLAUGHLIN, *Peter Abelard and the Dignity of Women. Twelfth Century Feminism in Theory and Practice*, in *Pierre Abélard. Pierre le Vénérable, op. cit.*, 287–333. Szent Bernát nőkkel szembeni magatartásáról lásd Maria d’Elia ANGIOLILLO, *L’epistolario femminile di s. Bernardo*, „Anal. cisterc.”, XV, 1959, 23–55. Egy J. Leclercq által felfedezett és közreadott apokrif levél, egy heves kirohanás a nők ellen, tökéletesen ellentmond mindannak, amit Szent Bernátról a témában tudunk: *Un témoin de l’antiféminisme au moyen âge*, „Revue bénédictine”, LXXX, 1979, 304–309.

84. *Commentarius Contrabrigiensis in epistolas Pauli e schola Petri Abaelardi*, éd. A. LANDGRAF, III, 1944, 558. és köv.; Cambridge, 1970, 145–153 (erről a kommentárrol).
85. HUGO DE SANCTO VICTORE, *De sacramentis christianae fidei*, I, 6, c. 35–37, PL, CLXXVI és köv.
86. I, 8, 13, *ibid.*, 314. és köv.; II, 11, *ibid.*, 479. és köv.
87. I, 8, 13, *ibid.*, 315–316.
88. I, 7, 10, *ibid.*, 290. és köv.
89. PETRUS LOMBARDUS, *Liber Sententiarum*, II, éd. QUARRACCHI, 1974. *Dist.* 18, c. 4.
90. *Dist.* 22, c. 2–3.
91. *Dist.* 24, 5, 6–12.
92. Robert de Melun műveinek P. R. M. Martin által elindított publikálása nem fejeződött be. A Summát a Párizs, Bibl. nat., lat. 14522 és 14885 kéziratok alapján közöljük, ezek egy elég jó kivonatot is tartalmaznak. A második részben található egy Éva teremtésével kapcsolatos vita, f. 110 v és köv., és f. 147. és köv.; f. 111 v és 148 v és köv. Éva megalkotásának kérdése: „Queritur si de costa ex latere Ade tracta, cuius locus Deus carne replevit Eva sine additamento extrinsecus assumpto formari non potuerit; quidam rationibus sapientie humane conantur probare. Ut autem evidentius faciant, ponunt ipsam costam fuisse decem partium quas pro athomis accipi volunt. Certum etiam statuunt numerum partium costae viginti secundum quantitatem quam habuit postquam mulieris substantia facta fuit. Querunt ergo si ille X partes ex quibus costa constabat postquam mulier de ea esset formata extiterint vel non extiterint postquam mulier de ea fuit facta...”
93. Vö. H. WALTHER, éd. *Carmina medii aevi posterioris latina. II. Proverbia sententiaeque latinitatis medii aevi*, Göttingen, 1963/64, n° 8213: „Eva, tuum nomen dic retro fiet Ave”.
94. Gilbert Levelek-kommentárja még kiadatlan. Számos kézirat van: vö. F. STEGMÜLLER, *Repertorium biblicum*, Madrid, 1958, n. 2515–2528. Mi egy 12. századi kézirat nyomán közöljük, Párizs, Bibl. nat., lat. 2580.
95. Párizs, Arsenal, 1116. kézirat, éd. A. LANDGRAF, *Commentarius Porretanus in primam epistolam ad Corinthios, Róma, 1945*, 11. fej. 187. és köv. („Studi e testi”, 117).
96. ALAIN DE LILLE, „Quoniam homines”, éd. P. GLORIEUX, „Arch. d’hist. doctr. et littér. du moy. âge”, XX, 1953, 296–297 Éva teremtéséről; 300–302 Éva bűnéről.

97. Simon de Tournai, kiadatlan teológiai Summa; Párizs, Bibl. nat., lat. 14886, fol. 27 v és köv. a nő teremtéséről; f. 29 v–30 Ádám és Éva bűnének viszonylagos súlyosságáról. Simon ugyanazt a nézetet vallja a *Disputationes*-ban, éd. J. WARRICHEL, 1932, 142–143 („Spicilegium sacrum lovaniense”, 12).
98. *De Trinitate et operibus eius. In Genesim*, éd. H. HAACKEN, 1971, („Corpus christ. Contin. med.”, 21), II, 7, 191. és köv. Robert Abélard kortársa.
99. *Ibid.*, II, c. 34, 228.
100. *Ibid.*, II, c. 37, 231–232.
101. *In Gen.* III, 2, 237. és köv.
102. *Ibid.*, 258–259. A *Gen.* III, 20, 265–266 kommentálásakor jelenti ki Robert, hogy Éva neve inkább a holtak anyjára vonatkozik, mintsem az élőkére.
103. *Liber Scivias*, II, visio 5, PL, CXC VII, 392. és köv.
104. *Liber divinorum operum*, I, visio 4, *ibid.*, 851.
105. *Liber Scivias*, II, visio 6, *ibid.*, 545–546.
106. *Ibid.*, III, visio 3, *ibid.*, 595.
107. *Ibid.*, II, visio 5, *ibid.*, 461.
108. E kérdésekről lásd B. LAWN, *The Salernitan Questions*, New York, 1963, 53; Adélard, *Questiones naturales*, Guillaume de Conches, *Philosophia*, IV, 14, és a salernói kérdések legrégebbi gyűjteménye, kézirat, Oxford, Bodl. Auct., f. 3. 10. kerül összehasonlításra.
109. *Die „Questiones naturales” des Adelardus von Bath*, éd. M. MÜLLER, 1934. c. 42. („Beitr. Gesch. Phil. MA.” 31/2). 41. és 42. kérdés, 42–43. „Si mulieris natura frigidior est ut quis libidinis petulantior et dicitur et reperitur...”
110. GUILLAUME DE CONCHES, *Philosophia*, IV, 14, PL, CLXXII, 89. G. Maurach új *Philosophia*-kiadása készül.
111. GUILLAUME DE CONCHES, *Philosophia*, I, 23. A PL, CLXXII, 55–56 közepes szövegét a Bibliothèque Nationale két kézírata segítségével, lat. 11130 f. 37 v és lat. 6560, f. 41 v kijavítottuk: „... quod est primum aequalitati, etsi minus, tamen aliquando temperatum, ex vicino limo, corpus mulieris esse creatum. verisimile est, et ideo nec penitus inde quod homo est, nec penitus diversa ab homine, nec ita temperata ut homo quia calidissima frigidior est frigidissimo viro; et hoc est quod divina pagina dicit: Deum facisse mulierem ex latere Adae. Non enim ad litteram credendum est excostasse primum hominem.”
112. *Ibid.* „respondemus e contrario id ei (divinae potestati) conferre, quia ei attribuimus et talem rebus naturam dedisse, et sic per naturam operantem corpus humanum creasse...”. „Sed quoniam ipsi nesciunt vires naturae, ut ignorantiae suae omnes socios habeant, nolunt eos aliquid inquirere, sed ut rusticos nos credere nec rationem quaerere... Nos autem dicimus in omnibus rationem esse quaerendam... sed isti... maluntque nescire quam ab alio quaerere; et si inquirentem aliquem sciant, illum esse haereticum clamant, plus de suo caputio praesumentes quam sapientiae suae confidentes.”
113. GUILLELMUS DE SANCTO THEODERICO, *De erroribus Guillelmi de Conchis*, PL, CLXXX, 339–340: „...creationem primi hominis philosophice, seu magis physice describens, primo dicit corpus eius non a Deo factus sed a natura... In creatione mulieris palam omnibus legentibus est quam stulte, quam superbe irridet historiam divinae auctoritatis, scilicet excostasse Deum primum hominem

ad faciendam de costa eius mulierem. Et physico illud sensu interpretans nimis arroganter veritati historiae suum praefert inventum, parvipendens magnum illud sacramentum...”

114. A *retractatio*-t (visszavonást), amely a *Dragmaticon* előszavából van kivéve, olykor a *Philosophia* kifogásolt részének margóján találni; így van ez a 6560. f. 33 v latin kézirat esetében is.
115. HERMANNUS DE CARINTHIA, *De essentiis*, éd. M. ALONSO, 1946, 120–103, 104. Ch. Burnett készíti az új kiadást. Értekezését Robert de Ketene barátjának ajánlotta, és Béziers 1143 keltezéssel látta el.
116. „Adiunxit Deus socium eiusdem generis sexum, ex materia et forma eadem in tantum solummodo differentem quantum necessitas patiens a virtute egente distabat, ut naturali commixtione uno affectu, uno studio, communi adminiculatione effectum omnem propagandi conservandique sese habitudinem curae secundariae causae iniunxit, motus ergo secundariae causae cum hos sexus in generis sui propagine misceat, a commixtionis origine mirandus naturae textitur ordo.”
117. *Der Dominicus Gundissalinus Schrift „De processione mundi”*, éd. G. BÜLOW, 1925, 38–39 („Beitr. Gesch. Phil. MA.” XXIV/3): „Convenientius ergo dicuntur materia prima et forma prima esse quibus prius esse videtur, nisi Creator earum; quarum coniunctio fuit prima compositio. Prima enim compositio est primae formae cum materia prima coniunctio, quae est moderata quaedam formae cum materia coeuntis habitudo, ex quarum tamquam masculi et feminae coniunctione rerum omnium provenit generatio. Quia enim materia est tantum patiens et non agens, forma est tantum agens et non patiens... Ideo philosophi formam virum, materiam autem feminam vocant quoniam quicquid in actu est ex materia preiacente et forma agente tanquam ex coniunctione maris et feminae generatur.”
118. Vö. R. BULTOV, *La doctrine du mépris du monde en Occident de saint Ambroise à Innocent III*, Louvain, 1963/64, I–IV.
119. *Policraticus*, 8, 11, éd. WEBB, II, 294. és köv.
120. *De nugis curialium*, *Dist*, IV, c. 3, éd. M. R. JAMES, 1914, 143. és köv.
121. *De nuptiis*, I, 2, PL, CLXXXVI, 1206–1209: „Causa mali mulier, initium culpaе, fomes peccati” – „Ipsa est quae subvertit iustum, sapientem decipit, exsuperat fortem. Quid diligitur in muliere? Forsitan quod diligi solet in quolibet flore. De flore color, in muliere decor, sed utrumque parvi temporis est...”
122. R. BULTOT, *op. cit.*, IV, 1964. A 11. század, 28. és köv. A költeményt DÜMM-LER adta ki, „Zeitschr. f. deutsches Altertum”, XXIII, 1867, 385–434:
 „... mentem femineam mobile quoddam
 Anceps, fluctivagum, flabile monstrum
 Suspectus metuit perque timescit”.
123. A *Carmen de mundi* c. verset többféle szerzőnek is tulajdonították; vö. R. BULTOT, *op. cit.*, IV, 50. és köv.; éd. PL, CLVIII, 687–706.
124. „Nil est rebus muliere nocentius et nil
 Quod cepit plures lethifer hostis habet
 Nec nos in totum iactamus crimina sexum
 Tempore sed nostro rara pudica manet.”

125. *Petri Pictoris Carmina*, XIV: *De muliere mala*, éd. L. van ACKER, 1972, 105–116. („Corpus christ. Contin. med.”, 25).
126. Vö. J. LONGÈRE, *Oeuvres oratoires de maîtres parisiens au XIIe siècle*, Párizs, 1975, I, 401. és köv., a 12. századi és 13. század eleji prédikátorok nőkonceptiójáról. A legszemléletesebb stílus kétségtelenül Jacques de Vitryé.
127. Petrus Comestor, *Sermones*, PL, CXCVIII, 1805: „Animal autem inquietum est mulier, apta iurgiis et contentionibus, seminandis discordis accomoda. Prima fuit auctrix discordiae inter hominem et Deum. Naturaliter etiam maior lucta est inter carnem et spiritum mulieris quam viri; quanto enim caro eius infirmior et spiritus minus promptus, tanto pugna difficilior et desperationi proximoior, victoria commendabilior...”
128. PL, CLVIII, *Homel.*, 32. 1614–1617.
129. *The Letters of Peter the Venerable*, éd. G. Constable, *op. cit.*, I, n. 115. 303–306.

ALEXANDER GIEYSZTOR:

A NŐ A 10.–13. SZÁZADI CIVILIZÁCIÓKBAN.
A NŐ KELET-EURÓPÁBAN

(La femme dans les civilisations des 10e – 13e siècles; Actes du colloque tenu à Poitiers les 23–25 septembre 1976. Poitiers, 1977. 99–110)

Amikor tíz évvel ezelőtt alkalmam nyílt arra, hogy az *Histoire Mondiale de la femme* III. kötetében bemutathassak egy esszét, ami a nőnek a szláv népek civilizációjában elfoglalt helyzetéről szól,¹ a következő kérdéssel kezdtem a dolgozatot: lehetséges-e megírni a szláv nő történetét? Létezik-e egy olyan társadalmi és kulturális egység, amely egybeolvasztaná a közös sors alapján az e nyelvi közösségben, de különböző országokban élő nőket?

Ha a fejlődést a maga teljességében nézzük, kétségek merülhetnek fel. Ha a középkor derekát, tehát a 10. és 13. század közötti időszakot vesszük, még közel járunk ahhoz az egységes etnikai alaphoz, amit például a rokonsági és házassági rendszerek szerkezetében fedhetünk fel. Másrészt, az általunk vizsgált korszak jelentős változások kora, amelyek egyenetlen ritmusban ugyan, de átalakítják a szláv házastársnak, anyának és leánynak még a törzsi-patriarchális korszakból örökölt hivatását.

Két nagy civilizáció fejté itt ki hatását oly módon, hogy más eszközökkel együtt felhasználja az egyházat, az egyházi eszméket és az egyházi embereket. Egyrészt az erőteljes fejlődésben levő középkori Nyugat kialakítja a nő társadalmi és kulturális viselkedési modelljeit, és amikor a férfiak ezzel szembesülnek, elsősorban a társadalom magasabb osztályaira gyakorolnak hatást, de később, különösen a 13. században, a kialakuló városi civilizáció közvetítésével ez a hatás átjár minden társadalmi osztályt. Egyébként éppen a keleti és déli szlávok által átvett bizánci örökség adja át a különböző társadalmi osztályoknak azokat az elemeket és rendszereket, amelyek alkalmasak a társadalmi életnek egy más társadalmi kifejeződési mód felé irányítására.

A szláv társadalmak, amelyekhez ebben a korban és földrajzi térségben a magyar társadalmat is hozzá kell számítani, el tudtak fogadni új gondolkodási módokat és adaptálni tudták ezekhez intézményeiket. Ezt a befogadó képességüket elsősorban az e társadalmakra jellemző struktúrák és

tevékenységek szabták meg. A társadalmi életben és ebben a változásban levő civilizációban tapasztalható állandóságok, hagyományok, variánsok, fejlődésük felgyorsulásainak és késéseinek a játéka összehasonlító történelem írására késztet bennünket, amely néhány a konferencia során már felvázolt kiindulási pontra támaszkodik, de ezeknek sorát ehelyütt bővíteni kívánjuk és be akarjuk mutatni sokféleségüket. Legelőször a család és a házasság problémáit vázoljuk fel, amelyeket a nő helyzetét meghatározó társadalmi és intézményes keretnek tekintünk.² A hozzászólás második részében megvizsgálunk néhány olyan forrást, amelyek a nő jogi és mentalitásbeli átértékelődését mutatják be e korszakban. És ezt az analízist valami ideiglenes mérleg megvonásával kell zárunk, amelynek a kockázatával tisztában vagyunk.

A középkor kezdetén a szláv házasság legjellemzőbb tulajdonságai a következők: az apai ágon való leszármazás előtérbe helyezése, endogám tendencia egy törzsen vagy népen belül, natalista mentalitás, amely demográfiai növekedésre törekszik, valamint a férfi és a női szerepek szétválasztása a családban. Az indo-európai tradíciójú agrártársadalmaknak ez a magatartása olyan középkori fejlődés különböző stádiumaiban nyilvánul meg, amely távolról sem egyenes fejlődésvonalú.

Egy nő férjhezadásának kifejezésére a szlávok más indo-európaiakkal együtt a *snubiti* kifejezést használják, ami megfelel a latin *nubonak*. Mindez az Émile Benveniste által leírt perspektívába helyez bennünket: intézményes síkon megállapítható, hogy a primitív indo-európaiaknál hiányzik a házassodás cselekményét kifejező olyan szó, amely egyaránt vonatkozik a férfira és a nőre. Mindez azt jelzi, hogy a nő nem férjhez megy, hanem feleségül veszik.³ A szláv házasság történetéhez kapcsolódó és általunk elérhető források segítségével megállapíthatjuk, hogy létezik egy a férfi és a nő legális egyesülését kifejező fogalom, amely a család intézményének alapját alkotja.

Ez a család általában monogám. Mégis vannak a szlávok krisztianizációját megelőző korból vagy az első térítések idejéből származó olyan források, amelyek arra utalnak, hogy a gazdagoknál előfordult a poligámia. I. Mesko lengyel fejedelemnek el kellett hagynia hét pogány feleségét, mielőtt feleségül vett volna egy keresztény hercegnőt.⁴ A Kelet-Európára figyelő arab szerzők megemlítik a több feleséggel bíró szláv férj meglétét.⁵ Csehországban Adalbert püspök harcolt még a 10. század végén is a *plures uxores unius viri*⁶ (egy férfinak több felesége) elv ellen. Pomerániában,

amit Ottó püspök evangelizált a 12. század elején, a hittérítők azt prédikálták, hogy unusquique contentus sit una uxore⁷ (mindenki elégedjék meg egy feleséggel).

Mint minden társadalomban, ahol megengedett a poligámia, így a szlovákoknál is, ez a gazdagok privilégiuma. A menyasszony árának a kifizetéséhez elengedhetetlen feltétel volt a vagyonosság. Mint máshol is, a poligámia kivétel volt és nem ez volt az átlagos.⁸ A latin és a keleti rítusú egyház tevékenysége elsősorban az urakat érinti, és végül – ugyan nem minden nehézség nélkül – náluk is megsemmisíti ezt a szokást, bár az egyház még sokáig kénytelen elnézni az ágyasságot. Merész Boleszláv, a lengyel II. Mészáros és a kijevi Vlagyimir szokásai – amelyeket a krónikások részletesen leírnak,⁹ – nemcsak a fejedelmi viselkedést szemléltetik, hanem arra is rávilágítanak, hogy egy uralkodó család milyen rendszert alkalmazott a törvényes születés korlátozására.

A szegényeknél ez a szabályozás néha kegyetlen módon nyilvánult meg. Úgy tűnik, hogy a kelet-pomerániai szlávok a 12. század küszöbén még megfojtották születésükkor a leánygyermeküket, ha már voltak lányok a családban és mindez azért tették, hogy a túlélő gyermekeket jobban tudják táplálni.¹⁰ Mi is osztozunk ezen a ponton a hittérítő elborzadásában, de tudjuk, hogy az ókori görögök, rómaiak, germánok és a primitívnek nevezett népek valamennyien így szabadultak meg a „felesleges” gyermekektől.

A feleségvásárlás néha bizonyos poliandriához vezetett. A 11. századi orosz egyház tiltásaiban és a folklórban is felfedezhetjük annak a ténynek apró nyomait, hogy az após és a meny között szexuális kapcsolat állt fenn.¹¹ Itt idézhetjük, amit Cézár mondott a bretonokról (V, c. 14) és ezt úgy magyarázhatjuk, mint egyféle patriarchális jogot, amelyet még a primitív családi közösségben gyakorolnak. Láthatóan hasonló dolog sem Lengyelországban, sem Csehországban nem létezett, ez utóbbiban már a kereszténység előtt is szigorúan tiltott volt mindenfajta vérfertőzés. Mégis a középkori szlávok származásrendje a népi kultúrákban tekintélyes számú endogám ti-lalmat hagytak, amelyek eugenista típusú érveléssel nyugszanak.¹²

A koraközépkori szláv társadalomban a házassági stratégia és eljárás lehetőségei mind a nő, mind a férfi számára korlátozottak, mert származási és gazdasági kényszerítő erők kapcsolják őket egybe. Négy házassági eljárást sorolnak föl: leányrablás, együttlakás, vásárlás és szabályos megállapodás. Valójában ezek igen különböző jelentőséggel bírnak.

Ami a leányrablást illeti, ez mindig is azt a célt szolgálta, hogy a szülőket vagy a menyasszony családját ezáltal kényszerítsék a házasságra. A 12.

század eleji orosz krónikás megbotránkozik az „állati módon” való leányrabláson, amit szerinte még mindig gyakorolnak bizonyos orosz törzsek. Úgy emlegeti mindezt, mint egy régi szokást: „A Radimicseknek, a Vjaticsoknak és a Szeverjánoknak volt egy közös szokásuk: erdőben éltek, mint az állatok... nem ismerték a házasságot, csak a faluk közötti mulatságokat. A játékok, táncok és más egyéb élvezetek kedvéért jöttek össze. És itt aszszonyokat raboltak, akikkel jól megértették egymást”.¹³ Ebben az elbeszélésben könnyű felfedni a megbotránkozást, melyet a papság körében bizonyos orgia-jellegű népi ünnepek keltettek. Tulajdonképpen mind a pogány, mind a keresztény társadalom rossz szemmel nézte a leányrablást, mivel meggátolta a családot abban, hogy az egész nemzetség számára hasznos egyezséget kössön. Az opatovicei cseh homiliarium a 12. században kategorikusan azt állítja, hogy „a leányrablást minden eszközzel tiltani kell”.¹⁴ Rosztiszlav szmolenszki fejedelem törvénye 1136-ban súlyos pénzbüntetést helyez kilátásba azoknak, akik szüzet rabolnak.¹⁵ A legrégibb 13. századi szokásjoggyűjtemény elítélte az így létrejött egyesüléseket, még akkor is, ha a rablás a leány beleegyezésével történt, és súlyosan büntette a cselekményt.¹⁶ Ezzel összefüggésben egy krakkói püspök III. Incéhez fordult, mivel e kérdésben osztotta népe kételyeit a pápa így megfogalmazott állásfoglalásával kapcsolatban: *Non fit raptus propriae sponsae*¹⁷ (a saját menyasszony elszöktetése nem szöktetés). A lengyel egyház törvényeiben arra törekedett, hogy megkerülje a kánonjog ezen előírásait, oly módon, hogy a rablást követő házasságot csak akkor engedélyezte, ha a menyasszonyt előzőleg visszaszolgáltatták saját családjának.¹⁸ Mégis, nekünk úgy tűnik, hogy elég gyakran került sor a leányrablásra a leány beleegyezésével, mert így a leány rendelkezhetett saját személyével a család beleegyezése nélkül is. A sértett család bosszúját már korán azzal hárították el, hogy megfelelő kártérítést adtak nekik.¹⁹

A házasság második formája az, amikor a férfi és a nő együttlakásuk során kapcsolatot létesít, de ez nem jár formális házassággal. A 11–12. századtól mind Oroszországban, mind Lengyelországban megfigyelhető ez a forma. Joan kijevei metropolita elítélte azokat az egyszerű embereket, akik nem kötöttek templomi házasságot, hanem saját maguk, egymásra vezet hintve házasodtak össze.²⁰ Ebből a szempontból az ortodox rítus sokkal szigorúbb volt, mint a latin. Lengyelországban az ilyen eseteket nem házasságként ítélték meg ebben a korszakban. Egy, az országra vonatkozó pápai dekrétum alapján megtudhatjuk, hogy a nő családja beleegyezése nélkül is elmehetett egy férfihoz lakni, kapcsolatukat törvényesnek tekintették.²¹

Az egyház megtúrta a hasonló egybekeléseket abban az esetben, ha a felek házassági ígéretet tettek, ezt pedig consensus de praesentinek (eljegyzésnek) tekintették.²² A középkorban a pap előtt kötött házasság egyre elterjedtebb lett a városokban és a falvakban, de az együttélés által létesült kapcsolatok gyakoriak maradtak a szegényebb néprétegek között.²³

A házasság harmadik formája, az asszony megvásárlása, annak a korszaknak a szerződéses kapcsolatai körébe tartozik, ami a 10–11. században ért véget. Olyan források állnak rendelkezésünkre, amelyek bizonyítják a házastárs értékfizetéssel való megszerzésének jelentőségét. Ilyenkor a férj és családja fizetett a menyasszony családjának.

Ibrahim-ibn-Jakub arab utazó, aki 965-ben I. Ottó udvarában tájékozódott a lengyel fejedelemségekben uralkodó erkölcsökről, igen értékes kommentárt hagyott ránk a fejedelem lovagcsapata leírásának a margóján: „Amikor valamelyiküknek gyereke születik, ő elrendeli, hogy születésétől fogva fizessenek zsoldot neki, tekintet nélkül az újszülött nemére. És amikor a gyermek felnőtt lesz, ha férfi, a fejedelem kiházásítja, és nászajándékot fizet a leány apjának. Ha pedig a gyermek leány, férjet keres neki, és nászajándékot fizet az apjának. A szlávoknál ez a nászajándék jelentős értékű, ebben a szokásukban hasonlítanak a berbererekhez. Ha egy férfinak két-három leánya van, a leányok gazdaggá teszik az apát, de ha két fiú születik, elszegényedik.”²⁴

A nő megvásárlásának jelensége beletartozik a házasság kulturális antropológiájába, amelynek része a javak cserélődése. Néhány etnológus véleménye szerint „a feleség ára a gyermek ára”, de ez az összeg nyilvánvalóan nem egyenlíti ki azokat a szolgáltatásokat, amit a feleség tesz a férjnek.²⁵ A javaknak a házasság alkalmából létrejött cseréjét egyrészt egy olyan pénzösszeg alkotja, amit egyenértékűnek tekintenek a tett szolgálatokkal, másrészt pedig a menyasszony által hozott javak alkották, tehát a kelengye. A koraközépkori szlávokra ez a modell alkalmazható. A vásárlási eljárás, amit már a Lex Saxonum és az angol-szász penitenciálisok is bemutatnak, Nyugaton a 10–11. században „reggeli ajándékká” (cadeau du matin) alakul át, amit az asszonynak vagy családjának fizetnek.²⁶ Ugyanezt a fejlődést láthatjuk a nyugati szlávoknál. Ez bizonyára az egyház tevékenységének hatására játszódhatott le. Az egyház védi a feleség szabad akaratát és ajánlja, hogy a férj adjon ajándékot a feleségnek. Ha az arab megfigyelő analógiát állít a berber és a 10. századi lengyel szokások között, – a menyasszony megvásárlásának szokása még napjainkban is él Kabuliában²⁷ – érthető, hogy Ibrahimot meglepte a vásárlási szerződés nyers formája a szláv

házaságkötésnél. De a 12. században a feleség megvásárlása már teljesen eltűnik, és az egyetlen nyom, ami még később is létezik, nem más, mint a régi wiano szó. Ez eredetileg a feleség árát jelentette, és a szláv köznyelvi *veniti* (latin *vendere* – eladni) szóból származik. Ez a szó majd a 13. századtól a *donatio propter nuptias* vagy a *dotalitium* (özvegyi eltartás) kifejezésekkel egyenértékű, tehát a férj által a feleségnek nyújtott pénzösszeget jelzi, ami egyenlő vagy csak kevéssel alacsonyabb a feleség hozománya összegénél.²⁸

A fogalom átalakulása és magának az aktusnak az átváltozása kifejezi a nő, különösen a nemes nő társadalmi helyzetének megszilárdulását. A nemesi származású nők hozománya jelentős, mert voltaképpen a szüleitől származó öröksége ráeső részét képviseli.

Ezek a házassági formák rendszerint a két fél közötti formális szerződés megünnepléséhez vezettek. Ezt az ünnepet tekinthetjük a házasság végső, leggyakoribb formájának. A XIX. Spoletoi Hét folyamán alkalmam nyílt, hogy kidomborítsam a szláv házassági rítus néhány archaikus vonását, amelyek fellelhetők a középkori szövegekben és népi szokásokban.²⁹ Ahhoz, hogy elhelyezhessük a szláv nőt a korszak társadalmi struktúrájában és mentalitásában, elég emlékeztetni a főbb adatokra.

A házassági szerződést tanulmányozó antropológusok a következő három stádiumot határozzák meg:³⁰

1. az udvarlási időszak
2. a jegyesség
3. a házasság

Ami az első stádiumot illeti, nem biztos, hogy a szülők fáradozásai a házasság létrejöttéért valóban megszüntették ezt az időszakot. A férfi udvarlása feltételezi azt, hogy a nő szabadon rendelkezik saját magával. De vajon ugyanakkor az udvarlásban feltételezhető-e az olyan szexuális kapcsolatok lehetősége, ami nem torkollik feltétlenül házasságba? Két arab szöveg is egyetért abban, hogy a szláv leányok a házasság előtt szexuális szabadsággal rendelkeztek.³¹ Ezzel kapcsolatban annak ismerete a legfontosabb, vajon a leányok nemcsak partnerüket, hanem férjüket is szabadon választhatták-e meg. Idézzünk itt egy etnológust: „Azokban a társadalmakban, ahol fizetnek a feleségért, kevés olyan példánk van, amikor a szüzesség elvesztése a házasság gátja lett volna.”³² Ugyanakkor a férj személyének teljesen szabad megválasztása ebben a viselkedési modellben sokkal kevésbé valószínű, mint a házasság előtti kapcsolatok megléte.

A kereszténységnek az erkölcsök fejlődésére gyakorolt hatása, ami a

leányok ártatlanságának a fontosságát hirdette, a magasabb társadalmi rétegekbe tartozó leányok számára szigorú erkölcsi normákat szabott meg, az a korlátozás, amit a családok gyakoroltak a partner megválasztásában a mindkét nembeli fiataloknál, a nemesség presztízs-politikáját szolgáló földesúri szövetség eszközeként vált. Ha az alsóbb osztályokat vesszük, annyira kevés adattal rendelkezünk, hogy tartózkodnunk kell bármilyen hipotézis-felállítástól, ha ez nem a lányok nagymértékű szabadságát mutatná ki.

A házassági rítusban a középkor folyamán a szláv nő szerepe egyáltalán nem passzív. A szertartás alatt a családjától örökre elválasztott és az új otthonba befogadott leány egyetértése szükséges, ami virágkoszorúk és gyűrűk rituális cseréjében fejeződik ki. A nő új méltósága magába foglalja a felelősség megosztását, amit a férjjel történő rituális kenyértörés jelképezett. A nyugati egyház úgy tartotta, hogy a házasság érvényességéhez szükséges a papnak tanú, és nem miséző funkcióban való jelenléte, mindez a keleti egyháznál csak később jelenik meg.³³ A latin egyház figyelmének középpontjában a házassági jog, a házasságok consensus nuptialis (házassági szerződése), a házasság népszerűsítése, a papi nőtlenség és a házasság felbonthatatlansága maradt. Tudjuk, hogy Bambergi Ottó Pomerániában azzal kezdte működését, hogy megkeresztelte a lakosságot, kötelezővé tette a monogámiát, betiltotta a hatod-hetedízigleni, valamint a vő és az anyós közötti rokonságot.³⁴

Még beszélnünk kell a házasság felbontásáról. A kereszténység előtti időkben a házasság felbomlása a házastársak életében akár a férj akaratából, akár közös megegyezéssel jöhetett létre, mindenesetre nem tűnik valószínűnek, hogy az asszony férjét egyedül, saját akaratából elhagyhatta volna. Az egyház harcba lépett a válás ellen: VIII. Jánosnak Kocel pannóniai szláv fejedelemhez intézett levelében 873-ban kiközösítette az elváltakat, és a pogány hitet azzal vádolta, hogy ez készteti az embereket feleségük elhagyására.³⁵ 1039-ben Csehországi Bretiszlav dekrétumai a házasság felbonthatatlanságának deklarálásával kezdődnek. Ezek a dekrétumok enyhítik a rab-szolgassággal való büntetést, ami a férj vagy a feleség elhagyásáért járt, ehelyett az elkövetőket Magyarországra száműzte.³⁶

A tényleges válások véget vetettek bizonyos egyesüléseknek. A 12. század utolsó harmadában egy krakkói püspök egy magas méltóságú urat exkommunikált, aki *prima uxore vivente aliam superduxerat*³⁷ (aki még felesége életében másik asszonyt vett magához), de ugyanebben az időszakban egy Plock-i püspököt megintett a pápa, mert túl gyakran adta beleegyezését a házastársak elválasztásához. Mint máshol is, a kezdeményezés a fér-

fié volt abban az esetben, ha a nő meddő volt. Egy 12. századi hölgy példáját ismerjük, aki Szent Jácinthoz ment el Krakkóba és így fohászkodott: „Mit tegyek, szerencsétlen vagyok, a férjem és egész családom megvet, mert meddő vagyok és nagy vagyonunknak nincs örököse”.³⁸

Végül a női sors áttekintése után említsünk meg egy archaikus szokást, ami az egyház és a világi igazságszolgáltatás segítségével korán eltűnt. Több szöveg tanúsítja ezt, de számunkra a legékeesszólóbb szent Bonifác levele a 8. századból. Amikor a frank birodalom szélén élő szlávokról beszél, ezt mondja: „Házastársi szeretetük oly buzgó, hogy ha a férj meghal, az asszony nem élhet tovább. És az az asszony, aki önkezével megöli magát és máglyán égetik el, mindenki tiszteletét kiérdemli.”³⁹ Egy másik tanú, al-Masudi 10. századi arab író véleménye ebben a kérdésben az, hogy „ezen a téren az erkölcsök ugyanazok, mint a hinduké”,⁴⁰ mindez néprajzi ismereteit dicséri, ugyanis a hindu *sati* aktus abban áll, hogy az özvegyet a férj halotti máglyájára vetik; *sati* özvegy valamiféle szent lett.⁴¹ Az eggyéolvadás a férjjel és túlélésének önkéntes elutasítása indo-európai örökség, egyébként ismert a germán hagyományokban is, Bengálban ugyanúgy mint a szlávoknál, de mindez csupán a magasabb társadalmi rétegekbe tartozó özvegyek kétes értékű kiváltsága volt. Kétségtelen, hogy ez a szokás korán eltűnt a papság és az uralkodó hatalom nyomására; semmiféle nyoma sem maradt sem a folklórban, sem a 11. és későbbi századokra vonatkozó forrásokban.

Forrásaink segítségével viszonylag teljes képet vázolhattunk fel a nőnek a házasságban betöltött szerepéről. De a történész kíváncsisága felöleli a nők társadalmi helyzetének és önnön közösségi tudatuknak milyenségét is. Ezen a téren csak igen tökéletlen és korlátozott számú tudósítással rendelkezünk, amelyek földesurakról és gazdagokról szólnak.

A nagynevű családokban a férjes asszonynak jelentős szava van a köz- és magánproblémákban és itt nagy szerepe van a dinasztiahoz tartozó asszonyok által mutatott modellnek. Az özvegy férje halála után erős kézzel biztosíthatja otthona vezetését, mint az a pomerániai pogány özvegy, aki a 12. század elején ellenállt az új vallásnak, és akit a hagiográfusok úgy írnak le, mint „gazdag és nemes matrónát, akinek jelentős hatalma van, sok szolgálója és energikusan irányítja saját házáat.”⁴² Magyarországi Mózes élettörténetében, ahol elmesélik a kijevi Pecszerszkaja görög kolostor egy régi hagyományát, a hősnek József sorsát kell elszenvednie, mert Putifárnéja, egy lengyel főúri hölgy hadifogolyként vitte el magához. A jámbor Mózes szolgálói a következő szavakkal hibáztatták, azért, hogy a hölgy vágyának ellenállt: „Te még fiatal vagy, egy özvegyvel van dolgod, aki férjével csak egy

évet élt és aki szebb, mint a többiek, mérhetetlenül gazdag és nagy hatalommal bír a lengyelek körében”.⁴³

A 11–12. században a lengyel nőknél a világi jogokban való egyenlőséget az uralkodó által rendezett ünnepségeken való részvétel lehetősége fejezte ki.⁴⁴ De azért legyünk óvatosak. A férfi hatalom közel áll a patriarchális hatalomhoz. A kijevi oroszoknál ezt abban a szokásban fedezhetjük fel, amikor a feleség leveszi férje lábbelijét, erre a 10. századtól van forrásunk a legrégebb orosz krónikákban: Rogneda, Polock fejedelemnője nem akart Vlagyimir kijevi uralkodóhoz férjhez menni, hogy ne kelljen „egy rabszolga fiának” cipőjét levennie, mert Vlagyimir, Szvjatoszláv herceg és anyja egyik szolgálójának kapcsolatából született.⁴⁵

Mindazok a nagy változások, amelyek Kelet-Európában a nagy államok megalakulása folytán létrejöttek, a politikai élet előterébe a nagy hatalommal bíró családokat állították és a nőknek ugyanolyan jelentőséget adtak, mint a férfiaknak. E nők ugyanolyan alkalmasok voltak a kormányzásra, mint a férfiak, ugyanolyan energikusak és elszántak voltak, mint férjük vagy fiúk. A szláv népek történetének kezdetén gyakran feltűnik egy olyan nő személyisége, aki uralkodói tulajdonságokkal bír. Lengyelországi Wanda legendáriumban a három csehországi mitikus nővér, akiket a krónika szerint „a természet férfi okossággal ajándékozott meg”,⁴⁶ nyitja meg ezen országok mesés történetét. A 10. században erős asszonyok következnek, történetiségüket nem lehet kétségbe vonni, ilyenek például Ludmilla hercegnő, aki Csehország régense volt és menyee, Drahomira parancsára fojtották meg, ezután ő vette át a hatalmat.⁴⁷ A legrégebbi orosz krónikák csak dicsérik Olga hercegnőt, aki 946-ban férje halála után sikeresen kormányozta Kijevet, Bizáncig is elutazott és bátran szembeszállt az ellenséggel.⁴⁸

Ezt az uralkodói modellt Oroszországban a 13. század elejéig egy olyan nagyasszony-típus kialakítására használták fel, amelynek osztálya presztizs feladataihoz való felkészültségét elég jól ismerjük. Az olvasás és az írás ismerete elterjedt volt a nőknél is. 1086 felé egy kijevi kolostorban leányiskoláról hallunk.⁴⁹ Oroszországi Anna, aki 1051 óta franciaországi I. Henrik felesége volt, fiai okleveleit cirill betűkkel, mint *Ana reina* írta alá.⁵⁰ Megtalálhatjuk a női ideál képét is, amit a 12. században egy Polock hercegnő határoz meg saját osztálya számára egy, az apácákhoz címzett levelében: „önuralom, türelem, a szellem tisztasága, az érzéki szenvedélyek alóli felszabadulás, a szép magatartás, a szembetűnő szerénység, jóindulatú nyelv, a tisztességes beszéd, a zajtalan evés és ivás, az öregek iránti tisztelet, a ke-

véssel való megelégedés meg a nagy ész is szükséges.”⁵¹ A nő még férjével együtt kormányozta a javakat. Monomachos Vlagyimir hercegnek 1125 előtt fiaihoz való intelme azt ajánlja nekik, hogy „szeressék feleségüket, de ne hagyják, hogy ezek uralkodjanak felettük.”⁵² A házastársak közötti levélváltás, amit a novgorodi nyírfakérgre vésett levelezés felfedezése óta annak részeként ismerünk, azt mutatja, hogy a férj és a feleség közösen döntöttek gazdasági kérdésekben.⁵³

A 13. század közepétől, a szétszaggatott, elszigetelt, mongol iga alatt nyögő fejedelemségek korában még a magas rangú nők helyzete is láthatóan romlott. Ha a 11. században Nifont püspök hitetlenkedve kérdi: „A nő rossz lenne?“, akkor egy évszázaddal később megsokasodnak azok az oroszra fordított művek, amelyeket átjár a bizánci antifeminizmus. A „Méh”-nek nevezett gyűjteményben, amit a 13. században görögből fordítottak, azt olvashatjuk: „Egy rossz férfi mindig jobb, mint egy jó nő”, „Ha nőre nézel, vétkezel”.⁵⁴ Már alig választ el bennünket valami attól, hogy a nőket *ginecea*-kba zárják, amit teremnek vagy palotának hívnak. Érdekes megállapítanunk, hogy ugyanebben a 12. században volt a lengyelországi és csehországi nemes nő helyzetének a csúcspontja. Először is jogi téren: végrehajthat jogi aktusokat, eladhat, vásárolhat javakat, kötelezettségeket vállalhat, mindez már-már olyan szintet ér el, hogy csaknem teljes cselekvési szabadságról beszélhetünk. A lengyel *comitissae*-k a 12. században és a 13. század egy részében anélkül adományoztak katedrálisoknak, apátságoknak, parókiáknak, hogy ehhez férjük beleegyezését kérték volna. Az apátsági templomok oszlopfőin úgy ábrázolják őket, mint a templomok alapítóit vagy alapító társait. A szokásjog elismerte az asszonyok által vállalt kötelezettségeket, akik a nemesi leszármazásban hasonló szerepet játszottak, mint a férfiak. Az örökösödési jogban a nemes asszonynak joga volt a családi birtok bizonyos részére nemcsak hozomány formájában, de *ius hereditarium* alapján is, tehát joga volt a szülei által hátrahagyott földre. Az egyház jó szemmel nézte, és nem ok nélkül, a nők örökösödési jogát.⁵⁵

Az irodalomban a nők megítélése Lengyelországban és Csehországban, mint máshol is, ambivalens volt. Vince mester, Krakkó püspöke 1200 körül az *imbecillitas feminae*-re panaszkodott, ő is az antifeminista satíráírók vonalába tartozik.⁵⁶ De az egyház felügyelt a házastársi szerződésekre, mert érdeke fűződött ahhoz, hogy a leányok hozományként ingatlan javakat kapjanak.

A premontreiek kolostorait a 12. században, a ciszterciek és a klarisz-szák kolostorait a 13. században úgy tekintették, mint a magas kultúra ott-

honait. Az előkelő leányok kolostorba vonulása tovább erősítette ezen intézmények megbecsülését.⁵⁷

A 13. század második felében megkezdődik a nők örökösödési jogának korlátozása, ezek a tendenciák a késői középkorban még erőteljesebbé lesznek. Amíg a nemes nő a nyugati szlávoknál bizonyos függetlenségre tett szert, amit megőriz később is, ha nem is a törvényben, de a szokásjogban, addig a parasztnőt jogi téren nemcsak a családi elnyomás, hanem az állami és a földesúri hatalom is veszélyeztette. A 13. században léteznek olyan adók, mint a *virginale* és a *viduale*, amelyeket az uralkodó azokra az alattvalónőkre vetett ki, akik meg akartak házasodni. Az egyház szót emelt e terhek ellen, de ezek nyomai mégis tovább élnek a késő középkorig, mint például Mazóviában, ahol ha egy parasztlány a hercegségen kívül kötött házasságot, akkor ún. *kunne*-t fizetett, ami értékben egy nyusztprémnek felelt meg. A 15. századig az egyházi vagy világi birtokosoknak adományozott mentességek nem tették lehetővé a földesuraknak, hogy a magánbirtokokról házassági adót hajtsanak be.⁵⁸

A gondolkodásmód tükröződik a nő becsületének és életének törvény által biztosított védelmében. A legnagyobb bűn az erőszak, ennek elkövetése a középkori lengyel jogban egy meghatározott pénzbüntetést vont maga után, amit az uralkodó részére kellett befizetni, a magánkárt pedig a bíró állapította meg. Egy nemes leány megerőszakolásáért majdnem tízszer annyit kellett fizetni, mint egy parasztlány esetében.⁵⁹ Az orosz szokás szerint e bűn elkövetéséért kiszabott egyébként súlyos büntetés szintén differenciált volt. A 12. század végén a novgorodi kormányzók által hozott egyik érdekes rendelet szerint ha egy rabszolganőt megerőszakolnak, utána fel kell őt szabadítani.⁶⁰ Elítélendőnek tekintették a nő ruházatának megkárosítását, különösen fejdíszének eltávolítását, az ilyen magatartás utalhatott az erőszak megkísérlésére. Ez volt a lengyel és az orosz jogi gyakorlat. A férfi részéről tanúsított illetlennek ítélt magatartás, például egy pofon, szankciókat vont maga után. Ha egy utazás során egy nemes asszony lovait megfogták, ezt szemérem elleni támadásnak vették. Végül a *mala verba*-k: aki azt mondta egy asszonyról, hogy rossz erkölcsű, az a nő gyermekeivel szemben is bűnt követett el: nemesek esetében akár úgy büntethették, mint a gyilkosságot.⁶¹

Úgy tűnik, hogy a szláv nő védelmének ez a különös sajátossága igen régi időkre vezethető vissza. A 12. században Abu Hamid a szlávokkal kapcsolatban azt írja: „Ha közülük valaki megsért egy szolgálónőt vagy egy másik személy gyermekét, attól minden vagyonát elveszik.”⁶² Másrészt ugyan-

az a büntetés járt egy nő, mint egy férfi megöléséért. A 11. századi orosz jog kiköti; „Ha valaki megöl egy nőt, ugyanazzal a büntetéssel kell sújtani, mintha férfit ölt volna meg.”⁶³

Lengyelországban a *pro capite* büntetésen kívül, ami a megölt nő örököseit kártalanította, megjelenik egy „*poena pepi reginalis*”, a királyné inge büntetése nevű bírság, amit a királynénak kellett befizetni, bármilyen nő megölése esetén.⁶⁴ Itt az uralkodó békéjéhez hasonló jogi intézmény nyomait fedezhetjük fel, például a közutak védelme területén, amit „a nők békéjének” is nevezhetünk.

A nő ezen helyzete a büntetőjogban több szláv országban létrehozta a menedékjog intézményét, amit a nők a bűnözőknek nyújthattak, Csehországban a királyné vagy az üldözött bűnös felesége menedékjogot adhatott.⁶⁵ A 11–12. században a lengyel uralkodók feleségei is megmenthették a halálra ítélteteket, mint Emnilde, Merész Boleszláv felesége, akit a dinasztikus hagyományban úgy tekintettek, mint az uralkodónői magatartás modelljét.⁶⁶

Milyen következtetéseket lehet levonni a nagyrészt jogi tények e hazázából, mivel jogászoknak köszönhetően maradt meg a kérdés dokumentációja, amely bár hiányos, de mindenesetre igen változatos?

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a szláv nő helyzetét a társadalmi életben erőteljesen meghatározzák a még mindig élő patriarchális struktúrák, amit nemcsak az apa hatalma, de az anyára, mint a családi egység egyenrangú őrzőjére irányított megkülönböztetett figyelem is jellemez. Helyzetük csak a rendszer meggyengülésével kerül veszélybe. Különböző formákban mindez az erőteljes urbanizáció idején kezdődik a nyugati szlávoknál, a keleti szlávoknál pedig a mongol hódítás következményeként, a régi társadalmi szervezet lerombolása idején, amely furcsa keleti jellegű reakcióban nyilvánul meg.

Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon a nemes nőknek sikerült még a késői középkorban is megvédeni azt a társadalmi helyzetet, ami a legtöbb országhoz viszonyítva irigylésre méltónak tűnik. Úgy látszik, hogy a kulturális modellben, az értékek rendszerében a férfi és a női szerepek jól elkülönültek, de ki is egészítették egymást, az agrárcsalád egy olyan termelési egységet alkot, ahol a nő szerepe egyenértékű a férfiéval. Az urbanizáció primitív fázisában a nő folytatja azt a szerepet, ami szerint ő is részt vesz a gazdasági javak termelésében. Közép-Európában a 13. századtól elterjedő nyugati városi jog biztosítja a nőnek a tulajdon- és örökösödési jogot, ugyanúgy és ugyanazon okból, ahogy ez a nemesi jogban érvényesült.

Jegyzetek

1. Histoire mondiale de la femme, szerk. P. GRIMAL, III. t. Paris, 1967. 45–95.
2. Alapvető jelentőségű W. ABRAHAM, La conclusion du mariage dans l'ancien droit polonais. Léopol, 1925. c. munkája, (lengyelül), amely kitekintést ad a szláv és az indo-európai világra; a kulturális antropológia szállította az összehasonlítási alapot, v.ö. C. LÉVI-STRAUSS, Les structures élémentaires de la parenté, Paris, 1968; E. EVANS-PRITCHARD, Mariage et parenté chez les Nuer, Paris, 1973; L. MAIR, Le mariage, étude anthropologique, Paris, 1971; A. MICHEL, Sociologie de la famille et du mariage, Paris, 1972; A. KUTRZEBA-POJNAROWA és L. STOMMA, Structures élémentaires et changements concernant le mariage (lengyel példa) in „Actes du Colloque de Lille: L'amour et le mariage”, 1975.
3. E. BENVENISTE. Le vocabulaire des institutions indo-européennes. I.: Économie, Parenté, Société, Paris, 1969, 239 sfk.
4. GALLUS ANONYMUS, I. c. 5, kiad. K. MALECZYŃSKI, Mon. Pol. Hist. s.n., II. t. Krakkó, 1952. 15.
5. IBN ROSTEH (.903/13.), in Bibliotheca geographorum arabicorum, VII. t., Leyden, 1892, kiad. M.J. DE GOEJE, 132.
6. S. Adalberti Pragensis episcopi et martyris vita prior, kiad. H. KARWASIŃSKA, Mon. Pol. Hist., s.n., IV. t./1, Varsó, 1962. 18.
7. Ebbonis vita s. Ottonis, kiad. I. WIKARJAK, C. LIMAN, Mon. Pol. Hist., VII/2 t. Varsó, 1969. 74.
8. L. MAIR, id. mű 155 sfk, „a házasságok többszámában”-ról.
9. MERSEBURGI THIETMAR, Chronica epp. eccl. Merseburg, VIII, c. 3. kiad. Z. JEDLICKI, Poznan, 1953, 583 és 621; Fundatio monasterii Brunvillarensis, Mon. Germ. Hist., Scriptorum, XIV. t. 137.
10. Herbordi dialogus de vita s. Ottonis II. c. 33, Mon. Pol. Hist., s.n. VII/3/ t. kiad. I. WIKARJAK – C. LIMAN, Varsó, 1974, 126.
11. W. ABRAHAM, id. mű 15–16; v.ö. J. ADAMUS, Remarques sur le mariage primitif polonais et slave (lengyelül), in „Pamiętnik Historyczno-Prawny” IV, 1929.
12. I. WRÓBLEWSKI, cikk a Lexicon antiquitatum slavicarum-ban, I. t. Wroclaw, 1961, 448.
13. Récit des temps passés, S. LIHACSOV, I. t. Moszkva – Leningrád, 1950. 15.
14. P. HECHT, Das Homiliar des Bischofs von Prag, in „Beitr. z. Gesch. Böhmens”, I, 1863, p.v.
15. Monuments du droit russe kiad. A.A. ZIMIN, II. t. Moszkva, 1953. art. 6, 41.
16. J. MATUSZEWSKI, Le plus ancien coutumier polonais (lengyelül), Varsó, 1959. art. 17, 195.
17. Corpus iuris canonici, Pars dec. c. 24 X de praeb. III 5; c. 7 X de rapt V 17; v.ö. W. ABRAHAM, id. mű 73.
18. Lásd még M. KOCZERSKA, La famille noble en Pologne dans le bas moyen âge (lengyelül), in „Przegląd Historyczny”, LXVIII, 1975, 1 sfk.
19. W. ABRAHAM, id. mű 77. Az antropológiai kitekintéshez lásd az Antropological Quarterly különszámát, XLVII, 1974, Kidnapping and Elopement as Alternative Systems of Marriage.

20. V.I. SZERGEJEVICS, Les cours et les recherches sur l'histoire ancienne du droit russe (oroszul), Szent-Pétervár, 1899, 372.
21. A. VETULANI, Nouvelle source de l'histoire de l'ancien droit matrimonial polonais (lengyelül) in „Czasopismo Prawno-Historyczne”, IV, 1952, 126 sfk.
22. M. KOCZERSKA, La conclusion... 3 sfk.
23. V.ö. J. BARDACH, Études sur les institutions et le droit du Grand Duché de Lithuanie (lengyelül), Varsó, 1978, 201 sfk.
24. Relatio Ibrahim-ibn-Iakub de itinere Slavico, kiad. Th. KOWALSKI, Mon. Pol. Hist., s.n. I. t. Krakkó, 1946. 50.
25. L. MAIR, id. mű 51.
26. Lex Saxorum, c. LXV, in Fontes Iuris germ., Leges Sax. et Thuring, 55. K. RITZER, Le mariage dans les Eglises chrétiennes du Ier au XIe siècle, Paris, 1970. 229 sfk.
27. L. MAIR, id. mű 67.
28. K. RITZER, id. mű, 322; W. ABRAHAM, id. mű 113.
29. A. GIEYSZTOR, Le tradizioni locali e le influenze ecclesiastiche nel matrimonio in Polonia nei secoli 10–13. in „Settim. Centro ital. di studi sull'alto medioevo, Spoleto”, XXIII, 1976 (megjelenés alatt).
30. L. MAIR, id. mű 51.
31. IBRAHIM-IBN-IAKUB, id. kiad. 50. és AL-GARDIZI (v. 982) V. MINORSKY, The Regions of the world, Londres, 1957.c. műben elérhető fordításban; ezeknek a szövegeknek a vitájához v.ö. M. KOCZERSKA, La conclusion... 2–3.
32. L. MAIR, id. mű 173.
33. Lásd C. VOGEL, Les rites de la célébration du mariage, leur signification dans la formation du lien, in „Settim. Centro ital. di studi sull'alto medioevo, Spoleto”, XXIII, 1970.
34. EBBO, II. c. 12, id. kiad. 74.
35. Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae, I. t. Praga, 1907. no 15.
36. Bretiszlav rendeletét Cosmas Pragensis írja le nekünk, II, c. 4, kiad. B. BRETHOLZ, Mon. Germ. Hist., Script. Rer. Germ. n. s. II. t. Berlin, 1923; egy újabb szöveg az olomouci fejezet 230. ms.-ében, kiad. V. VANECEK, in „Slavia Antiqua”, III, 1952, 131 sfk.
37. Catalogi episcoporum Cracoviensium, kiad. J. SZYMANSKI, Mon. Pol. Hist., s.n. 3., X/2. t., Varsó, 1974. 57 és 89 (1166 és 1186 között).
38. Cod. dipl. maioros Poloniae, I. t. no 102 (Gedko – Gedeon püspökről, 1206–1226); De vita et miraculis sancti Iacchomis OFP (1257), c. XI. Mon. Pol. Hist., IV. t. Léopol, 1884, Varsó, 1961, 860 (az 1240-es csoda).
39. Bonifacii epist., no 73 (lásd 745/46) in Mon. Germ. Hist., Epistolae, III. t. Epp. Merov. et Karolini aevi, I. t. v.ö. Merseburgi Thietmar, id. kiad, VIII, c. 3.
40. C. XXIV. kiad. J. MARQUART, Östeuropäische and östasiatische Streifzüge, Lipsce, 1903.
41. L. MAIR, Le mariage... id. mű, Paris, 1971. 195.
42. Herbord, II, c. 23. kiad. I. WIKARJAK – C. LIMAN, Mon. Pol. Hist., VII/3. t. Varsó, 1974. 101.
43. Das Palevikon des Kiever Hohenkloster (D. Abramovics kiadása alapján, Kiev, 1931), München, 1964, 144.
44. GALLUS ANONYMUS, I, c. 13. kiad. K. MALECZYNSKI, Mon. Pol. Hist., s.n., II. t. Krakkó, 1952. 32.

45. Récit des temps passés, id. kiad. I. t. 54, 980.
46. Úgy tűnik, hogy 1200 körül Vince mester alkotta a Wanda-gestát, I. c. 7. Mon. Pol. Hist., I. t. Léopol, 1872, 257–258.
47. Szent Vencel és szent Ludmilla legendái nyomán, kiad. Fontes Rer. Bohem., I. t.
48. Récit des temps passés, id. kiad. 45.
49. Ez az információ V.N. Tatyiscsevnnek (1686–1750) tulajdonítható, de némi kételkedéssel szerepel az Histoire culturelle de la Russie ancienne (oroszul)-ban, II. t. Moszkva – Leningrad, 1951, 220. A Récit des temps passés. id. kiad. (I. 1086.) II. t. 413. a Chronique hypatienne-ben megemlíti, hogy az apácák között élő Anna királyné kolostort alapított.
50. Lásd C. DE SAINT-AMOUR, Anna de Russie, reine de France, comtesse de Valois, Paris, 1896.
51. Egy korábbi mű, a Sztepennaja kniga nyomán, valószínűleg egy hagyományos viselkedési módot tükröz.
52. Vlagyimir tanítása a Récit des temps passés-ba van beékelve, I. 1096 id. kiad. 158.
53. A.V. ARCSIKOVSKIJ, Les écrits sur écorce de bouleau d'après les fouilles de 1952, Moszkva, 1954, 43, 49, 53.
54. 16. századi enciklopédikus, hagiográfiai és homiletikai gyűjteményekből átvéve. A nő helyzetéről Oroszországban v.ö. C. CLAUS, Die Stellung der russischen Frau von der Einführung des Christentums bei den Russen bis zu den Reformen Peter des Grossen, München, 1959.
55. Lásd még B. LESINSKI, La situation de la femme dans le droit coutumier polonais jusqu'au milieu du 15e siècle (lengyelül), Wrocław, 1956.
56. Pl. III. Vince, c. 26: „Non enim facile de uxore triumphatur quae semel triumphasse permittitur” Mon. Pol. Hist., II. t. Léopol, 1872; reed. Varsó, 1961. 365.
57. A halotti nyilvántartó könyvek tanulmányozása pontosabb képet adhat a 12. és 13. századi női kolostorok társadalmi összetételéről; v.ö. P. DAVID, Les sources de l'histoire de la Pologne a l'époque des Piasts, 963–1386, Paris, 1934, 190 sfk.
58. W. ABRAHAM, (Fragment du droit matrimonial) (lengyelül) in „Ksiega B. ORZECHOWICZA”, Léopol, 1916. I. t. 1–70. / foglalkozott az uralkodók és a főledek által az alattvalóknak adott házassági engedélyekkel.
59. Le plus ancien coutumier polonais (XIIIe s.) id. kiad. J. MATUSZEWSKI, art. 17.
60. Monuments du droit russe. id. kiad. II. t. 126, art. 14.
61. J. BARDACH, Histoire des institutions et du droit polonais (lengyelül); I: Jusqu'au milieu du 15e siècle, Varsó, 1964, 323, 326, 329 sfk.; S. KUTRZEB, l'idéal et la vie de la femme en Pologne médiévale (lengyelül) in „Ateneum Polskie” IV, 1908, 170 sfk.; A. ZAWISZA. La femme dans la société et les moeurs polonaises au 15e siècle (lengyelül), in „Kultura i Spoleczenstwo, III. 1959, no 2, 118 sfk.
62. Kiad. G. FERRAND, in „Journal asiatique”, CVII, 1925, 1 sfk.; T. LEWICZKI, in „Slavia antique”, III. 1951, 143.
63. Monuments du droit russe, id. kiad. I. t. 117, 177, art. 88 in Redaction elargie de la Justice russe.
64. J. BARDACH, Histoire... 529.
65. Ordo iudicii terrae, art. 30.
66. GALLUS ANONYMUS, I. c. 13.

YVONNE KNIBIEHLER:

AZ ORVOSOK ÉS A „NŐI TERMÉSZET” KÉRÉDSE NAPOLEON POLGÁRI TÖRVÉNYKÖNYVÉNEK IDEJÉBEN*

(Annales. Économies Sociétés Civilisations, 31. 1976/4. 824–846)

Az itt következő cikk megkísérli elemezni a „nőiségről” a 19. sz. elején kialakult képet, amely jóval az első világháború utáni időkig uralkodó volt a francia társadalomban, s amely – bár nem minden megrázkódtatás nélkül – napjainkban eltűnőfélben van. Hogy ezt a nőiségről kialakult megfogódott, majdnem változatlan és változhatatlan felfogást a kezdeteknél megragadhasuk, az Egyházatyákig, sőt, Arisztotelészig kellene visszatekintnünk az időben. Itt most megelégszünk azzal, hogy feltárjuk, milyen formát öltött ez az elképzelés egy adott pillanatban, és miért sikerült ennyire beleivódnia nemcsak a férfiak, hanem a nők tudatába is.

A Nagy Francia Forradalom és a napoleoni Császárság a nők helyzetének viszonylagos romlását, az addig elért eredmények visszafejlődését idézték elő; az újfajta jogokat kizárólag a férfiak számára találták ki, megnövelve ezzel a két nem közötti hagyományos egyenlőtlenség szakadékát; a szavazás, vagyis a politikai életben való részvétel a férfiakat érinti csupán, a nőket nem; az egyetem és a gimnáziumok, középiskolák, amelyek közintézménnyé tették a tanulást, csak a férfiak számára voltak nyitva; valamint tudjuk, hogy a Polgári Törvénykönyv (Code civil) olyan jogoktól is megfosztja a férjes asszonyt, amelyeket kevéssel azelőtt még „természeteseknek” tekintettek. Márpedig úgy tűnik, hogy a nők gyorsan belenyugodtak jogfosztott voltukba; holott a 18. sz. végén még egyáltalán nem voltak ily féltékenyek és gátlásosak: az arcképek tanúsága szerint magabiztosságtól és bájtól sugároztak, a szövegek pedig felfedik, hogy részt kívántak venni a közéletben, hogy jogegyenlőséget merészeltek követelni, klubokat alapítani és nyilvánosan szerepelni;¹ és sok kiváló férfi (Helvétius, Sieyès, Condorcet) óhajtotta hivatalosan is közreműködésüket.

A Restauráció alatt, éppen ellenkezőleg, a francia hölgyek tartózkodó, néhol feszes arckifejezése tűnik fel a portrékon és metszeteken;² mint ha tökéletesen a feledés homályába merült volna minden vágyuk aziránt,

*Legnagyobb sajnálatunkra, nem tudtuk elolvasni Paul Hoffmann értekezését; köszönetünket szeretnénk kifejezni Paul Hoffmann-nak és J.-P. Peter-nek értékes tanácsaikért.

hogy a közélet különböző formáiban részt vehessenek (a legaktívabbak is főleg pedagógiai, nevelésméleti műveket publikáltak); és Saint-Simon 1830 utáni fellépéséig³ egy időre kihalnak azok a férfiak is, akik még hallatták hangukat a nők jogaiért. És mindez elnyomás és kényszer nélkül! A tiltakozások nem találtak visszhangra, és ráadásul úgy tűnik, hogy nem is voltak valami gyakoriak.⁴

Vajon miért? Miért szűnt meg ily hirtelen a női felemelkedés, női fejlődés, amelyben néhányan még hittek a Forradalom kezdetén? S ami még rosszabb: miért lép az egyszer megálmodott fejlődés helyébe a nők állapotának objektív visszaesése? A szokásos válasz általában abból áll, hogy megerősíti: a korabeli „feminizmus” csupán egy vékony elit-réteget érintett és nem felelt meg a tömegek érdekeinek. Ez talán igaz, bár a nők valódi részvétele a forradalomban és a forradalomba vetett hitük, reményük még nem volt rendszerezett kutatás tárgya. Maradnak a tények: a szűk feminista réteg hamar megtört és felbomlott. Hogyan tudták rávenni a nőket arra, hogy hagyják magukat méginkább szolgáskorba vettetni háztartásukban, mint azelőtt? Elégés-e csupán a Concordátum által visszaállított katolikus egyházra hivatkozni? De a Concordátum nem más, mint egy hivatalos aktus és legfeljebb lassú újjászerveződést vonhatott volna maga után: „A kereszténység géniusza” (*Le Génie du christianisme*) egyébként, sokkal inkább érzelmi vallásosságról, semmint teológiai és erkölcsi megújulásról tanúskodik, amely képes lett volna egy, egészen a magatartásformáig ható keresztény társadalom létrehozására. Az uralkodó osztályok, amelyek a törvényeket, intézményeket és a hangot adták, széles körben voltaireiánusok maradtak.

Tehát inkább a Felvilágosodás oldaláról kellene magyarázatot keresnünk. A 18. század közepe felé a természettudósok feltalálták az antropológiát.⁵ Buffon és Daubenton forradalmi tette, hogy megírták „Az ember természetrajzát” (*Histoire naturelle de l’homme*): az ember megszűnik kivételes teremtménynek, örök, egyetemes lényegnek lenni; megfigyelés és kísérlet tárgyává válik; hála az utazóknak, észreveszik a különböző emberi „fajok” változatosságát; hála az „anatómusoknak” az emberi állatot életének különböző korszakaiban, teste különböző részeiben tanulmányozzák. Az orvostudomány bőségesen profitál ebből a divatból: megpróbálja kialakítani saját módszerét a megfigyelésekkel és kísérletekkel kapcsolatban; hamarosan pedig a kórházak újjászervezésével az eszközöket is megtalálja: az orvos, aki kórházi szolgálatot vállal, képes rendszeresen nagyszámú beteget megfigyelés alatt tartani, s ehhez a megfelelő eszközök is rendelkezésre állnak; összehasonlító, vagy statisztikus módszert alkalmazhat, boncolhat;

és specializálódhat a tudomány azon ágában, amelyben a legtöbb sikert éri el.⁶ Ezzel magyarázható a Császárság ideje alatt az első nagy orvosi egyéniségek feltűnése, asszisztenseikkel, tanítványaikkal, követőikkel: Pinel majd Esquirol az agyi megbetegedésekkel, Baudelocque majd Chaussier a szüléssel, Laënnec a tüdőbetegségekkel, Alibert a bőrbetegségekkel foglalkoztak.

Természettudósok, antropológusok, orvosok érnek el mind nagyobb eredményeket a tudományokban; hírnevük egyre nő, írásaik, véleményeik már-már kinyilatkoztatás számba mennek, legalábbis egy művelt kisebbség számára. Ha tartottak egy, a nőkkel foglalkozó speciális előadást, ennek bizonyára megvolt az esélye arra, hogy megértéssel fogadják, hogy nagy visszhangra leljen. De tartottak-e ilyet egyáltalán?

Források

A Császárság alatt az orvosi irodalom már bőséges és igen elterjedt. Ebben az összefüggésben a források kiválasztását a kutatás célja határozta meg: a cél pedig nem a tudományos és filozófiai gondolat fejlődésének felvázolása az orvostudományban, hanem az orvosi vélemény és az ezt kialakító társadalom kapcsolatainak vizsgálata. Ez a célkitűzés ahhoz vezet, hogy inkább a művelt közönség, semmint a kevés számú hozzáértő számára íródott mintákat részesítsük figyelemben; olyan műveket, amelyekben az orvosok antropológusként leírják, mit jelent számukra a nő és hogyan kellene élnie; olyan műveket, amelyekben az orvosok, leynován felfedezéseik következményeit, moralistákká változnak át és szinte megpróbálják átvenni a papoktól a lelkiismeret és viselkedés irányításának magasztos feladatát.

Szerencsére, a Császárság végéről van egy olyan corpusunk, ami megkönnyíti a kutatást: ez *Az Orvosi Tudományok Tára*, amelyet Panckoucke adott ki 1812 és 1822 között 67 kötetben (*Doctionnaire des Sciences Médicales*); ez egy magasszintű tudományos-népszerűsítő munka, melynek készítésében a kor összes nagyságai résztvettek, s mely áthágja a tulajdonképeni orvosi tudományok határait.

Ahhoz, hogy egy fejlődést értékelni tudjunk, szükségünk van összehasonlítási alapra. Panckoucke Tudományos Tárának nincs Forradalom előtti megfelelője; néhány orvosi szótár létezik ugyan, de vagy túlzottan összefoglaló jellegűek, vagy pedig tisztán gyakorlati célokra szolgálnak.⁷ Hosszas töprengés után az *Enciklopédiát* (*Encyclopédie*, 1751–1772) vá-

lasztottuk összehasonlítási alapul, amely mű, mint tudjuk, a Felvilágosodás tulajdonképpeni összefoglalásának nevezhető. A választás természetesen vitatható: például a *Nő (Femme)* című cikk – Jaucourt lovag és Desmahis, a költő írta – inkább jogi és erkölcsi jellegű, semmint orvosi (ismerjük Voltaire szarkazmusait a tárggyal kapcsolatban); de ugyanez a cikk az orvosi Tudományok Tárában az orvostudománynak ugyancsak szűk teret hagy. Tudjuk, hogy ami a kimondottan anatómiai és orvosi cikkeket illeti (csontváz, méh, szülés, hisztéria),⁸ ezek megírására az Enciklopédia szerkesztői orvosokat kértek fel.⁹

Számos orvos által használt, de ritkán idézett (talán régisége miatt?) alapvető forrás Nicolas Venette doktor híres könyve: *A házasársi szerelem leírása*, amelyet Amszterdamban adtak ki 1687-ben (*Tableau de l'amour considéré dans l'état de mariage* címmel); a 18. sz.-ban hatszor, a 19. és 20. században több, mint harmincszor jelentették meg újra (utolsó kiadás 1950), különböző módosításokkal, úgy hogy tartós sikere egyidejűleg tanúskodik ezen a területen a mentalitás állandóságáról és változásáról. 1812-ben Jacquemin-Dubuisson újra kiadja Venette könyvét, „Az orvostudomány és a fiziológia új ismeretei szerint” kijavítva a szöveget; javításai főleg a barokk elemek (hagyományok, babonák, nyelvi szabadságok, túldíszítettség) lenyesegetését célozzák, hogy ennek helyébe rendszeres, szabatos és száraz értekezést állítson.

Néhány orvos tanulmányainak fő tárgyává teszi meg a női betegségeket. Jean Astruc, aki csupán egy sokat és sokfélét összeíró szerző, megkísérli összegyűjteni korának erre vonatkozó ismereteit és hipotéziseit „*Értekezés a női betegségekről*” (*Traité des maladies des Femmes*) c. munkájában (6 kiadott kötet, 1761 és 1769 között; 1771-ben új kiadás). Ugyanennek a témának legismertebb Császárság-kori szakértője Joseph Capuron, a párizsi Orvostudományi Egyetem tanára (*Értekezés a nők betegségeiről a pubertáskortól a kritikus korig bezárólag, Traité des maladies des Femmes depuis la puberté jusqu'à l'âge critique inclusivement*) (1812).¹⁰ A szülészet nagyot fejlődött a 18. sz.-ban; Napoleon idejében a legjobb specialista Baudelocque, akinek publikációi az egész általunk tárgyalt korszakot átfogják: *A szülés művészete (L'Art des accouchements)* 2 kötetben 1789-ben jelent meg, de a szerző többször kijavította és újra kiadta; 1815-ben jelenik meg az ötödik kiadás. Ebben az időben kezdenek el egyre nagyobb és nagyobb fontosságot tulajdonítani az idegbetegségeknek, ami természetesen a téma mélyebb kutatására is ösztönzőleg hatott. A Forradalom előtt már a neuraszténia számos mű tárgyát képezte: a legtekintélyesebb közülük talán az angol Whytt műve,

amelyet többször is lefordítottak (*Értekezés a neuraszténiáról és az idegbetegségekről, Traité des vapeurs et des maladies nerveuses*), (1767). A Császárság idejében a legismertebb szakértő Louyer – Villermay (*Értekezés az idegbetegségekről és a neuraszténiáról, különös tekintettel a hisztériára és a hipochondriára, Traité des maladies nerveuses et des vapeurs, et particulièrement de l'hystérie et de l'hypocondrie*, 1816. két kötet). Végül Fodéré *Értekezés a törvényszéki orvostanról (Traité de médecine légale)* című munkájában több, a nőkről szóló fejezetet találunk: prostitúció, gyermekgyilkosság, nemi erőszak stb. (Fodéré részt vett a Panckoucke-féle *Szótár (Dictionnaire)* megírásában is, nevezetesen a *Házasság és Prostitúció* c. cikkeket ő írta).

A praktizáló orvosokon kívül sok olyan orvos élt a korszakban, akik „művésztükről”, mesterségükről és az emberi lényről értekeztek. Ők azok, akik a legtömörebb ideológia hordozói voltak, és éppen ezért ők azok is, akik témánk szempontjából a legérdekesebbek.

A legfigyelemreméltóbb egyéniség Pierre Roussel, akinek *A nő testi és erkölcsi felépítése (Système physique et moral de la Femme)* című műve, óriási hatást gyakorolt. 1775-ös megjelenésétől kezdve hatalmas sikere volt – erről többek között Laharpe számol be *Irodalmi Levelezésében (Correspondance littéraire*, I. kötet, XXXVIII. levél, Paris, 1804.); 1809-ig ötször adták ki, majd 1845-ben megegyeszer. Roussel vetélytársai (Moreau, Virey) előszavukban leszögezik, hogy nem is kísérlék meg túlszárnyalni ezt a „mesterművet”. A mestermű a Stahl-i animizmus vegyítiszta párlata; minden kétértelműséget kizáróan ebből a szemszögből kellene vizsgálni, mivel a 18. században minden orvosfilozófiai rendszernek volt egy sajátos, egyéni modellje a „női-ségről”; lemondunk erről az eljárásról egyrészt illetéktelenség, másrészt a már említett okok miatt.

A 19. század eleji avatatlan olvasók a tudományoknak három, eladdig élesen elhatárolódó területéről kölcsönözött elemekkel találkozhattak ebben a műben; az egyik a természettudósoké, s ez nem meglepő, mivel Roussel orvos, s a nőben a „férfi nőstényét” látja (*Enciklopédia*); a másik az úgynevezett társadalmi szféra – amit tulajdonképpen Rousseau vezetett be a köztudatba – amely a nőt a társadalomban betöltött szerepe – feleség-szerep, anyaszerep –, alapján határozza meg; végül a „moralisták” felfogása a legrégebbi, leghagyományosabb valamennyi közül, amely végigkövethető a francia középkori verses elbeszélésektől (fabliau-k) kezdődően. Jean de Meung, Montaigne, La Rochefoucauld, Molière, s végül Thomas – ezek a nevek jelzik ennek az elméletnek, a nő-felfogásnak a legfontosabb állomásait. Roussel

ellenben nem vesz tudomást a keresztény eszkatologikus egyenlőség-tanról (a nő, éppúgy, mint a férfi, Isten képmására alkotott, Krisztus vére által megváltott teremtmény); s elátkozza Helvetiust, ill. egy. Condorcet-ig ható filozófiai áramlatot (a nő teljesen önálló emberi lény, ugyanazokkal a természetes jogokkal van felruházva, mint a férfi). Vagyis Roussel inkább arra fogékony, ami a nőt elválasztja a férfitől, minthogy a közös vonásokat keresné: elméleteket alkot, s úgy próbálja a férfi identitását meghatározni, hogy a nőt, mint a „más”, mint a „másikat” veszi figyelembe. Rendszerében tehát koordinálja a nő nemét, testét és lelkét — a nemből kiindulva! Nem egymás mellé rendeli őket, hanem egymásból vezeti le, s az alap, a kiindulópont mindig a nem. Homogén és különálló egészként határozza meg a nőt. Úgy tűnik tehát, hogy először van dolgunk egy egész és jól elhatárolt „női természet”-elmélettel. Roussel okfejtése sohasem kelt „nőgyűlölő” hatást (éppen ellenkezőleg); élénk intuícióval rendelkezik a sajátos női jelleg meghatározására, s megpróbálja új intellektuális eszközök segítségével, melyeket korának tudománya tesz lehetővé számára, antropológiai terminusokba foglalni a női szabadság és a vele mintegy szembeállított női test problémáját.

Roussel kitartóan látogatta az auteuil-i csoportot¹¹, s jól ismerte Cabanis doktort, aki, törekény egészsége miatt, szintén nem gyakorolhatta hivatását. Ő 1803-ban jelenteti meg főművét: *Az emberi test és erkölcs kapcsolatai-t* (*Rapports du physique et du moral de l'homme*), melynek ötödik Értekezése a nemiség hatásával foglalkozik. Moreau de la Sarthe, *A nő természetrajza* (*Histoire naturelle de la femme*, 3. kötet, 1803.) c. könyv szerzője Bichat-val dolgozott; művészetekkel és irodalommal egyaránt foglalkozó orvos volt. Műve azonban nem más, mint kompiláció: hosszú idézetek — költőktől és orvosoktól egyaránt — ügyetlenül összeállított szövevénye; mégis, jó szolgálatot nyújt, mint „hivatkozások gyűjteménye”, — azaz a könyvben felsorolt írók jegyzéke. Julien Joseph Virey már nagyobb egyéniség. Számos műve jelent meg, összesen 37 munka, nem beszélve cikkeiről (a Panckoucke féle Szótárban magának kaparintotta például a *Férfi, Nő, Lány, Szüzesség, Ártatlanság, Szemérem, Szüzi tisztaság, Szellem – Homme, Femme, Fille, Virginité, Chasteté, Pudeur, Pudicité, Esprit* – c. cikkeket.) Ráadásul az Athenaeum tudományos folyóiratban „*Természettajzi előadások*” címmel írt értekezést. Mégis, ha munkásságát akarjuk értékelni, némi bizonytalanságban vagyunk: annyit mondhatunk, hogy hatást tudott gyakorolni kortársaira, s számos helyen megjelentetett, kissé „szétszórt” elméleteinek tekintélye volt, — vagy legalábbis tekintélyt tudott szerezni neki. A már em-

lített cikkeken kívül, három művében beszél a nőkről: *Az emberi nem természetrajza* (*Histoire naturelle du genre humain*, 3. kötet, I. kiadás 1801, II. kiadás 1824.), *A franciák köz- és magánneveléséről* (*De l'éducation publique et privée des Français*, 1802), *A nőről fiziológiai, erkölcsi és irodalmi értelemben* (*De la femme sous ses rapports physiologique, moral et littéraire*, I. kiadás 1823, II. kiadás 1825).¹²

Ebben a korban minden orvos filozofus is egy személyben: ezzel tulajdonképpen a múlttal való szakítást demonstrálják, s az orvostudomány megújításának szükségességét is egyben. 1770 és 1825 között valójában két fajta orvosi tevékenységgel kell számolnunk: az egyik tudományos jellegű, a másik irodalmi és moralizáló.¹³ Az előbbi hamar elszakad a hagyományoktól: elhanyagolja az „első okokat”, hogy azonnal a pontos esetleírásra összpontosíthassa figyelmét; inkább a statisztikákra támaszkodik, mint Hippokratészre, vagy Galiénoszra; nem állít fel „rendszereket”, korlátozott hipotéziseket; elhagyja a terápiára vonatkozó „bevált” régi elméleteket; röviden: megpróbálja megteremteni – sikerrel – a tudományos orvosi technikai nyelvezetet. Bichat és Pinel a legmarkánsabb képviselői ennek a fordulatnak: példás gyakorló orvosok, akik mélyirodalmi és filozófiai műveltséggel is rendelkeznek, s ezt tökéletesen bele tudják vonni kutatásaikba.¹⁴ Cabanis is ebbe a csoportba tartozik, bár nála a gyakorlat hiányzik. Baudelocque pedig sokkal inkább gyakorló orvos, mint elméleti író.

Az orvostudomány másik ága, az irodalmi és erkölcsi alapo zású tudományosság Rousselfél, Moreaunál és Vireynél alakul ki és fejlődik tovább; ők a hagyományok követői: például sokkal inkább támaszkodnak a régi nagy tekintélyekre, mint magára a megfigyelt esetre (Roussel egyetlen egy esetet sem ír le); ezek között az orákulumok között – a mindig nagyrabecsült Hippokratészen kívül – olyan neveket látunk feltűnni – a nőkről szólván –, mint Montaigne, Molière és Racine. Voltaire-re kevésbé hivatkoznak (a Nő c. cikk a Filozófiai Szótárban –; *Dictionnaire philosophique*), annál inkább Rousseau-ra (az Emil ötödik könyvére, amely teljes egészében Sophie neveltetéséről szól), Diderotra (*A nőkről; Sur les femmes*, 1772.; *Supplément au voyage de Bougainville*), vagy Thomas-ra (*Értekezés a jellemről: a nők erkölcsi és szelleme a különböző századokban; Essai sur le caractère: les mœurs et l'esprit des femmes dans les différents siècles*, 1772) – egyébként ezt a művet tárgyalja Diderot is a Nőkről szóló írásában. Helvétius-t és Condorcet-t nem idézik kifejezetten, de elméleteikről tárgyalnak és támadják őket;¹⁵ végül még Sénancour (*A szerelemről; De l'amour*, 1806) neve tűnik fel gyakran. Ez a fajta elméleti megfogalmazás általában – s a leggyak-

rabban — „rendszerek” formájában jelentkezik (mint pl. Roussel-é), ahol az „első okok” nagy szerepet játszanak, s az „a priori” megalapozások nem hiányoznak. Ezek az orvosok gyakran finalisták, sőt deterministák: ilyen és ilyen célból van az, hogy a nő teste és lelke ilyen és ilyen jelleget mutat. Rousseau-isták; ellenségesek a civilizációval szemben; majdnem minden betegség, és különösen a női betegségek a városi és világi életnek köszönhetőek (ha a parasztasszonyok betegségeiről van szó, ezt a túlzott munkával magyarázzák). A maga módján mindegyikük voltaireiánus, semmibe veszik a szüzesség és a nőtlenség „erényét”: igen sok betegség fenyegeti azokat, mondják, akik ellenszegülnek a természet törvényeinek. Végül, kimondva-kimondatlanul, a vitalizmus hívei: hisznek a lélekben, ebben az éltető erőben, amely megmagyarázza a megmagyarázhatatlant és lehetővé teszi számukra a betegségek „erkölcsi okokkal” való magyarázatát. Ezeknek az orvosi kérdésfeltevéseknek egy a céljuk: az ember egészségének és boldogságának megőrzése, létrehozása, segítése; de míg az egyik tudományos vizsgálaton alapszik (a gyógyászatban is), addig a másik a viselkedés életvitel szabályait próbálja meghatározni, összebékítve — ahogy lehet — a biológiai felfedezéseket a feltűnően tisztelt és nagyrabecsült hagyományokkal.¹⁶

Az Orvosi Tudományok Tára (Dictionnaire des Sciences médicales) három részre osztva tárgyalja a női jelenséget: a nő teste, a nő lelke, a nő betegségei; — mi is ezt a felépítést vesszük át, de már az elején szeretnénk leszögezni ennek a felosztásnak háromértelműségét. Először is a nőnél rendkívül szoros kapcsolat van test és lélek között, sokkal inkább, mint a férfinél: tota mulier in utero — ismétli a legtöbb szerző Hippokrátesz óta. Másrészt: jellegzetesen nőies az, hogy egészség és betegség között nincs élesen elválasztható határ; egészség és betegség szinte összefolyik a nőnél: a menstruációval, terhességeivel, a klimaxal a nő az örök beteg; s különösen a szülés (bármilyen normális lefolyású is), a szenvedésnek és a függőségnek, kiszolgáltatottságnak olyan állapotába juttatja, mint a legsúlyosabb beteget.

Végül létezik egy bizonyos összemosódás morál és lelkiállapot között, mivel kevés olyan orvos van, aki a női méhből ne vezetne le rengeteg principiumot, hogy végül győzedelmesen jelenthesse ki „Visszavezettem az orvostudományt eredeti jogaihoz” (Roussel). „Meg voltam győződve, hogy csakis és kizárólag az orvostudomány kebelében találjuk meg a jó erkölcs alapjait.” (Roussel). Virey így ír 40 évvel később: „Az orvostudomány az igazi erkölcs.”

Ha mindezeknek a két — sőt háromértelműségeknek ellenére az eredeti tervhez tartjuk magunkat, ennek oka az, hogy ennek segítségével valódi

fényükben mutatkozhatnak meg a különböző területek közötti átfedése, átcspások.

Forrásaink kronológiai sorrendben három csoportra oszthatók: a Forradalom előtt: az *Enciklopédia*, Roussel, Whytt és majdnem minden „irodalmi” anyag; 1800 körül: Baudelocque, Moreau, Capuron, Cabanis, Sénancour a közbeeső államás; a Császárság végén Az *Orvosi Tudományok Tára*, Virey, Fodéré, Louyer-Villermay — ők már egy új korszak kezdetét jelzik.

A nő teste

„A nő nem csak egyetlen részében nő, hanem minden szemszögből, ahonnan csak vizsgáljuk.” (Roussel) 40 évvel később Virey így ír: „A nemi különbségek férfi és nő között egyáltalán nem csak a nemi szervek különbözőségéből adódnak, hanem testük minden része, — azok is, amelyeknek látszólag semmi közük a nemhez —, magán viseli ezeknek valamilyen fokú hatását.” Ez a korszak és az anatómusok nagy felfedezése. Ebben a szellemben próbálják meg tehát leírni a női test jellegzetességeit — különösen kettőt emelnek ki: a törekenységet és az anyaságra való elrendeltetést.

A női test gyengesége a férfiéval szemben első látásra feltűnik, ahogy ezt az *Enciklopédiában*¹⁷ és Rousselnél olvashatjuk: a csontok kisebbek és könnyebbek, a mellkas szűkebb; a szélesebb medencével a combcsontok ferdülése jár együtt, ami gátolja a járást, mivel a térdek összeérnek, a csípők imbolyognak, egyensúlyoznak, a járás ingadozó, bizonytalan. Ez tehát a csontváz felépítésének különbsége. A többi sem sokkal biztatóbb: a szivacsos és nedves állomány könnyen gyulladásba jön, a bőr finomabb, érzékenyebb, az izmok és rostok puhák, vékonyak, gyengék, az agy kicsi, főleg a homloki és a kisagy részén.¹⁸ A női test egyvalamiben magasabbrendűbb: a nyirokedények és idegek jobban elágaznak, ezért a nő különlegesen érzékeny (ami a legjobb és legrosszabb tulajdonsága egyben, ahogy majd látni fogjuk); az érzékszervek aktívabbak. Minden esetre 1803-tól kezdve Moreau tagadja, hogy a női látás és hallás érzékenyebb és élesebb lenne, ezek ugyanis „az intelligencia hordozói”.

Az *Enciklopédia* és Roussel csak a férfival vetik össze a nőt; Moreau és Virey az emlőállatok nőtényeivel is (Cuvier nyomán), s ebből még csak lesújtóbb tényekre következtetnek. A kétlábonjárás, tehát az egyenes testtartás következtében az emberi nőtény több kockázatnak van kitéve: vetélés a terhesség alatt, méhsüllyedés, zsigerek süllyedése, sőt szervek kiesése,

szüléskor nagyobb fájdalmak, visszértágulás, stb.¹⁹ Mindezen körülmények tehát „passzív állapotra” (Roussel) predesztinálják a nőt; mértékletes aktivitás, intenzív belső élet. Az anatomusoknak a nők alsóbbrendűségét taglaló kijelentései ellen gyakran fellázadtak a szenvedő alanyok, s lesújtó véleményük volt róla; pl. Constance de Theis így fakad ki a Nőkhöz írt levelében:

Hagyjuk az test-doktort, tudomány oltárán vakon áldozót
Múgonddal töprengni szallagon, izmon — erőt hordozón;
S mesterkedésiből arra következtetni,
Hogy neje őt mindörökkön feltétlen tisztelheti.
(Laissons l'anatomiste, aveugle en sa science,
D'une fibre avec art calculer la puissance,
Et du plus ou du moins inférer sans appel,
Que sa femme lui doit un respect éternel.)

(*Épître aux femmes*, 1797)

Általában azzal vigasztalják a nőket, hogy bár gyengék, de szépek, s szépségük igába hajtja a férfierőt: a férfiak erősek, a nők szépek, ez a hagyományos bölcs mondás. Az *Enciklopédia* és Roussel lehántják a leplet a nők szépségéről; minden könyörületet mítoszt mellőzve, bemutatják mulandóságát, viszonylagosságát; Roussel szerint a női szépség csupán a vágy szüleménye és csak általa létezik; a szépség alkalmazkodás a funkcióhoz: az a szép nő, akinek az egészsége és frissessége termékenységet ígér; a szépség a természet „csalása”, hogy célt érjen. Rousselt nem értették meg: még a „legmaterialistább” szerzők is (azok, akik az embert állati ösztöneire redukálták), ellágyulnak a női szépség előtt. Moreau — Winkelman után — feldállítja a szépség hivatalos kánonját.²⁰ Röviden tehát, a nők gyengesége a természet akarata, ez ellen a nevelés nem tehet semmit — nem úgy, mint egyes filozófusok (Helvétius, Condorcet — nevük egyébként nincs megemlítve) hittek. A nő sokkal közelebb áll a gyermekhez, mint a férfihez, állítják (Roussel nyomán) Moreau és Virey.

A gyengeségen kívül a nő anatómiája nyilvánvalóan az anyaságra való elrendeltetést mutatja. Az *Enciklopédia* főleg a széles, hajlott medencét emeli ki, mely a foetust tartalmazza, valamint a bordázott, recés mellcsontot, amelyekben a tejnedveket tartalmazó edények futnak, és erre a következtetésre jut: „Minden tény azt bizonyítja, hogy a nő rendeltetése gyermekek világrahozása és táplálása.”

Természetesen Rousseau inspirálta következtetésről van itt szó, amely

a következő években egyre inkább polgárjogot nyert és elterjedt; minden anatómiai felfedezést ennek alapján magyaráznak, tehát úgy, hogy azok ezt a megállapítást erősítsék meg. A nő teste alkalmas az anyaságra: abból, hogy a nő lehet anya, a kor racionalizmusa azt szűri le, hogy anyának kell lennie, sőt, hogy semmi más nem lehet, csak ez. A születek megelőzése – amelyet már széles körökben gyakorolnak – csak az általános gyakorlatot jelzi, tehát egy tény, de nem magát a mentalitást.²¹ Abban a pillanatban, amikor a tudományok fejlődése megengedi az embereknek, hogy kiszabaduljanak a természet igájából, ugyanezeknek a tudományoknak a nevében a nőt még inkább igába kényszerítik. A csontváz szerkezetéhez Roussel még hozzáadja a szövetek és rostok hajlékonyságát, rugalmasságát, amelyek a magzat „beborítása” céljából tágulásra is képesek. Szerinte a mellék elhelyezése megengedi az anyának, hogy egyszerre lássa és simogassa gyermekét, miközben táplálja őt. Ez a gondolat a későbbi munkákban már nincs jelen, ugyanis Cuvier ugyanezt kimutatja más emlősállatoknál is. A genitális szervek vizsgálata – amely nagy léptekkel halad előre – segít mégjobban meghatározni a nőt: különösen két szervről írnak sokat: a szüzhártyáról és a méhről.

A Buffon–Daubenton-féle *Természetráajz* (*Histoire naturelle*), és később az Enciklopédia kijelentik, hogy a szüzhártya nem más, mint férfibabona. Híres Buffon véleménye: „A férfiak, akik mindig mindenfajta elsőszűzre féltékenyek, mindig nagy ügyet csináltak abból, amiről azt hitték, elsőként birtokolják: a bolondságnak ez a fajtája vezetett el odáig, hogy valódi lényt csináljanak a lány szüzességéből. A szüzesség, ez az erkölcsi lény, erény, amely csupán a szív tisztaságától függ, valódi tárggyá vált, amellyel minden férfi foglalkozott; véleményeket alakítottak ki, használatot, ceremóniákat, babonákat, sőt ítéleteket, bíráskodást és büntetést... Nem remélhetem, hogy képes vagyok lerombolni ezeket az előítéleteket, amelyeket erről a tárgyról kialakítottak; mégis ..., úgy gondoltam, hogy az ember történetéről beszélve szólnom kell erről a kedvenc bálványról, akinek áldoznak... és megmutatni, hogy a szüzesség valódi lény-e, vagy csupán mesés istenség”. Az Enciklopédia másutt kijelenti, hogy már az is nemi erőszak, ha egy lány szüzességéről meg akarnak győződni. Roussel ugyanezen az állásponton van, vádolván a keleti népeket, hogy a franciáknak ezzel az ostoba nyugalansággal csak több bajt okoztak. Harminc évvel később ismét nagy port vert fel a dolog. A szüzhártya hiánya különleges dolog – mondja Baudeloque; és Fodéré a törvényszéki orvostudományról szóló Értekezésében részletesen felsorolja a „megrontás”, a szüzesség elvesztésének jegeit (az Ancien Régime matrónái tapasztalati úton tizennégyet gyűjtöttek össze; Ő

az anatomia alapján 5–6 paragrafusba sorolja őket). Nem keveri tehát össze a szüzesség elvesztését a nemi erőszakkal. Ráadásul nagyon bizalmatlan ez utóbbival szemben: az erről szóló fejezetben kijelenti, hogy sok nő és lány csupán azért beszél nemi erőszakról, hogy bosszút álljon valakin, vagy hogy terhességét magyarázza. Továbbá a genitális szervek vizsgálatával nem lehet erőszakra következtetni; az kell, hogy a lány egész testén láthatók legyenek ennek nyomai –, de az is gyakran előfordul, hogy a lányok maguknak csinálnak kék foltokat...

A méh mindig valódi „fetisizmus” tárgya volt, mivel ez tulajdonképpen a nő legjellegzetesebb szerve, a nőiség par excellence. Különböző megféleléseket lehet találni a két nem között, pl. a petefészket sokáig a herékhez hasonlították (Galieni, Van Helmont a 18. sz.-ban); de a méhhez semmi sem hasonlít. Ez tehát az, ami a nőt nővé teszi: tota mulier in utero. A petét egyre inkább vizsgálat alá vonják: a tüszők felfedezése Graaf nevéhez fűződik, még a 17. sz.-ban. Az *Enciklopédia* ismeri a petét (amelyeket „tojásoknak” nevez), és a méhen kívüli terhességet (idézi Nuck kísérleteit, aki mesterséges úton méhen kívüli terhességet idézett elő egy kutyánál).

Megvizsgálják, hogy a petefészek eltávolítása után az áldozat nem csak fogamzásra nem lesz képes többé, hanem elveszti életerejét, egészségét is: Bichat tanulmányozta tüzetesen ezeket a mirigyeket *Általános anatómiájában* (*Anatomie générale*, 1801). Úgy tűnik, hogy 1803-ban eljutottak az igazság küszöbéig: Cabanis és Moreau ekkor egyszerre érkeznek a petefészek r.agy jelentőségéről és felhívják a figyelmet arra, hogy tüzetesebben kellene foglalkozni a problémával. De egy ideig semmi sem változik: Az Orvosi Tudományok Tára a hippokratészi alapra helyezkedik, s a „méh-kultuszt” állítja előtérbe, Fournier (Nő c. cikk: A női betegségek) és Murat (Méh c. cikk) révén, Murat ezt írja: „Ez a belső rész nyilvánvaló módon hat az egész női testre és úgy tűnik, uralkodik a nő összes érzésein és cselekedetein.” Olyannyira, hogy azon gondolkodtak, nem kellene-e „méh-temperamentumról” beszélni, hogy jobban megmagyarázhassák a női szervezet sajátosságait. A méh uralkodó jellege, az úgynevezett „szimpátiák” révén jut kifejezésre; vagyis, hogy kapcsolatban van az ajkakkal, keblekkel, a fejjel, az arcszínnel, a gyomorral...²² Virey azt vonja le ebből, hogy a nő sokkal inkább saját nemének rabszolgája, mint a férfi, ti. ő belül, lényébe integrálva hordja saját nemét, s így az „parancsol” összes többi szerveinek, míg a férfié kívül található, így mintegy „marginális” szerepet tölt csak be.

Az anatomia után foglalkozzunk egy kicsit a fiziológiával: Hogyan működik a női szervezet élete során?

A kislányt nem lehet megkülönböztetni a kislától – ebben minden orvos egyetért; csak a pubertáskorban jönnek létre a különbségek, de ezeknek az okai a 18. sz.-ban még nem eléggé ismertek, vagy eleve félreismerték azokat; nevezetesen a serdülőkori menstruáció teljesen érthetetlen jelenség. „Egyike az emberi test legfurcsább és legzavaróbb jelenségeinek” írja az *Enciklopédia*; s a német Freinddel ért egyet abban, hogy valószínűleg helyi vérbőségről lehet szó, ami mozgáshiány és a túl gazdag táplálkozás eredménye. Astruc sem tud erről többet mondani. Roussel tiltakozik az ellen, hogy a menstruációnak bármi köze lenne a terhességhez; felhossa, hogy sem a brazil nők, sem a nagyméretű emlősállatok nőtényei nem menstruálnak, és hogy számos nőnek van gyermeke, anélkül, hogy valaha is havi baja lett volna. Ő is a vérbőséggel (sőt örökletes vérbőséggel) magyarázza ezt a jelenséget, ami az egyenes testtartás következtében jött létre, és a férfiak aranyeres vérzését hozza fel analógiául. Azt állítja, hogy ez az egészség „szabályozója”, olyan, mint az érvágás, s ez a nőknek jobb fiziológiai egyensúlyt biztosít, mint amilyen a férfiaké. Az *Orvosi Tudományok Tárában* már jobban megközelítik a valóságot, tudják már, hogy a brazil nők sem kivételek (az utazók tévedései annak köszönhetőek, hogy a nők eltitkolták „tisztátalanságukat”), hogy az emlősök nőtényeinek is van vérzésük a párzás időszakában; és hogy ha léteznek olyan nők, akiknek van gyermekük anélkül, hogy valaha is menstruáltak volna, ennek oka az, hogy első vérzésük ideje alatt estek teherbe. Tehát már közelednek annak a ténynek a feltárásához, megállapításához, hogy a menstruáció kapcsolatban van a terhességgel. Így tehát, ahelyett, hogy a női egészség „felsőbbrendű voltát” bizonyítaná, a menstruáció, büntetéssé, szolgai megaláztatássá változik, amit a természet az anyaság miatt kényszerít a nőre.

A serdülőkortól kezdve a női természet kész a házasságra és mintegy követeli is azt, mert ennek hiányában a lány különböző magatartásformákat vesz fel, amelyekről még nem tudják, hogy ezek „bűnök”, betegségek-e, avagy mindkettő egyszerre: maszturbáció, lesboszi szerelem, nimfománia. „A nő lényege a szerelem” – mondja Moreau. „A szerelem a nő sorsa” – erősíti meg Virey. Számukra a szerelem a házassággal egyenlő. A házasság teszi asszonnyá a lányt. Ezek olyan megállapítások, amelyekhez nem szükséges kommentár, sem az *Enciklopédiában*, sem Rousselnél, sem Moreaunál. Épp ellenkezőleg, Virey a sperma érdekes fejlődéséről beszél: a nő azért áll közel a gyermekhez, mert meg van fosztva a spermától, vagyis „a férjes asszonyban van valami férfiasabb, erőteljesebb, biztosabb, bátrabb, mint a félnék és érzékeny szüzekben, és a nyilvánosházi lányok többé-kevésbé mind

férfiasabbá válnak, mert gyakran vannak együtt férfiakkal... Gyakran látunk arra példát, hogy igen kövér lányok a házasságban lefognak, mintha a sperma energiája több merevséget és szárazságot nyomna rostjaikba ...” „Bizonyos, hogy a férfi sperma befolyásolja a nő szervezetét, hogy felélénkíti valamennyi funkcióját és felmelegíti azokat, hogy aztán a szervezet jobb erőben legyen, mint azelőtt.” (*A nőről; De la Femme*, 85.). Még a lélegzetük illata is megváltozik, olyannyira, hogy Demokritosz csupán az illat alapján megállapította, hogy egy lány elvesztette-e a szüzességét, vagy sem... Ez tulajdonképpen nem más, mint „a nő a férfi teremtménye” – elmélet megerősítése – ahogy később Michelet kimutatja.

Virey hozzáteszi, hogy a nő tehát „kevésbé”, a férfi pedig „túlzottan” megalkotott lény, hogy a szerelem a nőnél „hiányból”, a férfinél „bőségből” fakad. Kénytelenek vagyunk Freudra gondolni ezzel kapcsolatban, aki szintén „hiányként” definiálja a nőt (igaz, nem a sperma, hanem a pénisz hiányából vezeti ezt le), és az egész 19. századon egy naív fallocentrikus orvosi elmélet húzódik végig.

Virey megalkotja az ideális párt: „Barna, szőrös, száraz, meleg és féktelen hím, érzékeny, nedves, sima és fehér, félénk és szüzies nőstény”. (*Az Orvosi Tudományok Tára és A nőről; Dictionnaire des Sciences médicales, De la femme*).

A „Frigiditás” című szó is tartogat némi meglepetést számunkra: Az Orvosi Tudományok Tárában, csak a férfira vonatkozik és az impotencia szinonimája. A női frigiditásnak semmi jelentősége, mert a termékenységet nem gátolja. (Csak 1800 körül erősítik meg az új felfedezést, addig azt hitték, hogy a nő csak örömben tud foganni, és elutasították azt a nézetet, hogy nemi erőszak által is teherbe lehet esni.) A női frigiditás iránti közöny nem jelenti azt, hogy az orvosok semmit sem tudtak a női szexualitásról; „méh-szimptómiák” címmel már leírják fizikai és fiziológiai elemeit; de érdeklődésen kívül hagyják a pszichológiai elemeket, míg a férfiakéval foglalkoznak. Roussel türelmetlenül utasítja el azt a kérdést, hogy a férfi, vagy a nő talál-e a szerelemben nagyobb örömet: miért fontos, hogy többé, vagy kevésbé, a lényeg az, hogy mindketten boldogok legyenek – mondja. De Virey nagy gonddal tárgyalja a két nem kölcsönös teljesítőképességét: Kleopátrára és Messalinára hivatkozva kijelenti, hogy a női készség nagyobbfokú, s hogy egy nő két és fél férfit ér. Ebből erősen kétségbevonható következtetéseket von le, ahogy azt később látni fogjuk.

A szerelem után beszéljünk az anyaságról. Az orvosok bevallják tudatlanságukat a fogantatás folyamatát illetően, és azt mondják, merészség len-

ne egy áthatolhatatlan problémát feszegetni. (Baudelocque). Ez nem akadályozza meg őket abban, hogy vitatkozzanak róla és különböző babonákat találjanak ki ezzel kapcsolatban. Cáfolják Millot-nak azt az állítását (*A kívánt nemű gyermekek fogadásának művészete; L'art de créer des sexes à volonté*, 1802), miszerint a fiúk a jobb heréből és jobb petéből, a lányok a bal heréből és bal petéből származnak, elég tehát a jó oldalra feküdni. Rousssel és Virey azon a véleményen vannak, hogy a pár „erősebb” tagja saját nemét nemzi, azt viszi tovább, ami Virey szerint megmagyarázza a nők nagy számát a poligám országokban (ahol a férjet kimeríti a több feleség). Moreau azt állítja, hogy az apa a „külsőre” (szépség, aktivitás, intelligencia), az anya a „belsőre” (vérmérséklet, hajlamok, szenvedélyek), van hatással; s meg van győződve arról, hogy egy frigid nő jobban fogan, mint a szerelmes asszony, mivel jobban megtartja a spermát. Ezt a meggyőződést aztán az erkölcsökre is kiterjeszti.

Ahogy H. Bergues észrevette (*A születésszabályozás; La prévention des naissances*, 1960), az orvosok egyáltalán nem beszélnek fogamzásgátlásról, vagy csak nagyon bizonytalan, elmosódó terminusokban, ugyanabból az okból kifolyólag, mint az Egyház: ne tárjuk fel a „gyászos titkokat”, amit sokan még nem ismernek. Mindig elítélően nyilatkoznak „ezekről a körülményekről, amikor, megtagadva a természet kívánságát, a két házastárs steril örömeiket próbál egymásnak szerezni, és elválasztani a gyönyört tárgyatól és következményeitől” (Moreau). Ez szintén megerősíti azt az állításunkat, hogy a viselkedés, a gyakorlat szabadsága megelőzi a gondolkodás, a lelkiismeret szabadságát. Az Onánia szó nem létezik az Enciklopédiában. Az Orvosi Tudományok Tára a Maszturbáció címszóhoz utal vissza: ez a tévedés tehát igen gyakori lehetett, ahogy Tissot-nál is olvashatjuk (Az onániáról; *De l'onanisme*, 1760). Ami a Szodomia című cikket illeti, csak a hasonló művekkel, ill. állatokkal való kapcsolatokról ír, a szörnyülködés és megdöbbenés hangján.

A Terhesség-cikk cáfol néhány elterjedt babonát, (kettő helyett enni, mozdulatlanságra kárhoztatni az anyát, hogy nehogy a foetus megrázkódjon) és néhány higiénias tanácsot, előírást is tartalmaz: szigorú és egészséges diéta, óvatos testgyakorlás. Rousssel szerint a világi és városi élet „szenvedélyei” a vetélések fő okozói. Furcsa kirohanást intéz azok ellen, akik „mindenáron meg akarják szabni a természet határait....és matematikai számításoknak alávetni”, amikor 9 hónapban állapítják meg a terhesség időtartamát. Ebben a kérdésben – ugyanúgy, mint a lányok szüzességét illetően – nem szereti az egészen pontos fogalmazást, a precizírozást. Követői ezzel mitsem

törődnek és Fodéré egészen pontos kritériumokkal szolgál a törvényszéki előjáróknak. Minden orvos megerősíti, hogy a terhesség csökkenti a nők intellektuális képességeit.

Az abortusz csupán baleset az orvosok számára. Egyedül az Enciklopédia tér ki az ún. „bűnös” abortuszra, előszámlálván az alkalmazott büntetéseket és azokat a veszélyeket, aminek hasonló esetben a nő kiteszi magát. (lásd: Vetélés c. cikk, idézi H. Bergues A születésszabályozás című könyvében). Astruc ugyan ismer néhány eljárást, „De a világért sem írnék róluk” – mondja. Később is homály borítja a kérdést: Az Orvosi Tudományok Tára éppen hogy csak utal rá (kétségkívül itt is arról van szó, hogy nem kell szétkürtölni a „gyászos titkokat”). Az orvosok, még Fodéré is, képtelenek megkülönböztetni a balesetet a „büntettől” (kivéve néhány egész kivételes esetet). Fodéré nagyon szépen ír arról, hogy haszontalan és barbár dolog „betiltani”, büntetni az abortuszt; szükségét érzi az orvosi beavatkozásnak és annak, hogy a lányoknak és asszonyoknak legyen biztos és „diszkrét” menedékhelyük, ahol világgrahozhatják gyermeküket, s azoknak segítséget nyújthassanak (méltatlankodással számol be pl. a marseille-i Hotel-Dieu-beli szegény lányok kihasználásáról, akiknek nem csak saját gyermeküket, hanem 3–4 másikat is kell táplálniuk, akik ráadásul súlyos betegségeket – pl. szifilisz is – kaphatnak, így tehát saját dajkáik fertőzik meg őket).

Végül a szoptatás, a női fiziológia szintén egyedi jelensége. Rousseltől Virey-ig egy bizonyos illedelmes reakció tapasztalható Rousseau-val szemben. Igen, a szoptatás szent feladat és kötelesség, de csak azoknak, akik képesek rá. A városokban sok beteg, vagy érzékeny, vagy szenvedélyektől bűnös asszony él, akik nem tudnának egészséges táplálékot adni gyermeküknek. Ezután általában a vidéki élet dicshimnusza következik, ehhez az eszményképhez kellene az asszonyoknak visszatérniök, ha táplálni akarják gyermeküket. Azután pedig az anyai szeretetről zengenek, amely minden áldozatra kész. Tehát tulajdonképpen csak mint anya érdemi meg a nő, hogy beszéljenek róla. „Fajunk életadó törzsöke ... csíráknak és tojásoknak otthont adó méh, ... az élet bőséges és szent forrása, az anya, a természet legtisztéletreméltóbb teremtménye... Asszonyok! Anyák! A teremtés dicsősége! minden örök dicséretre méltók vagytok a világegyetemben!” Így kezdi Virey Az Orvosi Tudományok Tarában a nőről szóló cikkét.

A nő korán öregszik: mihelyt nem képes a fogantatásra, bájai elhagyják, feladatát betöltötte, a természet ki van elégítve. Ekkor már elismerik azt a jogát, hogy magáért élhessen. Roussel rendkívül költőien, gyümölcsfahasonlattal élve írja le a nő életének különböző korszakait. Követői számára

azonban ezek a korszakok csupán fájdalmas és veszélyterhes krízisek; a nő, mondja Moreau „a szenvedés és a betegség szinte állandó váltakozásában él”. „A természet rendje — így Virey — számára könnyített szolgásgot, édes alávetettséget jelent”.

A 19. sz. eleji anatómia és fiziológia fejlődése tehát éppen ehhez, a Forradalom és a Direktórium időszakához képest rendkívül konzervatív, sőt reakciós elmélethez vezet: a még liberális Rousseltől a már visszahúzó konzervatív Vireyig mutat a „haladás” görbéje.

A nő lelke

A nő teste teljes egészében magában foglalja a nő lelkét, és különleges módon befolyásolja, ahogy ezt már fentebb láttuk. Ellentmondást nem tűrő biztonsággal foglalkoznak tehát először az orvosok a nő lelkiéletével. Mindnyájuk visszautasítja Helvétius és Condorcet azon gondolatát — anélkül, hogy megneveznék őket —, miszerint a két nem közötti észbeli (intelligenciabeli) és jellembeli különbségek az eltérő neveltetésből adódnak. A nevelés csak részben képes módosítani, mondja Roussel: „a különböző módszerek különböző hatást kell, hogy gyakoroljanak”. Ugyanígy Moreau felhívja a figyelmet „...arra a belső készítésre, amely állandóan emlékezteti a nőt nemére ... a hím csak néhány pillanatban hím, a nőtény azonban egész életében érzi nőtény voltát.” Ebből a „belső készítésből” „belső hatásból” vezeti le „a nő fizikai és lelki — erkölcsi jellemének legszembetűnőbb jellegzetességeit”.

Az a próbálkozás, hogy a nőt mindinkább saját nemének rabjává tegyék, nem csupán az orvosok sajátja. Rousseau ugyanezt hangoztatja az Emil ötödik könyvében, Diderot pedig, úgy tűnik, bár szánakozva, mégis csatlakozik: „Mennyire szánlak benneteket ó, asszonyok!” Nem az orvosok találták fel ezt a tant, de néhányan közülük kísérletet tettek arra, hogy tudományos színben tüntessék fel. Egyébként Roussel és Virey közt ebben a kérdésben nagy a különbség: (tehát 1770 és 1820 között), Roussel az érzékenységre vezeti vissza a nő lelkiéletét, de mindenképpen óvakodik attól, hogy ebből valamiféle alsóbb- vagy felsőbbrendűségi táblázatot állítson fel, tehát nem állítja, hogy ezért a nő alacsonyabbrendű lenne, mint a férfi. Ezzel szemben Virey a nő lelkiségét gyengeségéből eredezteti, és így természetesen a nő alacsonyabbrendűségére következtet.

Minden orvos egyetért abban, hogy a nő különlegesen érzékeny lény,

s hogy ez a szöveteknek, a finom bőrnek, a csodálatosan szétágazó idegeknek és véredényeknek köszönhető. Lelkiélete sokkal gazdagabb, változatosabb tehát, fogékonyabb mindenre, ebből adódnak erényei és hibái is. Most csak futólag tárgyaljuk a nő szelleméről és szívéről szóló értekezéseket, hogy kissé hosszasan időzzünk, a „nő szemérméről” szóló résznél, amely mindenesetre váratlan, de fontos része a korabeli orvosi elméleteknek.

Az érzékek sokfélesége és intenzitása az oka annak, hogy a lány érettebb, mint a fiú, az asszony élénkebb, mint a férfi, és ügyesebb a társadalmi érintkezésben. Ugyanez a sokféleség azonban meggátolja a koncentrációt, és az elmélyült gondolkodást: nő sohasem lehet zseniális. Voltaire megállapította, ezt a műltra vonatkozólag, Virey továbbmegy a jövőre vonatkozólag is kitágítja a látóhatárt, kimondja a szentenciát: „Az ízlésnek eme frivol-sága, a gondolatok és hajlamok eme örök csapodársága, állhatatlansága, mindig visszafogja a nőt abban, hogy a tökélyt elérje, úgy a tudományokban, miként a művészetekben, vagy az irodalomban”. A nő csak szellemes lehet és legfeljebb jó ízléssel bírhat; így szerencsés hatással lehet az irodalomra. Roussel az észbeli alsóbbrendűségből felsőbbrendűséget csinál azzal a bűvészmutatvánnyal, hogy a boldogságot is belevonja a kérdésbe: „a férfiak a tudományt, ami nem más, mint a gőg hiú párja, majd mindig egészségük árán vásárolják meg”, idegesekké és hipochonderekké válnak. De a Rousselt követő évtizedekben a tudományok presztízse csak nő, valóságos tudománykultusz burjánzik Európa valamennyi országában, és így „a nők műveletlen, ámde sziporkázó szelleme” méginkább megvetés tárgyává válik. Virey komolyan vádolja a nők észbeli gyengeségét: hiszékenyek, babonások, szenteskedők, titkolózók, csalók, hazudozók, mivel kicsinyes terveiket kisstílusú módon akarják valóráváltani; szeszélyesek és önfejük, csupán önzésből lázadznak függőségük ellen; „a nők még a legjogosabb alávetettségben is csupán a szolgaság láncait látják”; tehát úgy kell ügyesen álcázni előtte azt, hogy ő az alacsonyabbrendű személy, hogy úgy teszünk, mintha fontosságot tulajdonítanánk véleményüknek; valamint le kellene őket valahogy szoktatni hiúságukról, talán úgy, hogy nem dicsérjük és tömjénezzük őket, folyton-folyvást. Virey faragatlanságát, udvariatlanságát a tudományos igazságért hozott áldozatnak állítja be: valójában csak a már a fabliau-kban is meglévő hagyományosan nőgyűlölő, nőellenes megnyilatkozásról van csak szó, amely több százados műltra tekint vissza.

Értjük tehát az eljárást: a nő nemében és testében próbálják megtalálni a nő közhelyszerű jellemképeinek igazolását. Gyorsan végzünk tehát a női szív rejtelmivel: hibáival és erényeivel. Annyi biztos, hogy érzékenységük-

ből fakadnak legszebb tulajdonságai: szájalom, együttérzés, gyengédség, jószándék. Az Enciklopédia az egekig magasztalja ezeket az erényeket: „a lélek érzékenysége messzebbre hatol, mint amennyire a szellem, az ész képes”; „az érzékeny lelkek felülemelkednek a rengeteg jótett által, amelyet létrehoznak”. Virey természetesen ebből nem von le konkrét következtetéseket, csak azt, hogy az érzékenység gyermekgondozó és betegápoló szerepre teszi alkalmassá a nőt, így tulajdonképpen feladata az, hogy minden percét teljesen családjának áldozza. A baj azonban együttjár a jóval; éppen ez az érzékenység a sok kétes szenvedély szülője. (Enciklopédia) „Nagyon gyakran csak szabálytalanságaival, eltévelyedéseivel, kicsapongásaival, sőt romlottságával válik érzékelhetővé ez az érzékenység”. (Fournier, *Érzékenység* c. cikk, *Az Orvosi Tudományok Tára*). Ebben az esetben a nő féltékeny, bosszúszomjas, képtelen elviselni a többi asszonyt; gyűlölete, kegyetlensége sokszorosos túlsármalja a férfiét. „A nő mindig túlzásokba esik” – konstatalja Virey; mindig nyúlászívű; a fősvénység és irigység legeklatánsabban a nőben egyesül, stb.

Virey rettentően – majdhogynem elrettentően – autorikusan jelenti ki: „A nő nem más, mint a férfi egy része; nem képes önmagáért élni, csak a fajfenntartásért, függésben a férfitől, ez az egyetlen cél, amit a természet a társadalom és az erkölcs is megerősítenek. Ebből következik, hogy a nő eredendően egy a férfinak alárendelt személy, szükségletei, kötelességei de főleg fizikai felépítése által... Azzal, hogy a nő gyenge felépítésű, a Természet azon akarata nyilvánul meg, hogy alávetett és függő helyzetben legyen a nemi egyesülésben; a nő tehát kedvességre, gyengédségre sőt türelemre, belenyugvásra teremtett; ezért zúgolódás, egyetlen pisszenés nélkül kell hordoznia az erőszak, elnyomás igáját, hogy alávetettségével, példamutatásával fenntartsa a család egységét, a családi egyetértést”. (Virey, *A nevelésről; De l'éducation*, 1802, 74–75). A kor talán nem minden orvosa állt egyhangú lelkesedéssel e mellett a felfogás mellett, a nekrológok némely eljuttatott megjegyzéseiből kitűnik, hogy Virey tudományos illetékességét időnként némi fenntartással fogadták. De akkor miért szentel ily széles teret számára *Az Orvosi Tudományok Tára*?

A Szeméremről szóló értekezés információkkal szolgál a férfi és nő közötti intim kapcsolatról és így talán némi felvilágosítást nyújt, hogy megérthessük a fent idézett szöveg hajthatatlan szigorát. A legvulgárisabb keresztény hagyomány szerint a nő Éva, a kísértő, aki felelős Ádám vétkéért; a szemérem pedig úgy kerül ebbe a mitológiába, hogy a nőnek ezért nem csak hogy el kell rejtene kísértésbe ejtő húsát, hanem diszkréten és kimér-

ten is kell viselkednie, s lehetőleg keveset mutatkoznia házon kívül. A filozófiai szellem újra felvetette ezt a kérdést, ahogy az *Enciklopédia* bizonyítja: „Hogyan lehet, hogy ami nem szégyenletes a férfi számára, az a nő számára véték? Miért van az, hogy az egyik nemnek bűn az, ami a másiknak megengedett dolog?” Rousseau olymódon válaszol erre a kérdésre, hogy azt az *Enciklopédia*, Volney (1793, *A természettörvény. A honpolgár katekizmusa; La loi naturelle. Catéchisme du Citoyen*) és Cabanis (1803) is átveszi: a nő kényszeríthető, erőszakolható a nemi aktusra, de utána teherbe esik; a férfit csak izgatni lehet erre, s utána semmi nyomot nem hagy rajta. Ebből következik tehát, zárja le az *Enciklopédia*: „a természet mindent elrendezett”; a férfi dolga a támadás, a nőé a védekezés. Olyan „szabály” ez, amely csak még jobban laicizálja a keresztény morál előírásait s mindig a nőkre hagyja az összes felelősséget és a következmények viselésének valamennyi terhét.

Időközben azonban az utazók leírásai felfedték, hogy más népeknél ismeretlen dolog a női szemérem, s ettől nem „szenvednek” többet: pl. az otaitiek. Moreau hosszasan idézi Diderot bougainvillei történetét (*Supplément au voyage de Bougainville*), amely szerint a bougainville-i lelkész képtelen volt ellenállni a fiatal nők ostromának, akik egymással vetekedtek kegyeiért. Ez némileg megzavarja a jól megalapozottnak tűnő nyugat-európai elméletet. Az orvosoknak újat kellett kitalálni, hogy igazolják a szemérem szükségességét. Meg is próbálták. Roussel a szemérem – kacérság dialektikájáról szólván úgy tartja, hogy ez a két viselkedésforma olyan, mint két ellentétes irányban ható rugó; a kacérság azokat a vágyakat kívánja felkelteni, amiket a szemérem elfojtani próbál; s az a haladék, amelyet a szemérem által nyerünk „arra kell hogy megfelelő módon előkészülhessenek az anyaságra azok a különböző anyagok, amiket a természet egy új lény létrehozásakor felhasznál”. Az erényen és megbecsülésen kívül a szeméremnek ez a tulajdonsága újabb vonzerővel bír, ami szerinte meg is erősíti a másik kettőt.

Ebben a felfogásban a szemérem már nem csak védekezés, vagy autentikus erény. Virey ugyanebben az irányban halad tovább: a Roussel által leírt folyamathoz új dimenziót csatol: a szeretett tárgy zavara, szégyene, ellenállása a harc látszatát kelti, s így a férfinak az a (kellemes) illúziója támad, hogy győzelmet aratott – lásd: erőszak. A szerelem és a harc effajta összeolvadása, amelyben a nő saját bukását óhajtja, tulajdonképpen szadomazochista kapcsolatot tételez fel. Virey még tovább is megy: két különböző cikkben tárgyalja, különbözteti meg a *Szemérmert* és a *Szüzies szemérmert*, a *Szüzies tisztaságot* (*Pudeur, Pudicité*). A szemérem nem más, mint

mesterséges szégyen, a neveltetés műve, míg a szüzies szemérem „az ártatlanság, minden eredeti naivságával. Egy szüziesen tiszta nő még csak nem is ismeri a rosszat. A szemérem által kiváltott pirulás viszont feltételezi a bűn ismeretét, legalábbis gyanúját – ez a bűn pedig szidással, dorgálással, büntetéssel jár.” A szüzies tisztaság nem bukik el – erre képtelen is lenne. Virey ezután felsorolja az ellenkezőjére vonatkozó példákat; a leginkább azon botrányozik meg, hogy vannak olyan nők, akik impotenciával vádolják férjüket és megvizsgáltatják magukat, hogy bebizonyítsák, ők nem azok; méltatlankodik, hogy egy nő „be merje mocskolni hitvese becsületét és a nászi ágy titkait kiteresse, hogy szétszakítsa a megszentelt kötelékeket. Egy nő tanácsot kért egy ügyvédtől, egy hasonló esetben és harciasan bizonygatta, hogy ő még szűz; de nyomban rettenetes zavarba jött az ügyvéd azon kérdésére, miszerint honnan tudja akkor, hogy hogyan lehet megszabadulni a szüzességtől.” Virey mindazonáltal elismeri, hogy mivel a házasság célja utódok nemzése, az asszony panaszkodhat, ha férje nem képes őt anyává tenni. De mégis ezzel az ellentmondást nem tűrő meghatározással fejezi be cikkét: „Az az asszony, akinek a szíve már romlott, bár teste még nem az, nem ártatlan többé; az viszont, aki már elszenvedte egy férfi közeledését, anélkül, hogy szívével részt vett volna ebben, még szüziesen tiszta.”

A szemérem tehát azt jelenti, hogy az embernek nincs neme, vagy pedig nem vesz róla tudomást. Ugyanezt erősíti meg *A nőről* (*De la Femme*) szóló cikkében is: „a romlott nőt gyűlölni kell, mivel vagy jobban kedveli társalgásunkat az örömnél, vagy pedig életünk árán is ki kell elégítenünk vágyait”. A pánik hangja ez: szinte megrettennek a női nemiségtől, és úgy próbálják meg lerombolni, hogy tagadják, nem vesznek róla tudomást.

Ezek után jobban megértjük a 19. sz.-i fiatal lányok, „aszexuális fehér hattyúk”²³ nevelését, az előttük való titkolózást, s nem lepődünk meg azon, hogy a szerencsétlen asszonyok megtörve panaszkodtak Freudnak, hogy nincs péniszük, hiszen elhitették velük, hogy nincs nemük, hogy nem szabad hogy nemük legyen. A szeméremnek ez az ultrakonzervatív felfogása nem általános a Császárság korában. Sénancournak (*A szerelemről; De l'amour*, 1806) más a véleménye: szerinte a szemérem mindkét nemből megvan, csak a nőnél nagyobb mértékben, jobban észrevehetően. Főleg esztétikai érvekkel támasztja alá: a finomság, a jó ízlés gátolja az embereket abban, hogy brutális, csúnya jelenetekkel terheljék a másikat. Sénancour súlyos hangon, s mégis szabadon beszél a kérdésről; ő azon ritka szerzők egyike, akik a félbeszakított koituszt megengedik és a heteroszexuális szodomiaiáról beszél, igaz szörnyülködve.

A nő betegségei

Ez a fejezet bebizonyítja, hogy nem csak Virey tartott a női agresszivitástól!

A nők örök betegsége már közhelyszámba megy a 18. sz.-ban. Diderot, félig mosolyogva, félig gyengédséggel beszél arról, hogy minél inkább dédelgetjük a nőket, annál inkább kényelmetlenségeknek, szenvedéseknek, és veszélyeknek tesszük ki őket. Thomas egészen elérzékenyül: „A nők, akik szüntelenül fájdalommal és félelemmel vannak körülvéve, minden bajunkban osztoznak velünk, és ráadásul még olyanoktól is szenvednek, amelyek csupán nemük sajátjai”. Az orvostudomány fejlődésével a tudósok csak megerősítik ezeket az állításokat. „A női betegségeket külön tárgyalják az anatómia könyvekben (míg a 16. sz.-ban gyakran a gyermekbetegségekhez sorolták őket).

Egyszerű felsorolásuk — Capuron tárgymutatójában pl. — is bizonyos fajta szorongást okoz. A legérdekesebbek a neurózisok és a szülés problematikája.

A neurózis felfedezése önmagában is az orvostudomány történetének rendkívül érdekes fejezete. Úgy tűnik, számuk megnő a 18. sz. végén: „Ez a betegség ma sokkal inkább elterjedt, mint valaha bármikor — írja az *Enciklopédia (Idegbetegségek c. cikk)* — ebben a nevelésnek nagy szerepe van; az ifjak hevesen, nagy szenvedéllyel vetik bele magukat a tanulásba, vagy akármi más dologba, mérték és meggondolás nélkül.” A gyógy mód: keveset enni, keveset kívánni; és ne legyen túl nagy véleményünk önmagunkról! Pinel, aki a *Neurózis* cikket írta *Az Orvosi Tudományok Tárában*, szintén úgy látja, hogy ez a betegség egyre inkább tért hódít; a városok népsűrűségét okolja ezért, azt, hogy a munkásokat manufaktúrákba, a tanulókat internátusokba zsufolják; világos az is, hogy a nők sokkal inkább veszélyeztetettebbek, mert érzékenyebbek, idegrendszerük működése intenzívebb, törekenyebb. Moreau és Virey úgy gondolják, sokkal több nő van ilyen panaszokkal a kórházakban, mint férfi., Esquirol pontos statisztikák alapján tagadja ezt a feltételezést (ő az *Örület c. cikk* szerzője *Az Orvosi Tudományok Tárában*); de ugyanő négy metszettel illusztrálja cikkét, amelyen 4 arc szimbolizálja az örület négy fajtáját: melankólia, dühroham, idiotizmus, örültség; s ezek az arcok: női arcok! Igaz, hogy „allegóriával” magyarázhatjuk ezt az ábrázolást, de a képek, úgy tűnik, cáfolják magát a szöveget.

A hisztéria — egész különvilág.²⁴ Nevében egy sok évszázados hagyományt hordoz — a méhre utal. Boissier de Sauvages *Körleírásában (Noso-*

graphie, 1732.). Franciaországban az elsők között sorolja a hisztériát a női idegbetegségekhez. Az angol Sydenham — empirizmusáról híres —, különösen a betegség idegi szimptómaival foglalkozott, és kijelentette, hogy férfiak és nők közös betegsége a hisztéria; a skót Whytt ugyanebben a szellemben foglalkozott vele. Az *Enciklopédia* is ezen a véleményen van, s a *Hisztérikus szenvedély* és az *Idegbetegségek* c. cikkekben viszonylag modern fel fogásban tárgyalja a kérdést. A hisztéria „egyike a legkomplikáltabb betegségeknek, ami csak létezik, ha okait és szimptómaát vizsgáljuk”. Ugyanúgy, mint az idegbetegségek, — „a has alsó részének, a máj, a lép és a méh idegrostjainak irritációja... Sokan gondolják, hogy ez a betegség inkább a szellemet, semmint a testet támadja meg, és hogy a baj inkább a képzeletben fészkel... (de) az aggyal együtt a test is beteggé válik”. A Császárság alatt az orvosok ismét elutasítják azt az elméletet, hogy a férfiak is lehetnek hisztériások.²⁵ Pinel *Kórtanában* a méh neurózisai közé sorolja; Louyer — Villermay egész könyvet ír, hogy bebizonyítsa, a női hisztériának semmi köze a férfi hipochondriához (ugyanezt ismétli *Az Orvosi Tudományok Tárában, Hisztéria* c. cikkében). És Fournier, aki ugyanebben a szótárban a női betegségekről értekezik, olyannyira nagyra véli a hisztéria hatalmát, hogy attól minden nőnek, minden pillanatban félnie kell. „Civilizált társadalmainkban, különösen nagyvárosainkban nincs nő, aki olyan tartalékokkal, tulajdonságokkal rendelkezne, amelyekkel mindörökké képes lenne megvédenie magát a hisztéria veszélye ellen. Majd „minden asszony, a serdülőkortól egészen a menstruáció megszűnéséig ennek a betegségnek az áldozata. A látszólag legegészségesebb személyek ... a szűzek, a legtisztább asszonyok, a legön megtartóztatott özvegyek, ugyanúgy ki vannak téve ennek a vésznek, mint a legromlottabb asszonyok, és a kéj nők.” A szerzők csak akkor haboznak egy kissé, amikor egy ennyire „egyetemesen” elterjedt betegség eredetét próbálják meghatározni, és gyógymódot javasolni. A hagyomány szerint a baj fő okozója a kielégítetlen venerikus vágy és a házasság (vagy annak megfelelője) a legjobb kúra. Louyer–Villermay minden látszat szerint elfogadja ezt a tételt és mintegy elsikkad előtte, jelentőségét veszti az a tény, hogy a maszturbáció időnkénti megkönnyebbülést okozhat a betegnek. Viszont, amint láttuk, Fournier a férjes asszonyokat is ugyanúgy fenyegetettnek látja; és maga Louyer–Villermay is a nemi kicsapongást a hisztéria ugyanolyan súlyos okaként tartja számon, mint a frusztrációt. Roussel egy másik — hagyományos — elméletet támogat: szerinte túl sokat adnak a fizikai okozókra, okokra, mikor a lelki tényezők sokkal nagyobb szerepet játszanak. A hisztéria legfontosabb előidézői: a regényolvasás, a bálók, a má-

sik nemmel való beszélgetések, játékok, a bőséges táplálkozás és a semmittevés. Elképzelhetjük, mi következik ebből a lányok és nők életmódjára vonatkozólag! Mindenesetre a legszerzetesebb önmegtartóztatás sem képes eltávolítani a fenyegető veszélyt, mivel az apácák is áldozatai ennek a betegségnek!

A hisztéria körül kialakult orvosi vélemények csak megerősítik, szentesítik a női szeméremről szóló tanítást; és végeredményben az ismeretlen női szexualitás miatti „pánikot” fedik fel előttünk. A „nagy bezárkózás” utolsó állomása – abban az értelemben, ahogy Michel Foucault beszél róla – valóban a nők tűzhelyhez való „jeláncolása” lehetett volna.

Teljesen másfajta viták folytak a szülés kérdését illetően. Baudelocque könyve meghatározza a maga hívös tudományosságában; csodálatot és hálát kell, hogy kiváltson a megfigyelések mennyisége és precizitása, aprólékossága, a szigorú módszer, az óvatos és szerény konklúziók és főleg a szerző kitartása, önfeláldozása: az, hogy szinte egész életét ennek a minden energiáját leköltő munkának szentelte.

Baudelocque az első szülész-specialista. Többen gyakorolták már előtte, de csak kiegészítésképpen; ezek általában sebészek voltak. Ő szülész és semmi más. Ez a kizárólagos elhivatottság – úgy tűnik – meglepi az életrajzírókat. Kiváló anatómus lehetett volna, vagy a legnevesebb sebészek egyike – mondják, s ő mindezt feláldozta, hogy teljesen a szülés művészetével foglalkozhassék.²⁶ Napoleon is felfigyelt erre a specializálódásra és megalapította a szülészeti tanszéket, amely az első különálló (specializált) tanszék az orvosi oktatásban. (Napoleon tettének rugói ismertek: szerette volna, ha a halálozások száma csökken a születések javára – hiszen ágyútöltelékre volt szüksége!) Egy kisebbfajta „forradalom” is kitört persze akörül, hogy helyes-e, ha egy férfi gyakorolja az addig teljesen nők által kisajátított – s női munkának tartott – feladatokat. Baudelocque is mintha némi „jelkiismeret-furdalással” tenné ezt: mindenesetre rengeteget törődött a bábaasszonyok képzésével, akiket egyáltalán nem akart kiiktatni erről a területről. Egyébként ennek a vitának – tehát, hogy férfi, vagy nő legyen-e a szülész – hosszú története van. Számosan tanúsítják, hogy a bábaasszonyok nem képesek ellátni ezt a feladatot: az *Enciklopédia* méltatlankodva háborog ellenük, s már a szadizmussal határos lelkesedéssel szállítja a bőséges mennyiségű példákat. Az ellenpont: Roussel, aki kijelenti: szülőföldjén, Foix grófságban a népből származó asszonyok, akik ezt a mesterséget gyakorolták, soha életükben nem tanultak anatómiát, de „annyi buzgalmat, türelmet és ügyességet” tanúsítottak, hogy soha senkinek panaszra nem volt oka; s egyetlen nő

halt meg gyermekágyi lázban – akinek férfi volt a szülése! Ellenvéleménye az erkölcsök védelmét kívánja szolgálni: ha okkal – ok nélkül minden pillanatban a nő szemérmét sértjük, végülis hozzászoktatjuk a nőket ahhoz, hogy már semmin se piruljanak; ezzel a házasság szentségét fenyegetnénk, és ezzel – mivel a legfontosabbnak a családok fenntartását, megővását kell tekintenünk – az állam erőforrásait is! Ez az ellenállás egyébként az egész Császárkor alatt szívós; Chaptal, orvos és belügyminiszter egyszemélyben, rendkívül gyorsan megszervezi az Anyák Kórházának internátusában a bábaasszonyokat képző tanfolyamokat.

Két nőt kell kiemelnünk azok közül, akik Baudelocque előadásait hallgatták – bárha ez csak a hivatás „tipológiájának” felvázolásához segít is csak minket. Marie-Louise La Chapelle-ről és Marie-Anna Boivinről van szó. Mindketten sebészorvosok özvegyei, egyiküknek sincs gyermekük (bár az egyiknek volt egy kislánya, akit nagyon korán elvesztett), mindketten nemzetközi hírnévre tettek szert és külföldi tanítványaik is voltak; mindketten több kiadást is megért műveket írtak, amelyeket Michelet még 1864-ben is idéz. Különben mindenben eltérnek egymástól; a mesterség két végletét, két különböző felfogását képviselik. La Chapelle a megtestesült gyakorlat; hihetetlenül ügyes és hatékony, de soha nem lép ki ebből a szerepből (Értekezésében több, mint 15.000 megfigyelt esetről tájékoztat). Boivin inkább tudományos alkat; foglalkozik az anomáliákkal, olvas, informálódik; a frankfurti egyetem doktora, lefordít egy művet angolból; sőt az Orvostudományi Akadémia kandidátusa lesz. Ha a 19. sz. perspektívájában vizsgáljuk munkásságukat, meg kell állapítanunk, hogy La Chapelle képviseli a jövőt, Boivin pedig a múltat. Marie-Anne Boivin előtt számos tanult bábaasszony emelkedett fel az orvosok szintjére: Louise Boursier a 16. sz.-ban; Ducoudrai asszony a 18. sz.-ban; de a napóleoni időkben az egyetemek kapui zárva vannak a nők előtt, és az orvostudományok fejlődése számukra már követhetetlen. Az igazsághoz tartozik, hogy sok férfi orvos állt ki ez ellen, a kizárás ellen: megerősítve, hogy a nők hivatása a szenvedések enyhítése, a betegek ápolása; és emlékeztettek arra is, hogy a nem szemérme viszszaütötte, hogy férfiak vizsgálják meg őket. De még amikor a nők kizárása ellen tiltakoznak is (mint Fournier a női betegségekről szóló cikkében, *Az Orvosi Tudományok Tárában*), mindig némi megszorítással teszik ezt: „...úgy gondoljuk, hogy semmilyen esetben sem szabad egy nőnek a sebész eszközeivel felfegyverkeznie”. (Fournier).

Ha egy nehéz szülés során az anya, vagy a gyermek élete között kellett választani (Mauriceau óta létező orvosi dilemmáról van szó), Baude-

locque-nak az a véleménye, hogy „mindkettejüknek joguk van az életre, ugyanazt a figyelmet, gondoskodást, és segítséget igénylik. (II. kötet, 389–390). E szabályt alkalmazva, nem engedi meg a császármetszést (amellyel általában megmenthető a gyermek, de az anyára nézve majdnem mindig halálos kimenetelű), „ha csak a szülés levezetésére semmi más mód nincsen”. (II. kötet, 279–280). Elítéli a gyógyászati abortuszt is. Fodéré kategorikusan kijelenti, hogy inkább az anya életét kell megmenteni, mert az újszülött továbbélésének lehetősége mindig bizonytalan. A gyermek megkeresztelésének problémája jelentéktelen volt – ez az Egyház meggyengült befolyásának tudható be.

Kérdések

A 19. sz. hajnalán tehát az orvosi elméletekben felújítják a női alávettség régi hagyományát, újabb – a Felvilágosodáshoz méltó – tényekkel igazolva azt. Az érvelés eleinte nehezen alakul ki, az antropológia első szárnyprobálgatásai ezek; gyakran a racionalista materializmus formáját veszi fel (a test kormányozza a lelket...) Test és lélek kapcsolatait kutatva Roussel megpróbálja meghatározni – a biológián túlmenőleg – a teljes női jelenséget; de csak egy, már addig is többé-kevésbé létező sztereotípiát megerősítéséig jutott el – ő „az örök nőt” kora francia asszonyaiban látta megtestesülni. Az utána következő orvosok, Napoleon kortársai a nő specifikus jellegét egyszerűen az alacsonyabbrendűségre korlátozták, és egy valódi ideológiai rendszert alkottak meg, amely súlyosan nehezedett a 19. sz. asszonyainak életére.

Két nagy kérdés vetődik fel tehát.

Az első inkább filozófiai jellegű, amennyiben a tudás és a hatalom kapcsolatait firtatja. Az orvosok azzal, hogy megerősítették a nő alacsonyabbrendű voltát, igazolták a Polgári Törvénykönyv legelnyomóbb cikkeielinek érvényét, a nők kizárását a közéletből. Valóban koruk „orvosi tudománya” sugallta nekik ezt az értékítéletet? Az zárta a kor asszonyait nemük különállóságába, specifikus voltába és a tűzhely mellé? Nagyon valószínű, hogy más tényezők is szerepet játszottak. Pl. a Forradalom megvárakoztatásai, a forradalmi traumák: a nők felkelései, a női Klubok, a Direktórium szabadossága mind-mind megannyi botrány. De mélyebb okai is vannak: a városi élet és a születésszabályozás hatására átalakulóban lévő család fejlődése. Nem véletlen, hogy az orvosok egyhangúan a nők egészségé-

nek hanyatlásáról beszélnek: idegesebbek, nem tudnak szoptatni; átélik a kor nagy változásait, amelyek nagyon megviselik őket. A nagyváros degradálja hagyományos gazdasági szerepüket; ahelyett, hogy a tanya, vagy a kis üzlet munkájában részt vennének (ahelyett, hogy termelnének), egyre inkább a házi, otthoni teendők elvégzésére vannak kárhoztatva (tehát egyszerű „szolgálatra”), legyenek bár polgárasszonyok, szolgálók, vagy – néha – gyári munkások. A születésszabályozás pedig hagyományos társadalmi szerepüket degradálja: ahelyett, hogy minden idejüket anyaságukra fordítanák (a sok szülés egyébként gyakran hiábavaló volt, mivel a gyermekhalandóság igen magas), most általában két gyermekük van (ritkán több), és ezek is általában penziókban nevelkednek, távol az anyától.²⁷ Hogyan határozzuk meg ettől kezdve szerepüket? Az orvosok nem tudtak bizakodó képet festeni erről az állapotról: csak a szenvedést és gyengeséget látják, s ezért csak újabb és újabb érvekkel sorakoztak elő, hogy az asszonyokat otthon kell tartani, abban az „édes alávetettségben”, amiről Virey beszél. Úgy látszik, kételkedtek egy, a terhességektől megkönnyített és a fogamzásgátló praktikáktól frusztrált szexualitás rendellenességében s ennek kisugárzásában; ez az az ismeretlen erő, amit az idegbetegségekből (főleg a hisztériában) véltek felfedezni.

A második probléma szociológiai jellegű. Az óvatosság arra int, hogy elgondolkozzunk: milyen volt az általunk vizsgált orvosi tanok, elméletek elterjedtsége és közönsége? Először is maguk között az orvosok között: bizonyára voltak olyanok, akik nem értettek egyet Panckoucke *Tárával*. Meg kellene vizsgálnunk, mit tanítottak a különböző iskolákban; át kellene lapozni az egész orvosi sajtót, amivel mi nem foglalkoztunk. Node, egyhangú vélemény ez, vagy sem, az orvosi elméletek egyáltalán áthatoltak-e a szakmai körökön, eljutottak-e szélesebb rétegekhez? És milyen rétegekhez, milyen közönséghez? Kétségtelen, hogy kevesen olvasták az orvosi szakkönyveket. Az orvos és betegek közti kapcsolat (egy diagnózis magyarázata, egy gyógy mód igazolása), lehetővé tette-e, alkalmat adott-e arra, hogy néhány ismeret népszerűvé váljék? És hogyan értékeljük a bábaasszonyok szerepét? Milyen mértékben plántálták át a népesség közép- és alsóbb osztályaiba a nagy szülész-orvosok gondolatait? A hagyományos empirizmus az egész 19. sz.-ban mindenütt tovább él. De kik üzték ezt a „népi” gyógyászatot”? A nők, ahogy gyakran mondják? A néprajzi kutatások szerint nem: Marcelle Bouteiller, aki a jelenkori népi gyógyászat helyét, jelentőségét vizsgálja az ország néhány területén, csak gyógyító férfiakról beszél.²⁸ Ha pedig ezen a területen is férfi „hatalomátvételtől” lenne szó, akkor mikor és miért történt ez a változás?

Jegyzetek

1. Vö. Paule-Marie Duhet, *Les Femmes et la Révolution, 1789–1794*. Paris, Julliard, Collection „Archives”, 1971, és Marie Cerati, *Le club des citoyennes républicaines révolutionnaires*, Paris, Éditions Sociales, 1966.
2. Adeline Daumerd cite en exemple *Les Français peints par eux-mêmes*, lásd: *La Bourgeoisie parisienne de 1815 à 1848*, S. E. V. P. E. N., Paris, 1963.
3. M. Thibert, *Le féminisme dans le socialisme français de 1830 à 1850*. Doktori értekezés. Paris, 1926.
4. Volt néhány irodalmi jellegű tiltakozás, pl. Mme de Staël (Delphine, 1802; Corinne, 1807) Constance de Theis: *Épître aux Femmes*, 1797; valamint az újságírásban néhány hamis elvetélt kísérlet, lásd: Evelyn Sullerot: *Histoire de la presse féminine en France des origines à 1848*, Paris, Armand Colin, 1966.
5. Michele Duchet, *Ahtropologie et histoire au siècle des Lumières*, Paris, Maspero, 1971.
6. Michel Foucault, *Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*, Paris, PUF. Collection „Gallien”, 1963.
7. Diderot 1746–1748 között kiadott egy hatkötetes művet, „M. Jamesból fordítva”: *Dictionnaire Universel de médecine, de chirurgie, d'anatomie, de chimie, de pharmacie, de botanique, d'histoire naturelle, etc. précédé d'un discours sur l'origine et les progres de la médecine*. Idézhetjük még: Eloy, *Dictionnaire historique de la médecine*, Frankfurt és Paris, 1756 (2 kötet), és 1778 (4 kötet); *Le Dictionnaire portatif de santé*, 1768; *Nouveau Dictionnaire Universel de Médecine, de chirurgie, d'art vétérinaire, etc.*, 1772; *Dictionnaire raisonné universel de médecine*, 1774; és még számos természettudományi szótárt.
8. A szótárakban vizsgált cikkek jegyzéke. A zárójelbe tett szavak nem találhatók meg az Enciklopédiában; ez jelentésszerű és koncepcionális fejlődést jelent, vagy egyszerűen nagyobb kifejezési szabadságot. Accouchement (Adultère, Aliénation), Anatomie, Allaitement, Anthropologie, Avortement, Célibat, Cerveau, Chasteté, Coit, Conception, Congrès, Continence, (Copulation), Défloration, Divorce, Enfant trouvé, Esprit, Fausse couche, Femme, Fille, Folie, Frigidité, Génération, Grossesse, (Gynécologie), Homme, Hygiène, Hymen, Hystérie, Impuissance, Infanticide, Inceste, Manie, Maternité, Matrice, (Masturbation), Menstrues, Névrose, Onanisme, Ovaire, Passions, Polymie, Procréation, Prostitution, Pudeur, Pudicité, Sensation, Sensibilité, Sexe, Sodomie, Squelette, Suppression de part, Vapeur, (Vesania), Vierge, Viol, Virginité.
9. Jacques Proust, *Diderot et l'Encyclopédie*, Doktori értekezés, Paris, Armand Colin, 1962. Az orvosi szótárak hasznos bibliográfiáját találjuk: Dechambre-nál, *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences médicales, Introduction*, Paris, 1864.
10. Tanulmányozhatjuk még: Vigarous, *Cours élémentaire des femmes*, 1801. (közelebb áll Astruchoz, mint Capuronhoz).
11. Alibert gyászbeszédéből (amelyet a Système... 1809-es kiadásához csatoltak) ismerjük Roussel életének leglényegesebb mozzanatait. Foix grófságban született, Bordeaux tanítványa a montpellier-i Orvostudományi Iskolában, majd Párizsban; határozottan „vitalista” felfogású. Már nagyon fiatalon szerelmes volt és azóta szenvedéllyel vizsgálta a nőket, de sohasem házasodott meg. Úgy tűnik, hogy nagyon

tehetséges volt az orvostudományokban, de felületesen gyakorolta hivatását, mert gyenge egészségű volt, álmodozó és szórakozott jellemű, minden ambíció nélküli és jobban vonzódott az olvasáshoz és a társalgáshoz...

12. Lásd: Gyászbeszédek – *Gazette Medical de Paris* (1846. III. évf. I. 219–220, 847–851). *Archives générales de Médecine* (1846. II, 116–119).
Virey 1775-ben Langes mellett született; a Direktórium idején az Egészségügyi Szolgálatba volt beosztva (Service de santé), mint gyógyszerész-segéd, utána befejezi tanulmányait és fő gyógyszerész lesz Val de Grâce-ban, és ugyanennek a kórháznak a katonai Iskolájában a természetrajz tanára; csak 1814 után lesz orvos, és 1825-ben az Orvostudományi Akadémia tagja. 1830 után Haute-Marne megye képviselője. Igen későn nősült, egy özvegyet vett el, akinek gyermekeit nevelte.
13. A két kategória ugyanabban a szövegben együtt szerepelhet: lásd pl. Panckoucke: *Dictionnaire*, Fournier doktornak a *Nőkről* szóló cikkének utolsó részét.
14. Marabout Université újra kiadta (1973) Xavier Bichat könyvét: *Recherches physiologiques sur la vie et la mort* (1803).
15. Helvétius, *De l'homme* (1773), Condorcet, *Lettre d'un bourgeois de New Haven à un citoyen de Virginie* (2. levél, 1787), és *Sur l'admission des femmes au droit de cité*. (1790, július 3).
16. Az egész 19. századra jellemző, hogy sok francia orvos háttérbeszorítja a tudományosságot, hogy irodalmi és művészi igényeket elégítsen ki. Théodore Zeldin, France, 1848–1945. I. kötet, *Ambition, Love and Politics*, Oxford, 1973.
17. Az Enciklopédia *Csontváz* (Squelette) c. cikkének igen furcsa a felépítése: az első rész teljesen az emberi csontváz kialakulásáról szól, a második pedig teljesen a női csontváz felépítésének van szentelve, amelynek speciális vonásait emeli ki.
18. Az *Orvosi Tudományok Tárának Agy* (*Cerveau*) c. cikke Gall műve, aki akkoriban rendkívül divatos frenológus volt.
19. Moreau és Virey szerint a medence és a női szervek formája egyenes összefüggésben van a párosodási testhelyzettel: Moreau számára egy ilyen helyzet a megfelelő emberi lényeknél; ezt ő le is írja, ugyanarról van szó, amit az Egyház minden időben ajánlott. Virey azonban, aki nagyon voltaireiánus, szükségét érzi annak, hogy Lucréciuszt idézze, hogy emlékeztessen arra, hogy az ókoriak a more ferarum egyesülést sokkal termékenyebbnek tartották.
20. Moreaunál itt közbeékelődik egy, a „*Női változatosságokról*” szóló rész (egyéb-ként ugyanilyet találunk a Virey által írt *Nő* c. cikkben *Az Orvosi Tudományok Tárában*). Ez egy világkörüli utazás, ahol az utazó különböző népekkel találkozik; ezután közhelyszerű megállapításokat olvashatunk a hottentották csúnyaságáról, és a cserkesz nők szépségéről, stb.
21. La prévention des naissances, Cahier de l'I.N.E.D., no. 35, Hélène Bergues irányítása alatt, 1960.
22. A méhnek ez a megkülönböztetett tisztelete lehet az oka annak, hogy visszautasították Récamier kísérleteit, aki 1830. körül kürettet és méheltávolítást akart végezni. Récamier-ről: Docteur Paul Triaire, *Récamier et ses contemporains (1774–1852)*, Paris, Baillière, 1899.
23. Théodore Zeldin idézett művében (I. kötet 295–296) jelzi Nicolas Venette 17. sz.-ban írt művének: *Tableau de l'amour conjugal* többszöri kiadását a 19. sz.-ban; ez a könyv talán vezetőül szolgált a fiatal házaspároknak.

24. Ilza Veith, *Histoire de l'hystérie*, Paris, Seghers, 1973.
25. Csak Capuronnak, aki teli van óvatossággal, vannak kételyei.
26. Baudelocque, aki a Császár által Marie-Louise császárné szülésének neveztetett ki, kevéssel a római király születése előtt halt meg.
27. Ezt állapítja meg Adeline Daumard, op. cit. a középosztályokra vonatkozóan.
28. *La Médecine populaire d'hier et d'aujourd'hui*, 1966.

CLAUDE FOHLEN:

A NŐ A TÁRSADALOMBAN

(Comité international des sciences historiques XVe Congrès international des sciences historiques Bucarest, 10–17 août. 1980. Rapports I. Grands thèmes et méthodologie, 340–378.)

A nőt sajátos módon mellőzték a klaszszikus történetírásban; ezt a hagyományt örökölte a 20. század is. E század második felére esik, hogy újra elfoglalja helyét a történeti kutatások programjában.

I. A nő visszatérése a történelembe

Ez a közelmúltban történt visszatérés három tényező egybeesésének következménye:

a. A társadalomtudományok befolyása. Ha a nő alakja nehezen, vagy egyáltalán nem emelkedik is ki a történeti kutatások forrásanyagában, segítségünkre lehetnek a szomszédos diszciplínák; a pszichológia, a szociológia, a pedagógia, a társadalompszichológia, a politológia eredményei. A nőről szóló tanulmányok legtöbbje összekapcsolódva társadalomtudományok valamelyik szektorával, messze túllépi a szorosan vett történelem határait. Tudomásul kell venni, hogy a nő helyét és alakját a történelemben csak interdiszplináris megközelítés tudja hiven rekonstruálni. Részben éppen a társadalomtudományok eredményei magyarázzák a nőkkel foglalkozó tanulmányok megsokasodását.

b. A nőmozgalmak befolyása, melyek a 60-as évek vitáiban kiemelkedő helyet foglaltak el. E vonatkozásban a legszembeszökőbb az Egyesült Államok példája, ahol a nőmozgalmak mögött már régi tradíció áll, amely visszanyúlik a 19. sz. közepéig, a Lucy Stone-féle *American Woman Suffrage Association* és a Susan B. Anthony-vezette *National Woman Suffrage Association* nevű szervezetekre. E két, idővel egymásbaolvadó mozgalom elsősorban a nők politikai emancipációjáért harcolt, melyet végül az 1918-as 19. törvénycikk biztosított is, és amelyet 1920-ban ratifikáltak. A 60-as évek női küzdelmei azonban más irányban hatottak: a gazdasági és társadal-

mi jogok egyenlőségének elérésére. Rolande Ballorain¹ kifejezésével élve, új feminizmus alakult ki, két fő irányzattal: az egyik az amerikai tradíció vonalán haladó, törvénytisztelő, reformista *Woman's Rights Movement* követője, a Betty Friedmann-féle *National Organization of Women* (NOW) volt, a másik a forradalmbb szellemű, radikális csoportokból alakult *Women's Liberation Movement* (*Woman's Lib*), mely az 1968-as chicagói egyezményrel vált hivatalos intézménnyé. Az Egyesült Államokban lángolnak fel leghevesebben a nők küzdelmei, ezer és ezer harcos résztvevő városkozásának megfelelően, de a mozgalom, némi változásokkal, más országokban is éreztette hatását.

Ezek a női harcok két fő irány felé fejlődtek. Küzdelem folyt a valódi jogegyenlőségért a munkában, az alkalmazásokban, a javak birtoklásában és öröklésében. Az iparosított országokban ez a harc a bankok, a vállalkozások, a közigazgatás felelős állásaiért folyt. A régi jelszót, „egyenlő munkáért egyenlő fizetést” felváltotta az „egyenlő képességek, egyenlő felelősség” elve. Végső igényként a nők kvótát követeltek maguknak az előttük mindedig elzárt szektorokban. Másrészt testük szabadságáért is harcoltak, és ez főleg az abortuszhoz való jogot jelentette. Így Franciaországban küzdelem indult az 1920-as tilalmi törvény eltörléséért (amely az abortuszt bűnnek tekinti), és a Veil-törvénnyel való felváltására, mely a terhesség első 12 hetében engedélyezi az abortuszt. Bizonyos feminista szervezetek még liberálisabb intézkedéseket követeltek, a konzervatívak viszont, Pierre Chaunu nyomán, az abortusz teljes eltörléséért harcoltak.

c. *A nőkről szóló tanulmányok fellendülése.* Némileg a társadalomtudományok előtérbe kerülésére és a feminizmus befolyására lehet visszavezetni a nőkről szóló tanulmányoknak a 60-as évek közepe óta bekövetkezett robbanásszerű sokasodását. Úgy látszik, elsősorban az Egyesült Államoknak volt úttörő szerepe ezen a területen, bár Nagy-Britannia elsőbbségre hivatkozhat az első világháború után közvetlenül megjelent munkáival.²

Az amerikai egyetemeken *Women Studies* alakulnak, melyek a nőkérdés különböző vonatkozásairól tartanak kurzusokat (történelem, nevelés, szociológia) és dokumentációt gyűjtenek. Az *American Historical Association* évenkénti kongresszusain 1974-től kezdve a nők történetét önálló területnek ismeri el. 1973 óta évenként rendszeresen megtartják a nők történetével foglalkozó konferenciákat, melyek nagyszámú résztvevőt vonzanak (általában több mint 1000 főt, férfit és nőt egyaránt). A chicagói egyetem nyomdája 1975 óta speciális folyóiratot ad ki: *Signs, Journal of Women in Culture and Society*. Tény, hogy itt a nők története olyan nagy történészek

pártfogását nyerte el, mint David Potter és Carl Degler, akik az 50-es évek óta felszínre hozták az amerikai történelem specifikus női tényezőit.³ Jelenleg a Berkeley egyetem *Woman's History Research Center*-e mintájára több egyetemnek van a nők történetével foglalkozó kutatási központja, így San Francisco, Cambridge (Mass.), Ann Arbor, Chicago, Toronto... egyetemeinek. Ezek nem szorítkoznak az amerikai nő tanulmányozására, kutatási területüket más kontinensekre és kiterjesztették, ahogy Natalie Z. Davis munkáiban is történt.⁴

Némi késedelemmel Franciaországra is hatott az Amerikából érkező kezdeményezés. Néhány éven belül számos kutatási központ alakult. Vidéken főleg Aix en Provence-ben, Daniel Armogathe-tel és Yvonne Knibiehler-rel (egyikük szociológus, másikuk történész), és Lyonban (Université de Lyon, II), ahol megalapították a Centre de Liaison des Etudes Féminines-t (CLEF). Párizsban több egyetemen (Jussieu, Vincennes) és az Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales keretében folyik a nők történetére központosított tevékenység; Jussieu-ben Michelle Perrot 1976 óta havonta kétszer szemináriumot vezet a tárgyról; Vincennes-ben Madeleine Rebérioux 1978-ban konferenciát rendezett „A nők és a munkásosztály” témája körül. E két egyetemen elsősorban irodalmi érdeklődésű csoportok működnek. Egy kollektív kutatási kampány is megindult, az E.H.E.S.S., az egyedülálló nőről, azzal a céllal, hogy jobban kiemeljék a női celibátus fontosságát. E kutatások eredményeit először az általános érdeklődésű folyóiratokban adták közre, mint amilyen pl. a *Mouvement Social*, melynek 1978-as utolsó számát teljes egészében a 19. sz.-i franciaországi női munkának szentelték. Újabban ezek a csoportok és központok specializált kiadványokra törekednek, mint a *Bulletin d'information des Etudes Féminines* (B.I.E.F.), vagy a *Pénélope*, melyek tájékoztatnak a folyamatban levő kutatásokról és ugyanakkor az első eredményekről is. A közeljövőben valószínűleg szocializálódni fognak „A nő a történelemben és a társadalomban” c. téma tudományos vizsgálatára.

E két példa nem elszigetelt eset: Nagy-Britanniában az ország régi tradícióját folytatva évek óta előrehaladott kutatásokat folytatnak ugyanezen a területeken.

A Német Szövetségi Köztársaságban és Olaszországban számos egyetemi csoport alakult e területen. Svédországban a gothenburgi egyetem nyitotta ki először kapuit a nők kérdésének tanulmányozása előtt, többek között katalógus összeállítása van folyamatban a svéd könyvtárak és levéltárak nőkre vonatkozó anyagának feltérképezésére. Elegendő adat áll rendelkezé-

sünkre ahhoz, hogy az e témákkal foglalkozó intézmények és kiadványok mérlegét fel tudjuk állítani a szocialista országokban és a fejlődőben levő országokban. Tény, hogy számos országban lehetünk tanúi a nőkre vonatkozó tanulmányok egészen új fellendülésének.

II. A jelenlegi problematika

A nő betörése tehát a történész területére egészen új dolog, szorosan kapcsolódik a hatvanas évek robbanásaihoz és az új irányok felé törekvő kíváncsiság megnövekedéséhez. Grimal joggal írhatta: „A történészek csak a férfiak történetéről tudnak...Felhasználják azt a kettősséget, hogy sok nyelv ugyanazzal a névvel jelöli az emberi nem képviselőit általában, mint a himneműeket, és azon a címen, hogy az „emberek” történetét mesélik el, a férjek, fivérek, fiúk és apák történetére szorítkoznak. A lányok, asszonyok, nővérek és anyák csendben jelen lehetnek, mint titkos utasok; csak mellőztetésük által léteznek. Vannak ugyan közöttük olyanok, akik helyet kaptak az emberiség évkönyveiben, de azok máris gyanúsak, hogy hűtlenek lettek nőiességükhöz. Jeanne d’Arc-ot egy kicsit azért is égették el, mert makacsul férfiruhát hordott.”⁵

A kérdések ilyen módon való megközelítése hiven tükröz bizonyos történeti koncepciót, s ezt követi az a munka is, ahonnan ez az idézet származik. A nők „egyetemes története” húsz évvel ezelőtt elképzelhető volt, ma már a kutatásokban tett előrehaladások ellenére kevésbé az. Először is, egy ilyen fajta történet az idők teljességére vonatkozna, a történelem előtti korszaktól kezdve napjainkig, és minden országra, Japántól Amerikáig, felölve Afrikát és Európát is. A szerzők történeti összefüggéseiben elszigetelték a nőt, a kimagasló alakokat, a királynőket, az előkelő hölgyeket, a kurtizánokat emelve ki. Sokkal nehezebb megfogni a közönséges asszony figuráját, a mindennapi anyát vagy feleséget. Ahogy Arlette Higonet írja: „A koraközépkor évkönyvírói és krónikásai, az egyházi emberek vagy a fejedelmek szolgálatában álló hivatalnokok általában keveset törődtek az asszonyokkal, akár a köznéphez tartoztak, akár hecegnők voltak vagy királynők. Csak a legelőkelőbb hölgyekkel vagy magukkal a királynőkkel tettek kivételt, akik politikai szerepet játszottak, és azokkal, akiknek az uralkodók házassági terveiben volt szerepük.”⁶ Mindennapi tevékenysége közepette a nő kevésbé megfogható. Így a céh-szabályzatok többsége „semleges”, olyan mértékben, hogy nem tesznek különbséget a nemek között, ami azt

látszik jelteni, hogy mindegy volt, hogy a munkát nők vagy férfiak végezték-e el. Lilleben a kézművesekre vonatkozó 1421-es szabályzatok az iparosokat női és férfi voltukban egyaránt felsorolják és a nők számára mindig bizonyos megkötéseket írnak elő, nem mindig érthető okokból. Ezzel szemben Toulouse-ban a szabályzatok vonatkozása mindig meghatározatlan, vagy hímnemű.⁷ Ezek a példák rávilágítanak az effajta nőtörténet törekvéseire és arra, mennyi akadályt kell leküzdeni ahhoz, hogy a nő alakját ki tudjuk emelni a mindig férfi-túlsúlyú egészből.

Pillanatnyilag a történészek szándékai sokkal korlátozottabbak.

A fent felsorolt kutatási központok tipológiát dolgoztak ki és néhány adott tárgykörre álltak rá. Nem annyira arról van itt szó, hogy elszigeteljék a nőt a társadalomban, mint inkább arról, hogy néhány specifikus tevékenységét tanulmányozzák. Az idő inkább kedvez a meghatározott kronológiai határon belüli pontos kutatásoknak, mint a nagy, összefoglaló tanulmányoknak, vagy szintéziseknek, melyeknek még nem jött el az ideje. Ezek a kutatások mindenesetre megindultak, és változást jelent az is, hogy a csoportok többsége nőkből áll. A nők azonban nem állnak itt egyedül, és sok területen nagy számban kutatnak férfiak is: a családtörténet terén meg kell jegyeznünk Philippe Aries, Peter Laslett, Edward Shorter, Raphaël Samuel nevét, akik pionírmunkát végeztek.⁸ Főleg az ő ösztönzésükre történt, hogy a történészek kutatni kezdték a családot és itt olyan körben találták meg újra a nőt, ahol jelentős befolyást gyakorolt. Nekik köszönhető, hogy a család többé már nem elvont képzet, hanem élő fogalomná vált, minden összetevője számára pontosan kijelölt hellyel. Ez az eredmény a legújabb irányzat egyik jellemzője.

1. A nő és jogai

Ezen a területen a jogászok végeztek jelentős munkát, különösen a családjog területén, sokszor csak arra szorítkozva, hogy számba vették a változásokat, anélkül, hogy magyarázatukkal foglalkoztak volna. Ahogy Gunnar Qvist jegyzi meg beszámolójában: „a nők emancipációja főleg a nevelés, a liberalizmus eredményének volt tekinthető és annak, hogy a nők maguk igényeltek több igazságosságot”. Svédországban ezzel a kérdéssel fontos munkák foglalkoztak, maga Gunnar Qvist munkássága, és másoké is.⁹

Ezekből a tanulmányokból kiderül, hogy a nők jogegyenlőségre való törekvései kevésbé politikai háttérűek (szavazási jog), mint amennyire gaz-

dasági, társadalmi vagy kulturális ösztönzőkkel rendelkeznek. Svédország példáján lemérhető ez az összefüggés. Itt a nők jogainak kérdése már a 18. sz. második felében előtérbe kerül. A nő akkoriban, ahogy a többi nyugati ország legtöbbszörében is, gyámság alá volt helyezve. A javak átruházásában a polgárság és a papság birtokainál a két nemnek egyenlő jogai voltak, amíg a nemesség és parasztság körében a férfiak kétszer annyit örököltek, mint az asszonyok. A munka piacán a közélet és a mesterségek teljesen el voltak zárva a nők elől, kivéve néhány egyszerűbb foglalkozást, melyeknél alkalmassági vizsgát kellett tenniük.

Az első követelések több szabadságot igényeltek a nők számára, hogy dolgozhassanak. Két fontos reform nyitotta meg előttük az utat. Az első, 1845-ben, teljes jogot biztosított a nőknek az öröklésben. Gunnar Qvist szerint ebben az volt az érdekes, hogy a reformban a feministák nyomásának semmi szerepe nem volt, hanem teljesen a nem nemes osztályok törekvéseinek eredményeként jött létre. Ezzel kialakult egy egalitáriusabb társadalom, aminek haszonélvezője a nő volt. A második reform a munka szabadságára irányult, melyet 1846-ban biztosítottak, amikor eltörölték a céheket. A nők előtt megnyílt a foglalkozások nagy része, a kereskedelmen belüli némi kivétellel, s az utóbbi is eltűnt 1858 és 1864 között. Az alkalmassági vizsgát megszüntették. Úgy tűnik, e reformokban kevés szerepe van a feminista mozgalmaknak. Qvist szerint a 19. sz. elején a születések számának emelkedése magával hozta a férjhez nem mentek arányának növekedését, ez arra kényszerítette a nőket, hogy dolgozzanak; innen eredt a munkában való egyenlőség, amit az új törvényhozás biztosít. A közép- vagy felsőbb osztályok női (ahol a férjhez nem mentek száma a legnagyobb volt) így biztosítani tudták maguknak, hogy függetlenül éljenek, maguk választotta foglalkozásuk révén. Az alsóbb osztályok számára viszont két lehetőség volt: vagy a prostitúció, vagy a szegénység.

A kezdeti reformokat továbbiak egészítették ki. 1853-ban megnyílt a nők előtt az elemi iskolákban való tanítás útja. 1858–63-ban a férjhez nem ment nők számára 25 éves korban állapították meg a nagykorúság határát. 1859–64-ben tanítóképzőket alapítottak a nők számára. A 60-as évek folyamán dolgozni kezdtek a posta- és távirati irodákban. 1862-ben jogot kaptak rá, hogy résztvegyenek a községi választásokban, ami csak egy már kialakult szokást kodifikált.

Ezek a reformok kiindulópontját jelentették a nők jogaiban egészen napjainkig folytatódó átalakulásoknak. A nő csak 1920-ban vált teljesjogú polgárrá, noha 1974 óta szabadon rendelkezhetett keresetével. Közvetve

hasznot húzott a társulásokra vonatkozó új törvényekből, melyek a tönkremenés vagy egyéb kockázat ellen biztosították. A közéletben viszont hosszú ideig alacsonyabb állásokra szorították vissza. Csak 1920 után juthatott magasabb elhelyezkedéshez, azonos fizetést pedig gyakorlatilag 1925 óta kapott.

Gunnar Qvist megjegyzi, hogy úgy látszik, a női emancipációt főleg materiális tényezők határozták meg, a tőke és a munkapiac megváltozott igényei szerint. A kiindulópont az akadályok ledöntése volt, nem a férfiak és nők közötti egyenlőség létrehozása. „Az igazi egyenlőség nem szerepelt a célkitűzések között... A női emancipáció egy férfiak által uralt társadalomban jött létre, a férfiak feltételei alapján, a férfiak által kézben tartott eredményekkel.” A feminizmus svédországi apostolának, Frederika Bremernek csak kevés befolyása volt ezekre az átalakulásokra.¹⁰ Ha első regényét 1828-ban, a nagy reformok korszaka előtt adta is ki, legismertebb munkája, a *Hertha* már utánuk íródott, 1856-ban. Ebben rajzolódik ki legvilágosabban a feminista program, főleg a női nagykorúság kérdésében. Mégis, Qvist szerint, az 1858-as reformnak semmi köze nincs a *Hertha*-hoz. „Frederika Bremer felfogását a nőkről, mint a világ megmentőiről, nehezen lehetett politikai gyakorlattá átváltani.” Eszméi inkább a feminista mozgalmat befolyásolták, mint a politikai világot. Végül is, folytatja Qvist, sem a szociáldemokrata párt, sem a szakszervezetek nem támogatták igazán a feminista mozgalmat, sőt ellenkezőleg: e korszak végén egyik is, másik is úgy tekintette a nőket, mint „fél-részeseket”, akiknek csökkentett kvóta jár és fél-segélyt kaphatnak sztrájk, betegség vagy munkanélküliség esetén.

Ezekről a következtetésekről még lehet vitázni, de mindenképpen megmutatják, hogy túl lehet lépni az egyszerű jogi nézőpontra, és az egyenlőség győelmét egy tágabb társadalmi, gazdasági és kulturális összefüggésbe illeszthetjük. E különböző pontokra vonatkozó kutatások az egyes országokban egyenlőtlenül fejlődtek, más területeken viszont kiszélesedtek.

Qvist férfi-szempontra utaló eredményei teljes egészükben érvényesnek bizonyultak Franciaországban is, amint ezt Odile Dhavernas új munkája is bizonyítja.¹¹ A női egyenlőség kivívása párhuzamosan haladt a férfiak hatalmának megerősödésével. Olyan okok alapján, melyek miatt a házaspárok a testi elválasztást kérték, majd, az 1884-es törvény után a válást, Bernard Schnappernek a bűnügyi igazságszolgáltatás évi statisztikáira támaszkodó tanulmánya kimutatja, milyen túlnyomó számban vannak a nők a válni kívánó felek között (az 1837 és 1914 közötti korszak egészében 80 %).¹² Okaik: kegyetlenkedés, tettelegesség, nem pedig a regény- és drámaírókat olyan

gyakran inspiráló hűtlenség. „A válást nem a megcsalt feleség, hanem a megvert feleség kéri” – vonja le a következtetést a szerző. Ezt a vonalat tovább kellene követni, hogy jobban értékeljük a nők jogainak fejlődését Franciaországban és másutt is.

Ehhez a jogi kérdéshez kapcsolódó két másik vonal érdeklí jelenleg a kutatókat. Az egyik az abortusz története, melyhez az 1920-as választási törvény és az 1976-os új, módosító törvény társul, rendkívül bőséges és egyáltalán nem szenvedélymentes irodalom kíséretében.¹³ Az abortusszal kapcsolatos törvénykezés alakulása éppoly jellemző egy társadalom fejlődésére, mint a nő szerepére és a feminista szervezetek nyomására. Ott van aztán a csecsemőgyilkosság, amiről sok szó esik ugyan a romantikus irodalomban, de lényegét tekintve kevésbé ismert, főleg az utolsó két század vonatkozásában.¹⁴ Ez a tárgy eddig tabu volt, pedig ez is rávilágít a nő helyzetére a társadalomban: a századok során nem akasztották-e fel, vagy kínozták-e meg az asszonyokat, akik megölték gyermeküket, mert képtelenek voltak táplálni és felnevelni őket? Végül a 18. sz. vonatkozásában sokat lehet meríteni Arlette Farge könyvéből, aki további munkákat is jelez még az utcanőkről, a rendőri jelentések vizsgálatából kiindulva.¹⁵

Úgy tűnik, a nők jogainak kérdése nem indított el ennyi kutatást az Egyesült Államokban, ahol inkább a társadalomtudományok módszerei alapján dolgoznak és inkább a nőknek a társadalomban betöltött szerepére és a *behaviorisme* befolyására, a magatartások, viselkedések vizsgálatára koncentrálnak figyelmüket. Jogok terén úgy látszik, az érdeklődés középpontjában a szavazati jog maradt, vagyis az 1920-as 19. törvényjavaslat. A klasszikus, bár már kissé elavult munka még mindig Eleanor Flexneré,¹⁶ központi témája a szavazati jog hősi kivívása. Az elmúlt években a hatvanas évek feminista mozgalmainak fényénél alaposan megvitatták a jog elnyerésének eredményeit és következményeit. A legújabb időkben több munka és cikk jelent meg a szavazati jogról. Aileen Kraditornál e győzelem hősi jellege elhalványul, szerinte a szavazati jog egyszerűen megkoronázza a jogi területen elért korábbi győzelmeket. A szavazati jog fontos szimbólum, az amerikai egyenlőség szimbóluma. Ezzel szemben Ellen Dubois úgy tekinti ezt a győzelmet, mint a radikalizmus három fontos célkitűzésének (a nők, a feketék és a munkásmozgalom) egyikében elért eredményt. Ha a feketék megkapták a szavazati jogukat a rekonstrukció során, miért ne kapták volna meg a nők a maguk részéről? Ezért van, hogy a nők természetes szövetségesei az abolitionisták (a rabszolgatartás eltörléséért harcolók) voltak, és a munka világa.¹⁷

Ha az amerikai történészek vitáinak középpontjában a 19. törvényjavaslat következményei állnak, ma már az a nézet kezd megszilárdulni, hogy a nők jogi helyzete szempontjából kevés előnyt jelentett e nyereség, bár egyesek még mindig döntő fontosságúnak tekintik.¹⁸

A feminista mozgalom több ágra oszlik, különben nagyon körülhatárolt érdekeiktől vezettetve, annyira, hogy egészen a hatvanas évekig semmi komolyabb reformot nem sikerült keresztülvinniük. Még a jogegyenlőséggel kapcsolatos törvényjavaslat (Equal Rights Amendment) megszövegezésével sem tudtak közös nevezőre jutni, úgy hogy az még most is vita tárgya. Sokan attól tartottak, hogy ha e törvényjavaslatot megszavazzák, elvesztik azokat az előnyöket, melyekhez eddig nő-voltuk juttatta őket. Úgy látszik, ezek a félelmek továbbélnek, annyira, hogy miattuk függőben van az E.R.A. jövője is...

A szocialista országokban a nők jogainak kivívása közvetlenül kapcsolódik az egalitárius demokrácia bevezetéséhez. A szovjetunióbeli V.N. Szelunszkaja szerint „a nők, a társadalom és az állam közötti kapcsolatok komplex társadalmi, gazdasági, politikai, etikai problémái egész sorára radikális megoldásokat léptettek életbe.” Ahogy Lenin mondja: „A szovjet köztársaságokban a legkisebb nyoma sem maradt azoknak a törvényeknek, melyek alávetett helyzetben akarták tartani a nőket.” A nyolcórás munkaidőről szóló 1917. okt. 29-i határozat különös gondot fordít a női munka védelmére. A szovjet törvényhozás sietve törölte el a nők alacsonyabbrendűségének megalázó nyomait, legyen az a család, az öröklési jog, a tulajdonjog, a hivatásválasztás, a tanulási jog területén. Az 1918-as első alkotmány megerősítette az 1917-es forradalom által a nők számára követelt egyenlő polgári és politikai jogokat. Főképp a férfi és női fizetések egyenlősége valósult meg, amire Lenin oly büszke volt, amikor összehasonlítást tett a liberális országokkal. E győzelmek nyomán a nők szerepe egyre fontosabbá vált a szovjet társadalomban: mind nagyobb számban vettek részt a vidéki és városi szovjetekben, ahogy a szakszervezeti szövetségekben is. Mindazonáltal, a régi iszlám-tradíciókat követő keleti köztársaságokban ez a haladás lassúbb ütemű volt.

A fejlődés ugyanez Bulgáriában is, bár későbbi keletű. Nem sokkal az antifasiszta győzelem, 1944. szept. 9.-e után történt, hogy kihírdették a bolgár nők polgári és politikai jogegyenlőségét, mely az 1944. okt. 16-i törvénnyel lépett életbe. A politikai jogokon kívül a nők jogot kaptak maguk választotta foglalkozásuk gyakorlására és különös védelmet biztosítottak számukra munkájukkal kapcsolatban. Ezeket az intézkedéseket beiktatták a Bolgár Köztársaság alkotmányába.

2. A nő és a család

E területen a kutatás pionírmunkája már vagy húsz éve megkezdődött Philippe Aries már idézett művével a gyermekekről és a családi életről az Ancien Régime idején. Azóta sokasodtak a munkák, mind a pontos rész kutatások, mind a szintézisek területén. Az Annales 1972-es speciális számában¹⁹ képet kapunk azokról a fő irányzatokról, melyek vonalán a kutatások elindultak. A programba vett legfontosabb kutatási témák: a családok nagyságrendje, a javak öröklésével kapcsolatos szokások fontossága, a szövetségi rendszerek, házassági stratégia, szexuális kapcsolatok, fogamzásgátlás, szerelmi élet. Ugyanakkor azonban gyakran előfordul, hogy a nő némi leg eltűnik a család mögött és a szexuális élet sincs eléggé megvilágítva.

André Burguière és főleg Jean-Louis Flandrin legújabb munkái választ adnak néhány, a házassélettől és a házasságon kívüli élettel kapcsolatban felvethető kérdésre.²⁰ Új megvilágításban mutatják be a nő helyét a házasságban, különösen férjével szembeni alávetettségét, mely jóval hangsúlyozottabbá vált a 19. században, mint az előző századokban. Magyarázatra vár, mi az oka, hogy a liberalizálódás korszakában a nő leigázottsága (függő helyzete) fokozottabbá vált, mint az erősebben érvényesülő tradíciók korszakában.

Edward Shorter kitűnő munkái felfrissítették a kérdés problematikáját. A modern család megszületéséről szóló munkájában Shorter vizsgálja a tradicionális család átmenetét a modern korszakba, nagyjából a 12–18. századtól a 20. századig, az iparosodás és az agrárelvándorlás ösztönző hatására. A család elvágta a közösséghez fűződő kötelékeit és felborította kapcsolatait a közeli vagy távoli rokonsággal. A nő új fontosságra tett szert, abban a mértékben, amelyben a munkapiac önálló tagjává vált. Ezzel a férfinél jobban felszabadult a hagyományos alávetettségek alól, megszerezte függetlenségét és új helyet vívott ki magának a család keblén belül. Shorter nem fogadja el a sztereotip klisé a családnak a nő külső elfoglaltsága következtében elindult felbomlásáról. „A nők közelmúltban bekövetkezett hozzájárulása a gazdasági forrásokhoz kétségtelenül módosította a családon belüli erőviszonyokat, mivel az asszony olyan anyagi ütőkártyához jutott, amilyenre azelőtt nem volt példa.” De semmi nem bizonyítja, hogy ez az új gazdasági szerep önmagában véve bármivel is hozzájárult volna ahhoz, amit az újságírók szeretnek úgy nevezni, mint „a család összeomlása”.²¹ A család nem olyan megingathatatlan már, ez igaz, mert a nő jobban fel van fegyverezve ahhoz, hogy megvédje jogait; bizonyíték erre a válaszok növekvő száma. Shorter szerint tény, hogy a család új alapokra épül: az érzelem és a szexua-

litás foglalta el a gazdasági kérdések (a vagyon), a társadalmi állás (a rokonság) és a származás hagyományos kötelekeinek helyét. Ez az átalakulás új kapcsolatokat hozott magával a szülők és a gyermekek között: az ellenőrzés tradicionális eszközei eltűntek, mivel a maguk részéről a fiatalok egyre fiatalabb korban maguk is kivívták függetlenségüket.

Ezeket az optimista és kicsit általános következtetéseket még pontosabb kutatásokkal kell majd tovább csiszolni.

Ebbe az irányba haladnak Louise Tilly és Joan Scott Franciaországban és Angliában folytatott kutatásai,²² amelyek a munka és a család egymáshoz kapcsolódó területeit vizsgálják. Szerintük a női munkát a demográfiai változások épp annyira befolyásolták, mint a gazdaságiakat. A női munka története egyben a család története is kell, hogy legyen. A két utolsó század folyamán a nők anya-szerepe szorosan összefügg a családszervezet új struktúráival. A nők, a munkapiac megváltozott feltételeire válaszolva, „stratégiát” dolgoztak ki. Az ipari forradalom előtt egy családi jellegű gazdaságban a nő szorosan kapcsolódott a termeléshez, anélkül, hogy fizetést kapott volna, és nagyszámú gyermeke volt. A fizetésen alapuló családi gazdaságban („family wage economy”), mely a múlt században általános volt, a férjes asszony csak bizonyos időszakokban dolgozhatott, olyankor, amikor gyermekeire nem volt gondja. A férjhez nem ment nő viszont a termelés fontos kereke. A 20. században a fogyasztói családi gazdaságban („family consumer economy”), a termékenység erősen csökkent és a család gazdasági szükségletei erősen fokozódtak. A nők nagyobb számban dolgoztak, főleg a harmadik szektorban, hogy a család jövedelmeihez ők is hozzájáruljanak. Nem a háborúk lökték a nőket a munkapiacra, ahogy mondani szokták, hanem az új családszervezet. A fejlődés tehát távolról sem egyenes vonalú, ahogy Shorter állította, hanem kanyargós, mert sok tényezőhöz kapcsolódik.

Tilly és Scott eredményei csak a munkáscsaládokra alkalmazhatók. Mi a helyzet a középosztály és az arisztokrácia családjaiban? Egyelőre még kevés erre vonatkozó munka áll rendelkezésünkre, kivéve Angliát. Egy egyetemes, a 19. sz. előtti korszakra vonatkozó munkában L. Stone leírja azt a jelenséget, melyet ő „érzelmi individualizmusnak” nevez a 18. században, Shorter felfogásától nem nagyon eltérő meghatározások alapján.²³ Ahogy az előbbi, ő is hajlik arra, hogy az egész társadalomra csak egyetlen osztályra illő modelleket alkalmazzon. A viktoriánus középosztály női számos munka tárgyát képezték.²⁴ Patricia Branca szerint, aki adatait az oktatási és háztartási kézikönyvekből meríti, a középosztály asszonyainak kevés szabad idejük volt, még ha voltak is alkalmazottaik. Többet foglalkoztak má-

sokkal – férj, szülők, gyermekek – mint önmagukkal. Elképzelhető, hogy a források természete kicsit elferdítette a szerző végkövetkeztetéseit. Mindenesetre a viktoriánus asszony többnyire még férje árnyékában élt.

A családhoz kapcsolódik az anyaság kérdése, azaz a gyermekek számáé és a születésszabályozásé is. Most nem térhetünk ki a demográfiai vonatkozásokra, melyekkel érdekes munkák foglalkoznak.²⁵ A viktoriánus család még sok családtagból áll, legalábbis 1870 körül, ezután a családonkénti gyermekek száma csökken. Vajon ez a csökkenés a fogamzásgátlás és a születésszabályozás gyakorlata elterjedésének tudható-e be? Lehetséges, és annál is valószínűbb, mert Charles Bradlaugh és Annie Besant pereinek 1877–78-ban nagy visszhangjuk volt és népszerűsítették a fogamzásgátlás gyakorlati módozatait. Ez mindenesetre olyan kérdés, mely lekötötte a történészek érdeklődését.²⁶ E terület azonban még felderítetlen marad, mert a tanúk és a szereplők némák és a történésznek találékonyságához kell folyamodnia, hogy e bizalmas területre behatolhasson. Úgy látszik, a két leggyakoribb módszer a coitus interruptus és az abortusz lehetett, legalábbis a népi osztályokban. A McLaren szerint az abortuszt annál is inkább gyakorolták, mert ez teljesen női módszer volt, férfi-közreműködés nem volt hozzá szükséges.

Az anya-gyermek kapcsolatokban egy vonatkozás felkeltette néhány történész figyelmét, a csecsemők dajkaságba adása. Ez a szokás különösen Párizsban volt elterjedve, amint G. Sussman kimutatta.²⁷ Ügynökségek foglalkoztak a csecsemők vidéki dajkáknál való elhelyezésével. A szerző szerint ez a szokás főleg a kézműves-családokban honosodott meg, kétségkívül azért, mert az asszony segített férjének és nem szentelhette a szükséges időt a gyermekek táplálására. Ez a megállapítás annál érdekesebb, mert ellentmond a 19. sz. irodalmában a középosztály asszonyairól elterjedt képnek, akik azért szabadultak volna meg újszülötteiktől, hogy függetlenségüket megőrizték. A 19. sz. utolsó harmadában a vidéki dajkához adás gyakorlata csökkenőben van, a női munka számára alakult új feltételekkel és a tej sterilizálásának bevezetésével. A cuclisüveg gyakorlata felszabadította a nőt.

3. A nő és a nevelés

Michelle Perrot a nők történetének kidolgozásánál a vizsgálandó kérdések között 1975-ben felvetette a „leánynevelés széleskörű problémáit, elméletét, gyakorlatát és eredményeit (mikor és hogyan vált általánossá a nők

írni-olvasni tudása)”. Azóta számos munkát adtak közre, melyek hozzájárultak legalábbis Franciaországban²⁸ ismereteink bővítéséhez.

Az írni-olvasnitudás együttesére ez ország vonatkozásában hivatkozni lehet Furet és Ozouf munkájára.²⁹ A nevelés speciálisabb munkák tárgyát képezte, közülük érdekes bepillantást nyújt az Ancien Régime szokásaiba Chartier, Julia és Compère munkájának egyik fejezete. A leánynevelés történetét teljesen új alapokra helyezték Francoise Mayeur két kötetben megjelent munkái, az egyik szorosan a tárgyra specializálódva, vizsgálatait a nők elemi oktatására koncentrálva a harmadik köztársaság idején, a másik általánosabb területet ölelve fel, a 19. sz.-i leánynevelést. A leánynevelést hosszú ideig elhanyagolták, mert egy régi tradíció szerint jobb, ha a lányok tudatlannok maradnak. Amellett, ha az állam el is ismerte, hogy a férfiakkal kapcsolatban némi kötelességei vannak, kényelmesebb volt számára, ha a női nevelést ráhagyja a katolikus egyházra, vagy magánintézetekre. Az iparosodással, mely nagy mértékben bevonta a nőket a termelés műhelyébe, felmerült a gondolat, hogy a népi osztályok leányai számára elemi oktatást kellene biztosítani, hogy valami szakmára készítse fel őket, de ezt az oktatást el kell zárni a polgárság leányai elől, akiknek az a hivatásuk, hogy az uralkodó osztályok feleségei és anyái váljanak belőlük. A katolikus egyház a maga részéről viszont lehetőséget látott benne, hogy a leányok nevelése révén befolyást tarthasson meg magának, melyet a férfiakra vonatkozóan kezdett elveszteni. Ide vezethető vissza a harc az egyház és az állam között egy igen fontosnak tartott szektor megszerzéséért, Victor Duruy kudarca a második császárság alatt, és a nők elemi iskolai oktatásának Camille See és Jules Ferry által történt késői keresztülvitele, mely a 20. sz. első évtizedeiben indult csak meg. Ez az elemi iskolai oktatás azonban specifikus maradt annyiban, hogy a nők kevesebbet tanultak, mint a férfiak, másképp, mint a férfiak és rövidebb ideig, mint a férfiak. Tényleg arról volt itt szó, hogy megvédjék a női sajátosságokat? Nem inkább arról, hogy fenntartsanak egy bizonyos, férfiuralmon alapuló társadalmat?

A leánynevelés más országokban is sok gondot okozott. A kemáli Törökországban egy 1924-es törvény biztosította az oktatás egységesítését a két nem között; fiúk és leányok ugyanazokra az intézményekbe jártak és a lányok arányszáma kezdett növekedni. Svédországban a nők oktatása a 19. sz.-ban alapvető probléma volt.³⁰ A kormány sokáig őrizkedett attól, hogy beavatkozzon a kérdésbe, többek között azért is, mert rendkívül költséges lett volna számára, ha ebből részt vállal. Főleg a középosztályok (kereskedők, kézművesek, alkalmazottak) küldték a gyermekeiket iskolába. Ezzel

főleg azt várták az iskoláktól, hogy a jövődöbéli családanyáknak magasabb képzettséget adjanak, ami humán kultúrát és műveltséget jelentett, valami minimális mennyiségtannal és némi, egy háziasszony számára nélkülözhetetlen természettudománnyal. De a munkapiac alakulása arra kényszerített, hogy a leányok számára egyre inkább specializált és kevésbé formális nevelést vezessenek be. A programok felállításánál mindig szem előtt tartották a fiúiskolák mintáját, bár általában azért eltértek azoktól. Fokozatosan egyre jobban közeledtek hozzájuk, míg végül azonos feltételeket biztosítottak a leányokr ak is. A 19. században a kormány nem vállalta a leányiskolák fenntartásának költségeit, úgy ítélve meg a helyzetet, hogy ezek túl nagy terhet jelentenek ahhoz képest, mint amekkora eredménnyel járnának, vagyis a nők foglalkoztatásával a munkapiacon. Csak 1874-ben kezdték államilag segíyezni a lányok számára létesített magániskolákat, hogy alacsonyabb szintű adminisztratív munkákra nőket képezzenek ki. Angliában a leánynevelés az elmúlt század egyik legnagyobb gondját jelentette, ahogy azt 1895-ben a Commission Bryce hangsúlyozza: „Több változás jött létre a lányok elemi iskolai oktatásában, mint az oktatás bármely más területén.” 1880 felé következett be, hogy a régi egyetemek (Oxbridge) megnyitották kapuikat a lányok számára. Kismértékű áttörést jelentett csak, mégis fontos lépés volt.³¹

Fontos munkálatok folynak ezen a területen Franciaországban, ahol a *Pénélope* c. folyóirat következő számát a nőknek és a nevelésnek fogják szentelni. Ezzel szemben bizonyos országokról, pl. az Egyesült Államokról nincsenek adataink, ott a női oktatás kérdése, úgy látszik, elkerülte a történészek figyelmét, s inkább a pedagógusok érdeklődését vonta magára.

4. A nő és a munka

E hatalmas területet már elég régóta kutatják a szociológusok hatására, akik közvetlenül a második világháború után már elkezdtek a pionírmunkát.³²

A kutatások több irányát kísérhetjük nyomon. Egészen új érdeklődés fordult a háztartási alkalmazottak tanulmányozása felé. A történészek felfedezték, hogy a háztartásokban alkalmazott asszonyok és lányok csoportja a foglalkozások között a legnépesebb többek között Angliában, Franciaországban, Svédországban.³³ Svédországban az 1870-es 65.000-es létszám 1930-ban 145.000-re emelkedik, s ekkor éri el maximumát. A háztartási al-

kalmazottak és a szakszervezet által szervezettek közötti kapcsolatok kutatása Svédországban érdekes eredményeket hozott. Ha a háztartási alkalmazottak első szakszervezete 1904-ben tűnt fel, és a tagok létszáma elég kevés volt, nem arra vezethető-e ez vajon vissza, hogy az úrnők nem bíztak azokban, akik tagjai voltak a szakszervezeteknek? A háztartási alkalmazottakra egyébként a szociális vívmányok legtöbbje nem vonatkozott, főleg nem a munkaórák korlátozása. Egyetlen más csoporttal sem bántak ilyen rosszul, állítja Kerstin Moberg, mert ez nem érdekelt sem a politikai pártokat, sem a szakszervezeteket. 1944-ig kellett várni, hogy eljussanak a háztartási alkalmazottakra vonatkozó törvények bevezetéséig, azzal a céllal, hogy ezt a foglalkozást újraértékeljék és enyhítsék a férfiak és nők közötti versengést a munka többi szektorában.

Theresa McBride műve a háztartási alkalmazotti foglalkozás modernizációját vizsgálja. Ha tradicionális foglalkozásról van is itt szó, a 19. sz.-ban ez átalakuláson megy keresztül, olyan mértékben, ahogy a vidéki leányok bekerülnek egy polgáriasult, szervezett társadalomba. Új igényekkel és új magatartással térnek onnan haza. A megállapítás nyilvánvaló, ha nem is annyira új: lehet, hogy Molière vagy Marivaux szolgálói polgáriasultabbak voltak, mint Labiche vagy Ibsen cselédei.

A hivatalnokok (fehérgallérosok) szintén sokak érdeklődését vonták magukra. Lee Holcombe,³⁴ felhasználva különböző összeírások eredményeit, kimutatja, hogy ez a harmadik női szektor mennyire kiszélesedett, szemben a második szektorral, ahol 1861 és 1911 között a nők száma észrevehetően csökkent. Ki lesz hivatalnok? A középosztály vagy a munkásosztály asszonyai? A szerző habozik ezen a ponton, bár világosan kitűnik, hogy nagyszámú elárusítónő, titkárnő, sőt tanítónő is származik a munkásosztályból.

A mű mindenestre leszögezi, hogy a női kétkezi munka nagy tömege a harmadik szektorban helyezkedett el és nagy nehézségekkel és ellenállással kellett szembenéznie, ami a fizetéseket és a munkafeltételeket illeti. A 19. sz.-i franciaországi „áruházi kisasszonyokról” szóló cikk kimutatja a női személyzet létszámának lassú emelkedését, és azt, hogy milyen szívosan küzdenek a férfiakkal. A nagy áruházak három szektorában találjuk meg őket: az adminisztráció területén, ahol még kevesen vannak, a gyártásnál (a konfekció, divatáru, szőnyegkészítés műhelyeiben), és az eladásban, ahol századunk elején még csak kevés osztályt hódítottak meg maguknak. A munkafeltételek kemények, szinte katonai fegyelem uralkodik itt, amit a túlnyomó létszámú férfiak uralma vezetett be. Elsősorban a nagy áruházakban uralkodik a paternalizmus, melyhez a női beosztottaknak alkalmazkodniuk kell. Ezek a

munkafeltételek elősegítették a harcokba torkolló kollektív öntudat kifejlődését, melyekben nagy számmal vesz részt a női elem.

A legújabb kutatások tehát új fénnnyel világítják meg a dolgozó nők két kategóriáját, a cselédekét és a fehérgalléros hivatalnokokét, akik iránt mindezekig nem sok érdeklődés mutatkozott. Ezzel szemben meglepő, mennyire kiapadtak a kutatások a már valamivel jobban ismert kategóriák területén, mint a nagyipar munkásnői, akiknek élet- és munkafeltételeit már több évtizede tanulmányozzák.

A dolgozó nő két kategóriája között az egyensúly eltolódott, ahogy egy stockholmi tanulmány kimutatja.³⁵ A technikai feltételek befolyása döntőnek látszik: 1890-től, nagyjából attól az időszakról kezdve, hogy a villamosságot bevezették, a szakosított női munka iránti kereslet megnövekedett. A szolgáltatások (kereskedelem, adminisztráció, nevelés, egészség, kommunikáció) szektoraiban a nők számára sok alkalmaztatási lehetőség nyílt. Ettől a pillanattól kezdve ez a szektor felemészti a háztartási munka szektorát, a férjhez nem ment nők döntő túlsúlyával. Ez a fejlődés mindegyik skandináv államban közös, kivéve Franciaországot, ahol nagyobb a férjes asszonyok aránya. A magyarázat talán ott keresendő, hogy a fizetések alacsonyabbak Finnországban és egy családnak két fizetésre van szüksége a fennmaradáshoz. A hipotézist még meg kell vizsgálni.

A szocialista országokban, főleg a Szovjetunióban sem más a fejlődés. A forradalmak utáni iparosodás lendülete gyorsan megnövelte a női munkások számát, a tradicionális foglalkozások kárára: a Szovjetunióban 1929–1939 között a női munkások és tisztviselők száma több mint háromszorosára, 3 millióról 10,7 millióra szökkent, míg a bejárónők száma a munkásnők között a forradalom előtti 80 %-ról 14 %-ra esett a nagy honvédő háború előestéjén.³⁶ Ugyanakkor a szovjet asszonyok legyőzték az előítéleteket, melyek azelőtt bizonyos foglalkozásokat (adminisztráció, tudományos kutatás, művezető, technikus) elzártak előttük. Új női típus fejlődik ki, aki a háború utáni időkben bekapcsolódik a munka világába. A nők, akik 1979-ben a népesség 53 %-át teszik ki a Szovjetunióban, 51 %-ot foglalnak el a nemzeti gazdaságban foglalkoztatott munkásság és alkalmazottak körében (1941-ben ez 45 % volt), 45 %-át teszik ki a mezőgazdasági munkásságnak, 85 %-át a közegészségügyi és a társadalombiztosítási alkalmazottaknak, 73 %-át az oktatás és kultúra, 40 %-át a tudomány területeinek.³⁷ Meghökentő, hogy a Szovjetunióban mekkora a nők részvételi aránya az általában férfifoglalkozásoknak tekintett funkciókban. 1959 és 70 között a női mérnökök száma négyszeresére szökkent, a technikusoké több mint megkétszere-

zódott, és a specializált női foglalkozásoké 15-tel szorozódott meg.³⁸ Ez a szovjet nők képzése folyton emelkedő színvonalának tudható be, akik, ugyanabban a korosztályban, néha jobb képzést kapnak, mint a férfiak. A tudományos állások 40 %-át nők foglalják el, az Egyesült Államokbeli pusztán 10 %-kal szemben. Ez nem akadályozza meg, hogy kettős szerepük, a dolgozó nő és a családanya szerepe, ne okozzon nehézséget, és hogy ne kelljen megosztani idejüket a két funkció között, itt épp úgy, mint máshol.

Az Egyesült Államokban a női munkákra vonatkozó legújabb kutatások új eredményeket hoztak. Így Tamara Hareven, a manchesteri (New Hampshire) francia-kanadai munkásnőkre vonatkozó tanulmányában kiemeli, hogy sokszor a családok együtt dolgoznak, ugyanabban a helyiségben, és munkakörülményeiket, a munkaidőt, a feladatokat maguk osztják meg egymás között.³⁹ Két fontos következtetésre jut: az egyik, hogy a családi jövedelem jelentős részét a lányok keresik meg, mert ők rövidebb ideig járnak iskolába és a családban maradnak, szemben a fiúkkal. A második, hogy a francia-kanadai eredetű férjes asszonyok kétharmada üzemben dolgozik, két egymástól világosan elkülönülő ciklusban: 35 éves koruk előtt, gyermekeik ellenére, akik csak kismértékben jelentenek hozzájárulást a család jövedelméhez, és 55 éves koruk után, amikor a gyermekek már elmentek hazulról. A ciklusokat nem a szülések határozzák meg, hanem a jövedelmekiegészítések hiánya vagy létezése. Tamara Hareven következtetései ellenében vannak azokkal az eredményekkel, melyekre a történészek másutt jutottak az Egyesült Államokban, ahol a női munka zömét férjhez nem ment nők teljesítik.⁴⁰

Elképzelhető, hogy a francia-kanadai nők kivételes példája etnikai és kulturális tradíciókra vezethető vissza, melyekkel a történészek más csoportoknál más formákban találkoznak. Így Buffalóban például az olasz nők nagyon kis számban vesznek részt az ipari munkában. Kulturális magatartásról van-e itt vajon szó (megőrizni a szüzi tisztaságot egy ellenséges környezetben), vagy gazdasági adottságokról (hogy a helyeket már elfoglalták korábbi bevándorlók), – kérdéses. A történészek eltérő magyarázatokkal szolgálnak.⁴¹ Elképzelhető, hogy a kulturális tradícióknak is szerepük van a nők munkával szembeni magatartása kialakításánál.

Egyéb kutatások az Egyesült Államok vonatkozásában megerősítik azt, amit másutt is felfedeztek: a nők tömegesen mennek át a háztartási szektorból az iroda harmadik szektorába, bizonyos különbségek megtartása mellett.

Bár a nők végülis meghódították azoknak a szektoroknak egy részét,

melyekben eddig a férfiaknak volt monopóliumuk, van egy olyan terület, melyet majdnem teljesen elveszítettek, és ez a gyermekek világrahozatala. Egészen századunk elejéig a szülésnél az anyán kívül a központi személy a bábaasszony volt. A 19. sz. előtt kevés asszony folyamodott orvoshoz, nem azért, mert orvos volt, hanem férfi volta miatt. A gyermekek születése a hagyományok szerint a nőkre tartozott. A higiéniai körülmények javulása és a szülészek hadjáratai a bábaasszonyok ellen (részben, hogy az orvosi testületen belüli képüket javítsák) oda vezettek, hogy 1910–20 körül gyakorlatilag kiszorították az utóbbiakat; a városokban teljesen, a vidéken részben.⁴²

A női munka e meghatározott szektoraiban folytatott kutatásokat párhuzamba kell állítani Louise Tilly és Joan Scott Nyugat-Európa iparosodott országaiban végzett vizsgálataival. Szerintük a nők stratégiája koruk szerint változik: nem véletlen, amire pl. Svédország példa a 19. században, hogy ti. a férjhez nem ment nők száma olyan magas a hivatalokban. A stratégia az alkalmaztatási lehetőségek szerint is változik: az asszonyok, ha tehetik, előbbre helyezik az irodai munkát az üzemnél, de ehhez olyan tanultsági szint kell, amellyel kevesen rendelkeztek közülük a 19. sz. közepén. Ha egyszerre akarják átlátni a közoktatás, az anyaság és a család összefüggéseit, a munka kérdése központi helyet foglal el. Ezért tekinthető Tilly és Scott munkája az utóbbi évek egyik legtöbb újat hozó művének. „A női munka történetének egyben a család történetének is kell lennie.”

Ez a két újabb munka nem erősíti meg Shorter hipotézisét arról, hogy a munka felszabadította a nőt. Inkább az ellenkezőjét. Az Angliában folytatott kutatások jobban a felé az eredmény felé hajlanak, hogy a nőt igába fogta a munkája, kétfelé húzza az üzem, az áruház, illetve a család. A legnagyobb veszély számára nem annyira az, amit Shorter annak vél, hogy t.i. törvénytelen gyermekei lesznek, akiknek 1750 és 1850 között megnövekvő száma meghökkenti. A demográfiai tanulmányok kimutatják, hogy a nő alkalmazása az iparban nem növelte meg észrevehetően a törvénytelen születések számát. Ami elsősorban veszélyt jelent a munkásnő, vagy a dolgozó leány számára, az a prostitúció. Ezen a ponton a legújabb munkák felsorakoznak az elmúlt század ipari országaira vonatkozó igen számos tanúságtétel mellé.⁴³ A túl hirtelen általánosításokat azonban, néhány eset kivételével, óvatosan kell kezelni.

A női munkák területén a jelenlegi irányzatokra a legjobb tájékoztatást a *Mouvement social* új, speciális száma ad (No. 105, 1978), melyet a női munkának szenteltek. Kétszeresen meggyőző felmérést közöl: csak női munkákról van itt szó: a dajkától a selyemszövőig, az állami alkalmazottak-

tól a nagy áruházak dolgozóig. Ezek a nőkről szóló munkák kizárólag női kutatók munkái, Michelle Perrot irányítása mellett, aki hangsúlyozza e terület eredeti voltát. „...A női munka története elválaszthatatlan a család történetétől, szexuális vonatkozásaitól, társadalmi szerepétől. A család, sokkal inkább, mint a munka, melyre befolyással van, a női lét és harcok valódi horgonya, változásaik fékje vagy motorja. A munka maga nem szabadíthatja fel a nőket, még ha hozzá is járul felszabadításukhoz. Valójában felszabadított valakit valaha is a munka?” A munka hiányosságaival is sokat mond: egyetlen tanulmány sem foglalkozik benne a háziasszonnyal, aki pedig az asszony leghagyományosabb és legáltalánosabb munkáját végzi. De ki tudja megragadni a háziasszony szerepét a történeti létben? A női munka egyik sajátossága azért mégis kibontakozik: időszaki jellege (mert a házasság állapotához van kötve), rosszul fizetett volta (kiegészítő fizetésről van szó), általában kevésbé magasrendű volta (a néha nagyon hosszú tanulókorszak ellenére pl. a szőnyegkészítésnél, csipkeverésnél).

Ezek a kiadványok hasznosan, egészen új módszerrel világítják meg a nő helyzetét munkájában, az ipari társadalmakban. Ami még hiányozna, az egyrészt egy elmélyült tanulmány lenne a nem dolgozó nőről a közép- vagy felsőbb osztályok köréből, viselkedéséről, érdeklődéséről, pszichológiájáról. Igaz, hogy ezt valójában nehéz megközelíteni, a történeti forrásokban nem maradt nyoma. Irodalmi forrásokra kell tehát szorítkoznunk (Balzac, Dickens, Zola) írókra, akiknek alkotókészsége és válogatása egyensúlyba hozzák az irodalmi kitaláláson nyugvó alapokat, vagy intim, személyes naplókra, melyeket nehéz kritikailag vizsgálni. Másrészt mit tesz az asszony a nem ipari társadalmakban? Milyen változásokat hozott munkájába az európai imperializmus lökése? Hagyományos életmódját mennyire érintette mindez? A források egyoldalúsága itt megint meghamisítja a múlt képét és azzal a kockázattal jár, hogy ilyen vagy olyan értelemben eltorzítja a nő alakját, akit vagy a tradíciók, vagy a gyarmatosítók tartanak leigázva.

Hatalmas terület vár még felkutatásra.

5. A nő és teste

Ez a tág terület a legkésőbb nyílt meg a kutatások számára, annyira, hogy az ezzel kapcsolatos munkák még csak szórványosak, országonként egyenlőtlenül fejlettek, némelyikben meglepő hiányokkal, másokban rendkívül jól feldolgozott szektorokkal. Több irányzatot különböztethetünk meg.

a. *A nő, az orvostudomány és az orvos.* A kutatások, úgy látszik, Franciaországban haladtak leginkább előre ezen a területen. Yvonne Kniebierler és Jacques Léonard munkáival.⁴⁴ Amerikaiak is jelentettek meg néhány művet e tárgyról.⁴⁵ Mások speciálisabban a szüléssel foglalkoznak.⁴⁶ E kutatások mindegyikénél a női test áll az érdeklődés középpontjában.

Ezek alapján kiderül, hogy az orvostudomány a nemek szembeállításának területe az elmélet területén épp úgy, mint az orvosi gyakorlatban. Az orvostudományt nagyrészt férfiak gyakorolják, akiknek erre egészen a 19. sz. végéig monopóliumuk volt. Ez a páciensekkel való kapcsolatot kényelmetlenné tette, akik minden ügyükkel, mely a fogamzás, a születés kérdéseire vonatkozott, szülési vagy pszichológiai problémáikkal szívesebben fordultak a bábákhoz vagy az apácákhoz. Az ilyen természetű konfliktusok közvetlenül érintették az orvosokat. A 19. sz. azonban változást hozott magával a nők magatartásában a szaporodást illetően is: passzivitásuk csökkent, és a férfivilág ezen a téren is néha úgy érzi, jogfosztottá vált. Innen az átalakulás a nőről testével kapcsolatban kialakult képben, melynek visszhangját megtaláljuk az irodalomban.

E fontos és még nagyon kevésbé ismert területen számos munka van folyamatban.

b. *A szexualitás* Ebben a szektorban nagy fellendülés tapasztalható, főleg az angolszász országokban, elsősorban az Egyesült Államokban. Sidney Ditzion sokáig klasszikusnak számító, 1953-ban megjelent és nemrég újra kiadott munkája úttörő szerepet töltött be, bebizonyítva, hogy a női szexualitás sokkal bonyolultabb, mint ahogy eddig gondolták, és e kérdés kapcsán elmélyültebb kutatásokra ösztönzött.⁴⁷ A történészek véleménye egyetért abban, hogy a szexualitásra 1830 táján erősen hatott, legalábbis az Egyesült Államokban, az az irányzat, amit viktoriánus erkölcsnek nevezhetünk. Ennek a végbement átalakulásnak jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze: a házasságon kívüli szexuális kapcsolatok tiltása a nők számára, a kapcsolatok korlátozása a házasságon belül, a maszturbáció veszélyessége, melyet akkor az elmebajok egyik lehetséges okozójának tartottak.⁴⁸ Barker-Benfield munkái felvetik, hogy az új szexuális ideológia elsősorban a férfiak törekvését tükrözi a nők fölötti szilárdabb uralom gyakorlására. Szerinte ezekhez a törekvésekhez kapcsolódik a papság és az orvosok nőkre való felfigyelése is, ahogy a férfiaké is általában, a születés folyamatával kapcsolatban. E nézeteket azonban vitatták. Néhány történész úgy véli, hogy van valami maradandóbb tényező, mint az egyszerű férfi-magatartás a nőkkel kapcsolatban, és hogy a 19. sz. második felében erős reformista hul-

lám észlelhető, melyet az 1873-as Comstock törvény szimbolizált, megtiltva a postáknak pornografikus, a születésszabályozást „és más obszcén dolgokat” tartalmazó anyagok továbbítását.⁴⁹

Az ilyen állításoknál fennáll a veszély, hogy hajlamosak általánosítani az összes nőre vonatkozóan azt, ami csak bizonyos csoportokra lehetett érvényes. Ezért van, hogy a Karl Degler-vezette „revizionisták” ellenkező felfogást hirdettek.⁵⁰ A nők magatartása a szexualitással kapcsolatban egyáltalában nem monolitikus, még a viktoriánus korszakban sem. Ez a társadalom engedékenyebb lehetett, mint gondoljuk, ha maguknak az orvosoknak a jelentéseihez tartjuk magunkat. A férjes asszonyok élete kevésbé komor, kevésbé korlátok közé szorított lehetett, mint hinnők.

A 20. sz. elejétől vezetett vizsgálatokból, melyek végül Kinsey híres jelentését eredményezték, az derül ki, hogy a házasság előtti és házasságon kívüli kapcsolatok növekvő fontosságra tettek szert, a fogamzásgátlás elterjedésének támogatásával. Elképzelhető, hogy ezek az új módszerek párhuzamba állíthatók a születések csökkenésével, amely ugyanabban a korszakban észlelhető.⁵¹ Innen már csak egy lépés „szexuális forradalomról” beszélni, amit több amerikai történész indított el. Mivel adottként tételezik fel, hogy a férfiaknak mindig voltak házasságon kívül szexuális kapcsolataik, így hát a nőknek kellett megváltozniuk. Ha volt szexuális forradalom – írja Regina Markell Morantz⁵², – ennek alapjait a női magatartásokban és viselkedésekben bekövetkezett változásokban kell keresnünk.”

A különböző országok közti összehasonlításra és vitára gazdag anyag kínálkozik. Az amerikaiak nyitották meg erre az utat? A szexualitás általában nem választható el a kulturális vonatkozásoktól, vagyis az erkölcsök megváltozásától; e század első tizedeiben következett be, hogy a női divat felszabadult, hogy a nő szakított számos tabuval (kísérő nélküli kijárás otthonról, bárba menés), hogy a tömegkommunikációs eszközök (főleg a mozi) új képet népszerűsítettek az asszonyról. A szexualitás felszabadítása tartozik a kulturális változások együttlésébe. De általánosíthatunk-e, vagy társadalmi csoportokban kell gondolkoznunk? A kérdés még nincs lezárva.

c. *A divat.* A kutatásra váró terület még mindig ugar, ahogy a közreadott munkák kis számából megállapítható. Pedig mennyi felderíteni való lenne a női test ékességeire vonatkozóan, e díszek átalakulásával, társadalmi és kulturális jelentőségével kapcsolatban. Úgy hírlík, néhány francia egyetem szemináriumában folyamatban vannak munkák, de kevés publikáció jelent meg eddig, kivéve egy tanulmányt a női fűzőről.⁵³

A divat tanulmányozása sok szempontot felderíthet magára a nőre,

de még többet társadalmi helyzetére vonatkozóan. A nőről alkotott képet vajon nem határozza-e meg öltözete? Ilyen vonatkozásban is tanulságos az erkölcsök megváltozása 1910 és 1925 között: a divat a felszabadítás egyik eszköze, ugyanúgy, mint a politika.

d. *A prostitúció.* Ezt a területet hosszú ideig átengedték az orvosoknak és a moralistáknak, a történészek alig kezdtek vele foglalkozni, mintha a tradicionális tabuk tartották volna vissza őket. Franciaország vonatkozásában meg kell említenünk néhány ritka cikket, és főleg Alain Corbin legújabbban megjelent munkáját,⁵⁴ mely elsőnek törte át ezeket a tabukat. A szerző a prostitúciót mint elnyomó rendszert tanulmányozza, és kimutatja, a francia társadalom – és nem csak a polgári társadalom – hogyan kényszerítette bele a prostituáltakat a marginalitás és a bűnösség helyzetébe, rendkívül szigorú szabályok rendszerébe szorítva be őket, ami egyébként a 19. sz. végén újra kezd szóba kerülni. Hátra van maguk a „lányok” tanulmányozása, akikkel kapcsolatban a szerző sok kész elképzelést osztat szét: az üzemek munkásnői között nem volt több a prostituált, mint más foglalkozásoknál, és ez ellentétben áll azzal, amit az iparosodást ellenséges szemmel néző moralisták szüntelenül hangoztattak. Gyakorlatilag mindenféle környezetből származnak és a természetes gyermekek száma itt sem nagyobb, mint máshol: sokan közülük családanyák voltak és gyermeküket szüleikre bízták, hogy miután néhány évet a „házakban” eltöltöttek, aztán visszavegyék őket.

Angolszász vonalon a prostitúció jelenségével foglalkozó néhány új munkára fel kell figyelni, melyek inkább az etnikum oldaláról kerülnek meg a kérdést, mint egy *sui generis* tanulmánnyal.⁵⁵ A Walkowitz-ok tanulmánya genre-modell, mert a prostitúciót a munkásosztályok kultúrájának összefüggéseiben vizsgálja és elemzi a kapcsolatokat a reformátorok és a munkásnők között. De a prostitúció nemcsak a szegény osztályokra szorítkozik. És ha ellenségein, a reformátorokon keresztül nézzük, hamis útra vesszük a kérdést.

Olyan jelenségről van itt szó, mely a kapitalizmus velejárója? Elképzelhető, mert a szocialista országok egyetlen jelentésében sincs róla említés.

e. *A nő, mint jelképes ábrázolás.* A témával csak legújabbban foglalkozott néhány történész, akik közül elsősorban Maurice Agulnon-t⁵⁶ kell megemlítenünk. Mi az oka, hogy a köztársaságot nő képviseli, a híres Marianne, legalábbis Franciaországban? Amikor Delacroix lefestette mezítelen keblű nőalakját, „a népet vezető szabadságot”, nem így testesítette-e meg a köztársaságot? Mi az oka, hogy a másik, a franciánál régebbi köztár-

saságban, az Egyesült Államokban a nő nem szimbolizálja ezt az államformát? Tekintsünk el a szabadságszobortól, mely Delacroix-hoz vezet bennünket vissza, és különben is, ez Franciaország ajándéka. Miért a nő a szimbólum az egyiknél, míg a másiknál a sas? A történészek most kezdik feltenni a kérdéseket a nőhöz fűződő szimbólumokkal kapcsolatban.

Ha félreteesszük a politikai ábrázolásokat és a nőt visszahelyezzük valamely adott világképbe, a kép korszakonként változik. A nő ábrázolása mindig módosult, a felvilágosodás századától a romantika korszakáig, a romantikától a 19. sz. végi modern stílusig.⁵⁷ A modern stílusban a nő újra helyet kap a művészet minden ágában, legyen az irodalmi vagy ábrázolóművészet, és ez nemcsak Franciaországban van így. Ezek az átalakulások alig ismertek, de komolyabb kutatásokat igényelnének, melyekre vonatkozóan Franciaország kivételével a többi országban nincs tudomásunk.

A nőábrázolások változó képének tanulmányozása rávilágíthat a kulturális fejlődésre is, különböző megnyilvánulásaiban, politikai, művészi, szexuális vagy orvosi téren. A tárgyat természetesen körültekintéssel kell vizsgálni és összetevőinek interdiszciplináris analízisével.

6. A nők harcai

Itt nem a nőknek saját jogaikért folytatott harcáról lesz szó, melyet már érintettünk az előbbieken (II. 1.), hanem harcaikról a társadalmon belül, általában egyetemesebb ügyekért, melyek az emberiség jövőjét érintik.

a. *A humanitárius harcok.* A nők fontosabb szerepet játszottak az angolszász országokban, mint a latin népeknél, ahol a férfiak, úgy látszik, maguknak tartották meg a követelések kivívására irányuló akciók területét. Különösen az Egyesült Államokban a nők kezdettől fogva bekapcsolódtak a különböző ügyek védelmébe, az alkoholtilalomtól a rabszolgaság eltörléséig, a börtönreformoktól kezdve a feketebőrűek egyenlőségéig, néha vallási elvek nevében is. A történészekben és szociológusokban felmerült a kérdés, hogy vajon milyen mértékben lehetett a vallás a liberalizálódás egyik tényezője. Van aki a vallásban konzervatív erőt látott, mások viszont kiemelték haladó vonatkozásait: a 17. század óta a kvékerek tágabb szerepet engedtek a nőknek a vallás szertartásaiban és bekapcsolódtak a 19. sz.-i vallásos megújulásokba is.⁵⁸

A nők különösen aktívák váltak a 19. sz. kezdete óta a nagy ügyek szolgálatára alakult egyesületeken keresztül: 1839-ben alapították az Ame-

rican Female Moral Reform Societyt (az Amerikai Nők Erkölcsjavító Társasága) többszáz helyi egyesülettel, a prostitúció megszüntetésének és a nemek egyenlősége kivívásának célkitűzésével. A feminista követelések hatásain gyorsan túljutva, más területeken is harcoltak, pl. az alkoholizmus ellen. Egyik ilyen helyi egyesület harcos szelleméért különös figyelmet érdemel, az uticai (N. S.), mely társadalmi reform ügyében nyújtott be petíciót.⁵⁹

Bár a rabszolga felszabadításért folyó harc legkimagaslóbb alakjaiként férfiak nevét őrizte meg a történelem, a vallási ihletésű egyesületeken keresztül a nők is nagyon aktívan támogatták a mozgalmat.⁶⁰ A 19. sz. közepe egyébként egybeesik az Egyesült Államokban a vallási befolyás csúcspontra jutásával, ami a történészeket arra a kérdésre készítette, vajon elnőiesedett-e a vallás?⁶¹

1865 után a nők az iparosodás kártékony következményei elleni harcnak szentelték magukat, amelynek központjában a nők és gyermekek kizsákmányolása az üzemekben és az új társadalomban állt. Ez a korszaka a settlement leader-eknek (letelepedési vezetők) a legismertebbek közöttük Jane Adams, Florence Kelley és Julia Lathrop, akik nevéhez bőséges irodalom kapcsolódik.⁶² Nemcsak a puritán és viktoriánus képmutatás ellen küzdöttek, mely elhallgatta a bevándorlók iparban történt alkalmazásának szerencsétlen következményeit, de pártfogásukba vették és beilleszkedéshez segítették (settlement) a városokban az áldozatokat (ahol is társadalmi és kulturális életet szerveztek számukra) és mindent elkövettek, bár hiába, hogy rendeletet szavaztassanak meg a gyermekmunka eltörlésére vonatkozóan. Nem volt több szerencsájük egy embrionális társadalombiztosítási kezdeményezés keresztülvitelében sem.

Hogy csak mérsékelt sikereket tudtak elérni, ennek egyik oka az lehetett, hogy az Egyesült Államok északi, ipari vidékein tömörültek. A délen más fajta humanitárius harcok folytak (kétséggkívül korlátozottabban) a feketék védelmében. A nők egyesületeket hoztak létre a lincselések ellen, fehérket épp úgy felvéve tagjaik közé, mint feketéket. Egyesületek alakultak a fekete nők számára, helyi klubokból indulva ki, ezekből az elsőt 1896-ban alapították. Tevékenységük különösen fokozódott a feketék nagy mezőgazdasági migrációja idején, a 20. sz. első évtizedeiben, az Észak vallásos egyesületeihez hasonló szolgáltatásokat nyújtva: szállás, táplálék, jogi támogatás. Ezeknek az akcióknak eredménye az első fekete női egyesület megalapítása volt 1935-ben, vagy 20 helyi szervezetbe osztott közel 1 millió asszonyt képviselve.⁶³

b. *A szakszervezeti harcok.* Ez a terület egyelőre meglepően kiakná-

zatlan, különösen a szocialista országokban, ahol az első korszakból semmi jelentős eredmény nem látott napvilágot. Mi volt a nők pontos szerepe először a szakszervezetek elismertetéséért, majd ezeken a szakszervezeteken belül a munkafeltételek megjavításáért folyó harcban? Charles Sowerwine munkájában⁶⁴ találunk némi támpontot Franciaországra vonatkozóan, kiadatlan munkáiban épp úgy, mint néhány cikkében.⁶⁵

Ezekből az egyelőre még nagyon részleges munkákból kiderül, hogy a francia szakszervezeti mozgalom, melyet a Proudhon-féle antifeminista szellem táplált, ellenezte a nők bevételeit, ahogy azt a furcsa Couriau-ügy tanúsítja.⁶⁶ A nők behatolása az első világháború idején ment végbe, a női munkaerő polgári mozgósításával. Így néha nőkkel is találkozhat az ember vezető funkciókban, bár többnyire ügyintézésről van szó, nem annyira irányításról. Még azokban a foglalkozásokban is, ahol a nők nagy számban vannak képviselve, mint a tanítói hivatásban, a szakszervezetben csak kisebbséget jelentenek, bár olyan kisebbséget, amelynek súlya van. Sikerült beférkőzniük a forradalmi szellemi szakszervezetekbe (mint amilyen a C.G.T.U.), sokkal inkább, mint a C.G.T. jellegűekbe. „Mégis úgy történt, hogy a forradalmi tanítónők nem tudták a társadalmi egyenlőséget elérni... mely a gazdasági egyenlőség kikerülhetetlen velejárója volt.” Úgy látszik tehát, hogy a nők, nagy számuk ellenére, csak marginális helyet foglaltak el a szakszervezeti mozgalomban. Ez a megállapítás vajon a kapitalista világra vonatkozik csak, vagy érvényes a szocialista rendszerekre is?

Gunnar Qvist szerint a fejlődés nem tért el Svédországban sem, ahol a *Landsorganisation* nem támogatta a nők előmenetelét és ahol a szakszervezeti mozgalomban is gyenge szerepet játszottak.⁶⁷ Hátra lenne még, hogy meghatározzuk, mi volt a nők szerepe a nagy sztrájkokban, mint az 1936-os franciaországi: ha volt is bizonyos szerepük, szavukat nem tudták érvényre juttatni egy olyan környezetben, ahol mindig a férfiak voltak a hangadók.

c. *A politikai harcok.* A legelőnyösebb helyzetben minden bizonnyal a szocialista országok vannak, még ha nem is egyedülállóak abban, hogy némi tapasztalatra tehetek szert ezen a területen.

Bulgáriában az első szociáldemokrata csoport 1905-ben tűnik fel, Vela Blagoeva alapításával, élén Tina Kirkovaval és Ljuba Ivcevic Dimitrovával, Georgi Dimitrov feleségével. Első feladatként oktatási köröket alapítottak nők számára, hogy a tudományos szocializmus alapjait propagálják és rábeszéljék az asszonyokat, hogy csatlakozzanak a hivatásos szervezetekhez. Ez a női csoport hozzátartozik a baloldali szocialista hullámot képviselő bolgár szociáldemokrata párthoz. Épp úgy harcolt a szocializmus diadaláért, mint

a pusztán feminista követelések teljesítéséért, vagyis a tanulásért, a férfiakkal való jogegyenlőségért, a szavazati jogért... Ez a mozgalom azután a háborús nyomor következtében még tárgult és bekapcsolódott az 1923 szeptemberi antifasiszta felkelésbe. A harc elbukását követő elnyomás nem tartotta vissza a bolgár nőket attól, hogy kiemelkedő szerepet játszzanak továbbra is, az elkövetkező korszakban, amely az 1942–44-es évek antifasiszta harcaiban teljesedett ki és a nemzeti felszabadításhoz vezetett. Ismertté vált Tsola Dragojeva neve, aki 1937-ben a bolgár kommunista párt központi bizottsága és 1940-ben a politbüro első női tagja lett. Sok asszony áldozta fel életét, hogy a forradalom ügyét szolgálja.

Oroszországban a nők részvétele a politikai harcokban 1917-nél korábban nyúlik vissza: megtaláljuk őket a különböző forradalmi vagy anarchista megmozdulásokban a 19. sz. második felétől kezdve Oroszországban épp úgy, mint Oroszországon kívül. (Elég felidézünk azokat, akik a párizsi kommün barrikádjain harcoltak 1871-ben.) Az 1905-ös forradalomban is előtérben vannak, akkor tűnnek fel a nőmozgalom tömegszervezetei, az *Egyesület a nők jogegyenlőségéért*, vagy az *Orosz Liga a nők jogegyenlőségéért*.⁶⁸

Az 1917-es forradalom során a nők aktívan harcoltak a vörös gárda különítményeiben, a forradalmi bizottságokban, a munkások és katonák szovjeteiben, a szovjet hatalom megerősödéséért és az idegen beavatkozás ellen, hősies áldozatokat hozva. Így nyílhatott meg az út, mely a nőket a teljes jogegyenlőséghez vezette (Ld. előbbieket). Ez a politikai harc a továbbiakban is folytatódott, a számos akadály ellenére. Energikusan harcoltak a militarizmus, a fasiszmus ellen, és a békéért, pl. a Párizsban 1934-ben tartott *Congrès mondial des femmes contre la guerre imperialiste et le fascisme* c. konferencián. Az e kongresszuson alapított nemzetközi nőbizottság, melyben a Szovjetunió képviselői is helyet kaptak, hozzájárult, hogy megerősítsék a kapcsolatokat a szovjet nők mozgalmai és a külföld között. A szovjet asszonyok a nagy honvédő háború alatt mindent megtettek, ami tőlük telt, nem elégedtek meg azzal, hogy a termelés erőfeszítéseiben részt vegyenek, a fegyveres erők soraiban is harcoltak, beleértve a repülőket is.

Ha a nők jelenléte hatásos és kétségtelen is e harcokban, mégis nehéz itt a probléma felvetés. Michelle Perrot javaslata szerint érdemes lenne a nőket nem női mivoltuk oldaláról tanulmányozni, hanem a társadalmon belül elfoglalt történelmi helyüket nézve. Sokat kellene tenni, hogy az elszigetelt, elszórt példákat össze lehessen kötni, egymástól eltérő történelmi összefüggésekben. A vállalkozás egyik nehézségét jelentené, hogy a nők aktivitását

egy még férfiak által dominált együttesben mérjék fel. A legnehezebb a vezetők és a tömegek közötti pontos kapcsolat megállapítása: ki volt a kezdeményező?

III. Amit csinálni lehet

Az előbb elmondottak némi bepillantást adnak, igaz, hogy távolról sem teljes képet, de mégis kifejezött, a nőkkel foglalkozó történészek által folytatott kutatások irányzatairól. Itt több megállapítást és észrevételt tehetünk.

1. *A nőkkel kapcsolatos tanulmányokban bizonyos eltolódás mutatkozik.* E tanulmányok valójában az egyes országok szerint egyenlőtlenül fejlődnek. A nyugateurópaiak már fejlett és összetett problematikát dolgoztak ki, mely félúton van a történelem és a szociológia között. A szocialista országok elsősorban a nő mozgató szerepét nézik rendszerek létrejöttében, harcaikat, jogaik kivívását. Ez nem jelenti azt, hogy a nyugati országokban a nők harcait elhanyagolták, távolról sem, de problematikájuk már túljutott ezen a szakaszon, hogy más területeket vizsgáljon, a képzést, a prostitúciót, a testületi tevékenységeket. Más országokban viszont úgy tűnik, az egyetlen szempont, ami foglalkoztatta a történészeket, a nők egyenjogúságának kivívása.

A mai problematikáról tehát, ahogy fokozatosan megismertük, igen árnyalt képet kapunk, mert az eredmények térben széthúzódnak és számukban korlátozottak. Ez az egyszerű megállapítás arra a gondolatra vezet, hogy a nő társadalomban betöltött szerepének tanulmányozása még nem jutott el az érettség stádiumába. A legkevesebb, amit mondhatunk, hogy még sok tennivaló van. Az e területen történt kutatások fejlődése mutatja, hogy a nemzeti szempontok általában felülkerekednek a társadalmi vizsgálatok felett. Az Egyesült Államok esete ebből a szempontból jellemző: a nők tanulmányozása iránti érdeklődés nem korábbi a hatvanas éveknél és azóta jelentős irodalom született. Nyugat-Európában a tárgy vizsgálatának igénye régebbi, de a termelés viszonylag korlátozott. A szocialista országoknak megvannak a saját gondjaik, annyira, hogy ott a nőkre vonatkozó tanulmányok későn jelentek meg a színen és kis számban.

Fiatal kora ellenére a nő története máris jelentős eredményekre vezetett, és ez azzal jár, hogy egyrészt el kell ismerni helyüket, mely a századok során gyakorlatilag ismeretlen volt, másrészt újra felül kell vizsgálni néhány elterjedt előítéletet a nők megoszlásáról az aktív népességben, szerepükről a családban, részvételükről a nemzeti vagy szakszervezeti harcokban.

Sok teendő van még azokban az országokban éppúgy, ahol a nők története már eljutott az érettség bizonyos fokára, mint a többiekben.

2. *Javaslatok a jövő kutatásai számára.*

a. *Tipológia kidolgozása.* Rendkívül hasznos lenne egységes tipológia kialakítása, számbavéve azt, ami már elvégeztetett, hogy az e terület iránt érdeklődő történészeknek ezt javasolni lehessen. A fentebb felsorolt címekből néhányat újra elő lehetne venni, tovább finomítva elemzésüket. Ez lehetővé tenné egy összehasonlító történetírás megindítását, mely jelenleg teljesen hiányzik.

b. *A források újabb szemléje.* Ami a nőkre vonatkozó történeti kutatásokat rendkívül hátráltatja, ahogy már említettük az, hogy a források nagyrészt férfiktól erednek. Biztos, hogy a történész által felhasznált klasszikus források, a levéltárak nem túl alkalmasak az ilyenfajta kutatásokra, mivel túlnyomóan politikai jellegűek. Nem mulasztható el a kutatás megsokszorozása más területeken: az etnológiában, ahol a hagyományok és a szóbeli elbeszélések helyettesíthetik az írott dokumentumokat; az irodalomban, ahol szükség van a történész óvatosságára egy nem történelmi eszmefuttatás felhasználásával, annak képzelődéseivel, csapongásaival, visszásságaival; az orvostudomány és pszichiátria területein, néha kényes magyarázataival; a művészet és ikonográfia hatalmas anyagában, tele olyan problémákkal, melyek közel állnak az irodalom problémáihoz; a források bősége áll rendelkezésre, de magyarázatuknál és felhasználásuknál elővigyázatosságra van szükség.

c. *Több diszciplínával közös megközelítés.* A források természete az ilyenfajta megközelítést sugallja. Sőt, kötelezővé is teszi ezt. Nélkülözhetetlen az orvosokkal, az egészségügyi emberekkel való együttműködés, ha az ember a nővel és testével foglalkozik. A jogászokhoz kell fordulni, ha jogait tanulmányozzuk. A szociális dolgozókhoz, ha a női munka a kutatás tárgya. Hogy ne is beszéljünk a néprajzkutatókról és a szociológusokról, akiknek közreműködése gyakorlatilag nélkülözhetetlen a kutatás minden stádiumában. Valójában kevés terület teszi annyira nélkülözhetetlenné a több-diszciplináris vagy interdiszciplináris megközelítést, mint a nők története. Egyébként ezt példázza sok országban létrejött kutatócsoportok összetétele is.

d. *Nyitottság a férfiak és a nők felé.* A nők történetének nem feltétlenül nők által írt történelemnek kell lenni. Más dolog a militantizmus és más a kutatás. Száz és száz kitűnő munka került ki férfiak tollából épp úgy, mint a nőkéből. Egyik is, másik is egyformán alkalmas, hogy ezzel a terület-

tel foglalkozzon, és a munkák kölcsönösen kiegészíthetik egymást. Egyik nemnek sincs monopóliuma erre a történetre, semmivel sem inkább, mint az általános történelemre. A nők története nem zárkozhat be gettóba: a nők más szektorokkal is hivatottak foglalkozni és egyébként sem ragaszkodnak hozzá, hogy csak erre a területre zárkozzanak be. Férfiak és nők, mindegyik a maga részéről, új dimenziókat tárhat fel ezen a vonalon. A dialógus mindenki számára csak hasznos lehet.

A nők története még csak kezdeteit éli és a már közreadott irodalom mégis bőséges. Nem kétséges, hogy a közeljövőben a történészek és történetírók új vizsgálatokat fognak kezdeni, kitágítva ismereteink területét a múlt és a jövő elmélyült ábrázolásával.

Jegyzetek

1. Rolande Ballorain, *Le nouveau féminisme américain*, Paris, 1972 (ld. az első részt.)
2. Alice Clark, *Working Life of Women in the Seventeenth Century*, London 1919 (új kiad. 1968); Ivy Pinchbeck, *Women Workers and the Industrial Revolution (1750–1850)*, 1930 (új kiad. 1968). Szembetűnő, hogy e munkák mindegyikét a hatvanas évek végén adták ki újra. Az e munkák megfelelőit nem találjuk meg Franciaországban, ahol a kutatások a feminizmus vizsgálatára korlátozódnak. (Ld. Léon Abensour, *Le féminisme sous la Monarchie de Juillet et en 1848*, 1913) és a nő szerepére a szocializmusban (ld. Marguerite Thibert, *Le féminisme dans le socialisme français de 1830 à 1850*, 1926).
3. David Potter, *American Women and the American Character*, *Stetson University Bulletin*, vol. 62, n° 1, 1969; Carl Degler, *Is there a History of Women?* Oxford, 1957. A problematika egészére ld. Barbara Sicherman, *Review Essay: American History, Signs: Journal of Women in Culture and Society*, I. 1975.
4. Natalie Zemon Davis, *Society and the Sexes in Early Modern Europe, 15th–18th Centuries*, 1973 (bibliográfiai megközelítéssel); Uő: *Society and Culture in Early Modern France*, Stanford, 1975 (Cikkgyűjtemény, közte néhány, különböző folyóiratokban már előzőleg megjelent tanulmánnyal); Uő: *Women's History in Transition: the European Case*, *Feminist Studies*, 3, 1976.
5. Pierre Grimal, *Introduction à l'histoire mondiale de la femme*, vol. 1. 7. A munka 4 kötetből áll: 1.: Östörténet és ókor, 1965, 499 l.; 2.: A nyugat, a keltáktól a reneszánszig, 1966, 503 l.; 3.: Kelet, Fekete Afrika, Ázsia, Óceánia és a Columbus előtti Amerika, 1967, 575 l.; 4.: Az újkori és mai társadalom, 1966, 585 l. – Paris. – Nagyon szép illusztrációs anyaggal.
6. *Histoire mondiale de la femme*, t. 2. 135.
7. i.m. t. 2., 135.
8. Philippe Aries, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, 1960; Peter Laslett, *The World We Have Lost*, London, 1971. (Jav. kiad.); Uő: *Household and Family in Past Time*, N.Y., 1962 (Esszégyűjtemény), Edward Shorter, *The Making*

- of *Modern Family*, N. Y., 1975 (eredeti és izgalmas, bár vitatható); Raphael Samuel, Szerk., *Village Life and Labour*, London, 1975. Hivatkozhatunk a kitűnő, sok újat hozó munkára: Philip Greven, *Four Generations: Population, Land and Family in Colonial Andover, Massachusetts*, Ithaca, 1970.
9. Gunnar Qvist, Kvinnofrågan i Sverige, 1809–1846, 1960; Uő: *Frederika Bremer och kvinnans emancipation*, 1969; Uő: On Kvinnohistorisk forskning. Resultat och problem, in *Beretning*, Foredrag og forhandlinger ved det nordiske historikermøde i Kobenhavn, 1971; Sten Carlsson, *Kvinnoöden i Mälardalen under 1800-talet- en jämförelse mellan och stad*, 1978. Uő., *Fröknar, mamseller, jungfrur och piger. Ogifta Kvinner i det svenska ständssamhället*, 1977.
 10. Gunnar Qvist, Ett perspektiv på den kvinnoemancipationen i Sverige, *Historisk Tidskrift*, 1977.
 11. Odile Dhavernas, *Droit des femmes, pouvoir des hommes*, Paris 1978.
 12. Bernard Schnapper, La séparation de corps de 1837 à 1914. Essai de sociologie juridique, *Revue historique*, 1978 apr.–jún.
 13. R.H. Guerrand, *Libre maternité*, Paris, 1971; J.P. Ronsin, *Mouvements et courants néo-malthusiens en France, 1880–1920*, (Sajtó alatt, megjelenik 1980, Paris).
 14. Brissaud, L'infanticide au Moyen Age. *Revue historique de droit français et étranger*, 1972. A párizsi egyetemen (VII) több munka van folyamatban Michelle Perrot irányításával, a női bűnözésről.
 15. Arlette Farge, *Vivre dans la rue à partir du XVIIIe siècle*, Paris, 1979.
 16. Eleanor Flexner, *Century of Struggle The Woman's Rights Movement in the United States*, N.Y., 1959 (Új kiad. 1975).
 17. Carl N. Degler, Revolution without Ideology the Changing Place of Woman in America, in Robert Jay Lifton, *The Woman in America*, Boston, 1964; Aileen S. Kraditor, *The Ideas of the Woman Suffrage Movement, 1890–1920*, N.Y., 1965; William L. O'Neill, *Everyone Was Brave A History of Feminism in America*, Chicago, 1969; Ellen Carol Dubois, *Feminism and suffrage, The Emergence of an Independent Women's Movement in America, 1848–1869*, Ithaca, N.Y., 1978.
 18. J. Stanley Lemons, *The Woman Citizen: Social Feminism in the 1920's*, Urbana, Ill., 1973.
 19. Különszám: Famille et société, *Annales E.S.C.*, 1972. júl.–okt.
 20. Jean-Louis Flandrin, *Les Amours paysannes*, Paris, 1975; Ld. uő cikke az *Annales* 1969 és 1972-es számaiban; ld. még J. Sole, Passion charnelle et société urbaine d'Ancien Régime, *Annales de la faculté des sciences humaines de Nice*, 1969, No. 9–10; ld. még J. Depauw, Amour illégitime et société à Nantes au XVIIIe siècle, *Annales*, id. különszám (No. 20.)
 21. Edward Shorter, *Naissance de la famille moderne* (francia kiad. 14.)
 22. Louise A. Tilly és Joan W. Scott, *Women, Work and Family*, N.Y. 1978. Ld. Louise A. Tilly, Individual Lives and Family Strategies in the French Proletariat, sajtó alatt a *Journal of Family History*-ban.
 23. Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England, 1550–1880*, London, 1977.
 23. Patricia Branca, *Silent Sisterhood*, London, 1975; Mary Hartman, *Victorian Murderesses*, London, 1977.

25. Az egyetlen, aki a nő problémával foglalkozik, E. Van de Valle, *The Female Population of France in the Nineteenth Century*, Princeton, 1974.
26. William Langer, Origins of the Birth Control Movement in England in the early 19th century, *Journal of the Interdisciplinary History*, 1974–75; Angus McLaren, Contraception and the Working Classes: The Social Ideology of the English Birth Control Movement in its Early Years, *Comparative Studies in Society and History*, 1976; régebbi J.A. és O. Banks, *Feminism and Family Planning in Victorian England*, Liverpool, 1964.
27. George Sussman, The Wet-Nursing Business in Nineteenth Century France, *French Historical Studies*, 1975; Anne Martin-Fugier, La fin des nourrices, *Le mouvement social*, no. 105, 1978.
28. R. Chartier, M.M. Compère, D. Julia, *L'éducation en France du XVIe au XVIIIe siècle*, Paris, 1976; Françoise Mayeur, *L'enseignement secondaire des jeunes filles sous la IIIe République*, Paris, 1977; uő: *L'éducation des filles en France au XIXe siècle*, Paris, 1979; Id. még Maurice Crubellier, *L'enfant et la jeunesse en France au XIXe siècle*, Paris, 1979.
29. Francois Furet et Jacques Ozouf, *Lire et écrire, alfabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry*, Paris, 2. vol. 1977.
30. Gunhild Kyle, *Svensk flickskola under 1800-talet*, 1972.
31. Jó feldolgozás: Francois Bedarida, *La société anglaise, 1851–1975*, Paris, 1976, továbbá Monica Charlot és Roland Marx, *La société victorienne*, Paris, 1978.
32. Madeleine Guilbert, *Les femmes et l'organisation syndicale avant 1914: présentation et commentaires de documents pour une étude du syndicalisme féminin*, Paris, 1966; uő: *Les fonctions des femmes dans l'industrie*, Paris, 1966; Evelyn Sullerot, *Histoire et sociologie du travail féminin*, Paris, 1968.
33. Pierre Guiral és Guy Thuillier, *La vie quotidienne des domestiques en France au XIXe siècle*, Paris, 1978; Theresa McBride, *Domestic Servants in Nineteenth Century France*, New Brunswick (N.J.), Uő: *The Domestic Revolution*, London, 1976; Kerstin Moberg, *Från Tjänstehjen till hembiträde. En kvinnlig läglönegrupp i den fackliga kampen, 1903–1946*, 1978; David M. Katzman, *Seven Days a week: Women and Domestic Service in Industrialising America*, N.Y., 1978.
34. Lee Holcombe, *Victorian Ladies at Work* Hamden (Conn.), 1973; C. Bodart-Silver, Salon, foyer, bureau: Women and the Professions in France, in: *New Perspectives on the History of Women*, N.Y., 1974; F. Parent-Lardeur, *Les demoiselles de magasin*, Paris, 1970; Claudie Lesselier, *Employées de grands magasins à Paris, (avant 1914), Le mouvement social*, No. 105, 1978.
35. Uno Gustafson, Kvinnornas arbetsmarknad i Stockholm 1870–1910, *Arbeidslønns – og rettsforhold for yrkesaktive kvinner i de nordiske land ca 1850–1914*, Trondheim, 1978.
36. V. Lénine au sujet du rôle de la femme dans la société et l'expérience de la résolution de la question féminine dans les pays socialistes, Moszkva, 1972, 30, 31, 130.
37. A SzU népszámlálásának előzetes eredményei: *Izvestia* 1979. ápr. 21.
38. A. Kotler, S. Tourtchaninova, Z. Yankova, *L'employ des femmes dans la production*, Moszkva, 1975, 15. és 42–45. *60 années victorieuses, chiffres et faits*, Moszkva, 1977, 196. A polgári történetek felfogását tükrözi N. Dodge, *Women in the Soviet Economy*.

39. Tamara K. Hareven, *Family Time and Industrial Time: Family and Work in a Planned Corporation Town, 1900–1924*, *Journal of Urban History*, 1975; ld. Daniel Walkowitz, *Working-class women in the Gilded Age: Factory, Community, and Family Life among Cohoes*, New York; Cotton Workers, in Jean E. Friedmann and William G. Shade, szerk., *Our American sisters: Women in America, Life and Thought*, Boston, 1976 (2. kiad.).
40. Rosalynd Baxandall, Linda Gordon és Susan Reverby, szerk., *America's Working Women: A Documentary History, 1600 to the Present*, N.Y., 1976; Susan K. Kleinberg, *Technology and Women's Work: The Lives of Working-Class Women in Pittsburg, 1870–1900*, *Labour History*, 1976; Barbara Klaczynska, *Why Women Work: A Comparison of Various Groups, Philadelphia, 1910–1930*, *Labour History*, 1976.
41. Virginia Yans-McLaughlin, *Family and Community: Italian Immigrants in Buffalo, 1880–1930*, Ithaca (N.Y.), 1977; Elisabeth H. Pleck, *A Mother's Wage: Incomes Earning Among Married Italian and Black Women, 1896–1911*, in Michael Gordon, szerk., *The American Family in Social-Historical Perspective*, N.Y., 1978 (új kiad.).
42. Judy Barrett Litoff, *American Midwives, 1860 to the Present*, Westport (Conn.), 1978; Jane B. Donegan, *Women and Men Midwives: Medicine, Morality and Misogyny in Early America*, Westport (Conn.), 1978.
43. Louise Tilly, Joan Scott és Miriam Cohen, *Women's Work and European Fertility Patterns*, *Journal of Interdisciplinary History*, 1976.
44. Yvonne Knibiehler, *Les médecins et la nature féminine au temps du code civil*, *Annales E.S.C.*, 1977; uő, *Le discours médical, constantes et ruptures, Romantisme, különszám, Mythes et représentations de la femme*, 1976; Jacques Léonard, *Femmes, religion et médecine: les religieuses qui soignent en France au XIXe siècle*, *Annales E.S.C.*, 1977.
45. Angus McLaren, *Doctor in the House: Medicine and Private Morality in France, 1800–1850*, *Feminist Studies*, 1975.
46. Jackie Gelis, *Sages-femmes et accoucheurs dans la France moderne*. *Annales E.S.C.*, 1977; J. Gelis, M. Laget, M.F. Morel, *Entrer dans la vie. Naissance et accouchement à l'époque moderne*, Paris, 1978; ld. még az *Ethnologie française* speciális számát: 1976, No. 3–4.
47. Sidney Ditzion, *Marriage, Morals and Sex in America: A History of Ideas*, N.Y., 1978 (új kiad.).
48. Ronald G. Walters szerk., *Primers for Prudery Sexual Advice to Victorian America*, Englewood Cliffs, N.J., 1974; G.J. Barker-Benfield, *The Horrors of the Half-Known Life: Male Attitudes toward Women and Sexuality in Nineteenth Century America*, N.Y., 1976; Barbara Sicherman, *The Paradox of Prudence: Mental Health in the Gilded Age*, *Journal of American History*, 1976.
49. Charles E. Rosenberg, *Sexuality, Class and Role in 19th Century America*, *American Quarterly*, 1973; Nathan G. Hale, jr., *Freud and the Americans the Beginnings of Psychoanalysis in the United States, 1876–1917*, N.Y., 1971.
50. Carl N. Degler, *What Ought to be and What Was?: Women sexuality in the Nineteenth Century*, *American Historical Review*, 1974; James Reed, *From Private Vice to Public Virtue the Birth Control Movement and American Society since 1830*, N.Y., 1978.

51. Linda Gordon, *Woman's Body, Woman's Right: a Social History of Birth Control in America*, N.Y., 1976, No. 48.
52. Regina Markell Morantz, The Scientist as Sex Crusader: Alfred D. Kinsey and American Culture, *American Quarterly*, 1977.
53. Georges Vigarello, *Le corps redressé*, Paris 1978.
54. Alain Corbin, *Les filles de noce, misère sexuelle et prostitution aux XIXe et XXe siècles*, Paris, 1978; Jacques Rossiaud, Marie Benabou és mások folyamatosan lévő munkái.
55. Judith R. és Daniel J. Walkowitz, We are not Beasts of the Field: Prostitution and the Poor in Plymouth and Southampton under the Contagious Diseases Acts, in *Clio's Consciousness Raised*, 192–225; az Egyesült Államokra: Lucie Cheng Hirata, Chinese Immigrant Women in Nineteenth Century California, in Berkin and Norton, *Women of America*, 224–244; Yuji Ichioka, Ameyuki-san: Japanese Prostitutes in Nineteenth Century America, *Amerasia*, 1977, 1–21.
56. Maurice Agulhon, *Marianne au combat (L'imagerie et la symbolique républicaine de 1789 à 1880)*, Paris, 1979; uő: La statue de la Liberté, in *La révolution américaine et l'Europe*, Paris, 1979.
57. Romantizmus, speciális szám, *Mythes et représentations de la femme*, 1976; *La femme au XIXe siècle, Littérature et idéologie*, Roger Bellet irányításával, Lyon, 1978; Pierre Hoffmann, *La Femme dans la pensée des lumières*, Paris, 1977; Claude Quiguer, *Femmes et machines de 1900, Lecture d'une obsession Modern Style*, Paris, 1979.
58. Janet Wilson James szerk., Women and Religion, speciális szám, *The American Quarterly*, 1978; Nancy F. Cott, *The Bonds of Womanhood Woman's Sphere in New England, 1780–1835*, New Haven, 1977; Katherine Lumpkin, *The Emancipation of Angelina Grimké*, továbbá Gerna Lerner, *The Grimké Sisters of South Carolina: Pioneers for Woman's Rights and Abolition*, N.Y. 1967.
59. Keith Melder, *Beginnings of Sisterhood: The American Women's Rights Movement, 1800–1850*, N.Y., 1977; Barbara J. Berg, *The Remembered Gate: Origins of American Feminism, The Women and the City, 1800–1860*, N.Y., 1978.
60. Mary P. Ryan, A Woman's Awakening: Evangelical Religion and the Families of Utica, N.Y., *American Quarterly*, 1978; Blanche G. Hersh, *The Slavery of Sex*, Urbana (Ill.), 1978.
61. Barbara Welter, The Feminization of American Religion, 1800–1860, *Clio's Consciousness Raised*, 137–157 l., N.Y., 1976; Ann Douglas, *The Feminization of American Culture*, N.Y., 1977.
62. David Rivar, *Purity Crusade: Sexual Morality and Social Control 1868–1900*, Westport 1973; Paul Boyer, *Purity in Print: The Vice-Suppression Society and Book Censorship in America*, N.Y. 1968; Allen F. Davis, *Spearheads for Reform: The Social Settlements and the Progressive Movement, 1890–1914*, N.Y. , 1967; Ross Evans Paulson, *Women's Suffrage and Prohibition: A Comparative Study of Equality and Social Control*, Glenview, 1973.
63. Jacqueline D. Hall, *Revolt against Chivalry: Jessie Daniel Ames and the Women's Campaign against Lynching*, N.Y. 1979; Gerda Lerner, Early Community Work of Black Club Women, *Journal of Negro History*, 1974. ápr.; Sharon Harley és Rosalyn Terborg-Renn, szerk., *The Afro-American Woman: Struggles and Images*, N.Y. 1978.

64. Charles Sowerwine, *Les femmes et le socialisme*, Paris, 1978; uő: Les femmes dans le Parti socialiste en France avant 1914, *Le mouvement social*, 1975.
65. Marie-Hélène Zylberberg-Hocquard, *Féminisme et syndicalisme en France avant 1914*, Thèse de 3e cycle Tours, 1973; Anne-Marie Sohn, *Féminisme et syndicalisme: les institutrices de la Fédération Unitaire de l'Enseignement de 1919 à 1935*, Thèse de 3e cycle, Paris X – Nanterre, 1973; uő, Exemplarité et limites de la participation féminine à la vie syndicales institutrices de la C.G.T.U., *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1977.
66. Madeleine Guilbert, i.m.
67. Gunnar Qvist, Landsorganisationen (LO) en Suède et les femmes sur le marché du travail, *Sociologie et Société*, 1974.
68. Z. Grichine, *Les organisations féminines en Russie, février 1905 – mars 1917*, Thèse d'agrégation, Moscou, Université d'État, 1978. (Szakdolgozat tézisei, Moszkva, Egyetem, 1978.)

VILLA RENZO:

A PROSTITUCIÓ, MINT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI PROBLÉMA

(Studii Storici, 22. 1981/2. 305–314.)

A prostitúció iránti társadalomtudományi érdeklődés, nem anekdotisztikus és felületes, hanem dokumentumok, módszeres tájékozódás alapján, meglehetősen újszerű és erősen differenciált, a kultúra különböző területei szerint. A marginalitás és a normáktól való eltérés jelenségeit és problémáit tanulmányozó történész óhatatlanul szembekerül e témával, amely mindenképpen számos nehézséggel, különböző elemzési típusokkal, sőt kulturális jellegű akadályokkal is együtt jár. Bár a nőmozgalom előretörése következtében – de nemcsak azért¹ –, a prostitúciót alaposan tanulmányozták és megvitatták, a történész számára még mindig valahogy „méltatlan” téma. Ugyanakkor komplex megközelítést igényel, amelyből nem maradhat ki a szociológia közreműködése, sem a kulturális tényezők sokféleségének figyelembevétele. Cikkünk néhány új munka megvitatásával és egy-két általános kutatási szempont felvetésével szeretne e téma elmélyítéséhez hozzájárulni.

Nézzük meg tehát a prostitúciót, mint a történeti kutatások tárgyát, de mindenekelőtt azt, hogy vajon melyik prostitúcióról van is szó? Ma is nagy számban jelennek meg többé-kevésbé kompiláció-jellegű, megbotránkozott hangú – vagy ami még rosszabb –, csiklandós színezetű munkák, amelyek nyilvánvalóan semmi hasznót nem hajtanak. A jelenség társadalmi kutatása, történeti térbe helyezve, valójában főleg két szempontból érdekes: a prostitúciót vizsgálhatjuk egyrészt, mint a pauperizmusról rajzolt általános kép egyik belső elemét, másrészt elindulhatunk az egészségügyi szervezetek, a morális tájékozódás, az igazságügyi intézmények, a társadalmi viszonyok oldaláról. Kétségtelen, hogy a prostitúciónak van egy olyan általános aspektusa, amely a tárgyra vonatkozó egyik legjobb munka szerzője, Alain Corbin² szerint alkalmas volt arra, hogy a történészek figyelmét eltérítse erről a témáról. Első megközelítésre a prostitúció strukturális és kultúrákon át ható jelenségnek tűnik, különösen a nyugati társadalmakban; s ezért úgy tűnik, hogy inkább az antropológusokra, vagy valami más diszciplína kutatóira vár, mintsem a történészekre. Kétségtelen, hogy hosszútávú jelenségről van szó; figyelembe kell azonban venni, hogy a társadalmi struktúrák és mentalitások módosulásával összefüggésben mégis változott és változik.

Azok a munkák, amelyekről szó lesz, feltárják, hogy vajon a jelenség önmagában is bír-e specifikus jelentőséggel (elsősorban úgy lehetne talán megközelíteni, mint egy merev és uralkodó családstruktúrán alapuló társadalom jellelzettségét), míg egy meghatározott történeti korszakra vonatkozó kutatás kimutatja a jelenségen magán belüli belső változásokat. Azt kellene tehát mondanunk, hogy prostitúció formák léteznek, s nem „a prostitúció” mint olyan. Másrészt a történešzt ha nem is kizárólagosan, mégis különösen érdekli a „szegény” prostitúció, a marginalitás és a pauperizmus egyéb vonatkozásaival való nyilvánvaló együtthatása; a prostitúcióra vonatkozó vélemény nyilvánítások elemzése pedig különösképpen gazdag és érdekes anyagot ad a kulturális vonatkozásban meghatározó elemek gyűjtéséhez és megértéséhez. Ez nem jelenti, hogy a sokféle megközelítési lehetőséget felejtjük el (gondolunk itt, – hogy csak néhányat említsünk –, az irodalmi témákra, a libertinus tradíció fontosságára, vagy a család változásaira), hanem csak azt, hogy határoljuk körül az érdeklődés elsődleges terét. Észrevételeimet a továbbiakban a 19. századra korlátozom; nemcsak, mert jobban ismerjük, hanem mert az ipari forradalommal bekövetkező változásokkal és a törvényes intézkedésekkel összefüggésben a 19. század az a mintaszázad, amelyben a prostitúciót az előbb megjelölt szempontok alapján lehet vizsgálni. Ezt előrebocsátva helyes szem előtt tartanunk, hogy a prostitúció jelensége a vizsgált korszakban nem választható el egy további, egyébként nagyon fontos vonatkozásától, attól, amely a nemi betegségek elterjedéséhez kapcsolódik. A szifilisz története³ az orvostörténet és a társadalomtörténet szempontjain kívül elsősorban azért fontos, mert főleg a prostitúciónak tulajdonítják a fertőzést; másodsorban, mert igazságszolgáltatási szempontból, a prostitúció megrendszabályozása és a betegek elkülönítése ezzel párhuzamosan fejlődött. A 19. században fejlődik ki a társadalmi riadalomkeltette valódi nagy kampány, sokszor jókora adag képmutatás kíséretében, vagy a bűn, a vétek jelszavai alatt. Ez volt a helyzet pl. a számos történész által joggal központi fontosságúnak tartott Josephine Butler-féle „keresztes-hadjáratokkal”.⁴

A jelenségre vonatkozó bibliográfiára⁵ vetett felületes pillantás is egész sor kérdést tesz indokolttá. Bár az irodalom rendkívül bőséges – és még tovább bővíülhet, ha a téma kiterjed a szokások vagy a jelentéktlenebb irodalom vonatkozásaira is – a források szempontjából mégis fel lehet osztani néhány szektorra: a rendőrségi levéltárakra, a törvényhozási vitákra, az ellenőrző és törvényhozó testületek tevékenységére, az állami vagy magánjellegű vizsgálatokra, az újságok krónikáira, a többé-kevésbé hitelt érdemlő

emlékiratokra, az egészségügyi vizsgálatokra és ezek archívumaira. A megmaradó anyag a jelenséggel kapcsolatos vitákra vonatkozik, melyek ugyan a témához tartoznak, de a kutatás más eszközeire várnak. Első általános észrevétel, hogy e források egyike sincs abban a helyzetben, hogy részletes képet adjon a jelenségről, elterjedéséről, társadalmi velejárói jelentőségéről, és így tovább. Mint ahogy az eltévelyedések minden egyéb vonatkozásainál történik, a prostitúciót is csak egész sor közvetítőn keresztül ismerhetjük meg, nem pedig főszereplői közvetlen hangja alapján. A társadalmi ellenőrzés szervei és a törvényhozó testületek tájékoztatnak a vizsgált jelenségekről, de inkább saját működésükről adnak képet, mint magáról a reális valóságról. Ennek ellenére a források pontos és alapos vizsgálata a vonatkozások egész sorát rekonstruálhatja, és ha az így nyert kép nem is teljes, mégsem marad teljesen sötét. Az egyik legjobb tanulmány szerzője, Frances Finnegan,⁶ ismételten és határozottan hangsúlyozta, mennyire fontos a közvetlen forrásokra való támaszkodás. Emlékeztetett arra, hogy a majdnem mindig másod- vagy harmadkézből való „jelentések” és a kortársak előítéletektől hemzsegető tanulmányai⁷ hamis képet nyújtanak a prostitúcióról. Mindamellelt, ha a rendőrségi levéltárakban végzett, és a kortárs-elbeszéléseken alapuló gondos kutatásaiból ki is derülnek a prostituáltak szegény, sőt nyomorult életkörülményei, alkoholizmusuk, elterjedt betegségeik, fiatal koruk, alacsony származásuk és ugyanakkor a jelenség nyilvános létezése, a rendőrség korrupciójának méretei, s ha sikerül is neki a viktoriánus erkölcs tan hamis álarcát lerántania, mindez nem sokat tehet hozzá ahhoz, amit az orvosi és rendőrségi jelentéseken alapuló részletes vizsgálatokból ki lehet olvasni és meg lehet érteni, kezdve mindjárt Parent-Duchatelet antropológiai analízisen nyugvó fő művén.⁸ Anélkül, hogy kétségbe akarnám vonni a hasonló kvantitatív, de egyébként gazdagon csiszolt munkák fontosságát, le kell szögezmem, hogy a források a hatalom kezében vannak és ezért nagyjából egyformák. A probléma egyébként még súlyosabb Itáliában, ahol a levéltárak jellege, főleg az egészségügyi szerveké és a rendőrségieké olyan, hogy nem tesznek mást lehetővé, mint az elszigetelt, körülhatárolt, vagyis a nem teljes kutatást, legalábbis ami a 19. század második felére vonatkozik.

Ebből magától adódik egy megfontolás: ha alapjaiban akarjuk tanulmányozni a prostitúciót, minden társadalmi vonatkozásával együtt, felül kell kerekednünk a források egyediségének korlátain és először meg kell próbálnunk, hogy átfogó képet alakítsunk ki a problémákról. Ugyanakkor míg a helyi történeti munkák össze is gyűjtik a jelenség társadalmi előfordulásának gyakoriságát, de nem jutnak el odáig, hogy azt strukturálisan vizs-

gálják (teljes komplexitásának számbavételét értve ezen); az „általánosító történetírás”, elszigetelve és egyedinek tételezve fel magát a jelenséget, vagy az anekdotizálás szintjére esik vissza, vagy kénytelen belső variációkat nyomon követni és ezek szükségképpen nem lehetnek világosak. Számos ismételt példa van erre az irányra, a 19. századi⁹ munkáktól a legmodernebbekig.¹⁰ Mint az eltévelyedések egyéb jelenségeinél, ha általános szempontok alapján tanulmányozzák őket (elmebajok története, a bűnözés története és hasonló) az a súlyos és elkerülhetetlen kockázat merül fel, hogy az adminisztratív eljárások jelentőségének tanulmányozása során elmulasztjuk az osztálystruktúrák változásainak és a jelenség fejlődésének elemzését.

Másképp, ha a kérdésre vonatkozó irodalmat vizsgáljuk, a kvantitatív vagy a társadalmi visszhangra irányuló helytörténeti megközelítés,¹¹ valamint az általános történeti dimenzió mellett az egyetlen felmerülő megközelítési mód az, amely a szexuális szokások változatainak, vagy Foucault-val szólva a hatalmi struktúra változásainak vizsgálata útján adódik, amibe a jelenség beleillik és ahová besorolható. Ebben az irányban Corbin munkája a leghasznosabb és a legjelentősebb, ha nem is az egyetlen. Analízise tengelyében a szexuális magatartás változása és – ebből kifolyólag – a jelenséggel kapcsolatos riadalom áll. A prostitúció társadalmi realitásának megváltozását (elterjedését, társadalmi összetételét, elhelyezkedését a városokban, megbélyegzését, stb.) a fejlődés figyelembevételével írja le: így a bordélyházak, az erkölcsrendészeti és az orvosi beavatkozások épp úgy a burzsoá társadalom formáivá válnak, mint a börtönök és a tébolydák (valamint az iskolák és a gyárak). Valóban, az effajta analízis sokkal dinamikusabb megközelítési módot nyújt, mint a Frances Finnegan-féle, és sokkal átfogóbbat, mint Vern Bulloughé vagy Fernando Enriquesé. Többek között azért is, mert így jobban megfogható az a téma, amely azután döntő azon történészek számára, akik a test és a szexualitás kultúrtörténetével, illetve a marginalizálódás és a bűnözővé válás társadalomtörténetével foglalkoznak. Ha ebben a vonatkozásban a feminista mozgalom kulturális megközelítése¹² és általánosabb értelemben a hatvanas évek végén fellépő társadalomfelfogás döntő volt is, történeti síkon mégis nagyon kevés történt. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a közvetlen tanúvallomások töredékesek, gyakran apokrifok, és mindig hiányosak. Mindazonáltal a témát nem lehet elejteni, sőt. A rendőrségi levéltárak mellett éppen az „élettörténeteknek” köszönhető, hogy rekonstruálni lehet pl. az eltévelyedett életutak némely elemét, és ebből adatok egész sora tárul fel a társadalmi érzékenységről, a szerepekről, a mobilitásról, stb.¹³ De ezek a források gyakran félrevisznek: ha sok prostituált jut

is el a viszonylagos jólét és társadalmi emelkedés bizonyos fokáig, a túlnyomó rész nyomorban, kivetettségben és (mindenekelőtt) alkoholizmusba merülve végzi, általában viszonylag rövid idő leforgása alatt, ahogy Frances Finnegan kimutatta, és ahogy az orvosi jelentések és az antropológiai vizsgálatok is tanúsítják.

Hogyan fogjuk meg a testtel kapcsolatos kulturális változást és hogyan közelítsük meg és értsük meg a prostitúciót, mint a test „gazdaságának”, „piacának” elemét? Ezen a téren a levéltári források másodrendűeknek látszanak. Legfeljebb azok a levéltárak nyújtanak néhány szempontot, amelyek tartalmazzanak adatokat a bordélyokkal kapcsolatban (különösen elhelyezkedésükről, áraikról, szerkezetükről és főleg az engedélyek révén tulajdonosaikról), de ugyanakkor óhatatlanul elkerüli a figyelmet az egész titkos prostitúció, az ellenőrzés, az elnyomás módszereinek lassú érése és átalakulása, mint ahogyan működésük, ábrázolásuk, bemutatásuk is. A dinamika ábrázolása érdekében lényegében teljesen hiábavaló lenne izolálni egyetlen elemet, a jogi-adminisztratív tényezőt. Talán egyetlen más esetben sincsenek igazságszolgáltatási esetek ennyire alárendelve a szónoki alkotás abszolút uralmának, vagyis annak az akaratnak, ahogyan egy társadalom egy jelenségről beszélni akar, mint ebben az esetben. Ez a téma, mely pontosan a középpontja Michelt Foucault¹⁴ szexualitásra vonatkozó gondolatainak, középponti helyre kell hogy kerüljön a prostitúcióval foglalkozó történeti analízisben is. Mi értelme lenne a bolondokat vagy bűnözőket anélkül vizsgálni, hogy mérlegelnénk, miért írtak és beszéltek róluk valaha annyit, és hogy ez miként is történt. Ugyanez áll a prostitúcióra, mely a köztudatban a nepoleoni korszak végén parancsoló érvénnyel megjelenik és probléma marad végig az egész 19. század folyamán, minden bizonnyal sokkal elevebben, mint ahogyan ez a mi századunkban történik. És nemcsak a jelenség szabályozásáról, körülhatárolásáról, kontrollálásáról van szó. Nemcsak arról, hogy a tipológiai, patológiai, okozati magyarázatok számát szaporítsuk. Valójában a 19. századi nyugati világban a prostitúció a „megszólaló” szexualitás formája. Ha jól meggondoljuk, még csak elnyomásról és titkolózásról sem lehet beszélni. Hivatalosan ez volt a szándék és törekvés, de a jelenség elterjedése, nyilvánvalósága, a viszonylagos tolerancia, mely hagyta, hogy szabadon úszkáljon a gazdaság és a piac vizein, az a tény, hogy sok, változatos és jelentős terület van a szervezett vagy a titkos prostitúció számára fenntartva, mindez azzal jár, hogy más módon tekintünk a jelenséget.

Három különböző szintű integrálásra váró analízist tudunk itt felsorakoztatni, melyeket azonban szükségképpen mindig össze kell fogni. Az első

a prostitúció társadalmi megjelenésére vonatkozik; a második a prostitúció-ról való véleménynyilvánítások dinamikájára; a harmadik a szabályozására és ellenőrzésére. Ezekre a vonatkozásokra külön nem térek ki; szükségszerű alapot kell, hogy képezzék a témával kapcsolatos minden kutatásnak, de azt tartom, foglalkozni kell velük az általánosabb társadalomtörténeti munkákban is. Mivel a prostitúció, ahogy a többi, eltévelyedésnek minősített magatartás is, állandóan jelenlevő társadalmi tünet, a maga módján szorosan hozzá van kötve a társadalmi struktúrákhoz.

A prostitúció nem statikus jelenség változik a szokások átalakulásával kapcsolatban, és befolyásolja másodlagosan a törvények módosulásai és a gazdasági folyamatok is. De más, hogy úgy mondjuk, belsőbb vonatkozásai is vannak, melyek az elmúlt században különös súllyal estek a latba: ezek a titkos prostitúció kiválasztódásával és elterjedésével vannak kapcsolatban. Az elkülönítés a bordélyházakban, mint általánosuló jelenség, elsősorban az egészségügyi, általánosabban a társadalmi ellenőrzés céljait szolgálva fejlődik ki. Az 1830 és 1850 közt eltelt húsz év folyamán az orvos felsorakozik a hagyományos rendőr mellé, sokszor elnéző, cinkos ellenőrzője a prostituálnak, később pedig a társadalmi ellenőrzés mechanizmusának fő alakjává válik.¹⁵ Ez a folyamat, mely alapján véve azonos formában jelentkezik minden európai országban, és párhuzamosan halad egy újabb területnek az orvos által való meghódításával, ez a terület a bűnözés. Ez fontos lépést jelent azért is, mert jelzi a prostitúcióval kapcsolatos társadalmi állásfoglalás végleges elvilágiasodását, amellyel kapcsolatban nem véletlen, hogy az egyház sohasem indított moralizáló hadjáratokat. A más csoportok által mozgatott hadjáratok lényegében éppen az orvosi mechanizmus ellen harcoltak: ostromozták a prostituáltak ellenőrzését, az eljárást, hogy a beteg asszonyt elkülönítik és a férfit nem, a kizárólag higiéniai hozzáállását egy olyan társadalomnak, amely valójában nem olyan moralizáló és visszafogott, amilyennek mutatkozni szeretne. Nagyon egyszerűen kiterjesztették e szexualitás tilalmi területét, kizárólag a házasságra és a prostitúcióra korlátozva, legalábbis a középosztály vonatkozásában. Csupán e két területen volt rendszeresen megengedve a szexuális gyakorlat.

Az elkülönítés és az orvosi beavatkozás magával hozza a jelenség elemzését: s íme megjelenik a szexualitás gyakorlatának tipológiája, stratifikációja, helyhez kötése. Már Parent-Duchalet próbálkozott besorolási kísérletekkel, s ez később átalakult a prostitúció különböző társadalmi osztályok által történő felhasználásának vizsgálatává. A rendszerezési és osztályozási szándék változatlanul folytatódott, bizonyossá tette az osztályok szerinti hasz-

nálátot és a specializálódást, a piac megoszlását, amely egy olyan társadalom körében megy végbe, amely mielőtt bármely irányba cselekedne, mindennek előtt kontrollálni kíván. Az egyik megfigyelés, amely ismételten előfordul a jelenséggel foglalkozó különböző szerzőknél, hogy a prostitúció nem csak a nyomorhoz van kötve, hanem gyökerei vannak a különböző társadalmi rétegekben, úgy hogy a számontartott prostituáltak társadalmi eredet tekintetében úgy oszlanak meg, hogy lényegében véve követik a társadalom egészének százalékos osztálytagozódását.

Az ellenőrzés tényének van azonban egy másik következménye is: egyre nehezebbé, hogy ne mondjuk, lehetetlenebbé válik a bordély elkülönített helyzetéből, vagy akár csupán az egészségügyi és rendőri kontroll alól kikerülni. A társadalmi rendszer merevsége hasonló státus-merevséget hoz magával, és kialakul egy olyan pálya, amelynek egyes állomásai jól kivehetők. A mobilitás, amely az ancien régime társadalmát jellemezte (legalábbis a leküzdhetetlen határokon belül), most megszűnt, mert olyan nyomás keletkezett, amely meghatározta a prostitúció gyakorlatának különböző szintjeit. A prostituált fokozatosan olyan tárggyá vált, amely fölött normatív és ideológiai kontrollt lehetett gyakorolni: ebben státusának görbéje nem tér el a bolondétól és a bűnözőétől.¹⁶ Mindkét vonalon az esetek egy szükségképpen merev, általános osztályozás kategóriáiba sorolódnak be. Mindez feltétlenül a szexuális kapcsolatok elsatnyulását jelzi, nem az elnyomás miatt, hanem mert olyan szabályok vannak, melyek a magatartást mederbe terelik és a külső területeket a törvényesség kereteibe zárják be. A szexuális rend minden polgári társadalomban minden következményében sarkalatos pontot és egy objektív makacsul követett célt reprezentál.

Az az elem, amely ezen a renden áthatol, a titkos prostitúció lesz.¹⁷ A bordély társadalmilag elfogadott rendjében, nem a teljes prostitúció kap helyet. Az uralkodó osztályok által elfogadott prostitúción kívül (e tárgy főleg a szokások történetét érdekelheti) a kis- és középpolgárság szintjén következnek be változások a szexuális magatartásban, melyek kitérítik a nem ellenőrzött prostitúció területét és fokozatosan megsemmisítik a rendszerbeszorítás szándékát. Először fokozatosan, majd az első világháború után véglegesen megváltozik a véleménynyilvánítás tónusa, és már nem találjuk meg sem a megismerés szándékát, sem arra a rendre való törekvést, amely uralkodó volt a múlt század húszas éveitől kezdve a századvégig. Másrészt, miután a bordélyház az irodalmi ábrázolásban ugyanabban az időben, az 1870-es, 80-as években teret nyert, „felfedezték”, ez fokozatos visszaszorulásához vezetett, és egyre jelentéktlenebb tényezővé vált a prostitúciós te-

vékenység összességében. Ennek dinamikáját nyomon követhetjük épp a prostitúciót ábrázoló írások hangvételének megváltozásában. Három fázist különböztethetünk meg: az első főleg Parent antropológiai kutatási vonalát követi, amely az orvos szerepét és a higiéniai szempontokat próbálja felderíteni anélkül, hogy jelentős eredményeket tudna felmutatni; gyakran a rendőrség adataihoz nyúlik vissza. Mégis érdekes, ahogy ebben a fázisban a különböző országokban megsokasodnak a kutatások.¹⁸ A második fázisban, a század végén, az elemzések arra irányulnak, hogy megpróbálják felderíteni és leírni a titkos prostitúciót, nem hátrálva meg az elől, hogy a társadalmi riadalom elemeihez nyúljanak vissza, főleg a szifilisz terjedésével kapcsolatban; ez alkalommal történik a legösszefogottabb kísérlet arra, hogy a társadalmi veszélyérzet hadjáratot indítson (ahogyan ma a kábítószerekkel kapcsolatban). E vitának emellett számos közvetlen politikai szempontja is van – érdemben pl. a szocialisták állásfoglalásával kapcsolatban.¹⁹ Ez a fázis időben egybeesik az igazi, komoly bűnözés elterjedésével, aminek megvan a kutatói a kriminalisztikai antropológia iskolájában, és ami nagyon változó motivációkkal visszatükrözi a századvég egész légkörét, amikor is a szervezett bűnre és a büntetés szükségességére vonatkozó értekezések²⁰ elterjedtek a különböző országokban.

Végülis leszögezhetjük, hogy a prostitúció a 19. század folyamán két-fajta átalakuláson ment keresztül: az egyik a társadalom strukturális változásainak tudható be, amelynek során a társadalom összetétele, eredete és maguk a magatartásformák együtt haladnak az iparosodás és városiasodás folyamataival a nemzeti sajátosságok és feltételek szerint; a másik módosulás a szexuális szokásokban megy végbe, párhuzamosan a család szervezetének változásaival és a kliensek megváltozott kíváncságaival, akik kezdik elutasítani a bordélyház „fiziológiáját”. Ezzel egyidőben a prostitúció felett a társadalmi ellenőrzés két egymástól eltérő formája érvényesül, melyeket a törvényhozás szabályoz, és amelyek célja az elkülönítés és az egészségügyi kontroll.²¹ A század első felében ezek emelkedőben vannak, a második felében krízisbe kerülnek, bár még mögöttük áll a szónokló rétegek védővonal, mely főleg az orvosok munkáját támogatva a fertőzéstől való félelemmel és a degenerációval operál, hogy a „társadalom legnagyobb veszedelme” elleni riadó alapjait megvesse. A századforduló idején állandóan felszínen forgó témák a prostitúció és a „fehér rabszolgakereskedelem”, céljuk, hogy korlátok közé szorítsák és szabályozzák a szexualitás gyakorlatát, már csak azért is, mert a női prostitúción kívül egyetlen problémát sem lehet komolyan megtámadni. A különböző elemekben oly gazdag szegény prostitúció

most történelmi kutatások tárgyává lesz, melyeknek elsősorban számot kell vetni alapvető magvával: a nő védtelen életfeltételeivel, az önrendelkezés legkisebb foszlányának hiányával, egy gyakran brutális, megbélyegző hajlamú és gettó-alkotó társadalomban.

Jegyzetek

1. E megváltozott érdeklődés némely vonatkozására ld. T. Pitch, *Prostituzione e malattia mentale: due aspetti della devianza nella condizione femminile*, „La questione criminale”, 1, 1975. 2, 379–390.
2. Corbin, A.: *Les filles de noce. Misère sexuelle et prostitution aux 19e et 20e siècles*, Paris, Aubier, 1978. Ld. G. Gattei kritikai megjegyzéseit, „Studi Storici”, 1, 1980, 193–197.
3. A szifiliszre vonatkozóan számos értékes, bár nem új tanulmány áll rendelkezésünkre. A betegséggel kapcsolatos bibliográfiára vonatkozóan ld. J.K. Proksch 5 kötetes munkáját: *Die Litteratur über die venerischen Krankheiten von der ersten Schriften über Syphilis aus dem Ende des fünfzehnten Jahrhunderts bis zum Jahre 1889*, Bonn, Hanstein, L, 1889; II., 1890; III., 1891; Szerzők négyjegyzéke 1891; Kiegészítő kötet 1, 1900. Pótolhatatlan forrásként felhasználható ugyane szerző másik munkája, aprólékosan pontos, gazdag jegyzet-, anekdota- és adatanyaggal: J.K. Proksch, *Die Geschichte der venerischen Krankheiten*, Bonn, Hanstein, 1895. 2. köt. Hasznosan forgatható E. Jeanselme kötete: *Histoire de la Syphilis. Son origine, son expansion*, Doin, 1931, legáltalánosabb része *Traité de la syphilis*. Elsősorban kezdeti korszakával foglalkozik (a 15. sz. végétől), a betegség elterjedésével, a vele kapcsolatos baljós jóslatokkal, és lefolyásával, mely a pestishez tette hasonlónak. Az elkövetkező századokra vonatkozóan, amikor más formát kezdett öltetni, kevésbé akut, időben elhúzódozó jelleggel, tipikus fázisokkal, a szerző alapos tájékoztatást ad gyógyításáról, megelőzéséről, a betegség elmúlásáról. Más vonalon, társadalomtörténeti szempontból, és a betegség hatására a kultúrára, irodalomra ld. J. Gleugh *Secret enemy. The story of a disease*, London–New York, Thames and Hudson, 1954. A 19. század vitáit, még inkább általában az orvosi kutatásokat, a higiéniai rendszabályokat, nem különben Ricord felfedezésének hatását a kankóra és a szifiliszre vonatkozó differenciáltabb diagnózisokra élesen világítja meg és elemzi D.B. Perrett, *Ethics and error: the dispute between Ricord and Auzias-Turenne over syphilisation, 1845–1870*, Stanford University, kiadatlan Ph.D. disszertáció 1977. A témára vonatkozó olasz irodalom úgyszólván teljesen hiányzik. Gyors áttekintést ad T. Pennacchia, *Storia della sifilide*, Pisa, 1961.
4. Tevékenységére ld. elsősorban öleletrajzi írásait: J. Butler *Personal Reminiscences of a Great Crusade*, London, Marshall and Sons, 1896; továbbá: *Josephine Butler: an autobiographical memoir*, Bristol, 1911.
5. Hasznos tájékoztatást nyújt V. Bullough, M. Deacon, B. Elcano, B. Bullough, *A bibliography of prostitution*, New York–London, Garland, 1977. A bibliográfia 5.494 címet sorol fel, nagyjából csoportosítva, nem minden tévedés nélkül, és számos hiányossággal, tekintettel arra, hogy néhány megelőző bibliográfiát dolgoztak

fel és Washington, London és Páris könyvtárainak anyagát, bár nem teljességgel (a prostitúcióhoz sorolt erotikus irodalom kihagyásával). Az átfogó gyűjtés iránti érdeklődés nyilvánvalóan jelentős, de az olasz kutató számára, aki hazája problémáival szeretne foglalkozni, nem sok támpontot nyújt. Ami a mentalitások tanulmányozásánál lényeges erotikus irodalmat illeti, (anélkül, hogy jelentőségét eltúloznánk, a szexuális magatartások vizsgálatánál elsődleges forrásként kezelve, ahogy S. Marcus sok kritikával kísért munkája tette *The Other Victorians: a study of Sexuality and Pornography in Mid-Nineteenth Century England*, New York, Basic Books, 1966, továbbá az inkább társadalomtörténeti érdeklődésű R. Pearsall, *The Worm in the Bud. The world of Victorian Sexuality*, London, Weinfeld and Nicolson, 1969, ld.: T. J. Deakin, *Catalogi librorum eroticorum. A critical bibliography of erotic bibliographies and book catalogues*, London, Cecil and Amelia Woolf, 1964; P. Pia, *Les livres de l'Enfer du XVIe siècle à nos jours*, Paris, Coulet-Favre, 1978, 2. köt. Megjegyzendő még, hogy főleg az Arno Press jóvoltából a legutóbbi évtized során a prostitúcióról szóló klasszikus tanulmányokból számos újrakiadásra került sor az Egyesült Államokban.

6. Ld F. Finnegan, *Poverty and prostitution. A study of Victorian Prostitutes in York*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979.
7. Finnegan főleg francia antropológiai tanulmányok tradíciója helyett a viktoriánus kor moralizáló angol irodalmára szorítkozik. A polemikus vonatkozásra ld. W. Acton, *Prostitution considered in its moral, social and sanitary aspects*, London, Churchill, 1857, újrakiad. London, Mac Giffon and Kee, továbbá a még ismertebb és elterjedtebb munkát (a viktoriánus morál klasszikusát) W. Acton, *The functions and disorders of the Reproductive organs in Childhood, Youth, Adult Age and Advanced Life Considered in their physiological, social and moral relations*, London, Churchill, 1871.
8. A.J.B. Parent-Duchatelet, *De la prostitution dans la ville de Paris, considérée sous le rapport de l'hygiène publique, de la morale et de l'administration; ouvrage appuyé de documents statistiques, pincée dans les archives de la Préfecture de Police, avec cartes et tableaux*, Paris, Baillière, 1836; 3e édition complétée par N.T. Trébuchet et Porait-Duval, chefs du bureau à la Préfecture de police et suivi d'un „Précis” sur la prostitution dans les principales villes de l'Europe, Paris Baillière, 1958.
9. Egyik első példa erre az irányzatra F.S. P. Dufour (Paul La Croix álneve) munkája: *Histoire de la prostitution chez tous les peuples*, Paris, 1851–53 Bruxelles, Rozet, 1876, 8. köt., mely a 18. századnál megáll és nem több kisebb adomák gyűjteményénél (olasz ford. Milano, 1865.) A 19. század egész történetét felöleli viszont W. W. Sanger könyve, *The history of prostitution: its extent, causes and effects through the world*, New York, The medical publishing, 1910 (újrakiad. New York, Ams Press, 1976). A német nyelvterületre és a bűnözés felé való eltávolodásra vonatkozóan jelentős: W. Fishcer, *Die Prostitution, ihre Geschichte und ihre Beziehungen zum Verbrechen und die kriminellen Ausartungen des modernen Geschlechtslebens*, Stuttgart, K. Daser, 1904.
10. Az újkorra vonatkozó, de túlságosan általánosító művek közül a legjelentősebb: F. Enriques, *Prostitution and society*, London, Mc. Gibbon, 1963. 3. köt., főleg az amerikai területek alapos analízisével, és V. Bullough, *The history of prostitution* New York, New Hyde Park University Books, 1964.

11. A helyi történeti feldolgozásokra példa a viktoriánus korszak londoni bordélyházaival foglalkozó munka, E.J. Burford, *Queen of the Bawds*, London, Neville Spearman, 1973. A legjobb példa talán a prostitúció mikro-társadalomtörténetére Erik Hansen rendkívül részletes, szinte individualizált munkája, in J.H. Jensen, E. Hansen, L. Voss, *Social Studier, Kriminalitet, prostitution of fattigdom i Aarhus ea 1870–1906*, Aarhus, Rhversarkivet, 1975. Az angol vitákra: K. Nield (szerk.) *Prostitution in the Victorian age. Debates on the issue from 19th century critical journals*, Farnborough, Gregg Int. Publ. 1973; P. McHugh, *Prostitution and victorian social reform*, London, Croom Helm, 1980; J.R. Walkowitz, *Prostitution and Victorian society*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980. Rendkívül élénk elbeszélő szerkezetével, szinte zsurnalisztikai jellegű, de igen jó forrásalapon nyugszik és főleg az abolicionista irányzat kutatásra hasznos: M. Pearson, *The Age of Consent. Victorian Prostitution and its Enemies*, Newton Abbot, David and Charles, 1972. A prostitúció Egyesült Államokbeli elterjedésére igen fontos és részletes D.J. Pivar, *Purity Crusade, Sexual Morality and Social Control 1868–1900*, Westport, (comm.), Greenwood Press, 1973. A 19. század végi társadalmi reagálás témájára ld.: G. Petrie *A singlar inquiry: the compaigns of Josephine Butler*, London, MacMillan, 1971; hasznosan forgatható továbbá: H.F.B. Compston, *The Magdalen Hospital: the story of a Great Charity*, London. 1971.
12. Milyen hatalmas, analízisekben gazdag ív köti össze Kate Millet szónoklait az elnyomásról és lealacsonyításról Judith Belladona felszabadítást, újra birtokbavéltelt hangoztató elveit.
13. Az országonkénti egyéni helyzettől függően nehéz és rendkívül változó szintű minden komoly forrásbázison nyugvó kutatás elvégzése. Pl. a századvégi amerikai helyzetre vonatkozóan számos tanúbizonyság áll rendelkezésre, ld. Anonymus, *Twenty tales by twenty women: from real life in Chicago*, 1903; S. Kendall, *The queen of the red light*, Los Angeles, Phillips, 1906; G. Kay, *Lady of the sun. The life and times of Alice Perrers*, New York, Nornes and Noble, 1873; P. Cunningham, *The story of Nell Gwyn*, 1908; C.E. Corbin, *Letters from a Chimneycorner*, New York, Fergus, 1886. De eltekintve a hitelesség és a kimondottan regényes beállítás kérdésétől (mint Neill Kimball híres visszaemlékezései esetében), ezek, sok más könyvvel együtt, a reális valóságról csak gyors és sokszor nagyon felületes részkepeket adnak.
14. Ld. M. Foucault, *La volonté, de savoir*, Paris, Gallimard, 1976 (olasz ford. Milano 1978); egyéb munkáival ellentétben e tanulmány nem váltott ki megfelelő érdeklődést. Bizonyára tárgya miatt, de azért is, mert szándékosan provokatív jellegű és történetileg kevésbé világos.
15. A korszak kiemelkedőbb munkái közül ld.: F.F. A. Potton, *De la prostitution et de la syphilis dans les grandes villes, dans la ville de Lyon en particulier*, Paris, Baillière, 1843; M. Ryan, *Prostitution in London with a comparative view of that of Paris and New York*, London, 1839; A. Tardieu, *Étude médico-legale sur les attentats aux mœurs*, Paris, 1858 (számos újrakiadása 1878-ig).
16. A tárgyra vonatkozóan ld. L. Fiaux, *La prostitution réglémentée et les pouvoirs publics dans les principaux états des deux-mondes*, Paris, Alcan, 1902.
17. E kérdéssel kapcsolatban is csak a legkiemelkedőbb tanulmányokra utalok: O. Commenge, *Hygiène Sociale la prostitution clandestine à Paris*, Schleicher, 1897; F.

- Charlier, *Les deux prostitutions*, Paris, Dentu, 1889; C.J. Lecour, *De l'état actuel de la prostitution parisienne*, Paris, Asselin, 1874; L. Martineau, *La prostitution clandestine*, Paris, Delahaye et Lecrosnier, 1885.
18. 1880 és 1900 között szinte hihetetlenül meg sokasodnak a módszertani szempontból teljesen homogén kutatások minden kontinens különböző távoli országaiban; (ld. V. Bullough, id. bibliográfiáját); e tanulmányok, a lehetséges analízisen túl, összehasonlítások sorát teszik lehetővé egy viszonylag rövid korszakra vonatkozóan.
 19. A témával először A. Corbin tanulmánya foglalkozott. *Le péril vénérien au début du siècle: prophylaxie somitaire et prophylaxie morale*, in L. Murard, P. Zylberman (szerk.): *L'haleine des faubourgs*, „Recherches” no. 29, 177. dec. mely azonban csak francia vita elemzésére szorítkozott.
 20. A legismertebb munkák: C. Lombroso, G. Ferreno, *La donna delinquente, la prostituta e la donna normale*, Torino, 1893, főleg azonban P. Tarnowsky, *Étude anthropométrique sur les prostituées*, Paris, 1889; J.A.J. Pippingskold, *Ifragam om prostitutionen*, Helsinki, Frenckell, 1890.
 21. C.J. Lecour, *La prostitution à Paris et à Londres 1789–1870*, Paris, Asselin, 1870 a legfontosabb intézkedésekkel foglalkozik. A törvényes rendelkezések részletes, összehasonlító és társadalmi szempontból alapos történeti feldolgozása azonban még hiányzik.

AZ ÁTALAKULÓBAN LEVŐ CSALÁD

(The New York Review of Books, 1980.; „Az USA nyomán”)

A befelé forduló, gyermekközpontú család térhódítása – bizonygatják régóta a szociológusok – a „hagyományosból” a modern társadalomba való átmenet egyik megkülönböztető ismérve. Az elmúlt 20 év során e folyamat lezajlását a társadalomtörténészek bőségesen dokumentálták.

Úgy látszik, hogy a család fejlődése némi eltéréssel mindenütt ugyanazt a mintát követte a nyugati világban. A 19. századra a fiatalok kivívták azt a jogukat, hogy csak minimális családi beavatkozással házasodhassanak. A házasság inkább az egyének, mintsem a családfák ágainak egyesülésévé vált. Célja inkább a társas kapcsolat, mintsem a szülői követelményeknek, elvárásoknak való megfelelés. Később pedig a gyermekek ártatlanságának és sérülékenységének hangsúlyozása bátorította a gyereknevelés mind erőteljesebb kihangsúlyozását, különös nyomatékot adva a gyermeki fejlődés anyai befolyásolásának.

Hogy minden gyereküknek nyújthassák a nekik immár „járó” előnyöket, a szülők önkéntesen korlátozták számukat. A nagy család átadta helyét a bensőséges, elzárkózó kis háztartási „egységnek”. A „családi otthon kultusza” és a szexuális „munkamegosztás” (amelyet a szexuális „szférák” doktrínájával igazoltak) elvonta ugyan a nőket a munka világától, de egyidejűleg nagyobb hatalmat adott nekik a család fölött. A szaporodás földadatától jóformán mentesült a család tehát a gyereknevelésre és az érzelmi támogatásra összpontosult, és az ehhez nagyon is szükséges „szentélyt” jelentette a munkapiac személytelen elvei köré szerveződő világban.

Carl Degler elemzése az amerikai családról, a leginkább kiadatlan leveleken és naplókön, orvosi dokumentumokon, följegyzéseken, továbbá más történészek munkáin alapuló *At Odds: Women and the Family in America from the Revolution to the Present* (A nők és a család meg hasonlása Amerikában a forradalomtól napjainkig) beleillik ebbe a konvencionális képbe, legfőljebb néhány részletkérdésben módosítja azt. Degler fő érvei – eltekintve az összegyűjtött adatok pusztá súlyától, a józan elemzési módtól, amellyel a gyakran már-már lázongást szító kérdéseket tárgyalja – három szempont szerint foglalhatók össze. Sikeresen száll szembe azzal a régebbi nézettel, hogy a viktoriánus korban a nemiséget „a hallgatás összeesküvése” vette körül. Kimutatja, hogy a viktoriánus szexuális erkölcsöt – mi több, magának az otthonnak az ideológiáját, amihez az előbbi kapcsolódott – legalábbis részben maguk a nők alakították ki, és ez nem pusztán leplezetlenül patriarchális világszemléletből eredt, amelynek egyedüli célja, hogy a nők a „helyükön maradjanak”. S annak kimutatásával, hogy a nők tevékeny részt vállaltak a családi élet átforgalmazásában, alaposan megnehezíti, hogy a családot továbbra is a személytelen gazdasági-társadalmi „erők” terében vergődő intézménynek tekintsük.

E fölfogásban „a családi otthon kultusza” semmiképpen sem a nőkre ráerőszakolt megszorítás, mint amilyen a korlátozó nemi erkölcs volt. A 19. századi otthonközpontság a társas együttélés elvén nyugodott, és – Degler szerint – maguk a nők is hivatkoztak rá, nemcsak „önvédelemből”, hanem sok más követelésük igazolására is. A domesztikum kultusza ugyan a nőket otthonukban tartja, ám egyúttal a család erkölcsi bírójává és érdekeinek védelmezőjévé is tette őket.

Ezt az ideológiát kihasználva a nők mind nagyobb önállóságra tettek szert a házasságon belül, továbbá társadalmi kampányokat is indítottak a prostitúció eltörlésére, de legalábbis a „legősbibbi foglalkozás” társadalmi szentesítésének megvonására, a cselekvőképesség korhatárának fölemelésére, az alkoholfogyasztás korlátozására és általában a férfiak erőszakossága és a részükről való szexuális molesztálás elleni megoltalmazásukra. „Könyvemnek egyik gondolatmenete az” – írja Degler –, „hogy akkor érthetjük meg legjobban a családintézmény történetét, ha fölismerjük: alapjául a nők szerepének megváltozása szolgált.” Ebben az óvatos megfogalmazásban elsikkad az a sokkal többet ígérő tétel, hogy a nők ténylegesen átalakították a családot a saját céljaikért folytatott küzdelem során, az otthonkultuszt eredeti rendeltetése ellen fordították, s ezzel megteremtették a modern feminizmus csírait.

A 19. század történelmének ismerőit nem lepi meg, hogy a feminizmus éppen attól az ideológiától – az „otthonkultusztól” – nyert támogatást, amellyel látszólag szembeszállt. E fejlemény különféle vonatkozásai még feltárandók; ám Degler könyve – egyszerűen azért, mert együtt tárgyalja a domesztikumot a feminizmussal – első pillantásra azzal kecsegtet, hogy hozzájárul az e két jelenség közötti dialektikus összefüggések kiderítéséhez. Annál sajnálatosabb, hogy Degler a feminizmust, sőt, bizonyos fokig magát az „otthonkultuszt” is zavarosan és ellentmondásosan találja. S bár a szerző központi tétele – az, hogy a nők „meghasonlottak” a családdal – korántsem konfliktusmentes, mégis gyakran hangsúlyozza „a férj és feleség közti közelséget, kölcsönhatásukat”. Ha viszont az egyetértés és együttműködés volt az általános, akkor aligha magyarázható a 19. századi nők (akár a feministák, akár az antifeministák) antagonisztikus viszonya a férfiakhoz. Degler ezután elidőz annál a kérdésnél, hogy vajon a születések számának csökkenése az asszonyok „győzelmét” jelenti-e a férjek fölött, vagy épp ellenkezőleg, a „szoros társas kapcsolat” diadala. Mindez a következetesség mintaképének is tekinthető a feminizmusról adott elemzéseikhez képest. Egyrésről ugyanis azt állítja, hogy a 19. századi nők reformtörekvései közül egyedül a szavazati jogért folytatott harc veszélyeztette a szexuális „szférák” doktrínáját. A feministák „semmiféle kísérletet sem tettek arra, hogy elrejtsek a mozgalmuk célkitűzései és a hagyományos családfogalom közti ellentmondást”. Sajnálatos módon a nők többsége nem volt még hajlandó „a tradicionális családnak, és benne az asszony szerepének” lényegi módosítására, s az ő ellenállásuk – sokkal inkább, mint a férfiaké – hosszú évtizedekkel halasztotta el a női választójog törvénybe iktatását. Másrészt Degler úgy érvel, hogy a női választójog egyáltalán „nem rombolta szét a családot” és így az antifeminista félelmek alaptalanoknak bizonyultak. Sőt, nagy kár szerinte, hogy a feministák nem „tették jobban próbára” a családot. Azt akarták, hogy a nők egyenlően vehessenek részt a politikai életben és a munkapiacon, de nem voltak készek belátni: ez a platform nem egyeztethető össze a „hagyományos” családdal, amely teljes mértékben megkövetelte, hogy az asszonyok „egész munkaidős” feleségek és anyák legyenek. Ahelyett, hogy szembenéztek volna ezzel az ellentmondással, a feministák inkább fel-

adták azt a nézetüket, mely szerint a nők választójoga „jelképesen kifejezi egyéniségüket, valamint azt a szükségletüket is, hogy politikai véleményüket egyénként és egyéniségekként nyilvánítsák” és pusztán arra a jóval konzervatívabb indoklásra hivatkoztak, hogy a nők, mint az erkölcs letéteményesei „sajátosan járulhatnak hozzá a társadalomhoz”. Ha a nők megkapják a szavazati jogot – állították – megszüntetnék az alkohol- és a leánykereskedelmet, fölszámolnák a politikai korrupciót és előmozdítanák a „társadalom háztartásának” munkáját.

E tézisek közül némelyiket Degler saját bizonyító anyaga is megcáfolja. Miután kimutatja, hogy nagyon sok középosztálybeli nő – akik a legkevésbé sem tekintették magukat feministának – számos vonatkozásban tagadta a tradicionális családmoddellt az 1830-as évektől kezdve, nem folyamodhat ahhoz az érvehhez, hogy ugyanezek az asszonyok ellenezték a női választójogot, mert az „kihívást jelentett” a „hagyományos” család számára. A női választójog alapos elemzésének híján (ilyen analízis mindmáig várat magára) megalapozottnak látszik az a föltevés, hogy a legtöbb nő jól ismerte föl: a választójog csak vajmi kevésbé szolgálná közvetlen és valódi érdekeiket, akár a patriarchális tekintély maradványai ellen küzdő középosztálybeli nőket, akár a munkás-asszonyokét, a kizsákmányolt társadalmi osztály tagjait. Az utóbbiak nem az egyenlő jogok elvont tételét kívánták, hanem a gyárakban dolgozó nők érdekeinek védelmét. A mezőgazdaságban robotoló nőknek ebben az időben, amikor életkörülményeik rohamosan romlottak, kisebb gondjuk is nagyobb volt a választójognál. (Figyelemre méltó, hogy a *Populista Párt (Néppárt)*, amelyhez számos politikailag tevékeny nő is tartozott, elutasította a női szavazati jog követelésének jóváhagyását 1892-ben, mégpedig nem azért, mert a radikális nőknek a családról vallott felfogása konzervatív volt – ahogyan azt Degler fölteszi –, hanem mert ők valószínűleg belátták, hogy a feminizmus a középosztálybeli női önkifejezésének kibontakoztatását szolgáló mozgalom, és csupán vajmi keveset kínál azoknak a nőknek, akiket a nincstelenség sokkal kézzelfoghatóbb réme fenyegetett.

Ha viszont a feminizmus nem jelentett veszélyt a fennálló társadalmi-gazdasági rendre nézve, ez nem annak volt tulajdonítható, hogy a feministák elmulasztották volna „támadni” a családot. Ellenkezőleg: a házasság megreformálása volt a központi (fontosságú) cél: a nők szavazati jogát pusztán eszköznek tartották a két nem közti egyenlőség kivívására. A feministák nemhogy nem vonták kétségbe azt a várakozást, mely szerint a női választójog „kényszerűen megváltoztatja a tradicionális családot”, hanem éppen ezért álltak ki mellette. Mégis, a nők gazdasági függetlenségén alapuló egalitárius család elképzelése – radikalizmusának ellenére – merőben osztályprogram maradt számukra, olyan, amely szorosan kötődött egy feltörő társadalmi osztály világnézetéhez és érdekeihez: a szexuális és társadalmi konfliktusok irányításához – és ez szemükben az amerikai társadalom szerkezetének teljes szétzilálását jelentette volna.)

Véleménye szerint az amerikai progresszivizmus – amelynek a feminista mozgalom szerves részét alkotta – „ellenreformációnak” tekintendő. A progresszivizmus voltaképpen fölöttébb sikeres kísérlet volt a populizmus, a radikális munkás- és a potenciálisan forradalmi mozgalmak „eltérítésére”, mégpedig a társadalomnak felülről való megreformálásával. A feministák, akárcsak a többi „haladók”, nem az individualizmus, hanem a társadalmi „együtműködés” pártján álltak, különösképpen a házasság terén. Úgy akarták ellenőrzésük alatt tartani a szexualitást, a mohóságot, az agressziót és a társadalomra nézve káros többi szenvedélyt, hogy ártalmatlan csatornába

szorítják azokat. William *James* híres esszéje „a háború erkölcsi ekvivalenséről” kínálkozó példája a progresszívizmust és a feminizmust jellemző gondolkodásmódnak. A feministák ráadásul azt is természetesnek vették, hogy a nők eredendően hajlamosabbak az együttműködésre a férfiaknál, és kevésbé hat rájuk a háború, valamint a profitért való versengés „férfias” szelleme. Ezért úgy hitték, hogyha beférkőznek a fontos társadalmi intézményekbe (a kormányzatba, az üzleti életbe, az oktatásba, a szellemi foglalkozásokba), akkor békésebb célok felé terelhetik azokat. A szüfrazsettek „célszerűsége” alapuló érvelését azon progresszív általános alapelv partikuláris megnyilvánulásának kell értelmeznünk, mely szerint a „legjobb” embereknek kell a társadalom irányítását a kezükbe venniük, azoknak tehát, akiknek indítékai – úgy mond – önzetlenek, s továbbá rendelkeznek a kellő képzettséggel, fölkészültséggel is.

Mint a többi 19. századi progresszív, a feministák is korlátlanul hitték a tudományos gyakorlatban. Mind a nemi, mind a társadalmi életet a modern tudomány elvei szerint akarták megszervezni, és csak mélyen megvetették azokat (például a populistákat), akik a politikai cselekvés mércéjének az *átlagember* intelligenciáját tekintették. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy az „átlag”-férfiak és -nők nem siettek a női választójog bevezetésének támogatására. Lehetetlenség helyesen megérteni a családtörténet múlt századi történetét, hogy ne ismerjük fel „a szexualitás irányításának” szándékát – ez egyébként a degleri érvelés ellentmondásaiból és következtetéseiből is kiviláglik – egy mindenre kiterjedő kampány részeként: az egész társadalmat görcső alá akarták venni. A családi élet érzelmi felerősödése – az új „meghittség”, amelyre Degler és mások csodálatukat vesztegetik – nem az együttműködéshez, hanem a férj és a feleség, a gyermekek és a szülők közti konfliktusok élesedéséhez vezetnek. Mivel Degler elfogadja a „társadalmi feminizmust” és a szüfrazsett-megvalósítást elhatároló konvencionális megkülönböztetést, nem láthatja be, hogy a szexualitás családon belüli ellenőrzését szolgáló erőfeszítések egy törő fákadnak a már említett „progresszív” törekvésekkel: kordában tartani a veszélyes – akár társadalmi, akár nemi – energiákat. Az, hogy a középosztálybeli nők szert tettek az „individualizmusra” és az „önállóságra”, az egy nagyobb, a hivatásos szakértők megdicsőülésére vezető társadalmi és politikai folyamat mozzanata.

Degler figyelmét elkerüli a késő 19. századi Amerika egyik legzsembeötlőbb jellegzetessége – a nők és az orvosok közötti szövetség, továbbá ennek ironikus következményei. Ugyanis a családi életben történő, a patriarchális tekintély kárára érvényesülő „szakértelmet” a nők bátorították (vagyis legalábbis üdvözölték) még akkor is, amikor ez már hagyományos kiváltságaiikat kezdte ki. Örömmel fogadták a bábáknak születésorvosokkal való felváltását. A terhességnek „betegséggént” való újrameghatározása, vagyis az orvosi beavatkozás kívánalma elősegítette a nőknek az „önkéntes anyaságért” vívott harcát, nemcsak anyagi értelemben, a terhesség költségeinek emelésével, hanem az orvosoknak a házasságba való behatolása „árán” is. Végső fokon azonban a szakemberek nem pusztán a patriarchális tekintélyuralom rovására terjesztették ki hatáskörüket, de a nők „fennhatósága” alá tartozó olyan területekre is, mint a szülés, a gyereknevelés és a családi háztartás költségvetése. Az orvosok, pszichiáterek, szociális gondozók, gyermeknevelési és más szakértők „lemosolyogták” az anyai ösztönt, a háziszereket, a nemzedékek gyakorlatából leszűrt jótanácsokat, és azt állították, hogy a nők hagyományos tapasztalatkincsét a tudományos eredményeken alapuló olyan új eljárásokkal kell helyettesíteni, amelyek nyújtására csak a kellő szakképzettséggel ren-

delkezők alkalmasak. Amikor tehát a nők szövetségre léptek e „hivatásos szolgáltatókkal”, megerősítették ugyan családon belüli helyzetüket, ám ezzel újfajta függőségbe kerültek, a fogyasztónak a piactól és a szakszolgáltatóktól való függőségébe. S nemcsak szükségleteiknek a kielégítése, hanem azoknak meghatározása terén is.

A Policing of Families (kb. *Családi rendfenntartás*) c. könyvében Jacques Donzelot egyetért Deglerrel az otthonkultusz (az amerikai szaknyelvben meghonosodott kifejezést használva) és a nők emancipációja közti összefüggések értelmezésében. Úgy vélekedik, hogy „a születésszabályozás és a nők 'felszabadítása', ősi társadalmi hivatására, kulturális nagyköveti szerepükre támaszkodva ment végbe”.

Ő azonban azt is látja, amit Degler nem: nevezetesen, hogy a nők kulturális küldetése szorosan kapcsolódott „otthonba zártágukhoz” és egyben igazolta is a tágabb társadalmi befolyásra és a közéletben való részvételre irányuló követeléseiket. Ez bizonyos mértékig az orvosok szándékos „műve” volt; a feleségeket és az anyákat a medicina befolyásának eszközeivé igyekeztek tenni – valósággal „gyarmatosítani” akarták a családot. Következésképp Donzelot elveti a családintézménynek azt a józan interpretációját, amelyet azok a történészek kínálnak, akik a múlt századi családiasság fő elemei közé a meghittség fokozódását, az ún. „társ-házasságok” elterjedését, a nemiség iránti felvilágosultabb beállítottságot és a gyerekek új jellegű méltánylását sorolják.

A középosztály családi életének „privatizálódása” Philippe Aries és az őt követő angol és amerikai történészek szerint – ugyanabban az időben kezdett bekövetkezni, amikor más hatások is nyitottabbá tették a családot az orvosi felügyelet és irányítás számára. Donzelot tanulmánya a legelsőik közé tartozik, amelyek e fejlődés mindkét megnyilvánulásának igazságot szolgáltatnak – azaz egyrészt a magánélet újfajta értékelésének, másrészt pedig a modern állam – úgyszólván – „gyámhatósági” funkciójának.

A családtörténetnek az utolsó 20 esztendőben hagyományossá vált értelmezése nemcsak szem elől téveszti a jószándékú reformok (például a magánélet ésszerűsítésének) fonák következményeit, de nem vesz tudomást azokról az antagonisztikus társadalmi viszonyokról sem, amelyeknek keretében ezek a reformok testet öltöttek. A polgári „otthonkultusz” önmagát egyrészt a szabados életmódú arisztokráciával, másrészt pedig az alsóbb osztályok „erkölcstelenségével” szemben fogalmazta meg. A „régí rendszerben” az állam talpkövet a család – pontosabban a tulajdonöröklést szabályozó házassági kötelekek rendszere – alkotta. A 19. századi emberbarátok azzal az indokkal elleneztek a régi berendezkedést, hogy a házassági választásoknak inkább eugenetikai, mint gazdasági szempontok alapján kell történniök. Azt állították, hogy a nők régimódi nevelése nem az anyaságra, hanem a szexuális vonzás, csábítás művészetére készítette fel őket. (Fölfogásukban a „régí rendszer” házasságai azzal, hogy a nőt merőben csak díszként, a házassági „csereüzletek” tárgyaként kezelte, mindkét nemet bátorította az erkölcselen életmódra. Állandósította a nem egyenlő mértékkel mérő nemi erkölcsöt, az általa ösztönzött szexuális kilengéseket álszent módon elítélte a nők esetében, míg bocsánatosnak tartotta azokat a férfiaknál. Ez kedvezett a nemzet egészségét károsító prostitúció és a nemi betegségek elterjedésének. Röviden, a házassági csereügyletek szisztémája megrontotta a szexualitást és magát a házasságot is úgy, hogy alárendelte azokat az olyan önző céloknak, mint a család gazdasági és dinasztikus törekvései.)

Mivel a konvencionális házasság filantróp kritikája ugyanazokat a vonatkozóso-

kat vette célba, mint a romantikus szerelem apostolai, a gyerekek jogainak szószólói, a nevelési reformerek és a feministák, könnyen megfeleldkezhetünk a házassági reform mögött rejlő higiéniai törekvésekről és az orvosi tekintély kiterjesztésének szándékáról. Az orvosok a család gyengébb nembeli tagjaival kötöttek szövetséget a patriarchális hatalommal szemben, a medicina új erkölcsiségének ügynökeivé téve őket. (Az „orvos és anya kiváltságos társulásában” azonban az utóbbi maradt az alárendelt partner. Ahogy Donzelot vagy inkább a fordítója megfogalmazza: „Az orvos előír, az anya végrehajt”.)

A múlt század végén tehát a család „a külső hatások ellen elszigetelt üvegházzá” vált, ám ugyanakkor szigorú orvosi felügyeletet gyakoroltak fölötté. A gyerekek függetlenedtek a szülő ellenőrzésétől, viszont mind inkább az állam ellenőrzése alá kerültek. „A családi patriarchátust csak az állam patriarchális tekintélyének térnyerése árán szüntethették meg”.

Donzelot kimutatja, hogy e szövetség felbomlása a szegények „domesztikálásával” párosulva következett be. A 19. század elején az orvosok és a közhivatalnokok azt kezdték hangoztatni, hogy a szegények közti vadházasságok, a törvénytelen gyerekek, a vérfertőzés és a nemi erkölcstelenség más megnyilvánulási formái az alsóbb osztályokat a krónikus demoralizálódás állapotába sodorják, és megakadályozzák, hogy azok iparkodó munkások legyenek, függővé téve őket a közadakozástól. A családi életmód rendezettségének ösztönzésével a reformerek azt remélték, hogy a nincstelenek „józanok” és „önellátók” lesznek. S megint az történt, hogy megpróbálták kijátszani a feleséget a férje ellen úgy, hogy a nőket az otthon erkölcsi döntőbíráivá igyekeztek emelni. Donzelot szavaival élve a családon alapuló kormányzatot a család által való kormányzással helyettesítették.

E reformok aláásták „a megannyi, a nemzedékek közti kapcsolatokat lehetővé tevő enklávé”. A szülő-gyermek kapcsolat az állam hatáskörébe került az iskolák, a szociális gondozást végző szervek, és a fiataikorúak bíróságainak tevékenysége révén. Ez az apparátus – hangoztatja Donzelot – „kedvezett a családtagok közti bizalmatlanság” légkörében; továbbá elmosta a gyermek és a bíróság közti kapcsolat konfliktus jellegét, olyan helyzetet teremtve, amelyben a család jogai attól függték, hogy milyen mértékben hajlandó együttműködni a végrehajtó hatalom gépezetével. A fiataikorúak bíróságai büntetés helyett megelőzést, ítélet helyett felügyeletet alkalmaztak. A fiataikorúak vétségeit az egészségtelen családi környezet tüneteinek fogták föl, és ez igazolta az „emberi kapcsolatok szakértőinek” a családi moralitás terén végzett környezetanulmányait, módot adott rá, hogy szükség esetén a gyerekeket eltávolítsák az otthonukból, s megkövetelve, hogy a családok betartsák a társadalmi higiénia új elveit.

Azok a szülők, akik közbeavatkozásra kérték a rendőrséget, a szociális gondozókat, ezt abban a reményben tették, hogy a külső beavatkozás megerősíti tekintélyüket a vásott gyerek fölött; azt tapasztalták azonban, hogy a gyerek valamely hivatalos szerv hatáskörébe került. „A szülők várta figyelmeztetés helyett a bíró az esettanulmányba való betekintés után ’nevelési segítség’ mellett dönt, amelynek a célja egészen más: a fiatakorút a gyámhatósági komplex alá rendeli, és ez annak a családi fennhatóságtól való elszakadására, a társadalmi fennhatóság alá történő áthelyezésére vezet... azért, nehogy ’megfertőzze’ testvéreit, és hogy szüleinek lehetőségük nyíljon a fiatalabb, még romlatlan gyermekeknek szentelni magukat.”

A fiataikorúak bíróságainak létezését természetesen humanitárius indokokat

hoztak föl. Arra hivatkoztak, hogy e bíróságok a fiatalok érdekeinek védelmezői, a család szövetségei. „Ez azonban hamis kép” – írja Donzelot –, „mert az alapvető okok sokkal kevésbé 'demokratikusak'.” A családba való emberbaráti beavatkozás – folytatja – valójában „szándékosan depolitizáló stratégia”; végső fokon az osztálykonfliktusoktól való félelem váltotta ki, s tulajdonképpen a nincstelenek ellenőrzését, a szocialista agitáció ellensúlyozását és a politikai eljárásokat adminisztratív procedúrákká átalakító általános tendencia részét képezte. A reformerek a családi élet új módját mind az „alacsonyabb” osztályokat a jótékonyásnak és a „nemesség kötelez” könyörületességének kiszolgáló régi paternalizmus, mind a szocializmus alternatívájaként tervezték meg, a higiénikus és a politikai megfontolásoktól „elválaszthatatlannak” találva azt.

Donzelot szerint csak úgy érthetjük meg a „társas kapcsolatokon” alapuló modern család megkülönböztető jellegét, ha azt az ipari társadalom gondjait – különösen a munkámegmozdulásokat – a korlátlan hatalmú és tekintélyelvű állam létrehozása nélkül ellensúlyozni akaró liberális megoldási módozatnak vesszük. Franciaországban (és másutt is) a liberálisok arra törekedtek, hogy a család a társadalmi rend pillére legyen és hogy a minden változást a családi egység integritása elleni fenyegetésnek interpretáló konzervatív paternalisták, valamint a szülői gondviselést az állammal helyettesíteni kívánó szocialisták között „lavírozzanak”. Végül is úgy kerekedtek ellenlábasaik fölébe, hogy egy „terápiás” államot teremtettek, amely a családot többé-kevésbé sértetlenül hagyta, ám ugyanakkor állandó felügyelet alatt tartotta.

A századunk elején a család körül dúlt viták ma már – annak ellenére, hogy a 70-es években újra fellángoltak – végképp elvültek. Már nem vehetjük komolyan sem az emberi faj öngyilkosságával, a család rövidesen bekövetkező kihalásával riogató vészkiáltásokat, sem a szaporodás totális állami irányításának utópiáját. A nyugati modern család sem nem patriarchális, sem nem „szocialista”, hanem – Donzelot jellemzésével – „haladó, liberális család”, amelyet „a tanácsadók és pszichológusok valóságos serege” lát el, akik „nem kényszerítenek senkit sem a családi életre”, viszont nem is kívánják „szétrombolni” azt.

A terápia diadala – hogy Philip *Rieff* kifejezését kölcsönözzük – a liberális államnak új, közvetett irányítási rendszert nyújtott, amely megőrizte az egyéni kezdeményezés látszatát, sőt, annak néhány formáját is a családi és a gazdasági életben egyaránt a szakértő felügyelet szélesebb struktúráján belül. Az, amit Donzelot pszichoanalitikus nézőpontnak nevez – de amit jobban tükröz a mind a behaviorista, mind a humanisztikus pszichológiában megnyilvánuló, ám a pszichoanalízissel, mint olyan, valójában vajmi kevés rokonságot mutató „kapcsolatteremtési láz” – új erkölcsiséget ad; ez „mindent okol általában, de semmit sem konkrétan”. A terápiás apparátus a családot nem az állam közvetlen beavatkozásának, hanem áttételes „társadalmi irányításának” veti alá. Meghagyja „a család referenciakeretét, amely nélkül a 'birtokló individualizmusnak' nincsenek funkcionális lehetőségei”, ugyanakkor árgus szemekkel figyeli az elemi család patológikus zavarait, hogy megszabadítsa annak tagjait a túlzott érzelmi igények támasztásától. Vagyis a családjintézmény „mindig 'jogos' elméletben és mindig gyanús a gyakorlatban”.

Az Egyesült Államokban a családról folyó jelenlegi vitában továbbra is elavult érveket hoznak fel. Az 50-es évek óta a baloldal ismételtlen elítéli a családeshmény újjáradését, mintha csak a „társas”, „fejlődési”, vagy „pszichiatrikus” család modern

kultusza a patriarchális tekintélyuralom teljes szigorúságában való visszatérésével lenne egyenértékű. A jobboldal viszont a terápiás irányítás elterjedésében többek között az államhatalmi befolyás elharapózásának fenyegetését véli fölfedezni. Az e közvetett beavatkozás mechanizmusának, ennek a házasságra és a fiatalok szocializációjára gyakorolt hatásának megértésére irányuló erőfeszítéseket elfedi a régi és túlhaladott vita a „családintézmény jövőjéről”. A jobboldal a család ideológiai megvédelmezéseként üdvözlí az efajta vizsgálatokat, míg a baloldal elveti őket, mivel a patriarchális hatalom újjáélesztését célzó kísérleteknek tartja, a szociális szolgáltatások szakemberei pedig igyekeznek azokat fölhasználni soha véget nem érő hadjáratukban a hatékonyabb „családpolitikáért”.

Carl Degler könyve tehát annak a kiagyalt és értelmetlen kérdésnek tárgyalásával zárul, hogy vajon a családra vár-e egyáltalán jövő. Ennek az üres szócséplésnek a változtatlan népszerűsége jó példa arra, hogy miként irányul a közfigyelem a „családra” ahelyett, hogy a férfiak és nők, a szülők és a gyermekek közti viszony módosuló jellege kerülne a középpontba. Degler meglövigolja a jól ismert okfejtést, mely szerint az újravezetődések magas rátája, az, hogy a gyerekek mind több időt töltenek odahaza, továbbá, hogy nagyjából állandó szinten van a gyermeket akaró nők arányszáma (a születések csökkenésének és a válások emelkedésének dacára) bizonyítja a család „velünk marad”.

Azonban a család túlélése nem az alapvető kérdés, hiszen ez az intézmény történetének konvencionális értelmezéséből fakad. A hagyományos interpretáció – ahogy Donzelot hangsúlyozza – „a család válságát a morális, a pszichológiai és pszichoanalitikai fejlődés eredményének, a révükön való megoldás krízisének” tekinti. Az a lényegre törőbb nézet, amely „a tanácsadás genealógiájára” helyezi a hangsúlyt, nem igazolja sem a jobb-, sem a baloldali álláspontját, és még kevésbé a kettejük között közvetíteni kívánó pszichiátriai apparátusát. Ez a fölfogásmód nyomon követi a patriarchális tekintély leáldozását és a terápiai autoritás fölemelkedését, tehát kidomborítja annak a nézetnek tarthatatlanságát, mely szerint az előbbi fölélesztését célzó törekvésekről volna szó.

A családtörténet eme megközelítése kihúzza a talajt azoknak a lába alól is, akik „a család válságából” kivezető azonnali kiút megtalálását sürgetik. Donzelot nem hajlandó semmiféle „építő” javaslatra, hiszen az egyet jelentene azon téves történelmi szemlélet elfogadásával, amelyből a gyakorlati cselekvés igénye ered. Ugyanis mi történik akkor – teszi fel invitálóan a kérdést –,

„ha kétségbe vonjuk e követelés kiindulópontjait, ha a modern család megjelenését és a 'pszi'-előtagú névvel rendelkező szervezetek elterjedését egyetlen folyamatnak vesszük, mégpedig olyanak, amely politikailag a legkevésbé sem ártatlan? Ahelyett, hogy hagyánánk elcsábítani magunkat a családi életben és az a körül kialakult nyilvánvaló ártalmak orvoslásának kutatására, kérdezzük inkább ezt: a család válsága a 'pszi'-szervezetek elburjánzásával *együtt* vajon miféle probléma megoldására szolgál?”

Az erre adandó válasz immár világos. A kérdés – amelynek megoldása az elmúlt két évszázad társadalmi képzelőerejének nagy részét igénybe vette – a hitelét veszített patriarchális tekintélyt egy új, majdhogy az állam mindenre kiterjedő hatalmával egyértelmű társadalmi elvvel váltja föl. Ám ez a nem a kényszerre, a tekintélyelvűségre,

de a manipulálásra alapozó irányítás a maga módján ugyancsak veszélyt jelent azokra a demokratikus intézményekre, amelyeknek megőrzésére tulajdonképpen hivatott. A társadalmi ellenőrzés terápiás módozatai újfajta függőségeket hoznak létre, és gátolják a politikai életben való részvételt. Ezzel leegyszerűsítik ugyan a társadalmi magatartás bizonyos problémáit, viszont mind nehezebbé teszik a vezető politikusok dolgát, hogy azok megnyerjék a közvélemény támogatását, ha a szükség így kívánja. Abban a társadalomban, ahol a demokratizmus csupán formális, az emberek csak olyan ügy érdekében lesznek hajlandók áldozatokat hozni, amelynek megfogalmazásában maguk is hallatták hangjukat. Mindazok pedig, akiket aggaszt a „család jövője”, jobban tennék, ha megfogadnák Donzelot tanácsát és semmi közösséget sem vállalnának a nemzeti családpolitika meghatározását célzó hivatalos erőfeszítésekkel. Magának a családnak kell kialakítania saját politikáját, hogy az államhatalom képviselői megmaradjanak a kaptafájuknál.

NŐ ÉS TÁRSADALOM

Bibliográfia

(Barbara Sicherman, E. William Monter, Joan Wallach Scott és Kathryn Kish Sklar által összeállított főleg amerikai vonatkozású tematikus bibliográfia „Nő és Társadalom” témában. in: XVe Congrès international des sciences historiques. Bucarest, 10–17 aout 1980. Rapports I. Grand thèmes et méthodologie 381–398)

I. NŐI MUNKA

A. Általános munkák

Louise A. Tilly and Joan W. Scott, *Women, Work and Family* (New York: 1978).

Elizabeth Pleck, „Two Worlds in One: Work and Family” *Journal of Social History*, 10 (Winter 1976), 178–195.

B. Iparosítás előtti korszak

Nathalie Zemon Davis, „Women in the 'Arts Mechaniques' of sixteenthcentury Lyon,” *Mélanges Richard Gascon* (Lyon: 1979).

Judith K. Brown, „Economic Organization and the position of women among the Iroquois”, *Ethnohistory*, 17 (Winter/Spring 1970), 151–167 Judith Brown, „A Note on the Division of Labor by Sex,” *American Anthropologist*, 72 (Oct. 1970), 1073–1078. The most comprehensive historical discussion of American Indian women is: Joan M. Jensen, „Native Women and Agriculture: A Seneca Case Study,” *Sex Roles: A Journal of Research*, 3 (Oct. 1977) 423–442.

John Demos, *A Little Commonwealth: Family Life in Plymouth Colony* (New York: 1970), 85. Gary B. Nash, „The Failure of Female Factory Labor in Colonial Boston,” *Labor History*, 20 (Spring 1979), 165–188. Lois Green Carr and Lorena S. Walsh, „The Planter's Wife: The Experience of White Women in Seventeenth-Century Maryland,” *William and Mary Quarterly*, 34 (Oct. 1977), 542–571. Lee Ann Caldwell Swann, „Landgrants to Georgia Women, 1755–1775,” *Georgia Historical Quarterly*, 61 (Spring 1977), 23–34. Mary Beth Norton, „Eighteenth-Century American Women in Peace and War: The Case of the Loyalists,” *William and Mary Quarterly*, 33 (July 1976), 386–409.

C. Manufakturális és házi munka (1800–1870)

David M. Katzman, *Seven Days a Week: Women and Domestic Service in Industrializing America* (New York: 1978). Susan M. Strasser, „Mistress and Maid, Employer and Employee: Domestic Service Reform in the United States, 1897–1920,” *Marxist Perspectives*, 1 (Winter 1978), 62–67.

Laurence A. Glasco, „The Life Cycles and Household Structure of American

Ethnic Groups: Irish, German, and Native-Born Whites in Buffalo, New York, 1855," *Journal of Urban History*, 1 (May 1975), 339–364.

Theresa McBride, *The Domestic Revolution: The Modernization of Household Service in England and France, 1820–1920* (N.Y.: 1976); John Gillis, „Servants, Sexual Relations, and the Risks of Illegitimacy in London, 1801–1900." *Feminist Studies*, 5 (Spring 1979), 142–173.

Lise Vogel, „Hearts to Feel and Tongues to Speak: New England Mill Women in the Early Nineteenth Century," in Milton Cantor and Bruce Laurie, eds., *Class, Sex and the Woman Worker* (Westport, Conn.: 1977), 64–82; Rosalyn Baxandall, Elizabeth Ewen and Linda Gordon, „The Working class Has Two Sexes," *Monthly Review*, 28 (July/Aug. 1976), 1–9; Barbara Mayer Wertheimer, *We Were There: The Story of Working Women in America* (New York: 1977), Theresa McBride, „The Long Road Home: Women's Work and Industrialization," Mary Lynn McDugall, „Working-Class Women During the Industrial Revolution, 1780–1914," in Renate Bridenthal and Claudia Koonz, *Becoming Visible Women in European History* (Boston: 1977), 282–294, 257–279.

R. Burr Litchfield, „The Family and the Mill: Cotton Mill Work, Family Patterns, and Fertility in Mid-Victorian Stockport," in A. S. Wohl, ed., *The Victorian Family* (London: 1978); Tamara K. Hareven, „Family Time and Industrial Time: Family and Work in a Planned Corporation Town, 1900–1924," *Journal of Urban History*, 1 (May 1975), 365–389. Rosalyn Baxandall, Linda Gordon and Susan Reverby, eds., *America's Working Women: A Documentary History, 1600 to the Present* (New York: 1976).

Karen Oppenheim Mason, M. A. Vinovskis and T. K. Hareven, „Women's Work and The Life Course in Essex County, Mass., 1880," in Tamara K. Hareven, ed., *Transitions: The Family and the Life Course in Historical Perspective* (N.Y.: 1978).

Johnny Faragher and Christine Stansell, „Women and Their Families on the Overland Trail, 1842–1867," *Feminist Studies*, 2 (1975), 150–166.

Gerda Lerner, „The Lady and the Mill Girl Changes in the Status of Women in the Age of Jackson," *Mid-Continent American Studies Journal*, 10 (Spring 1969), 5–15.

Studies of nineteenth-century, Southern white women include: Jonathan M. Wiener, „Female Planters and Planters' Wives in Civil War and Reconstruction: Alabama, 1850–1870," *Alabama Review*, 30 (April 1977), 135–149; Anne Firor Scott, „Women's Perspective on Patriarchy in the 1850s," *Journal of American History*, 61 (June 1974), 52–64.

Anne Firor Scott, *The Southern Lady: From Pedestal to Politics, 1830–1930* (Chicago: 1970).

Studies on women's work and family patterns among different ethnic groups include: Carole Turbin, „And We Are Nothing but Women: Irish Working Women in Troy," in Carol Ruth Berkin and Mary Beth Norton, eds., *Women of America: A History* (Boston: 1979), 202–222; Irene D. Neu, „The Jewish Businesswoman in America," *American Jewish Historical Quarterly*, 66 (Sept. 1976), 137–154; Maxine Seller, „Beyond the Stereotype A New Look at the Immigrant Woman, 1880–1924," *Journal of Ethnic Studies*, 3 (Spring 1975), 59–70; and three articles in *Journal of Urban History*, 4 (May 1978): Carol Groneman, „Working-Class Women in Mid-Nine-

teenth-Century, New York: *The Irish Woman's Experience*, 255–274, Corinne Azen Krause, „Urbanization Without Breakdown: Italian, Jewish and Slavic Immigrant Women in Pittsburgh, 1900–1945,” 291–306, and Janice Reiff Webster, „Domestication and Americanization: Scandinavian Women in Seattle, 1888 to 1900,” 275–290.

Virginia Yans-McLaughlin, *Family and Community: Italian Immigrants in Buffalo, 1880–1930* (Ithaca, N.Y.: 1977); Louise A. Tilly, „Comments on the Yans-McLaughlin and Davidoff Papers,” *Journal of Social History*, 7 (Summer 1974), 452–459. See also Miriam Cohen, „Italian-American Women in New York City, 1900–1950: Work and School,” in *Class, Sex and the Woman Worker*, 120–143.

The most complete discussions of black women's work can be found in Herbert G. Gutman, *The Black Family in Slavery and Freedom, 1750–1925* (New York: 1976) and Eugene D. Genovese, *Roll, Jordan, Roll: The World the Slaves Made* (New York: 1972). Minnie Miller Brown, „Black Women in American Agriculture,” *Agricultural History*, 50 (January 1976), 202–212; Robert S. Starobin, *Industrial Slavery in the Old South* (London: 1970); Gary B. Mills, „Coincidence: An Eighteenth-Century „Liberated” Woman,” *Journal of Southern History*, 42 (May 1976), 205–222. Two important collections of historical documents are: Gerda Lerner, ed., *Black Women in White America: A Documentary History* (New York: 1972) and Bert James Loewenberg and Ruth Bogin, eds., *Black Women in Nineteenth-Century American Life: Their Words, Their Thoughts, Their Feelings* (University Park, Pa.: 1976); Elizabeth H. Pleck, „A Mother's Wages: Income Earning Among Married Italian and Black Women, 1896–1911,” in Michale Gordon, ed., *The American Family in Social-Historical Perspective* (New York: 1978), red. ed., 490–510.

Claudia Goldin, „Female Labor Force Participation: The Origin of Black and White Differences, 1870 and 1880,” *Journal of Economic History*, 37 (March 1977), 87–108 and Julia Kirk Blackwelder, „Women in the Work Force: Atlanta, New Orleans, and San Antonio, 1930–1940,” *Journal of Urban History*, 4 (May 1978), 331–358.

D. Manufaktúrális és „modern” munkák 1870–1970

William Elliott Brownlee and Mary M. Brownlee, eds., *Women in the American Economy: A Documentary History 1675–1929* (New Haven: 1976); Susan J. Kleinberg, „The Systematic Study of Urban Women,” in *Class, Sex, and the Woman Worker*, 20–42. Barbara Klaczynska, „Why Women Work: A Comparison of Various Groups – Philadelphia, 1910–1903,” *Labor History*, 17 (Winter 1976), 73–87 and Daniel J. Walkowitz, „Working-Class Women in the Gilded Age: Factory, Community, and Family Life among Cohoes, New York, Cotton Workers,” in Jean E. Friedman and William G. Shade, eds., *Our American Sisters: Women in American Life and Thought* (Boston: 1976), 2nd ed., 197–202.

Dee Garrison, „The Tender Technicians: The Feminization of Public Librarianship, 1876–1905,” in Mary S. Hartman and Lois W. Bauner, eds., *Oliver's Consciousness Raised: New Perspectives on the History of Women* (N.Y.: 1974), 158–178. Margery Davies, „Woman's Place is at the Typewriter: The Feminization of the Clerical Labor Force,” *Radical America*, 8 (July-August 1974), 1–28.

Linda Nochlin, „Why Have There Been No Great Women Artists?” *Art News*,

69 (Jan. 1971), 22–39, 67–71. See also the introduction to the catalog by Nochlin and Anne Sutherland Harris, *Women Artists, 1550–1950* (New York: 1977).

Jeanne Peterson, „The Victorian Governess: Status Incongruence in Family and Society,” in Martha Vicinus, ed., *Suffer and Be Still* (Bloomington: 1972). On white-collar work for women in England, see Lee Holcombe, *Victorian Ladies at Work* (Hamden, Conn.: 1973). On teaching and teacher-training in the United States see: Kathryn Kish Sklar, *Catharine Beecher: A Study in American Domesticity* (New York: 1973); Edmund Fuller, *Prudence Crandall: An Incident of Racism in Nineteenth-Century Connecticut* (Middletown, Conn.: 1971); Ann D. Gordon, „The Young Ladies Academy of Philadelphia,” in Berkin and Norton, *Women of America*, 69–91; Dolores Leffall and Janet L. Sims, „Mary McLeod Bethune, The Educator: Also Including a Selected Annotated Bibliography,” *Journal of Negro Education*, 45 (Summer 1976), 342–359; Anne Firor Scott, „What, Then, Is The American: This New Woman?” *Journal of American History*, 65 (Dec. 1978), 679–703; Maxine Seller, „The Education of the Immigrant Woman. 1900 to 1935,” *Journal of Urban History*, 4 (May 1978), 307–330; Kathryn Kish Sklar, „The Founding of Mount Holyoke College,” in Berkin and Norton, *Women of America*, 178–201; Richard M. Bernard and Maris A. Vinovskis, „The Female School Teacher in Ante-Bellum Massachusetts,” *Journal of Social History*, 10 (June 1977), 332–345.

Allen F. Davis, *American Heroine: The Life and Legend of Jane Addams* (New York: 1973); John Rousmaniere, „College Hybrid in the Slums: The College Woman and the Settlement House, 1889–1894,” *American Quarterly*, 22 (Spring 1970), 45–66; Roy Lubove, *The Professional Altruist: The Emergence of Social Work as a Career, 1880–1930* (New York: 1965).

Patricia Albjerg Graham, „Expansion and Exclusion: A History of Women in American Higher Education,” *Sings*, 3 (Summer 1978), 759–773. Sarah Gordon, „Smith College Students: The First Ten Classes, 1879–1888,” *History of Education Quarterly*, 15 (Summer 1975), 147–167, and Emma Seifrit Weigley, „It Might Have Been Euthenics: The Lake Placid Conferences and the Home Economics Movement,” *American Quarterly*, 26 (March 1974), 79–96, and Kathryn Kish Sklar, „American Female Historians in Context, 1770–1930,” *Feminist Studies*, 3 (Fall 1975), 171–184.

Mary Roth Walsh, *Doctors Wanted, No Women Need Apply: Sexual Barriers in the Medical Profession, 1835–1975* (New Haven: 1977); Margaret W. Rossiter, „Women Scientists in America Before 1920,” *American Scientist*, 62 (May–June 1974), 312–323; and the special issue of *Signs* on „Women, Science and Society,” 4 (Autumn 1978).

Frances E. Kobrin, „The American Midwife Controversy: A Crisis of Professionalization,” *Bulletin of the History of Medicine*, 40 (1966), 350–363; Judy Barrett Litoff, *American Midwives, 1860 to the Present* (Westport, Conn.: 1978). Jane B. Donegan, *Women and Men Midwives: Medicine, Morality, and Misogyny in Early America* (Westport, Conn.: 1978) and Barbara Ehrenreich and Deirdre English, *Witches, Midwives, and Nurses: A History of Women Healers* (Old Westbury, N.Y.: 1973).

Roberta Frankfort, *Collegiate Women: Domesticity and Career in Turn-of-the-Century America* (New York: 1977); Jessie Barnard, *Academic Women* (University Park, Pa.: 1964); Frank Stricker, „Cookbooks and Law Books: The Hidden History of Career Women in Twentieth-Century America,” *Journal of Social History* 10 (Fall 1976), 1–19.

William Henry Chafe, *The American Woman: Her Changing Social, Economic, and Political Roles, 1920–1970* (New York: 1972).

Winifred D. Wandersee Bolin, „The Economics of Middle-Income Family Life: Working Women During the Great Depression,” *Journal of American History*, 65 (June 1978), 60–74.

Ruth Milkman, „Women’s Work and Economic Crisis: Some Lessons of the Great Depression,” *Review of Radical Political Economics*, 8 (Spring 1976), 73–97.

Sheila Tobias and Lisa Anderson, *What Really Happened to Rosie the Riveter? Demobilization and the Female Labor Force, 1944–47* (New York: 1973).

Leila Rupp, *Mobilizing Women for War: German and American Propaganda, 1939–1945* (Princeton: 1978), 14.

E. Nők és a szakszervezetek

Thomas Dublin, „Women, Work and Protest in the Early Lowell Mills,” *Labor History*, 16 (Winter 1975), 99–116, and „Women, Work and the Family: Female Operatives in the Lowell Mills, 1830–1860,” *Feminist Studies*, 3 (Fall 1975), 30–39.

Alice Kessler-Harris, „Where Are the Organized Women Workers?: 1900–1920,” *Feminist Studies*, 3 (Fall 1975), 92–110, „Organizing the Unorganizable: Three Jewish Women and their Union,” *Labor History*, 17 (Winter 1976), 5–23 and „Women’s Wage Work as Myth and History,” *Labor History*, 19 (Spring 1978), 287–307; Nancy Schrom Dye, „Creating a Feminist Alliance: Sisterhood and Class Conflict in the New York Women’s Trade Union League, 1903–1914,” *Feminist Studies*, 2 (1975), 24–38; Robin Miller Jacoby, „The Women’s Trade Union League and American Feminism,” *ibid.*, 3 (Fall 1975), 126–140; Rosalyn Fraad Baxandall, „Elizabeth Gurley Flynn: The Early Years,” *Radical America*, 9 (1975), 97–115; Carol Groneman, „‘She Earns as a Child; She Pays as a Man’: Women Workers in a Mid-Nineteenth-Century New York City Community,” in *Class, Sex, and the Woman Worker*, 83–100; and George N. Green, „ILGWU in Texas, 1930–1970,” *The Journal of Mexican American History*, 1 (Spring 1971), 144–169.

F. Házimunka

Patricia Branca, *Silent Sisterhood: Middle Class Women in the Victorian Home* (Pittsburg: 1975).

Susan J. Kleinberg, „Technology and Women’s Work: The Lives of Working-Class Women in Pittsburg, 1870–1900,” *Labor History*, 17 (Winter 1976), 58–72.

Laura Oren, „The Welfare of Women in Laboring Families: England, 1860–1950,” *Clio’s Consciousness Raised*, 226–244.

JoAnn Vanek, „Time Spent in Housework,” *Scientific American*, 231 (Nov. 1974), 116–120.

Ruth Schwartz Cowan, „The Industrial Revolution’ in the Home: Household Technology and Social Change in the 20th Century,” *Technology and Culture*, 17 (January 1976), 1–26. See also Steven L. Schlossman, „Before Home Start: Notes Toward a History of Parent Education in America, 1897–1929,” *Harvard Educational Review*, 46 (Aug. 1976), 436–467.

II. A MAGÁNÉLET SZFÉRÁJA

For a history of sex roles see Ruth H. Bloch, „Untangling the Roots of Modern Sex Roles: A Survey of Four Centuries of Change,” *Signs*, 4 (Winter 1978), 237–252, and for twentieth-century America, Peter Gabriel Filene, *Him/Her/Self: Sex Roles in Modern America* (New York: 1974).

A Ideológia

Barbara Welter, „The Cult of True Womanhood: 1820–1860,” *American Quarterly*, 18 (Summer 1966), 151–174.

Ronald W. Hogeland, „The Female Appendage’: Feminine Lifestyles in America, 1820–1860,” *Civil War History*, 17 (June 1971), 101–114; Glenda G. Riley, „The Subtle Subversion: Change in the Traditionalist Image of the American Woman,” *The Historian*, 32 (Feb. 1970), 210–227; Rosaline Rosenberg, „In Search of Woman’s Nature, 1850–1920,” *Feminist Studies*, 3 (Fall 1975), 141–154; Barbara Ehrenreich and Deirdre English, *For Her Own Good: 150 Years of the Experts’ Advice to Women* (New York: 1978).

Hilda Smith, „Gynecology and Ideology in 17th-Century England,” in *Liberating Women’s History*, 97–114.

Mary P. Ryan, *Womanhood in America: From Colonial Times to the Present* (New York: 1975).

There has been a lively debate on the relationship between ideas about women in medical theory and medical practice. See: Carroll Smith-Rosenberg and Charles Rosenberg, „The Female Animal: Medical and Biological Views of Woman and Her Role in Nineteenth-Century America,” *Journal of American History*, 60 (September 1973), 332–356; Carroll Smith-Rosenberg, „The Hysterical Woman: Sex Roles and Role Conflict in Nineteenth-Century America,” *Social Research* 39 (Winter 1972), 652–678; and in *Clio’s Consciousness Raised: Carroll Smith-Rosenberg, „Puberty to Menopause: The Cycle of Femininity in Nineteenth-Century America,”* 23–37, Ann Douglas Wood, „The Fashionable Diseases’: Women’s Complaints and Their Treatment in Nineteenth-Century America,” 1–22, and Regina Morantz, „The Lady and Her Physician,” 38–53. See also John S. Haller and Robin M. Haller, *The Physician and Sexuality in Victorian America* (Urbana, Ill.: 1974) and Barbara Sicherman, „The Uses of a Diagnosis: Doctors, Patients and Neurasthenia,” *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 32 (Jan. 1977), 33–54.

Regina Markell Morantz, „Nineteenth Century Health Reform and Women: A Program of Self-Help,” in Guenter B. Risse, Ronald L. Numbers and Judith Walzer Leavitt, eds., *Medicine Without Doctors: Home Health Care in American History* (New York: 1977), 73–93.

B. Család, reprodukció és életciklusok

Edward Shorter, *The Making of the Modern Family* (New York: 1975); Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500–1800* (New York: 1977); Randolph Trumbach, *The Rise of the Egalitarian Family* (New York: 1978).

Rayna Rapp, Ellen Ross, and Renate Bridenthal, „Examining Family History,” *Feminist Studies*, 5 (Spring 1979), 174–200 and Barbara J. Harris, „Recent Work on the History of the Family: A Review Article,” *Feminist Studies*, 3 (Spring 1976), 159–172.

The contrasting views of marriage of middle- and working-class women are found in Betty Friedan's *The Feminine Mystique* and Mirra Komarowsky, *Blue-Collar Marriage* (New York: 1967). For discussions of marriage in England see and Miriam Slater, „The Weightiest Business: Marriage in an Upper Gentry Family in Seventeenth-Century England,” *Past and Present*, 72 (Aug. 1976), 25–54.

For an overview of the family-cycle approach, see Tamara K. Hareven, „The Family as Process: The Historical Study of the Family Cycle,” *Journal of Social History*, 7 (Spring 1974), 322–329.

Howard P. Chudacoff, „New Branches on the Tree: Household Structure in Early Stages of the Family Cycle in Worcester, Massachusetts, 1860–1880,” *Proceedings of the American Antiquarian Society*, 86 (October 1976), 303–320.

John Modell and Tamara K. Hareven, „Urbanization and the Malleable Household: An Examination of Boarding and Lodging in American Families,” *Journal of Marriage and the Family*, 35 (Aug. 1973), 467–479.

Tamara K. Hareven, „Modernization and Family History' Perspectives on Social Change,” *Signs*, 2 (Autumn 1976), 190–206.

For medieval and early modern Europe see: David Herlihy, „Land, Family and Women in Continental Europe, 701–1200,” *Traditio*, 18 (1962), 89–120; „Mapping Households in Medieval Italy,” *Catholic Historical Review*, 58 (April 1972), 1–24; „Life Expectancies for Women in Medieval Society,” in R.T. Morewedge, ed., *The Role of Women in the Middle Ages* (Albany: 1975), 1–22; and „The Medieval Marriage Market,” in D.B.J. Randall, ed., *Medieval and Renaissance Studies*, (Durham: 1976), 3–24. See also Emily Coleman, „Medieval Marriage Characteristics: Neglected Chapter in the History of Serfdom,” *Journal of Interdisciplinary History*, 2 (Autumn 1971), 205–219, and Cissie Fairchild, „French Sexual Attitudes and the Rise of Illegitimacy,” *ibid.*, 8 (Spring 1978), 627–667.

Natalie Zemon Davis, „Ghosts, Kin, and Progeny: Some Features of Family Life in Early Modern France,” *Daedalus*, 106 (Spring 1977), 88–114.

Peter R. Uhlenberg, „A Study of Cohort Life Cycles: Cohorts of Native Born Massachusetts Women, 1830–1920,” *Population Studies*, 23 (Nov. 1969), 407–420.

Peter Uhlenberg, „Cohort Variations in Family Life Cycle Experiences of U.S. Females,” *Journal of Marriage and the Family*, 36 (May 1974), 284–292.

Paul C. Glick, „Updating the Life Cycle of the Family,” *ibid.*, 39 (Feb. 1977), 5–13.

Joyce Antler and Aniel M. Fox, „The Movement Toward a Safe Maternity: Physician Accountability in New York City, 1915–1940,” *Bulletin of the History of Medicine*, 50 (Winter 1976), 569–695; Wertz and Wertz, Catherine M. Scholten, „On the Importance of the Obstetric Art: Changing Customs of Childbirth in America, 1760–1825,” *William and Mary Quarterly*, 34 (July 1977), 426–445.

George F. Sussman, „The Wet-nursing Business in Nineteenth-Century France,” *French Historical Studies*, 9 (Fall 1975), 304–328.

For a useful overview of American demography as it relates to women, see

Robert V. Wells, „Women's Lives Transformed: Demographic and Family Patterns in America, 1600–1970,” in Berkin and Norton, *Women of America*, 17–33.

Demographic studies of the colonial patterns include: John Demos, „Family in Colonial Bristol, R.I.: An Exercise in Historical Demography,” *William and Mary Quarterly*, 25 (Jan. 1968), 40–57; Philip J. Greven, Jr., *Four Generations: Population, Land and Family in Colonial Andover, Massachusetts* (Ithaca: 1970); Susan Norton, „Population Growth in Colonial America: A Study of Ipswich, Massachusetts,” *Population Studies*, 25 (Nov. 1971), 433–452; Robert V. Wells, „Quaker Marriage Patterns in Colonial Perspective,” *William and Mary Quarterly*, 29 (July 1972), 415–442.

Alexander Keyssar, „Widowhood in Eighteenth-Century Massachusetts: A Problem in the History of the Family,” *Perspectives in American History*, 8 (1974), 83–119.

Richard W. Wertz and Dorothy C. Wertz, *Lying-In: A History of Childbirth in America* (New York: 1977).

Russell Menard, „The Maryland Slave Population 1658–1730: A Demographic Profile of Blacks in Four Counties,” *William and Mary Quarterly*, 32 (Jan. 1975), 29–54; and Allan Kulikoff, „The Beginnings of the Afro-American Family in Maryland,” in Aubrey C. Land, Lois Green Carr, Edward C. Papenfuss, eds., *Law, Society, and Politics in Early Maryland: Essays in Honor of Morris Leon Radoff* (Baltimore: 1976), 171–196.

Stanley L. Engerman, „Black Fertility and Family Structure in the U.S., 1880–1940,” *Journal of Family History*, 2 (Summer 1977), 117–138.

Maris A. Vinovskis, „The Demography of the Slave Population in Antebellum America,” *Journal of Interdisciplinary History*, 5 (Winter 1975), 459–647; Herbert S. Klein and Stanley L. Engerman, „Fertility Differentials between Slaves in the United States and the British West Indies: A Note on Lactation Practices and Their Possible Implications,” *William and Mary Quarterly*, 35 (April 1978), 357–374.

Yasukichi Yasuba, *Birth Rates of the White Population in the United States, 1800–1860* (Baltimore: 1962); Richard A. Easterlin, „Population Change and Farm Settlement in the Northern United States,” *Journal of Economic History*, 36 (March 1976), 45–75.

Robert Wells, „Family History and Demographic Transition,” *Journal of Social History*, 9 (Fall 1975), 1–19; Daniel Scott Smith, „Parental Power and Marriage Patterns: An Analysis of Historical Trends in Hingham, Massachusetts,” *Journal of Marriage and the Family*, 35 (Aug. 1973), 419–428; Richard D. Brown, „Modernization and the Modern Personality in Early America, 1600–1865: A Sketch of A Synthesis,” *Journal of Interdisciplinary History*, 2 (Winter 1972), 201–228; and Maris Vinovskis, „Socioeconomic Determinants of Interstate Fertility Differentials in the United States in 1850 and 1860,” *Journal of Interdisciplinary History*, 6 (Winter 1976), 375–396.

C. Születés szabályozás

Emily Coleman, „Infanticide in the Early Middle Ages,” in Susan M. Stuard, ed., *Women in Medieval Society* (Philadelphia: 1976), 47–70; Richard Trexler,

„Infanticide in Florence: New Spurses and First Results,” *History of Childhood Quarterly*, 1 (Summer 1973), 98–116; Barbara Kellum, „Infanticide in England in the Later Middle Ages,” *History of Childhood Quarterly*, 1 (Winter 1974), 367–388; Peter Hoffer and N.E.H. Hull, *Infanticide in England and New England, 1558–1803* (New York: 1979).

James C. Mohr, *Abortion in America: The Origins and Evolution of National Policy, 1800–1900* (New York: 1978).

Daniel Scott Smith, „Family Limitation, Sexual Control, and Domestic Feminism in Victorian America,” in *Clio’s Consciousness Raised*, 119–136.

Kenneth Lockridge, *Literacy in Colonial New England: An Enquiry into the Social Context of Literacy in the Early Modern West* (New York: 1974).

Linda Gordon, *Woman’s Body, Woman’s Right A social History of Birth Control in America* (New York: 1976).

James Reed, *From Private Vice to Public Virtue: The Birth Control Movement and American Society Since 1830* (New York: 1978), Gordon, in *Woman’s Body*, maintains that contraceptives were not widely used.

Appeared: David M. Kennedy, *Birth Control in America: The Career of Margaret Sanger* (New Haven: 1970).

Louise Tilly, „Individual Lives and Family Strategies in the French Proletariat,” *Journal of Family History*, 4 (Summer 1979), 137–152; William Langer, „Origins of the Birth Control Movement in England in the Early 19th Century,” *Journal of Interdisciplinary History*, 5 (1974–5), 669–686.

Angus McLaren, „Contraception and the Working Classes: The Social Ideology of the English Birth Control Movement in its Early Years,” *Comparative Studies in Society and History*, 18 (1976), 236–251. See also Robert Schnucker, „Elizabethan Birth Control and Puritan Attitudes,” *Journal of Interdisciplinary History*, 4 (Spring 1975), 655–667.

Robert V. Wells, „Demographic Change and the Life Cycle of American Families,” in Theodore K. Rabb and Robert I. Rotberg, eds., *The Family in History’ Interdisciplinary Essays* (New York: 1971), 85–94.

Edward Shorter, „Female Emancipation, Birth Control and Fertility in European History,” *American Historical Review*, 78 (June 1973), 605–640; Louise Tilly, Joan Scott and Miriam Cohen, „Women’s Work and European Fertility Patterns,” *Journal of Interdisciplinary History*, 6 (Winter 1976), 447–476.

D. Szexualitás

Howard Gadlin, „Private Lives and Public Order: A Critical View of the History of Intimate Relations in the U.S.,” *Massachusetts Review*, 17 (Summer 1976), 304–330.

Peter T. Cominos, „Late-Victorian Sexual Respectability and the Social System,” *International Review of Social History*, 8 (1963), 18–48, 216–250. A collection of documents, with a useful introduction, is Ronald G. Walters, ed., *Primers for Prudery: Sexual Advice to Victorian America* (Englewood Cliffs, N.J.: 1974).

G.J. Barker-Benfield, *The Horrors of the Half-Known Life: Male Attitudes Toward Women and Sexuality in Nineteenth-Century America* (New York: 1986).

(For an interpretation of purity ideas as they relate to men, see Carroll Smith-Rosenberg, „Sex as Symbol in Victorian Purity: An Ethnohistorical Analysis of Jacksonian America,” in John Demos and Sarane Spence Babcock, eds., *Turning Points: Historical and Sociological Essays on the Family* (Chicago: 1978), S212–S247.)

On the relationship between reform movements and sexuality, see Sidney Ditzion, *Marriage, Morals, and Sex in America: A History of Ideas*, (expanded edition, New York: 1978); Maren Lockwood Carden, *Oneida: Utopian Community to Modern Corporation* (Baltimore: 1969); Ronald G. Walters, „The Erotic South: Civilization and Sexuality in American Abolitionism,” *American Quarterly*, 25 (May 1973), 177–201; and D'Ann Campbell, „Women's Life in Utopia The Shaker Experiment in Sexual Equality Reappraised – 1800 to 1860,” *New England Quarterly*, 51 (March 1978), 23–38.

Nancy F. Cott, „Passionlessness: An Interpretation of Victorian Sexual Ideology, 1790–1850,” *Signs*, 4 (Winter 1978), 219–236.

Linda Gordon, „Voluntary Motherhood: The Beginnings of Feminist Birth Control Ideas in the United States,” in *Clio's Consciousness Raised*, 54–71 and *Woman's Body, Woman's Right*.

Charles E. Rosenberg, „Sexuality, Class and Role in Nineteenth-Century America,” *American Quarterly*, 25 (May 1973), 131–153.

Carl N. Degler, „What Ought to Be and What Was: Women's Sexuality in the Nineteenth-Century,” *American Historical Review*, 79 (Dec. 1974), 1467–1490. See also Reed, *From Private Vice to Public Virtue*.

Carroll Smith-Rosenberg, „The Female World of Love and Ritual: Relations Between Women in Nineteenth-Century America,” *Signs*, 1 (Autumn 1975), 1–29.

Martha Vicinus, ed., *Suffer and Be Still and A Widening Sphere: Changing Roles of Victorian Women* (Bloomington, Ind.: 1977).

On Prostitution see, Judith R. and Daniel J. Walkowitz, „We are Not Beasts of the Field: Prostitution and the Poor in Plymouth and Southampton under the Contagious Diseases Acts,” in *Clio's Consciousness Raised*, 192–225.

Lucie Cheng Hirata, „Chinese Immigrant Women in Nineteenth-Century California,” in Berkin and Norton, *Women of America*, 224–244, and Yuji Ichioka, „Ameyuki-san: Japanese Prostitutes in Nineteenth-Century America,” *Amerasia*, 4 (1977), 1–21.

Nathan G. Hale, Jr., *Freud and the Americans The Beginnings of Psychoanalysis in the United States, 1876–1917* (New York: 1971), ch. 2.

James R. McGovern, „The American Woman's Pre-World War I Freedom in Manners and Morals,” *Journal of American History*, 60 (September 1968), 315–333.

Daniel Scott Smith, „The Dating of the American Sexual Revolution: Evidence and Interpretation,” in Gordon, *The American Family*, 426–438.

Regina Markell Morantz, „The Scientist as Sex Crusader: Alfred C. Kinsey and American Culture,” *American Quarterly*, 29 (Winter 1977), 563–589.

E. Gyermeknevelés

Abigail J. Stewart, David G. Winter, and A. David Jones, „Coding Categories for the Study of Child-Rearing from Historical Sources,” *Journal of Interdisciplinary History*, 5 (Spring 1975), 687–701; Nancy F. Cott, „Notes Toward an Interpretation of Antebellum Childrearing,” *The Psychohistory Review*, 6 (Spring 1978), 4–20.

J. William Frost, *The Quaker Family in Colonial America: A Portrait of the Society of Friends* (New York: 1973).

Ruth. H. Bloch, „American Feminine Ideals in Transition: The Rise of the Moral Mother, 1785–1815,” *Feminist Studies*, 4 (June 1978), 101–126.

Linda K. Kerber, „Daughters of Columbia: Educating Women for the Republic, 1787–1805,” in Stanley Elkins and Eric McKittrick, eds., *The Hofstadter Aegis: A Memorial* (New York: 1974), 36–59 and her „The Republican Mother: Women and the Enlightenment – An American Perspective,” *American Quarterly*, 28 (Summer 1976), 187–205.

Daniel Scott Smith, „Parental Power and Marriage Patterns: An Analysis of Historical Trends in Hingham, Massachusetts,” *Journal of Marriage and the Family*, 35 (Aug. 1973), 419–428.

Daniel Scott Smith and Michael S. Hindus, „Premarital Pregnancy in America, 1640–1971: An Overview and an Interpretation,” *Journal of Interdisciplinary History*, 5 (Spring 1975), 537–570.

F. Jogi helyzet

Nancy F. Cott, „Divorce and the Changing Status of Women in Eighteenth-Century Massachusetts,” *William and Mary Quarterly*, 33 (Oct. 1976), 586–614.

Nancy F. Cott *Eighteenth-Century Family and Social Life Revealed in Massachusetts Divorce Records*, *Journal of Social History*, 10 (Fall 1976), 20–43, and K. Kelly Weisberg, „'Under Greet Temptations Heer': Women and Divorce in Puritan Massachusetts,” *Feminist Studies*, 2 (1975), 183–193; William L. O'Neill, *Divorce in the Progressive Era* (New Haven: 1967).

Albie Sachs and Joan Joff Wilson, *Sexism and the Law: A Study of Male Beliefs and Judicial Bias* (Oxford: 1978), 69–80; Joan Hoff Wilson, „The Illusion of Change: Women and the American Revolution,” in Alfred F. Young, ed., *The American Revolution, Explorations in the History of American Radicalism* (DeKalb, Ill.: 1976), 383–446.

G. Vallás

Janis Calvo, „Quaker Women Ministers in Nineteenth-Century America,” *Quaker History*, 63 (Autumn 1974), 75–93; Kirk Jeffrey, „Marriage, Career, and Feminine Ideology in Nineteenth-Century America: Reconstructing the Marital Experience of Lydia Maria Child, 1828–1874,” *Feminist Studies*, 2 (1975), 113–120; Katharine DuPre Lumpkin, *The Emancipation of Angelina Grimké* (Chapel Hill: 1974); Blanche Glassman Hersh, *The Slavery of Sex: Feminist-Abolitionists in America* (Urbana, Ill.: 1978).

H. Nőtársulások

Blanche Wiesen Cook, „Female Support Networks and Political Activism: Lillian Wald, Crystal Eastman, Emma Goldman,” *Chrysalis*, No. 3 (n.d.), 43–61, and her *Crystal Eastman On Women and Revolution* (New York: 1978), Jonathan Katz, *Gay American History: Lesbians and Gay Men in the U.S.A.* (N.Y.: 1976).

I. Nevelés

Jill K. Conway, „Perspectives on the History of Women's Education in the United States,” *History of Education Quarterly*, 14 (Spring 1974), 1–12, and „Women Reformers and American Culture, 1870–1930,” *Journal of Social History*, 5 (Winter 1971), 164–177.

Margaret L. King, „Thwarted Ambitions: Six Learned Women of the Renaissance,” *Soundings*, 59 (Fall 1976), 280–304, and Susan G. Bell, „Christine de Pisan: Humanism and the Problem of a Studious Woman,” *Feminist Studies*, 3 (Spring 1976), 173–184.

III. A KÖZÉLET SZFÉRÁJA

A. A nők politikai helyzete és az állam

Klasszikus munkák

Sarah B. Pomeroy, „Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity” (New York: 1975). See her other works: „A Classical Scholar's Perspective on Matriarchy,” in *Liberating Women's History*, 217–223; „The Relationship of the Married Woman to her Blood Relatives in Ancient Rome,” *Ancient Society*, 7 (Spring 1976), 67–69; and „Technikai kai Mousikai: The Education of Women in the Fourth Century and in the Hellenistic Period,” *American Journal of Ancient History*, 2 (1977), 51–68.

Froma Zeitlin, „The Dynamics of Misogyny: Myth and Mythmaking in the Oresteia,” *Arethusa*, 11 (Spring-Fall 1978), 149–184. Other interdisciplinary studies of classical women include: Mary Lefkowitz, „The Motivation for St. Perpetua's Martyrdom,” *Journal of the American Academy of Religion*, 44 (Sept. 1976), 417–426; Judith Hallett, „Sappho and Her Social Context,” *Signs*, 4 (Spring 1979), 447–464; James Redfield, „The Women of Sparta,” *Classical Journal*, 73 (Dec. Jan. 1977/78), 146–161; Marjorie Lightman and William Zeisel, „Univira: An Example of Continuity and Change in Roman History,” *Church History*, 46 (March 1977), 19–32. See also the surveys by Marilyn Arthur, „Early Greece: Origins of the Western Attitude Towards Women,” *Arethusa*, 6 (Spring 1973), 7–58, and „Recent Scholarship: Classics,” *Signs*, 2 (Winter 1976), 382–403.

Európa

Joan Kelly-Gadol, „Did Women Have a Renaissance?” in *Becoming Visible*, 139.

Kathleen Casey, „The Cheshire Cat: Reconstructing the Experience of Medieval Women,” in *Liberating Women's History*, 224–249.

Ruth Kelso, *Doctrine for the Lady of the Renaissance* (Urbana Ill.: 1956).
For a study of medieval gender roles, see Caroline W. Bynum, „Jesus as Mother and Abbot as Mother: Maternal Image in 12th-Century Cistercian Writing,” *Harvard Theological Review*, 70 (July 1977), 257–284.

JoAnn McNamara and Suzanne Wemple, „The Power of Women Through the Family in Medieval Europe, 500–1100,” in *Clio's Consciousness Raised*, 103–118, and „Sanctity and Power: The Dual Pursuit of Medieval Women,” in *Becoming Visible*, 90–118.

Sue Sheridan Walker, „Widow and Ward: The Feudal Law of Child Custody in Medieval England,” *Feminist Studies*, 3 (Spring 1976), 104–116.

Guido Ruggiero, „Sexual Criminality in Early Renaissance Venice,” *Journal of Social History*, 8 (Fall 1974), 18–37.

John Benton, „Clio and Venus: An Historical View of Courtly Love,” in F.X. Newman, ed., *The Meaning of Courtly Love*, (Albany: 1968), 35.

Nancy L. Roelker, *Queen of Navarre: Jeanne d'Albret* (Cambridge: Mass.: 1968).

H. C. Erik Midelfort, *Witch-Hunting in Southwestern Germany 1562–1684* (Stanford: 1972) and E. William Monter, *Witchcraft in France and Switzerland* (Ithaca: 1976), (See also John Demos, „Underlying Themes in the Witchcraft of Seventeenth Century New England,” *American Historical Review*, 75 (June 1970), 1311–1326 and Paul Boyer and Stephen Nissenbaum, *Salem Possessed: The Social Origins of Witchcraft* (Cambridge, Mass.: 1974).

Barbara Hanawalt, „The Female Felon in Fourteenth-Century England,” *Viator*, 5 (1974), 253–268 and Carol Z. Weiner, „Sex Roles and Crime in Late Elizabethan Hertfordshire,” *Journal of Social History*, 8 (Fall 1974), 38–60.

Mary S. Hartman, *Victorian Murderesses* (New York: 1977) See also Nancy Tomes, „A Torrent of Abuse: Crimes of Violence Between Working-Class Men and Women in London, 1840–1875,” *Journal of Social History*, 11 (Spring 1978), 328–345.

On the French Revolution see Jane Abray, „Feminism in the French Revolution,” *American Historical Review*, 80 (1975), 43–62; and Ruth Graham, „Loaves and Liberty: Women in the French Revolution,” in *Becoming Visible*, 238–254.

Carolyn C. Lougee, *Le Paradis des Femmes: Women, Salons and Social Stratification in 17th-Century France* (Princeton: 1976).

Natalie Zemon Davis, „Women on Top,” in her *Society and Culture in Early Modern France* (Stanford: 1975).

U.S.A.

Marylynn Salmon, „Equality or Submersion? Feme Covert Status in Early Pennsylvania,” in Berkin and Norton, *Women of America*, 92–113.

Suzanne D. Lebsack, „Radical Reconstruction and the Property Rights of Southern Women,” *The Journal of Southern History*, 63 (May 1977), 195–216. See also, John D. Johnson, „Sex and Property,” *New York University Law Review*, 17 (Dec. 1972), 1034–1092, and Peggy A. Rabkin, „The Origins of Law Reform: The Social Significance of the Nineteenth-Century Codification Movement and its Contribution to the Passage of the Early Married Women's Property Acts,” *Buffalo Law Review*, 24 (Spring 1975), 683–760.

B Reform mozgalom

On European religion see Joan Morris, *The Lady Was a Bishop* (New York: 1973), and several studies of women during the Protestant Reformation: especially Natalie Zemon Davis, „City Women and Religious Change,” in her *Society and Culture*; Nancy L. Roelker, „The Appeal of Calvinism to French Noblewomen in the 16th Century,” *Journal of Interdisciplinary History*, 2 (Spring 1972), 391–418; and the three volumes (in a more traditional vein) by Roland M. Bainton, *Women of the Reformation* (Minneapolis: 1970–1977). See also Joyce Irwin, „Anna Maria von Schurmann: From Feminism to Pietism,” *Church History*, 46 (March 1977), 48–92.

Janet Wilson James, ed., „Women and Religion,” a special issue of *The American Quarterly*, 30 (Winter 1978).

Mary Maples Dunn, „Saints and Sisters: Congregational and Quaker Women in the Early Colonial Period,” *American Quarterly*, 30 (Winter 1978), 582–601. and „Women of Light,” in Berkin and Norton, *Women of America*, 114–133. See also Margaret W. Masson, „The Typology of the Female as a Model for the Regenerate: Puritan Preaching, 1690–1730,” *Signs*, 2 (Winter 1976), 304–315; Laurel Thatcher Ulrich, „Vertuous Women Found: New England Ministerial Literature, 1668–1735,” *American Quarterly*, 28 (Spring 1976), 20–40; and Lyle Koehler, „The Case of the American Jezebels: Anna Hutchinson and Female Agitation during the Years of Antinomian Turmoil, 1636–1640,” *William and Mary Quarterly*, 31 (Jan. 1974), 55–78.

Nancy F. Cott, *The Bonds of Womanhood: Woman's Sphere' in New England, 1780–1835* (New Haven: 1977).

Gerda Lerner, *The Grimké Sisters of South Carolina: Pioneers for Women's Rights and Abolition* (N.Y.: 1967).

Alice S. Rossi, „Social Roots of the Women's Movement in America,” in her *The Feminist Papers from Adams to de Beauvoir* (New York: 1973), 214–281. Keith Melder, *Beginnings of Sisterhood The American Woman's Rights Movement, 1800–1850* (New York: 1977) and Anne M. Boylan, „Evangelical Womenhood in the Nineteenth Century: The Role of Women in Sunday Schools,” *Feminist Studies*, 4 (Oct. 1978), 62–80; Carroll Smith-Rosenberg, „Beauty, the Beast and the Militant Woman: A Case Study in Sex Roles and Social Stress in Jacksonian America,” *American Quarterly*, 24 (Oct. 1971), 562–584; Barbara J. Berg, *The Remembered Gate: Origins of American Feminism, The Woman and the City, 1800–1860* (New York: 1978).

Mary P. Ryan, „The Power of Women's Networks: A Case Study of Female Reform in Antebellum America,” *Feminist Studies*, 5 (Spring, 1979), 66–85.

Mary P. Ryan, „A Women's Awakening: Evangelical Religion and the Families of Utica, N.Y., 1800–1940,” *American Quarterly*, 30 (Winter 1978), 602–623.

Barbara Welter, „The Feminization of American Religion, 1800–1860,” in *Clio's Consciousness Raised*, 137–157, and „She Hath Done What She Could: Protestant Women's Missionary Careers in Nineteenth-Century America,” *American Quarterly*, 30 (Winter 1978), 624–638.

Ann Douglas, *The Feminization of American Culture* (New York: 1977).

David Pivar, *Purity Crusade: Sexual Morality and Social Control, 1868–1900* (Westport, Conn: 1973).

John C. Burnham, „Medical Inspection of Prostitutes in America in the Nineteenth Century: The St. Louis Experiment and Its Sequel,” *Bulletin of the History of Medicine*, 45 (1971), 203–218; Paul Boyer, *Purity in Print: The Vice-Suppression Society and Book Censorship in America* (New York: 1968).

Barbara Brenzel, „Lancaster Industrial School for Girls,” *Feminist Studies*, 3 (1975), 40–53; Estelle B. Freedman, „Their Sisters Keepers: An Historical Perspective on Female Correctional Institutions in the United States: 1860–1900,” *Feminist Studies*, 2 (1974), 77–95; Eric Anderson, „Prostitution and Social Justice: Chicago, 1910–15,” *Social Service Review*, 48 (June 1974), 203–228; Steven Schlossman and Stephanie Wallach, „The Crime of Precocious Sexuality: Female Juvenile Delinquency in the Progressive Era,” *Harvard Educational Review*, 48 (Feb. 1978), 65–94. See also Judith Walkowitz, „The Making of an Outcast Group: Prostitutes and Working Women in Nineteenth Century Plymouth Southampton,” in Vicinus, ed., *A Widening Sphere*, 72–93, and Deborah Gorman, „The Maiden Tribute of Babylon’ Reexamined: Child Prostitution and the Idea of Childhood in Late-Victorian England,” *Victorian Studies*, 21 (Spring 1978), 353–379.

Allen F. Davis, *Spearheads for Reform: The Social Settlements and the Progressive Movement, 1890–1914* (New York: 1967).

Lynn Gordon, „Women and the Anti-Child Labor Movement in Illinois, 1890–1920,” *Social Service Review*, 51 (June 1977), 228–248 and James Johnson, „The Role of Women in the Founding of the United States Children’s Bureau,” in Carol V. R. George, ed., *‘Remember the Ladies’: New Perspectives on Women in American History: Essays in Honor of Nelson Manfred Blake* (Syracuse: 1975), 179–196. There is no modern study of the late nineteenth-century temperance movement, but see Ross Evans Paulson, „Women’s Suffrage and Prohibition: A Comparative Study of Equality and Social Control (Glenview, Ill.: 1973).

Jacqueline Dowd Hall, *Revolt Against Chivalry: Jessie Daniel Ames and the Women’s Campaign Against Lynching* (New York: 1979). Julie Ray Jeffrey: „Women in the Southern Farmers’ Alliance: A Reconstruction of the Role and Status of Women in the Late Nineteenth-Century South,” *Feminist Studies*, 3 (Fall 1975), 72–91.

Gerda Lerner, „Early Community Work of Black Club Women,” *Journal of Negro History*, 59 (April 1974) 112–117. See also Sharon Harley and Rosalyn Terborg-Penn, eds., *The Afro-American Woman: Struggles and Images* (New York: 1978).

C. Választójog

Eleanor Flexner, *Century of Struggle: The Woman’s Rights Movement in the United States* (New York: 1959).

Carl N. Degler, „Revolution Without Ideology: The Changing Place of Woman in America,” in Robert Jay Lifton, ed., *The Woman in America* (Boston: 1964), 193–210.

Aileen S. Kraditor, *The Ideas of the Woman Suffrage Movement, 1890–1920* (New York: 1965).

Rosalyn M. Terborg-Penn, „The Historical Treatment of Afro-Americans in the

Woman's Movement, 1900–1920 A Bibliographic Essay," *A Current Bibliography on African Affairs*, 7 (Summer 1974), 245–259.

William L. O'Neill, *Everyone Was Brave: A History of Feminism in America* (Chicago: 1969).

Ellen Carol DuBois, *Feminism and Suffrage: The Emergence of an Independent Women's Movement in America, 1848–1869* (Ithaca: 1978).

Sharon Hartman Strom, „Leadership and Tactics in the American Woman Suffrage Movement: A New Perspective from Massachusetts," *Journal of American History*, 62 (Sept. 1975), 296–315.

Anne F. Scott and Andrew M. Scott, eds., *One Half the People: The Fight for Woman Suffrage* (Philadelphia: 1975), Mary Jo Buhle and Paul Buhle, eds., *The Concise History of Woman Suffrage: Selections from the Classic Work of Stanton, Anthony, Gage and Harper* (Urbana, Ill.: 1978).

J. Stanely Lemons, *The Woman Citizen: Social Feminism in the 1920s* (Urbana, Ill.: 1973), 153–180.

Estelle B. Freedman, „The New Woman: Changing Views of Women in the 1920s," *Journal of American History*, 61 (Sept, 1974), 372–393.

Maren Lockwood Carden, *The New Feminist Movement* (New York: 1974); William H. Chafe, *Women and Equality: Changing Patterns in American Culture* (New York: 1977).

Sara M. Evans, *Personal Politics: The Roots of Women's Liberation in the Civil Rights Movement and the New Left* (New York: 1978).

Louise A. Tilly, „Women and Collective Action," in Dorothy McQuigan, ed., *The Role of Women in Conflict and Peace* (Ann Arbor, 1977, 31–34; Louise M. Young, „Women's Place in American Politics: The Historical Perspective," *Journal of Politics*, 38 (Aug. 1976), 295–335.

D. A nők és a 20-as évek politikai mozgalmai

Barbara Engel, „Women as Revolutionaries: The Case of the Russian Populist," in *Becoming Visible*, 346. See also, Amy Hackett, „Feminism and Liberalism in Wilhelmine Germany, 1890–1918," in *Liberating Women's History. An important study of female activism in Spain is Temma Kaplan, Anarchists of Andalusia, 1868–1903* (Princeton: 1977).

Marilyn Boxer and Jeanne Quataert, *Socialist Women* (N.Y.: 1978), 15, in Karen Honeycutt „Clara Zetkin: A Socialist Approach to the Problem of Women's Oppression," *Feminist Studies*, 3 (Summer 1976), 131–141. The question of feminism and socialism is discussed in articles by M. J. Boxer, Persis Hunt, and Charles Sowervine in a special issue of the journal, *Third Republic/Troisième République*, 3–4 (1977). On socialism and women in the U.S. see Mari Jo Buhle, „Women and the Socialist Party," *Radical America*, 4 (Feb 1970), 36–55, and William C. Pratt, „Women and American Socialism: The Reading Experience," *Pennsylvania Magazine of History and Biography*, 99 (Jan. 1975), 72–91.

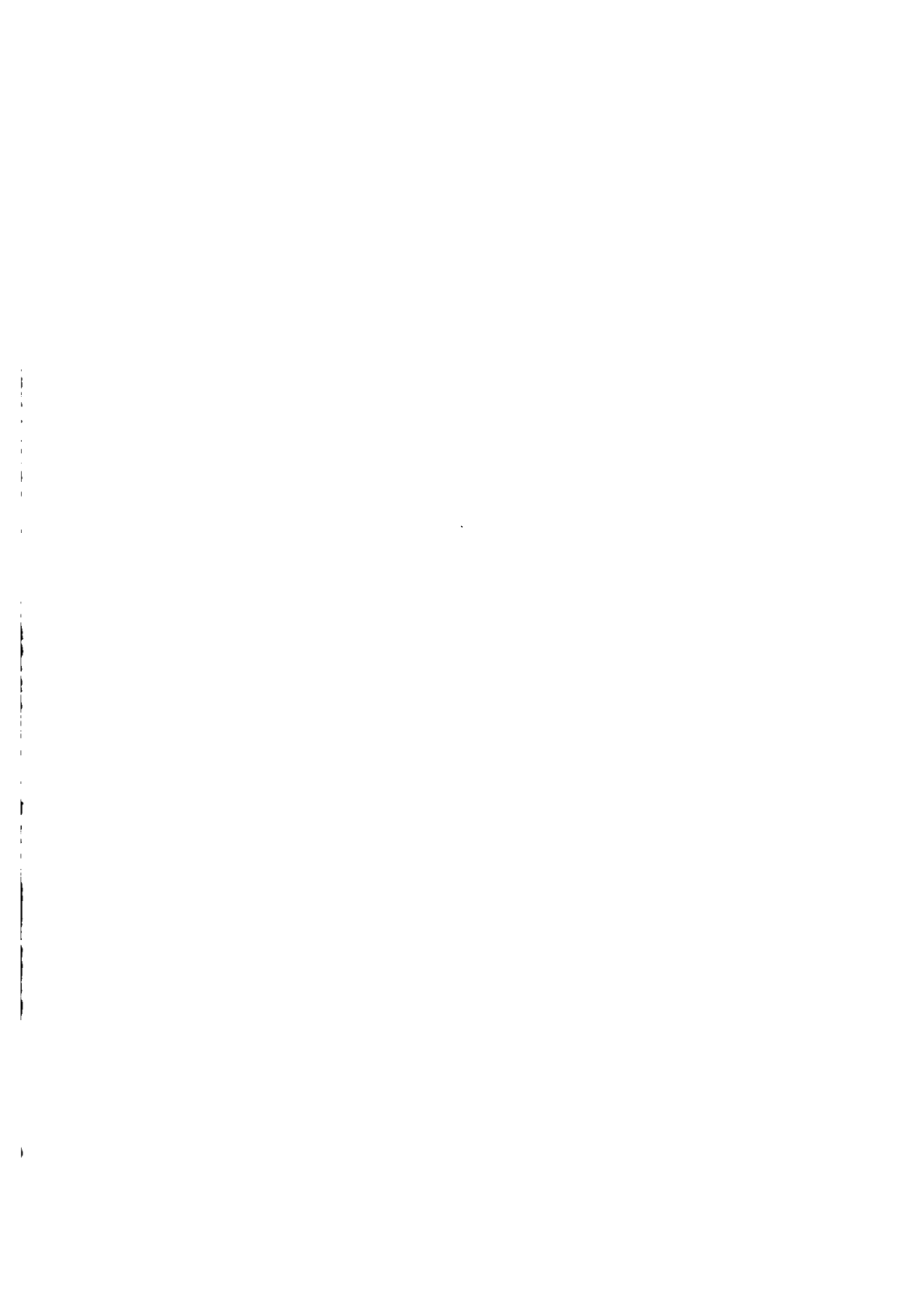
Richard Stites, *The Woman's Liberation Movement in Russia: 1860–1930* (Princeton: 1978).

Beatrice Farnsworth, „Bolshevism, the Woman Question, and Aleksandra

Kollontai,” in *Socialism Women*, 182–214, and Dorothy Atkinson, Alexander Dallin and Gail Lapidus, eds., *Women in Russia* (Stanford: 1977).

Claudia Koonz and Renate Bridenthal, „Beyond Kinder, Küche, Kirche: Weimar Women in Politics and Work” in *Liberating Women’s History*, 301–329 (quote, 320). See also Koonz’s „Conflicting Allegiances: Political Ideology and Women Legislators in Weimar Germany,” *Signs*, 1 (Spring 1976), 663–683, and her analysis of autobiographies of female Nazi activists, „Nazi Women Before 1933 Rebels Against Emancipation,” *Social Science Quarterly*, 56 (March 1976), 553–563.

Hibaigazítás az 1981/4-es szám 83. oldalához. A 21–23. sor helyesen a következőképpen hangzik: Hogy céljukat elérjék a burzsuá szovjetológusok készek bármely eszmét, a kadet, a mensevik és az eszer koncepciók mellett még a százötven éves múltból, például az orosz szlavofilek, A. Tocqueville munkáinak vagy de Custine márk naplójának szellemét is felidézni.

57779

z

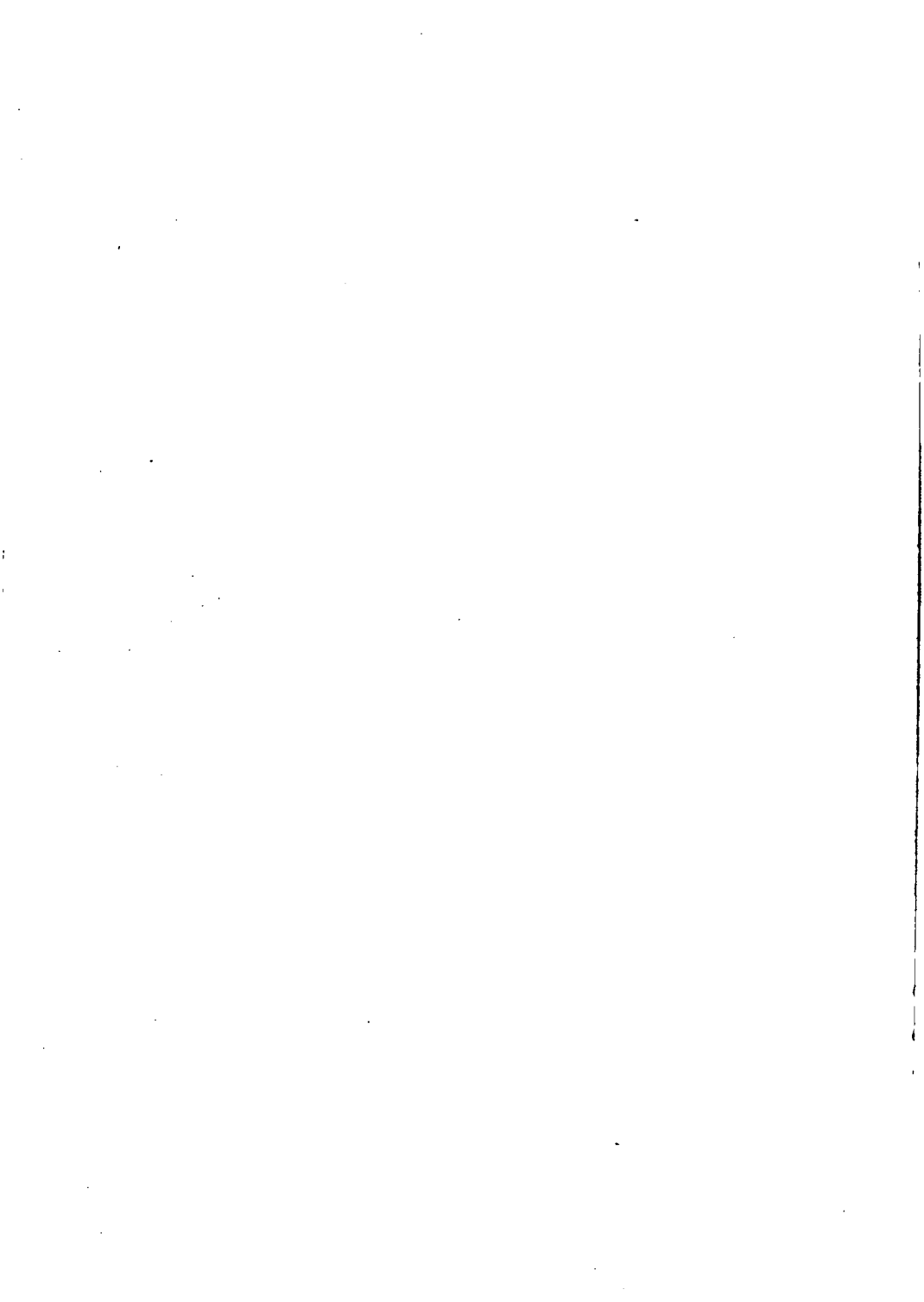
VILÁGTÖRTÉNET

1982 JUN 2 8

'82/2

STEK-401.

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

ARAB VILÁG

Simon Róbert: A muszlim történet kutatásának dekolonizálása (Kutatástörténeti vázlat)	3
--	---

Klasszikus kor

Korán (részletek)	32
Simon Róbert: Ibn Haldūn-ról	45
Ibn Haldūn: részletek	48
Maxime Rodinson: Gazdaságtörténet és a társadalmi osztályok története a muszlim világban	72
Claude Cahen: Néhány szó a muszlim világ kereskedelmének hanyatlásáról a középkor végén	91

Modern kor

A. Laroui: Tradíció és tradicionalizáció – Marokkó	98
A. Zghal: Nemzetépítés a Magrib országaiban	108

Történetírói arckép

Simon Róbert: J. Wellhausen	133
J. Wellhausen: II. ʿUmar és a Mawālī	139

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.**

Éves előfizetési díj: 92.– Ft, példányonkénti eladási ár: 23.– Ft.

Index-száma: 25.886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László

Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete

Kiadásért felelős: Ránki György

8212973 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

SIMON RÓBERT:

A MUSZLIM TÖRTÉNET KUTATÁSÁNAK DEKOLONIALIZÁLÁSA (Kutatástörténeti vázlat)

I. Elméleti problémák

Antonioni 1975-ben készült filmjének, a *Foglalkozása riporter*-nek a hőse, David Locke először mint az objektivitásban tetszelgő (valójában cinikusan bármit „szállító”) riporterként közeledik a „harmadik világhoz”, mint politikai csemegéhez, később – megcsömörlése után – mint félreértésen alapuló, botcsinálta szimpatizáns. Az első kísérlet vígjátéki felhangokkal, a másik, némi pátoszt nem nélkülöző rezignáltsággal ér véget. Az „európaiság” úgy találtatik könnyűnek, hogy a „másik”, az ismeretlen világ – ön-maga természetét föl sem tárva – pusztán tükröt tart az előbbi elé.

A „harmadik világ” mint önálló szereplő megjelenése a világpolitika színpadán, a jelek szerint, a társadalomtudományok terén megdőntött néhány – már-már dogmává kövült – hiedelmet, s alapvető történeti kategóriák újrazivizsgálását tűzte napirendre. A kettő szorosan összefügg egymással. Visszavonhatatlanul megdőlt a felfogás, hogy a – már-már elefántiázisszerűen „túlfejlett” (polgári) orientalisztikának érdemleges mondanivalója lenne – adott esetben – a muszlim történeti mozgás sui generis jellegéről, s nem csak az európai fejlődés hiányát variálná unos-untalan, azt is a politika-történelemre, a városi életre és a magas kultúrára redukálva. Megdőlt egyúttal az a naív illúzió is, hogy az enyhén szólva „alulfejlett” marxista orientalisztikai kutatás (amely sokszor az előbbit használta fel „marxista szellemben”) általános társadalomelmélete a marxista formációelmélet birtokában további kutatás és értelmezés nélkül mindent képes lenne megmagyarázni.

A Bandung (1955) utáni utóbbi negyedszázad ugyancsak változatos történelme mindkét dogmát megtépázta. Ami az elsőt, a (polgári) orientalisztika radikális bírálataát illeti – tárgyunknál, az arab világnál maradván – utalok olyan fontos és mélyreható ideológiakritikai munkákra (Abdel-Malek 1963; Laroui 1973a; Zghal és Karoui 1973; Hodgson 1974; Coury 1975; Turner 1978; Said 1978), amelyek meggyőzően tárták fel az európai orientalisztika – *legjobb esetben* durkheimi, vagy weberi megalapozottságú európacentrikus Kelet-látásmódját, amely naívvul az európai kapitalizmust

teszi meg a világtörténelmi mozgás céljának, zsinórmértékének; ezt az eljárást Marx találóan így jellemezte: „az úgynevezett történelmi fejlődés egyáltalában azon nyugszik, hogy az utolsó forma a múltbelieket önmagához vezető fokoknak tekinti, és minthogy ritkán és egészen meghatározott feltevételek között képes önmagát bírálni...ezeket mindig egyoldalúan fogja fel.” (MEM 46/1:31). Az orientalisztika Keletet tehát vagy egyszerűen holmi *hiánytársadalomnak* értékelte, tehát az európai fejlődés pusztá negativitásának (szívének kedves módon főleg a középosztály, de általában az *osztály*, a *forradalom*, a *nemzet*, az *individualitás*, a nyugat-európai *város*, egyáltalában a *fejlődés*, a *modernizáció* hiánytársadalmának – ez utóbbi ideológikus fogalom bírálathoz ld. Wallerstein 1980), vagy pedig a polgári „ember” amolyan korcs „előemberének” tartotta. E megközelítés alapvetően *internalista* szemléletű, hiszen a fejlődésképtelenség, megrekedés sőt a visszafejlődés oka e társadalmak néhány rendszer-immanens invariánsa lenne (pl. kulturális faktorok: ld. Laroui 1973b G.E. v. Grunebaum- bírálata; az iszlám mint a pazarló katonai nemesség vallásossága, s ennek korrelatívuma, a vállalkozó polgárság hiánya kizárja a célracionalitást és a tőkeakkumulációt: ld. Turner 1974 bírálata Weber iszlámfelfogásáról; az iszlám mint társadalomintegráló elv kapitalizmus-összeférhetetlensége: ennek kitűnő bírálata ld. Rodinson 1966; vagy a Durkheim-féle „mechanikus szolidaritás” – ld. 1967: 98–101 – összes elméleti következménye: a Gesellschafttal szembe állított Gemeinschaft tradicionalizmusa, személyiséget kizáró kollektív tudata, „a személyi jogok egybeesése a tárgyi jogokkal”, a közvetítő különösök hiánya, a munkamegosztás kialakulatlan, vagy csökevényes volta, stb.: ld. bírálata Turner 1978).

A muszlim társadalom mint stagnáló „hiánytársadalom” felfogása átvezet a marxi/marxista Kelet-képhez, amelynek centrális kategóriája: az „ázsiai termelési mód”: a felvilágosodás (főleg Montesquieu), továbbá elsősorban Hegel és az angol utilitáriusok (ld. az utóbbiak és a marxi „ázsiai termelési mód” viszonyához: Turner 1974a; Anderson 1974: 469–472; Sawyer 1977: 30–39, 43. n. 9.) örökségét egyáltalában nem megszüntetve őrizte meg (nem érdektelen idéznünk az ázsiai termelési mód („átm”) lényegesebb és kevésbé lényeges mozzanatainak forrásait Perry Anderson nyomán: a föld állami tulajdona: Fr. Bernier, Montesquieu, R. Jones; elszigetelt faluközösségek: Hegel; történelemnélküliség: Montesquieu, Mill; hidraulikus közmunkák: A. Smith, Mill; „általános rabszolgaság”: Montesquieu, Hegel; örökletes nemesség hiánya: Macchiavelli, Bacon, Montesquieu; a falu túlsúlya a város felett: Bernier, Smith; jogi biztosítékok hiánya: Bodin, Bernier, Montes-

quieu; ld. Anderson 1974: 472). Ezek között a leglényegesebb egybeesésnek — a többi mozzanat összefoglaló nemfogalmának — a stagnálás, a fejlődés hiánya látszik (ld. ennek „vegytiszta” megfogalmazásait: Hegel 1966: 164: „Ez a történelem is maga még túlnyomóan történelem nélküli, mert csak ugyanannak a fenséges pusztulásnak ismétlődése”, ill. i.m. 302: „Minden politikai forradalom tehát közömbösen zajlik le a közönséges indiai előtt; mert az ő sorsa nem változik”. Marx megfogalmazásában: *A Tőke* I. 1967:395: „A társadalom gazdasági alapelemeinek szerkezetét nem érintik a politikai felhőrégió viharai.” Ennek alapja a faluközösségek „egyszerű termelő organizmusának” változatlansága: ld. Hegel i.m. 301–2; Marx uo.) A marxi álláspont is — lévén kiindulása: az európai kapitalizmus genezisének vizsgálata jegyében a *szabad munkaerő* és a *tőkeakkumuláció* történeti előzményeinek számbavétele — a nem-európai fejlődés negatív mozzanatait hangsúlyozva, ugyancsak rendszerimmanens *hiányokat* emelt ki (földmagántulajdon hiányát, vagy — ugyancsak hegeli *előzményeket* átvéve — a természetadta közösség szubsztancialitásának tartozékaként tekintett egyest, stb.) s ennek az internalista szemléletnek: „a tőke civilizációs missziójának” externalista posztulátuma logikus fogalmi párja volt (Marx megfogalmazásában: „Az indiai társadalomnak egyáltalán nincsen történelme... A kérdés tehát nem az, hogy az angoloknak volt-e joguk meghódítani Indiát, hanem az, hogy a török, a perzsa vagy az orosz hódoltság alatt álló Indiát előnyösebbnek tartanók-e a brit hódoltság alatt álló Indiánál. Angliának kettős küldetést kell betöltenie Indiában: az egyik romboló, a másik újjáalkotó — a régi ázsiai társadalom megsemmisítése és a nyugati társadalom alapjainak lefektetése Ázsiában.”) (MEM 9:209).

Anélkül, hogy mélyebben belemehetnénk e kérdésbe, csak jelezni kívántuk, hogy szemben Marx Tőke-elemzésével, amely korszakalkotóan új, s a polgári társadalom totalitását valóban *konkrétan* kibontó (a történetelméleti és történeti elemzési szinteket egyedülálló zsenialitással szervesítő), tehát szemben eredeti Európa-képével, a nem-európai fejlődést illetően Marx is lényegében átvette a felvilágosodás, A. Smith, Hegel és az angol utilitarianusok Kelet-képét (ld. Turner 1978; Simon R. 1980). Ebben az értelemben jogosan beszélhetünk Marx európacentrizmusáról (ld. Sawyer 1978: 223–4; Turner 1978:5), hiszen az eredeti tőkefelhalmozás szempontjából veszi elméletileg szemügyre a nem-európai fejlődést; hogy ezt a kortársak is így értették, egyértelműen bizonyítják Marx ama megjegyzései, amelyekkel elhárítja magát attól, hogy: „Történelmi vázlatomat a kapitalizmus nyugat-európai keletkezéséről feltétlenül át kell alakítani valami történelemfilozó-

fiai elméleté a fejlődés általános útjáról, amelyet végzettszerűen meg kell ten-
nie minden népek, bármilyen történelmi viszonyok között éljen is...”
(MEM 19:112; ld. még: MEM 19:280–1 .), „A tőke civilizációs missziójának”
már Marx által is megkérdőjelezett voltánál lényegesebb, hogy egyrészt elmé-
letileg: a tulajdonnéküliség (1853-as írások) közösségi földtulajdon (Grund-
risse, kései írások) állami tulajdon (*A tőke*) nagyon is lényeges – mert sok-
féle „termelési módot” feltételező – alternatívára épülő *elsajátítási mód*:
a földjáradék/adó egybeesése mellett, hogy ugyancsak több „termelési
módra” érvényes lehet, azt az ellentmondást veti föl, hogy nem tudjuk
megmagyarázni a tulajdonnéküliségből fakadó *osztálytagozódás-hiányt* a
többletterméket elsajátító és osztálytársadalmat feltételező állam meglétével
(ld. Hindess-Hirst 1975:178–220; Engels fölöttéb problematikus kétféle
állam- és osztályeredet kísérletéről az *Anti-Dühring*-ben, majd ennek feladá-
sáról *A család...*-ban ld. Sawyer 1977:69–75), konkrétan pedig az a probléma,
hogy az „ázsiai termelési mód” sziklaszilárd alapjának tekintett falu-
közösség mint közös földtulajdonos a legújabb történelmi kutatások szerint
valószínűleg nem létezett, vagy éppenséggel a fejlett államiság, esetleg a he-
lyét kereső kolonializmus terméke (ld. Anderson 1974:487–9 utalással D.
Thorner, L. Dumont, I. Habib kutatásaira, továbbá Algéria vonatkozásában
ld. Gallissot 1976: 175–246 .)

A „trikontinentális” népek színre lépésének szükségképpen napirend-
re kellett tűzniük az „ázsiai termelési mód” kérdését is – sok egyéb fontos
kérdés mellett. A magam részéről az a véleményem, hogy ezúttal sem mi,
európaiak teljesítettünk ezzel az elméleti fegyverrel „civilizációs missziót”
e népek felé, hanem az még leginkább bumerángxént felénk csapott vissza.
Nevezetesen, ennek az elméletileg is, történetileg is, a marxi termelési mód-
konceptiót a leginkább próbára tevő kategóriának a konkrét elemzése máris
fölvetette az 1930-as években vulgarizált formációelmélet sémájának revízió-
ját, továbbá azt a kérdést, hogy a kapitalizmusból elvont marxi termelési
mód kategóriákat milyen mértékben és módon lehet alkalmazni a kapitaliz-
muson kívüli (tehát pre- és posztkapitalista) fejlődésekre (e vonatkozásban
Hobsbawm 1964 elemzése látszik a legkomolyabbnak, s gyakorolt méltán
hatást máris); hiszen néhány – csak a kapitalizmusban pozitív jelentéssel
bíró -- invariáns (pl. Althusser: gazdaság-politikum-ideológia triásza, stb.)
ide-oda tologatása elzárja az utat a történelmi különösökből kiinduló, s egy-
úttal azokat magyarázó történelemelmélet még kidolgozandó kategóriája/ka-
tegóriái felé; (a korábbi steril kísérletek után Lukács *Ontológiájának* közép-

pontjában álló *munka*-kategória efféle felhasználhatóságának negatív tanulsága az első pozitív lépés e téren).

Ami az előbbi kérdéskörrel szorosan összefüggő új problémák felvetését illeti, elegendő utalnunk olyan – a marxizmus kiindulásból érthetően nem elemzett, vagy csak érintett – problémákra, mint az *egyenlőtlen fejlődés* – a jelenlegi kutatás homlokterében álló – kérdéskomplexumára (tárgyunk vonatkozásában ld. Amin 1970. 1973), ezzel kapcsolatban az *alulfejlettség* és a *perifériség* problematikája (ugyancsak tárgyunknál maradva: ld. Amin 1970. Laroui 1973b, 1974), a *nemzet* és *nacionalizmus* (ld. Lacheraf 1965, Tibi 1971, Cleveland 1971, Abdel-Malek 1972: 115–139, 177–243, a kötetünkben szereplő Zghal 1972: 136–166 tanulmányt, Rodinson 1972: 453–567; Amin 1976, 1979); a „hiány” álláspontok bírálatát (ld. Turner 1978: 153–166), az *osztály* (ld. pl. Duvignaud 1965; Mahmoud Hussein: 1969, 1975; Rodinson 1972: 245–293; ill. Rodinson – on: Cook, e.d. – 1970 kötetünkben szereplő tanulmányát, vagy Smith 1973 komparatív kísérletét), és *állam* (e téren, noha alapvetően Pakisztánt és Bangladeszt elemzi, paradigmatisztikus értékű Alavi 1972 tanulmánya, s jelentős kísérlet Magrib vonatkozásában: Hermassi 1975), a *hadserg* (ld. pl. Abdel-Malek 1972: 411–463; Tibi 1973; Abdel-Malek, ed. úttörő kollektív gyűjteményét), megkezdődtek az első regionális „dekolonizáló” szintézis-kísérletek (pl. Laroui 1970, 1975²), ideológiakritikai téren pedig elkezdődött a mai európai és amerikai „politikatudományi” kelet-megközelítések bírálatát (Tibi 1979). Ez utóbbi kutatási területet a magam részéről különösen fontosnak tartom – még pedig éppen a magyar tudományos élet szempontjából is. Arról van ugyanis szó, hogy a „harmadik világ”-kutatás a szocialista országokban most van kialakulóban. A nagy hagyományokkal rendelkező és a húszas évekig bizonyos területeken élvonalbeli orosz-szovjet orientalisztika a sztálini korszakban dogmatikussá merevedett és az adott politikai követelmények *ancillá*-ja lett. A kelet-európai országok közül legjobban nálunk sikerült megőrizni a szaktudományos kutatás önállóságát – azon az áron, hogy ez a kutatás alapvetően nyelvi-filológiai problémákra szorítkozott. A „harmadik világ” hallatlanul megnövekedett szerepe természetesen napirendre tűzte/tűzi azt a kérdést, hogy melyik diszciplínához is tartozzék e kutatási terület közelmúltjának és jelenének a vizsgálata. Nálunk a legutóbbi időkben szerveződő/szerveződött politikatudomány minden bizonnyal tárgyává teszi a „harmadik világ” kutatását. A korábbi tapasztalatok – számos esetben kudarcok – nyilván figyelmeztetni fogják a kutatókat arra, hogy a

modern problematika csak interdiszciplináris közelítéssel kutatható eredményesen.

A továbbiakban az eddigi kutatástörténet néhány csomópontját próbálom vázlatosan jellemezni. Ezek egy része – az előbbiekből érthetően – olyan problémakört alkot, amelyre a kutatás elsősorban sajátos európai szempontok miatt vetette a hangsúlyt. Szándékom természetesen nem egy csődtömeg részletekbe menő elősorjáztatása (ezt C. Cahen 1955, egy korszakot lezáró, immár történeti értékű „vádbeszéde” a maga idején belülről elvégezte), hanem olyan csomópontok érintése, amelyek feltehetően a kialakuló kritikus önreflexió részeként nem csak Európáról, hanem talán Keletről is mondanak valamit.

II. Termelési mód/társadalmi formáció problematika

Marx és Engels, ismeretes módon, alapvetően Indiával kapcsolatban dolgozták ki az „ázsiai termelési mód” ismérveit (lévén, hogy a 17–18. századi francia utazók, elsősorban F. Bernier, majd főképpen a brit gyarmati tisztviselők a 17–19. századi indiai állapotokhoz szolgáltaták a legtöbb – az utilitáriánusoktól eméletilag is földolgozott – adatot), ám e kategória első koherens körvonalazása – a híres 1853. évi levélváltásukban – tk. az arab történelem, ill. az iszlám apropóján történt. (Engels két levele Marxhoz: 1853. május 26, június 6.: *MEM* 28: 231–3, 240–246; Marx két levele: 1853. június 2, június 14.: *MEM* 28: 236–239, 249–253). Ebben az első körvonalazásban Engels a földmagántulajdon hiányának az okát az éghajlati viszonyokban, továbbá az állam közmunka-szervező tevékenységében látta (*MEM* 28: 242), míg Marx – aki akkortájt tanulmányozta Bernier-t, s ennek alapján aknáztá ki mélyrehatóan R. Jones két évvel korábban tanulmányozott művét, (ld. Sawyer 1977: 42–43) – az utóbbi mellett a faluközösség „magáért való kis világát” hangsúlyozta (*MEM* 28: 251–2). Ez a jellemzés lényegében egybevágott Bernier és az angol klasszikus közgazdászok nézeteivel; új mozzanat benne az, hogy az állami tulajdon *raison d'être*-jét az állam, mint az infrastruktúra „szolgáltató-funkciója” adja (ez lesz majd Engels – meglehetősen sok megoldatlan problémát felvető kettős állam-keletkezés teóriája közül az egyik út, ld. *MEM* 20: 146; az *Anti-Dühring*-ben még igen, *A család, a magántulajdon és az állam eredetében* már nem szereplő kettős állam-elmélet, – i.e. a közfunkciók delegálása, ill. az osztályantagonizmus terméke – ellentmondásait az „osztály” problematikájával ld.

Sawer 1977: 69–75). Az előbbi magyarázattal, tehát azzal, hogy a földmagántulajdon hiányának, ill. állami tulajdonának alapja az állam „szolgáltató funkciója” lenne, legalábbis inkonzisztensnek látszik Marx következő megjegyzése: „Mindenesetre úgy látszik, hogy egész Ázsiában elvileg először a mohamedánok szögezték le azt, hogy ’földtulajdon nem létezik’” (*MEM* 28: 253). Ez ugyanis – mint Anderson 1974: 482–3 és Sawer 1977: 44. n. 17. helyesen megjegyzi – a „keleti despotizmus” oka gyanánt a *belső* társadalmi funkció helyett (mellett ?) a *külső* hódítás, ill. a vallás mozzanatát hangsúlyozza (ld. ugyanezt a problémát még *MEM* 25: 745. 44. j.). Hozzá kell még tennünk ehhez, hogy a zárt faluközösségek és a „szolgáltató (hidraulikus) állam” kapcsolatából fakadó földmagántulajdon-hiány, ill. kizárólagos állami tulajdon posztulátumát és az ebből következő stacionárius jellegét az utóbbi kutatások erősen megkérdőjelezték, s a kutatások megállapították, hogy a két mozzanat – i.e. a földmagántulajdon hiánya és a „szolgáltató állam” infrastrukturális funkciója – nem annyira összetartozó, egymást föltételező, mint inkább alternatív elemek. Nevezetesen azok a területek, amelyek többé-kevésbé a földmagántulajdon hiányával jellemezhetőek (így Irán, India, Törökország), történetük során soha nem alakítottak ki jelentős öntözési rendszert, míg ahol az utóbbi lényeges volt (pl. Kína), ott jelentős földmagántulajdonos tendenciák voltak. (ld. Anderson 1974: 491, a Kína-kutatás tanulságait ld. uo.: 520–549.) Megjegyzendő, hogy noha az orosz fejlődést is a Kelethez sorolták, tudjuk, hogy azt sem jelentős hidraulikus közmunkák, sem a magántulajdon hiánya nem jellemezte (az utóbbi kérdéshez ld. pl. Melotti 1977: 82–95.).

Anélkül, hogy mélyebben belemerhetnénk e problématikába, jelzésszerűen utalok Marx és Engels néhány későbbi állásfoglalására e kérdéskörrel kapcsolatban. Láttuk, hogy az első megfogalmazásokban nem dőlhett el, hogy a két mozzanat közül (a faluközösség vagy földközösség önmagával beérő mikrokozmosza és a „despotikus” állam) melyik, vagy melyik inkább a ludas a stacionaritásban. E rendkívül nagy horderejű probléma megítélésében pedig már Marx és Engels felfogása is különbözött a későbbiek során. Engels lényegében megmaradt a „szolgáltató-állam” szerepének hangsúlyozásánál (ez különösen egyértelmű az orosz fejlődés jellemzésekor), aminek passzív szubsztrátuma lenne az évezredekig változatlan faluközösség (ld. pl. *MEM* 20: 177: „A régi közösségek, ahol tovább fennálltak, évezredek óta a legdurvább államforma, a keleti despotia alapzatát alkotják, Indiától Oroszorszáig”). Ebből a megközelítésből, mélyebben nézve a proletárforradalomnak mint valóban autentikus forradalomnak a tételezéséből következett a

parasztnozgalmak mint valóságos változást nem hozó, sőt reakciós jellegű kísérletek megítélése (a számos – algériai, montenegrói, mexikói, stb. – példa közül elég arra utalnunk, hogyan ítélte meg Marx a keleti forradalom-nélküliséget nagyon is csattanósan cáfoló – tajping mozgalmat, amely „az újjáalkotás bármiféle csírája nélkül” „a rombolást groteszkül visszataszító formában” érvényesíti, ld. *MEM* 5: 487., vagy Engels véleményére az egyiptomi ^UUrābī féle felkelésről: „Arabírók nem sokat tudunk, de tízet teszek egy ellen, hogy közönséges pasa, aki azért irigyli a pénzügyi emberektől az adóbevételeket, mert jó keleti módra maga akarja őket zsebrevágni. Ez megint csak a parasztországok örökös története.” *MEM* 35: 327 – ld. a kérdés-hez Sawyer 1977: 74–5. Turner 1978). Alapvető problémáról van szó, hiszen a századfordulótól (Oroszországgal) a forradalmi átalakulás lehetősége fokozatosan áttevődött a szorosan vett tőkés termelési mód és a „bürgerliche Gesellschaft” szempontjából gyengén fejlett, túlnyomóan agrártársadalmakba. Leninnel és az orosz átalakulással a huszadik századi marxizmus alapproblémája éppen az lett, hogy miképpen alkalmazható olyan (túlnyomóan paraszti szubsztátumú) országokban, amelyeket Marx *legfeljebb* mint a nyugat-európai forradalmasodás fermentumának tekintett.

Ami azonban Marxot illeti, a marxizmusnak ebből a későbbi perspektívájából különösen fontosnak tekinthetők Marxnak – első ízben a *Grundrisse*-ben, majd a kései etnológiai jegyzetekben (ld. Krader 1974, 1975: 343–412) és a V. Zaszulics fogalmazványokban lecsapódó – ama vizsgálódásai, amelyekben egyértelműen az eredeti közösség és annak nagyon is változékony módosulásai/változásai állnak a középpontban (a *Tőké*-ben még vizsgatért az eredeti koncepcióhoz, ld. pl. *MEM* 25: 602). Itt megint csak e problematika utóéletének fény- és árnyoldalait jelezhetem. Ami az utóbbiakat illeti, a „durchaus self-sustaining” földközösségek különböző formáinak kiterjesztése térben és időben a kezdetben nagyon is meghatározott alakulatokra alkalmazott „ázsiai termelési mód” – tudományosan teljesen irrelevánssá vált – inflálódását eredményezte, s azt vonta maga után, hogy egyes kutatók mindenütt, ahol földközösséget gyanítanak, vagy „despotikus” államot fedeznek fel, hajlamosak „ázsiai termelési mód”-ról beszélni (ld. a *Recherches Internationales à la Lumière de Marxisme* 1967 és a *CERM* 1969 gyűjteményes köteteinek lehangoló tanulságait). Az unilineáris fejlődési séma és az „ázsiai termelési mód” összeegyeztetése során szükségképpen merült föl az utóbbinak, mint egyetemes alapformációnak a tételezése (ld. hozzá: Anderson 1974: 485–7, Sawyer 1977: 193–8), s lett logikusan minden prekapitalista alakulat gyűjtőfogalma, amelyeket nem lehetett egyértelműen az

antik és a feudális „alapformával” jellemezni. A másik árnyoldal az, hogy az ősi közösségek = ősközösségek feltételezése — ismeretes módon — kezdettől fogva különféle ideológikus funkciókat tölthetett be (ld. Krader 1976; Gallissot 1976: 145–285); Marx esetében nem utolsó sorban az „államszocializmus” illetett bakunyini vádak ellen is (ld. Constan 1978: 335–7). Az új régészeti történelmi és etnológiai kutatások fényében a marxi földközösség fejlődés koncepcióját újra át kell gondolni (ld. pl. Masszon régészeti eredményeit: 1978: 67–82; Wolf: 1973 paleoökonómiai összefoglalását, tárgyunkhoz pedig ld. Anderson 1974: 488). Az ideológikus funkció alapvetően meghatározta a második Internacionálé teoretikusainak, majd a sztálini formációelméletnek az „ősközösség” teóriáját.

A marxi vizsgálódásoknak felmérhetetlen és jószerivel kiaknázatlan pozitívuma, hogy a földműves közösségeknek — a földrajzi, történelmi stb. adottságoknak megfelelő — változását, mozgását, fejlődését, szinte végtelen gazdagságát tételezte föl, aminek nemcsak a történelmi kutatásban, de a történelem elméletben is óriási heurisztikus értéke lehet (egyebek között fölvehető, hogy egy-egy archaikus társadalomban — pl. egy-egy birodalomban — milyen sok „termelési mód” létezhet egymás mellett, hogy a konkrét termelési módok, és a gazdasági társadalom-alakulatok vagy „alapformációk” milyen kapcsolatban állnak egymással — e két nagyon is különböző kategória ugyanis nagyjából csak a kifejtett kapitalizmusban esik egybe —, s akkor értelemszerűen felmerülhet az a probléma is, hogy mennyiben felelnek meg az „ázsiai termelési mód” fölöttébb heterogén kategóriái a marxi gazdasági társadalomalakulat kategóriájának, stb.).

E téren kétségen kívül a leggyümölcsözőbbnek Marx kései etnológiai kutatásai látszanak, amelyek a különböző közösségek társadalmi anyagcseréjét, a természettel, egymással és a gyarmatosítással való érintkezés során lejátszott színélváltozását vizsgálják. Tárgyunk szempontjából nagyon fontosak M.M. Kovaljevskij két művéből 1879. szeptemberében készített kivonatai (ld. Krader 1975: 343–412), s ezekből is főképpen a muszlim hódítás Indiára gyakorolt hatására (Krader 1975: 367–384) és az Algériára vonatkozó rész (Krader 1975: 399–412; Gallissot 1976: 193–218). E jegyzetekben Marx egyértelműen hangsúlyozza (szemben az 1853-as írásokban és a *Tőke*-ben kifejtett állami tulajdonnal) a közösségi földtulajdon tényét, szívvösságát; kiemeli, hogy a „tetves orientalisták” erőlködései dacára, miszerint a föld Allahé lenne, még a meghódított föld is a közösség tulajdona, s ebből nem lehet egyéb célokra, még csak kihalítani sem (Krader 1975: 369–370). Az „overlords” — jelzi Marx —, csupán a dominiális és a még művelés alá

nem fogott földekkkel rendelkezettek – ám ezek katonai *iqṭāʿ*-ként törté-
nő használatba adása sem hozott létre feudumot (beneficiumot) (Kovalev-
szkij ezzel ellentétés (feudális) értelmezését „suta irka-frikának” nevezi
Marx, ld. i.m.: 373). Itt lényegében arról – a muszlim Keletre különösen jel-
lemző – „úri feudalizmus”-ról van szó, amelynek alapján a vulgármaterialista
álláspont éppúgy, mint a polgári orientalisztika jelentős része (ld. reprezen-
tatív módon Poliak 1937, 1938, 1939; Ashtor 1976: 168–331) a katonai
szolgálat fejében adott nem örökletes birtokot, ill. annak adóját és az adó-
bérlőt európai értelemben vett feudális uraknak, s birtokukat kezdetben
beneficiumnak, majd allódiumnak tekinti. Ennek a jelenségnek az európai
feudalizmussal való rokonítását Marx elsősorban azzal cáfolja, hogy Keleten
nincsen *jobbágy*ság, s – a magántulajdon jogi elmosódottsága miatt – a föld-
nek nincsen „Bodenpoesie”-je (Krader 1975: 383). Az angol, majd Algériá-
ban a francia gyarmatosítással kapcsolatban Marx nála szokatlan érzelmi töl-
téssel tör pácát a kolonizáció skrupulusok nélküli földkiszajátítása (adott eset-
ben a föld magántulajdonná tétele után annak jogfacsaró, csalárd megszerzé-
se) fölött, s fejezi ki egyértelmű rokonszenvét a közösségek iránt (ennek tör-
téneti megalapozottságához ld. Gallisot 1976: 159–173) – anélkül persze,
hogy idealizálná azokat! E közösségek nemcsak fejlődőképesek, hanem
esetleges forradalmi átalakulás hordozói is lehetnek szemében.

Ezek az alapvető kései marxi gondolatok elhalványulnak Engelsnél
(*A család, a magántulajdon és az állam eredete* 1884), amikor lényegében a
kor fejlődésmintáiban (többek között a német szociáldemokrata mozgalom-
ban is) uralkodó unilineáris evolúcionizmus jegyében élesen szétválasztja a
barbárságot a civilizációtól, rendeli az utóbbihoz a családot, a magántulaj-
dont, az államot, és tartja ambivalens értékeléssel *nemzetiségének* mindazt,
ami nem részesül a civilizáció e vívmányaiban. E szemlélet gyakorlati politi-
kai következménye a gyarmati népek paraszti mozgalmainak – már idézett –
negatív értelmezése, s az a kérdéses megoldás, hogy noha a „métropole”
munkásait is a gyarmatosító magatartása jellemzi, mégis nekik kellene az In-
dia és Algéria típusú országokban átvenniük a vezetést és segíteniük az ön-
állóság kivívását (MEM 35: 335–6). Ez az unilineáris, Európára koncentráló
álláspont tovább merevedett Rosa Luxemburnál, az *Einführung in die Na-
tionalökonomie*-ben, ahol az egységesnek felfogott „öskommunista” viszo-
nyok a kapitalizmus és a proletariátus világméretűvé válásának folyamatá-
ban kizárólag passzív szerepet játszanak és összeomlanak a folyamat pöröly-
csapásai alatt (Algériához ld. Gesammelte Werke, Bd. 5 1975: 325–333; az
engelsi és luxemburgi álláspont bírálatához ld. Gallisot 1976: 247–285).

A „parasztországok” nemzeti mozgalmi majd csak Lenin munkásságában (ott is viszonylag későn) kapják meg azt a pozitív értékelést, aminek – legalábbis a tendenciái – a kései Marx munkásságában fellelhetők.

Az alábbiakban az iszlámkutatáson belül felbukkant néhány lényegesen látszó termelési mód értelmezést vázoló bevezetesként a közölt tanulmányokhoz. Az eddigi kísérletek – néhány jelentéktelen nekifutástól és M. Rodinson (1966: 73–83) alapvetően fontos elméleti alapvetésétől eltekintve – egyáltalán nem véletlenül egyiptomi kutatók és Algériával foglalkozó francia történészek tollából származnak. A két fejlődés különbözősége természetesen rányomja bélyegét az álláspontokra. Külön helyet foglal el az egyiptomi származású, ám 1970-től Dakar-ban működő Samir Amin jelentős nemzetközi hatást gyakorló formáció elképzelése, amely – s ebben nem áll egyedül – kritikájában gyakran igen találó, ám saját elképzeléseit illetően fölöttébb ellentmondó.

a) Egyiptom problematikája

A marxi formációelmélet Egyiptomra való eredeti alkalmazását Ibrāhīm ^cĀmir végezte el 1958-ban (életrajzához adalékkul megjegyezzük, hogy az egyiptomi kommunista párt feloszlata után 1959–1964 között koncentrációs táborban volt, majd hősi halált halt Libanonban). Az egyiptomi földkérdést Muḥammad ^cAlī-tól 1952-ig tárgyaló műve hosszú és alapos bevezetőjében figyelemre méltó formációelméleti elemzést ad (25–69). Már korábbi művében, az „Egyiptom nemzeti forradalma”-ban (1957) jelezte, hogy a valóságos forradalmi átalakulás kulcsproblémája a földkérdés, s már ekkor utalt arra, hogy a viszonylag friss sütetű egyiptomi nagybirtokos osztály *nem feudális* jellegű, hanem olyan abszontista, tehát városban élő *kapitalista jellegű* osztály, amely földjeit tőkés bérlők közvetítésével művelteti meg (1957: 43–4). Mikor 1952-től megkezdődtek – a végül is kudarcba fulladt – földreformok, hamar kiderült, hogy azoknak nincsen semmiféle elméleti megalapozottságuk. ^cĀmir a földkérdés radikális megoldása érdekében gondolta át radikálisan az egyiptomi földkérdés történetét. Lényegében az 1850-es évek első felére jellemző marxi-engelsi Kelet-képre épít – természetesen a maga kutatásaival összhangban.

Alaptétele az, hogy az Óbirodalomtól kezdve Moḥammad ^cAlī koráig az európai feudalizmushoz hasonló fejlődés Egyiptomban nem létezett; az alapvető termelési eszköz, a föld – mondja – a fáraó ill. a szultán tulajdona

volt (1958: 51, 60–1). Működtek ugyan ezt keresztező tendenciák is: a Közép-Birodalomban vagy a kora-bizánci korban – mindig az államiság gyengülésekor – jelentkeztek magántulajdonosi kísérletek, majd az arab hódítás után a mamlúk és a török korszakban egyre nagyobb súllyal kialakult az el nem konfliskálható „morte-main”, a *waqf*, ám ezek – állapítja meg – alárendelt tendenciák maradtak (1958: 56–7). A föld állami tulajdonának feltevélezése természetesen ezúttal is bizonyos zavarokat okoz, amennyiben az állami tulajdon, hol úgy jelenik meg, mint a közösség összefoglalása, a közösség képviselője, stb., hol pedig mint attól elváló partikuláris érdekek hordozója (ld. a négy birtoktípus jellemzésénél 1958: 58). A földmagántulajdon okát – idézve Engels 1853. jún. 6. levelét Marxhoz (tévesen Marxnak tulajdonítva azt) ő is az éghajlati viszonyokban, s az állam hidraulikus szervező-funkciójában látja, de megjegyzi, hogy Marxék ezt A. Smith-től. R. Jones-től és J.S. Mill-től vették át (1958: 62).

I. ^cAmīr könyvének második centrális állítása az, hogy Napoleon egyiptomi hadjárata után Egyiptom belekerül a világpiacon törekvő kapitalizmus áramkörébe és Muḥammad ^cAlī-től kezdődően egyre gyorsuló ütemben lezajlik az egyiptomi mezőgazdaság kapitalizálódása, vagyis véleménye szerint kora – tehát az ötvenes évek – parancsa nem a tőkés, hanem a szocialista átalakulás, amelynek során a korábbi fejlődés nem-európai jellege éppenséggel nem akadály (ld. számos példával 1958: 20).

Ezt az álláspontot – amelynek ő volt reprezentatív megfogalmazója – egy egész jelentős egyiptomi baloldali nemzedék vallotta (ld. Abdel-Malek 1962: 68, 111), akik közül tárgyunk vonatkozásában megemlítendő az egyiptomi nemzeti mozgalmat ennek szellemében feldolgozó Šuḥdī ^cAtīya aš-Šāfi^cī (1957), aki az Abū Za^cbal-i koncentrációs táborban halt meg (Anouar Abdel-Malek, e nemzedék nemzetközi hírt szerzett túlélője neki ajánlotta az egyiptomi katonai rendszert elemző első nagy könyvét: 1962), vagy a történész Fawzī Girgīs, aki úttörő művében (1958) Egyiptom történetét dolgozta fel a mamluk kortól „a szabad tisztek” hatalomátvételéig (ő a tulajdonviszonyok I. ^cAmīr-hoz hasonló felfogása mellett – 1958: 17 – külön vizsgálat tárgyává teszi az osztályviszonyokat – 1958: 11–17 – s ezen belül mélyrehatóan elemzi azt is, hogy miért nem önállóodhatott a városi kereskedőréteg, s kellett beilleszkednie egy lényegében állami luxusfogyasztás meghatározta struktúrába), vagy Aḥmad Sādiq Sa^cd, aki korai műveiben első ízben vizsgálta ebben a szellemben a parasztság helyzetét (1943, 1945), s tett javaslatot a földbirtokok területének maximalizálására, földosztásra és paraszti szövetkezetek létrehozására.

Lényegében e csoport által képviselt és I. ^cĀmir-tól mélyrehatóan kidolgozott történeti koncepciót vitte tovább Abdel-Malek, aki 1962-es igen jelentős művében az egyiptomi földkérdést I. ^cĀmir alapján foglalja össze (1962: 59–65), Fathī ^cAbd al-Fattāh, az egyiptomi falu tulajdon- és termelési viszonyait tárgyaló fontos munkájában (1977. I:) a 19. század előtti állami tulajdon és az *iltizām*-rendszer vizsgálata után a Muḥammad ^cAlī és 1952 közötti helyzetet elemzi, ill. I. ^cĀmir-ral rokoníthatóan kimutatja, hogy a földmagántulajdon kialakulása egyúttal az egyiptomi agrárviszonyok lényegi kapitalizálódását is jelentette. Ezt követően (1975. II) az 1952–1970 közötti változásokat elemezve kimutatja a reformok csődjét s a falu széthullásának folyamatát.

A 40–50-es években szerveződő és jelentős elméleti munkát produkáló – szétszórta vagy elpusztította – egyiptomi marxista nemzedék tudományos elképzelését bizonyos vonatkozásokban – a jövődő gyakorlat történeti megalapozásáról van szó – Aḥmad Sādiq Sa^cd munkássága teljesíti ki. E terjedelmében is hatalmas munkásság ismertetése külön méltatást érdemelne, ám a kontúrok érzékeltetése – éppen a korábbiak kontextusában – talán így is sikerül. Óriási vállalkozása – Egyiptom gazdaság- és társadalomtörténetének tudományosan megalapozott elemzése a kezdetektől az 1952-es „forradalomig” – nyilvánvalóan nem egy kutatóra méretezett vállalkozás. Emiatt természetesen számos történeti-filológiai ellenvetést lehet tenni a szerző interpretációjának nagyon sok pontjával szemben, különösen azon korszakok esetében (Óegyiptomi, hellenisztikus, bizánci kor), amelyeknek eredeti forrásaihoz csak a szakirodalom értelmezésében juthatott hozzá. Ám a szerző egyrészt mindig pontosan jelzi ezeket a korlátokat, másrészt az „ázsiai termelési mód” alapján az alapvető gazdaság- és társadalomtörténeti mozzanatokra koncentrálni. Lényegében tehát nem filológiailag analizáló, hanem történelemelméletileg szintetizáló munkásságról van szó. A szerző kivételes elméleti érzéket árul el, rendkívüli jártasságról tesz tanúságot a hatvanas-hetvenes évek elméleti vitáiban, s kitűnően ért az elsőrendű szakirodalom kiválasztásához. A muszlim hódítástól kezdve pedig a saját kutatásaira támaszkodhatott.

Kutatásainak eredményeit 1974-től kezdte publikálni különböző arab folyóiratokban, így az egyiptomi *al-Ṭalī‘a*-ban (1974 X/2: 60–75; 55–72; a hatvanas évek vitájának összefoglalása, Wittfogel bírálata; X/3: 55–72; a fáraókor Egyiptomról; 1975 XI/4: 69–83; a hellenisztikus Egyiptom társadalmi fejlődéséről; XI/11: 57–67; a hellenisztikus Egyiptom áziasai jellege; 1976 XII/3 92–97: osztályharc a hellenisztikus Egyiptomban; 1977 XIII/1:

93–101; Egyiptom a muszlim kormányzók első időszakában; 641–867; XIII/3: 43–52: Egyiptom a muszlim kormányzók második időszakában: 868-tól a Fātimidákig), az iraki *Āfāq ʿArabīya*-ban (1976 II/1: 125–133: a magribi fejlődésről; II/2: 68–7: a belső ázsiai nomád népekkel való érintkezés következményeiről; II/4: 95–105: a mongolokkal való érintkezésről; II/6: 62–71: az iszlám kialakulásáról és a hódításokról; II/7: 52–57: az ʿabbāsida kalifátusról) és a libanoni *Dirāsāt ʿArabīya*-ban (1978 XIV/9: 51–97 és XVI/10: 95–121: a fātimida-kori Egyiptomról; 1979 XV/9: 29–70, XV/11: 105–124, XVI/1: 93–130; az oszmán-kori Egyiptomról; XVI/2: 39–75: Egyiptom a napoleoni hódítás idején; 1980: XVII/2: 117–158, 1981 XVII/3: 119–161; Egyiptom Muḥammad ʿAlī idején; XVI/5: 108–131: Albánia gazdaság- és társadalomfejlődésének úttörő elemzése az albán származású Muḥammad ʿAlī „államszocialista” kísérletét megmagyarázandó; 1981 XVII/4: 36–73; Egyiptom félázsiai jellege 1847–1952 között, 1981 XVII/5: 94–103; Egyiptom fejlődése a kapitalizmus felé; 1981 XVIII/1: 37–75 és XVIII/2: 78–116: az egyiptomi történelem kialakulása, korszakolása, a faluközösség kialakulásának problematikája) is. Az „ázsiai termelési mód” legjelentősebb közel-keleti kutatójaként egy gyűjteményes kötetben (1979a) megpróbálta összefogni a nemcsak Egyiptomra vonatkozó arab „ázsiai termelési mód” kutatásokat. Ezeket kitűnően elemzi Bianca Maria Scarcia-Amorette a kötetben található tanulmánya: 1979a: 83–110.

Érdemi elemzés nélkül A.S. Saʿd állásfoglalásából csupán néhány mozzanatot emelik ki. I. ʿAmir még lényegében módosított unilineáris álláspontjához képest ő már egyértelműen a multilinearitás mellett foglalt állást (pl. 1979a: 143); ugyancsak elődjéhez képest lényegesen elmélyíti a Muḥammad ʿAlī-tól kezdődő társadalmi mozgás elemzését, és azt félkapitalistának / fél-ázsiaiának nevezi. E múlttal terhelt, kezdetleges kapitalista fejlődést ugyanis véleménye szerint az egyszerű árutermelés jellemzi, amely zömben a kisárutermelésben koncentrálódik; a „modernizálás” felülről történik annak minden káros következményével: így az állam túlsúlyos szerepével, a bürokrácia túlbujánzásával, stb. (ld. *Dirāsāt ʿArabīya* 1980, XVII/5). Ami a szorosán vett „ázsiai termelési mód” felfogását illeti, lényegében az 1850-es évek marxi-engelsi álláspontját fogadja el a faluközösségek és a „despotikus” állam kettős strukturáltságával. Mivel alapvetően osztálytársadalomnak tartja az „ázsiai termelési mód”-ot, sokat küszködik a közösségek tagoltságával, és végülis hasonló álláspontra jut, mint e számunkban szereplő Rodinson tanulmány, vagyis az osztályképződést elsősorban nem a tulajdon, hanem egyéb – etnikum, munkamegosztásban elfoglalt hely, stb. – szempontok

határozzák meg (ld. pl. 1979a: 153, *Dirāsāt ʿArabīya* 1981, XVII/1: 44–54); ugyancsak sokszor visszatér a stagnálás problémájára, s ennek okát végül ő is a faluközösségek állandóságában látja. Új mozzanat nála a nomád-letelepedett viszony elemzése, amelynek során szakít a nomádok hagyományos romboló/barbár értelmezésével, s a kialakuló „ázsiai termelési mód”-ban döntő (dinasztiaszolgáltató, állandó katonai utánpótló, a cserefolyamatokban lényeges partneri) szerepet tulajdonít nekik. Hangsúlyozza, hogy ezekben a társadalmakban a letelepedettek és a nomádok között – a természeti feltételektől, a hódításoktól, stb.-től függően – sokkal elmosódottabb a határ, mint ahogy azt feltételezik (ld. különösen *Dirāsāt ʿArabīya* 1980, XVII/1: 54–63).

Természetesen az egyiptomi baloldalon belül is szöges ellentétek alakultak ki a múltértelmezés terén, amit – mutatis mutandis – az Oroszország történeti fejlődését illető orosz vitákhoz hasonlíthatunk. Az előbb jellemzett vonulat (mint pl. Trockij és az idős Plehanov Oroszországban, ld. az utóbbiak kevésbé feldolgozott nézeteihez Sawyer 1977: 156–187) a nem-európai fejlődés tényével számolva, azt elemmezve próbál szocialista jövőképzést kidolgozni. A másik vonulat itt is a közös emberi fejlődést hangsúlyozza, s legfeljebb fokozati különbségeket ismer el. Az utóbbi irányzatnak prominens egyiptomi képviselője Šāliḥ Muḥammad Šāliḥ, aki két munkájában is megpróbálta I. ʿAmir „eretnek” tanait cáfolni (1978, 1979). A szerző meglehetősen homályos és módszertelenül előadott gondolatmenetének kihámozásában nagy segítséget jelent A.Š. Saʿd elemző bírálata (1979a: 142–182). Šāliḥ az unilineáris fejlődés híve (1978: 115) és szerinte három egymást követő alapforma létezik: 1. rabszolgatartó (két változattal: a. klasszikus; b. keleti); 2. feudális (hasonló két változattal); 3. burzsoá (1978: 33). Az 1–2 alapforma két-két variációjánál a különbség nem a termelőerők különböző fejlettségéből, hanem bizonyos történelmi sajátosságokból és az állam nagyobb szerepéből fakad (1978: 33). Véleménye szerint az „ázsiai termelési mód” Marx „gondolati fejlődésének” egy adott fázisához tartozik, amit aztán elvetett (1978: 19). Az osztálytársadalom megjelenése után a faluközösség szerinte periférikus jelenség lesz („nem alapvető valóság”), a születő osztályantagonizmus szétzúzza azt (1978: 43–45). Elveti a termelési mód megítélésénél a tulajdonformát, mint döntő kategóriát; lényeg az uralmi (kizsákmányolási) forma (1978: 25, 29–30, 34–5, 42, 51). Végül pedig elveti a stagnálás feltételezését (1978: 47). Másik művében (1979) radikálisan tagadja azt, hogy Muḥammad ʿAlī-től 1952-ig a kapitalista viszonyok áthatották volna a társadalmat, s a feudális vonásokra veti a hangsúlyt. A két álláspont-

ból természetesen radikálisan különböző társadalmi gyakorlat-elképzelés következik, s nem utolsó sorban ez csapódik le „az értelmiség válságában” (ld. Laroui 1974; ld. a kapitalizmus vagy feudalizmus problematika immár klasszikus elemzését Gunder Frank 1968).

b) A Szahara világáról

A Magrib-bal kapcsolatos (francia) termelési mód-elképzelések önkényességeiről, ellentmondásairól a kitűnő tuniszi kutató, A. Zghal – e számban szereplő – tanulmányából képet szerezhethünk. Valóban, ha a legjobb francia Magrib kutatók – a CERM által 1968. április 27-én rendezett – eszmecserejét (CERM 1971) összegezni akarnánk, akkor azt mondhatnánk, hogy az lényegesen több negatív, mint pozitív tanulsággal szolgál: az állásfoglalások zöme lényegében arról szól, hogy miért *nem lehet* Észak-Afrika fejlődését a feudalizmussal, vagy az „ázsiai termelési mód”-dal jellemezni, a javasolt megoldások pedig egy-egy társadalmi mozzanat ötletszerű formációelméleti meghosszabbításának látszanak csupán. A jelenség persze nagyon is érthető. Ekkor – az algériai függetlenségi háború után – a kutatók már régen túl voltak tudományuk „dekolonizációs” folyamatán (ld. az Algériával kapcsolatos francia etnológiai-antropológiai kutatások radikális bírálatát Lucas-Vatin 1975), kibújtak a vulgármarxizmus unilineáris sémájának kényszerzubbonyából, és voltak olyan óvatosak (elégé ismerték ahhoz kutatási területüket), hogy elhatárolják magukat az éppen akkor Franciaországban „befutott” Godelier (CERM 1969: 47–100) teljesen spekulatív „hetes” formációelméletétől (ennek felszínes megalapozatlan jellegéhez: Rodinson 1966: 77–83; Sofri 1972: 149–152; Anderson 1974: 486 n.3; Sawyer 1977: 209–211) ideológikus konstrukciójától (az „ázsiai termelési mód” az unilineáris sémán belül univerzális alapforma lenne az őstársadalom és az antik forma között bifurkációval a megrekedő „ázsiai” feudalizmus felé).

Fő referátumában R. Gallissot élesen bírálja Godelier megengedhetetlen eljárását, aki a *Formen*-ben található tulajdonformákat termelési módoknak fordítja, s a *politikai gazdaságtan bírálatához* előszavában felsorolt gazdasági társadalom-alakulatokat a tulajdonformák egymásutániságává sematizálja (CERM 1971: 151. m. 1.). A maga részéről három mozzanatot emel ki, amelyek egy esetleges „ázsiai termelési mód”-értelmezés ellen szólnak: 1. a közösségi burok alatt vagy azt már szétfeszítve a magántulajdonosi tendenciák előrehaladott stádiumban vannak; 2. a kézművesség nemcsak a falusi élet

puszta kiegészítője, hanem cserére termel, s gyakran erőteljesen kommercializált; 3. központosított királyi hatalom csak kivételesen jelentkezik, a tipikus az uralom horizontális és vertikális megosztottsága és széttagoaltsága (i.m. 169–170). Ő a maga részéről ez utóbbit, s annak is katonai jellegét emeli ki s ezt a francia – a földhöz fűződő jogokat a katonai, a politikai és jogszolgáltatási hatalommal összekötő: „féodalité dite *banale*”-hoz hasonlítva, fölveti azt a hipotézist, hogy a bizánci, arab és török társadalmakat nem lehetne-e „féodalitás de commendement”-nek tartani (i.m.: 170). Összehasonlítván az európaiakat ezzel a típusú – szerinte leginkább a „germán” formával rokon – „feudalizmussal”, hipotézise logikájából világosan következik, hogy az utóbbi típus a valóban erős és „kifejezett” feudalizmus, hiszen az tartja kezében a városi fejlődést, szemben a nyugat-európaival, amely éppen a kapitalizmus fejlődésének egyik motorja lett. A nem-polgári, hanem katonai városként funkcionáló muszlim települések a környező vidéket, a *maǧzan*-t uralmuk alatt tartják, s az utóbbit nem engedik kapitalizálódni (i.m.: 170–4).

Gallissot nyilvánvalóan habozó és bevallottan hipotetikus álláspontját a többi résztvevő több oldalról bírálta. Egyrészt hangsúlyozták, hogy az ökológiai viszonyok sokfélesége, másrészt a történeti út során jelentkező különféle hatás (főníciai, római, bizánci, arab, stb.) miatt igen változatos közösségi formával, tulajdonviszonnyal és szorosan vett „termelési móddal” kell számolni (ld. A. Nouschi, i.m.: 181–187; J. Poncet, i.m.: 188–210). Másrészt rámutattak, hogy a falu-város viszony e történeti mozgással egyáltalában nem jellemezhető, vagy nemcsak azzal jellemezhető (ld. Gallissot idézett véleménye mellett A. Prenant hasonló álláspontját, i.m.: 218–220), hogy a város nem csak mintegy parazitája a vidéknek (ahogy azt Marx is képviseli a *Grundrisse*-ben: „a tulajdonképpeni nagy városok itt csupán fejedelmi táboroknak tekinthetők, túlbujánzásnak a tulajdonképpeni gazdasági konstrukción” *MEM* 46/1: 362–3), hanem valóságos cserefolyamatok aktív fele, új termények (cukornád, déligyümölcsök, gyapot, eperfa, banán), új ipusági célú, specializált mezőgazdasági ágazatok (festőanyagok céljára: festőbuzér, sáfrány, indigó; illatszerekhez: henna, rózsza; továbbá: gyapot, cukornád stb.) kialakítója, szervezője a termelési technikák – bizonyos határok közötti – fejlesztője is (ld. főleg J. Poncet álláspontját i.m.: 211–7). E hozzászólások között utolsó adalékként megemlítem L. Valensi társadalmi forma-javaslatát, amely a tulajdonviszonyok, közösségformák, „termelési módok” nyilvánvalóan heterogén mozzanatait Marx: Zaszulics fogalmazványaiából kölcsönzött „archaikus termelési mód” közömbös kategóriájában próbálja összefogni (i.m.: 223–232 – ezt az elképzelést egy külön munkában

bővebben kifejtette: Valensi 1969). Ennek a terminusnak megvan az az előnye, hogy nem abszolutizál egy mozzanatot a többi hasonló súlyú mozzanat rovására.

Az észak-afrikai történelem vizsgálatát a magam részéről különösen fontosnak tartom a termelési mód-problematika elméleti vizsgálata szempontjából, hiszen itt a tulajdonviszonyok, vagy a közösségformák önmagukban nyilvánvalóan elégtelenek a formáció-meghatározáshoz. Ezt az előbbieket hallatlan sokfélesége mellett ugyanis még az a körülmény bonyolítja, hogy e térségben létrejött erős államalakulatok alapvetően nem a mezőgazdaságra, hanem a mediterráneum és a transz-szaharai területek közötti kereskedelemre támaszkodtak – vagyis a többé vagy kevésbé „despotikus” államiság korrelatívuma itt egyáltalában nem a faluközösség (ld. Amin 1970a, 1973, 1976; al-Mahdāwī 1979: 86).

c) Rodinson problémafelvetése

M. Rodinson az iszlám és a kapitalizmus viszonyát vizsgáló művében foglalkozott alaposan az iszlámra alkalmazható termelési mód problémájával (1966: 73–83. ld. hozzá: Sofri 1972: 156–8; Turner 1974: 125), s véleményem szerint ez eddig a legfigyelemreméltóbb kísérlet egy „céhbeli” marxista arabista tollából. A feudalizmusnak az iszlámra való kiterjesztését pusztán a sztálini unilineáris, sematikus és történetietlen séma mozzanatának tartja (1966: 73–76), részletesebben és mélyebben foglalkozik az „ázsiai termelési mód” kategóriájának egyrészt kategóriális konzisztenciájával, másrészt annak az iszlámra való alkalmazhatóságával. Alapvető ellenvetése az – ez könyvének különben egyik vezérgondolata –, hogy a szorosan vett termelési mód és a gazdasági társadalomalakulat meg nem különböztetése súlyos elméleti károkat okoz. Hangsúlyozza, hogy a termelési mód alapjának tekintett földműves közösség valóban megtalálható a világon szinte mindenütt, s ezt a maga részéről hajlamos is elfogadni mint „primitív közösségi termelési módot” („mode de production communautaire primitif”, i.m.: 77), de – mondja – erre a speciális „termelési módra” egy egész társadalmi formációt (az állammal mint a többletterméket elajátító magasabb közösséggel) építeni történeti-elméleti képtelenség. Jelzi, hogy a „primitív közösségi termelési mód” éppenséggel nem az egyetlen, amelyet egy „felsőbb közösség” kizsákmányolhat. Marx, mondja – és ebben gondolatmenete lényegében megegyezik Hobsbawm-éval és Melotti-éval 1977: 25–27 – nyilvánvalóan

variáns értékkel különböztetett meg számos más — belső kizsákmányolás nélküli — termelési módot, így az antikot, a germánt, a szlávot, stb. amelyeket egy többé-kevésbé állami struktúrájú „felsőbb közösség” kizsákmányolhat, anélkül, hogy beleavatkozna a termelés folyamatába (i.m.: 77–79).

A lényeg szerinte az, hogy egy prekapitalista államalakulatban az egyes termelési módok gazdag sokféleségével találkozunk, s csak ritkán — tiszta formában föltehetően csak a kapitalizmusban — esik egybe az uralkodó termelési mód a gazdasági társadalomalakulattal. Az iszlámot illetően érdemes idéznünk in extenso Rodinson véleményét: „Az a gazdasági rendszer, amelyen nyugodott a középkori muszlim társadalom, helytől és időtől függően változott. Azt mondhatnánk, hogy a különböző termelési módok összehangolásában létezett. Vidéken faluközösségeket találunk, amelyeket egyes személyek, vagy az állam zsákmányolt ki — Marx hindu közösségeinek sémája: az „ázsiai termelési mód” modellje szerint. Ám, egyrészt, éppenséggel nincs arról szó, hogy ezek mind az ősi közösségek maradványai lennének, s számos jel mutat arra, hogy sok közülük legalábbis friss alakulat. Másrészt ezek — kortól és időtől függően — más-más irányban együtt léteztek olyan jól körülhatárolt parcellákkal, amelyek tulajdona vagy használata egyéni parasztok kezében volt. A kizsákmányolás ennél fogva úgy fest, hogy a többletterméket a különböző jogi szabályozások alapján adóként behajtja egy adott tulajdonos, az állam, vagy bármilyen más jogosult (néha egy közösség). A parasztművelőt és a bárminő jogú földművest megillető jogok is rendkívül változatosak voltak a paraszti röghözkötéstől, tehát a jobbágyiságtól egészen — különösen bizonyos földfajták, így a kertek, szőlők esetében — a római joghoz viszonylag közeli tulajdonfogalomig. Látnivaló, hogy nem osztályozhatjuk ezt a rendszert sem „ázsiaiának” sem „feudálisnak”. Bizonyos földeket az egyes korokban rabszolgákkal műveltettek meg, mint Alsó-Irakban a 8–9. században; itt tört ki a híres *zang* rabszorgalázadása, amely 868–883 között megrengette a kalifátust — ám ez kivételes eset volt. A mezőgazdasági bér-munka mindig létezett, noha a kizárólag bér munkásokkal dolgoztató kapitalista mezőgazdasági vállalkozás-típus bizonyosan nagyon ritka volt, ha egyáltalában előfordult. A különböző jogokkal bírók egymással vagy az állammal kialakított kapcsolataiban jelentkeznek olyan struktúrák, amelyek bizonyos időszakokban hasonlítanak az európai „feudalizmusukhoz”. Mindehhez járulnak még a város talán még változatosabb termelési módjai (az egész idézetet ld. i.m.: 81–82).

Rodinsonnak éppen kitűnő iszlám-társadalom elemzése, s ezen belül az iszlám és az endogén kapitalista fejlődés kérdésének történeti-történetel-

méleti vizsgálata támasztja alá leginkább formációelméleti álláspontját. Rodinon vizsgálataiban impliciten az is benne van, hogy az iszlám-társadalmak esetében a társadalmi formáció lényegében az uralmi/kizsákmányolási viszonyokban ölt testet, mégpedig az iszlám közegében, vagyis a társadalmi formáció *ebben az esetben* „felépítmény” jellegű kategória, amely a maga részéről elősegíthet, megtűrhet vagy ellenezhet vele *nem-gazdasági* viszonyban álló „termelési módokat”, így adott esetben az iszlámon belül mindig fontos szerepet játszó kereskedelmi-kézműves tevékenységet.

d) Samir Amin formációelmélete

Az, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikája nemcsak az előbbi dominanciáját jelenti, — hanem főleg a pre- és posztkapitalista alakulatokban — az utóbbi nagyon is aktív és meghatározó szerepét, nos, ez a kérdés már átvezet a mai marxista újbaloldal egyik eredeti alakjának, az egyiptomi származású, de 1970 óta Dakarbán élő Samir Aminnak sok vonatkozásban nagyon is megfontolandó formáció-elméletéhez.

Amin munkásságával kapcsolatban megjegyzem, hogy Szentés Tamás és Marton Imre, s a körülöttük kialakult fiatal kutatók dicséretes módon számos alapvetően fontos nyugati és harmadik világbeli fejlődős-koncepciót tettek magyarul hozzáférhetővé — közöttük néhány jelentős S. Amin szöveget is (F.T. 1, 1979: 239–294; F. T 2, 1981: 437–485, 487–521, 523–554, ld. még tárgyunkhoz szorosan nem tartozóan: F.T. 4, 1980: 217–271). Az első FT kötetben Béládi László tollából megjelent már az első kísérlet is Amin nemzet- és formációelméletének értékelésére (FT 1, 1979: 89–118), majd Szentés Tamás a tőkés világ gazdaság új értelmezéseit megkísérülő polgári és újbaloldali elméletek között mélyrehatóan elemzi Samir Amin nézeteit az egyenlőtlen cseréről és az imperialista kizsákmányolásról (1980: 242–288). Ezek a minden sematizmustól ment, ám kritikus kezdeményezések meggyőzően jelezték, hogy nagyon is fontos lenne S. Amin munkássága egészének kritikai elemzése, hiszen az — minden vitathatósága dacára, néha éppen annak révén — számos olyan alapvető kérdést vet fel, amelyek a marxizmus „neuralgikus pontjai”-t jelzik.

Ő maga egyik legutóbbi munkájában így foglalja (foglaltatja) össze munkássága sokféle szálát: „Egy japán olvasó megfigyelte, hogy műveim három kérdéskörre vonatkoznak: *a.* a harmadik világ országainak (Egyiptom, Magrib, Nyugat-Afrika, Kongó) konkrét helyzetelemzésére; *b.* a világ méretű

tőkefelhalmozás elméletére; c. a történelmi materializmus értelmezésére. Valóban, ez az osztályozás megfelel munkám egyféle előrehaladásának is.” (1979: 7). E három szál egymáshoz való viszonya érthető. Az első problémakört egy ponton túl mélyrehatóan lehetetlen elemezni a par excellence *történeti átmenet*: az első valóságos világrendszer, a kapitalizmus kialakulása nélkül, s ebből a vizsgálatból logikusan következett az *egyenlőtlen fejlődés*, mint a történeti mozgás nem rész-szerinti, hanem egymással különböző módon (hódítás, csere, majd világpiac) összefüggő szemlélete, továbbá a centrális kategória történelmi megjelenési formája: a *centrum-periféria* problematika. Ezek a vizsgálódások viszont megkívánták a történelmi materializmus számos problémájának (történelmi *fejlődés*, a fejlődés-formák közötti *átmenet*, s ezekből következő a *termelési mód* és a *formációk*) újragondolását. Az előbb említett elemzések közül Szentés Tamás – tárgyából adódóan – Amin második problémakörét vizsgálja; s ez talán, ha nem is könnyen, de viszonylag egyértelműen megragadható mozzanat. Béládi L. elemzésének tárgya sokkal bonyolultabb. Ebben ugyanis sajátosan keveredik az első és a harmadik problémakör, mégpedig úgy, hogy az első problematika mintegy a jéghegy vízben levő részeként rejtve marad s a harmadikra vonatkozó – a jéghegy csúcsaként kiálló – polémikusan kihegyezett tételeszerű „tézisek” – Amin kedvenc kifejezési formája – kerülnek reflektorfénybe, s csábító ilyenkor a spekulatívnek tekintett elmélet spekulatív bírálata. Ezt a problémát Béládi is látja (1979: 109), ám valószínűleg nem két *egymás mellett* levő („önmagában vett” és „helyi értékű”) értéktételezésről van szó, hanem *egymás utáni* transzformációról, ami azt jelenti, hogy először egyes jelenségeket vizsgálva vont le Amin általános tanulságokat, majd a történelmi materializmus centrális kategóriáinak „perújrafelvételénél” ezeket (a nagyon is meghatározott egyes jelenségekre vonatkozó) általánosságokat általánosította még tovább (vagyis egyes → általános 1 → általános 2), azaz a második transzformációnál már csak „hozzárendelt” példák gyanánt jönnek elő a történeti különösök. Eképpen Amin maga kínálja a támadási felületet: legalábbis látszatra éppen úgy lehet őt bírálni a spekulatív sémák felől (amiket éppen ő támad a legjobban) mint a történeti különösök felől. A *különös* történetelméleti kategóriák (termelési mód, formáció, termelő erők, termelési viszonyok) így minden elméleti éleselméjűség ellenére továbbra is elmosódott-általánosok maradnak. E nemcsak S. Aminra jellemző spekulatív, történetileg kevésbé releváns kategória-használat kapcsán persze fölvethető az a fundamentális kérdés, hogy egyrészt az eddig használt kategóriákkal, ill. a ma rendelkezésünkre álló történeti, etnológiai, antropológiai módsze-

rek segítségével egyáltalában megragadható-e az egyes társadalomalakulatok *sui generis* jellege, másrészt ha ez megtörténhet, akkor abból konstruálható-e egy közös alapú formációelmélet. Noha sokszor kitűnően tudja bírálni az ellenfeleket, saját koncepciója egyelőre érdekes hipotézisnek tekinthető.

Vázlatomnak természetesen nem lehet tárgya Amin munkásságának elemzése. Röviden érintem az első problémakört, továbbá a harmadik néhány – tárgyunkra vonatkozó – elméleti megfogalmazását. S. Amin alapvető prekapitalista termelési mód kategóriája „az adóztató termelési mód” („mode de production tributaire”). Ezt feltehetően az arab, s azon belül is elsősorban az egyiptomi fejlődésből alakíthatta ki. Egyiptom jellemzésénél egyébként is lényegében az I. ^cĀmir – A.Š. Sa^cd vonulatot folytatja (itt alapvető a mezőgazdaság és ennek adója, az államiság erre épül; a kereskedelem és a városi élet itt jelentéktelen, stb.: *FT* 2, 1981: 464, 491–2, 517; 1974: 30–1, 36–8, stb.). Ugyanakkor Magrib tanulmányozásából (1970a) azt szűrte le – egybehangzóan az Észak-Afrika kutatás korábban jelzett eredményeivel –, hogy itt a kialakuló államalakulatok adóbázisa nem, vagy csak nagyon kevésbé a mezőgazdaság, sokkal inkább a távolsági kereskedelem. Ugyancsak a klasszikus iszlámból, s ezen belül is elsősorban az észak-afrikai fejlődésből vonta le azt az általános következtetést, hogy ennek az adóztató termelési módnak a formációmeghatározó eleme „a kereskedő-harcosok osztálya” (*FT* 2, 1981: 491–3, 496), amely a prekapitalista korszakban „az arab nemzet” egységesítője (1973: 22; *FT* 2, 1981: 496). A két fejlődés (Egyiptom, ill. a rajta kívüli területek) törvényeinek közös nevezőre hozásából a következő ellentmondás adódik: *a.* „A prekoloniális arab világ kereskedelmi formációi valójában nem feudálisak, hanem kereskedelmiek voltak, vagyis az a többlet, amelyen a császári állam és az uralkodó osztály anyagi élete és civilizációja alapult, nem e terület parasztjainak mezőgazdasági termeléséből, hanem a távolsági kereskedelem hasznából származott.” (*FT* 2, 1981: 496, ld. még uo.: 465). Ebből logikusan adódik, az állam és a kereskedelem kapcsolata: „... a kereskedelmi hanyatlás elegendő ahhoz, hogy az államok, az alapjukat képező városokkal együtt elpusztuljanak...” (*FT* 2, 1981: 491, ld. még i.m.: 469); *b.* „A prekoloniális arab formációkat kereskedelmiként jellemezve, szándékosan használtunk provokatív nyelvet. Hiszen nyilvánvaló, hogy a világnak ezt a régióját, mint minden prekapitalista régiót, főként földművelők, mégpedig kizsákmányolt földművelők lakják. A mi tézisünk a következő: először, hogy az agrár jellegű termelési módok itt ... adóztató módokat ... jelentenek ..., másodsor, hogy a piaci viszonyok mintegy beleolvadnak az agrár jellegű módokba...” (*FT* 2, 1981: 513). Eb-

ből természetesen következik az állam meghatározottsága: „De azért tézisünk nem jelenti azt, hogy az állam megjelenése a világnak ebben a régiójában a kereskedelemből következik. Az állam itt is a belső osztálytagozódással és a kizsákmányolással – amelyből részesedik – szoros kapcsolatban jelenik meg. A termelő erők fejlődésének ezen a fokán pedig az anyagi termék lényegileg mezőgazdasági. A kizsákmányolás tehát, amelyen az állam alapul, nem lehet más, mint a paraszti termelők valamilyen formában történő kizsákmányolása.” (FT 2, 1981: 516).

Vajon melyik verziónak higgyünk? A két verziót történetileg nyilvánvalóan nem lehet közös nevezőre hozni. Ám *elméleti és ideológiai* fontosságuk nyomban érthetővé válik, ha tudjuk, hogy Amin a kapitalizmus keletkezésének vitájában lényegében a Sweezy által képviselt álláspontot osztja. Úgy véli tehát, hogy a feudális termelési módot (tudjuk, hogy az Aminnál „az adóztató termelési mód”, különös, pontosabban „periférikus” formája) a távolsági kereskedelem s a vele kapcsolatos városi élet bomlasztja föl, rombolja le (FT 2, 1981: 457–463), míg a virágzó arab távolsági kereskedelemre, amely a különböző „adóztató termelési módok” között – a periférikus rabszolgatartóhoz és feudálishoz képest – fejlettségét tekintve a „centrum” lehetett, nos erre a távolsági kereskedelemre a kereskedelmi utak átvévedése halálos csapást mért, s éppen ekkor alakult ki Keleten „a szegény feudalizmus”. Így, ha történetileg nem is elfogadhatóan (hiszen legalábbis két minőségileg különböző történeti fejlődésről van szó), ám saját elméletén belül nagyon is koherensen foglalja össze a két álláspontot: „Röviden összefoglalva: az arab mezőgazdaság uralkodó termelési módja az adóztató termelési mód, de nem feudális formájában, mert az csak a hanyatlással kapcsolatban bukkan föl. A piaci viszonyok ebben a formációban különösen feltűnő, meghatározó hatást fejtenek ki, akár mint a fejlődés hajtóerői, adóztató agrár fejlődést indukálva, akár a hanyatlás szakaszaiban, átültetve egy szegény feudalizmusba.” (FT 2, 1981: 521)

Az előbb vázoltak lényegében a *Le développement inégal* (1973) és a *La nation arabe* (1976) c. művek álláspontja volt, amelynek lényegében még az első két problémakörre koncentráltak, vagyis az értelmezések mögött még – ha nem is a történész szemével nézve – ott vannak a történeti különösök. Általam ismert utolsó jelentős műve, a *Classe et nation* (1979) már egyértelműen a történelmi materializmus néhány alapkategóriájának újragondolásának jegyében született, s itt szükségképpen sarkítottabb, élesebb s ennél fogva vitathatóbb megfogalmazások vannak. Formáció elméletileg az egyik lényeges különbség a korábbi művek és az utóbbi könyv között az, hogy ott a

szerző még súlyt vetett a prekapitalista termelési módok viszonylag gazdag tagolására (ott még négyről beszél: 1. ösközösségi; 2. „adóztató”, azon belül *a.* korai és *b.* kifejlett, mint a feudális; 3. „rabszolgatartó”; 4. „egyszerű árutermelő mód”, ld. *FT* 2, 1981: 439), természetesen „az adóztató” formációcsoporton belül az „adóztató-kereskedő” alcsoport kiemelése érdekében, míg új művében az adóztató termelési módot mint a prekapitalista osztálytársadalmak legáltalánosabb formáját (*FT* 2, 1981: 507) főleg a kapitalizmus szempontjából jellemzi (1979: 54–73). Itt megfogalmazott „téziseiből” csak néhányat emelnék ki. E munkájában különösen élesen fogalmazza meg azt a Hobsbawm-tól megalapozott nézetet, hogy *A politikai gazdaságtan bírálatához* előszavának híres passzusa „a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakairól” (*MEM* 13: 7) valójában alternatív lehetőségek, amit ő eltűlözve egy közös (az elsajátítás szempontját érvényesítő) „adóztató termelési mód” variánsainak tekint.

Végül, Amin két továbbgondolásra érdemes „tézisével” zárom beszámolómat. Az egyik a termelő erők és termelési viszonyok dialektikájának új-szerű alkalmazása a prekapitalista társadalmakra: „Az adóztató mód egyszerre jelent uralmi (kormányzó állami osztály és kormányzott parasztok) és kizsákmányolási viszonyokat (a többletnek adó formájában való összegyűjtését). A kizsákmányolási viszonyok áttekinthetősége az uralmi viszonyok – az ideologizált politikai szféra – dominanciáját eredményezi. Egy ilyen termelési mód, kiteljesedett formájában, rendkívül szilárd. Képes tehát – a termelési viszonyok (az uralmi és kizsákmányolási viszonyok együttese) változása nélkül – magába olvasztani a termelőerők fejlődését; ez arra figyelmeztet bennünket, hogy a termelési viszonyoknak a termelő erők fejlettségi szintje által való mechanikus meghatározottsága nem marxista, hanem vulgáris ökonomista tétel...” (*FT* 2, 1981: 507). Ez például az úgynevezett „durchaus self-sustaining” faluközösségek és a „despotikus” államiság vonatkozásában nagyon is azt jelentheti, hogy a különben olyannyira változó, fejlődő földközösségi viszonyokat (amiket Marx a Zaszulics nyersfogalmazványokban olyan meggyőzően mutat be) éppenséggel a jól fejlett bürokratikus államiság uralmi-elsajátítási struktúrája merevíti meg, esetleg reprimítivizálja a maga adóalapjaként.

Egyebek között ez alapozza meg Amin második termékeny gondolatát, ami a „centrum” és a „periféria” szerepére vonatkozik a *fejlődésben*, ill. az *átmenetben*. A prekapitalista fejlődést illetően ezt így fogalmazza meg: „Az uralkodó, alapvető vonalban először közösségi formáció, azután adóztató formációk váltakoznak, de ez a fő vonal viszonylagosan elakad abban

az értelemben, hogy a technológiai fejlődés az adóztató formáción belül megy végbe, még ha lassan is. A második, marginális vonalban közösségi formációk, azután feudális formációk – ezek az adóztató formációk határesei – váltakoznak árujellegűekkel: ezek lehetnek rabszolgatartó-árutermelők és/vagy nem-rabszolgatartó-árutermelő típusúak; e fejlődési sorban a termelők fejlődése ismételten konfliktusba kerül a társadalmi viszonyokkal, és a kapitalista formáció kialakulása felé mutat.” (FT 2, 1981: 447). E felfogás lényege, hogy a történetileg már lehetséges új termelési mód nem a centrumban jön létre, ahol a meghaladandó a legerősebb, hanem a periférián, ahol a működő termelési mód gyengébb (FT 2, 1981: 503). Nem kell hangsúlyozni, hogy „ez a tézis” nemcsak Leninre támaszkodhat, hanem Marxra is, aki hasonló okokból várta a forradalom kitörését Oroszországban, s támaszkodhat az Októberi forradalomtól az összes azóta lezajlott forradalomra, s argumentum ex silentio-ja a fejlett tőkés országok nem-forradalmasodása. E megfontolás mindenesetre új módon veti fel a fejlettség és a fejlődésképeség, a termelők és termelési viszonyok egyáltalában a termelési mód(ok) és a társadalmi formációk problematikáját, természetesen más módon a prekapitalista „magában való” egyenlőtlen fejlődésen belül, mint a kapitalizmus „magáért való” egyenlőtlen fejlődésében.

Bibliográfia I.

- Abdel-Malek, A. (1963): *L'orientalisme in crise: Diogène*, nr. 44: 109–142.
- Abdel-Malek, A. (1972): *La dialectique sociale*, Paris, Ed. du Seuil.
- Abdel-Malek, A., – Belal, A.A. – Hanafi, H. (eds.) (1972): *Renaissance du monde arabe. Colloque arabe interarabe de Louvain*, Duculot-SNED.
- Abdel-Malek, A. (ed.) (1975): *L'armée dans la nation (Asie, Afrique, Amérique latine)*, Alger, SNED.
- Alavi, H. (1972): *The state in the post-colonial societies: Pakistan and Bangladesh: New Left Review*, no. 74: 59–81 (franciául): *L'État dans les sociétés post-coloniales: Les temps modernes*, CCCXIV–V: 684–708.
- Amin, S. (1970): *L'accumulation à l'échelle mondiale*, Paris, Anthropos, 2. k.
- Amin, S. (1973): *Le développement inégal. Essai sur les formes sociales du capitalisme périphérique*, Paris, Éd. du Minuit.
- Amin, S. (1976): *La nation arabe. Nationalisme et luttes des classes*, Paris, Éd. du Minuit.
- Amin, S. (1979): *Classe et nation dans l'histoire et la crise contemporaine*, Paris, Anthropos.
- Anderson, P. (1974): *Lineages of the Absolutist State*, London, NLB.
- Cleveland, W.L. (1971): *The Making of an Arab Nationalist. Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Saṭi^c al-Huṣrī*, Princeton, N.J.

- Cook, M.A. (ed.) (1970): *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, London. Oxford Univ. Press.
- Coury, R. (1975): „Why can't they be like us?": Review of the Middle East Studies, no. 1.: 113–133.
- Durkheim, É. (1967): *De la division du travail*, Paris, PUF.
- Duvignaud, J. (1965): *Classe et conscience de classe dans un pays du Maghreb: la Tunisie: Cahiers internationales de sociologie*, v. 38: 185–200.
- Gallissot, R. (1976): *Marx, Marxisme et Algérie. Textes de Marx-Engels*, présentés par R. Gallissot avec la collaboration de G. Badia, Paris, Union Générale d'Éditions.
- Hegel, G.W.F. (1966): *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, ford. Szemere Samu, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hermassi, E. (1975): *État et société au Maghreb*, Paris, Anthropos.
- Hindess, B. – Hirst, P. Q. (1975): *Pre-capitalist modes of production*, London – Boston, Routledge and Kegan Paul.
- Hobsbawm, E.J. (1974): *Karl Marx: The Pre-Capitalist Economic Formations. Introduction*, 9–65, London, Lawrence and Wishart.
- Hodgson, M.G.S. (1974): *The Venture of Islam*, Chicago and London, Univ. of Chicago Press, 3 k.
- Lacheraf, M. (1965, 1976²): *L'Algérie: nation et société*, Paris, Maspéro.
- Laroui, A. (1970): *L'histoire du Maghreb. Un essai de synthèse*, Paris, Maspéro.
- Laroui, A. (1973a): *For a methodology of Islamic studies: Diogenes*, no. 83: 12–39 (kötetben megjelent: Laroui 1974: 59–102).
- Laroui, A. (1973b): *L'idéologie arabe contemporaine*, Paris, Maspéro.
- Laroui, A. (1974): *La crise des intellectuels arabes. Traditionalisme ou historicisme?* Paris, Maspéro.
- Mahmoud Hussein (1969): *La lutte de classes en Egypt de 1945 à 1968*, Paris, Maspéro.
- Mahmoud Hussein (1975): *L'Égypte, Lutte de classe et libération nationale*, II. 1967–1973, Paris, Maspéro.
- Parry, V.J. – Yapp, M.R. (eds.) (1975): *War, Technology and Society in the Middle East*, London, Univ. Press.
- Rodison, M. (1966): *Islam et capitalisme*, Paris, Ed. du Seuil.
- Rodinson, M. (1972): *Marxisme et monde musulman*, Paris, Ed. du Seuil.
- Said, E.W. (1978): *Orientalism*, New York, Pantheon Books (franciál: *L'orientalisme, L'Orient créé par l'Occident*, Paris, Ed. du Seuil. 1980).
- Sawer, M. (1977): *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production*, The Hague, M. Nijhoff.
- Simon R. (1980): *Marx, néhány marxista irányzat és az orientalisták történelemfelfogása a Közel-Keletről. Megjegyzések Bryan S. Turner: Marx and the End of Orientalism c. könyvéről*: MFSz, XXIV: 809–817.
- Smith, A.D. (1973): *Nationalism and religion: the role of religious reform in the genesis of Arab and Jewish nationalism: Archives de sciences sociales de religion*, v. 35: 23–43.
- Tibi, B. (1971): *Nationalismus in der dritten Welt am arabischen Beispiel*, Frankfurt a. M.
- Tibi, B. (1973): *Militär und Sozialismus in der Dritten Welt. Allgemeine Theorien und Regionalstudien über arabische Länder*, Frankfurt a. M., Suhrkamp.

- Tibi, B. (1979): *Internationale Politik und Entwicklungsländer-Forschung. Materialien zu einer ideologiekritischen Entwicklungssoziologie*, Frankfurt a. M. Suhrkamp.
- Turner, B.S. (1974): *Weber and Islam. A critical study*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Turner, B.S. (1974a): *The concept of social „stationariness”: utilitarianism and Marxism: Science and Society*, v. 38: 3–18.
- Turner, B.S. (1978): *Marx and the End of Orientalism*, London, Allen and Unwin.
- Wallerstein, I. (1980): *Modernization: requiescat in pace*, in: *The Capitalist World-Economy*, Cambridge Univ. Press 132–137.
- Zghal, A. – Karoui, H. (1973): *Decolonization and social research: the case of Tunisia: Middle East Studies Association Bulletin*, v. 7: 11–25.

Bibliográfia II.

- Abd al-Fattāh, F. (1973–5): *al-Qarīya al-miṣrīya* („Az egyiptomi falu”), al-Qāhira, Dār al-taḡāfa al ḡadida.
- Abdel-Malek, A. (1962): *Égypte, société militaire*. Paris, Ed. du Seuil (amerikai kiadás: 1968, német fordítás: 1971).
- Amin, S. (1970): *L’accumulation à l’échelle mondiale*, I–II, Paris et Sfan Dakar, Anthropos. (Ennek Bevezetése – I: 11–69 – jelent meg – FT 1, 1979).
- Amin, S. (1970a): *Le Maghreb moderne*, Paris, Ed. du Minuit.
- Amin, S. (1973): *Le développement inégal. Essai sur les formes sociales du capitalisme périphérique*, Paris, Ed. du Minuit (ennek Bevezetése és első fejezete – pp. 7–48 (és nem 49) – jelent meg: FT 2, 1981: 437–485).
- Amin, S. (1976): *La nation arabe. Nationalisme et luttes des classes*, Paris, Ed. du Minuit (ennek több részlete – 7–11, 26–31, 108–136 – jelent meg: FT 2, 1981: 487–521).
- Amin, S. (1979): *Classe et nation dans l’histoire et la crise contemporaine*, Paris, Ed. du Minuit (ennek első fejezete – 13–45 – jelent meg: FT 2, 1981: 523–543.).
- Āmir, I. (1957): *Tawra Miṣr al-qawmīya* („Egyiptom nemzeti forradalma”), al-Qāhira, Dār an Nadīm.
- Āmir, I. (1958): *al-Ard wa’l-fallāḥ. al-Mas’ala az-zirāʿīya fī Miṣr* („A föld és a fellah. A földkérdés Egyiptomban”), al-Qāhira, Maṭbaʿa Dār al-miṣrīya.
- Anderson, P. (1974): *Lineages of the Absolutist State*, London.
- Ashtor, E. (1976): *A Social and Economic History of the Near East in the Middle East*, Berkeley-Los Angeles Univ. of Calif. Press.
- Béládi, L. (1979): *Egy prekapitalista elmélet tanulságai* (Samir Amin a termelési módról és a nemzetről): FT 1, 1979: 89–119.
- C. Cahen: *L’histoire économique et sociale de l’Orient musulman médiéval: Studia Islamica*, fasc. 3, 1955: 93–115.
- CERM (1969): *Sur le mode de production asiatique*, ed. R. Garaudy, Paris, Ed. sociales.
- CERM (1971): *Sur le féodalisme*, Paris, Ed. sociales.
- Constas, H. (1978): *Lewis H. Morgan in the light of Modern Anthropological Theory*, in: *Society and History. Essays in Honor of K.A. Wittfogel*, ed. by G.L. Ulmen, The Hague – Paris – New York, Mouton.

- FT (1978–1981): *Fejlődés – Tanulmányok*. Szöveggyűjtemény I–IV, Budapest, MKKE, majd ELTE, ÁJTK.
- Gallissot, R. (1976): *Marx, Marxisme et Algérie*, Paris, UGÉ.
- Gunder Frank, A. (1968): *Kapitalismus und Unterentwicklung in Lateinamerika*, Frankfurt, Europäische Verlagsanstalt.
- Krader, L. (1974): *The Ethnological Notebook of Karl Marx (Studies of Morgan, Phelar, Maine, Lubbock)* Assen, Van Gorcum.
- Krader, L. (1975): *The Asiatic Mode of Production. Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx*, Assen, Van Gorcum.
- Krader, L. (1976): *Agrarian Communism*. in: Krader, L.: *Dialectic of Society*: 123–159, Assen, Van Gorcum.
- Lacoste, Y. (1966): *Ibn Khaldoun. Naissance de l'histoire, passé du tiers monde*, Paris, Maspéro.
- Laroui, A. (1974): *La crise des intellectuels arabes. Traditionalisme ou historicisme*, Paris, Maspéro.
- Lucas, Ph. – Vatin, J.-C. (1975): *L'Algérie des anthropologues*, Paris, Maspéro.
- Mahdāwī, K. (1979): *Mağrib al-qarn at-tāsi^c aššara bayna namaṭay al-intāğ al-asyawī wa'l-ḥarāğī* („A 19. sz. Mağrib az ázsiai és az adódó termelési módok között”): *Dirāsāt^c arabīya* XVI/1: 83–92.
- Masszon, V.M. (1978): *Egy kőkori település Közép-Ázsiában: Dzsejtun. A termelő gazdálkodás kezdetei*. Gondolat Kiadó.
- Melotti, U. (1977): *Marx and the Third World*, New Jersey, Humanities Press.
- Poliak, A.N. (1937): *Some Notes on the Feudal System of the Mamlūks*: *JRAS*: 197–207.
- Poliak, A.N. (1938): *La féodalité islamique*: *REI* X: 247–265.
- Poliak, A.N. (1939): *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and Lebanon, 1250–1900*, London.
- Recherches internationales à la lumière du marxisme*, no. 57–58, Paris, Ed. de la *Nouvelle Critique: Premières sociétés de classes et mode de production asiatique*.
- Rodinson, M. (1966): *Islam et capitalisme*, Paris, Ed. du Seuil.
- Sa^cd, A.S. (1943): *Muškilat al-fallāḥ* („A parasztp probléma”), al-Qāhira.
- Sa^cd, A.S. (1945): *Ma'sat at-tamwīn* („Az ellátás nyomorúsága”), al-Qāhira.
- Sa^cd, A.S. (1979): *Ta'riḥ Miṣr al-iğtimā'ī al-iqtisādī* („Egyiptom társadalom és gazdaságtörténete”), Beyrūt, Dār Ibn Ḥaldūn.
- Sa^cd, A.S. (1979a): *Sitt dirāsāt fī n-namaṭ al-asyawī li'l-intāğ*, („Hat tanulmány az ázsiai termelési módokról”) Beyrūt, Dār at-Ṭali'ā.
- Sa^cd, A.S. (1891): *Taḥawwul at-takwīn al-miṣrī min an-namaṭ al-asyawī ilā n-namaṭ ar-ra'sumālī* („Az egyiptomi alakulat mozgása az ázsiai termelési módtól a tőkés termelési módhoz”) Bayrūt, Dār al-ḥadāta.
- aš-Šafi'ī^c, Suhdī^c Atīya (1957): *Tatawwur al-ḥaraka al-waṭaniya al-miṣriya 1882–1956*, al-Qāhira.
- Šāliḥ, M.Š. (1978): *Hawla uṣlūb al-intāğ al-asyawī* („Az ázsiai termelési módokról”), Bayrūt, Dār Ibn Ḥaldūn.
- Šāliḥ, M.Š. (1979): *al-Iqtā' wa'r-ra'sumālīya fī Miṣr min aḥd Muḥammad^c Alī ilā aḥd^c Abd an-Nāsir* („A feudalizmus és a kapitalizmus Egyiptomban Muhammad^c Alī korától Nasszerig”), Bayrūt, Dār Ibn Ḥaldūn.

- Sawer, M. (1977): *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production*, The Hague, M. Nijhoff.
- Sofri, G. (1972): *Über asiatische Produktionsweise. Zur Geschichte einer strittigen Kategorie der Kritik der politischen Ökonomie*, Frankfurt, Europäische Verlagsanstalt.
- Szentes, T. (1980): *Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világgazdaságról*, Budapest, Kossuth Kiadó.
- Turner, B.S. (1974): *Weber and Islam. A critical study*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Turner, B.S. (1978): *Marx and the End of Orientalism*, London, G. Allen and Unwin.
- Valensi, L. (1969): *Le Maghreb avant le prise d'Alger (1790–1870)*, Paris, Flammarion.
- Wittfogel, K.A. (1957): *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*, New Haven, Conn. Yale Univ. Press.
- Wolf, E.R. (1973): *Parasztok*, in: Service E.R. – Sahlins, M.D. – Wolf, E.R., *Vadászok, törzsek, parasztok*, Kossuth Kiadó.

A KORÁN

(részletek)

Tudjuk, hogy a Korán (*Qur'ān*, a szir *qeryānā*-ból = „recitálás”, „előadás”, és *nem olvasás*, ahogy elterjedt) nemcsak az iszlám, egy világvallás születésének alapidokumentuma, hanem a kialakuló iszlámközösség társadalmi- és magánéletének szabályozója, zsinórmértéke, ami a kialakuló – a prófétára visszavezetett, vele legitimizált – „szokással”, a *szunna*-val a ma is élő muszlim jog (*šari'ca*) alapja lett. A Korán tanulmányozása ezért nem szorítkozik a vallástörténészre, hanem a történettől a gazdaságtörténészén át a politikusig, mindenki előbb-utóbb találkozik vele, ha a muszlim népek múltjával, vagy jelenével foglalkozik.

Tudományosan felhasználható, teljes magyar nyelvű Korán fordításunk nincsen, a különböző kísérletek közül még a legfelhasználhatóbb Somogyi József 1947-ben megjelent szemelvényes fordítása, amelynek azonban alig van magyarázó apparátusa, az is zömében elavult. Egy korszerű, tudományos, alapos és megbízható kommentárral ellátott magyar fordításra nagy szükség lenne, ám ennek feltételeit a magam részéről még nem látom körvonalazódni. Ám addig is, jobb híján néhány olyan részletet bocsátunk közzé, amelyek egyrészt képet adnak a Koránnak a későbbi *jogi* és *gazdasági* életet szabályozó-meghatározó mozzanatáról, másrészt megpróbálják érzékelteni azt, hogy miképpen használható fel a Korán mint *történeti forrás*. Az előbbit illusztráló 2. és 4. szúra részleteit Somogyi József fordította és magyarázta, az utóbbi bemutató 105. és 106. szúrárt Simon Róbert fordította és kommentálta.

2. szúra. *A tehén (Medinia)*

Ez a könyv – nincs kétség benne – vezetés az Istenfélőknek. Azoknak, akik hisznek az elrejtettben, elvégzik az imát és költenek a Mi adományunkból. Azoknak, akik hisznek abban, ami neked lebecsájtott és ami előtted lebecsájtott s a másvilágban ők biztosan hisznek. Azok követik Uruk vezetését és jól megy a soruk.

5 Bizony, a hitetleneknek mindegy, hogy meginted-e őket vagy nem inted meg őket; nem hisznek. Lepecsételte Alláh szívüket és hal-

lásukat, tekintetükön lepel van és nagy büntetés a részük. Vannak emberek, akik így szólnak: „Hiszünk Alláhban és az ítélet napjában” s ők mégsem hívők. El akarják ámítani Alláhot és a hívőket, de csak önmagukat ámítják el és nem tudják azt. Szívükben betegség van. Alláh pedig megszorítja a betegségüket és fájdalmas büntetésben lesz részük, mert hazudtak.

- 16 Hasonlók ők ahhoz, aki tüzet gyújtott s midőn az megvilágított mindent körülötte, Alláh elvette világosságukat és olyan sötétségben hagyta őket, hogy nem látnak semmit. Süketek, némák és vakok ők, tehát nem térnek vissza. Vagy mint a felhőből áradó bőséges eső, benne sötétség, mennykő és villám, – ők pedig újjukat fülükbe dugják a mennydörgés miatt, a haláltól félve; de Alláh körülveszi a hitetleneket. A villám csaknem elveszi a látásukat; amikor rájuk világlik, benne járkálnak, mikor pedig elsötétedik fölöttük, megállnak. Ha Alláh úgy akarná, elvonná hallásukat és látásukat. Bizony, Alláhnak hatalma van mindenben!

- 33 Ó Izráél gyermekei! Emlékezzetek jótéteményemre, amelyet nektek ajándékoztam! Tartsátok meg Velem a szövetséget, Én is megtartom veletek a szövetséget s csak Engem féljete! És higgyetek abban, amit leküldöttem hozzátok, megerősítvén azt (az írást), ami veletek van! Ne legyetek az elsők, akik nem hisznek benne és ne adjatok csekély árat az Én jeleimért s csak Engem féljete! És ne öltöztessétek az igazságot a hamisságba s ne rejtsetek el az igazságot tudotok ellenére!

- 40 És végezzétek el az imát, adjatok alamizsnát és hajoljatok meg a meghajlókkal! Hát jámborságot akartok parancsolni az embereknek, saját lelketeket pedig elhanyagoljátok, holott olvassátok az írást? Hát nincs belátástok? Keressetek menedéket a türelemben és az imában; bizony, nehéz dolog az, csak nem az alázatosoknak, Akik tudják, hogy találkoznak Urukkal és Hozzá térnek vissza!

- 73 Vannak közöttük (t.i. a zsidók között) tudatlanok, akik nem ismerik a Könyvet, csak hiábavalóságokat s csak sejtenek egyetmást. De jaj azoknak, akik a Könyvet a kezükkel írják és azután így szólnak: „Ez Alláhtól van”, hogy kis árat adjanak érte! Jaj nekik a kezük írásaért és jaj nekik a keresetükért!

- 139 Láttuk, amint orcád az ég felé fordul; de Mi (imádnál) olyan irányba akarunk fordítani téged, amely tetszik Neked. Fordítsd orcádat a szent mecset¹ irányába, s bárhol vagytok, fordítsátok orcátokat

annak az irányába; és bizony, azok, akiknek a Könyv adatott, tudják, hogy ez az igazság Uruktól! S Alláh nem figyelmetlen arra, hogy mit cselekesztek.

- 187 Ó ti, akik hisztek! Egyetek a jó dolgokból, amelyekkel ellátunk titeket és köszönjétek meg Alláhnak, ha Hozzá imádkoztok! Csak a hullát, a vért és a sertéshúst tiltotta meg nektek és (az olyan áldozati állatot), amelyet nem Alláhnak, hanem másnak áldoztok. Aki azonban rákényszerül, anélkül, hogy megkívánná és anélkül, hogy törvényellenesen cselekednék, azon nincsen bűn. Bizony, Alláh megbocsátó és irgalmas.
- 172 Nem az a jámborság, hogy orcátokat keletre és nyugatra fordítjátok, hanem az a jámbor, aki hisz Alláhnban, az ítélet napjában, az angyalokban, a Könyvben és a prófétákban, s aki vagyonát Iránta való szeretetből a rokonokra, az árvákra, a szegényekre, a vándorra, a koldusokra és a rabszolgákra költi, s aki elvégzi az imádságot és megadja a szegényadót, s azok, akik megtartják szerződésüket, ha szerződést kötöttek s állhatatosak a szerencsétlenségben, az inségben és a szükség idején, — ők az igazmondók és az Istenfélők. Ó ti, akik hisztek! Elő van írva számotokra a megtorlás a meggyilkoltakért: a szabad ember a szabad emberért, a rabszolga a rabszolgáért, s az asszony az asszonyért. Akinek pedig fiútestvére megbocsát valamit, azzal szemben méltányosan kell a követeléseket érvényesíteni, kártalanítás neki azonban bőséges legyen! Könnyítés az Uratoktól és könyörületesség. Aki pedig azután vétkezik, annak fájdalmas büntetés az osztályrésze.
- 155 S a megtorlásban élet van számotokra, ó értelmes emberek, talán istenfélők lesztek. Előíratott számotokra, ha a halál közeledik valamelyiketekhez, és ha jószágot hagy hátra, hogy méltányosan örökséget hagyjon a szülőkre és a rokonokra; köteletségül az Istenfélőknek. Aki pedig változtat azon (a végrendeleten), miután hallotta azt, annak véte azokon van, akik változtatnak rajta. Bizony, Alláh hall és tud (mindent). Aki pedig az örökhagyó részéről méltánytalanságtól vagy büntől tart és rendet teremt közöttük, nem követ el bűnt. Bizony, Alláh megbocsátó és irgalmas. Ó ti, akik hisztek! Előíratott számotokra a bőjt, amint előíratott azoknak, akik előttetek voltak — talán Istenfélők lesztek — Megszámlált napokon keresztül. Ha pedig valaki közületek beteg vagy úton van, ugyanannyi (napon át bőjtöljön) más napokon! Akik azonban megtehetik ezt (s nem teszik), azok váltságul adjanak enni egy szegénynek! S aki önként tesz jót, az javára lesz neki.
- 180

S ha bőjtöltök, javatokra lesz, ha megértitek azt. Ramadhán hava az, amelyben lebecsájtattott a Korán, helyes útmutatóul az embereknek s a helyes útmutatás és az isteni kinyilatkoztatás bizonyosságaiul. Aki közületek otthon van abban a hónapban, bőjtölje végig! Aki pedig beteg vagy úton van (ugyanígy) számú napig (bőjtöljön) más napokon! Alláh könnyíteni akar nektek s nem nehezíteni s hogy töltsétek ki (a napok) számát, s hogy magasztaljátok Alláhot, amikor a helyes útra vezérel benneteket; talán hálások lesztek!

S ha szolgálím Felőlem kérdeznek téged, Én közel vagyok; válaszolok a hívó szavára, ha hív Engem; de hallgassanak Rám és higgyenek Bennem; talán helyes úton járnak! Meg van engedve nektek, hogy a bőjt éjszakáján érintkezzetek asszonyaitokkal. Ruhák ők nektek s ti ruhák vagytok önekik. Alláh tudja, hogy önmagatokat ámitóttátok s kegyelmével ismét felétek fordul és megbocsát nektek. Most tehát érintkezzetek velük és törekedjete arra, amit Alláh előírt nektek! S egyetek és igyatok, míg csak szürkületkor a fehér cérnaszálat a fekete cérnaszáltól meg nem tudjátok különböztetni! Akkor végezzétek be a bőjtöt éjszakáig s ne érintkezzetek velük, amíg a mecsetekben tartózkodtok! Ezek Alláh rendelései; ne közeledjete feléjük! Így magyarázza meg Alláh az Ő jeleit az embereknek; talán Istenfélők lesznek.

185 Megkérdeznek téged az újhoidak felől. Mondd: „Megállapított időpontok azok az embereknek és a zarándoklatnak. Nem az a jámborság, hogy hátulról mentek a házakba,² hanem az a jámbor, aki Istent féli! Menjete tehát a kapukon keresztül a házakba és féljétek Istent; talán jól megy majd sorotok!

És harcoljatok Alláh ügyéért azokkal, akik veletek harcolnak s ne kövessetek el kihágást;³ bizony, Alláh nem szereti a kihágókat!

És öljétek meg őket, ahol csak találjátok és üzzétek el őket, ahonnan ők elűztek benneteket; a kísértés rosszabb az ölésnél! De ne harcoljatok velük a Szent Mecsetnél, hacsak ők nem harcolnak abban veletek. Ha azonban ők kezdenek harcolni veletek, öljétek meg őket; olyan a hitetlenek megtorlása! De ha abbahagyják, Alláh megbocsátó és irgalmas. S harcoljatok velük, míg csak meg nem szűnik a kísértés és a vallás nem lesz Alláhé! De ha abbahagyják, nincs ellenségeskedés, csak az igazságtalanokkal szemben. A szent hónap a szent hónapért és a szentségek is megtorlás (alá esnek).⁴ Aki erőszakosan lép fel veletek szemben, azzal szemben ti is erőszakosan lépjete fel, az ő fellépésé-

190

- hez hasonlóan! Féljétek Alláhot s tudjátok meg, hogy Alláh az Isten-félőkkel van! Adakozzatok Alláh ügyéért s ne adjátok oda magatokat a romlásnak! Tegyetek jót; bizony, Alláh szereti a jótevőket! Végez-
 zétek el a zarándoklatot és a kis zarándoklatot.⁵ Alláhért! Ha akadályozva vagytok, kis áldozatot ajánljatok fel! Ne borotváljátok meg fe-
 jeteiket, míg az áldozati állat az áldozati helyre nem érkezett oda! Aki
 beteg közületek, vagy kára van a fején, az váltság gyanánt bőjtöljön,
 vagy adjon alamizsnát, vagy hozzon áldozatot! Úgy biztonságban
 vagytok; – aki pedig a zarándoklat előtt a kis zarándoklatot végzi el,
 kis áldozatot ajánljon fel, aki azonban semmit sem talál (áldozatul),
 bőjtöljön három napig a zarándoklat alatt és hét (napig), ha visszatér-
 tek; tíz teljes (nap) az! Azt (tegye az is), akinek családja nincs ott a
 Szent Mecsetnél! Féljétek Alláhot és tudjátok meg, hogy Alláh kemé-
 nyen büntet! A zarándoklat (ideje) az ismert hónapok.⁶ Aki elhatá-
 rozza azokban a zarándoklatot, tartózkodjék a zarándoklat alatt a
 nemi érintkezéstől, a jogságtól és a perpatvartól! Alláh tudja,
 mi jót cselekedtek. Lássátok el magatokat útravalóval; de a
 legjobb útravaló az Istenfélelem! Féljétek Engem, ó értelmesek!
 Nem bűn nektek, ha Uratoktól nyereségre törekedtek.⁷ S ha
 195 lefuttok Aráfatról⁸ emlékeztetek meg Alláhról a Szent Helyen⁹ s em-
 lékeztetek meg Róla, amint benneteket a helyes útra vezérelt, bár
 előbb tévelygők voltatok! Azután fussatok, ahonnan az emberek fut-
 nak és kérjétek bűnbocsánatot Alláhtól! Bizony, Alláh megbocsátó és
 irgalmas! Ha azután elvégeztétek szertartásaitokat, emlékeztetek meg
 Alláhról, úgy ahogy atyáitokról emlékeztek meg, vagy még buzgóbb
 megemlékezéssel! Vannak olyan emberek, akik így szólnak: „Urunk,
 adj meg nekünk (mindent) a világon” – ezeknek nem lesz osztályré-
 szük a másvilágon.
- 211 Megkérdeztek téged, mit adjanak (alamizsna gyanánt). Mondd:
 „Ami jót adtok, legyen az a szülőké, a rokonoké, az árváké, a szegé-
 nyeké és az utasé! S ami jót tesztek, Alláh tudja azt. Előíratott nek-
 tek a harc, de az kellemetlen nektek. De lehet, hogy nem szerettek
 valamit, holott az jó nektek, s lehet, hogy szerettek valamit, holott az
 rossz nektek; és Alláh tudja (azt), ti pedig nem tudjátok. Megkérdez-
 nek téged a harcról a szent hónapban. Mondd: „Harcolni abban rossz
 s elfordulás Alláh ügyétől s hitetlenség Őbenne és a Szent Mecsetben;
 s az Ő népét kiűzni abból, még rosszabb Alláh előtt; s a kísértés roz-
 szabb az ölésnél. S mindaddig harcolni fognak veletek, míg csak el nem

térítenek benneteket a vallástoktól, hacsak képesek erre. Aki azonban közületek elpártol a vallásától, s hitetlenként hal meg, azoknak a cselekedetei hiábavalók e világon és a másvilágon; a tűz társai ők és örök-ké abban maradnak. Bizony akik hisznek, s akik kívándorolnak¹⁰ s akik harcolnak Alláh ügyéért, azok remélhetik Alláh irgalmát, mert Alláh megbocsátó, irgalmas. Megkérdeznek téged a borról és a szerencsejátékról.¹¹ Mondd: „Azokban nagy bűn van és haszon az embereknek. Bűnös voltuk azonban nagyobb a hasznuknál”. S megkérdeznek téged, hogy mit adjanak (alamizsna gyanánt). Mondd „A felesleget”. Így magyarázza meg nektek Alláh a jeleket; talán elmélkedtek Evilágról és a másvilágról. S megkérdeznek téged az árvák felől. Mondd: „Segíteni rajtuk jó”. S ha dolgotok van velük, testvéreitek ők. S Alláh meg tudja különböztetni a gonosztevőt a jótevőtől. S ha Alláh akarná, keményen, bánna veletek; bizony Alláh hatalmas és bölcs! S ne vegyetek feleségül bálványimádó nőket, míg csak igazhívökké nem lesznek! Bizony, jobb a hívő rabszolgaleány, mint a bálványimádó nő, még ha tetszik is nektek. S ne menjetez férjhez bálványimádókhoz, míg csak igazhívökké nem lesznek! Bizony, jobb a hívő rabszolga, mint a bálványimádó, még ha tetszik is nektek. Azok a tűzhöz hívnak, Alláh azonban a paradicsomba és a megbocsátásra hív el engedelmeivel s megmagyarázza jeleit az embereknek; talán elmélkednek rajta. S megkérdeznek téged a nők havi tisztulása felől. Mondd: „Kár az”. Tartózkodjatok tehát asszonyaitoktól tisztulás alatt és ne közeledjetez hozzájuk, míg csak nem tiszták! Ha azonban megtisztultak, keressétek fel őket, amint Alláh megparancsolta nektek! Bizony, Alláh szereti a vezeklőket és szereti a megtisztulókat.

Asszonyaitok szántóföld nektek. Menjetez szántófeldeitekre, amikor akartok, gondoskodjatok magatokról, féljétek Alláhot és tudjátok meg, hogy találkozni fogtok Vele! S vigyetez örömhírt a hívőknek! S ne tegyétek Alláhot esküitek tárgyának, hogy jámborok és istenfélők legyetez s békét teremtsetez az emberek között! S Alláh (mindent) halló és tudó. Nem büntet meg benneteket Alláh, ha esküitekben meggondolatlant mondtok; de megbüntet benneteket azért, amivel szívetek foglalkozik. S Alláh megbocsátó és szelid. Azok, akik megesküsznek, hogy asszonyaiktól távoldtartják magukat, várjanak négy hónapig! Ha azután visszatérnek (házastársi kötelességükhöz), Alláh megbocsátó és irgalmas. Ha pedig elhatározzák a válást, Alláh halló és tudó. S az elválasztott asszonyok várjanak három tisztulás

idejéig! S nincs megengedve nekik, hogy eltitkolják, mit teremtett Alláh a méheikben, ha hisznek Alláhban és az ítélet napjában. S férjeiknek illendőbb visszavenni őket abban az állapotban, ha vissza akarják állítani (a közöttük volt helyzetet). S az asszonyok kötelessége, hogy úgy viselkedjenek (férjeikkel szemben), mint azok ő velük szemben, illő előzékenységgel. A férfiaknak azonban elsőbbségük van velük szemben. Bizony, Alláh hatalmas és bölcs. A válás kétszer van megengedve, akkor azonban vagy méltányossággal meg kell tartani, vagy ajándékkal kell elbocsájtani (az asszonyt). S nincs megengedve, hogy valamit is elvegyetek abból, amit nekik adtatok, ha csak nem félnek mindaketten, hogy nem követik Alláh rendeléseit. S ha attól féltek, hogy egyikük sem tartja meg Alláh rendeléseit, ők ketten nem követnek el bűnt, ha az asszony valamivel megváltja magát.¹² Ezek Alláh rendelései; át ne hágiátok azokat, mert akik áthágiák Alláh rendeléseit, jogtalanságot cselekszenek! Ha a férfi elvált az asszonytól, utóbb nincs neki az asszony törvényesen megengedve, míg csak más férfihoz nem ment feleségül. S ha ez azután elválik tőle, nem követnek el ők ketten bűnt, ha visszatérnek egymáshoz, ha úgy vélik, hogy megtarthatják Alláh rendeléseit. Ezek Alláh rendelései; megmagyarázza azokat értelmes embereknek. S ha elváltak az asszonytól s azok végére érnek várakozási idejüknek, vagy tartsátok meg őket méltányossággal, vagy bocsássátok el őket méltányossággal; de ne tartsátok meg őket erőszakkal, hogy törvényteleniséget ne kövessetek el! Aki azt cselekszi, vétkezik önmaga ellen. S ne üzzetek gúnyt Alláh jeleivel s emlékezzetek meg Alláhnak irántatok tanúsított kegyelméről, a Könyvről és a bölcsességről, amelyet lebecsáltok, hogy megintsen azzal benneteket! S féljétek Alláhot és tudjátok meg, hogy Alláh mindent tud! S ha elváltak az asszonyoktól s ők végére érnek várakozási idejüknek, ne akadályozzátok meg őket abban, hogy (újból) férjhez ne menjenek, ha efelől egymás között méltányosan megegyeznek! Intelmül szolgál ez annak, aki közületek hisz Alláhban és az ítélet napjában. Ez illendőbb nektek és jogosabb. S Alláh (mindent) tud, ti pedig nem tudtok. S az (elvált) anyák szoptassák két teljes éven át gyermekeiket, ha valaki (a férj) úgy akarja, hogy teljes legyen a szoptatás! S az atya kötelessége az asszonyok ellátása és felruházása méltányosság szerint. De senki sem kötelezhető többre, mint amennyit megbír. Szülőanya nem károsodhat gyermeke miatt, sem pedig atya a gyermeke miatt. Ugyanez (áll) az örökösre.¹³ Ha pedig ők ketten kölcsönös megegyezéssel és tanácskozással el akarják választani a gyermeket,

nem követnek el bűnt. Ha dajkával akarjátok szoptatni gyermekeiteket, nem követtek el bűnt, amennyiben megfizetitek, amiben méltányossággal megállapodtok. Féljétek Alláhot s tudjátok meg, hogy Alláh látja, hogy mit cselekesztek!

Akik elhunynak közületek és asszonyokat hagynak maguk után, ezek várjanak négy hónapig és tíz (napig)! Ha azonban végére érnek várakozási idejüknek, nem követnek el bűnt azért, amit ők a méltányosság szerint önmagukkal cselekesznek. S Alláh tudja, mit cselekesztek. Nem követtek el bűnt, ha célzást tesztek eljegyzésre az asszonyoknak,¹⁴ vagy ha ezt eltitkoljátok magatokban. Alláh tudja, mit gondoltok róluk. De ne ígérjétek nekik titokban találkát, ha csak nem szölkök illedelmes szavakat! S ne határozzatok el házasságkötést, míg le nem jár a Könyvben előírt határidő! S tudjátok meg, hogy Alláh tudja, mi van a szívetekben! Vigyázzatok tehát s tudjátok meg, hogy Alláh megbocsátó és szelid! S nem követtek el bűnt, ha elváltok az asszonyoktól, mielőtt érintettétek őket vagy hozományt adtatok nekik. Válásakor pedig ajándékozzátok meg őket, a jómódú a maga tehetsége szerint a szűkölködő a maga tehetsége szerint, méltányosan; kötelességük ez a jótevőknek! De ha elváltok tőlük, mielőtt érintettétek őket vagy hozományt adtatok nekik, akkor legyen a fele annak, amit megállapítottatok, hacsak el nem engedik, vagy el nem engedi az, akinek a kezében van a házassági szerződés! S közelebb van a jámborsághoz, hogy elengedjétek. S ne feledkezzetek meg a jóságról egymás között! Bizony, Alláh látja, mit cselekesztek. S végezzétek el lelkiismeretesen az imádságot, (különösen) a középső imádságot¹⁵ és álljatok Alláh tiszteletére alázatosan! S ha féltetek, gyalog vagy lovagolva (is imádkozhattok), s ha biztonságban vagytok, emlékezzetek meg Alláhról, amint Ő megtanított benneteket arra, amit nem tudtatok! S akik elhunynak közületek és feleségeket hagynak maguk után, végrendeletileg gondoskodjanak feleségeik ellátásáról egy évig, anélkül, hogy elűznék őket! Ha azonban eltávoznak, nem ér benneteket bűn azért, amit ők (az asszonyok) a méltányosság szerint magukkal tesznek. S Alláh hatalmas és bölcs. S az elvált asszonyoknak ellátás van megállapítva a méltányosság szerint; kötelességük ez az Istenfélőknek. Így magyarázza meg nektek Alláh az Ő jeleit; talán megértitek.

Alláh az, akin kívül nincsen Isten. Ő az élő, az örökkévaló. Nem vesz rajta erőt sem szendergés, sem álom. Az Ővé az, ami a mennyekben van és az, ami a földön van. Ki járhat közben Nála, ha csak nem az Ő engedelmeivel? Ő tudja, mi van előttük és mi van mögöttük. Tu-

dásából semmit sem érhetnek meg, csak azt, amit Ő akar. Trónszéke kiterjed a mennyekre és a földre s nem fárasztja Őt mindakettőnek a megtartása sem. S Ő a Magas, a Nagy!¹⁶

- 285 S hisz a küldött abban, ami lebecsájtott neki Urától. S a hívők mind hisznek Alláhban, az Ő angyalaiban, könyveiben és küldötteiben. S nem teszünk különbséget eggyel sem küldöttei közül. S így szóltak: „Hallottunk és engedelmeskedünk; bocsánatodat (kréjük), ó Urunk! S Hozzád van a visszatérés!”

4. szúra. Az asszonyok (Medinai)

- 1 Ó emberek! Féljetek Uratokat, aki egyetlen lényből teremtett benneteket és teremtette abból életetpárját és kettejükből sok férfit és asszonyt származtatott! S féljétek Alláhot, akinek nevében egymástól kéritek (jogaitokat) és (ügyljétek kötelességeitek) rokonságotok iránt! Bizony, Alláh örökös felettetek! S adjátok meg az árváknak vagyonukat és ne cseréljétek értéktelen dolgokat jókért és ne emész-
szétek meg az ő vagyonukat (ráadásul) a ti vagyonotokhoz! Bizony nagy bűn az. S ha féltetek, hogy nem tudtok méltányosok lenni az árvák iránt, vegyetek feleségül olyan asszonyokat, amilyeneket jónak láttok, (de csak) kettőt, hármat vagy négyet; de ha attól tartotok, hogy nem tudtok igazságot tenni közöttük, akkor csak egyet vegyetek el, vagy amit a jobbkezetek birtokol.¹⁷ Ez megfelelőbb, hogy ne térjétek a (helyes útról)! S adjátok meg az asszonyoknak hozományukat önként! De ha úgy tetszik nekik, hogy egy részét nektek adják, fogyasszátok el azt jóegészséggel!
- 12 Gyermekeiteket illetően Alláh (ezt) teszi kötelességekké: a fiúnak annyi örökrész (juss), amennyi két leány részére. Ha azonban kettőnél több leány van, örököljék kétharmadát annak, amit (az elhunyt) hagyott; s ha csak egy van, legyen övé a fele. A szülők közül pedig mindegyiknek jusson egyhatoda annak, amit hátrahagyott, ha gyermeke van neki; de ha nincs gyermeke és csak szülői örökölnek tőle, anyjái legyen egyharmad; s ha fivérei vannak, anyjái legyen egyhatod, örökölhagyott hagyaték vagy adósság törlesztése után. Szüleit és fiaitok közül nem tudjátok, melyik van közelebb hozzátok hasznosságban. Rendelés ez Alláhtól. Bizony, Alláh tudó és bölcs.
- 27 Tiltva vannak számotokra anyáitok, leányaitok, nővéreitek,

atyai és anyai nagynénéitek, fivéreitek leányai és nővéreitek leányai, szoptató anyáitok és szoptató nővéreitek, anyósaitok, mostohaleányaitok, akik gyámságotok alatt vannak és olyan asszonyaiktól születtek, akikkel érintkeztek. De ha még nem érintkeztek velük, nem bűn, (ha feleségül veszitek őket). Fiaitoknak, akiket ti nemzettetek, a feleségei. Két nővér sem lehet nálatok feleségként, hacsak nem történt ez már régebbi időben. Bizony, Alláh megbocsátó és könyörületes.¹⁸ És tiltva vannak számotokra a férjes asszonyok, kivéve azokat, akiket jobbkezetek birtokol. Alláh rendelése ez nektek. S meg van engedve nektek ezeken kívül, hogy vagyonotokkal (más) asszonyokat kívánjatok meg, házasságot kötven s nem paráználkodván velük. Azoknak pedig, akiket élveztek, adjátok meg hozományukat! Előírás ez; de nem vagytok vétkesek abban, amiben az előírás (teljesítése) után kölcsönösen megállapodtok. Bizony, Alláh tudó, bölcs. Az pedig közületek, aki (anyagilag) nem tehetős, hogy szabad, hívő asszonyokat vegyen feleségül, (elvehet valakit azok közül), akiket jobbkezetek birtokol, hívő rabszolgaleányaitok közül. Alláh a legjobban tudja a ti hiteket. Egyikötök a másikatól van. Vegyétek hát feleségül őket uruk engedélyével s adjátok meg nekik hozományukat méltányosság szerint!

30 Tiszták legyenek és ne paráznák s ne tartsanak szeretőket. Ha azonban házasságra lépnek és házasságtörést követnek el, érje őket a házasság (szabad) asszonyokra kirótt büntetés fele. Ez (a rendelkezés arra vonatkozik), aki közületek fél a bűnbeeséstől. De ha tartózkodtok, jobb nektek. S Alláh megbocsátó, könyörületes.

74 Hadd harcoljanak Alláh ügyéért azok, akik eladják az evilági életet a másvilágért! Annak, aki Alláh ügyéért harcol, akár megölik, akár győztes lesz, hatalmas jutalmat adunk. És milyen okotok lehet, hogy nem harcoltok Alláh ügyéért és a gyengékért a férfiak közül és az asszonyokért és a gyermekekért, azokért, akik így szólnak: „Urunk! vezess ki bennünket ebből a városból, — elnyomó a népe — s adj nekünk Magad mellől oltalmazót, s adj nekünk magad mellől segítőt!” Akik hisznek, Alláh ügyéért harcolnak, akik pedig nem hisznek, az ördög ügyéért harcolnak. Harcoljatok hát a sátán barátai ellen! Bizony, a sátán csele gyenge.

78 Akárhon is vagytok, utolér benneteket a halál, még ha magas tornyokban vagytok is. Ha jó éri őket, így szólnak: „Az Alláhtól van”. S ha rossz éri őket, így szólnak: „Ez tőled van”. Szóljatok így: „Minden Alláhtól van”. De mi van ezekkel az emberekkel, hogy egy beszédet is alig értenek meg jól?

86 Harcolj csak Alláh ügyéért! Csak te vagy kényszerítve rá.
S ösztönözd a hívőket! Meglehet, hogy Alláh megfékezi a hitetlenek vitézségét. S Alláh a legerősebb a vitézségben és a legerősebb a példás büntetésben.

Óh, a Könyv népe! Ne lépjétek túl a határt vallásotokban! S ne szóljatok Alláh ellen, hanem (mondjátok) az igazságot! Bizony, a Messiás, Jézus, Mária fia csak Alláh küldötte és szava (is), amelyet Máriának mondott. S lélek (is van) Tőle. Higgyetek tehát Alláhban és küldötteiben s ne mondjátok: „Három!” Hagyjátok! Jobb (úgy) nektek! Alláh csak egyetlen Isten! (Távol legyen) az Ő dicsőségétől, hogy Neki fia lenne! Ővé, ami a mennyekben van és ami a földön van. Alláh eleendő oltalmazónak!”¹⁹

Jegyzetek

1. Mekka szentélye.
2. Célzás egy pogány arab szokásra, amely Mekkából hazatértükben divott közöttük.
3. Azaz: ne kezdjétek ti a harcot!
4. Azaz: a vallásháborúban még a szent hónapban és a szent helyeken is meg van engedve a megtorlás.
5. A „kis zarándoklat” (‘umra) kevés szertartással jár és a zarándoklhónapok kivételével bármikor elvégezhető; a zarándoklat (haddzs) sokkal ünnepélyesebb, csak a két zarándoklhónapban végezhető el s minden muszlimnak életében egyszer kötelesség megtenni.
6. Azaz Dhul-Qa‘da és Dhul-Hiddzsza.
7. Azzal, hogy a zarándoklat alatt kereskedtek.
8. Arafát helység Mekkától keletre van 4 órányira; onnan a zarándoklat alatt futva térnek vissza.
9. A Szent Hely (al-Mas‘ar al’Harám) Muzdalifa és Kuzah hegye, Mekkától keletre.
10. Azaz: akik a profétával együtt Mekkából Medinába vándoroltak ki.
11. Ez a szerencsejáték a pogány arab majszir. Hegy- és tollnélküli nyílvevőkkel játszották tevére, amelyet azután levágtak, feldaraboltak és szétosztottak a szegények között.
12. Úgy, hogy férjének visszaad valamit a házassági ajándékból, amelyet a férj ő érte adott.
13. Azaz: az örökös atyjára. Ez a hely a gyámra vonatkozik.
14. Azaz: özvegyasszonyoknak a négy hónap és tíz nap eltelte előtt.
15. A déli imádságot.
16. Ez a híres „trónvers”, az iszlám Istenfogalmának legszebb összefoglalása.
17. Azaz: rabszolgaleányt.
18. V.ö. III. Mózes 18:6–18.
19. A Szentháromság tanának tagadása ez a vers.

Somogyi József fordítása

105. (Az elefánt szúrája)

1. Vajon nem láttad, hogy cselekedett Urad az elefánt gazdáival? 2. Vajon nem fordította-e cselüket visszájára? 3. És küldött rájuk madarakat seregestől. 4. Akik megdobálták őket égetett agyag-kövekkel. 5. És tette őket féregrágtá levélhez hasonlóvá.

Magyarázat

Noha ez az esemény viszonylag a közelmúltban játszódtott le, toposzszerű felépítése, nyelvi szerkezete és funkciója szerint a hajdankor – a prófétáknak nem hívő népek pusztulását felidéző – büntető történetei közé tartozik (ld. pl. 89: 6–13), vagyis elmosódik a különbség a valóságos közeli esemény és a legendássá vált régmúlt között. Ez az esemény valójában a 6. század közepétájt – legvalószínűbb dátuma: 547 – zajlott le, amikor Jemen abesszin helytartója, Abraha – a bizánci császár, Iustinianus gyakori sürgetésére – hadjáratot indított az Iránnal szövetséges Lahmida ütőközállam, ill. annak beduin szövetségesei ellen. Valójában tehát nem Mekka ellen irányult, amely akkor még viszonylag a kezdetén állt – az Arab félszigeten átmenő „tömjénutat” monopolizáló – sivatagi „kereskedelmi kapu” szerepének a megalapozásában. Az eseményről van elsődrendű fontosságú, magát a hadjáratot rögzítő dél-arab feliratunk (Ry506), kortárs bizánci közlésünk (Procopius), továbbá észak-arab forrásunk (Hudaylita dīwān), s a végülis valóban sikertelenül, vagy legalábbis a statusquot rögzítő hadjáratot viszonylag jól tudjuk rekonstruálni. Az esemény elemzéséhez ld. R. Simon, *L'inscription Ry506 et la préhistoire de la Mecque: Acta Orientalia Hungarica*, v. XXI/1967: 325–337; ua., *A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege*, Érték. a tört. tud. köréből, Bpest, 1975: 75–85. E passzussal kapcsolatos problémákhoz a szakirodalomból ld. különösen J. Horowitz, *Koranische Untersuchungen*, Berlin – Leipzig, Walter de Gruyter, 1926: 96–8; R. Paret, *Der Koran, Kommentar und Konkordanz*, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz, W. Kohlhammer, 1971: 522. A negyedik versben előforduló *siġġil* föltehetően a perzsa *sang-e gel* = agyag-kő összetételből származhat. A képhez ld. Józsué Könyve 10, 11: „Mikor pedig futnak vala ők Izrael előtt a bethoroni lejtőn, az Úr nagy köveket (*ʿebānīm*) hullata rájuk az égből egész Azekáig, és meghalának.” Valószínűleg járványra – talán feketehimlőre – utal a kép.

106. (Az egyezség szúrája)

1. A Qurayš egyezsége/egyezsége végett. 2. A nyári és a téli utazást (biztosító) egyezségére/egyezsége végett. 3. Azért, hogy tiszteljék a ház (i.e. a Kaʿba) Urát, 4. Aki ellátta őket táplálékkal az éhség ellen és biztonságot adott nekik a félelemmel szemben.

E szúra szorosan kapcsolódik az előbbihez. Tabarī (megh. 390/923/ Korán kommentárjában (*Tafsīr*) két hagyományt is említ, ami erre utal; Baydāwī (megh. 695, 692, vagy 710/1286, 1293, vagy 1310/1/ pedig kommentárjában elmondja, hogy Ubaiy Korán-verziójában össze is tartoztak, s az előző szúra végével mintegy célhatározói mondatot alkotott (*li-īlāf* helyett *li-ya'lafu* állt). E két szúra hajdani egységéhez valóban fontos adalék, hogy a hivatalos Korán-redakció előtti egyik legfontosabb verzióban, Ubaiy ibn Ka'b kódexében a kettő összetartozott (ld. Jeffery, *Materials for the history of the text of the Qur'ān*, Leiden, E.J. Brill, 1937:179). E szúra – Allahnak a Qurayš törzs iránt gyakorolt különleges kegyeként – éppen azt a mozzanatot – az *īlāf*-ot – emeli ki a mekkai távolsági kereskedelem geneziséből és működéséből, ami valóban „a kereskedelmi kapu” kialakulásának *conditio sine qua non*-ja volt. Az *īlāf* – a Qurayš kitűnő szervezőkészségéről tanúskodva – eladdig ismeretlen, új típusú szerződés – egyféle gazdasági előnnyel kompenzált meg nem támadási egyezség – volt, amelyet a Qurayš kötött a kereskedelmi útvonal mellett nomadizáló beduin törzsekkel. A szerződés érzékeltetésére idézzünk egy jól értesült forrást. Miután Hāšim – Muḥammad nemzetségének hős eponymosa – megkapta a bizánci császár menlevelét (*kitāb amān*): „visszaindult Hāšim ezzel a menlevéllel, és valahányszor elhaladt egy beduin törzs mellett, a (törzsek) előkelőitől *īlāf*-ot vett – és az *īlāf* azt jelentette, hogy biztonságban vannak (a törzsek) területén szövetség nélkül, vagyis az (*īlāf*): úti biztonság, annak ellenében, hogy a Qurayš hoz nekik árukat, és biztosítják nekik (i.e. a törzsek előkelőinek) az áruk szállítását és kifizetik nekik tőkéjüket és nyereségüket (i.e. az áruikért).” (al-Qālī, *al-Amālī*, Beyrut, 1964. III: 199–200.) A kérdéshez ld. R. Simon, *Hums et ilāf ou commerce sans guerre (Sur la genèse et le caractère du commerce de la Mecque)*: Acta Orient. Hung. v. XXIII/1970/: 205–235, u.a., *A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege*: 102–114. A szúrához a szakirodalomból ld. különösen: H. Birkeland, *The Lord Guideth, Studies on Primitive Islam*, Oslo, 1956: 102–130: ld. Birkeland értelmezésének – véleményem szerint is szükséges bírálatához R. Paret, i.m.: 523. Az első vers különböző értelmezési lehetőségeihez ld. T. Nöldeke – F. Schwally, *Geschichte des Qorans*, I. Teil, Leipzig 1909²: 91, Anm. 3; Paret, i.m.: 522–3.

Simon Róbert fordította és kommentálta

SIMON RÓBERT:

IBN HALDŪN-hoz

Abū Zayd ^cAbd ar-Rahmān ibn Muḥammed Ibn Ḥaldūn Tuniszban született 732/1332-ben és Kairóban halt meg 808/1406-ban. Ő a legjelentősebb muszlim történetfilozófus, akinek munkássága az utóbbi másfél évszázadban az orientalisztika berkeiből kilépve az egyetemes történeti, történelemfilozófiai, szociológiai, politikaelméleti, stb. kutatások integráns része lett. Nagyszabású elméletének egyes mozzanatai révén hasonlították őt Machiavelli-hez (az *ʿaṣabiya* és a *virtù* vélt hasonlósága, ill. az államrezon valóságosan közös hangsúlyozása miatt); a ciklikus történeti mozgás miatt Vicohoz; a földrajzi környezet, a milieu hangsúlyozása miatt Montesquieu-höz; utánzáselmélete miatt Tarde-hez; fejlődéskoncepciója miatt Darwin-hoz; a munkaértékelmélet csirája miatt Marxhoz stb. Ezek a felszínes analógiák persze inkább megnehezítik, semmit megkönnyítik ennek az eredeti, a muszlim Keleten belül is alapvetően Észak-Afrika középkori viszonyait elméletileg feldolgozó munkásságnak a megértését. A. Zghal, tuniszi kutatónak – e számban közölt – mélyen szántó tanulmánya bizonyítja, hogy ugyanazt hányféleképpen lehet olvasni. Ibn Ḥaldūn (történelemfilozófiai) Bevezetését, az *al-Muqaddima*-t, remélhetőleg a közeljövőben, a Filozófiai Írók Tárában fogom kellőképpen bemutatni (ott fog megjelenni a mű kb. kétharmada, tudományos kommentárral és alapos utószóval). Az itt bemutatott „ízelítő” mintegy az Ibn Ḥaldūn-i gondolatrendszer vezérgondolatait próbálja bemutatni. E munkásság elméleti értékelésére itt természetesen még vázlat-szerűen sem vállalkozhatunk – ezúttal csak a kiadásokat mutathatjuk be, s az érdeklődő olvasó számára közöljük a legfontosabb bibliográfiai eligazítást.

a) Ibn Ḥaldūn „felfedezése”, kiadásai

Ibn Ḥaldūnt, a nagy 14. századi (1332–1406) északafrikai politikai gondolkodót – a legnagyobb muszlim történelemfilozófust – a 19. századi Európa, pontosabban az Algériát kolonizáló Franciaország „fedez fel” igazán, s próbálja kiaknázni a maga céljaira. Ibn Ḥaldūn igazi nagysága, a muszlim *birodalmi államiság* „természetrajza” az arab Keleten a politikai széthullás, majd – az oszmán-török hódítás után – a politikai önállóság megszűné-

se után, érthető módon, rejtve maradt. A magas Portánál már inkább érdeklődtek iránta (1730-ban Pirizade Effendi az első öt fejezetet lefordította, ám a szöveg csak 1275/1859-ben jelent meg Kairóban). Jeleznünk kell, hogy 1830, Algéria meghódítása, nem annyira egy folyamat kezdetét, mint inkább egy, 17. századtól elkezdődő folyamat lezárását, új szinten folytatását jelentette. Tudjuk, hogy a francia kereskedők a 17. századtól alapítanak királyi támogatással Észak-Afrikában fattoriákat, s a Francia Királyi Társaság – az olasz és a spanyol kereskedők mellett – óriási volúmenű kereskedelmet alakít ki e területtel, amely elsősorban Marseilles, Bordeaux és Nantes kereskedőinek a zsebéből hízlalta. 1791-ben a francia forradalom fölszámolja a Társaságot, ám csak azért, hogy még tágabbra tárja a kaput a polgárai számára e területek felé, s már ekkor megszületik Magrib meghódításának terve (1808-ban Boutin hadmérnök kidolgozza Napoleonnak Algéria meghódításának tervét – ennek megfelelően járnak el majd 1830-ban). Amíg a merkantilista expanzió során a tájékozódás céljára elegendők voltak a statisztikai kimutatók, a háborús és a földrajzi leírások, a gyarmatosítás első nagy katonai-politikai-gazdasági baklövései nyomban jelezték, hogy ezeknél többre van szükség. Szükségessé vált a meghódított „Barbarie” viszonyainak alaposabb ismerete. Lényegében ekkor lépett nászra a francia gyarmati politika és a francia orientalisztika nagy része. Szükségessé vált az alapvető források kiadása és lefordítása. Természetesen az elsők között merült fel Ibn Haldūn monumentális történeti művének, a *Kitāb al-ʿIbar*-nak a munkába vétele. 1840-ben a hadügyminisztérium jelölte ki Mac Guckin de Slane-t, a nagy Silvestre de Sacy (1758–1838) tanítványát, hogy fordítsa le e munka Észak-Afrikára vonatkozó részét. Hamarosan kinevezték főtolmácsnak az algériai főparancsnok stábjába mellé. 1847–52 között adta ki a *Kitāb al-ʿIbar*-nak ezt a részét (*Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale par... Ibn Khaldūn*, Alger, 2 kötet), majd 1852–6 között közölte annak fordítását is (Alger, 4 kötet). Nem sokkal ezután pedig 1858-ban megjelent e történeti mű – külön írt, s már Ibn Haldūn-tól is külön munkának tekintett – Bevezetése, az *al-Muqaddima* Étienne Marc Quatremère (1782–1852) kiadásában a *Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque Impériale* XVI, XVII, XVIII. köteteként (*Prolegomènes d'Ibn Khaldoun*, Firmin Didot). E négy kéziratra támaszkodó kiadás legfőbb érdeme az, hogy Quatremère alapvető kézírata a *Muqaddima* szövegének Ibn Haldūn által „autorizált” végső – kairói-szövegére megy vissza, amely a híres mamlūk szultán al-Malik az-Zāhir al-Barqūq (1382–1399) könyvtára számára készült, s amelyet maga a szerző dedikált. Ezt a kiadást jelölöm a for-

dításomban *Q* jellel. (Megjegyezzük, hogy a *Muqaddimát* ugyancsak de Slane fordította franciára: *Prolegomènes historiques d'Ibn Khaldoun*, Paris, 1862–8, 3 kötet).

Már nyomdában volt Quatremère kiadása, amikor megjelent a.H. 1274. safar hónapban (1857. szeptember-októberben) Kairóban a Būlāq-i nyomdában Naṣr al-Hūrīnī egyiptomi tudós kiadása két kézirat alapján. Ő nem közölt variánsokat, s az olvasás megkönnyítése végett néha önkényesen emendált. A kiadás értékét az adja, hogy az alapul szolgáló (ún. *fārisī*: a ḥafṣida Abū'l-Fāris ^cAbd al-^cAzīz szultán neve után) kézirat a *Muqaddima* egyik korai változata, amit Ibn Ḥaldūn maga dedikált a ḥafṣida szultánnak.

E két kiadás előnyeit próbálja egyesíteni az egyiptomi tudós, ^cAlī ^cAbd Al-Wāhid Wāfī kritikainak tekinthető kiadása (al-Qāhira, 1957–1962). Szövege lényegében — új kéziratok figyelembevételével — al-Hūrīnī kiadásának javított változata, a *Q* kiadásban levő mintegy 75 oldal többlet átvételével. Kiadását fordításomban *W* jellel jelöltem. A források előtt álló római és arab szám az *al-Muqaddima*-n belüli fejezetre (*bāb*) s ezen belül az alfejezetre, vagy szakaszra (*faṣl*) utal.

b) Az Ibn Ḥaldūn kutatás bibliográfiájához:

- Gabrieli, G.: *Saggio di bibliografia e concordanza della Storia d'Ibn Ḥaldūn*: RSO 10/1924/: 169–211.
- Brockelmann, C.: *Geschichte der arabischen Literatur*, Weimar-Berlin, 1898–1902, II: 242–5; *Supplementbände* (Leyden, 1937–1942), II: 342–4.
- Pérès, H.: *Essai de bibliographie sur la vie et l'œuvre d'Ibn Ḥaldūn*: Studi orientistici in onore di G. Levi della Vida, Roma, 1956, II: 324–329.
- Fischel, W.J.: Selected Bibliography, in: Ibn Khaldūn, *The Muqaddimah. An Introduction to History*, translated by F. Rosenthal, London, Routledge and Kegan Paul, 1958, III: 485–512.
- Fischel, W.J.: *Ibn Khaldūniana: a bibliography of writing on and pertaining to Ibn Khaldūn* in: Fischel, W.J.: *Ibn Khaldūn in Egypt. His public functions and his historical research* (1382–1406), Berkeley and Los Angeles, Univ. of Calif. Press, 1967: 171–212.
- Az utóbbi bibliográfia óta megjelent néhány jelentős mű:
- Labica, G.: *Politique et religion chez Ibn Khaldoun*, thèse de doctorat de troisième cycle, Alger, SNED, 1968.
- Megherbi, A.: *La pensée sociologique d'Ibn Khaldoun*, Alger, SNED, 1977².
- Nassar, N.: *La pensée réaliste d'Ibn Khaldoun*, Paris, PUF, 1967.
- Rabī^c, M.M.: *The political theory of Ibn Khaldūn*, Leyden, 1967.
- Talbi, M.: *Ibn Ḥaldūn et l'histoire*, Tunis, Maison Tunisienne de l'Édition, 1973.

Részletek

A steppelakók ősibbek a városlakóknál és korábbiak azoknál.

A steppei élet a civilizáció és a városok alapja, s erőforrása

Említettük, hogy a steppelakók életmódjukban a nélkülözhetetlenül szükségesre szorítkoznak és nem képesek ennél többre, míg a városlakók életmódjukban és szokásaikban a luxus és a fényűzés (által kialakított) szükségletekkel törődnek. Nem kétséges, hogy a nélkülözhetetlenül szükséges megelőzi és korábbi annál ami a kényelmet és a fényűzést szolgálja, mivel az előbbi a gyökér, s az utóbbi a belőle sarjadó ág. A steppelakók (ezért) a városok és a városlakók kiindulópontja és korábbiak azoknál, mivel az ember elsődlegesen megoldandó feladata a nélkülözhetetlenül szükséges (előteremtése), s csupán akkor kerül sor a kényelemre és a fényűzésre, ha az előbbit biztosította magának. Eképpen a steppei élet keménysége megelőzi a városi élet elpuhultságát. Emiatt láthatjuk azt, hogy a városiasodás a steppelakó célja, amely felé törekszik, igyekezete révén megteremti azt. Mihelyt olyan javak birtokába jutott, amelyek lehetővé teszik számára a fényűzés feltételeit és szokásait, áttér a könnyű életmódra, és hagyja magát a város(i lét) kötőféke (által vezetni). Ez a helyzet minden steppei törzsszel. A városi emberben ellenben nincsen semmi hajlandóság a steppei életmód iránt, kivéve, ha a szükség készíti erre, vagy ha lemarad városa lakóinak az életformájától.

Hogy a steppelakóknál keresendő a városi népesség eredete, s az utóbbiaknál régebbi múltjuk van, azt az is tanúsítja, hogyha bármelyik nagyváros lakosságát megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy lakóinak túlnyomó része a város környékének, vagy a hozzá tartozó falvak népességéből kerül ki; mikor jobban ment nekik, letelepedtek a városban, s rákaptak a városi népesség között dívó kényelemre és fényűzésre. Ez pedig azt bizonyítja, hogy a városi életmód a steppeiből nő ki, az utóbbi annak alapja. Így értendő ez!

Minden steppei és városi népesség különbözik életmódjuk jellegében. Egyes nemzetségek (*haiy*) nagyobbak másoknál, egyes törzsek nagyobbak más törzseknel, (úgy) egyes városok tágasabbak másoknál, bizonyos városok népesebbek (*akṭar Cumrān^{an}*) más városoknál.

Világos lett, hogy a steppelakók létezése megelőzi a kis- és nagyvárosok létezését, s azok alapjául szolgálnak, továbbá az, hogy a kis- és nagyvá-

rosok létezése a fényűzés és a kényelem szokásaiból ered, amelyek későbbiek a megélhetés szűkösségének a szokásainál.

(II 3): Q I,223–5; W 413–4)

A legyőzött kész örökké utánozni a győztest (mindenben), ami megkülönbözteti őt (fr̥šī^Cāri-hī): a külső megjelenésében, a vallásában, s minden egyéb állapotában és szokásában

Ennek az az oka, hogy (a legyőzött) mindig hisz annak a tökéletességében, aki legyőzte őt, s akinek engedelmességgel tartozik. Akár azért tartja őt tökéletesnek, mert mélyen beléivódott a tisztelete, akár azon téves vélekedésért, hogy engedelmissége nem vereségének természetes velejárója, hanem olyasvalami, ami kijár a győztes tökéletességének. Ha tévedése eluralkodik rajta, akkor meggyőződésé válik, s a győztes minden megnyilvánulását átveszi és megpróbál hasonlulni hozzá. Ez az utánzás.

Vagy úgy véli a lélek – Allah tudja –, hogy a győztes nem csoport-szolidaritása, s nem is erőssége révén szerezte meg fölötté az uralmat, hanem az általa vallott szokások és vélemények miatt. Ez ugyanolyan hibás vélekedés az uralom megszerzéséről, s ez is a korábbi következményekkel jár. Emiatt figyelhető meg, hogy a legyőzött állandóan hasonlítani akar a győzteshez a ruházkodásban, az utazás módjában, s a fegyverzet használatában és különböző fajtáiban, de mindenféle egyéb állapotában is.

Ez figyelhető meg abban is, ahogy a gyerekek az apjukhoz viszonyulnak. Látható, mennyire igyekeznek mindig hasonlítani hozzájuk. Ezt azért teszik, mert úgy vélik, hogy bennük testesül meg a tökéletesség. Vegyük szemügyre továbbá bármelyik vidék népességét: mennyire uralja őket általában az őrségnek és a központi uralom katonaságának a viselete (pusztán) azért, mert ők vannak fölöttük.

Ez odáig terjedhet, hogy ha egy nép fölött az egyik szomszédja szerzi meg a hatalmat, akkor a hasonulás és az utánzás nagymértékben elterjed közöttük is. Így van mainapság Andalusziában a galíciaiakhoz (*al-ġalāliqa*: < Galicia, vagyis *pars pro toto* gyanánt: Andaluszia keresztény népessége – ford.) való viszonyulás terén. Az (andalusziai arabok) szemmel láthatóan hasonlítani akarnak hozzájuk a ruházkodásukban, megkülönböztető jegyeikben, s számos szokásukban és állapotukban. Odáig mennek ebben, hogy képeket festenek épületeik és házaik falára is. Aki a tudomány szemével szem-

léli ezt, az azt a következtetést vonja le, hogy mindezek az uralom jegyei. Allahé a parancsolás (Korán, 13:31, 30:4, 83:19 – ford.).

Ennek alapján gondolkodjunk el e mondás értelmén: „A köznép királya vallását követi.” Ez ugyanis (szorosán) idetartozik, mivelhogy a király uralkodik azokon (mindenben), akik alatta vannak. Az alattvalók pedig éppúgy utánozzák őt tökéletességének tudatában, mint a fiúk az apjukat, s a tanulók a tanítóikat.

(II 22): Q I,266–8; W 450–1)

A beduin (arabok) csak a sík vidéket tudják uralni

Ez amiatt van, mert vad természetüknél fogva rabló és garázdálkodó népség. Elrabolnak mindent, amire csak rá tudják tenni a kezüket, közben kerülnek a harcot és a veszedelmet, és sietve visszavonulnak legelőikre a sivatagra. Nem kezdenek támadást és nem harcolnak, csak akkor ha magukat kell megvédeniök. Minden erődtímenyt, vagy nehezen megközelíthető helyet otthagynak a könnyebb kedvéért, s nem támadják meg. Azok a törzsek, amelyeket nehezen megközelíthető hegyek védenek, biztonságban vannak pusztításuktól és garázdálkodásuktól. Ők ugyanis nem másznak meg miattuk dombokat, nem vállalnak nehézségeket, s nem teszik ki magukat veszedelmeknek. A sík vidékek azonban ha rátehetik a kezüket, nem védi katonaság, vagy gyenge a dinasztia, akkor az biztos zsákmány és szabad préda a számukra. Gyakorta intéznek rablóportyát és vonulnak (e vidékek) ellen, mivel ez könnyű a számukra. Végül e vidékek lakói meghódolnak nekik, s aztán állandóan gazdát cserélnek a hatalom és a politikai vezetés ár-ápolái-
nak megfelelően, míg nem civilizációjuk elpusztul.

(II 24: Q I,269–270; W 453)

A (beduin) arabok csak a prófétaág, a szentkultusz, vagy egyáltalában valami jelentős vallásos jelenség vallási színezetével jutnak királyi hatalomhoz

Ennek az az oka, hogy vad nép lévén, ők hajlamosak legkevésbé arra, hogy egymásnak engedelmeskedjenek, mivel durvák, rátartiak, nagyravágyók és vetélkednek a vezetésben. Egyéni vágyaik ritkán esnek egybe. Ha azonban

a próféta, vagy a szentkultusz révén vallás(uk) van, akkor az lesz közöttük a határt szabó hatalom. A gőg és versengés tulajdonságai eltűnnek, és könnyen engedelmeskednek és egyesülnek (társadalmi szervezetben). Ez pedig amiatt van, mert összeköti őket a vallás, amely durvaságukat és rátartiságukat megszünteti, s irigységeiknek és vetélkedéseiknek határt szab. Ha támad közöttük egy próféta, aki buzdítja őket arra, hogy teljesítsék be Allah parancsát, megtisztítja őket a gyalázatos tulajdonságoktól, és ráveszi őket a dicsérendők követésére, és összegyűjti erejüket az igaz ügy kivívására, akkor (szilárd társadalmi szervezetben) egyesülnek, s megszerzik az uralmat és a királyi hatalmat. A beudinok ugyanis mindennek ellenére a legkészségesebbek az igaz ügy és a helyes út követésére, mivel természetüket nem csúfítja el torz szokások és mentesek a gyalázatos jellemvonásoktól – ha nem tekintjük vad jellegüket. Ez (azonban) könnyen kezelhető és kész a jó befogadására, mivel megmaradt a kezdetleges velűkszületett hajlamnál (*al-fitra al-ülā*), és ment még a rút és a rossz szokásoktól, amelyek kitörölhetetlen nyomokat hagynak a lélekben. „Minden gyermek természetes hajlammal születik” – ahogy ezt a korábban idézett *ḥadīṭ* megállapítja.

(II 26: Q I,273–4; W 456)

A királyi és az általános dinasztikus hatalmat csak a törzs/csoport és a csoportszolidaritás révén lehet megszerezni

Ennek, mint az első fejezetben megállapítottuk, az az oka, hogy a támadó és a védekezési készség a csoportszolidaritás révén van, lévén, hogy ebben lelhető fel az együttérzés, a harcra való készség, s az, hogy bárki vállalja a halált a másikért.

Aztán meg a királyi hatalom az nemes és kellemes tisztség, amely minden világi jót, testi gyönyörűséget és lelki élvezetet egyesít magában és (emiatt) általában vetélkedés forrása. Ritkán esik meg, hogy bárki átengedné (önként) a társának – ehhez az kell, hogy legyőzzék őt, vizsály támad tehát, amely háborúhoz vezet, összecsapáshoz, s az uralmat harccal döntik el. Mindebből semmi nem megy csoportszolidaritás nélkül – mint ezt már korábban említettük.

Ez azonban már egyáltalában nem érthető a hatalomért vetélkedő tömeg számára, mivel elfelejtették azt az időt, amikor a dinasztíát kezdetben megalapították. Hosszú idő óta városi civilizációban nevelkednek, és számos

nemzedékük váltotta fel ott már egymást. Nem tudják, hogy mit cselekedett Allah, amikor a dinasztia kezdetét vette. Ők a dinasztia tagjait már úgy ismerik, hogy királyi hatalmuk aurája elválaszthatatlan tőlük, mindenki engedelmeskedik nekik, és hatalmuk egyengetése során nincs szükségük a csoportszolidaritásra. Az (emberek) nem tudják, hogyan volt kezdetben és a (dinasztia) alapítójának milyen nehézségekkel kellett szembenéznie. Különösen Andaluszia lakói feledkeztek meg a csoportszolidaritásról és hatásáról, mivel már hosszú idő telt el, s általában nincsen szükségük rá, lévén, hogy országuk megszűnt létezni, s a (törzsi) csoportok eltűntek belőle.

(III 1: Q I,278–9; W 461–2)

Minden dinasztíának meghatározott mennyiségű tartománya és területe van, amelyet nem léphet túl

Ennek az az oka, hogy azt a csoportot amelyhez a dinasztia tartozik, és azokat az embereket, akik mellette álltak és segítették a létrejöttében, azokat mindenképpen szét kell osztani a tartományokba és a határterületekre, amelyeket megszereztek, s uralmat nyertek fölöttük, mert ők védelmezik meg ezeket az ellenségtől s ők foganatosítják a dinasztia törvényeit, amelyek az adóbehajtásra, a korlátozos(ok)ra és egyebekre vonatkoznak. Ha pedig a csoportokat mind szétesztették a határvidékeken és a provinciákban, akkor szükségszerűen elfognak. Ekkor érték el a provinciák végső kiterjedésüket, amely a dinasztia számára a határvidéket, területének a határt, s a királyi uralom központjának a szegélyét jelenti. Ha a dinasztia ezután még területgyarapító vállalkozásokba fog, akkor katonai védelem nélkül marad és helyzetét (bármikor) kihasználhatja az ellenség, vagy a szomszédja. Ennek káros következménye visszaüt a dinasztíára, mivel felháborodnak ellene, s kezdenek kevésbé tartani tőle. Ha pedig a (dinasztia) csoportja igen népes és maradnak még akkor is, ha jutott belőlük a határvidékekre és a tartományokba, akkor a dinasztíának még van ereje ahhoz, hogy a határán túl terjeszkedjen, míg csak a (határ)övezete el nem éri a végső kiterjedését.

Ennek az a természetes oka, hogy a csoportszolidaritás ereje a természetadta erők közé tartozik. Bármilyen cselekvés fakad egy erőből, abban (mindig) az erő (valóságos) jellege mutatkozik meg. A dinasztia a központjában erősebb, mint a határterületeken. Ha elérte a lehető legvégső határát, akkor nincs ereje és hatalma semmihez, ami azon túl van. Olyan ez, mint a

központjukból kiáradó fénysugarak, vagy ha valaki megérinti a vizet, akkor a felszínén egyre szélesedő körök. Ha (a dinasztia) kivénhed és elgyengül, akkor határai kezdenek összezsugorodni. Csupán a központja marad meg neki, míg nem Allah megengedi uralmának teljes pusztulását. Ekkor a központ is elpusztul. Ha pedig a dinasztit a központjában fosztják meg hatalmától, akkor már mit sem használ az, hogy megmaradtak a határvidékek, mivel azok nyomban semmivé válnak. A központ olyan mint a szív, belőle árad a (vitális) lélek. Ha a szívet (a központot) legyőzték és erőt vettek rajta, akkor a szélek veresége elkerülhetetlen.

Megfigyelhetjük ezt a perzsák dinasztíája esetében, amelynek a központja al-Madā'in (Seleucia-Ctesiphon) volt. Amikor a muszlimok bevették összeomlott mindenestől a perzsa uralom, s mit sem használt (uralkodójuknak) Yazdagird-nak az, hogy még a kezében voltak a határmenti tartományok.

Ennek az ellenkezője történt a bizánciak dinasztíájával Szíriában. Az ő központjuk Konstantinápoly, s amikor a muszlimok győzelmet arattak fölöttük Szíriában, visszavonultak központjukba, Konstantinápolyba, s nem ártott nekik az, hogy Szíriától megfosztották őket. Uralmuk mindaddig összefonódott vele, amíg Allah nem engedte meg annak megszűnését.

Figyeljük meg az arabok esetét is az iszlám kezdetén! (Törzsi) csoportjaik népesek lévén, igen rövid idő alatt meghódították a velük szomszédos Szíriát, ^CIrāq-ot és Egyiptomot. Aztán túlléptek ezen, (meghódítván) Nyugat-Indiát (*Sind*), Abesszíniát, Ifrīqīya-t, Mağrib-ot, majd Andalusziát. Miután szétszóródtak a tartományokban és a határterületeken, s mint katonák letelepedtek ott, a szétszétás során számuk teljességgel megfogyatkozott. Később már képtelenek voltak (további) hódításokra, s az iszlám uralma eljutott végső határáig, amelyet immár nem léphettek túl. A dinasztíának (e határoktól) kellett mindinkább visszavonulnia, amíg Allah nem engedte meg pusztulását.

Ez volt a dinasztíák helyzete később is. Mindegyik dinasztia (kiterjedése) azzal arányos, hogy sokan, vagy kevesen támogatják. Amikor ezek száma a szétszétás során kimerül, megszűnnek a további hódítások.

A dinasztíának ugyanolyan természetadta életkora van, mint az egyéneknek

Ismeretes, hogy az egyének életkora az orvosok és az asztronomusok szerint 120 év. Ezt az utóbbiak a nagyholdévnek nevezik. Ez az életkor minden nemzedéken belül különbözik a (csillagokkal való) kapcsolatoknak megfelelően. Van úgy, hogy több ennél, van úgy, hogy kevesebb. Bizonyos kapcsolatok (hatása alatt álló) emberek életkora éppen száz esztendő, másoké ötven, nyolcvan, vagy hetven, a szerint, hogy a kapcsolatok a megfigyelők számára mit mutatnak. A muszlim közösség életkora hatvan és hetven év között mozog, mint erről szó van a *ḥadīṭ*-ban. A természetes életkort, a százhusz évet csak az égbolt furcsa helyzetei és ritka alakzatai idején lehet túllépni, mint ez Noé, továbbá az *ʿĀd* és a *Tāmūd* néhány tagja esetében megtörtént.

Noha (a csillagokkal való) kapcsolat szerint a dinasztíák életkora is különbözhet, mégis az esetek nagyrésztében nem lépik túl a három nemzedék életkorát. Egy nemzedék egy átlagos életkorú ember ideje. Ez pedig negyven esztendő, amelynek során a növekedés és az érés eljut a tetőpontjához. Allah szavai szerint: „Amíg elérte ereje teljét és betölti a negyven esztendőt...” (Korán, 46:15 – ford.). Emiatt mondtuk azt, hogy egy ember élete az egy nemzedéknyi idő. Ezt megerősíti az, amit a sivatagban való bolyongásról mondtunk, amely Izrael népét sújtotta: ebben az esetben a negyven esztendő azt a célt szolgálta, hogy elpusztuljon az (akkor) élők nemzedéke, s feljöjjön egy új, amely nem szokta meg a megaláztatást, s tudomása sem volt róla. Ez arra utal, hogy negyven esztendőt, vagyis egy ember életkorát kell számításba vennünk egy nemzedék idejénél.

Azt, hogy a dinasztíák általában csupán három nemzedéket élnek meg (a következő megfontolásból) mondtuk:

Az első nemzedék még őrzi a nomád életforma jellegét, a vadságot, a nélkülözést, a bátorságot, a ragadozó természetet, s a dicsőség megosztását. Emiatt a csoportszolidaritás ereje még csorbitatlan közöttük, harckészségük töretlen, rettegnek tőlük, s a többiek alávetik magukat uralmuknak.

A második nemzedék a királyi hatalom és a fényűző életmód révén áttért a nomád életformáról a városi civilizációra, a nélkülözésről a fényűző és kényelmes életre, a dicsőség megosztásáról annak egyvalaki által történő kisajátítására, míg a többiek már lusták ahhoz, hogy törekedjenek utána; és (felcserélte) a gőgösség teljét a hitvány megaláztatással. A csoportszolidaritás ereje már valamelyest megtörik és hozzászoknak az alázatossághoz és az engedelmességhez. Ám sokminden megmaradt még nekik a (régii jellegből),

mivel még érintkeztek az első nemzedékkel, közvetlen kapcsolatban voltak velük, megfigyelhették büszkeségüket, s azt, hogy törekszenek a dicsőségre, s készek a védelemre és (a támadás) elhárítására. Mindezt nem adhatják teljességgel fel, ha veszendőbe ment is sokminden belőle. Az a remény élteti őket, hogy visszatérnek még az első nemzedék állapotai, vagy úgy vélekednek, hogy azok (valósággal) léteznek is közöttük.

A harmadik nemzedék már elfelejtette a nomád életforma és a kemény élet idejét, mintha az nem is lett volna. Elveszítik az erő és a csoportszolidaritás édességének (az ízét), mivel kemény kézzel uralkodnak fölöttük. A gyönyörökben való tobzódás miatt a fényűzés közöttük ölt végletes formákat. Létük elképzelhetetlen a dinasztia nélkül, olyanok lesznek, mint a nők és a gyermekek, akiket (másnak) kell megvédelmeznie. A csoportszolidaritás teljességgel elvész, s elfelejtik azt, hogyan kell megvédelmezniök magukat, hogyan hárítsák el (a támadást), vagy álljanak elő követeléseikkel. (Megkülönböztető) jelvényeikkel, megjelenésükkel, azzal, hogy lóháton közlekednek és tetszetős (hadi) ügyességükkel megtévesztik az embereket és mást mutatnak, mint a valóság. Mert rendszerint lóháton (is) gyávábbak az asszonyoknál, s ha valaki ellenük vonul, akkor nincs erejük ahhoz, hogy elűzzék őket. Az uralkodónak ilyenkor másokra kell támaszkodnia, olyanokra, akik tudnak harcolni. Növeli a kliensek és a kísérők számát, akik valamennyire segítenek a dinasztián. (Mindez addig megy), amíg Allah nem ad engedélyt a pusztulására, s eltűnik mindazzal együtt, amit magával hozott.

Amint látható, ez az a három nemzedék, amelynek során a dinasztia megöregszik és elhasználódik (W: lemarad). Emiatt vesz el a negyedik nemzedékben (a leszármazásból fakadó) tekintély. Erről szó esett azzal kapcsolatban, hogy a dicsőség négy egymást követő nemzedékben található csak meg. Emellett természetesen, elégséges és nyilvánvaló érvet hoztunk fel, ami a korábbi bevezetések során mondott előzetes megjegyzésekre támaszkodik. Ha ezt bárki figyelembe veszi, s igazságszerető ember, akkor nem fogja semmibe venni az igazat.

Mint említettük, e három nemzedék élettartama százhusz év. A dinasztiáknak többnyire nem is lehet több idejük, legfeljebb valamivel több vagy kevesebb – kivéve, ha nem merül föl útján valami akadály, s nem veszejt el őt valaki, aki igényt tart (a hatalomra). Ha az elagottság erőt vett rajta, s nem támad ilyesvalaki, (akkor nem történik még baj), de ha akad valaki, akkor a dinasztia nem talál már olyat, aki visszaverné őt. „Ha eljött az idejük, akkor sem késleltetni, sem siettetni nem lehet azt, egy órával sem” (Korán, 16:61 – ford.).

A dinasztia életkora eképpen egyezik meg egy ember életével: a növekedéstől a megállásig, majd a visszafejlődésig. Emiatt mondogatják az emberek, mint ismeretes, hogy a dinasztiai életkora százhusz év. Ez az előbbieket értelme.

Figyelmezzünk hát erre és olyan szabályként alkalmazzuk, amellyel pontosíthatjuk a leszármazási sorban az ősök/nemzedékek számát, ha valaki tudja az eltelt évek számát a kezdetektől, de kétsége támad az előbit illetően. Minden száz évben három öst lehet számolni. Ha ezen viszonyítási alapon az (évek száma) kimeríti az ősök számát, akkor (az eredmény) helyes. Ha egy nemzedék(nyi idő) hiányzik, akkor a számuk hibás és a leszármazási sorban eggyel többnek kell lennie. Ha ugyanennyivel több időről van szó, akkor egy ős kieshetett. Ugyanígy az ősök számából ki lehet számítani az évekét (ha az előbbi ismeretes. Ha figyelembe vesszük ezt, úgy találjuk, hogy többnyire helyes) (a zárójeles rész csak W 488-ban szerepel – ford.).

(III 12: Q I,305–9; W 485–8)

A dinasztiai fázisai, hogyan változik meg a nomád jelleg a különböző fázisokban

Tudni kell, hogy a dinasztia különböző fázisokon megy keresztül, és állapota meg-megújul. A dinasztia tagjainak minden fázisban olyan a jellegük, amelyet e fázis állapotai megkívánnak és minden másiktól különbözik. A jelleg ugyanis annak a konkrét formát öltött állapotnak a természetsszerű következménye, amelyben létezik.

A dinasztia állapotai és fázisai rendszerint nem haladják meg az öt fázist.

Az első fázis a vágy-szülte győzelem, az ellenálló és a védekező legyőzése, s a királyi uralom megszerzése és elragadása a korábbi dinasztia kezéből. A dinasztia képviselője e fázisban a dicsőség megszerzése, az adó behajtása, s a javak megvédelése és megőrzése terén egyaránt népe példaképe. Még nem sajátítja ki a maga számára előlük semmit, mivel így követeli meg ezt a még meglévő csoportszolidaritás, amelynek révén megragadhatták a hatalmat.

A második fázis az, amikor egyeduralkodó lesz (valaki), kisajátítja a maga számára a királyi uralmat, s megakadályozza a többieket abban, hogy az uralom megosztására, vagy elosztására gondoljanak. E fázisban a dinasztia uralkodója arra törekszik, hogy hozzá hú emberekkel vegye körül magát,

s kliensekre és kíséretre tegyen szert. Mindebben azért buzgólkodik, hogy megtépázza a saját csoportszolidaritását valló nemzetségtársai önbizalmát, akik ugyanabban a leszármazásban osztozkodnak, s akik ugyanúgy részt vettek a királyi uralom megszerzésében, mint ő. Távoltartja őket a hatalomtól, s nem engedi őket annak forrásaihoz, s valahányszor közel kerülnek azokhoz, visszaűzi őket a helyükre. Végülis a hatalom az ő családjában állapodik meg, s egyedül családtagjainak juttatja az általa kiépített dicsőséget. Annak érdekében, hogy népét magától távol és alávetettségben tartsa, legalább annyit, ha nem többet kell fáradoznia, mint elődjeinek, amikor az uralmat megszerezték. Mikor ugyanis elődjei távoltartották az idegeneket, ebben csoportszolidaritásukat osztó népük támogatta őket kivétel nélkül. Ez (az uralkodó) azonban saját rokonait tartja távol, s ebben csupán egy maroknyi idegen támogatja. Nem könnyű vállalkozásba fogott.

A harmadik fázis a pihenés és a kényelem időszaka, amikor (az uralkodó) betakarítja a királyi uralom gyümölcseit, amelyek iránt nagy hajlandóság van az emberi természetben. Ilyenek: a vagyongyűjtés, a halhatatlanságot (biztosító) emlékek (emelése) és a hírnév. Minden energiája kimerül abban, hogy behajtsa az adót, a bevételt és a kiadást egyensúlyban tartsa, a kiadásokat számontartsa, takarékosan gazdálkodjon velük, fényűző építményeket, hatalmas házakat, tágas városokat és messziről látható emlékműveket emeljen, megjutalmazza a különböző népek előkelőinek a küldöttségeit, s a törzsek főnökeit, és adományokat osszon szét az övéi között. További követői és kísérete helyzetét vagyonnal és ranggal erősíti, katonai szemlért tart, a zsolddal nem takarékoskodik, s katonai juttatásait minden hónapban hiánytalanul kifizeti. Ennek van is látszatja a parádé napján ruházatukban, fegyverzetükben és jelvényeikben. Büszkélkedhet velük a békés dinasztiák előtt, az ellenséges dinasztiákat pedig megfélemlítheti. E fázis az utolsó, amikor a dinasztia uralkodóinak korlátlan hatalmuk van, ezekben a fázisokban ugyanis a saját megítélésük szerint járhatnak el, építhetik a maguk hatalmát, s kijelölhetik az utat az utódok számára.

A negyedik fázis az elégedettség és a béke időszaka. Ekkor az uralkodó elégedett azzal, amit elődei felépítettek. Békében él a többi hasonló uralkodóval. Betartja elődei hagyományait, pontosan a nyomdokaikban halad, s az általuk kitaposott utat tartja a követésre legméltóbb útnak. Úgy véli, hogy ha hagyományuktól eltérne, az uralma végét jelentené, mivel ők jobban tudták, hogy minek a révén építették fel a dicsőség (épületét).

Az ötödik fázis a pazarlás és a tékozlás időszaka. Ekkor az uralkodó a nyakára hág mindannak, amit elődei összegyűjtöttek. Elmerül a gyönyörök-

ben és az élvezetekben, s bőkezű a kíséretéhez és összejövelei alkalmával. Hitvány és kétes eredetű társakkal veszi körül magát, akiket fontos ügyekkel bíz meg, holott önállóan nem képesek megbirkózni azokkal, nem tudván, hogy mit kell (komolyan) elintézni és mit nem. Családja jelentős kliensei és elődjei kíséretének a romlására tör, amíg azok meg nem gyűlölik őt és felhagynak a támogatásával. Elvesztegeti a katonaságát is amiatt, hogy juttatásait a saját élvezeteire fordítja és már nem érintkezik közvetlenül velük, s nem ellenőrzi őket. Így aztán rombadönti mindazt, amit elődei megalapoztak, s elpusztítja azt, amit felépítettek. Ebben a fázisban jut el a dinasztia az elaggottság állapotába, hatalmasodik el rajta az a krónikus betegség, amelyből aligha fog felépülni, s amelyből nincsen gyógyulás. Végül elpusztul, amint azt kifejtjük azokkal az állapotokkal kapcsolatban, amelyeket tárgyalni fogunk.

(III 15: Q I, 314–7/ W 393–6) ♣

Az adózás. A sok, vagy a kevés adózás oka

Tudnunk kell, hogy az adózás összege a dinasztia kezdetén a kevés adókiivetés (*wazā'i*^C) ellenére egészében sok, a végén pedig a sok adókiivetés ellenére egészében kevés. Ennek az az oka, hogy amikor a dinasztia a vallás hagyományait (*sunan*) követi, akkor csupán a vallásjogilag előírt kötelezettségeket követeli meg, tehát a (muszlimok) „alamizsnáját” (*ṣadaqa*), a földadót (*ḥarāḡ*) és a (nem-muszlimok) fejadóját (*ḡizya*). Ez kevés adókiivetést jelent, mivel a vagyona kiivetett alamizsnaadó összege közismerten kevés. Ugyanez a helyzet a gabonára és a lábasjószágra kirótt alamizsnaadóval (*zakāt*), a fejadóval, a földadóval és a vallástörvény által előírt összes kötelezettséggel. Ezeknek megvan a maguk határa, amit nem lehet túllépni.

Ha (a dinasztia) a hatalommal való alávetés (tagallub) és a csoportszolidaritás hagyományait követi, akkor kezdetben, mint erről szó esett, a nomád életforma jellemzi. Ez pedig megköveteli a türelmességet, a nemeslelkűséget, a mások iránti készséget, s az emberek javainak megkímélését, s azt, hogy ritka esettől eltekintve nincs bennük hajlandóság a javak megszerzésére. Emiatt csekély az egyes (emberre kirótt) kötelezettség és adókiivetés, amely együttesen alkotja az (adó) jövedelmet. Ha pedig az alattvalókra kirótt adókiivetések és kötelezettségek alacsonyok, akkor kedvet kapnak a munkára és serényen fognak tevékenykedni. A kevés adó miatt ugyanis a civilizációt gyarapító tevékenységek/népesség (*i^Ctimār*) megsokasodnak, s az

elégedettség bőségesen meghozza a hasznát. Ha pedig a civilizáció gyarapító tevékenységek/népesség megsokasodnak, akkor az (egyes emberek) kötelezettségeinek és adókövetéseinek a száma gyarapszik, s eképpen lesz sok az adó, amely ezek összessége.

Ha a dinasztia tartós életű lesz, s uralkodói rendre-sorra követik egymást, akkor kifinomult eszesség fogja jellemezni őket. A beduin életforma a maga egyszerűségével, türelmes és elnéző jellegével eltűnik, s átadja helyét a királyi uralomnak, amely zsarnoki, s a civilizációnak, amely kifinomult eszességre ösztönöz. A dinasztia tagjait ekkoriban a rátarti okosság légköre fogja jellemezni. Elmerülnek a bőségben és a fényűzésben, s ennek következtében szokásaik és szükségleteik megsokasodnak. Emiatt aztán szaporítják a kötelezettségeket és az adókövetéseket, amelyekkel megterhelik az alattvalókat: a földműveseket és a parasztokat, s az összes adófizető népeséget. Minden egyes kötelezettséget és adóterhet alaposan fölemelnek, hogy nagyobb legyen az adóbevételük. Különböző vámokat vetnek ki a kereskedelmi ügyletekre, s mint megemlítjük majd, még a kapukra is. Aztán ezek az adókövetések fokozatosan növekednek annak megfelelően, ahogy a dinasztia fényűző szokásai sokasodnak, szükségleteik szaporodnak, a kiadás pedig ezek miatt emelkedik. Végül a kötelezettségek súlyosan ránehezednek az alattvalókra és meggörnyeszítik őket. Hovatovább kötelező szokássá válnak, mivel a növekedések fokozatosan történtek, s már nem tudja senki sem pontosan, hogy ki emelte föl, vagy vetette ki azokat. Szilárd formát öltenek, s kötelező szokássá válnak az alattvalók számára.

Mikor a növekedés túllépi a méltányosság határát, akkor elmegy az alattvalók kedve a civilizációt gyarapító tevékenységektől, mivel ha összehasonlítjuk a hasznukat és a nyereségüket a kötelezettségeikkel, akkor a csekély haszon miatt elvesztik minden reményüket. Emiatt sokan teljességgel felhagynak a civilizációt szolgáló tevékenységekkel. Az ő adóhányaduk csökkenésével pedig megcsappan az egész adóbevétel is. Ilyenkor, ha látják az adóbevétel csökkenését, akkor felemelik a (megmaradt) kötelezettségek összegét, mert úgy vélik, hogy ezzel helyreáll az egyensúly. Végül a kötelezettségek és a kivetett adók olyan ponthoz jutnak el, hogy ez már lehetlenné tesz minden hasznot (az alattvalók számára), mivel a civilizációt szolgáló tevékenység sok ráfordítást követelne, ugyanakkor pedig az adók magasak, s a remélt haszon teljességgel kilátástalan. Az adóbevétel összege egyre csökken, ugyanakkor az egyes kötelezettségek és adókövetések folytonosan növekednek, mivel úgy vélik, hogy ez orvosolja az összjövedelem (hiányát). Végül aztán, hogy reménytelenné váltak a civilizációt gyarapító tevékenysé-

gek, rombadől a civilizáció is. Ennek súlyos következménye pedig a dinasztíát sújtja, mert e tevékenység hasznát ő fölözi le.

Ha ezt megértjük, akkor már tudjuk azt, hogy a civilizációt gyarapító tevékenységek leghatékonyabb ösztönzője az, ha amennyire csak lehet, csökkentik a kötelezettségek mértékét azokra nézvést, akik e tevékenységet végzik. Ennek révén jön létre lelkük zavartalan békessége, mert bízhatnak benne, hogy tevékenységüknek meglesz a haszna.

(III 36: Q II,79–81; W 667–9)

Az uralkodó kereskedelme káros az alattvalók számára és tönkreteszi az adózást

Tudnunk kell, hogyha a dinasztíának – mint említettük – megcsappan a jövedelme a fényűző életmód, a sokféle szokás, továbbá amiatt, mert az adózásból származó bevétele már nem fedezi a szükségleteit és a költségeit, ilyenkor, hogy javait és adóbevételét megnövelje, szorultságában vámilletékeket vet ki az alattvalók piacon értékesített termékeire. Erről szó esett az előző részben. Ha pedig már korábban is bevezettek ilyen vámokat, akkor ezeket növeli. Időnkint kínzásnak veti alá a kormányzókat/hivatalnokokat és adószedőket és szerzeményeik egy részét kicsikarja tőlük, miután látja, hogy az adóbevételből sokkal nagyobb haszonra tettek szert, mint amit a kimutatások tartalmaznak.

Előfordul az is, hogy az adóbevétel növelése végett az uralkodó a maga érdekében beleavatkozik a kereskedelembe és a földművelésbe. Látja ugyanis, hogy a kereskedők és a parasztok csekély javaik ellenére haszonra és (jó) termésre tesznek szert, továbbá azt, hogy a nyereség a befektetett pénzvagyonnal (*ru'ūs al-amwāl*) arányos. Elkezd hát állatokat és terményeket szerezni, hogy haszonnal forgassa azokat, s ennek révén árucserébe bocsátkozhasson, s ő is részt vegyen azokkal a piacok forgalmában. Úgy véli, hogy ezáltal bőségesebb (adó)bevételhez jut, s növeli a hasznát. Ez azonban súlyos tévedés, mert többféle módon megkárosítja az alattvalókat.

Először is a parasztok és a kereskedők akadályokba ütköznek az állatok és a termények vásárlása során, s hogy olcsón jussanak hozzá (tevékenységük) tárgyaihoz. Az alattvalók ugyanolyan, vagy majdnem azonos szinten állnak a javakat illetően. Az egymás közötti konkurrencia (*muzāhama*) teljesen, vagy csaknem teljesen felemészti a készleteiket. Ha pedig az uralkodó

is megjelenik közöttük a színen, mint konkurens fél a maga sokkal nagyobb gazdagságával, akkor senki nem fogja megvalósítani a célját, ami pedig a szükségből fakad, s ennek következtében csüggedés és elkeseredés lesz úrrá rajtuk.

Aztán pedig az uralkodó (a termények és a termékek) nagyrésztére épséggel rá is teheti a kezét, ha úgy tartja a kedve, akár erőszakkal, akár alacsonyabb árat szabva. Hiszen senki nem mer versengeni vele a vásárlásban, s így az eladó számára leszorítja az árat.

Ha beértek a földművelés termékei és hozadékai, így a gabona, a selyem, a méz, a cukor, vagy bármi más, s a csere minden egyéb tárgya is összegyűlt, akkor az uralkodó — a dinasztia kiadásai miatt — nem várhatja meg azt a helyzetet, amikor a piacokon legkelendőbbek az áruk, hanem arra kényszeríti a foglalkozások végzőit, a kereskedőt és a parasztot, hogy (nyomban) adják el a termékeket, mégpedig olyan áron, ami számára a legkedvezőbb. Azoknak pedig ennek során kimerül a pénzvagyonuk, s a kezükben maradt árut nem tudják értékesíteni. Tétlenségre lesznek kárhóztatva, s nem forgathatják (a termékeket), amely hasznukat és megélhetésüket biztosította. Előfordul, hogy valamelyes készpénzre van szükségük, s ilyenkor elkótyavetyélik a termékeket a legalacsonyabb áron is, amikor pedig pang a piac. Ha ez a kereskedő és a paraszt számára többször megismétlődik, akkor pénzvagyona elvész, s abba kell hagynia tevékenységét.

Ha ez nem szűnik meg, hanem többször ismétlődik, akkor az alattvalókat nyomorúság és szükség sújtja, nyereségük odatesz, s emiatt kedvszegetten fölhangynak teljesen a serény munkálkodással. Ez pedig az (adó)-bevétel elapadását jelenti. Az adó túlnyomó részét ugyanis a parasztok és a kereskedők szolgáltatják, különösen azután, hogy bevezették a vámilletékeket, s ezek révén növekedett a bevétel. Ha a parasztok fölhangynak a földműveléssel, a kereskedők pedig a kereskedéssel, akkor az adóbevétel vagy teljességgel megszűnik, vagy katasztrófális módon megcsappan.

Ha az uralkodó összehasonlítja az adóbevételét azzal a kevés haszonnal, amit (a saját kereskedelme révén) szerez, akkor az utóbbit a kevésnél is kevesebbnek fogja találni az előbbihez képest. Aztán meg, ha (e tevékenysége) haszonnal járna, akkor is megfosztaná őt adóbevétele egy részétől, attól, ami az adás-vételből származik. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy (a saját tevékenységét is) vámokkal sújtja. Ha viszont ezeket a tevékenységeket más bo nyolítaná le, akkor azok nyereségére adózás címén juthatna hozzá.

E jelenség tehát keresztezi a civilizáción munkálkodók tevékenységét, s fogyatkozásuk és pusztulásuk a dinasztia felbomlását okozza. Ha az alattva-

lók ugyanis nem gyümölcsöztetik a javaikat földműveléssel és kereskedelemmel, akkor a kiadásaik megfogyatkoznak és kimerülnek. Ezt jól meg kell értenünk!

A perzsák csak olyasvalakit tettek királlyá, aki a királyi család tagja volt. Továbbá azt választották közülük, aki erényes, hitbuzgó, művelt, bőkezű, bátor és nemeslelkű volt. Ezekután feltételnek szabták neki, hogy igazságos legyen. Nem lehetett semmi mestersége, nehogy megkárosíthassa szomszédait, s nem kereskedhetett, mert akkor kedve kerekedhetne felemelni a termékek árát. Nem fogadhatott rabszolgákat sem szolgálatába, mert azok semmi jót és üdvöset nem tanácsolhatnak.

Tudnunk kell, hogy az uralkodó javait és vagyonát egyes-egyedül az adózás növeli-gyarápítja. Ez pedig csak akkor történhet, ha igazságosan bánnik a javakkal bíró emberekkel és tekintettel van rájuk. Ez hozza meg a vállalkozókedvüket és készségüket javaik gyümölcsöztetésére és gyarápítására. Az uralkodó adója pedig ettől hízik. Mindaz, ami ezen kívül van, lett légyen az kereskedelem, vagy földművelés, az az alattvalók gyors romlását okozza, az adózást tönkreteszi, a civilizációs tevékenységet pedig leszűkíti.

Azok az emírek és más hatalmasok, akik kereskedelmi és földműves vállalkozásokba bocsátkoznak, eljutnak odáig, hogy felvásárolják a gabona neműt és a különböző termékeket tulajdonosaiktól, akik felkeresik őket, mégpedig olyan áron, amit tetszésük szerint szabnak meg. Aztán a megfelelő időben ugyancsak ők adják el az alattvalóknak (megint csak) az általuk megszabott áron. Ez (a tevékenység) még súlyosabb következményekkel jár az előbbinél, s hamarabb tönkreteszi az alattvalókat s bomlasztja fel életfeltételeiket. Gyakorta az bírja rá az uralkodót ilyesmire, aki e mesterségek, tehát a kereskedelem és a földművelés üzöi közül érintkezik vele, mivel (az illető) ebben a mesterségben nőtt fel. Ráveszi az uralkodót erre, ám azért, hogy a maga számára kamatoztathassa, s célját, a gyors vagyonszerzést megvalósítsa, mert olyan kereskedelmi haszonra tehet szert, amit semmiféle adó és vámilleték nem terhel. Ez utóbbi miatt gyarapszik kiváltképpen a vagyon, s így lehet leggyorsabban gyümölcsöztetni. Nem is érti, hogy az uralkodót micsoda kár éri az adóbevétel megfogyatkozásával. Az uralkodónak óvakodnia kell az ilyenektől és ügyet sem kell vetnie buzgolkodásaikra, amely az adózásra és uralmára egyaránt ártalmas.

(III 38: Q II,83—7; W 671—4)

A dinasztiak korábbiak a kisebb és nagyobb városoknál, ezek másodlagosak a királyi uralomhoz képest

Ennek az a magyarázata, hogy az építés és a várostervezés a városi civilizáció célkitűzései közé tartozik, amelyre korábbi említésünk szerint a fényűzés és a nyugalom ösztönöz. Ez pedig későbbi a nomád életmódnál és tendenciáinál. A városok továbbá emlékműveikkel, nagy épülettömegeikkel és építményeikkel tömegek és nem egyes emberek számára készülnek. Ehhez munkáskezek tömegére és nem kis együttműködésre van szükség. Ez nem tartozik azon szükségszerű dolgok közé, amelyek az emberek számára általánosan érvényes kényszert jelentenének, s amelyre elűzhetetlen hajlammal kellene törekedniük. Éppen ellenkezőleg, kényszeríteni és hajtani kell őket erre, s vagy az uralkodó botjától üzetve cselekszenek így, vagy a jutalomtól és a fizetségtől ösztönözve, amelyet nagysága miatt csak a királyi uralom és a dinasztia tud előteremteni. Eképpen a kis és a nagy városok megtervezéséhez és felépítéséhez elengedhetetlen a dinasztia és a királyi uralom.

Ha a város annak építője elképzelései alapján — figyelembevétel az éghajlat és a földrajzi környezet követelményét — annak rendje és módja szerint felépült, akkor a dinasztia élettartama szabja meg a városét. Ha a dinasztia rövidéletű, akkor annak elmúltával a városban is megáll az élet, a civilizáció visszafejlődik és elpusztul. Ha a dinasztia hosszúéletű, s van bőven ideje, akkor az épületek egymás után emelkednek a városban, a tágas lakóházak gombamódra szaporodnak, a falak (W: piacok) mind messzebbre nyúlnak. A város alapterülete annyira kiterjedhet, hogy szinte már felmérni sem lehet, ahogy ez Bagdad és más hasonló városok esetében megtörtént.

Al-Hatīb (al-Bagdādī, a.H.392—463 1002—1071 — ford.) említi (Bagdad) Történetében, hogy Bagdad fürdői al-Ma'mūn korában 65.000-et számoltak. Bagdad (persze) mintegy negyven közeledő kis és nagy várost egyesített magában. Népes lakossága (*ʿumrān*) miatt nem is lehet egy városnak tekinteni, melyet egy fal vett volna körül. Ugyanez volt a helyzet a muszlim közösség idején Qayruwān-nal, Córdoba-val és Mahdīya-val. Így van ez, érte-sülésünk szerint, Kairó városával is korunkban.

Ha a várost emelő dinasztíának vége szakad, akkor előfordul, hogy a városkörnyéki hegy- és síkvidékek olyan steppét alkotnak, amely a civilizációt állandó tartalékkal láthatja el. Ez biztosíthatja a város fennmaradását, amely eképpen túlélheti a dinasztíát, miként ez megfigyelhető Magribban Fez és Bigāya (Bougie) esetében, s (az arab) Keleten a nem-Arab ʿIrāq-ban,

amelyekben a civilizáció a környező hegyek révén fennmaradt. Mikor ugyanis a steppelakók életkörülményei elérték a könnyű élet és a javak megszerzésének a határát, akkor állapotuk az emberi természetnek megfelelően nyugalomra és kényelemre ösztönzi őket. Letelepsznek hát a kis és a nagy városokban és (városi) népességgé válnak.

Előfordulhat azonban, hogy az (elpusztult dinasztia által) alapított városnak nincs (tartalék)anyaga, amely támogatná a civilizációt a steppelakók állandó áramlása révén. Ilyenkor a dinasztia pusztulása megfoszthatja a várost oltalmától, megőrizni immár nem lehet, s civilizációja fokozatosan megszűnik. Végül lakói szétszóródnak, s a város rommá válik. Ez történt Egyiptomban (Fusṭāt-tal ?), Bagdadban és Kūfában az (arab) Keleten, s Qayruwān-nal, Maḥdiyya-val, s a Banū Hammād Qal^c-jával Maḡribban, s a többi hasonló várossal. Ezt jól meg kell értenünk!

Megeshet az is, hogy az eredeti alapítók kipusztulása után egy új uralkodó, s egy másik dinasztia telepszik le. Ezt választják székhelyüknek, s így nincs szükségük arra, hogy letelepedésük számára új várost alapítsanak. A dinasztia eképpen megoltalmazza a várost, és életkörülményeinek és fényűzésének növekedésével a város házai és épületei is gyarapodni fognak. Így a civilizációja segítségével új életre támasztja a várost. Ez történt a korabeli Fez-zel és Kairóval.

(IV 1: Q II,201–3; W 829–831)

Árak a városban

Tudnunk kell, hogy minden piac ellátja az emberek összes szükségleteit, így a létszükségleteket: az élelmiszerek közül a búzát, az árpát, s a hasonlókat, a babot, a különböző borsófajtákat, s a többi ehető zemes növényt, továbbá az egészséges táplálékokat, mint a hagymát, a fokhagymát és más efféleket. (Gondoskodik) a kényelmet és a fényűzést szolgáló szükségletekről, így a fűszerfélékről, a gyümölcsökről, a ruhafélékről, a használati eszközökről, az utazási alkalmatosságokról, s mindenféle építményről. Ha egy város növekedni kezd, s népes lakossága van, akkor a létfenntartáshoz szükséges élelmiszer, s a hozzá hasonló dolgok ára alacsony, a fényűzési termékek, mint a fűszerfélék, a gyümölcsök, s minden ezzel járó cikk ára viszont magas. Ha egy város lakossága gyér, s civilizációja fejletlen, akkor éppen ellenkező a helyzet.

Ennek az az oka, hogy a gabonafélék a létfenntartáshoz szükséges táplálékok közé tartoznak. Igen nagy kereslet mutatkozik ezért a beszerzé-

sükre. Nem is hanyagolja el senki azt, hogy (készletet gyűjtsön) a maga és a családja élelme számára egy hónapra, vagy egy évre. Eképpen a gabonafélék beszerzése az egész város népességét, vagy túlnyomó részét általánosan jellemzi a városban éppen úgy, mint a környékén. Ez szükségképpen így van. Mindenki, aki ellátja magát élelemmel, jelentős fölösleget halmoz föl, ami több mint amennyire neki és családjának szüksége van, s a város számos lakójának a szükségletét fedezné. Nem vitás tehát, hogy a város lakosságának élelemfölségük lesz. Emiatt ezek ára többnyire alacsony, kivéve azokat az éveket, amikor valamilyen égi csapás sújtja (a gabonaféléket). Ha az emberek efféle csapások miatti félelmük nem halmozná föl az élelmet, akkor azt ingyen, minden ellenszolgáltatás nélkül lehetne szétosztani, mivel a szapora civilizáció miatt mindez bőségesen áll rendelkezésükre.

A kényelmet szolgáló egyéb dolog, mint a fűszerek, a gyümölcsök és minden ilyesmi nem tartoznak az általános szükségletek közé, s ezek biztosítása nem köti le a város egész lakosságának, de még nagy részének sem a munka(erejét). Ha a város növekszik, civilizációja/népessége bőséges, s a fényűzés nagyban dívik, akkor az efféle kényelmet szolgáló termékek iránt nagy a kereslet, s mindenki igyekszik helyzete szerint minél több efféle dolgot felhalmozni. Ennélfogva a szükségletekhez képest mindezekből nagy hiány fog mutatkozni. Sokan fognak alkudozni ezekért, de kevés lesz a kínálat. Mindenféle elképzeléssel tülekedni fognak (ezekért) az emberek, s akik a bőséghez és a luxushoz szoktak, azok a mértéktelen pazarlástól sem riadnak vissza, csak hogy hozzájussanak, mert nekik mindenki másnál nagyobb szükségük van ezekre. Mint látható, emiatt felszöknek az árak.

A gazdag civilizációval/népességgel rendelkező városokban ugyanez vonatkozik a mesterségekre és a munka(erőre). Ezek drágaságának három oka van. Az első az, hogy nagy a szükséglet irántuk amiatt a jelentőség miatt, amire a kiterjedt civilizáció/népesség következtében a fényűzés szert tett a városban. A második az, hogy a munkavégzők ugyancsak sokra tartják a szolgáltatukat és azt, hogy efféle mesterségekre adják a fejüket, hiszen a sok élelem miatt könnyű a megélhetés a városban. A harmadik ok az, hogy sok a fényűzéshez szokott ember, s ezeknek nem csekély igényük van mások foglalkoztatására, arra, hogy a kézművesek kezemunkáját felhasználják. Ennek érdekében többet fizetnek nekik munkájuk/termékük értékénél, mivel versengenek abban, hogy csupán a maguk számára sajátítsák azt ki. A munkások, a kézművesek, s a mesteremberek pedig ugyancsak rátartiak lesznek, s munka(erejük) drága lesz. A város lakói rengeteget költenek erre.

A kicsiny, gyéren lakott városban kevés az élelem, mivel kevés a mun-

ka(erő), s mert a város kicsisége miatt tartanak az élelmiszerhiánytól. Ezért aztán nem adják ki a kezükből azt, amihez hozzájutottak, s fölhalmozzák. Nem egykönnyen lehet náluk ilyesmihez hozzáférni, s aki valamiképpen hozzá szeretne jutni, annak drágán kell megfizetnie. A kényelmet szolgáló dolgok iránt sincs szükséglet, mert kevesen vannak, s életkörülményeik esetlegeseek. Emiatt pang náluk a piaci forgalom, s az árak ennek folytán alacsonyak.

Az élelmiszerek árában bennefoglaltatnak azok a vám- és egyéb kötelezettségek, amiket a szultán számára szednek a piacokon és a városkapuknál, továbbá amiket az adószedők rónak ki maguk számára a termékekből/csereügyletekből várható haszonra. Emiatt az árak magasabbak a városban, mint a steppén, mivel ott a vám- és egyéb kötelezettségek csekélyek, vagy nincsenek is. A városokban annál számosabbak ezek, különösen a dinasztia végefelé.

Az élelmiszerek árában szerepelhet a mezőgazdasági megművelés ráfordítása is, s ezt figyelembe vehetik ezek áraiban. Ez történt a korabeli Andalusziában. A keresztények elűzték őket a tengerparti vidékekre, amelyek egyenetlen talaja nem alkalmas földművelésre, s csak igen nagy fáradtsággal lehet növényt termesztetni rajta. Mivel elfoglalták tőlük a jó talajt és a könnyen művelhető földet, kénytelenek voltak (nem kis erőfeszítéssel) kezelni ezeket a földeket és területeket, hogy följavítsák növényzetüket és mezőgazdasági művelésüket. E tevékenység költséget, munkaerőt és anyagokat, így trágyát és egyéb ráfordításokat igényelt. Így a földművelésük jelentős költséggel járt és ezt az áraikban is figyelembe vették. Andaluszia vidéke eképpen drága lett, amióta a keresztények elűzték a muszlimokat a tengerparti vidékre, amit ők tettek megművelt területté. Ha az emberek azt hallják, hogy az ő vidékükön drágaság van, akkor úgy vélik, hogy ez amiatt van, mert a földjükön kevés az élelmiszer és a gabonaféle. Ez azonban nem igaz. Tudomásunk szerint a civilizált népek között ők törődnek legtöbbet a földműveléssel, s nekik van a legnagyobb jártasságuk is benne. Kevés olyan ember van közöttük – lett légyen a hatalom (*sultān*) birtokosa, avagy tartozzon a köznéphez –, akinek ne lenne egy *faddān* (= 6368 m^2 – ford.) területe, vagy valamennyi szántóföldje, s ne művelné azt. Kivételt képez a néhány kézműves és mesterember, s azok, akik az országba vetődnek, hogy a szent háborúban küzdjenek. A szultán ezért támogatás gyanánt juttatást utal ki számukra, amely élelmiszerből és takarmányból áll. A gabonafélék drágaságának az oka náluk tehát az, amit említettünk.

A berberек vidékén éppen ellenkező a helyzet, lévén, hogy talajuk

(Gy. B. 1.)

könnyen művelhető, s földjük jó. Így aztán egyáltalában nincs szükségük különböző ráfordításokra a föld megművelésében, amelyet nálunk nagyban űznek. Emiatt az ő vidékükön az élelmiszerek ára alacsony.

(IV 12 Q II,239–242; W 863–6)

A vagyonos városlakóknak szükségük van rangra és védelemre

Ez azért van, mert ha egy városlakónak nagy a pénzvagyona, sok ingatlant és birtokot halmozott föl, mindenkinek a szemében a város leggazdagabb embere lett, gondatlan életkörülményeit a fényűzés szokásai jellemzik, s mindebben vetélytársa lesz az emireknek, akkor szálla lesz azok szemében. Miután pedig az agresszió az ember természetében van, szemet vetnek arra, ami a birtokában van, elkívánják azt tőle, s minden lehetséges csel-fogást kieszelnék, hogy valamilyen uralkodói döntés csapdájába tudják csalogatni, s kitaláljanak valami nyilvánvaló ürügyet, hogy megbüntethessék, s megfoszthassák vagyonától. A legtöbb uralkodói döntés általában igazságtalan, hiszen a tiszta igazságosság csak a vallásjogtól vezérelt kalifátusban létezett, ami pedig igen rövid ideig tartott. Muḥammad szavai szerint: „A kalifátus harminc esztendeig fog utánam tartani, azután zsarnoki királyi uralommá válik.” Ilyenkor tehát a civilizáción/népességen belül feltűnően vagyonos és gazdag embernek mindenképpen szüksége van védelmezőkre, akik megvédik őt és rang(os emberre), akire rábízhatja magát. Ez lehet az uralkodó rokona, bizalmas embere, vagy lehet valamilyen csoportszolidaritás, amelytől a szultán tart. Ennek az árnyékában meghúzhatja magát és biztonságban élhet a váratlan támadásoktól. Ha nem tud ilyenre szert tenni, akkor szabad prédájává válik a különböző cselfogásoknak és az uralkodók ürügyeinek.

(IV 16: Q II,249–250; W 871)

A mindennapi megélhetés (rizq) és a szerzés valósága és magyarázata; a szerzés az emberi munka (ellen)értéke

Tudnunk kell, hogy az embernek természettől fogva szüksége van táplálékra és ellátásra élete minden állapotában és időszakában, felserdüléstől kezdve ereje teljéig és öregségéig. „Allah a mindenben bővelkedő és ti

vagytok a szűkölködők” (Korán, 47:38 – ford.). Allah teremtett az ember számára mindent, s adományozta neki, ami a világon fellelhető, amint ezt könyvének (a Koránnak) nem egy verse (tanúsítja). „Szolgáltatotokra rendelte (Q: teremtette) mindazt – mondta –, ami az egekben és a földön található.” (Korán, 45:13 – ford.). „Szolgáltatotokra rendelte a Napot és a holdat.” (Korán, 14:33 – ford.). „Szolgáltatotokra rendelte a tengert.” (Korán, 45:12 – ford.). „Szolgáltatotokra rendelte a hajót.” (Korán, 14:32 – ford.). Szolgáltatotokra rendelte az állatokat (pontosan így nem, de hasonlóan ld. Korán, 16:5, 36:71; 41:79 – ford.). Az ezt tanúsító verseknek se szeri se száma.

Az ember kiterjeszti kezét a világ fölé, s ami benne van, mivel Allah általa képviselteti magát. Az emberek kinyújtják a kezüket (hogy szerezzenek), s ez alól nem ment egyikük sem. Ami azonban valamelyikük osztályrészül jut, ahhoz a másik csak ellenszolgáltatás fejében juthat. Ha az ember önmaga ura és maga mögött hagyta a gyengeség korszakát, akkor haszon-szerzésre törekszik, hogy abból, amit Allah osztályrészül adott, kifizethesse – szükségleteit és követelményeit kielégítendő – azok ellenértékét. Allah szavai szerint: „Allahnál keressétek a (mindennapi) megélhetést!” (Korán, 19:71 – ford.).

Ehhez néha erőfeszítés nélkül is hozzájut, mint például a földművelésre kedvező eső és más hasonló (körülmények) révén. Ez azonban csupán segítségzámba megy, s – mint erről szó lesz – elengedhetetlen mellette az ember erőfeszítése is. A különböző szerzemények, amelyekre szert tesz, biztosítják a megélhetését, ha azok arányosak követelményeivel és szükségleteivel, ám felhalmozott javak (*riyāṣ wa-mutamawwal*) lesznek, ha meghaladják azokat. Ha ennek az elsajátított, vagy megszerzett (javaknak) a hasznára valaki szert tesz, s azok gyümölcsét ő élvezi, elköltvén azt érdekeinek és szükségleteinek megfelelően, akkor azt megélhetésnek (*rizq*) nevezzük. A próféta szavai szerint: „Csupán az a tiéd a javadból, amit megettél és elfogyasztottál, viselted és elnyűtted, vagy alamizsnálkodtál és elköltötted.” Ha azonban érdekei és szükségletei érdekében semmiféle hasznot nem húz belőle, akkor nem nevezhető megélhetésnek. Azt, amit valaki igyekezete és erőfeszítése révén birtokol, szerzeménynek/haszonnak (*kasb*) nevezzük. Ilyen például az örökség, amit az elhunyttal kapcsolatban szerzeménynek, nem pedig megélhetésnek nevezünk, mivel nem húzott belőle hasznot. Ám megélhetésnek nevezendő akkor, ha az örökösök hasznát veszik. Ez a megélhetés elnevezésének igazi értelme az igazhitű muszlimok (*ahl as-sunna*) körében.

A mu^htaziliták a „megélhetés” elnevezés feltételének azt kötötték ki,

hogy birtoklása jogos legyen. Ha véleményük szerint a birtoklás nem(jog-szerű), akkor nem nevezhető megélhetésnek. A jogtalanul szerzett, vagy tilalom alá eső dolgok közül nem is szabad szerintük semmit e névvel illetni. Allah azonban éppenúgy ellátja a hatalmaskodót és azt, aki a jogot semmi-be veszi, mint az igazhívót és a hitetlent, s azt részesíti kegyelmében és út-mutatásában, akit akar. A (mu^ctazilitáknak) erre vonatkozóan még egyéb érveik is vannak, de ezek kifejtésére nincs helyünk.

Tudnunk kell, hogy a javak megszerzése úgy történik, hogy törek-szünk azok birtokbavételére és elsajátítására. A megélhetéshez pedig fára-dozás és munka szükségeltetik, bárminő módon is szeretné, vagy kívánczo-na bárki is elérni azt. Allah szavai szerint: „Allahnál keressétek a (minden-napi) megélhetést!” Az érte való fáradozás ugyanis aképpen történik, hogy Allah képessé tesz erre és sugallatot ad, mivelhogy minden Allahtól való. Ám minden szerzeményhez és felhalmozott vagyonhoz nélkülözhetetlen az emberi munka. Ha az előbbiek (forrása) maga a munka, mint a kézműves-ségek esetében, akkor ez világos. Ha a szerzett dolog állattól, növénytől, vagy ásványtól származik, akkor is emberi munka kelletik, mint ez megfi-gyelhető, különben nem lehet szert tenni rá és kihasználatlanul marad.

Allah továbbá létrehozta a két ásványi követ, az aranyat és az ezüstöt, minden felhalmozott vagyon értékmérőjeként. Többnyire ezek jelentik a földilakók számára a kincset és a vagyont. Ha időnként egyébre tesznek szert, ezt azzal a szándékkal teszik, hogy e kettőhöz juthassanak. Rajtuk kívül ugyanis minden a piaci forgalom hullámvászásának van kitéve, e kettő azonban független ettől. Ezek adják a haszon, a vagyon és a gazdagság alapját.

Ha mindez bizonyosnak tekinthető, akkor tudnunk kell, hogy mind-azok a javak, amelyeket az ember megszerz és birtokba vesz, ha a kézmű-vevességekből származnak, akkor az, amit megszerz és birtokba vesz, az mun-kájának értéke. Ez a szerzemény értelme. Nem létezik ugyanis más, csak a munka, ám nem önmaga a cél a szerzemény esetében.

Egyes kézművességek másokat is magukban foglalnak, így például az ács- és a takácsmesterség a fa- és a fonál(megmunkálást). Az (előbbi) két kézművességben több a munka, s értéke (is) nagyobb.

Ha (a megszerzett) javak nem kézművességekből származnak, akkor is a szerzemény és a javak értékebe bele kell számítani az azokat előállító munka értékét. Munka nélkül ugyanis nem lennének megszerzhető javak. Nagyrészüket esetében a munkát közvetlenül megfigyelhetjük, s az értékben kisebb-nagyobb résszel szerepel. Előfordul, hogy a munkát nem lehet köz-vetlenül megfigyelni, mint a forgalomban lévő élelmiszerárak esetében.

Ugyanakkor – mint erről korábban szó esett (ld. II 4, 12) – a bennük (megtestesülő) munkafolyamatokat és költségeket figyelembeveszik a gabonaárak esetében (is), noha ez nem nyilvánvaló azokon a vidékeken, ahol a föld megművelése könnyű, s a (munka)ráfordítás csekély, s csak néhány szántóvetőnek van tudomása róla.

Nyilvánvaló lett, hogy a szerzemények és a javak, teljességgel, vagy zömükben, az emberi munkatevékenységekből származó értékek. Eképpen megvilágosodott a mindennapi megélhetés értelme, ami nem más, mint amiből hasznot húznak. Világos lett a haszon és a megélhetés. Mindkettő elnevezése magyarázatot nyert.

Tudnunk kell azt, hogyha a civilizáció megfogyatkozása miatt a munkatevékenységek megszűnnek, vagy összezsugorodnak, akkor Allah engedélyt ad a javak megszerzésének az elapadására. Megfigyelhető, hogy a gyér népességű városokban a csekély emberi munkavégzés miatt mennyire szűkös, vagy teljességgel elégtelen a mindennapi megélhetés és a javak megszerzése. Ugyanakkor a munkatevékenységekben bővelkedő városok lakóinak – mint említettük – mennyivel kedvezőbbek az életkörülményeik, s mennyivel nagyobb jólétben élnek. Emiatt mondogatja a köznép (*Āmma*): ha vidékük civilizációja lehanyatlak, oda van a mindennapi megélhetés is! Még a folyók és a források is elapadnak a steppéken. A források csak akkor buzognak, ha szabadjára engedik a folyásukat és hozzáférnek a vizükhöz, ami csak emberi munka révén történhet – éppenúgy, mint a lábasjóságok tőgyével. Ha (a forrásokat és a folyókat) nem engedik szabadjára és nem férnek hozzá a vizükhöz, akkor kiszáradnak és teljességgel fölszívódnak. Így apad el a tőgy is, ha a fejését abbahagyják. Megfigyelhetjük ezt azokon a vidékeken, ahol a civilizáció (virágzásának) idején törődtek a forrásokkal, mikor azonban pusztulásnak indulnak, teljességgel elapadnak, mintha soha nem lettek volna.

(V 1: Q II,272–6; W 894–8)

A földművelés a gyengék és a szükségét szenvedő beduinok megélhetési módja

Ennek az az oka, hogy a természetben gyökerezik, és egyszerűen véghezvit. Emiatt a városi népesség és bőségben élők között általában nem találunk olyanokat, akik effélét üznének. Akik erre adják magukat, azokat az alázatosság jellemzi. Midőn a próféta ekevasat látott valamelyik *anšār*

(=medinai muszlim – ford.) házában, így szólott: „Nem került még efféle dolog sohasem az emberek házába, csak úgy, hogy az aláztatosság is vele-ment.” al-Buhārī (hagyománygyűjteményében) erről a hagyományról a (földműveléssel való) túlzott foglalatossággal kapcsolatban számolt be, s így nevezte el azt a fejezetet, amelyben „Óva int a földművelés szerszámai-val való (túlzott) foglalatosságtól, ill. a megállapított határ átlépésétől.” Ennek talán az lehet az oka, hogy (e tevékenység) adófizetési kötelezettség-gel jár, ami (a földművelők fölötti) uralomhoz és alávetéshez vezet. Akire efféle adófizetési kötelezettség nehezedik, az aláztatott és nincstelen amiatt, amit a kényszer és a felsőbbség elvesz (tőle). Muhammad szavai szerint: „Az (utolsó) óra akkor következik be, ha (a muszlim) alamiznahozzájárulása (*zakāt*) adófizetési kötelezettség lesz.” Utalás ez a néppel szemben falánk, zsarnoki uralkodóra, aki korlátlanul és önkényesen gyakorolja a hatalmát, aki elfelejti Allah jogait a birtokolt javakra, és úgy véli, hogy minden jog az uralkodók és a dinasztiák iránti fizetségi kötelezettség (forrása).

(V 8: Q II,296–7; W 914–5)

A kereskedelem értelme, módszerei és fajtái

Tudnunk kell, hogy a kereskedelem nem más, mint kísérlet a tőke gyarapításával elérendő haszonra, mégpedig az áruk olcsón vásárlása és drágán eladása révén, álljanak ezek az áruk rabszolgákból (W: lisztből), gabonafélékből, állatokból, fegyverekből (W: hiányzik), vagy szövetből. Ezt a többletértéket nevezik profitnak (*ribh*).

Aki efféle profitra törekszik, az vagy (úgy jár el), hogy felhalmozza az árut és kivárja vele a piac fluktuálását az olcsóságtól a drágulásig, s eképpen gyarapszik a profitja, vagy pedig más vidékre/országba szállítja, ahol ke-lendőbb a portékája, mint az ő vidékén, ahol vásárolta – így (is) növekszik a profitja.

Emiatt mondta az öreg kereskedő valakinek, aki szerette volna felde-ríteni a kereskedelem fortélyát: „Két szóban megtaníthatom azt neked: vásárolj olcsón és árusíts drágán! Ez a kereskedelem nyitja.” Arra utalt ezzel, amit az előbb megállapítottunk.

(V 9: Q II,297–8; W 915)

Simon Róbert fordítása

MAXIME RODINSON:

GAZDASÁGTÖRTÉNET ÉS A TÁRSADALMI OSZTÁLYOK TÖRTÉNETE A MUSZLIM VILÁGBAN

(Studies in the Economic History of Middle East, ed. M.A. Cook, London, Oxford University Press 1970. 139–155)

A történészeknek az a körülbelül egy évszázados törekvése, hogy mind nagyobb figyelemmel tanulmányozzák a gazdaság- és társadalomtörténetet, hogy mind nagyobb fontosságot tulajdonítsanak a gazdasági és társadalmi tényeknek a globális történelmi dinamikában, alapos késéssel oda vezetett, hogy a muszlim világ történetének területén is érezte hatását. Persze az e problémák iránti érdeklődés ezen a területen régi, s hogy felidézzük Claude Cahen szavait, „Sylvestre de Sacy, von Kremer, van Berchem, Becker, Barthold, Mez és még néhányan az elhunytak közül, s egyesek az élők közül annyival járultak hozzá a téren folyó kutatásainkhoz, hogy annak jelentőségét bárki másnál kevésbé vonom kétségbe.”¹ De nem régóta, pontosan Claude Cahen 1955-ös programadó cikke² óta erősödik a hajlam a nagyobb számú és specifikusabb kutatások és az e kutatásokba mind jobban benyomuló specializáció iránt, és a jelenlegi konferencia ennek félreérthetetlen jele. Ettől a sajtószzerű munkák még nagyobb arányú fejlődését remélhetjük. Felkészülhetünk arra is, hogy az iszlámkutatók jóval általánosabb módon ismerik fel a gazdasági és a szociális tényező fontosságát, hogy a muszlim társadalom által korszakokon át felvetett történelmi és strukturális problémákat megértsék. A nézőpont összekapcsolása révén így eljutnak oda, ahová a nyugati történészei már elég régen elérkeztek. Ilyen értelemben a fejlődés fölöttébb biztató.

Ismereteink tehát gyarapodnak és pontosabbá fognak válni. Ennek vitathatatlanul örülni kell. Ennek ellenére jóval nagyobb mértékben szükséges – aminek a specialisták nincsenek mindig tudatában –, hogy a megértésre való törekvést az anyag felhalmozódása és a sajátos problémák megvilágítása kísérje. Ahogy nagyon találóan kifejezte Claude Cahen, „a forrásokat bizonyos mértékig úgy találjuk meg, ahogy keressük, s nem találjuk, ha nem keressük azokat”.³ Sőt, a legsajátosabb problémákat nem tudjuk pontosan felvetni – s következésképpen nincs esélyünk elfogadható megoldáshoz jutni –, míg nem fogalmaztuk meg azokat adekvát fogalmi keretekben. Ezt bi-

zonyítja, hogy azonos vagy hasonló jellegű forrásokból, amelyeket az európai historiográfia fejlődése különböző időszakokban felmutat, egészen eltérő következtetéseket vonnak le. A dokumentumok és tények gyűjtésének, a sajátos problémák megvilágításának és a fogalmi reflexióra való törekvésnek egyforma léptékkal kell haladnia.

Ebben a perspektívában itt arra törekszem, hogy úgy különböztessem meg és pontosítsam azokat a fogalmakat, amelyeket a muszlim világ történései éppen úgy összekevertek mint a nyugati keresztények történései, hogy mégis megpróbálok rámutatni kapcsolataikra. Számomra úgy tűnik, ez az állandó zűrzavar végzetes következményekkel jár. Lényegében gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti fogalmakról van szó.

A gazdaságtörténetet részesítették a legnagyobb figyelemben. Arra szorítkozom, hogy ezt határozzam meg.

Történelmi viszonylatban ez elsősorban a tisztán gazdasági események, normák és intézmények tanulmányozását jelenti. Ezen azokat kell érteni, amelyek a javak és készletek termeléséhez, forgalmához, elosztásához és fogyasztásához kapcsolódnak, miközben e funkciók a társadalom szükségleteinek kielégítésére irányulnak tagjai erőfeszítéseinek egyesítése révén.⁴

Efféle tanulmányozás tárgyai lehetnek a mezőgazdasági vagy az ipari termelés fluktuációi, szervezési formái: az individuális gazdálkodásra vagy a termelők társulására épülő mezőgazdasági vagy kézműipari „vállalkozás”, amit az egyes esetek szerint az egyéni termelő, a társult termelők, a nem termelő tulajdonosok vagy az állam irányít. Az önellátás a gazdasági elemzésből csak negatívan igazolható, súlyának és a megtermelt javak forgalomba belépő részéhez viszonyított fluktuációinak fölbecsülése révén. A forgalom és a redisztribúció ott kezdődik, hogy szolgáltatást vetnek ki a termelőre, hogy közvetlen kétoldalú csere jön létre a termelők vagy a termelők és a közvetítők között, hogy végül létrejön a piac általi csere. Tehát olyan intézményekkel van dolgunk, mint az adók (ezért szükséges az állami pénzügyek tanulmányozása), a tulajdonra vonatkozó különböző statútumok, a tulajdonosok és a termelők közötti termékelosztásról szóló szerződések vagy az adásvételi szerződések, végül a piac. Másfelől, a csere történhet közvetítők között: a termékek, a termelőeszközök és a csere szimbólumainak cseréje. Innen származnak az olyan intézmények, mint a kereskedő társaságok, a csekkhez, kötelezvényekhez és effélékhez hasonló forgalmi módszerek. És végül a fogyasztás céljára szolgáló elosztás végbemehet szolgáltatás vagy csere, közvetlen vagy közvetett eladás és ingyenes elosztás útján. Innen vannak az olyan intézmények, mint az eladási szerződés és még részlegesen a piac stb.

Ebből láthatjuk, hogy a gazdasági jelenségeknek is vannak olyan aspektusai, amelyek a társadalmi élet más rendszereihez kapcsolódnak, így például a technikához és a joghoz. A mezőgazdasági technika részben meghatározza a szolgáltatások vagy a csere céljaira rendelkezésre álló mezőgazdasági termékek mennyiségét. Megfordítva, a termelés, a forgalom vagy az elosztás módja viszont ösztönzi vagy fékezi a mezőgazdasági technika fejlődését. A statikus vagy dinamikus gazdasági vizsgálatnak, tehát főleg a gazdaságtörténetnek következésképpen figyelembe kell vennie az eltérő szociokulturális jelenségek gazdaságilag fontos aspektusait: a technikát, a jogi viszonyokat, az erkölcsöket, az esztétikát, az ideológiát. Egész speciálisan, a kölcsönös feltételezettséget kell tanulmányozni.⁵

Látjuk annak a területnek a fontosságát és kiterjedését, amit a gazdaságtörténet fog át. Minden iszlámkutató tudja, aki nem szorítkozik szűk szakterületre, hogy e témában fontos munkákat tettek közzé, bár biztosan nem elegendő számban. Világos, hogy a társadalmi csoportok történetének (és ez az, amit általában társadalomtörténeten értünk) elsősorban ezzel a gazdaságtörténettel van fontos kapcsolata, ha azokról a társadalmi csoportokról esik szó, amelyeket gazdasági kritériumok határoznak meg, ám akkor is, amikor a csoportok közötti kapcsolatok gazdasági aspektussal (is) rendelkeznek. Ritka az, hogy e gazdasági mozzanat teljesen hiányozzék. Mégis, világos az is, hogy a társadalmi csoportok története nem helyezhető el teljes egészében a fentebb meghatározott gazdaságtörténet keretei közé. Azt is tudjuk, hogy ez a kutatás jóval nehezebb, szintetikus szemléletet igényel, az elűtő tények sokaságát öleli fel. Nem kell rajta csodálkozni, hogy oly kevés művelője akadt. S.D. Goitein fontos művei mellett kevés idézni valót találunk.

Azokat a társadalmi csoportokat, amelyek bizonyos történelmi fontossággal bírnak, gyakran a társadalmi osztályok névvel jelölik, habár ez a megjelölés vitatott. Nyilvánvalóan nem kísérelhetem meg itt a muszlim társadalom struktúrájának elemzését, az azt alkotó társadalmi csoportok szerint. Ennek többrészből álló, azonos irányú munkák tárgyának kell lennie. Egy módszertani közlemény keretei között nagyon általános szinten csak arra tehetek kísérletet, hogy meghatározzam, miként vetődik fel a társadalmi osztályok problémája a modern kor előtti iszlámban.

Azt tartják, hogy az iszlám nem ismeri az osztály fogalmát, sőt, hogy a muszlim nyelvek nem rendelkeznek olyan szóval, ami e fogalom meghatározására szolgálna. Nagy tévedés. A szociológusok, akik ezt a tételt állították, azt akarják mondani, hogy pontos szociológiai értelemben nem létezik az „osztály” terminusnak megfelelő szó. De ezt éppen annyira elmondhat-

juk az európai nyelvekben meglevő „classe” szóról. Olykor arra is rá akarnak mutatni, hogy az arab terminus etimológiai asszociációi különböznek attól, amit a latin *classis* szó felidéz. De a szavak használatát egyáltalán nem korlátozzák etimológiák vagy jelentéstani asszociációik.⁶

Az a terminus, amit a modern arabok és perzsák a társadalmi osztály jelölésére választottak, a *ṭabaqa* szó, amelynek (talán az akkádból kölcsönzött) gyöke a felhalmozás, az egymásra rakott rétegek képzetéhez kapcsolódik; ez a gyök különben alakkeveredésben áll egy másikkal, ami talán azonos eredetű (megvan az észak-sémiben és onnan kerül át az arabba *dbq* formában), s ami a szoros tapadás, a ragasztás és az enyvezés fogalmát fejezi ki. A választás nem önkényes. A szó a középkor óta ténylegesen az időrendi egymásutániség vagy a hierarchikus fokozatosság képzetével jelöli az egyedek kategóriáit. Így, mint jól ismert, az azonos foglalkozású emberek generációit, azonos iskola tagjait stb., s innen van, hogy számos mű címe kezdődik a *ṭabaqāt*-tal, az „...ok osztályainak könyvé”-vel. De a hierarchizált társadalmi kategóriák képzele szintén gyakori. Amikor Muḥammad ibn Aḥmad Abū’l-Muṭahhar al-Azdī azt mondja a 11. században, hogy ábrázolni akarja „a bagdadiak erkölceit *ṭabaqāt*jaik különbözősége szerint”, (i.d. A. Mez. 1. p. 12. sor) akkor e kategóriák sokféleségére gondol.

Ugyanez még világosabb Ibn Ḥaldūn következő passzusában „A rang (*ḡāh*) fokozatok szét vannak osztva az emberek között és szabályos fokozatosság szerint vannak elrendezve, osztályról osztályra (*ṭabaqa ba‘da ṭabaqa*). A csúcson a kormányzók rangjánál állnak meg, akik fölött nincs autoritás. Legalul azokig terjed, akiknek semmilyen hatalmuk nincsen sem a jó, sem a rossz fölött. A kettő között osztályok sokasága helyezkedik el...”⁷

És továbbá:

„Minden osztály a városok vagy a civilizált világ különböző zónáinak lakói között hatalmat gyakorol azokon az osztályokon, amelyek alatta helyezkednek el, s egy alsóbb osztály minden tagja támaszt keres valakinél, aki a közvetlenül felette álló osztály autoritásának birtokosa.”⁸

A *ṭabaqa* egyik arab szinonímája a *ṣinf* („faj”, „fajta”, „kategória”), ami eltérő értelemben specializálódott, nevezetesen „korporáció” értelemben. Eredeti jelentése talán a „szél, szegély”, tehát a „határ” és a körülhatárolás fogalmához kapcsolódik. A *ṭabaqa*-val szinoním jelentésben használta a 4–10. században ‘Abd-al Raḥmān b. ‘Isā al-Hamaḏānī, a szinonimákról szóló értekezésében:

„Mondják: az emberek minden *ṭabaqa*-jának megadtam, ami azt megilleti, és közülük minden *ṣinf*-nek megadtam a részét.”⁹ Ez a modern törökök

kedvelt terminusa a társadalmi osztály kifejezésére. Találkozunk még a *zumra* szóval, törökül *zümre*-vel, eredeti értelmében „emberek csoportja”, valamint olyan szavakkal, amelyek a fokozatosságot fejezik ki: *martaba*, *daraga*, „fok, rang”. Ez utóbbi terminust már a Korán (43: 31/32) használja, az emberi társadalom hierarchikus rétegei fogalmának kifejezésére.

Következésképpen nem lehet tagadni, hogy a klasszikus iszlám tudatában volt bizonyos, részben hierarchizált társadalmi csoportokba való besorolásnak. Ezeket a társadalmi osztályokat mégis – kettő kivételével – funkcionálisnak és nem státusszerűnek tekintik, úgy, hogy a közöttük levő hierarchizálódást a foglalkozások társadalmilag „természetes” hierarchiájából, nem pedig a születés óta szerzett státusból eredőnek fogják fel. Egy bizonyos értelemben – de csak abban – és a fent említett megszorításokkal azt mondhatjuk tehát, hogy a középkori muszlim társadalom osztályok nélküli társadalom.¹⁰

Ez jól tükröződik a muszlim jogban. Míg a római jog vagy a középkori európai szokásjog a személyek státusának teóriájából indul ki, addig a muszlim jog a képesség teóriájából. Azt a törvényes, normális képességet, ami a szabad, felnőtt és épeszű muszlimot megilleti, talán korlátozza néhány körülmény. De alapjában nem létezik a személyek merev kategóriákba való besorolása, amelyek közül mindegyik csupán saját képességeinek rendszerével rendelkezik.¹¹

Egy társadalmi kategória a jog által rögzített cselekvőképtelenség felhalmozódása révén válik megkülönböztethetővé. Ez a rabszolgák kategóriája. De itt kivételes státusról van szó. „Az alapvető státus a szabadság” (*al-aşl huwa'l-hurrīyya*).¹² Ez eléggé párhuzamos a nő vagy az elmebeteg státusával. Ami a nem-muszlimokat illeti, őket bizonyos módon a globális társadalmon kívül esőnek tekintik. Röviden, a muszlim társadalmat úgy fogják fel, mint amely elvben egyenlő személyek tömegét foglalja magába, de amelyben a tényleges kategóriákat érintő bizonyos sajátosságok ezek számára a teljes törvényes képesség csökkenésével járnak.

Egyetlen egy kategória – a rabszolgákén kívül – emlékeztet a középkori európai társadalom státuskategóriáira. Ez a nemesség. De itt elméletben ez a kategória még kivétel marad. A próféta eljövételének ténye maga után von bizonyos kivételes tulajdonságokat, amelyek bizonyos rendkívüli és más tekintetben korlátozott jelentőségű kiváltságokra jelölnek ki egy individumot. Tudjuk, hogy e kiváltságok közül az egyik az a kizárólagos képesség, hogy *imámot* adjanak a közösségnek, amely kiváltságot a háriğtāk tagadják.

Igy fest az a doktrína, amely az igazhitűek Isten előtti egyenlőségén és testvériségén alapul. Ez semmiféleképpen sem akadályoz meg egy tényleges rétegződést. De azzal a fontos következménnyel jár, hogy ezt a rétegződést a jog tartózkodással fogadja el, a törvény pedig csupán véglegesen – a rabszolgák számára – kanonizálja.

A tényleges rétegződést, még ha a jogviszonyok teóriája alig veszi is figyelembe, a társadalmi tudat természetesen konstatálja. Ennek ezernyi kifejezését találjuk meg az irodalmároknál, filozófusoknál, tisztségviselőknel stb. Az emberek közötti viszonyokat ez a rétegződés irányítja – állapítja meg Fārābī (meghalt 339/950) a társadalmi kapcsolatokról szóló kis értekezése elején (*Risāla fī s-siyāsa*):

„Ebben az értekezésben a társadalmi kapcsolatok törvényeit (*qawānīn siyāsiya*) akartuk megmutatni, melyeknek haszna minden olyan osztályra (*tabaqāt*) kiterjed, amely felhasználja azokat a saját osztályához tartozó, az alatta és felette levő összes embercsoporttal (*tā'ifa*) szemben folytatott tevékenységében”.¹³

És nem kevésbé kifejezően így folytatja:

„Mindegyik, amikor önmagába mélyed és elmélkedik a maga és mások helyzetén, egy meghatározott rangra (*rutba*) helyezkedik, amelyet megoszt egy bizonyos csoporttal (*tā'ifa*). Rangja fölött találjuk azt a csoportot, amely egy vagy több szempontból jóval emelkedettebb helyzetben van, s ugyanúgy rangja alatt találjuk azt a csoportot, amely egy vagy több tekintetben alacsonyabb helyzetben van... Előnyös, ha az ember ezzel a három osztállyal a társadalmi magatartás (*as-siyāsāt*) szabályait használja. A legmagasabb rangúakkal így az ő szintjükre emelkedik fel; a vele egyenlőkkel szemben bizonyos fölényre tesz szert; az alatta levőkkel kapcsolatban óvakodik attól, hogy lesüllyedjen az ő alacsony rangjukra (*rutba*).”¹⁴

Az etnikumok az emberek nagy kategóriáit alakítják ki, amelyek egy adott hierarchia szerint helyezkednek el. Tudjuk, hogy ez a hierarchia az ʿabbászida forradalom előtt az arabokat helyezte az első helyre, mégpedig nem csupán presztizs-szempontból, hanem úgy, hogy fontos előjogokat biztosított nekik és uralkodó kasztta tette őket. Ezeknek a privilégiumoknak a megszüntetése a hívők egyetemes közösségének a vallásjog által elismert elméleti egyenlővé válása az araboknak néhány kisebb kiváltságot hagyott meg; de mindenekelőtt bizonyos – tér és idő szerint változó – társadalmi presztizst, amely az araboknak a hierarchizáció más tényezői által befolyásolt helyzete szerint is eltéréseket mutat. Az etnikumok hierarchiáját egyébként az egyik vagy másik etnikum tagjai különbözőképpen ítélték meg, és

tudjuk, milyen heves viták folytak erről a problémáról az ^Cabbászida korban. A különböző államokban, amelyek között a közösség megoszlik, az az etnikum, amelyikhez a kormányzó család tartozik, általában ténylegesen privilegizált, és legalábbis bizonyos szempontból, nagyobb presztizst élvez. Az etnikai hovatartozás tehát a rétegződés egyik kritériumát adja, azzal, hogy körülhatárol egy bizonyos arisztokráciát, amely ugyanakkor más kritériumok szerint maga is jelentős eltérésekkel rétegződött.

Az örökség korlátozottabb módon játszik bele a prófétától vagy társaitól eredő leszármazottak kategóriájának körülhatárolásába. Az ^Cabbászida korban bizonyos privilégiumaik voltak, ellátást kaptak és joguk volt a köztiszteltetre. De ez nem akadályozta meg, hogy közülük többen eléggé nyomorúságosan éljenek. A későbbi korokban bizonyos országokban a „nemeselek” közül egyesek hasznot tudtak húzni dicsőséges elődjük növekvő kultuszából ahhoz, hogy jóval fontosabb privilégiumokat szerezzenek meg és többé nem csupán elméletben, hanem valóságos módon igazi arisztokráciát képezzenek.

Sőt, kialakult egy bizonyos nemesség olyan családok leszármazottaitól, akik fontos politikai szerepet játszottak: arab, berber, türk, kurd törzsfőnökök családjából, perzsa földbirtokos nagycsaládokból stb.

A presztizs hierarchiája főleg akkor őrződhet meg — anélkül, hogy a hatalom és a vagyon hierarchiájának megfelelné —, amikor vallási érzelmen alapszik. Ám igazi rétegződéssel csak akkor egyenértékű, amikor az alábbi hatalmi eszközök közül valamelyik megerősíti: a földtulajdon, a katonai hatalom, a pénz — esetleg közülük több is. Figyelembe kell még venni, hogy a katonai erő épp úgy, mint a társadalmi erő, csak a másik két eszköz valamelyike révén realizálódik. Következésképpen a rétegződés nagyjából a földtulajdonon vagy ingó vagyonon nyugszik. De egy gazdasági előnyöket nyújtó réteghez való tartozást, ha ez örökségből vagy kinek-kinek a gazdasági szinten való saját erőfeszítéseiből ered, az erő kényszere révén el lehet veszíteni. Viszont erővel meg is lehet szerezni. Noha az ember előnyhöz jut azzal, hogy olyan réteghez tartozik, amelyben az erő uralkodik, ezt általában kevésbé becsülték, mint ahogy a rabszolgákét, amikor a bizonyos etnikai réteghez tartozó katonai rabszolgákról van szó.

Meg kell azt is jegyezni, hogy a földtulajdon terminust, amit itt a rövidség kedvéért használunk, nagyon széles értelemben kell venni: olyan jogokról van szó, amelyek jogilag bármilyen föld termékének arra a részére vonatkoznak, amelyet a közvetlen termelőtől munkája gyümölcse után vonnak el, röviden, a terminus marxista értelmében, a földművelő kizsákmányolásának jogáról.

A muszlim társadalom tagjai, akik megpróbálják a társadalom struktúráját megérteni, a rétegződést funkcionálisnak fogják fel, annál inkább, mivel „elfelejtik” abba besorolni a rabszolgák kasztját – ez egyébként bizonyíték arra, hogy eltérően attól, ami Arisztotelész korában Görögországban történt, a rabszolgák teljesen jelentéktelen *specifikus* szerepet játszottak a termelésben és az elosztásban. Ezek a szerzők a görögökre visszanyúló társadalmi munkamegosztás teóriájából indulnak ki, s hangsúlyozzák a szükségletek különbözőségét és az egyedek képességeinek egyenlőtlenségét, mint ami kikényszeríti ezt a megosztást. Ezért minden társadalmi kategóriának, minden nem erkölcsstelen foglalkozásnak megvan a hasznossága. Az Iḥwān as-Ṣafā hangsúlyozzák az utcaseprők és a szemetesek hasznosságát (I 220): ha ők csak egy hétig leállnának a munkával, a város lakhatatlanná válna. A nagy társadalmi kategóriákat így a funkcionális csoportokkal azonosítják. Már az Iḥwān as-Ṣafā úgy beszélnek az uralkodóról (*malik*), mint akinek hasznossága abban van, hogy biztosítja a törvény uralmát (*nāmūs*) és ezáltal az egyházi és világi szervezet szükséges funkcióinak helyes ellátását (*ṣalāḥ al-dīn wa'l-dunyā*), figyelembe véve a vallási tisztségviselők vagy a filozófusok állhatatlanságát az általuk hozott szabályok alkalmazásában (I. 223).

Ġazālī dolgozta ki ezeket a jelzéseket a funkciók hasznosságáról, amiket harmadfokúaknak fogunk nevezni. Ő három kategóriába osztályozza a foglalkozásokat. Először vannak a termelők, akik az alapvető szükségletek kielégítését biztosítják (élelem, lakás, ruházat), akár úgy, hogy közvetlenül tevékenykednek abban, akár úgy, hogy eszközöket készítenek ezen elsődleges szakmák számára. Ezután következnek a katonák, akik e termelő munkát védik a külső ellenséggel és a tolvajokkal szemben. És végül vannak azok, akik az első két kategória és azok tagjai között a koordinálást szolgálják,¹⁵ nevezetesen a nem közvetlen termelők létfenntartásához szükséges szolgáltatások elosztásában és az adóbehajtásban. Így a hatalom funkcionáriusai (*ʿummāl*), az adóbehajtók, a kataszter biztosok a jog és a politika specialistái (*Iḥyā*, Le Caire, 1352/1933, t. III, 196. skk. = xxvi könyv § 5 = elemzi G.H. Bousquet, § 108). Látjuk, hogy Ġazālī itt a funkcionális szükségességgel igazolja azt a katonai hatalmat, amely ekkor kezd meghatározó szerepet játszani.

Elégé érdekes, hogy Ġazālī nem említi itt a kereskedőket. Természetesen tudatában van koordináló szerepüknek (u.o., t. iv, 102 = xxxii könyv, 2. rész, 2. *rukṇ* = elemzi Bousquet, § 139E). Kétségtől a harmadik kategóriájába sorolná őket.

Ibn Haldūn osztályozása a viszonyokról sokkal brutálisabb és kevésbé ideológikus.¹⁶ Nála az ember azoktól a „megélhetési eszközöktől” függ (*ma^cāš*), amelyek létének fenntartásához a szükséges javakat biztosítják, és amelyek a „meggazdagodás eszközeivé” fejlődhetnek (*riyāš*), ha jövedelme meghaladja szükségleteit. A megélhetési eszközök (úgy, mint az ingyen javaknak az a néhány forrása, amit a természet nyújt) rendszeresen biztosítják számára a javakat (*kasb*), amelyek rendeltetésük szemszögéből *rizq*-et, létalapot alkotnak szükségleteit és érdekeit szolgáló kiadásaira. A jövedelmeknek ezeket az eltérő fajtáit különböző módon szerzik meg: vagy az erő alkalmazásával (adóztatás és adók), vagy a természet gyümölcseinek, a szárazföldi és vízi állatok (vadászat és halászat) begyűjtésével, vagy az elsődleges termeléssel (mezőgazdaság és állattenyésztés), vagy a másodlagos termeléssel (kézműves és ipari munka), vagy végül a csere által (kereskedelem). Miközben szerepének kicsinyisége miatt elfelejtkezik a gyűjtésről, Ibn Haldūn csak azokat a mesterségeket ismeri el „természetes” megélhetési eszközöknek, amelyek a termelést (elsődleges vagy másodlagos termelést) és annak elhelyezését (kereskedelem) biztosítják. Mindazt, ami nem a termelő aktivitás hatáskörébe tartozik, Ibn Haldūn mint nem természetest osztályozza, kissé a fiziokraták módjára. Ez nem jelenti szükségszerűen azt, hogy tagadja ezek hasznosságát, mint ahogy kitűnik abból, amit a politikai vagy vallási tisztségviselőkről és a társadalmi élet harmonikus működését elősegítő monarchikus állam abszolút szükségességéről mond.

A jogtudósoknak a muszlim társadalomról mint osztály nélküli társadalomról vallott koncepciója, valamint a szociológusoknak nevezhető teoretikusok elemzése, miszerint az funkcionális társadalmi kategóriákból áll, egyáltalán nem elegendők ahhoz, hogy meggyőzzenek bennünket arról, miszerint ez a társadalom valóban osztályok nélküli. Itt az ideológusoknak (vagy legalábbis bizonyos ideológusoknak) a saját társadalmukra vonatkozó tudatáról van szó, s úgy van rendjén, hogy a tudati megragadás folyamán a társadalmi valóság eltorzul. Mégis megvan a maga érdekessége annak a kont拉斯tnak, amely azoknál a koncepcióknál áll fenn, amiket a régi keleti birodalmak vagy például a középkori nyugati ideológusai alakítottak ki saját társadalmukról. Megtanít bennünket arra, hogy ha a társadalmi kategóriák többé vagy kevésbé ténylegesen zártak voltak is (ez az, amit igazolni kellene), zártáguk nem volt intézményesítve, mint a feudális Európa államai vagy az indiai kasztok esetében. Ez mindenképpen nagyon fontos.

Fentebb láttuk, hogy e koncepciók mellett létezett egy rétegződésre vonatkozó nagyon tiszta elképzelés is. Fölösleges lenne szövegeket idézni

annak bemutatására, hogy tudatában voltak az Ossowski által jól megvilágított három klasszikus dichotómiának: kormányzók és kormányzottak, szegények és gazdagok, közvetlen termelők és a marxista értelemben vett „kizsákmányolók” (ez azokat a nem közvetlen termelőket jelenti, akik a termelőkre kivetett adókból élnek) dichotómiájának.¹⁷ De föltűnnek jóval finomabb rétegződések. Ezt látjuk a többretegű hierarchiáról vagy *tabaqāt*-ról fentebb idézett szövegekből. Ugyanez jelenik meg az R. Brunschvig által tanulmányozott szövegekben, amelyek az alantas mesterségekről szólnak, beleértve azokat is, amik azoktól a jogtudósoktól származnak, akik igyekeztek rehabilitálni ezeket a mesterségeket. Igaz, kivételes kategóriákról van szó. De ugyanez a szerző mutat rá, hogy a fogalom generalizálódik, amikor a jogtudósok a házastársak közötti egyenlőségről (*kafā'a*) értekeznek és azoknak az egyéneknek a becületességéről (*ʿaddla*), akiknek tanuságát jogilag el lehet fogadni. Főleg a házassággal kapcsolatban, a foglalkozásokat alacsonyrendűeknek, alantasoknak (*danī'a*, *hasīsa*) és magasabbrendűeknek vagy magasztosaknak (*rafi'a*, *galīla*) minősítik.¹⁸

Miközben áttekintettük a funkcionális kategóriák fogalmát, amelyek következtében minden ember kiegészítő módon ugyanúgy hozzájárul a társadalom megfelelő működéséhez, már láttuk, léteznek a *gāh*, a „tisztelőbeli rang” fogalma, épp úgy, mint egy gazdasági hierarchia elismerése a gazdaság által, és – legalábbis Ibn Haldūn részéről – annak a ténynek a realista elfogadása, hogy a „kizsákmányoló” pozícióját erővel meg lehet szerezni.

Ez utóbbi tézis egyenértékű annak elismerésével, hogy legalább egy – de nagyon fontos – esetben nem a szabadon választott funkció az, amely egy privilegizált és hierarchikusan felsőbb kategóriába besorol, hanem ellenkezőleg, egy kaszthoz (ilyen vagy olyan módon) való hozzátartozás határozza meg a privilegizált funkciót.

Sőt, a *gāh*-ot, nem kizárólag a funkció határozza meg, de a *gāh* hierarchiájában magasabb rangra sorolt emberek előtt nyitva áll az út a privilegizált funkciókhoz. A korai ʿabbászida korban Fārābī szerint a vagyon külön nem szolgálja a magasabb rang elérését. „Az embernek minden törekvését saját rangjának megőrzésére kell fordítania. Mivel két lehetőség kínálkozik számára, az egyik megengedi neki jövedelmei növelését (*manāfiʿ*), a másik pedig rangjának emelését, azt igyekszik kiválasztani, ami a legkedvezőbb neki rangjának emeléséhez. Valójában, egy bizonyos nagyságu rang (*al gāh al-ʿarīd*) szükségszerűen vagyont hoz magával, amíg a vagyon nem szükségszerűen engedi meg egy adott rang megszerzését.”¹⁹

Ugyanezt a gondolatot fejti ki Ibn Haldūn, aki *Muqaddima*-jában egy

fejezetet szentel neki. Az az ember, aki magasabb rangot élvez (*ṣāhib al-ḡāh*), hasznat húz az alatta álló emberek ingyen munkájából, s ez gyorsan gazdaggá teszi. „Ilyen értelemben van az, hogy a hatalom a megélhetési eszközök egyike (*ma^cāṣ*).”²⁰

Ugyanakkor a gazdagság, bizonyos esetekben, magasabb rang elérését hozhatja magával, a szegénység pedig lesüllyedést idézhet elő. Itt teljesen speciálisan legfeljebb a történelmi situációt kellene számon tartani. Mez hívja fel a figyelmet arra, amit ő Ibn Rusta (3./9. század vége) pletykálkodásának nevez kora nagy családjainak alacsony származásáról. Az *Aṣ^cat*-ok egy perzsa vagy leszármazottai lennének, akinek nagynénje egy gyermektelen, gazdag zsidóhoz ment feleségül; a Muhallabidák őse egy perzsa takács lenne; Hālid ibn Šafwān háza egy hīrai parasztasszonytól származna, aki várandósan esett az arabok fogságába; az al-Ġahm család egy szökésben levő rabszolgától eredne, akinek hamisan tulajdonítanak quraysita eredetet; az Abū Dulaf fejedelmi ház egy hīrai keresztény bankártól származna; ar-Rabi^c udvarnagy egy befolyásos tisztségviselő család őse, holmi semmirekellő lett volna, egy cédá rabszolganő zabigyeréke.²¹

Sőt, Ibn Haldūn, aki szociológusként felismerte minden mesterség egyenlő hasznát, de aki arisztokratáként a közönséges kereskedők hitvány jellemét hangsúlyozta, eltekint azoktól a kereskedőktől, akiknek kezdőtőkéje nem kereskedelmi gyakorlatból származik. Ezek a pillanatnyi szerencséből, például egy örökségből tudtak hasznat húzni. Nem alacsonyította le őket a kereskedelmi gyakorlat és mentesek maradtak azoktól a hibáktól, amiket e gyakorlat hoz magával azzal, hogy kinevezett ügynökökre bízák cégük működtetésének gondját. Így *ḡāh*-juk megvédte őket attól a gondtól, hogy maguk üzzék ezeket a praktikákat. Vagyonuk megengedi nekik, hogy egy követ fújjanak a kormányzók rétegével (*ahl al-dawla*) fényűző állást szerezzenek (*zuhūr*) és jó hírnévre tegyenek szert kortársaik között.²² Jogosan vethetjük föl a kérdést, hogy efféle emelkedés még a közönséges kereskedőknek sem volt lehetetlen, s bármilyen kevés életstílusra tettek szert is, mihelyt nagy vagyon gazdái lettek, a legkevésbé sem vetették meg őket az arisztokraták.

Röviden, megfigyelhető – legalábbis a klasszikus korban –, hogy a társadalmi kategóriák hierarchiáját aszerint határozzák meg, amit Ossowski szintetikus lépcsőzetességnak nevez, több összekapcsolt eltérő kritériumra hivatkozva. Ez láthatóan ugyanaz a többsikű fokozatosság, ami nevezetesen Ibn Haldūn egyik fentebb idézett szövegéből kitűnik.

Ám sok modern szociológus egyetértene azzal, ha ezektől a társadalmi

kategóriáktól megvonnánk a „társadalmi osztályok” nevet. Nekik ezekről eltérő koncepcióik vannak, de valamennyit az európai kapitalista társadalom realitásai modellálják. Mint Raymond Aron világosan kimutatja, az osztály összes meghatározásai a „hangsúlyt arra fektetik, ami a koherenciát, a globális vagy teljes egységet egy adott együttes lét- vagy tudati közösséget létrehozza”.²³ A G. Gurvitchéhez²⁴ hasonló, fölöttébb komplex definíciók elősorjáztatása után jogosan mutat rá a lényeges jellemvonásokra: 1. „egy objektíve megfogható közösség (a munka természete, jövedelem nivója) vagy a gondolkodásmód, értékrend közössége...”; 2. „a stabilitás e kollektív létezésének tartósságán keresztül”; 3. „E kollektív létezés saját maguk általi tudati megragadása és kinek-kinek a saját akarata, hogy ellásson egy feladatot”.²⁵ Itt alá kell húzni, hogy egy olyan szociológus, mint G. Gurvitch, aki a társadalmi osztályokról rendkívül pontos és komplex meghatározást ajánl, maga hangsúlyozza azt a tényt, hogy ezek a következtetések „csak az osztályok tendenciózus jellegzetességeit domborítják ki, megengedve a változó erősség $n + 1$ fokát.”²⁶

Márpedig fentebb láthattuk, hogy azok, akiket a középkori muszlim társadalom szociológusainak nevezhetünk, nem érték be azzal, hogy hangsúlyozták számos réteg létezését. Megpróbálták csoportosítani azokat – hogy átvegyük G. Gurvitch meghatározásának bizonyos terminusait – csoportosulások és egyedek makrokozmoszaiba, amelyek hasonló társadalmi funkciókkal és a presztízs nagy vonalakban hasonló pozícióival rendelkeznek. E nagy együtteseknek bizonyára „tartós fennállás általi szilárdságuk” volt, mint azt mutatja a nagyjából-egészéből analóg osztályozások ismétlődése és azoknak a terminusoknak a visszatérése, amelyek századokon át jelölik azokat. Kétségkívül közös megnyilvánulásokat, közös véleményeket igyekeztek alkalmazni, mint azt az idézett szerzők közlései mutatják eme osztályok tagjainak tulajdonságairól és hiányosságairól. A legnagyobb mértékben valószínű, hogy ezek a közös vélemények főleg azokra vonatkoztak, amik közelebbről vagy távolabbról a társadalmi termék elosztását és a hatalom előnyeit érintették. Másfelől ezeket a „csoport-makrokozmoszokat” a hatalmat gyakorlók úgy tekintették, mint amelyek legalább is közös elemi reakciókkal rendelkeznek, mivel az irányukban folytatott politika bizonyos nagy, legalábbis negatív elveket követ, amelyek azt célozzák, hogy e reakciók közül egyeseket, mint például a lázadást megelőzzék.²⁷

De úgy látszik, ritkán lehet nekik közös tudatot és akaratot tulajdonítani, ill. csak nagyon helyhez kötött területi határon belül és rövid időszakokban. Nagyon kiterjedt összehasonlító történeti vizsgálatra lenne szükség

ahhoz, hogy szilárd következtetésekhez jussunk el. De az iszlám történelem többé-kevésbé alapos ismerete alapján inkább az a benyomás alakul ki, hogy amikor az érdek- és törekvés-csoportok hatóerőkként megjelennek a történelem színpadán, kiterjedésben legtöbbször bizonyára felülmúlják az olyan kisebb csoportokat, mint amelyek egy adott foglalkozást alkotnának, de csak nagyon ritkán terjednek ki egy egész jelentékenyebb rétegre, úgy, hogy annak tudata és a közös akarat révén a modern társadalom szociológiai elemzései értelmében elérnék az osztály státusát. Az etnikumok vagy vallási közösségek szerinti „vertikális” felosztások, miközben átszabják a horizontális kategóriákat, nyilvánvalóan nagy szerepet játszanak ebben a fragmentációban.

Vissza lehet utasítani, hogy a nagy érdek- és törekvés-csoportokhoz az „osztály” terminust kapcsoljuk, és e kategóriát az ipari társadalomnak azokra a nagy egyesített rétegeire tartsuk fenn, amelyek közös tudathoz és akarathoz jutottak el. Ám pontosítanunk kell azt is, hogy magában a modern kapitalista társadalomban is gyakran hiányzik ez az egyesített tudat, s hogy a rétegeket gyakran más felosztások szabják át, mindenekelőtt az etnikai felosztások. Tudjuk, hogy a szociológusok nyomatékosan hangsúlyozták ezt, különösen ami az Egyesült Államokat illeti, ahol még a közönséges megfigyelés is közvetlenül fölfedezi egyrészt a munkásosztály közös akaratának és öntudatának hiányát, másrészt a fehérek és feketék közötti vertikális megosztás fontosságát, ami átszabja az osztályrétegződést.²⁸

A helyzet bonyolultsága, amivel szembetaláljuk magunkat, nézetem szerint nem szabad, hogy két túlzásba kényszerítsen bennünket. Egyfelől abba, hogy a gazdasági-jogi helyzet által meghatározott nagy társadalmi kategóriákat, amiket a muszlim szociológusok megkülönböztetnek, *a priori* ellássuk osztálytudattal és egyesített akarral. Másfelől abba, hogy a történelmi bizonyossággal ellentétben megtagadjunk az érdek- és törekvéscsoportoktól minden fontosságot, s csak akkor tekintjük őket a történelem hatótényezőinek vagy passzív elszenvetőinek, amikor egy szélsőséges fragmentációs folyamat révén például egy foglalkozás dimenziójára redukálódnak. Főleg a muszlim szociológusoknak és politikusoknak a társadalmi kategóriákra irányuló érdeklődése tiltja meg nekünk, hogy csak az etikumokat vagy az életmód (beduin és letelepedett) által megkülönböztetett csoportokat tekintsük a társadalmi – történelmi dinamika érdeklődésünkre méltó képviselőinek.

Terminológiai szempontból szükség van olyan terminusra, amely azoknak a társadalmi csoportosulásoknak a makrokozmoszait jelöli, amelyek túl-

haladják a foglalkozási, helyi stb. csoportok látókörét, és amelyeket – miközben gazdasági vagy társadalmi funkción alapulnak úgy, hogy kereszteződnek az etnikai eredet, a vallási közösség vagy az életmód általi differenciáció kritériumaival – viszonylag tartósaknak tekinthetünk, s olyanoknak, mint amelyek a közös megnyilvánulások készletével rendelkeznek és képesek közös reakciókra. Adott körülmények között, nevezetesen feszült időszakokban nem kizárt, hogy ezek az együttesek részlegesen és átmenetileg közös tudatig és akaratig juthassanak el. Számomra úgy tűnik, hogy az egyedül rendelkezésre álló „osztály” terminus tökéletesen megfelelhet ezeknek olyan feltétellel, hogy kibővíti azokat a túl megszorító definíciókat, amiket gyakran fogadnak el a kortárs kapitalista társadalom elemzői. Ez a kibővítés egyébként ez utóbbi analíziséhez is érdekes lenne. Még azok is ténylegesen gyakran éltek vele, akik elméletileg e szűkreszabott definíciók valamelyikét fogadták el.²⁹

Igy a hagyományos iszlám társadalomban meg lehetne különböztetni a termelő parasztokat, a parasztokkal hol szembenálló, hol részlegesen egyesülő állattenyésztőket, a városi kistermelőket, kézműveseket vagy kiskereskedőket, és kapitalisztikus nagykereskedelmet, amdy általában magában foglalja a pénzügyi tevékenységet, a házi rabszolgákat, az ültetvények rabszolgáit, a katonákat, akikre vissza kell majd térni, az időtől és tértől függően többé-kevésbé összekeveredő funkcionáriusokat, értelmiségieket és vallási tisztségviselőket, a nagy földbirtokosokat és végül az irányító osztályt, amely Marx és Tocqueville jellemzése szerint a hatalmat, a presztizst és a vagyont összpontosítja kezében. Ez a felsorolás nem kizárólagos. Ahogy mondtuk, feltételezi a kereszteződést azokkal a felosztásokkal, amelyek más kritériumokon alapulnak. Így az efféle etnikai csoport földtulajdonosai külön osztályt alkotnának. Ezt közelebbről meg kellene magyarázni (amit nem tehetek meg itt), mert például a katonai osztály a rabszolgák között is rekrutálódhat és hatalmát általában – ahogy mondtuk – a földtulajdonosok privilegizált osztályába való beilleszkedésével látja biztosítottnak (a tulajdon fogalmának a legszélesebb értelmet tulajdonítottuk). Többé-kevésbé társul a hatalomba és esetenként monopolizálhatja azt.

Az uralkodó osztály, bármi legyen eredeti származása, olyképpen intézményesíti uralmát, vagyis hatalmát és azokat az előnyöket, amiket ebből szerez, hogy monopolizálja az állam irányítását, ami anyagi előnyöket biztosít neki, akár az ellátásra szétosztott adóbevételekből, akár a termelőkre kivetett szolgáltatásokból, akár – végül – e két „kizsákmányolási” mód kombinálásából.

Kialakulhat bizonyos társadalmi mobilitás. Az állami kiváltságok hozzáférhetősége biztosítható bizonyos feltételek között más osztályok tagjainak, például a vallás képviselőinek. De ezek csak akkor tekinthetők teljes részben az uralkodó osztály tagjainak, ha ezt az emelkedést például földtulajdonra vonatkozó javadalom erősíti meg. Mivel ezek a javadalmak visszavonhatók, tekintetbe kell majd venni, milyen mértékben marad kétséges az emelkedés. Másfelől, a kereskedelem révén megszerzett gazdagság általában megengedi a földtulajdon elérését. Azt is fontos tudni, hogy az ily módon szerzett tulajdon milyen mértékben teszi lehetővé az irányító osztály hatalmában való részvételt.

Látjuk, hogy e mobilitás mennyire korlátozott. A kereskedelmi haszon korlátozódásával csökkenhetnek azok a lehetőségek, hogy hasznot húzzanak belőle a társadalmi emelkedés érdekében. Bizonyos korszakban és bizonyos országokban (nevezetesen a mamlúk államban) azt is látjuk, hogy az irányító osztály elzárkózik, egy bizonyos társadalmi-etnikai réteg tagjaira korlátozva kasztot alkot.

Az így értelmezett társadalmi osztályokat nem kizárólag a marxista séma szerinti termelési viszonyok határozzák meg, amit tovább keményített a lenini osztályfogalom, mint amely egyedül a kizsákmányolás viszonyán alapul. Egyébként meg kell jegyezni, hogy Marx maga is többször vett figyelembe más tényezőket történelmi tanulmányaiban. Mégis, a termelési viszonyok és a kizsákmányolás lényeges szerepet játszanak, amit rendkívül téves lenne tagadni vagy lekicsinyelni. Az osztályokat, mint a muszlim szociológusok jól látták, a teljes társadalmi szervezet szükségletei határozzák meg, ahol a termelés és az újraelosztás követelményei jelentős, lényeges szerepet játszanak. A teljes társadalmi szervezetben eltérő módon más eltolódások fogják átszelni a funkcionális szerep ezen alapvető eltolódását; másfelől bármi is legyen az osztály szerepe a társadalmi szervezetben, és ha ez a szerep nem alapvetően gazdasági szerep is, a társadalmi termék elosztásában magának követel egy adott részt, amit bizonyos jogi természetű szabályok szerint osztanak el, de amelyek bizonyos helyet jelölnek ki számára a javak termelésének és újraelosztásának gazdasági rendszerében. Az etnikai vagy más eltolódások csökkenthetik vagy növelhetik ezt a részt, főleg jogot adhatnak ilyen vagy olyan funkcióra, ami maga ad jogot ilyen vagy olyan jövedelemfajta, de mindig egy adott rész élvezetéhez érünk vissza.

A társadalmi fejlődés ellentétes fázisok révén valósul meg. Vannak olyan fázisok, amelyekben a termelés és a társadalmi termék elosztása tartós és intézményesített módon van megosztva meghatározott osztályok között.

A társadalmi mechanizmus szabályos működése ekkor kiválthat bizonyos társadalmi mobilitást, vagyis bizonyos számú egyén osztályából való kilépését és új osztályba sorolását. Sőt, elvezethet bizonyos osztályok globális emelkedéséig vagy teljes hanyatlásáig, azaz a hatalomnak és a társadalmi előnyöknek az általuk élvezett részében bekövetkező változásokig.

Máskor, lényegében hódítások idején, bizonyos osztályok más osztályok általi brutális, teljes vagy részleges felváltása következik be; vagyis az ilyen vagy olyan funkció, a társadalmi termék adott részére vonatkozó ilyen vagy olyan jog új rétegek céljára lesz igénybe véve. Az ilyen ugrásszerű változások gyakorisága bizonyára nagy történelmi szerepet játszott azzal, hogy egy adott osztályt, a kereskedők osztályát – amelynek szabályos, tartós működése tendenciaszerűen állandóan a hatalmát is gyarapítja – megakadályozta abban, hogy szüntelen emelkedést érjen el, mint a keresztény nyugaton.

Van-e osztályharc? Legalábbis állandó versengés, lappangó elégedetlenség van egyfelől, másfelől törekvés egy előnyös rendszer folyamatosságának és szabályos működésének biztosítására. Mivel nem létezik olyan mechanizmus, amely által a különböző osztályok törekvései és érdekei kifejezhetnék követeléseiket, ez bizonyos osztályokat brutális lázadásba taszít. Ezt gyakran olyan formában ideologizálják, hogy lényegében a vallási attitűd szempontjából leleplezik az irányító osztály fogyatékosait és bűneit. De egyetlen szervezet sem fog a világi követelések programjaként mást megjelölni, mint a közösség és az irányító réteg fejének kicserélését. A kivételektől eltekintve, semmiféle strukturális változtatást nem vesznek célba.

A társadalomtörténet az osztályok versenyének, változásainak története, abban az értelemben, amit fentebb a hatalommal és annak előnyeivel kapcsolatban meghatároztunk.

Látjuk, hogy a társadalomtörténetnek bizonyos kapcsolatai vannak a gazdaságtörténettel, de távol áll attól, hogy arra redukálódjék.

A szabályos fejlődés szakaszaiban lehet tőle a legkevésbé megkülönböztetni. A különböző osztályok rendelkezésére álló gazdasági aggregátumok változásai tehát fő szerepet játszanak feszítőerők növekedésében vagy csökkenésében. Ám, még akkor is a puszta erő közbelépése, a politikai döntések stb. jelentősen módosíthatják a puszta gazdasági tényezők játékát. Jegyezzük meg azonban, az előbbiek hajlamosak arra, hogy gazdasági terminusokban jussanak kifejezésre.

A zürzavar időszakában viszont, éppen ellenkezőleg, a gazdaság saját hatóereje fontosságban elmarad a brutális erő, a politikai-katonai kényszer

hatása mögött. Azonban nem kell elfelejteni, hogy még akkor is a termelés és az újraelosztás szükséglete nagyon lényeges marad.

Az elmondottak alapján láthatjuk, hogy a gazdaságtörténet és a társadalomtörténet kapcsolatai összetettek, következésképpen súlyos hiba lenne egyiket a másikkal azonosítani, egyiket a másakra leegyszerűsíteni.

A társadalomtörténet, ha a nagy társadalmi csoportok történetét és azok kapcsolatait értjük azon, alapjában véve a gazdasági aktivitás legfontosabb szükségszerűségeitől függ. Ezeket a nagy csoportokat nagy részben valóban a termelés követelményei és valamiféle forgalmi és elosztási mechanizmus létének szükségletei határozzák meg. Így ezek a gazdaságtól függenek, de csupán egyetlen, igaz, alapvető értelemben. Másrészt nem kell elfelejteni, hogy e nagy csoportok közül néhányat tágabban a teljes társadalmi aktivitás szükségszerűségei határoznak meg egy adott kultúrában. Épp úgy, a termelés, a csere és az elosztás viszonyai által determinált társadalmi kategóriákat gyakran olyan jogi szabályok határozzák meg, amelyek maguk is olyan helyzetet kodifikálnak, ami politikai természetű eseményekből vagy ideológiai követelményekből származik.

A gazdaságtörténetet nem lehet a termelés, a csere és az újraelosztás alapmechanizmusának, a társadalmi élet általános alépítményének leírására leegyszerűsíteni, mivel ez a mechanizmus nagy vonalaiban ugyanaz maradt az évezredek alatt. A gazdasági aggregátumok mennyiségének változásai (elsősorban mezőgazdasági és kézműipari termelés) technikai tényezőktől, politikai és társadalmi tényezőktől függenek (hódítás, pusztítások, áttelepítések, a szolgáltatásokat emelő vagy csökkentő törvénykezés stb.). Ez ugyanúgy vonatkozik a gazdasági intézmények történetére, ami igen nagy mértékben függ a társadalomtörténetétől.

Ugyanakkor a gazdasági aggregátumok mennyiségében bekövetkező változások, például az ipari termelés figyelemre méltó emelkedése vagy ellenkezőleg, drasztikus csökkenése igen nagy jelentőségű következményekkel járhat a társadalomtörténet területén, például az osztályok közötti kapcsolatok helyreállításával. De egy ilyen rendkívüli fontosságú „forradalom” csak ritkán következik be.

Látjuk, mennyire felemás a gazdaság szerepéről beszélni, vitatkozni anélkül, hogy tisztáznánk és megvilágítanánk a fogalmakat. Mindenekelőtt meg kell különböztetni a termelés, a forgalom, a csere és más gazdasági jelenségek alap-mechanizmusát. Aszerint, hogy az egyik vagy másik területről beszélünk, a problémák igen eltérő módon jelentkeznek, főleg amikor a társadalomtörténettel való kapcsolatokról esik szó.

Az iszlámkutatóknak alapvető érdekük, hogy tudatára ébredjenek ezeknek a szükséges megkülönböztetéseknek, és oly módon, hogy nagy valószínűségben kirajzolódjanak az eltérő társadalmi jelenségek kapcsolatai Szerencsétlen dolog lenne például arra gondolni, hogy egy gazdaságtörténettől sarkallt kutatás önmagában megoldaná a társadalomtörténet problémáit. Nem kell hinni, hogy az alapvető gazdasági mechanizmus elsődrendű fontossága az összes gazdasági jelenségre áttevődik. Másrészt, nem kell azt gondolni, hogy egy társadalmi osztály történeti tanulmányozása ne lenne fontos a gazdasági fejlődés megértéséhez.

Jegyzetek

1. *L'histoire économique et sociale de l'Orient musulman médiéval: Studia Islamica*, 3, 1955, 97.
2. id. m.: *Studia Islamica*, 3, 1955, 93–115.
3. Ibid., 98.
4. M. Godelier: *Objets et méthodes de l'anthropologie économique: L'Homme*, 5, 1965, 32–91.; olyan meghatározást ad, amit nyilvánvalóan ki kell egészíteni az erőfeszítések egyesítésének megemlékezésével (vö. 39.). Ez egyébként felbukkan pl. a 45. oldalon található érdekes fejtegetéseiben.
5. A gazdasági szempontnak ezt a leírását – néhány eltéréssel – nagyban inspirálta Max Weber.
6. Itt a magam cikkére utalnék, ld. *Dynamique interne ou dynamique globale? L'exemple des pays musulmans: Cahiers Internationaux de Sociologie*, 42, 1967.
7. *Muqaddima*, éd. Quatremère, t. II., 289; éd. Wāḥī, t. III., Le Caire 1379/1960, 909; trad. De Slane, t. II., Paris 1936, 339; trad. F. Rosenthal, t. II. New York 1958, 328.
8. Ibid., éd. Quatremère, t. II., 290; éd. Wāḥī, t. III., 910; trad. De Slane t. II., 341; F. Rosenthal, t. II., 330.
9. *Kitāb al-alfāz al-kitābīya* éd. L. Cheickho, 9ème éd., Beyrouth 1913, 222.
10. Vö. H.A.R. Gibb: *Government and Islam under the early ʿAbbasids, the political collapse of Islam*, in: *L'élaboration de l'islam*, Paris, 1961, 115–127, különösen 119.
11. Vö. J. Schacht: *An Introduction to Islamic Law*, Oxford, 1964, 124 skk.; L. Mil-liot: *Introduction a l'étude du droit musulman*, Paris 1953, 221.; R. Brunschvig: *Théorie générale de la capacité chez les Hanafites médiévaux*, in: *Mélanges Fernand de Visscher* [= *Revue internationale des droits de l'antiquité*, 2/1949, 157–172.
12. Vö. R. Brunschvig: *ʿAbd*, in: *Et²*, éd. française, t. I. 27.
13. Fārābī: *Risāla fī's-siyāsa*, éd. L. Cheickho, in: *Traité inédits d'anciens philosophes arabes...*, kiadja L. Malouf, C. Eddé és L. Cheickho, Beyrouth 1911², 18.
14. U.o., 19.
15. Az „al-mutaraddidūn bayna't-tāʾifatayn fī'l-aḥd wa'l-ṣaṭāʾ” kifejezésnek „azok az

- emberek, akik az első két kategóriába lépnek be” formában való fordítása bizonyára téves G.H. Bousquet, *Analyse*-ében (Paris 1955, 263).
16. *Muqaddima*, éd. Quatremère, t. II. 272.; trad. De Slanet, t. II. 319.; éd. Wāfī, t. III. 893.; trad. F. Rosenthal, t. II. 311.
 17. Stanislaw Ossowski *Struktura Klassowa w społeczney świadomości*, Łódź 1957.; trad. *Die Klassenstruktur in sozialen Bewusstsein*, Neuwied am Rhein 1962, 38.
 18. R. Brunschvig: *Métiers vils en Islam: Studie Islamica* 16 (1962), 41–60.
 19. Fārābī: i.m. 30.
 20. Éd. Quatremère, t. II. 287.; éd. Wāfī: t. III. 907 trad. De Slane, t. II. 336. trad. Rosenthal, t. II. 326.
 21. Ibn Rusta, 207., ld. Mez: *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg, 1922 151.
 22. *Muqaddima*, éd. Quatremère, t. II. 305.; éd. Wāfī, t. III. 922.; trad. De Slane, t. II. 356.; trad. Rosenthal, t. II. 344.
 23. R. Aron: *La classe comme représentation et comme volonté*, in: *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 38 (1965), 14.
 24. G. Gurvitch: *Le concept des classes sociales* (sokszorosított előadás), Paris, *Centre de documentation universitaire*, 1954, 133.; uő: *Déterminismes sociaux et liberté humaine*, Paris, 1955, 178. stb.
 25. R. Aron: i.m. 14.
 26. G. Gurvitch, in: *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 38 (1965), 6.
 27. Vö például Nizām al-Mulk: *Siyāsāt-nāme*, éd. Ch. Schefer, Paris 1891. 144.; trad. Ch. Schefer, Paris 1893, 214.; trad. B. N. Zakhoder, Moscou-Léningrad, 1949, 167.; trad. H. Darke, New Haven 1960. 170.
 28. Vö. St. Ossowski: i.m., passim és még L. Reissman: *Class in American Society*, Glencoe 1959; francia ford: *Les classes sociales aux États Unis*, Paris 1963.
 29. Nevezetesen Marx, vö. fentebb idézett cikkemmel (6. jegyz.).
 30. R. Aron idézett cikke, 17.
 31. Vö a 6. jegyzetben idézett cikkemmel.

Fodor Pál fordítása

CLAUDE CAHEN:

NÉHÁNY SZÓ A MUSZLIM VILÁG KERESKEDELMÉNEK HANYATLÁSÁRÓL A KÖZÉPKOR VÉGÉN

(Studies in the Economic History of Middle East, ed. M.A. COOK, London, Oxford University Press, 1970. 31–36.)

Bármilyen is volt az árugazdaság tér és idő szerint változó helye a középkori muszlim világban,¹ bizonyos, hogy a korai középkorban – ha összehasonlítjuk Európával – az jellemzi. A késő középkorban viszont,² és még inkább a modern időkben, Európa az, amely előnyre tesz szert és egyre jobban felülmúlja a muszlim világot. Gyakran teszik fel a kérdést, mik lehettek e fordulat okai. Anélkül, hogy túllépném a számomra megszabott időt, néhány gondolatot vetek fel a témával kapcsolatban.

Meghatározásánál fogva az árugazdaság nem tanulmányozható egyetlen zárt területen belül,³ anélkül, hogy utalnánk arra, ami körülveszi. Ami a muszlim területet illeti, megállapíthatjuk egyfelől, hogy azok a jelenségek, amelyek érintik, közősek más társadalmakéval, másfelől, hogy ezek nem egyedül belső fejlődésnek köszönhetőek, hanem a körülötte végbemenő fejlődés visszahatásainak is. Anélkül, hogy elmennénk a Távol-Keletig, ugyanaz a hanyatlás sújtotta Bizáncot,⁴ majd magát a nyugati mediterráneumot, amely nem tudja időben megváltoztatni gazdaságát: a modern gazdaság központja többé nem Velencében vagy Firenzében, hanem Északnyugat-Európában lesz.⁵ Tehát egy egész rendszer hanyatlik le, melynek a muszlim világ csupán egy része, még akkor is, ha ez a rész néhány eredeti vonással rendelkezik. És másfelől, bármik is voltak e muszlim világ gyengeségének belső okai, ezeket súlyosbította maga az európai túlsúly, ami visszafejlesztette a nem modernizált országok gazdaságát arról a szintről, amelyen önmagától megmaradt volna.⁶ Ebből a szempontból a valódi probléma nem annyira a Kelet hanyatlása, mint inkább a Nyugat fellendülése;⁷ és a Kelettel foglalkozó történész számára az alapvető kérdés annak megismerése, miként lehetséges az, hogy egy adott periódusban – a középkor végén, a modern idők kezdetén⁸ – ellenkező irányú tendencia lép fel, ami annak köszönhető, hogy Európa első lépéseit a Kelet többé nem tudta követni.

Gyakran mondják, hogy a fő eseményt, ami maga után vonta a muszlim gazdaság hanyatlását, a nagy földrajzi felfedezések jelentik. Amerika fel-

fedezése, aminek gazdasági hatásai csak a 16. század közepe felé váltak érezhetőkké, természetesen kívül esett a muszlim világ lehetséges reakcióinak területén. De a Jóreménység fokánál átvezető út felfedezése, ha közelebbről megnézzük, sokkal inkább a dráma utolsó felvonásának, mint előjátékának tűnik.⁹ Mert végül is hogyan van az, hogy Egyiptom, amely úgy helyezkedett el, mint korábban, az indiai-óceáni portugál expanziót nem volt képes sem katonailag¹⁰ elhárítani, sem gazdaságilag semlegesíteni? E tekintetben Vasco de Gama és követőinek vállalkozásai, mielőtt súlyosbítanák, csak felfedik a benne már korábban meglevő gyengeséget.¹¹ Ennek a gyengeségnek a megértésére kell törekednünk.

Az iszlám világ igen kiterjedt, és őszintén szólva, ha a 15. századig kelt is bizonyos illúziót az Egyiptomon keresztül bonyolódó kereskedelmi tevékenység, a muszlim országok többsége gazdaságilag már e dátum előtt meggyengült.¹² Az iszlám vallásnak és jognak ebben nincs semmiféle szerepe.¹³ Bizonyos alkalmi okok szerepet játszottak – ezeket azonban nem szabad sem eltúlozni, sem alábecsülni: a relatív bányaszegénység; bizonyos teleptelegek kimerülése¹⁴ egy olyan korban, amelyben Európa felfedezi a sajátjait, de amelyben a szükségletek mértéke mégis alacsony marad; a Fekete Pestis és más járványok, amelyek ugyanakkor nem kevésbé érintették Európát,¹⁵ a belső inváziók, mint a Banū Hilāl Észak-Afrikában, vagy a kívülről jövők, mint az ázsiai mongolok jóval nagyobb méretű inváziója – ezek az inváziók többé-kevésbé közvetlenül lerombolták a mezőgazdaságot és bizonyos városokat, mindazonáltal, mielőtt súlyosbították volna, inkább felszínre hozták a gyengeségeket:¹⁶ a muszlim világ semmiképpen sem képez egységes piacot, és Közép-Ázsia leromlásának¹⁷ egyáltalán nem kellett sújtania Egyiptomot. Nehéz meghatározni az egyes összetevők hatását; ezeknek az kölcsönzött viszonylagos fontosságot, hogy az adott pillanatban kihangsúlyozhatták a Kelet eltolódását Nyugathoz viszonyítva, és ennek következtében sokkal inkább megnehezítették a konkurrenciát és a kiegyenlítést; de nem szabad elfelejteni, hogy a 14–15. században Európa maga is válságban volt.

Különösen Egyiptomban és másutt, hivatkozni lehet társadalmi okokra, a katonai arisztokrácia állam feletti uralmára, amely egyfelől részt vett a gazdaság különböző formáiban, másrészt viszont, ha a legkisebb szükség felmerült, kényszerítő intézkedéseket tett, amelyek összeegyeztethetetlenek voltak a gazdaság érdekeivel.¹⁸ De azonkívül, hogy az efféle politikai rendszerek megmutatják az áru gazdaság korlátait, az államok interferenciája, amit a kereskedő osztály nem uralt, hasonlóképpen okozta már a Fekete Pestis előtt az itáliai pénzvillág csődjét.¹⁹

Anélkül, hogy bármiféle kizárólagosságot sugallnék, helyénvaló felde-
riteni annak a viszonylagos gyengeségnek az elemeit, amelyek magában az
árugazdaság struktúrájában fennállhatnak.²⁰ A sommás felsorolás helyett
inkább megpróbálok két tényezőről beszélni, amelyek számomra bizonyos
jelentőséggel bírnak, s amelyeket eddig nem domborítottak ki kellőképpen.

A muszlim világ kereskedői az egész középkor folyamán Kelet-Euró-
pától Kínáig és az Indiai-óceán egész térségében keresték azokat a terméke-
ket, amelyekre máshol folytatott kereskedelmükhöz vagy fogyasztásukhoz
volt szükségük. Ugyanazok a közel-keletiek, és ezúttal a bizánciak is, mielőtt
valamiképpen kényszerültek volna arra, túl korán hagyták, hogy az itáliaiak
biztosítsák maguknak a földközi-tengeri szállítások quasi-monopóliumát.
Nem vizsgálhatom meg itt egy ilyen kontraszt indítékait,²¹ amelyről úgy
tűnhetett, pillanatnyilag bizonyos pénzügyi előnyöket biztosít,²² elég arra
utalni, hogy ez – szemben Európával – részben passzív magatartáshoz veze-
tett akkor, amikor a konkurrencia nehézségei az összes kezdeményező ener-
gia kibontakoztatását követelték volna meg. És természetesen – bár csak
jóval később –, a Jóreménység fokánál átvezető út felfedezésének egyide-
jűleg le kellett rombolnia a rendszer mindkét ágát.

Azt hiszem ugyanakkor vannak még mélyebb okok is. A muszlim kö-
zépkor árugazdasága, hasonlóan az antikvitáshoz, elsősorban üzérkedő és
szerző gazdaság volt. A spekulációról azt mondanám el, hogy a kereskedők
tudatos célja az volt, hogy valahol alacsony áron vásárolják fel a termékeket,
amiket azután másutt nagy haszonkulccsal tudnak továbbadni.²³ A szerző
gazdaságról azt szeretném mondani, hogy az államok, valamint a kereskede-
lem javait fogyasztó arisztokrácia célja az volt, hogy a hatalmuk vagy a jólét
elemeit megszerezzék, amennyiben saját országaikban azokhoz nem juthat-
tak hozzá, s nem az, hogy termékeket bocsássonak áruba. Természetesen
az árucikkek megszerzése érdekében, ha nincs rá elegendő pénzeszköz, kom-
penzálásképpen a hazai gazdaság termékeit kell értékesíteni; de a muszlim vi-
lág, amely hosszú időn át pénzbőségben élt, nem fordított különösebb fi-
gyelmet a dolgoknak erre az aspektusára. Mindenesetre a belső termelés ki-
áramlása soha nem jelentkezett úgy, mint amit magáért valónak tekintettek,
és gyakran elbátortalanították²⁴ mint olyat, ami megfosztja az államot
presztizsének tanúbizonyságaitól, vagy – tekintettel a termelékenység
technikai korlátaira – azoktól a készletektől, amelyek nélkülözhetetlenek
alattvalói szükségleteihez. Az az eszme, hogy termékfölöslegre épülő keres-
kedelmet fejlesszenek ki abból a célból, hogy biztosítsák vagy fokozzák a
munkát és a termelők erőforrásait, vagy egyszerűen azért, hogy egyensúly-

ban tartásuk kereskedelmi értékben a kivitelt és behozatalt, ez az eszme, – amely alapvető minden modern állam számára, – valószínűleg soha nem hatott át egyetlen középkori közel-keleti államot sem,²⁵ mivel azon a szinten, ahol álltak, a belső értékesítés lehetőségei leggyakrabban felülmúlták a termelés lehetőségeit,²⁶ mégpedig azzal a reciprok eredménnyel, hogy a termelést nem bátorították technikai színvonalának és termelékenységének túlhaladására.

De ki tudhatja, talán Nyugat-Európa is alig törekedett tudatosan arra, hogy végigvigye ezt a fordulatot. Először bizonyára ő is arra gondolt, hogy többet vásároljon mint eladjon; de pénzügyileg olyannyira kedvezőtlen helyzetben volt, hogy bár célja az importálás maradt, gyakorlatilag arra kényszerült, hogy súlyt fektessen a rendelkezésére álló áruk exportálására, azok termelésére és saját erejéből történő szállítására. A középkor derekán az egyiptomi kereskedelem még egészséges teret engedett termékei eladásának, de a középkor végén a hajdanában textiliparáról nevezetes Egyiptomot elárasztották a flamand és a firenzei ipar szövetei,²⁷ nem beszélve a fegyverek és egyéb cikkek importjáról. A kereskedelem itt ezután nem volt más, mint passzív asszisztencia annál a cserénél, amely saját területén bonyolódott a távol-keleti és a nyugati tranzitárúk között. Hasonló volt a mongol birodalom kereskedelmének már majd két évszázados példája, amelyben az itáliaiak részvételének nem kell illúziókat keltenie,²⁸ s amely semmiképpen sem volt állandó: áthaladt az országon és nem tartozott hozzá. Bizonyos, hogy a Távol-Kelet importőrei még pénzügyi haszonra és saját nyereségre tehettek szert a 15. század végén Egyiptomban; de ekkor történik a portugál felfedezés, s mivel a tranzit volt minden, minden összeomlik egy nap alatt. Tudom, hogy az újkorban újjászerveződik egy „levanti kereskedelem”, de most már az európai szupremácia keretei között²⁹, és túl későn ahhoz, hogy a Levante bármiféle valódi hasznot húzott volna belőle. Ha a nagy földrajzi felfedezések nem lettek volna, a hanyatlás sokkal lassabban és tán kevésbé teljesen következett volna be; de nem kétséges, hogy már ezek előtt mélyrehatóan megkezdődött, s az eredmény nagyjából ugyanaz lett volna.

Jegyzetek

1. Óvakodni kell egy bizonyos romanticizmustól, amely hajlamos a világot szüntelenül bejáró muszlim kereskedők flottáit vagy karavánjait látni csak. Valószínűleg majdnem mindenütt a föld marad a gazdagság alapvető forrása, és a kereskedelem nem uralkodik a gazdaság minden területén. De az árugazdaság fontossága nyilvánvaló, ha összehasonlítjuk a muszlim társadalmat azokkal, amelyek őt térben és időben körülvesszik.

2. Nehéz és tárgyunk szempontjából eléggé érdektelen lenne meghatározni egy olyan kronológiát, amely nemcsak a területek, hanem a figyelembe vett tényezők szerint is különbözne. Nincsenek statisztikáink, és ez arra kísértene, hogy bizonyos szubjektívizmusba tévedjünk. Ugyanakkor nem kell túlzásba vinni az idővel szembeni közömbösséget, és általában tanulságos aláhúzni a szinkretizmusokat a különböző természetű tények között éppen úgy, mint az eltérő gazdasági területek között.
3. Az iszlám területe nem mentes e szabály alól: viszonylag hasonló territóriumok csoportjából áll, amelynek külkereskedelme mindig nagyobb fontosságú, mint belkereskedelme, ha ugyan felül nem múlja volumenben.
4. Már jóval azelőtt, hogy a törökök meghódították, amit e hanyatlás elősegített. A válság előjelei a 11. századra mennek vissza, azaz arra a korszakra, amelyre a muszlim hanyatlás is. Igaz, részben véletlen folytán, 1082-ben írták alá a bizánci flotta kapitulációjáról szóló aktát Velence előtt; ez nem lett volna ilyen meghatározó, ha csupán ezek lettek volna az okok.
5. A kereskedelmi tengelyek eltolódása azzal fejeződik be, hogy majd Genovának is kárt okoz, de ez utóbbi egy bizonyos ideig még meg fogja őrizni pénzügyi hatalmát, mivel anyagi részesedést vállal a nyugati országok új vállalkozásaiban, beleértve magukat a nagy felfedezéseket is; így vagy úgy, sorsa Velencénél kevésbé kizárólagosan volt összekötve a Keletével, és Velencével ellentétben más dolgot keresett.
6. Módszertani hiba tehát – hogy ezúttal másról ne essék szó – a középkori közel-keletiek gazdasági viselkedéséről aszerint ítélni, amit ezekről az attitűdökről jelenkori, vagy újabb gazdaságuk hagyományos szektoraiból megállapíthatunk.
7. Módszertanilag természetesen sokkal könnyebb a nyugaton végbement fejlődést és annak okait, mint a keleti fejlődés hiányát és annak okait tanulmányozni.
8. Van ugyan eltolódás az oszmán birodalom, vagy legalábbis központi tartományai javára, de lehet, hogy csak azért, mert az erőviszonyok megengedték, hogy oda összpontosítsák a másutt megmaradt gazdasági aktivitást. Az új hatalom éppen úgy nem tudta megőrizni az iszlám Indiai-óceán feletti uralmát, mint a mamlúk Egyiptom.
9. Nem tehetünk ugyanakkor szemrehányást a nyugati muszlimoknak, hogy miért nem valósították meg ezt a felfedezést, amikor még ők voltak a tenger urai. Ők felderítették Afrika észak-nyugati partvidékét, de semmiféle gazdasági indítékuk nem volt ahhoz, hogy megpróbálják más irányba fordítani keleti hittelvéreiket. Nem kell eltúlozni a politikai-vallási ellentétek gazdasági jelentőségét.
10. Kitűnően ismerteti a kérdést D. Ayalen: *Gunpowder and firearms in the Mamluk Kingdom* (London, 1956) c. könyvében.
11. Egy sajátos pontot illetően: a Vasco de Gama-t segítő jemeni révkalauz, Ibn Māǧīd viselkedése az adeni tengerészeknek az egyiptomi monopolisztikus törekvésekkel szembeni ellenállásából ered. Arra gondoltak, hogy ők lehetnek az új kereskedelmi út közvetítői és haszonélvezői.
12. A muszlim Ázsiát egyebek között az szegényítette el, hogy megnőtt az egyiptomi konkurrencia az indiai-óceáni – földközi-tengeri tranzit-forgalomban. Észak-Afrikát pedig egyebek közt az, hogy az itáliaiak és ibériaiak növekvő mértékben részesednek a szudáni arany megszerzésében.
13. Ami a vallást illeti, ezt az utóbbi időben határozottan leszögezte Maxim Rodinson:

Islam et Capitalisme (Paris, 1966) c. könyvében. Meg kell jegyezni, még ha akar-nak is látni az iszlámban fatalista vonást (amely ebben az értelemben nem fejlődött ki, csak amikor a modern időkben bizonyos „fatalitás” nehezedett az iszlámra), a kálvinista protestantizmusnál fatalistább vallás nem létezett, amelynek ugyanakkor vitathatatlan szerepe van a kapitalizmus fellendülésében. Ami a jogot illeti, az iszlám jog néhány pontban előbbre tartott mint a római, bizánci és a kora középkori európai jog; ld. például A. Udovitch: *At the Origins of the Western Commenda 'Speculum*, 37, 1962. Viszont azt mondják, a késő középkori itáliai commenda előbbre tartott az iszláménál abban, hogy azt árukra is köthették és nemcsak pénzben. De azonkívül, hogy ténylegesen ismerünk példákat árukra vonatkozó muszlim commendákról (ld. H.R. Idris, *JESHO*, IV, 1961.), a szembeállítás sokkal inkább formális mint reális. A muszlim szerződés pénzértékben köti ki az előleget, figyelembe véve a visszaadandó összeg meghatározásának gondját, de ha az előleget ténylegesen készpénzben nyújtották is, a távolsági kereskedő annak egy részét általában nyomban áruban realizálta. És bár az itáliai aktákban az előleget gyakran áruban állapították meg (de nem mindig), annak értékét mindig meghatározták; tehát gyakorlatilag az előbbi esethez értünk vissza.

14. Különösen Nubia aranytelepei, amelyek gyakorlatilag már a 12. század végétől ki-merültek; Egyiptomban a timsót kellett vagy csökkenteni, vagy összehasonlítva ke-veőbb jövedelmezően kitermelni; Egyiptomnak mindig importálnia kellett a vasat.
15. Ld. Lopez, Miskimin és Udovitch erre vonatkozó közleményeit.
16. A Banu Hilál szerepét Észak-Afrika lerombolásában két cikkben tárgyalta J. Poncet (*Cahiers de Tunisie*, 1954 és *Annales (Economies, Sociétés, Civilizations)*, 1967); ld. az én megjegyzéseimet: *JESHO* XI, 1968. 130–133. A mongolokat illetően ép-pen úgy mint az előbbieket minden esetben különbséget kell tenni magának az invázióknak a körülményei és a létrejövő társadalomban később elfoglalt gazdasá-gi-társadalmi hely között.
17. Nehezen vitatható, de nehezen datálható és határozható meg pontosan; a timurida birodalom kialakulása mesterségesen hozza vissza oda az aktivitás bizonyos formáit.
18. E tekintetben újabban nagyon találóan elemezte a helyzetet I.M. Lapidus: *Muslim Cities in the later Middle Ages*, Cambridge Mass., 1967.
19. Egyebek között például az, hogy háborújukat követően a francia és az angol kor-mány leállt a fizetésekkel a firenzei Bardi és Peruzzi bankházak számára.
20. Ez a kérdés képezte tárgyát a párizsi egyetem Institut d'Études Islamiques-jában 1962-ben rendezett vitáknak; sajnos a jegyzőkönyvet csak belső használatra osztot-ták szét.
21. Erről már beszéltem röviden a *Quelques problèmes concernant l'expansion écono-mique musulmane au Moyen Age* c. közleményemben (in: *L'Occidente e l'Islam nell'alto Medioevo*, Settmane di studio del centro italiano sull'alto Medioevo, XII, Spolète 1965, főleg 423. skk.). Maurice Lombard: *Le Navire, Travaux du Deuxième Colloque International d'Histoire Maritime* 1957-ben (az *Arsenaux et bois de marine dans la Méditerranée musulmane VII–XIIe siècles* c. cikkben) hangsúlyoz-ta a hajóépítéshez szükséges fa növekvő elégtelenségét a Mediterráneum muszlim országaiban; bár az érv figyelmet érdemel, jelentősége csupán korlátozott lehet, tekintettel a szükségletek, a lehetséges ellátás szerény mértékére Kis-Ázsiában és a keresztény országokban, s főleg – egyfelől – Bizánc egyidejű hanyatlásának tényé-

- re és másfelől – legalábbis bizonyos periódusokban – a tengeri kalózkodás folyamatosságára.
22. És presztizsből. A „barbároknak” el kell jönniük, hogy helyben tapasztalják a Császári Város gazdagságát, mondták Bizáncban. És azonkívül okosabb, ha ők jönnek megfizetni a vámilletékeket és helyben elköltik azt a pénzt, amit keresnek, ahelyett, hogy a mieinket küldenék el, hogy ugyanazt csinálják náluk.
 23. Ez éppen olyan kitűnően megfogalmazódott Abū'l-Faḍl al-Dimašqī (fātimida korszak és terület) *Mahāsin at-tiġāra*-jában, mint a *Tabaṣṣur fī t-tiġāra*-ban, amit (tévesen) tulajdonítanak Ġaḥiż-nak (ābbászida Irak). Ez a „raison d'être”-je azoknak a leveleknek, amelyeket a Geniza által ismert zsidó kereskedők, valamint az olasz kereskedők írnak stb. A Tengerész Szinbád sem tett semmi mást...
 24. Ez ékesszólóan kiderül az al-Maḥzūmī Minḥaġ-ában (Egyiptom, 13. század) tanulmányozott rendszabályokból. Ld. *Douanes et Commerce dans les ports méditerranéens de l'Egypte médiévale: JESHO*, VII, 1964, főleg 262. skk.
 25. Természetesen nem állítom, hogy ne lett volna egyetlen külföldi vevőkörrel rendelkező ipar vagy termék sem, így például timníszi textilipar, amely úgy tűnik, szabályosan exportált Konstantinápolynak; de ez kivételes eset marad.
 26. Az élelem tekintetében az éhínségtől való félelem uralkodott.
 27. Igaz, a nyugatiak még pénzt hoznak be, de azért, hogy a tranzitáruk vásárlását finanszírozzák; és ez a pénz lesz forgalomban ekkor az egész Keleten, amitől a belső pénzverés tönkremegy, ami azt jelenti, hogy a kereskedelmi kör egészét tekintve, az itáliaiak elegendő nemesfémre tesznek szert saját kereskedelmi terük túlhaladásához.
 28. Ez a részvétel, ha a kereskedelemre vetítjük azokat a bizonyítékokat, amelyekhez hasonlókkal a korábbi időből nem rendelkezőnk, azzal a kockázattal jár, hogy illúziókat kelthet: ezek önmagukban nem elegendőek annak megállapításához, hogy a kereskedelem, néhány kézen átmenve, növekedett volna volumenben, s hogy a közvetítő népségek több hasznot húztak volna belőle. Ugyanakkor vannak olyan esetek, amikor a kereskedelem fejlődése az arisztokrácia szükségletei érdekében kompenzálja a belső termelés hanyatlását, vagy amikor ezzel ellentétesen kárt okozhat ennek a termelésnek.
 29. Az északnyugat-európaiak kezén, és főleg a „koloniális” típusban, az elsődleges anyagok megvásárlásáért.

Fodor Pál fordítása

TRADÍCIÓ ÉS TRADICIONALIZÁCIÓ – MAROKKÓ

(Renaissance du monde arabe. Colloque interarabe de Louvain, Duculot – SNED, Alger, 1972. 265–275)

I. A probléma

A szociológiai irodalomban igen gyakran összetévesztik a hagyományt mint társadalmi ténytet, és a hagyományt mint értéket, és azt hozzák föl, hogy hiszen éppen ez jellemzi a hagyományos társadalmat. De ebből az következik,

– hogy a hagyomány mindenfajta szociológiai elemzése valójában „negatív”. És mikor földosztó politikával, parasztsággal, passzivitással, történetlenséggel azonosítják, valójában az úgynevezett „modern”, vagyis 18. század utáni társadalom jellemvonásainak negatívjaként jellemzik.

– hogy ha nem határozzuk meg e hagyomány társadalmi magját, akkor egy változtatási politika stratégiai pontját sem tudjuk meghatározni, és csak olyan külső beavatkozással számolunk, ami a „hagyományosok” részéről feltételezi a hitelesség hiányát és a részvétel-nélküliséget.

Ha viszont szigorúan elválasztjuk a hagyomány-struktúrát a hagyomány-ideológiától, akkor a következő két kérdéshez jutunk:

– az elsővel kapcsolatban elgondolkoztató, hogy logikus-e, ha a modern társadalmakban kialakult társadalomtudományok kérdéskörét erőszzük rá.

– a másodikkal kapcsolatban pedig azon kell eltűnődnünk, hogy milyen társadalmi csoporttal kell azt kapcsolatba hoznunk.

Erre a kérdésre szeretnék Marokkó példáján keresztül kitérni.

II. Marokkó

Mikor Marokkó szerkezeti képét történelme különböző korszakaiban ábrázolni akartuk, mindig a szögfelezővonal képét használtuk.

A gyarmatosítás előtti korban a szultáni hatalom, mondták, társadalmi-politikai szögfelezőként szerepelt két csoport, a városi lakosság és a tör-

zsek között, amelyek gazdasági, társadalmi, kulturális és vallási vonatkozásban különböztek.

A protektorátus idején a szultán hatalmát a franciáké váltotta fel, akik hasonló szerepet játszottak a városi nacionalizmus és a vidéki tradicionalizmus között.

A függetlenség óta a mai királyi hatalom hasonló helyzetben van, középen a pártok, szakszervezetek, a városi ifjúság baloldalisága és a vidéki tömegek konzervativizmusa között.

Mindhárom esetben azt az — avitt fejlődéscsúszmától meghatározott — benyomást keltjük, hogy legalább a városi lakosság egy része a haladás híve, a parasztság pedig az archaizmus és konzervativizmus fészke, és éppen ez teszi a hagyományt.

Az elemzésről a tett mezejére lépve majd elvállik, hogy kire kell a felelősséget hárítani.

A történelemtől azonban egy egészen más képet kapunk. A fenti gondolkodásnak az az egyik premisszája, hogy a gyarmatosítás előtti modell érvényes az egész korábbi időszakra, mivel a hagyományos társadalom, per definitionem, nem ismer változást. A valóságban azonban egészen más a helyzet.

A. A politikai szervezet

A leírások szerint már maga a *maḥzan* hatalom is újdonság; különböző fejlődési hullámok eredményeként alakult ki, és a *maḥzan* hatalom csak a 18. században vált hagyományossá, vagyis csak ettől kezdve találta meg legitimitását a múlthoz való hűségben. Persze korábban is tettek ezirányú lépéseket, de azok mindig zátonyra futottak. Már maga az a tény, hogy először a 18. században, III. Muḥammad uralkodása idején fogadta el a társadalom egésze vagy csak egy része a legitimitás elégséges okának egy elmúlt modell iránti hűséget, holott azelőtt mindig elutasította, már ez is magyarázatra szorul, és minden esetre ellentétben áll azzal a meghatározással, hogy a hagyomány a múlthoz való puszta hűség (M. Weber). Azt is mondhatnánk, hogy hagyomány csak akkor létezik, ha a múlthoz való hűség leple alatt elfogadjuk az újítást, de akkor a hagyomány nem egy minden további nélküli elfogadás, hanem olyan elfogadás amely számunkra, történészek számára, számos kérdést vet föl.

B A kultúra

Nem foglalkozunk a folklórral, a szóbeli hagyományokkal, mert ezek másfajta problémát jelentenek. De ha a 19. és 20. században hagyományosnak nevezett írott arab kultúrát vesszük, amelyet egyfajta tartalom, sajátos hagyományozási mód és használat határoz meg, máris láthatjuk, hogy ezek a jellegzetességek nem magából a kultúrából fakadnak, hanem abból az új helyzetből, amely a 15–16. század során alakult ki. Korábban – mondhatnánk – egy „vízszintes” szolidaritás létezett, amely inkább az iszlám világ nagy városait kötötte össze egymással közvetlen környezetük rovására. Fez intellektuálisan közelebb volt Tuniszhoz és az andalúz városokhoz, mint a környező falvakhoz. Az iskolai könyvekkel ellentétben, e városi kultúrában a profán elem, a tudományos vagy irodalmi szemlélet uralkodott. A gazdasági életben beállt változás és a kereskedelmi kapcsolatok lazulása következtében, ezt a horizontális szolidaritást egy vertikális összetartozás váltotta fel, a szomszédos vidék és a hegyek között. E gazdasági válság miatt a kulturális elit arra kényszerült, hogy oktató személyzet legyen. De mivel az a falusi népesség, amelynek kultúráját kellett „adni”, hosszú időn át elszigetelten élt, a városi kultúrát nem tudta a maga egészében befogadni. A falusi társadalom szemében teljes értéket egyedül az képviselt, ami a közösséget erősítette, ezért van az, hogy a jogi-társadalmi vonatkozást kell vizsgálni és ez magyarázza minden profán kultúra hanyatlását is.

A fejlődő hagyomány tartalma lesz a közös nevező a városi elit között, amelynek minden kapcsolata megszakadt a külvilággal, és azon társadalmi test között, amely nem tudta követni az arab kulturális fejlődés minden állomását: e hagyomány meghatározása egyébként ezen elit munkájának gyümölcse.

C. Vallás

Gyakran állítják szembe a városok jogi-teológiai, intellektuális Iszlámját a vidék misztikus-naturalista Iszlámjával, és az utóbbiban a régi paraszti vallások revansát látják. De meg kell állapítanunk, hogy a legértelmiségibb hitvallás, az Almohadoké, hegyi lakók műve, amelyet a városi lakosság nem fogadott el, miképp a vallásos társaságok is egyformán alakultak a városokban és a vidéken.

A vallásosság típusának változása is gazdasági változások, illetve a 15.

század társadalmi következményeinek az eredménye. Egy elszegényedett és tagolatlan társadalomban a központi hatalom és a városi elit politikai kényszerből látja be, hogy egy absztrakt törvényre alapuló vallást olyannal kell fölcserélni, amelyben az irányítás alatt álló egyén szerepe nagyobb hangsúlyt kap. A társadalom már nem volt elég egységes ahhoz, hogy egyszerűen a jogi előírások biztosíthassák kohézióját és fennmaradását; egy olyan látható közvetítő erős befolyására is szükség volt még, aki maga is kapcsolatban áll múltbeli és jelenvaló közvetítőkkal, akik mind a közösségi folytonosság biztosítói.

A marabu-vallás tehát egyáltalán nem egy városi törvénytisztelet el-lenszere, hanem olyan újfajta vallási forma, amelyet egy válsághelyzet hívott elő.

Milyen következtetések adódnak ezen gyorsan elsorolt tényekből?

Amennyiben a hagyomány a közösség számára magatartásbeli modellt fejez ki, és mint ilyen kötelező érvényű, Marokkó példáján keresztül meghatározhatjuk, hogyan fogalmazódik meg ez a hagyomány:

– *a feltételek*: olyan erős külső nyomás, amely gazdasági lebénuláshoz és a társadalom széttagolódásához vezet (a 15–16. századi ibériai támadások).

– *a közeg*: az elit és három összetevőjének, a politikai-katonai, kulturális, vallási tényezőnek a megléte; e három csoportot Marokkó esetében pontosan el tudjuk különíteni.

– *az intellektuális eszközök*: ugyanazok, mint az előző időszakban, csak a tanár-diák kapcsolatnak jobban megfelelő pedagógiai és dogmatikai változtatásokkal.

– *a társadalmi következmények*: erősebb kohézió megteremtése oly módon, hogy maga ez a kohézió is cél és érték legyen; az egész társadalmi élet befelé irányul; valamennyi szinten tehát valamiféle visszatekintésről van szó.

Ha a tradícióról mint a modernizmus negatív megfelelőjéről beszélünk, mint a változás, a haladás akadályáról, szükségszerűen tudatos hagyományról van szó; egy öntudatlan, megfogalmazatlan hagyomány nem állhat szemben semmivel, vagy pedig néma, makacs, a történelmen kívüli szembenállásra gondolunk, amely persze semmiféle „modern” politikai vagy szociológiai tudománynak nem képezheti tárgyát.

Ily módon tehát a hagyomány: hagyományteremtést jelent, amelyet egy önvédelemre szorult és megtérő elit képvisel. Így már érthető, hogy ez a hagyomány miért jelent ellenállhatatlan erőt, midőn az idegennel szemben

az egész társadalmat összefogja, ugyanakkor miért olyan bizonytalan, inga-
tag, mihelyt a hagyományt megfogó és támogató elit valamilyen konkrét
nyitás előtt áll.

Szükség esetén a Marokkó történelmében felbukkant két másik jelen-
ség elemzésével is alátámaszthatók e következtetések.

a. A nacionalizmus

A marokkói nacionalista mozgalom azért is olyan nehezen elemezhe-
tő, mivel akkoriban mint elkésett, idegengyűlölő, theokratikus mozgalmat
állították be... (pusztán azért, mert ragaszkodott V. Muḥammad királyhoz),
míg a vallási társaságokra, a sejkerekre, a déli főkaidokra támaszkodó gyarma-
ti közigazgatás a modernség zászlóvivőjeként szerepelt. A szociológusok
mindazonáltal többnyire úgy határozzák meg a nacionalistákat mint a mo-
dern élet mindenre elszánt harcosait, akik hagyományhű polgártársaikkal
szemben fölveszik a harcot.

Valójában azonban, ha megvizsgáljuk a protektorátus korabeli marok-
kói társadalmat a maga egészében, valamint a nacionalista mozgalmat a ma-
ga folyamatában, azt kell látnunk, hogy minden (ideológiai, szervezeti, tak-
tikai) szinten kétféle nacionalizmus létezik: az egyik a múlt és az ország bel-
seje felé forduló visszautasítás, a másik pedig a nyitás és a kompromisszu-
moké, amelyik tehát a gyarmatosítók ésszerűségének kártyájára tesz. Az el-
ső a válságpillanatokban volt igen erős, ez volt a függetlenségi harcok igazi
motorja, a második a párbeszéd időszakaiban került előtérbe, s végsősoron
ez húzott hasznát a függetlenségből. Az elnyomás időszakaiban (1936–1939,
1951–1955) a nacionalista mozgalom „elmélyült”, erősebben ragaszkodott
a hagyományokhoz; nemcsak a politikai kompromisszumot utasítják el,
hanem a modern gazdasági szervezetet is, a múltat pedig visszahelyezik jo-
gaiba, a társadalmi kohézió pedig új erőre kap. A tárgyalások és barátságos
megegyezőések időszakaiban a helyzet megfordul. De társadalmi vonatkozás-
ban mindkét esetben egyazon vezető réteggel állunk szemben.

A liberalizmust mint politikai filozófiát csak akkor fogadták el és fej-
lesztették tovább, amikor a nacionalisták előtt két nagy perspektíva nyílt
meg a jövő felé; különben inkább hajlottak arra, hogy a népet egy múltból
származó credo fogja össze, semmint arra, hogy társadalmuk meghasonuljon
egy bizonytalan jövő reményében.

b. A függetlenség utáni politika

Hasonló következtetésre jutunk az 1960–1970 közötti politika elemzése során is, jóllehet a témával foglalkozók többsége ezt a politikát a marokkói helyzet tudomásul vételével igazolja. Azt is gyakran hallani, hogy a jelenlegi rendszer valójában a protektorátus előtti rendszerhez való visszatérés, éppen azért, mivel a marokkói társadalom nem elég fejlett, és ez éppen ellenkezője annak, amit azok a politikusok és diákok állítanak vagy akarnak, akik csupán a városi lakosság fejlődésével számolnak. Az eddig követett politika így tehát tökéletes kifejezője lenne a marokkói társadalmi struktúrának. Ezen „objektív” elemzés mögött sok naivitás vagy pedig tetszelgés rejlik.

– Először is azt kell látnunk, hogy a nyilvánvalóan mindent eldöntő lényegi választás az volt, hogy ne változzanak a gazdasági struktúrák; ennek az lett az eredménye, hogy a dolgok igazgatása továbbra is az idegenek hatáskörébe tartozik; az őshonosok csupán az embereket kormányozzák, vagyis az egyéneket ilyen vagy olyan irányban manipulálják: ezzel a társadalom, de különösen az elit visszasüllyedt egy régi életközegbe, de ebben a politikában mégsem a hagyomány jut kifejezésre, hanem a politika teremti újra a hagyományt és kényszeríti az embereket, hogy a hagyománynak megfelelően viselkedjenek.

– A jelenlegi rendszer nem egy gyarmatosítás előtti rendszer feltámasztása, hanem a protektorátus alatti folytatása. Márpedig az utóbbi „olvasta” Marokkó 19. századi történelmét, és olyan politikát alakított ki, amelyet ugyan ez a történelem megpróbált a valósággal összhangban tartani, de úgy, hogy a gyarmatosító kapitalizmus által létrehozott új társadalomtól a lehető leghosszabb ideig elszakította a marokkói társadalmat (dualizmus minden szinten). Ez a politika a gyakorlatban azért lehet hatásos, mert az új rezsim fenntartotta a társadalmi-gazdasági kettősséget, amely alapjául szolgált, de szó sincs arról, hogy rátalált volna valamilyen gyarmatosítás előtti szubsztráctumra.

– Ha lenne valamilyen hagyomány, amelyet a jelenlegi rendszer csupán feltárt volna, akkor nyilván nem a hagyomány három megfogalmazásával (a 19. századi, a protektorátus alatti nacionalizmusa és a mai) állnánk szemben, és amelyek közül még ki kellene választanunk azt, amelyik a hagyományhoz leginkább hű maradt.

– Ha a hagyomány valami olyasmi lenne, amit megtaláltak, akkor nem beszélhetnénk a nacionalizmussal kapcsolatban már említett fluktuációról: a hagyomány annál erősebb, minél sötétebbek a jövőt illető kilátások.

A hagyománynak ezt a megújulási, feltámadási, rehabilitációs útját követve és azon közjáték láttán, amikor a győzelmes nacionalizmus elfelejtkezik tradicionalista hivatásáról, és mikor azt látjuk, hogy a legkülönbözőbb gazdasági, társadalmi és kulturális mozgásokkal hozzák kapcsolatba, lehetetlen nem észrevennünk, hogy a szerepek és a csoportok az idő során nem változtak: van egy politikai-katonai elit (mahzan), egy gazdasági (a városi középosztály) és egy kulturális elit (városi kispolgárság). Az új helyzetben és az új eszközök közepette változatlan a külső nyomás, a vezető rétegeknek kudarca, újra megtérés, magába fordulása, befelé- és a múlt felé fordulása. Új helyzetnek új hagyomány felel meg; mindent átfogalmaznak, átértelmeznek, a lényeg azonban az, hogy az elit egy kifelé és a bizonytalan jövő felé irányuló cselekvéssel szemben inkább választja a múltat, amelynek célja és a belőle következő politikai és gazdasági hatalom biztosítottnak látszik. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy azok, akik elé a hagyomány tükrét odatartjuk, hogy benne magukra ismerjenek, soha nem játszanak aktív szerepet.

Ebből a rövid áttekintésből a következő következtetések adódnak:

- A hagyomány, ahhoz, hogy kialakuljon és továbbéljen, ugyanannyi aktivitást kíván, mint a „haladás”: a két esetben csupán a cselekvés iránya tér el. Az örök hagyomány fogalma, amely magától fennmarad, a liberalizmus és negatív meghatározásainak illúziója.

- A hagyomány ápolása egy olyan politikai-kulturális elit munkája, amelynek tevékenysége mások számára deviánsnak tűnhet, de ezen elit számára ugyanannyi kielégülést szerez, mint bármely más modernista tevékenység.

- Azt állítani, hogy a hagyomány ereje a tehetetlenségé, pusztán szójátéknál nem több, mivel a megfogalmazott hagyomány nem fejezi ki azok realitását, akik mint tradicionalisták szerepelnek, és semmilyen erőt sem meríthet belőlük; annak ereje az elit számára, amelyik ilyenkor megmozdul, hogy továbbjátssza szerepét, minden konkrét alternatíva hiányából ered. Mihelyt azonban valamilyen alternatíva tűnik fel a távolban, a hagyományt már senki sem ápolja, és azt látjuk, hogy önmagában igencsak gyenge. (A túlzott ütemű modernizációs korszak után, amikor a központi hatalom képtelen megtartani minden ígéretét, a továbbélés egészen más, és külön problémákat vet fel.)

III. Módszertani következtetések

Amennyiben a marokkói történelemből vett példák nem túl egyediek, ha található hasonló eseteket az Iszlám óriási területén, akkor vitapontokként a következő észrevételeket ejtenénk meg:

1. Ha van megfelelés hagyomány-struktúra és hagyomány-érték között, és ha homogén társadalommal állunk szemben (a szociológusok valójában mindig beleértik e két föltételezést), akkor bizonyára olyan társadalmakról van szó, amelyek tagadják a történelmet, és akkor általános szociológiai modellek felállításában használatuk szükségszerűen ideológikus; az összehasonlítások tisztán szemléltetések és a meghatározások annyira absztrakta, hogy a következtetések jobbára már benne vannak a premisszában.

2. Amennyiben, és ez igen gyakori eset, van megfogalmazott hagyomány, ahol tehát az átértelt hagyomány elválasztható a hagyomány-értéktől, közvetlenül ezen utóbbi vizsgálható.

Olyan strukturált, történelmi társadalmakkal van ez esetben dolgunk, amelyek vonatkozásában jogosak a humán tudományok kérdései, de ilyenkor a hagyomány mindenképp előtt olyan hagyományteremtő folyamat, amelyet valamely elit történelme különböző állomásain megindít. A hagyomány mint struktúra mindig beépül a megfogalmazott hagyomány elméleti alapjába. E hagyománynak pontos fogalmakkal történő elemzése még sehol sem történt meg; az a hagyomány, amelyet a szociológiai munkák ilyen jogcímen tárgyalnak, pusztán a modern ipari társadalom negatívja; ha pedig azonosítjuk magunkat az úgynevezett hagyományos társadalmak egyes szempontjaival, ha követjük történelmi fejlődésüket, azonnal belátjuk, hogy mindegyiknek van egy fennmaradó struktúrája, amelyet ugyanolyan joggal nevezhetünk hagyománynak, ahogyan ezeket a társadalmakat a maguk egészében mint hagyományosakat írják körül azok, akik az iparilag fejlett Nyugat perspektívájából végzik vizsgálódásaikat.

3. A passzivitás, tehetetlenség, statika, lebokkoltság, mozdulatlanság, homogeneitás fogalmai, amelyekkel e társadalmakat meg szokás határozni, éppen ennek a negatív, maradékszerű értelmezésnek a következménye; egy módszer, és nem a közvetlenül megragadott valóság szülöttei. Ebből következik, hogy tagadják önkéntes, ideológikus jellegét, akárcsak azt a magatartásbeli különbséget, amelyet magán a hagyományos társadalmon belül megfigyelhetünk a megfogalmazott hagyománnyal szemben. A tradicionalizmus és parasztság vagy törzsi élet között létesített álszociológiai kapcsolat szintén módszertani *a priori*. Mihelyt azonban dinamikus szempontot követünk,

hagyomány és újítás, hagyományhűség és haladás-eszme, mind az esetek többségében egyazon városi elit műveként jelenik meg, amely elit a helyzetnek megfelelő irányban fejti ki tevékenységét.

4. E körülmények megvilágításával felmerül az elit választási szabadságnak a kérdése. A szociológusok ezt elvből tagadják. Negatív meghatározásuk annak állítására kényszeríti őket, hogy a hagyomány sors, hogy a haladás szükségszerűen külső beavatkozás. Valójában éppen az ellenkezője az igaz: a hagyomány választás kérdése, mégpedig idegen beavatkozás következményeképpen. Ha ezt nem látjuk, akkor egyúttal a hegemoniai helyzeteket is tagadjuk. Egy társadalomnak a hagyományok felé való fordítása gyakran, de lehet hogy mindig együttjár egy külső hegemonikus fenyegetéssel; ennek nem oka, de mentsége sem lehet.

5. Ez az elemzés a dialektikus fejlődés új elemét vezeti be. Hagyományos társadalomban a haladás gátja nem kizárólag belső gát; külső hatás összetett eredménye is, hiszen ez a hatás mindig fenyegetésként jelenik meg és a kérdéses társadalomra való sajátos reagálásként. Ha fennmarad vagy erősödik a külső akadály, a hagyományhűség is fokozódik, ez az oka annak, hogy a külső nyomást (gyakran) zárójelbe tevő szociológiai statikus modellek a hagyományt szükségképpen úgy állítják be, mint legyőzhetetlen akadályt, amivel persze meg is erősítik, mivel táplálja az elit jövő iránti szkepszisét egy olyan világban, amelyben úgyszólván mások uralkodnak. A hagyomány egyetlen ellenszere a remény, vagyis egy nyílt jövő távlata, és végül is ez minden forradalom legmélyebb értelme.

Ezen elemzés segítségével a fordított helyzetet is könnyebben megérthetjük: a szociológusokat mindig zavarba ejtő gyors fejlődést. Az általuk használt statikus modellek, amelyek rendkívüli jelentőséget tulajdonítanak a hagyománynak, érthetatlenné tesznek mindenfajta fejlődést. A perspektíva nélküli időszakokban a hagyomány az elit ideológiája, érthető azonban, hogy ha az ég egy kicsit is kiderül, az elit újra elfoglalja helyét a történelemben, vagyis megváltoztatja tevékenysége irányát.

Bibliográfia

A kérdés történelmi vázolásához lásd:

LACOSTE, Y., *Ibn Kaldoun*, Párizs, Maspero, 1966.

Classicisme et déclin culturel dans l'histoire de l'Islam,

BRUNSHWIG, R. és VON GRUNEBaum, G.E. (eds.), Párizs, Librairie Maisonneuve, 1957.

A kérdés szociológiai vonatkozásaihoz lásd:

GELLNER, E., *Tribalism and social change in North Africa in French speaking Africa*, W.H. Lewis (ed.), New York, 1965.

GELLNER, E., *Pouvoir politique et fonction religieuse dans l'Islam marocain*, *Annales Economies, Sociétés, Cultures*, Párizs, Armand Colin, 1970. május-június.

Azon művek, melyeknek végkicsengését cikkünk hallgatólagosan kritizálja:

ASHORD, D., *Political change in Marocco*, New Jersey, Princeton University Press, 1961.

APTER, D.E., *The Politics of Modernization*, University of Chicago Press, 1965.

GEERTZ, Clifford, *Islam observed*.

KAUTSKY, John H., *Political change in underdeveloped countries*, New York, John Wiley et Sons, 1962.

LERNER, D., *The Passing of Traditional Society...*, New York, Free Press, 1958.

ZARTMANN, W., *Problems of New Poer*, New York, Atherton Press, 1964.

Horváth Ágnes fordítása

NEMZETÉPÍTÉS A MÁGRIB ORSZÁGAIBAN

(Renaissance du monde arabe. Colloque interarabe de Louvain sous la direction de A. Abdelalakk, A. — A. Bela et H. Hanafi, Duculot — SNED, 1972. 136–166.)

Ha feltesszük, hogy a különböző társadalomtudományi diszciplínáknak van bizonyos önállóságuk, akkor azt is be kell látnunk, hogy elsősorban a politikai tudomány feladata a nemzeti alakulatok vizsgálata. Az antropológusok, képzettségük jellegénél fogva inkább hajlanak arra, hogy a helyi közösségek modernizálódási folyamataira irányítsák figyelmüket, és nemigen kísérlik meg, hogy a helyi közösségek szintjén tett megfigyeléseiket kiterjesszék a társadalom valamennyi szektorára. Mivel a szociológia szakterülete igencsak körülhatárolatlan, e tudomány művelői nemcsak az olyan társadalmi csoporttípusok viselkedési formáit vizsgálják, amilyen a család vagy a társadalmi osztályok, de gyakran szakterületükhöz csatolják valamennyi társadalmi jelenség vizsgálatát is. A szociológusoknak ez a mindenre kiterjedő intellektuális imperializmusa azonban nem csupán a szaktudomány bizonytalan határainak következménye. Leginkább talán azzal a nehézséggel magyarázható, amelybe politológusok és antropológusok egyre gyakrabban ütköznek, amikor korunk néhány olyan jelenségét igyekeznek megérteni, amelyeket sem a politikai tudomány klasszikus teóriái nem képesek megmagyarázni, sem az antropológia. A nemzetépítési folyamat vizsgálata azokban az államokban, amelyek a gyarmati birodalmak felbomlása következtében nemrégiben nyerték el függetlenségüket, egyike azon jelenségeknek, amelyek a különböző társadalomtudományi ágak közötti határok megszűnéséhez vezetnek. Az antropológiai adatok, a történelem és a politikai tudomány egyes fogalmainak használata nélkül lehetetlenség megtalálni a logikát ezen államok nemzetépítésének némely, egymásnak látszólag ellentmondó megnyilatkozásai mögött.

Ilymódon a Mágrib nemzetépítésének tanulmányozása során nemcsak azt látjuk bizonyítva, hogy bizony több tudományág felől közeledve kell megértenünk néhány olyan korunkban uralkodó jelenséget, mint a nemzeti államok vagy az új nemzetek születését, de ez a kutatás fontos tényezőket is szolgáltat a nemzetépítés általános elméletének kidolgozásához is. A Mág-

rib, akárcsak az egész arab világ tipikus esetet képvisel abban az értelemben, hogy valamiképpen egyenlő távolságra van a törzsi alapon nyugvó nemzeti államok és azon társadalmak között, amelyekben ha nem is véglegesen kialakult nemzet van — ahogyan ezt Franciaország esetében egy francia szociológus állítja¹ —, de mondjuk, olyan társadalmak között, ahol a társadalmi osztályokra bizonyos kulturális homogeneitás a jellemző, és amelyek rendelkeznek az azonos nemzeti egységhez való tartozás tudatával. De mint-hogy a nemzetépítés fogalmát a kollektív szenvedélyek kisajátították, ez is ugyanolyan kétértelmű lett, mint a nemzeti burzsoázia vagy a szocializmus fogalma. Az olyan fordulatoknak, mint a Franciaországra alkalmazott „erős nemzet”, vagy „a nemzetiségek ébredése” az Osztrák-Magyar Monarchia bukása után alakult államokkal kapcsolatban, vagy a háború után az arab világra alkalmazott „nemzeti megújulás”, ezeknek a fogalmaknak tehát megvan az az előnyük, hogy a nemzetépítés érzelmi és indulati oldalát hangsúlyozva is kiemelik e fogalom kétértelműségét és azt, hogy mennyire alkalmas ideológiai manipulációkra. Mégsem vonhatjuk kétségbe e fogalom hasznos voltát, munkahipotézisnek minden esetre bevált, különösen a harmadik világ országaiban és történelmük ezen szakaszára. Én nem hiszem, mint egyesek hinni vélik, hogy ezen angolszász eredetű kifejezés használata kikerülhetetlenül oda vezet, hogy túlbecsüljük a nemzeti konszenzus kialakításához szükséges elemeket a társadalmakon belül meglevő feszültségek és ellentmondások rovására. Egyes szerzők² már vállalkoztak arra, hogy a nemzetépítés folyamatát a társadalmi csoportok szembenállásán és összefogásán keresztül vizsgálják.

A nemzetépítés fogalmát munkahipotézisként fogjuk használni, így kívánjuk felfedni a társadalmi szintű társadalmi változások irányát, tudván tudva, hogy a társadalomtudomány egyéb fogalmaihoz hasonlóan — modernizálás, fejlődés stb. — e fogalom mögött is rejlik bizonyos „társadalmi valóság”, ennek vizsgálata azonban még gyerekcipőben jár.

A Magrib nemzetépítésére vonatkozó kutatás helyzete

Első megjegyzésünk, hogy a nemzetépítésre vonatkozó francia publikációk lényegében nem léteznek. A probléma iránt elsősorban angolszász politológusok érdeklődtek,³ nem meglepő tehát, ha mind a mai napig nem találunk a volt francia gyarmatok, és különösen a Magrib nemzetépítésére vonatkozó átfogó tanulmányt. Ki kell azonban emelnünk Balandier profesz-

szor azon igyekezetét, hogy a témát meghonosítsa a francia ajkú szociológusok körében. Így fordulhatott elő, hogy a Francia nyelvű szociológusok Nemzetközi Társasága VI. kollokviumának (Rayaumont, 1965. október 28–30) témája „az új államok nemzetépítésének szociológiája” volt⁴ és hogy a Balandier által a VI. Nemzetközi Szociológiai Kongresszuson (Evian, 1966) szervezett munkacsoporton belül született egyes munkák többé-kevésbé közvetlenül érintették a nemzetépítés kérdését. De mindkét találkozón a nacionalizmus ideológiai problémája állt a viták középpontjában. A Francia nyelvű szociológusok Nemzetközi Társasága VI. kollokviumán elhangzott és az arab világgal foglalkozó nyolc munka közül mindössze kettő volt, amely érdeklődése homlokterébe nem a nacionalista elit ideológiáját állította. Az egyik fogalmi problémákat kíván tisztázni. Szerzője azt javasolja, hogy szélesítsük ki „a nemzet fogalmát az ókor nem-európai társadalmi formációira: ez a kiszélesítés... az (európai) klasszikus nemzetfogalom átszűrését követeli; így a *nemzeti formációk* több szintjét különböztethetjük meg, többféle nemzettípust; a nemzeti formáció kapitalista szintje, a modern európai és észak-amerikai nemzetek mellett helyet találnak a nemzeti formáció prekapitalista, ókori szintjei, az ázsiai, afrikai, latin-amerikai nemzetek szintjei is.”⁵ A másik szerző, aki már címadásával is messze túlmegy az elitek ideológiai problémakörén, nem szabadul az ideológiai szempont varázslától.⁶ Az államnak és a pártnak az algériai nemzetépítésben játszott szerepét elemző néhány sortól eltekintve az egész cikk, amely egyébként „a jelen sűrűjét” kívánja megérteni, „az aktuális történet”, annak bemutatásával foglalkozik, hogy a gyarmatosítás utáni Algériában a nemzetépítésben milyen „látszólagos törekvések” figyelhetők meg, és melyek ennek „be nem vallott elemei”.

Vagyis a nemzetépítés tanulmányozásához az ideológiai síkon keresztül is lehet közelíteni. Mondjuk ki világosan, a nemzetépítés folyamatában számtalan problémát felvető parasztság létezéséről mindezek a közlések nem vesznek tudomást, vagy legföljebb csak futólag, célzásképpen utalnak rá. A vita középponti eleme a művelt társadalmi osztályok által képviselt ideológiai áramlatok voltak.

Persze igaz, hogy a nacionalizmus, mint a művelt osztályok által kifejlesztett ideológia igen fontos tényezője a volt gyarmatok nemzetépítési folyamatának. Korunk megismeréséhez vagy a tudomány fejlődéséhez mindamellett egyáltalán nem jó, ha az értelmiség ideológiák explicit formáira érzékenysége elfojtja az egyéb kutatási irányokat. Egyébként még a művelt nacionalista osztályok ideológiája összetevőinek megismeréséhez is jó, sőt szükséges,

hogy ismerjük a művelt osztályoknál kevésbé beszédes társadalmi tényezők által a nemzetépítés folyamatában játszott szerep pontos körvonalait. Ha bizonyos társadalmak – így az arab világ – ideológiáját megismerendő a művelt osztályok szavára hagyatkozunk, ezzel mellőzzük a paraszti éthosz jelentős hatását a művelt osztályok explicit ideológiájának kialakulására és megfogalmazására.⁸ Ezért választottuk a Magribet kutatásunk színhelyéül, nem pedig az egész arab világot, vagy egyetlen Magrib-országot. Ha az egész arab világot vizsgáljuk, könnyen túlbecsüljük, éppen az arab országok változatossága miatt, a kérdés ideológiai vonatkozását, a muszlim reformátorok és a kulturális megújódási mozgalmak szerepét. Ha ezzel szemben egyetlen arab államra szorítkozunk, akkor lényegében a háttérben hagyjuk némely szomszédos ország közös alapstruktúráját, és egyedül a gyarmati időszak többé-kevésbé önkényes határai között zajlott nemzeti felszabadítási mozgalmak tanulmányozásának szenteljük magunkat.

Tanulmányunk keretét a Magribet választva az volt a célunk, hogy egy viszonylag egységes területi egységnél (a Magrib három volt francia gyarmatánál, Marokkó, Algéria, Tunisz) keressük meg a nemzetépítés (társadalmi-történeti) valamiképpen tehát strukturális alapjait, és úgy hiszem, hogy egy ilyen jellegű megközelítéshez az anyag is rendelkezésre áll. Ehhez olyan szerzőkre kell hivatkoznunk, akik a nemzetépítés modern fogalma nélkül próbálták megvilágítani a Magrib társadalmának a mi kutatásunkhoz igen közel eső problémáit.

A Magrib és a mediterrán világ

Az arab világ számára a Magrib a Nyugatot jelenti. Természetesen az arab világ Nyugatát. Mivel az arab világ számára a Közel-Kelet az Kelet: al-Mašriq. Európa szemében a Magrib Afrika északi része. Innen a viszonylag új szóhasználat: Észak-Afrika. Én azonban úgy vélem, hogy igencsak nehéz megérteni a Magrib társadalmát és történelmét, ha nem helyezzük természet környezetébe, ami a Földközi-tenger és a mediterrán világ. Igaz, hogy a Magrib a mediterrán világ jól körülhatárolt földrajzi egysége, amelynek megvannak a mediterrán világ többi részétől élesen megkülönböztető jegyei: a Magrib természetileg ugyanúgy körülhatárolható, akár egy sziget. A Magribet nyugaton az Atlanti-óceán, északon és keleten a Földközi-tenger határolja, délről pedig a Szahara. Az arab földrajztudósok pontosan fogalmaztak, mikor „a Nyugat szigetének” „*Gazīrat al-Mağrib*”-nak nevezték el. De olyan

sziget, amely a kora középkortól állandó kapcsolatban állt a Szaharától délre fekvő Afrikával, a Közel-Kelettel és a Mediterráneum európai országaival. Csakis e földrajzi keretbe helyezve érthetjük meg a Magrib nemzetépítési folyamatának viszontagságos útját.

Azzal kell tehát kezdenünk, hogy újra feltesszük a gyarmati hódítás óta olyannyiszor ismételt kérdést: Mi az oka annak, hogy a Magrib társadalmi, amelyek az európai feudális társadalmakhoz képest a középkorban egyáltalán nem voltak késésben, sem a nyugat-európai reneszánsz idején, sem pedig az újabb korokban nem voltak képesek átformálni középkori struktúráikat, sem pedig megteremtteni a klasszikus értelemben vett nemzet vagy nemzetek alapját?

Ibn Haldűn, a 14. századi magribi szociológus munkája szolgált kiinduló pontul mindazok számára, és ezek nem voltak kevesen, akik válaszolni akartak erre a kérdésre. Ibn Haldűn központi gondolata az, hogy Magrib stagnálása a hagyományos magribi állam strukturális ingatagságával magyarázható elsősorban, valamint a Magrib államaikban lezajlott változások ciklikus és nem-fölhalmozó jellegével. A középkorban a hatalmon levő dinasztiák törzsi eredetűek. Városi megtelepedésükkel elvesztik a nagy törzsekre jellemző eredeti kohéziójukat, így fordulhat elő, hogy erős törzsi kötelékeiket, és egy bizonyos testületi szellemet megőrzött egyéb törzsek lépnek a helyükbe. A dinasztiákat kibocsátó törzsek gyakran a szélső peremvidékeken helyezkednek el, amelyek kiesnek a központi hatalom ellenőrzése alól. A korábban marginális helyzetben lévő törzsek, mihelyt hatalomra kerültek és beköltöztek a gyakran teljesen új fővárosba, elvesztik azt, ami korábban erejüket adta, testületi szellemüket, és ezek helyét is más törzsek foglalják el.⁹

A magribi hagyományos államiság eme értelmezéséből kiindulva próbálták megérteni a 20. századi európai szerzők annak mély okait, hogy a Földközi-tenger déli partján levő – elsősorban magribi – államok a nemzetépítést tekintve miért voltak fáziseltolódásban a Földközi-tenger északi partján fekvő államokhoz képest. Természetes dolog, hogy minden szerző a maga módján értékeli ezt a jelenséget. Annyit mégis kijelenthetünk, hogy nagy vonalakban kétfajta értelmezés létezik:

1. a klasszikus orientalistáké a gyarmati rendszer fénykorában keletkezett.
2. az antikolonialista marxistáké a gyarmati korszak vége felé.

Az orientalisták szerint: a nomádok hibájából

Föltehetően E.F. Gautier a legtipikusabb képviselője a második világháború előtti orientalista irányzatnak.¹⁰ Gautier az európai tapasztalatra támaszkodva azt mondja, hogy egy nemzet a parasztság és a városi lakosság együttműködésének gyümölcse. Márpedig Gautier szerint a Mágrib országai-ban ez az együttműködés csak úgy lehetséges, hogy a Mágrib parasztságán belül a letelepült parasztok egy csoportjának, vagy csoportjainak sikerül fö-lülkerekedniük a nomád törzseken, akik állandóan veszélyeztetik a városi életet. Így hát a kabil Šanhāġa (letelepedett parasztok) és a nomád Zanata (nomád parasztok) közötti ádáz harc képezi Gautier számára „a mágribi történelem homályán átvezető vezérfonalat”. „A Mágrib országai-ban, még mindig Gautier szerint, nemcsak az egyének, a törzsek, a dinasztiák csapnak össze, hanem két, egymással kibékíthetetlen társadalmi és életfelfogás... A kabilok (letelepedett parasztok) csaknem városi szintű, kisebb demokrati-kus agglomerációkban élnek. A nomád pedig arisztokratikus szellemű, kato-nai szervezetben élő kommunista.” Gautier kifejezésével élve, „a nemzeti koncentráció a Mágrib vidékén e két antagonisztikus erő közötti egyensúlyi állapottól függ. Az arab hódítástól kezdve egészen a 10. század elejéig egyik erő sem tudott tartósan hatalmon maradni, a másik, a vele ellentétes erő mindig megdöntötte hatalmát. De a 10. század elején, amikor a – kabiliai – Kutāma törzs letelepült parasztjai megalapították a Fāṭimidák birodalmát, a Mágrib számára először nyílt alkalom arra, hogy maga formálja magát, hogy maga ássa vagy ne ássa elő, valahonnan a mélyből, egy nemzet alkotó-elemeit.” „Ez a teljes Mágrib meghódítása volt, amelyet Egyiptom elfoglalá-sa tett teljessé. Először fordul elő, hogy egy berber törzs lép az arabok örö-kébe, és nem csupán a Mágrib vidékén, de az egész Keleten.” ... „A Mágrib történetében páratlan esemény ez. Kétezer év során első ízben került sor ar-ra, hogy maguknak az őslakosoknak sikerült kikergetniük az idegeneket.” A letelepedett paraszt-dinasztia sikeresen áll ellent a ḥāriġita (szamaras em-ber lázadása) szakadár mozgalom számára megnyert nomád parasztok táma-dásainak. De ez az európai mintára történt nemzetépítési kísérlet – a letele-pedett parasztok és a városiak közötti együttműködés – zátonyra futott a nomád arab Banū Hilāl törzs betörése következtében, akik a 11. század közepe táján Felső-Egyiptom felől áradtak be.

Ezt követte a nomád berberék, a zanáták reneszánsza. A Šanhāġa-di-nasztia (letelepedett parasztok) összeomlása után „a Mágrib fejlődési görbé-je meredeken és véglegesen lesüllyed. A középkor vége a visszafordíthatatlan nagy felbomlási folyamat kora.”

A Banū Hilāl betörés egy másik következménye az volt, hogy az arab nomádokkal való érintkezés folytán meggyorsult a nomád berberiek arabizálódási folyamata. Gautier nyomán így már érthető, hogy az Újkorban, akár csak az Ókorban, „a mediterrán vidékek fehér fajai közül miért éppen a magribi ember lesz az örök hátul kullogó.” Ez az akkori nyelvezet remekül viszszaadja azt a realitást, amit a második világháború óta sokkal fakóbb szavakkal fejezünk ki.

Összefoglalva, Gautier hipotézise a következő: a Földközi-tenger északi és déli nemzetépítési folyamatai között a törés a 11. század során következett be, amikor is az arab nomádok (Banū Hilāl) megbuktatták a berber letelepült parasztok azon kísérletét, hogy létrehozzák a városlakók és a falusiak szövetségére alapuló autochtón nemzeti államukat. „A beudinoktól kifosztott Mağribban láthatóan túlságosan késő volt megteremteni az államot”... „Marokkóban vagy Algériában a zanāták (nomádok) győzelme a vég kezdete. Vége a győzedelmes spanyolországi hadjáratoknak, a Gibraltár-szoros két partján több évszázados uralmuknak... Közeledik az idő, amikor spanyolok és portugálok szállnak ki marokkói partokon.” Ami pedig Ifrīqīyat (Tunézia) illeti: „ő az örök Karthágó, büszkeségébe és szokásaiba kövülve, minden vihart átvészelt, de sem meghalni nem tud, sem élni, legalábbis nem kibomló életet. Örök és romolhatatlan magként, amely nem tud szárba szökkenni.”

A marxisták szerint: a hűbérurak és a városi polgárság hibájából

Gautier egyik érdeme, hogy logikát keresett a Mağrib történelmének egyes, első pillantásra képtelennek tűnő eseményeiben. De még ha eltekin-tünk is a Gautier korában igen elterjedt néhány fajvédő kifejezéstől, akkor is meglep, hogy – marxista kifejezéssel élve – mennyire „idealista” módon értelmezi a mağribi társadalom azon erőfeszítéseinek zátonyra futását, amelyek ez a társadalom olyan társadalmi struktúrák létrehozására fejtett ki, amelyek kedvezően hatnának – a Földközi-tenger északi partvidékének európai társadalmaihoz hasonlítható – modern nemzet megszületésére. Gautier azzal, hogy értelmezésében egyetlen aspektusra, a két életmód (letelepedett és nomád parasztok) összeütközésére szorítkozik, könnyű támadási felületet nyújtott a marxista kritika számára, amely azt veti a szemére, hogy „elfelejtkezett” a gazdasági tényezőknek a társadalmi változások irányzásában betöltött szerepéről.

Gautier-hoz hasonlóan a marxisták is megkísérelték megérteni – Ibn

Haldūn művéből kiindulva —, hogy „a történelem miért topogott egy helyben” Mağrib-ban és igyekeztek föltárni „egy ragyogó társadalom megrekedésének, s gazdasági, társadalmi és kulturális megfeneklésének” mély okait.¹¹ Egy marxista számára természetesen a gazdasági élet viszonyosságai jelentik „egy valaha ragyogó társadalom merevségének” megértéséhez a kulcsot.

Egy 1954-ben írott cikkében, de újabb írásaiban is,¹² J. Poncet, majd nyomában más marxisták, köztük Yves Lacoste a Banū Hilāl inváziójának mítoszt „a történelem fajüldöző és kolonialista felfogása által diktált történelmi hamisításnak és durva arabgyűlöletnek” minősítik. E gondolatmenetet egyre inkább magukévá tevő marxista és nem marxista történészek szemében a hilálida nomádok szerepe nem is volt olyan katasztrofális, mint amilyennek Gautier beállítása szerint hihetnők. Másrészt pedig a középkori mağribi társadalomban nem is volt olyan éles ellentét a nomádok és a letelepültek között, mivel a félnomádok igen jelentős arányban szerepeltek, valamint Mağrib törzsei már nem voltak önellátóak, állandó árucsereforgalmat bonyolítottak le, minthogy a Mağrib északra fekvő tell-vidékei, és a tőle délre fekvő sztyeppék termékei kiegészítették egymást.

Valójában nem ezek a leghelyénvalóbb kritikák, jól lehet nem vonhatjuk kétségbe jogosságukat. Fontosabb azonban, hogy a marxista szerzők jogosan hangsúlyozzák azt a két alapvető vonatkozást, amelyek nélkül Mağrib társadalmi életének összetettségét mítosszá alakítjuk, amelyek, jóllehet csábítóak, mégis csak mítoszok. Ez a két szempont:

1. a termelőerők szintje, vagy mondjuk a gazdaság általános szintje,
2. Mağrib valamennyi történeti szakaszában e terület politikai és gazdasági kapcsolatai a szomszédos országokkal, különösen Szudánnal, Közel-Kelettel és a Földközi-tenger északi országaival, valamint e kapcsolatok természete és hatásuk.

Ha a „Gautier kontra marxista szerzők” vitáját témánk, Mağrib nemzetépítésének, szempontjából el akarjuk helyezni, azt látjuk, hogy Gautier úgy gondolkodik, mintha Mağrib a külvilágtól tökéletesen elzárt sziget lett volna, de amelyet állandó mozgásban tartott volna a két antagonisztikus társadalmi erő (letelepedett és nomád parasztok), és hogy a 11. században az arab nomádok bejövetele örökre felborította volna a belső egyensúlyt, persze a letelepedett parasztok kárára, és egyidejűleg megszüntette annak lehetőségét, hogy a mağribi társadalom fokozatosan olyan modern nemzetté váljék, amely a városlakók és a letelepedett parasztok szövetségén alapul.

A marxista szerzők elvetik ezt a gondolatmenetet és Mağribot valódi geopolitikai keretbe helyezik: a mediterrán világba. Ebben a jól körülhatárolt tér-

ségben a külkereskedelem volumene és rendszeressége, valamint a kereskedelmi útvonalak jelentős befolyással vannak a Földközi-tenger északi és déli partján fekvő országok belső társadalmi szerkezetére. Földrajzi helyzeténél fogva Mágrib a középkorban a mediterrán Európa és Fekete-Afrika között játszott szükségszerűen közvetítő szerepet és ellenőrizte az aranykereskedelmet Szudán és a vidék két „legfejlettebb” területe, a Közel-Kelet és a mediterrán Európa között. Mágrib tehát komoly hasznót húzott abból, hogy a közvetítő szerepét játszotta olyan tájegységek között, amelyek még nem jutottak el ugyanerre a technológiai fejlettségi fokra, és ahol a leggyengébb olyan keresett javakkal rendelkezett, amilyen az arany, a fűszer, az elefántcsont vagy a rabszolga, és kész volt arra, hogy sőt és textiliát vásároljon Európából, vásznat és gyapotszövetet Egyiptomból, és egyre több vasárut, így például fegyvert importáljon.¹³

A mágribi államok hatalma így közvetlenül függött a nemzetközi (vagy talán inkább mediterrán és Szaharán túli) kereskedelemben betöltött szerepétől. A mágribi dinasztiák közötti konfliktusok és háborúskodások oka nem az etnikai vagy faji eredetű antagonizmus volt, inkább az az óhajuk, hogy ellenőrzésük alá vonják a legfontosabb aranyutakat vagy az olyan kereskedelmi csomópontokat, mint Siǧilmāsa volt, ez a sivatagi kikötő és a hatalom megszerzéséért vívott harcok nagy tétje.

Ilyen körülmények között a mágribi társadalomnak modern nemzetté válását nagy mértékben befolyásolták a Földközi-tenger térségének politikai erőviszonyai. A 11. században „az olasz köztársaságok; Pisa, Genova, Amalfi, Velence stb... virágzása, valamint Szicíliaiban a normann hatalom megnövekedése,”¹⁴ mindez csak fokozta Mágrib belső nehézségeit. Úgy látszik azonban, hogy Mágrib a 15. században „veszítette el ellenőrzését az aranyutak fölött. Valóban, már nem volt szükségszerű közvetítő Szudán és Egyiptom között.”¹⁵

Amikor a mamlūk dinasztia 1316-ban meghódítja Kairót és a nubiai keresztény királyságot, lehetőség nyílik arra, hogy „Kelet nagy kereskedelmi központjai... kapcsolatba lépjenek az aranyszállító szudáni királyságokkal a mágribiaki megkerülésével.

Lacoste szerint az igazi törést Mágrib és a Földközi-tenger északi országainak fejlődése között nem a 11. századra kell tenni, mint Gautier hitte, vagyis a hilálida nomádok betörését követő időkre, hanem három évszázaddal későbbre, amikor is az aranyutak Egyiptom fönnhatósága alá kerültek. „A 14. században kitört válság, amely akkor úgy tetszett, hogy nem több, mint az előző évszázadok során felmerült ideiglenes nehézségek újra kiadása,

ma valóságos természete szerint jelentkezik: a válság nem egyszerű ismétlődés volt; hosszas hanyatlási folyamat kezdetét jelenti.” (Lacoste)

De ha feltesszük, hogy a „válság” a 14. században tört ki, és nem a 11. ben, a kérdés akkor is nyitott marad: a magribi társadalom vajon miért nem volt képes arra, hogy a kereskedelemből (arany és egyéb termékek) származó hasznót olyan gazdasági tevékenységbe fektesse be, amely azután anyagi bázisát képezheti a nemzetépítési folyamatnak, ahogyan ez a Földközi-tenger északi partvidékén történt, és ahol a technológiai színvonal a középkorban még nem volt egyértelműen magasabb, mint a Magrib országában?

Nem állítható, hogy ez a kérdés sok marxista szerzőt foglalkoztatott volna. A marxista történészek (és gyakran a nem marxisták is) általában és még a közelmúltban is a középkori Magrib társadalmi struktúráit az európai feudalizmus szerkezetével azonosították.¹⁶ De ha a fogalmakat pontos jelentésük szerint használjuk, a feudalizmus mint „társadalmi típus”, hogy Marx Bloch kifejezésével éljünk,¹⁷ a magribi társadalomtól idegen valóság. Persze vannak helyi despotikus főnökök, parasztok, akiknek társadalmi státusa bizonyos szempontból hasonlít a jobbágysorban élő parasztokéhoz. De ez önmagában még nem elégséges egy feudális társadalmi rendhez, vagy, hogy a marxista kifejezést használjuk, feudális termelési mód létehez. A feudalizmus mint társadalmi rend két alkotóeleme hiányzik a középkori Magrib társadalmából, holott ezek megléte nélkül a feudalizmus elveszíti alapvető jellegzetességét, vagy pontosabban fogalmazva, társadalmi tartalmuk struktúráisan ellentmond a feudalizmusénak. Ez a két elem a következő:

1. A családi szolidaritás mint az egyének számára védelmet nyújtó intézmény igen gyenge a feudális társadalomban, annál erőteljesebb viszont Magrib országában. Marc Bloch szerint „a személyi függőségi viszonyok mintegy pótlékként, a *már nem eléggé hatékony* családszolidaritás kiegészítőjeként¹⁸ léptek be a történelembe... *A rokonság még a korafeudális korban sem jelentett elégséges védelmet* az erőszak légkörében élő egyén számára.¹⁸ Éppen ezért akkori formájában túlságosan bizonytalan és változó körvonalai voltak, s a férfi és női ágon való származás kettőssége túlságosan is kikezdte belülről.¹⁹ Ezért az embereknek más kötelék után kellett nézniük vagy alávetniük magukat.”

2. A másik összetevő a parasztoknak azon lehetősége, hogy – a korabeli hagyomány és katonai technika alapján – saját maguk erejéből katonáká legyenek. Még mindig Marc Bloch könyvéből kiindulva, azt mondhatjuk, „ott, ahol a szabad embert bármikor be lehetett hívni katonai szolgálatra, és akit a felszerelését tekintve semmi sem különböztette meg az elit alakula-

toktól, ott a paraszt könnyen kivonhatta magát a hűbéri fennhatóság alól.” Ez történt Mağrib-ban is, ahol bármelyik paraszt bármely pillanatban katonára lehetett. Míg a feudális Európára inkább a lovag-vazallus viszony csaknem teljes monopóliuma a jellemző, mivel a harcmegőző a gyalogos eddigi helyét átveszi a komoly támadó- és védőfegyverrel felszerelt lovasság... Ezen kívül pedig sokáig kellett tanulniuk, hogy bábni tudjanak a harc közben csataménjükkal, s hogy a nehéz lószerszám dacára ügyesen tudják forgatni a kardot... Ez magyarázza meg, hogy miért folyamodtak a hivatásos harcosokhoz, akiket hagyományosan kiképeztek, és akik elsősorban lovasként szolgáltak.” (Marc Bloch)

Igy már érthető, hogy az európai paraszt megfelelő családi védelem és elégséges anyagi eszközök híján ahhoz, hogy hivatásos harcosként éljen, miért kerül olyan helyzetbe, hogy személyi biztonsága és megélhetési eszközei tekintetében elsősorban olyan hűbéres védelmének függőségében élt, aki elég hatalmas volt, hogy megvédje, s egyúttal kizsákmányolja. Mağrib országaiban a parasztokat családjuk védte, akikben pedig a szolidaritási érzés rendkívül nagy volt. Ezen felül pedig minden férfi, társadalmi helyzetének megváltoztatása nélkül, elmehet harcosnak. Mağrib-ben a ló és a puska nem képezte egy harcos osztály privilégiumát. A mağribi társadalmat a feudalizmussal azonosítani annyit jelent, mint a feudalizmus fogalmát megfosztani minden társadalmi tartalmától. Első pillanatra ez a magatartás érthetetlennek tetszhet olyan szerzők részéről, akik marxistáknak vallják magukat. De e súlyos zavar eredete mindjárt világosabbá válik, ha kiderül, hogy marxista történészek e téves értelmezést olyan területekre alkalmazták, amelyek szintén nem ismerték a szó klasszikus értelmében vett feudalizmust, így Indiára, Vietnámra, Fekete-Afrikára.²⁰ Az igazat megvallva inkább politikai okai voltak annak, hogy az ortodox marxisták 1931 után, amikor is Leningrádban nagy vitát szerveztek az „ázsiai termelési módról” és e fogalom hivatalos elvetéséről, tehát hogy e marxisták minden társadalomban föllelni véltek egy feudális stádiumot, amely a kapitalista szakaszt megelőzte. Sztálin halála, de elsősorban a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. Kongresszusa után kirajzolódnak egy olyan marxista elméleti irányzat körvonalai, amely a nem európai területeken, szinte mindenütt tételez egy prekapitalista, most már azonban nem feudális termelési módot. A marxisták így térnek újból vissza az „ázsiai termelési mód” fogalmához,²¹ egyes szerzők pedig a középkori Mağrib társadalmi berendezkedését minden további nélkül „az ázsiai termelési mód tökéletlen – sic! – formájának”²² nevezik, ami legalább olyan súlyos tévedés, mint azon szerzőké, akik mechanikusan alkalmazták a hűbéri-

ség fogalmát. Ha az ázsiai termelési mód fogalmát nem terjesztjük ki minden olyan prekapitalista társadalmi rendre, amely a hűbériséget mint olyat nem ismerte, ha tehát hűek maradunk Marxhoz, aki szerint a kapitalizmus, a feudalizmus és az ázsiai termelési mód olyan társadalmi rendet jelent, amelynek megvannak a maga külön tulajdonságai, akkor nincs más hátra, mint hogy elvessük az ázsiai termelési mód fogalmának egy olyan társadalomra való alkalmazását, amilyen a Mágribé. Az ázsiai termelési mód fogalmának központi elemét az a szerep teszi, amelyet a központi hatalom játszik a szervezésben, valamint a termelés ellenőrzésében és ahol a termelés alapját gyakran olyan öntözéses mezőgazdaság képezi, amely nem nélkülözheti a helyi közösségek erejét sokszor meghaladó nagy közmunkák elvégzését. Ebben a társadalmi rendszerben a parasztság helyzete, Marx kifejezésével élve, „az általánossá vált rabszolgaságának” felel meg. Márpedig a Mágrib országaiban egészen a gyarmatosításig, az államok soha nem rendelkeztek megfelelő anyagi eszközökkel ahhoz, hogy helyi közösségi szinten irányítsák a gazdaságot, hanem szinte mindig kénytelenek voltak kész ténynek tekinteni azt, hogy a törzsek egy jelentős része megtagadja az adófizetést. Míg az ázsiai termelési módot egyebek között a központi hatalom szilárdságával és e hatalom tevékenységi körének mélységével jellemeztük, a középkori, de még a gyarmatosítást közvetlen megelőző idők mágribi társadalmi rendszerét is inkább a központi hatalom gyöngesége és korlátozott tevékenységi szférája jellemzi.

Vagyis nincs se feudalizmus, se ázsiai termelési mód.²³ De akkor hogyan jellemezhetnénk ezt a mágribi rendszert, amely mivel a gyarmatosítást megelőző időkhöz nem ért át radikális változásokat, képtelennek bizonyult arra, hogy környezete, de különösen a Földközi-tenger északi országainak strukturális és kulturális változásaihoz alkalmazkodjék?

A marxisták – gyakorlatilag egyedül ők vetik fel úgy a kérdéseket, ami elég közel áll a mágribi értelmiség jelentős hányadának problémaérzettségéhez – még ma sem tudnak szabadulni az emberiség fejlődésének általános sémájától és a Marx és Engels által idestova több mint egy évszázada meghatározott termelési mód-elképzeléstől. E magatartás következményeként azok a marxisták, akik joggal vetik el a feudális vagy az ázsiai termelési mód társadalmi modelljének a középkori mágribi társadalomra való vetítését, mintha mindent elkövetnének mégis azért, hogy a mágribi társadalmat „besorolják” a Marx és Engels által kicsit elhamarkodva meghatározott prekapitalista társadalmi módok valamelyikébe. Ezért olvashattuk nemrégiben is, hogy a középkorban Mágrib „katonai demokrácia” volt,²⁴ vagy hogy a gyarmatosítást megelőző időkben Mágrib társadalmi rendszerét az

„archaikus termelési mód” jellemezte.²⁵ E két formula, vagy mondjuk inkább e két nagyon is sebtiben készült öntőforma, amely már több mint százéves, egyesekben azt az illúziót keltheti, hogy rendelkeznek a magribi társadalmi rendszer tudományosan megalapozott ismeretével, viszont távolról sem segíti elő sem a térség hagyományos struktúráinak ismeretére vonatkozó ismereteink elmélyítését, sem annak helyes felmérését, hogy e struktúrák milyen hatással voltak a gyarmatosítás utáni magribi társadalom nemzetépítési folyamatára.

Véleményem szerint a marxista szerzők ezen zavaró irányzatának eredete (amely irányhoz a magrib értelmiség többsége is csatlakozik) abban keresendő, hogy – enyhén szólva – bizalmatlanok az etnológiai kutatásokkal szemben és hogy túlbecsülik a modern szektor szerepét, vagy pontosabban alig érdeklődnek a hagyományos paraszti világ iránt.

A francia etnológusok és az angolszász antropológusok eredményei

Ha a marxista szerzők szívesen vázolják föl a társadalom általános fejlődésének körvonalait, s keresik a „fokokat” és „termelési módokat”, akkor az etnológusok szívesen iktatják ki az idő-tényezőt, s inkább a változásoknak kevésbé kitett kutatási területeket választanak, mivel az a céljuk, hogy az idő eróziójának leginkább ellenálló társadalmi intézményeken és kulturális magatartásokon keresztül rátaláljanak a hagyományos magribi társadalmi rendszer alapstruktúráira. Ha munkahipotézisként elfogadjuk, hogy a nemzetépítést értelmezhetjük úgy is, mint egy nemzetnek definiált meghatározott egészen belül a különböző vidékeket és társadalmi csoportokat elválasztó távolság csökkentésére irányuló folyamatot, akkor valóban különös figyelmet érdemel az etnológusok munkássága. A modernizálódási folyamat által legkevésbé érintett területek tanulmányozásával az etnológusok rekonstruálják számunkra a hagyományos társadalmi rendszer bizonyos alkotóelemeit és segítenek nekünk azon társadalmi szegmentumok nagyságának, földrajzi és társadalmi eloszlásának megismerésében, amelyek viszonylagos marginalitása jelzi, hogy milyen erőfeszítésekre van szükség a társadalmi szegmentumok közötti távolság csökkentéséhez, vagy mondjuk, a nemzetépítési folyamat felgyorsításához.

Közös kultúrkincs

A hagyományos Magrib egyik legjelentősebb sajátága, hogy a Bled Sziba (*balad sibā^c*) gyakorlatilag mindig együtt él a Bled Makhzen-nal (*balad mahzzen*). E két kifejezés a helyi magribi közösségek kétfajta viszonyulását jelöli a gyarmatosítást megelőző központi hatalmaihoz. A Bled Makhzen közösségei beletörődnek, vagy pontosabban képtelenek megtagadni a központi hatalmak hatóságainak (Makhzen) az adófizetést. A peremvidékek vagy a központi hatalom számára nehezen megközelíthető területek képezik a Bled Sziba-t (elszakadó zóna). Általában nem húzható meg pontos határ e két zóna között. A nagy dinasztikiáknak erőszakkal és fortéllyal sikerül jelentősen megkurtítaniuk az elszakadó zónát. De a válságidőszakokban a Bled Makhzen csupán a városokból és e városokhoz igen közeli síkságokból áll. Az elszakadó zóna változtathatatlan magjait a hegyes vidékek adják, Marokkóban az Atlasz és a Rif, Algériában Kabylia és Aurès, valamint a sivatag előtti vidékek, amelyek a nomád törzsek kezében vannak: ezek mozgékonyasága a legjobb biztosíték a központi hatalom bármilyen intézkedésével szemben.

A gyarmatosítás előtti Magrib ezen hármas felosztása városokra, meghódított síkságra és peremvidékekre lényeges elem a magribi nemzetépítés helyi és tartományi sajátosságainak a megértéséhez.

A Bled Sziba (elszakadó zóna) az etnológiai kutatás számára ideális területet biztosít. Városi élet nincs. A külvilággal való kapcsolatok igen gyengék. Az archaikus intézmények a gyarmati hódításkor, de még évekkel később is érintetlenül fennmaradtak. De ezen túlmenően is, ezeken a vidékeken többnyire olyan emberek laknak, akik megőrizték a berber anyanyelvüket és akiknek nem voltak állandó kapcsolataik az arab vagy arabosított lakossággal. Ezért olyan fontos a berber világra vonatkozó etnológiai irodalom és ezért olyan ritkák az arab vagy elarabosított lakossággal foglalkozó etnológiai munkák.

Ezekből az etnológiai munkákból egy másik fontos tény is kiderül, aminek a magribi nemzetépítés szempontjából van jelentősége. A berbereket és arabokat elválasztó partikularizmusok mellett és túl a nomád és a letelepedett parasztság életformája közötti különbségeken, ha szemügyre vesszük Magrib paraszti közösségeinek családi és politikai szervezetét, akkor végső soron azonos strukturális formákkal találkozunk. A nagycsaládban az agnát (apai leszármazás)-csoport túlsúlya vitathatatlan tény. A nemzeti szinten a párhuzamos unokanővérrel (az atyai nagybácsi lányával) való házasság ér-

vényben van, még ha nem tartják is be automatikusan. Mağrib valamennyi paraszti közösségének alapvető politikai egységét az apaági öröklés adja, és ez egyben a nagyobb politikai csoportok strukturális modellje is. A fontos politikai döntéseket a felnőtt férfiak gyűlésen, a jelenlevők egyhangú szavazatával hozzák. Ezen alapszervezeteken túl, a genealógiai modell tudatos vagy öntudatlan manipulációja révén adott esetben lehetőség nyílik ezen egységek felbomlására vagy nagyobb egységekbe való tömörülésükre. A mindennapi életben e strukturális modell neve és megvalósulása vidékenként, csoportonként és a körülményektől függően változik. De a lényeges mégiscsak az, hogy a csoportok partikularizmusán túl létezik egy közös kultúrkincs. Ez a magyarázata annak, hogy még az elszakadó zóna (Bled Sziba) sem kérdőjelezi meg a szultán szellemi főségét és e zóna parasztjai azért nem fizetnek adót, mert megtagadhatják azt, lévén, hogy vidékük a központi hatalomhoz képest marginális.²⁶ Témánk szempontjából egy másik döntő tényező a politikai alapszervezet (apai származás) szintjén érvényben lévő és a gyűléseken egyhangúlag hozott döntések, mivel ez szolgál példaként és hivatkozási pontként az összes többi politikai csoport számára. Ennek a helyzetnek a következményeként nincs törvényes státusa egy kisebbségi politikai magatartásnak, és nincsenek normák egy közösségi főnök utódlási problémájának gyors elintézéséhez, vagyis nem lehet figyelmen kívül hagyni e közösség képviselőinek egyhangú döntését. A közösség fogalmát itt demográfiai nagyságuktól függetlenül, az összes politikai csoporttípus jelölésére használjuk. Jól tudjuk, hogy az apai származáson túl, a politikai csoportok határai igen bizonytalanok és létezésük is alkalmi. Ez rendkívül fontos a mağribi nemzetépítés módjának szempontjából, de nem elhanyagolható általában az egész arab-muszlim világban sem. A politikai alapszervezet, az apai származás és az *umma* (a muszlim közösség) között nincs az arab nyelvben szó egy állandó és stabil politikai egység jelölésére. Így a szó modern értelmében egy nemzethez vagy egy nemzeti államhoz való tartozás érzését két azonosulástípus igencsak megkérdőjelezi:

1. a rokonsági csoporttal való azonosulás;
2. az egész muszlim közösséggel (az *ummával*) való azonosulás.

Mindazonáltal e két pólus (rokonsági csoport és az *umma*) közötti átmenetet képező politikai csoportok a Mağrib országaiban fontos szerepet játszottak. A francia etnológusok kutatásai szerint Kabyliaiban (Algéria)²⁷ és az Atlaszon (Marokkó)²⁸ ezek az átmeneti politikai csoportok és e csoportok berendezkedési módjai felelnek a rendfenntartásért az elszakadó zónákon (Bled Sziba), ahol a helyi közösségekben nincsenek a rendfenntartás-

ra specializálódott intézmények. Elsősorban R. Montagne foglalta rendszerbe az elszakadó zónákon, így a marokkói Atlasz vonatkozásában a helyi politikai élettel kapcsolatos megfigyeléseket, és ezen a vidéken a rendfenntartást azzal magyarázta, hogy a helyi csoportok közötti politikai szövetségek soha nem a véletlen gyümölcsei, hanem bizonyos strukturális rend eredményeként kötődnek: ezért valamely vidék alapszervezetei két liga vagy politikai párt (a *leffek* = *liff*, és a *szofok* = *šaff*) között úgy oszlanak meg, mint a sakktáblán a fekete és fehér kockák. Az elszakadó zónák anarchiája éppen ezért olyan anarchia, amelyet a politikai szövetségek egyensúlya szed rendbe. Minden csoport körül vele egyenlő erejű ellenséges csoportok vannak. A Felső-Atlasz vidékén végzett alapos kutatások²⁹ mindazonáltal nem erősítették meg Montagne hipotézisét. A Szekszáwák vidékén „az azonos egy-séghez tartozó taqbíltok = konföderációk vonatkozásában a sakktábla figuráihoz hasonlóan, egyenként megosztó kiegyensúlyozott dualizmus aligha érzékelhető.”

Egyes vidékeken megvan ez a duális szervezési forma. De nem ez az egyetlen módja a szegmentációnak. Igen gyakori jelenség, hogy a csoportok nagyszámú alcsoportokra oszlanak. Néha három, néha öt csoportra is, mint például bizonyos nagyobb törzsek esetében. Mint Gellner kiemelte,³⁰ „a berberék politikai életére vonatkozó francia kutatást igencsak megbénította a szegmentáris törzsi struktúra fogalmának hiánya.” Az angolszász antropológusok mélyítették el és rendszereztek ezt a régi Durkheim-féle fogalmat.³¹ A szegmentáris társadalmakkal foglalkozó tudomány viszonylat fiatal.³² De nem áll szándékomban, hogy leírjam ezen a helyen e társadalmi szervezeti modell valamennyi szociológiai vonatkozását. Pusztán csak annyit jegyeznek meg, hogy a szegmentáció fogalmával általánosabb választ adhatunk az elszakadó zónákban a rendfenntartás kérdésére, semmint azt R. Montagne felezés-konceptiója (a *leffek*) tette. Ez a magyarázat csak olyan csoportok konfliktusánál érvényes, amelyek két egymással szemben álló ágazat alapegységeit képezik. De a konfliktusok bármely szinten kitörhetnek s bármekkora csoportot mozgósíthatnak. Itt most a szegmentáris szerveződési formának csupán néhány alapelvét szeretnénk kiemelni. Az egyik az, hogy „valamely csoporthoz való hűség és az odatartozás a kérdéses konfliktus és az adott csoport nagyságának a függvénye” (Gellner). Ezt illusztrálja az arab közmondás: „Én a testvéreim ellen, a testvéreim és én az unokatestvéreink ellen, az unokatestvéreink, a testvéreim és én a világ ellen.” A körülmények alakulásától függ, hogy valamely csoport egy intézményessé vált ellenséges helyzetben megmarad-e csoportnak, vagy ideiglenes szövetséget köt s így har-

col egy neki megfelelő csoportosulással. Szegmentáris társadalomban „azonos ágból származó és azonos csoportok szemben állnak egymással, de a közvetlen fölöttük levő egységen belül szövetkeznek és szolidaritást vállalnak egymással; ez a magasabb egység pedig szintén ellenséges viszonyban áll a vele párhuzamos egységgel.”³³ Am témánknál maradva, a szegmentaritás fogalmából azt az alapeszmét szűrhetjük ki, hogy „valamely törzs sejkje nem rendelkezhet semmiféle abszolút hatalommal, mikor egy törzsi szervezet alapelve a szegmentumok közötti szembenállás... A hatalom a törzsi struktúra különböző pontjai között megoszlik, a politikai hatalom pedig pusztán azokra a helyzetekre korlátozódik, amelyekben egy törzs vagy szegmentum csoportként lép föl.”³⁴

A szegmentáris társadalom ezen eszmei modellje milyen mértékben hasonlít a Bled Sziba (elszakadó zóna) gyarmatosítás előtti reális politikai életére? Gellner szerint nagyon is, és bizonyára ebben igaza is van. De ki kell emelnünk, hogy megintcsak ezen elszakadó vidékeken, vagy a rendezett anarchia eme zónáin jelentek meg az Atlasz urai, azon személyek tehát, akiknek despotikus viselkedése volt az egyik ok, ami felbátoríthatta a Magrib egyes vizsgálóit arra, hogy e társadalmakkal kapcsolatban olyan fogalmakat használjanak, mint hűbériség vagy ázsiai termelési mód.

E jelenség megértéséhez figyelembe kell vennünk, hogy egészen a 19. századig az elszakadó zónák szegmentáris szervezete elég hatékonyan bizonyult ahhoz, hogy kétséssé és ingataggá tegye a despotikus főnökök azon kísérlését, hogy hatalmukat megszilárdítsák. Eme becsvágyó személyeket gyakran eltávolították olyan szövetségi változások után, amelyeknek egyetlen céljuk az volt, hogy megakadályozzák egy adott politikai csoport hatalmi monopóliumának kialakulását vagy azt, hogy állandó hatalmat élvezzen a többi csoportok fölött. De a 19. században néhány család a lakosság elég széles rétegére ki tudta terjeszteni hatalmát. Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy ez a despotizmus nem egyéb, mint egyetlen csoport despotizmusa a többi csoporttal szemben, és hogy a despota saját csoportján belül a kohézió fenntartása érdekében „demokrataként” kénytelen viselkedni. „Khomszban, ahonnan származik, az idaw talilt-oknál a nagy Abdel Malek Mtugga pusztán *amghar*, vagyis a főnökök között az első. A mtuggáknál ő a patriarkális központosító. Az alárendelt törzsek egészének vonatkozásában ellentmondást nem tűrő kizsákmányoló és *madri*... Dél-Marokkóban már a nemzetközi élet cselszövényeiben vesz részt. De politikai súlya végeredményben saját *gamā'a*-jának hűségére korlátozódik.”³⁵

Igy tehát a gyarmatosítás előtti Magrib országaiban az Atlasz urai

saját *gamā^c*-ik (az apai származás valamennyi felnőtt férfitagjának gyűlése) ellenőrzése alá tartoztak.

A Bled Sziba meghódítása után a nemzetépítés új lendülete

Alger meghódításakor (1830) Mağrib, Marokkó kivételével, az ottomán birodalom fennhatósága alatt állt. Marokkó csak úgy tudta megőrizni egészen a 20. század elejéig függetlenségét, hogy magába zárkózott, s valamiképpen visszaállította hagyományos intézményeit.

Amikor a 15. század közepén az ottomán birodalom meghódította Algériát és Tuniszt, ez nem járt a két ország hagyományos szervezeteinek radikális megváltozásával. Azt is mondhatjuk, hogy Mağrib országaiban a középkor egészen a 19. századig folytatódott. Mindazonáltal e három ország társadalmi szervezete különbségekről árulkodik. Tunisz a francia gyarmatosítás előtt, akárcsak a római hódoltság alatt Mağrib legmagasabb urbanizációs fokát képviselte, ezen a vidéken találjuk a legkevesebb elszakadó zónát (Bled Sziba). A városi lakosság és a letelepült parasztok közötti kapcsolatok és az árucsereforgalom élénkebb volt Tuniszban, mint Mağrib többi országában. A régi városi családok és a törzsi előkelők részvétele a hatalomban Tuniszban sokkal nagyobbfokú volt, mint Algériában, ahol a törökök úgy viselkedtek, mint az idegenek egy meghódított országban. Ám olyan muszlim idegenek, akiknek van bizonyos rokonságuk az őslakókkal és akik megpróbálják megvédeni az *umma* (muzulmán közösség) ezen részét a katolikus hatalmakkal szemben.

A francia gyarmatosítás előtt már megvoltak a szó modern értelmében vett nemzet alkotóelemei, csak szétszórta. A nemzeti eszme nem egyetlen tengely körül formálódott. A 19. század hatvanas éveiben kialakult helyzetet egy jellemző ténnyel lehet könnyen jellemezni.

Mağrib legjobban urbanizált országában, Tuniszban, ott tehát, ahol a nemzetépítési folyamat a legelőrehaladottabb volt, az akkori bej ellen fellázadt (1864) ország két jelszava rávilágít a lakosság különböző kategóriáinak gondolkodására: a lázadó mozgalom vezetőjét, aki egy hagyományosan elszakadó vidékről (a Felső Steppék) származó paraszt volt, a parasztok megtették az arab bejnek (vagyis a beduinok bejének) szemben a törvényes bej-jel, akit a törökök és a mamlukok (a török családoknál nevelkedett rabszolgák) jelöltek ki.

Bizonyára nem véletlen, hogy a föllázadt parasztok önkéntelenül is az

„arabok beje” kifejezést választották, és nem a sokkal hazafiasabb „tunisiai beje” kifejezést. Ezzel szemben viszont Sfax (Tunisz második legnagyobb városa) fellázadt lakossága a következő jelszót adta ki. Sfax lakosai így fejezték ki a központi hatalommal való szembenállásukat: „Le a bejjel! Éljen az ottomán szultán!” Ez a két jelszó szépen rávilágít arra, hogy a 19. század közepén a Magrib legurbanizáltabb vidékén mennyire inkonzisztens volt a nemzet eszméje. Mit mondhatunk akkor a gyarmatosítás előtti Algériáról vagy Marokkóról, tudván azt, hogy itt hatalmas területek estek ki hagyományosan a központi hatalom fennhatósága alól.

Persze az vitathatatlan, hogy a hagyományos struktúrák felrobbantásával éppen a gyarmatosítás teremtette meg, még ha önkéntelenül és érdekei dacára is, a nemzetépítés új dinamikájához a feltételeket. Az egyik ilyen lépés Algériában a Központi Magrib határainak kijelölése volt, s az, hogy a területet Alger városának arab nevével nevezték el. De a három országban a döntő esemény mégiscsak az volt, hogy a hagyományos elszakadó zónákat (Bled Sziba) a francia gyarmati rendszer politikai-katonai közigazgatás hatalmas gépezetének alárendelték. Ami nem jelenti azt, hogy ezeket a zónákat beépítették volna a modern gazdasági szerkezetbe. De a biztonság megteremtésével, ami még a peremvidékekre is kiterjedt, valamint a különböző tartományokat egybekapcsoló kommunikációs eszközök kifejlesztésével a gyarmatosítók megszüntették a nemzet öntudatra ébredésének gátjait. A három magribi ország függetlensége elnyerése pillanatában a nemzetépítési folyamat alakulása mégsem volt azonos a három országban, holott a gyarmatosítás előtt azonos ütemben haladt.

Ezt két tényező egybekapcsolódása teszi érthetővé:

1. Az országok belső helyzete a gyarmatosítás pillanatában.
2. A gyarmati rendszer stílusa és időtartama a függetlenség kivívásakor.

Algériában, amelyik Magrib első francia gyarmata és leigázása idején (1830) a legkevésbé urbanizált területe, a gyarmatosítás hatása a nemzetépítés folyamatára a legbonyolultabb és a legellentmondástelibb volt. Algéria hivatalosan az egyik francia megye volt. A francia gyarmatosítók itt csaknem otthon érezték magukat. A két másik országban sokkal többet tettek egy modern állam megteremtéséért, itt azonban annál inkább megakadályozták, hogy a nemzetépítési folyamat során nemzet szülessen. Ez a magyarázata annak is, hogy miért tér el annyira az algériai városi elit helyzete a tunisziétól és marokkóiétól. Marokkóban és Tuniszban, amelyek protektorátusok voltak, és nem gyarmatok, a városi elit (a polgárság és kispolgárság) a gyarmatosítók tárgyalópartnerei voltak, még akkor is, ha egy-egy rövid idő-

szakban üldözték is őket. Algériában viszont a városi elit olyan helyzetben volt, hogy vagy az összes fizikai veszéllyel járó marginalitást választja, vagy az asszimilációt, annak minden megaláztatásával együtt. Ezért nem volt Algériában a városi elitnek hitele, ezért nem volt nemzeti párt a függetlenség elnyerésekor (ahogyan Marokkóban ott van az *Istiqlāl*, Tuniszban pedig az *Uj-Dastūr*), és így érthető az is, hogy miért tört ki olyan elemi erővel az algériai forradalom.

Tuniszban, ahol a városi élet sokkal fejlettebb és megállapodottabb, mint Magrib többi részén, a függetlenség kivívása valamiképpen a nemzeti felszabadítási mozgalom érlelődésének megkoronázásaként értelmezhető. Ezt a mozgalmat eleinte a mamlūk elit (az asszimilacionisták) irányították, majd a nemzeti burzsoázia elitje (a hagyománypártiak), végül pedig, 1934-től kezdve a (modernista) kispolgárságból kikerült értelmiségiek.³⁶ Tuniszban a fegyveres harc kirobbanása előtt ez a három irányzat létezett.

Marokkóban a gyarmatosítás rövidsége, valamint az autochton hagyományok tiszteletbentartását hirdető hivatalos ideológia megakadályozta egy olyan nagyszámú, kispolgári származású értelmiségi réteg kialakulását, amilyen Tuniszban volt. A marokkói függetlenség kivívása előtti nemzeti felszabadító mozgalmat a városok hagyományhű polgársága irányította.

A három országban a gyarmatosítók magatartása vidéken sem volt egyforma. A gyarmatosítók leghőbb vágya az volt, hogy a lehető legnagyobb földterületet foglalják el. De a parasztság gyökértelenné válása Algériában volt a legszembetűnőbb.³⁷ Részben ez magyarázza a parasztság tömeges részvételét az algériai forradalomban. Tuniszban a gyarmatosító hatalom csupán a gyarmati hódítás előtt megkezdett mozgás vonalát követte. Marokkóban pedig nem is állt szándékában, hogy módszeresen felborítsa a parasztság hagyományos struktúráit. Sőt, a hagyományos elszakadó területek (Atlasz) parasztságát arra használta fel, hogy az megghiúsítsa a nacionalista városi mozgalmak terveit.

Mégis, Magrib három országában a parasztság és a városi kiváltságos osztályok közötti kapcsolat alakulása folytán vált a nemzeti felszabadító mozgalom visszafordíthatatlanná.

A függetlenség és a szegmentáris struktúrák helyreállítása

Akárcsak a gyarmatosítást megelőzően, e három ország a függetlenség kivívásakor sem volt egyöntetű az országépítés szempontjából. De megma-

radt a 19. századi közös kulturális alap, amely végső soron a muszlim vallásra és a málíkita ritus alig vitatott egyeduralmára épül. De ezen túl is, e három ország egyazon gyarmati rendszer alatt élt, csupán néhány sajtóság különbséget tett meg őket egymástól. De a lényegét tekintve egyazon gyarmati uralomról volt szó.³⁸

Mindazonáltal a három országot elválasztó különbségek is fontosak. Tuniszban gyakorlatilag nincs berber kisebbség. Algériában és Marokkóban a berber lakosság általában a hegyes vidékeken (a régi elszakadó zónákon) lakik. Az arabok és berberiek közötti különbség nem etnikai jellegű, lévén, hogy Magrib vidékén azok többsége, akiket araboknak nevezünk, valójában elarabosodott berberiek. A gyarmatosítás a tömegkommunikációs eszközök terjesztése révén meggyorsította a berberiek elarabosodásának folyamatát. A berber dialektust beszélők, becslések szerint, a lakosság egyötödét teszik ki (e dialektusnak nincs ábécéje). Magrib-ban nincs abban az értelemben berber-probléma, ahogyan Irakban van kurd-probléma. Arra azonban van lehetőség, hogy egyes városi elitek manipulálják a berber lakosságot.

A függetlenség kivívásával a három országban a valóságban megnyílt a lehetősége annak, hogy a hagyományos elszakadó zónákban a hajdani „Szi-ba” megjelenésével újra teret nyerjenek a régi szegmentáris struktúrák. Tuniszban azonban a jelenség (a Ben Youssef vezette mozgalom) nem öltött olyan arányokat és nem volt olyan regionalista jellege, mint Algériában a kabyliai vagy auréli lázadásoknak,³⁹ vagy Marokkóban az Atlasz- vagy a Rif-beli mozgalmaknak.⁴⁰ Noha e lázadások formája fölöttébb hasonlít a régi hagyományos Szibáéra, tartalmuk egészen más. Régen a hagyományos elszakadó zónák parasztjai a központi hatalom beavatkozása ellen lázadt föl. A függetlenség kivívása után, ugyanezen vidékek parasztlázadásainak a fő célkitűzése, hogy felhívja a központi hatalom figyelmét a rossz helyi közigazgatásra és arra, hogy milyen kevés új állást és beruházást létesít a „főnök-állam”.

A szegmentáris struktúrák helyreállítását Tuniszban nagymértékben fékezi egy nagyon régi és az országban mélyen meggyökeresedett politikai párt léte. Az a jelenség, hogy Algériában nincs egy olyan politikai párt, amelyen Tuniszban az *Uj-Dasztūr*, az érthetővé teszi a klánok közötti belviszályokat a függetlenség elnyerése pillanatában (amely harcoknak semmiféle ideológiai alapja nem volt), valamint a hadsereg hatalomátvételét, mivel a hadsereg az egyetlen szervezet, amelynek viszonylag stabil szerkezete van.

Marokkóban az alawita dinasztia hagyományos legitimitása, valamint a szegmentáris struktúráknak egészen a politikai vezető rétegekig hatoló visz-

szállítás⁴¹ meggátolja az intézmények felbomlását és hosszú vagy közép-távon robbanás-kész helyzetet teremti.

A modern politikai hatalommal rendelkező szegmentáris struktúrák visszaállításának jelenségét azzal magyarázhatjuk, hogy a mágribi társadalmakban nincs strukturális egyensúly a néptömegben belül, amelyet úgy szakítottak ki hagyományos környezetéből, hogy közben a modern szektor nem biztosította a számára az új helyzethez való alkalmazkodás eszközeit. A modern típusú gazdasági tevékenység gyümölcseként létrejövő társadalmi rétegződés ilyen helyzetben elveszti értelmét, olykor logikáját is. Nem tudni, ki kit képvisel, hogy kik egy-egy politikai személyiség igazi támaszai vagy igazi ellenségei, akik tíz éve még barátok voltak, öt év óta ellenségek lettek, de akik azért a hagyományos ünnepek alkalmával továbbra is fenntartják a társadalmi érintkezés látszatát.

A függetlenség kivívása után a hagyományos szegmentáris struktúrák visszaállítása nem korlátozódik csupán a politikai életre. A mágribi államok közötti kapcsolatot még mindig a szegmentáris logika határozza meg. Vajon a Nagy Mágrib, hogy a három országban egyaránt használatos kifejezéssel éljünk, a közeljövőben a modern értelemben vett nemzet lesz, nemzeti államok konföderációja, vagy csupán három egyszerű állam?

Jelenleg az a benyomásunk, hogy a kollektív tudatban mindhárom nemzet külön nacionalizmusa eresztette a legmélyebb gyökereket. De az is lehet, hogy ez pusztán optikai csalódás, és hogy csak e három ország kiváltáságos osztályainak ideológiája téveszt meg bennünket. Mindazonáltal azt mondhatjuk, hogy a regionalista érzelmek (helyi szintű) felélesztése és a pánarabság között vannak átmeneti megoldások, és hogy, Mágrib-ban még minden, vagy csaknem minden előfordulhat.

Jegyzetek

1. E. SICARD, *Eléments principaux de constructions nationales*, L'Année Sociologique, Troisième série, Vol. 18 1967, P.U.P. 19.
2. BARRINGTON MOORE Jr. *Social origins and dictatorship and democracy: Lord and peasant in the modern world*, Boston, Beacon Press, 1966.
3. A témával foglalkozó művek kitűnő ismertetését lásd STEIN ROKKAN, *Models and Methods in the Comparative Study of Nation-Building*, Acta Sociologica, 12, 1969. n° 2. A cikk az UNESCO rendezésében megvalósult szimpózium számára készült, és címe: Módszerek és modellek az országépítéssel foglalkozó komparatív tudományban (Gottenburg, 1968. augusztus 28 – szeptember 2).
4. A kollokvium legfontosabb előadásait a *Revue de l'Institut de Sociologie* közölte, Université de Bruxelles, 1967–2/3.

5. A. ABDEL-MALEK, *Sociologie de développement national: problème de conceptualisation*, *Revue de l'Institut de Sociologie*, Université de Bruxelles, 1967–2/3, 259.
6. E. SICARD, *Essai d'analyse sociologique schématique sur la construction nationale algérienne*.
7. E be nem vallott tényezők egyike „a gyarmatosítás emléke és a gyarmatosítás tényének alapvető elfogadása, amely a gyarmatosíthatóság fokozódását eredményezte.” Ez a megfogalmazás élénk tiltakozást váltott ki a kollokvium résztvevői körében.
8. Erre az irányzatra példának lásd A. LAROUÏ könyvét, *L'ideologie arabe contemporaine, Essai critique*, Párizs, Maspéro, 1967. Lásd még Laroui elméletének G. Labica-féle kritikáját, amely a *Revue algérienne des sciences juridiques politiques et économiques*-ban jelent meg, Alger-i Jogi és Közgazdaságtudományi Egyetem, 1967. december, n° 4.
9. Egy másik cikkemben megkíséreltem kicsit közelebbről megvizsgálni a hagyományos magribi állam Ibn Haldún-féle koncepcióját. Vö. Abdel-kader ZGHAL, *La participation de la paysannerie maghrébine à la construction nationale*, *Revue Tunisienne des Sciences sociales*, n° 22, 1970. július.
10. E.F. GAUTIER, *Le passé de l'Afrique du Nord*, Párizs, Payot, 1952.
11. YVES LACOSTE, *Ibn Khaldoun: Naissance de l'histoire du passé au Tiers monde*, Párizs, Maspéro, 1966.
12. J. PONCET, *L'évolution „des genres de vie en Tunisie”. Autour d'une phrase d'Ibn Khaldoun, Les cahiers de Tunisie*, 3–4 negyedév, 1954. n° 7–8. *D'Ibn Khaldoun au sous-développement. Une démystification de l'histoire maghrébine*, *La Pensée*, n° 131, 1967. február. *Le mythe de la catastrophe hilalienne*, *Annales* (Economie, Sociétés, Civilisations), 1967. szeptember – október, n° 5.
13. F. BRAUDEL, *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Párizs, 1959.
M. LOMBARD, *L'or musulman du VIIe au Xe siècle*, *Annales*, 1947.
14. J. PONCET, *Le mythe de la catastrophe hilalienne*, *op. cit.*
15. Y. LACOSTE, *Ibn Khaldoun*, *op. cit.*
16. A. AYACHE, *Le Maroc, Bilan d'une colonisation*, Párizs, Éditions sociales, 1956.
Y. LACOSTE, A. NOUSCHI és A. PRENANT, *L'Algérie, Passé et Présent*, Párizs, Éditions Sociales, 1960.
M. LACHERAF, *L'Algérie, nation et société*, Párizs, Maspéro, 1965.
P. SEBAG, *La Tunisie: Essai de monographie*, Párizs, Éditions sociales, 1951.
17. MARC BLOCH, *La Société féodale*, Párizs, Éditions Albin Michel.
18. Aláhúzás tőlem.
19. Szemben az arab rokonsági rendszerrel, ahol a párhuzamos unokanővérrrel, az atyai nagybácsi lányával kötött házasság van érvényben. Vö. J. CUISINIER, *Le mariage arabe, L'homme*, 1962. május – augusztus.
20. P.A. DANGE, *India from primitive communism to slavery*, Bombay, People's Publishing House, 1949.
J. CHESNEAUX, *Contribution à l'histoire de la Nation vietnamienne*, Párizs, Éditions sociales, 1955.

- J. SURET-CANALE, *Afrique noire*, Párizs, Éditions sociales.
21. E fogalommal és a nem európai területeken való használatával kapcsolatban lásd a Marxista Kutatóközpont kiadványát: *Sur le mode de production asiatique*, Párizs, Éditions sociales, 1969.
 22. R. GALLISSOT, *Essai de définition du mode de production de l'Algérie précoloniale*, *La Pensée*, n° 142. 1968. december.
 23. Meg kell jegyeznünk, hogy KARL WITTFOGEL könyvének, *Le Despotisme oriental*, Párizs, Éditions de Minuit, 1945. francia fordításában található térképek némelyike úgy ábrázolja a Magribot, mintha ez is az ázsiai termelési mód vagy a keleti despotizmus által uralt területek részét képezné. Pedig a Magrib öntözéses mezőgazdasága, akárcsak a középkori Spanyolországé, nem igényel komoly munkálatokat és nem teszi szükségessé az állam állandó beavatkozását.
 24. Y. LACOSTE. *Ibn Khaldun*, *op. cit.*
 25. LUCETTE VALENSI, *Le Maghreb avant la prise d'Alger*. Párizs, Flammarion, 1969.
 26. Ahogyan Mohamed LAHBABI értelmezi a helyzetet, nekem túl idealistának tűnik. Vö. könyvét *Le Gouvernment marocain à l'aube du XXe siècle*, Rabat, Éditions techniques nordafricaines, 1968.
Vö. még Mehdi Ben Barka ezzel kapcsolatos megjegyzéseit Lahbabi könyvének előszavában.
 27. A. HANOTEAUX és A. LETOURNEAUX, *La Kabylie et les coutumes Kabyles*, 3. vol. Párizs, 1872–73.
 28. R. MONTAGNE, *Les Berbères et le Makhzen dans le Sud du Maroc. Essai sur la transformation politique des Berbères sédentaires* (Groupe Chleuh), Párizs, Alcan, 1930.
 29. J. BERQUES, *Structures sociales du Haut Atlas*, Párizs, P. U. F., 1955.
 30. E. GELLNER, *Saints of the Atlas*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1969.
 31. E. DURKHEIM, *De la division du travail social, Étude sur l'organisation des sociétés supérieures*, Párizs, Alcan, 1893.
 32. GELLNER idézett tanulmányán kívül Marokkóról az alábbi műveket lehetne idézni:
 - a. EVANS-PRITCHARD, *Les Nueurs*, Párizs, Éditions Gallimard, 1968. Oxford University Press, 1944.
 - b. IAN GUNNISON, *Baggara Arabs*, Oxford University Press, 1949.
 - c. J. MIDDLETON és D. TAIT, *Tribes without rulers, Studies in African Segmentary systems*, London, Routledge és Kegan Paul, 1958.
 - d. S.M. SALIM, *Marsh Dwellers of the Euphrates Delta*, London, The Athlone Press, 1962.

És tegyük hozzá még J. FAVRET: Magribra vonatkozó tanulmányait.

 - a. *La segmentarité au Maghreb*, *L'homme*, Revue française d'anthropologie, Vol. VI. n° 2, 1966. április–június.
 - b. *Relations de dépendance et manipulation de la violence en Kabylie*, *L'homme*, Revue française d'anthropologie, vol. VIII, n° 4, 1968. október–december.
 33. G. BALANDIER, *Anthropologie politique*, Párizs, P.U.F., collection S.U.P.
 34. EVANS-PRITCHARD, *The Sanusi of Cyrenaica*, Oxford, 1949.
 35. J. BERQUE, *Structures sociales du Haut-Atlas*, *op. cit.*
 36. C.H. MOORE, *Politics in North Africa*, Boston, Little Brown and Co. 1970.

- A. ZGHAL, *Construction nationale et nouvelles classes sociales en Tunisie*, *Revue de L'institut de Sociologie*, Université de Bruxelles, 1967, 2/3.
37. B.P. BOURDIEU, *Le déracinement*, Párizs, Éditions de Minuit.
38. Éppen ezért nem tanulmányozták Líbiát, amelyet éppúgy lehet a Magrib részének tekinteni, mint a Közel-Keletének.
39. J. FAUVET, *Le Traditionalisme par excès de modernisme*, *Archives Européennes de Sociologie*, VIII, 1967.
40. E. GELLNER, *Patterns of Rural Rebellion in Morocco: Tribes as minorities*, *European Journal of Sociology*, Vol. 3, n° 2, 1962.
41. J. WATERBUEY, *The commander of the Faithful, The maroccan political elite. A study of segmental politics*. London, Weidenfeld and Nicolson, 1970.

Horváth Ágnes fordítása

SIMON RÓBERT:

J. WELLHAUSEN AZ ARAB ANTIKVITÁS LEGNAGYOBB TÖRTÉNETÉSZÉ

(A Das arabische Reich und sein Sturz megjelenésének 80. évfordulója
kapcsán)

1. Julius Wellhausen (Hameln, Westphalia, 1844 – Göttingen, 1918) a 19. század német tudományos élet – úttörő tudományos teljesítményei, példamutatóan önkorlátozó sokoldalúsága, tudományos ethosza és az emberi tartása révén – egyik legnagyobb és legeredetibb alakja. Lutheránus lelkész fia volt, s Göttingenben a nagyhatású – az Ó- és Újtestamentum kutatójaként, továbbá nyelvészként W. v. Humboldt és F. Bopp követőjeként föllépő – H. Ewald (1803–1875) tanítványa lett, akinek nagyszabású Izrael története (*Geschichte des Volkes Israel*, 7 kötet, 1843–1875, 1864–1870) megjelenése után vagy három évtizedig alapkönyvnek számított. Wellhausen – minden tanítványi tisztelete dacára – a Bibliakritikának de Wette-től Vatken át Grafig és Kuenenig tartó ragyogó előrehaladásában mesterét „a nagy feltartónak” (*der grosse Aufhalter*) nevezi: „Aki a Vatke-től megfogalmazott kardinális kérdést nyilvánvalóan nem értette meg. Ezt (Izrael népének) Történetében sem tette meg, amiért is annak alapzata a levegőben lebeg. Sem a Pentateuchusról, sem a vele szorosan összefüggő Krónikáról nem tudott semmiféle világos képet kialakítani magának... Hajlama van arra, hogy az Igen és a Nem között holmi kiskapukon kicsusszanjon... A kritika megsínyli a pátoszt.” (1901: 74, 75).

Wellhausen 1872-től a teológia professzora Greifswaldban, ám hamarosan megjelenő kritikái művei miatt tarthatatlan lesz a helyzete a lutheránus konzervativizmus eme fellelegvárában, s ezért 1882-ben lemondott. Erdemes idéznünk a kultuszminiszterhez írt – 1882. ápr. 5-i keltezésű – leveléből: „Teológus lettem, mivel érdekelt a Biblia tudományos tárgyalása, ám lassankint rá kellett jönnöm, hogy egy teológus professzornak az a gyakorlati feladata is van, hogy a hallgatókat az evangélikus egyház szolgálatára felkészítse, és hogy én eme gyakorlati feladatnak nem felelek meg, sőt bármennyire is tartózkodóan viselkedem a magam részéről, hallgatóimat csak annál alkalmatlanabbá teszem tisztük ellátására. Azóta teológiai professzúrámból súlyosan ránehezedik lelkiismeretemre.” (közli: Jepsen 1956: 54). Ezután különböző egyetemeken sémi filológiát ad elő, először mint Privatdozent, majd hamarosan mint professzor. Az állomások: 1882–5, Halle; 1885–1892, Marburg, végül 1892-től Göttingen.

2. Wellhausen három területet művelt: a. az ókori Izrael történetét az Ótestamentum kritikai vizsgálatával; b. az arab „antikvitást”; a 6–7. sz. vallási és politikai történetét, továbbá c. az Újtestamentum exegézisét. E három terület közül – jellemző munkásságát a jelentős összehasonlító vallástörténész, H.H. Schaefer (1896–1957) – „kettőben, az izraelita zsidó és az arab történelem kutatásában, a filológia, a történeti érzék és az ábrázolás mesteri tökélyét – mint azt Mommsen tette volt a római történelem terén – olyan egységben szervesítette, amilyenre sem előtte, sem utána nem talá-

lunk példát. Főművei nem csupán történetírásunk klasszikus teljesítményei közé tartoznak, hanem nyelvünk maradandó értékeihez is.” (1960: 416).

Wellhausen kivételesen nagy formátumát szinte kezdettől fogva elismerték, s számos országban megkezdődött az ún. Graf-Wellhausen-i iskola diadalútja (Németországban pl. H. Holzinger, C. Steuernagel és B. Baentsch kutattak nyomban ennek szellemében, Hollandiában a nagy vallástudós, A. Kuenen már valamivel korábban K.H. Graf – a „wellhausen-i bibliakritika társalkotója” – szellemében munkálkodott, P. Haupt pedig C.A. Briggs-szel és C.C. Torrey-val egyetemben Amerikába plántálták át az új felfogást. Franciaországban E. Reuss, A. Loisy és A. Lods állt Wellhausen oldalára, Angliában pedig olyan jelentős tudósok, mint Robertson Smith, S.R. Driver és T.K. Cheyne biztosították az új „iskola” sikerét. 1901-ben az utóbbi kérésére maga Wellhausen írta az *Encyclopaedia Biblica* „Hexateuchus” cikkét). Az értő kortársak véleményét talán ne is a „szakmabeli” T. Nöldeke (1857–1936) véleményével érzékeltessük, aki elhárítva a nagy iszlámkutató C. Snouch-Hurgronje dicséretét, hogy ő lenne „a jelenkor legnagyobb orientalistája”, Goldziher és Wellhausen tartja valóban zseniális kutatóknak (ZDMG 1931: 281), vagy a nagy bibliakutató és irodalomtörténész H. Gunkel (1862–1932) értő summázatával (Gunkel 1906: 99), hanem „kívülállóként” is talán a wellhausen-i munkásság legkompetensebb megítélője Max Weber szavaival: „Ma minden ótestamentumi munkálkodás – ott is, ahol mégoly messze eltér tőle – J. Wellhausen nagyszabású munkáira támaszkodik (*a Prolegomena zur Geschichte Israels*-re, az *Israelitische und jüdische Geschichte*-re és többi műve közül mindenekelőtt a *Komposition des Hexateuchs* -ra), amelyek felülmúlhatatlan rendszerű tőkélyre vitték és virtuóz módon alkalmazták azokat a módszereket, amelyeket de Wette, Vatke és Graf óta immár soha nem hagytak veszendőbe és Dillmann, Reuss és mások továbbfolytattak.” (Weber 1920, III:2. Anm.).

3. Feladatunk természetesen nem a hebraista Wellhausen bemutatása, ám arabista munkásságának vázolásához is érintetnünk kell röviden azt a sajátos és éles polémia, ami – bibliakritikai és zsidó történeti munkáihoz kapcsolódva – Wellhausen történelemszemlélete, pontosabban Wellhausen vélt vagy valóságos hegelianizmusa ellen irányult. Már 1896-ban „védelmébe veszi” őt B. Baentsch (előadásának jellemző címe: „Geschichtskonstruction oder Wissenschaft”) ellenfelei vádjai ellen, amelyek szerint hegelianus, ill. darwini koncepciók alapján holmi filozófus dilettáns módjára a priori konstrukciókkal dolgozna (Baentsch 1896:1,21). Weber az előbb idézett passzust így folytatja: „A zsidó vallás fejlődésmódjáról kialakított elképzelését leginkább „immanens evolucionizmussal” jellemezhetnénk. A fejlődés menetét – természetesen a nép általános sorsának befolyásával is számolva – a Jahve-vallás saját, belső fejlődéstendenciái határozzák meg.” E felfogás betetőzéseképpen W.F. Albright, az utóbbi idők egyik legjelentősebb ókori Kelet-kutatója így jellemzi Vatke és Wellhausen Biblia-képét: „Az *Ótestamentum* irodalmát három korszakra osztották: korai költészet és mondaanyag, prófétai írárok és törvénykönyvek. Izrael vallása három fejlődési fokozatot képviselt: polidémonizmust, henotheizmust és monotheizmust. Wellhausen számára Izrael teljesen kibontakozott vallása benne rejtett annak korábbi fejlődési fokaiban; szellem és törvény váltotta fel a természetet és az elrendelt normáktól mentes őseredeti szabadságot. Mindez a fejlődés szigorú hegeli dialektikát követett: tézis (a próféták előtti korszak), antitézis (a prófétai ellenhatás), szintézis (a törvény korszaka).” (Albright 1964: 137). Közben a „szakmában” J. Pedersen intézett ennek alapján heves támadást a well-

hauseni „konstrukciók ellen („Vatke eszmetörténetet ír, s közben megvilágítja a forrásokat; Wellhausen meghatározza a forrásokat, s ezáltal eszmetörténetet is lel” 1931: 171), s követeli a kutatás új – a nép életéből kibontott – irányának megkezdését. A kérdés alapos, noha elfogultságtól nem mentes elemzését a teológus L. Perliitt végezte el (1965), aki Wellhausent mint *német* tudóst és teológust igyekszik megvédeni a „hegelianizmus” és a „darwinizmus” vádjától, és sajátos módon Hegel helyett szívesebben hozza Wellhausennel kapcsolatba a különböző irracionalista áramlatokat is („historische Romantik”, Schleiermacher, Nietzsche, stb.) (ld. 1965:200, továbbá 183, 227–8).

Wellhausen viszonyulását a Hegel-tanítvány Vatke-hez jól ismerjük. Ehhez csak néhány adalék. Már 1878-as műve előszavában így nyilatkozik annak művéről: „Vatke könyve a legjelentősebb hozzájárulás, amit csak az ókori Izrael történetében produkáltak.” (1978:4). *Prolegomena*-jában jóval később is így ír: „Vizsgálatom köre tágabb, mint Grafé, és Vatke módszeréhez közelít, akitől, megvallom, én is a legtöbbet és a legjobbat tanultam.” (Világosság, 1977:644). Vatke halála után annak fiához, Theodorhoz írt részvételével ezeket írja: „Senki emberfiától többet, senkitől oly sokat nem tanultam, mint az ön atyjától. Vannak csodálatos árvagyerek, akik a teológiában és az Ótestamentumban öhelyette vitték és viszik a hangot; ám mivel ő maga szenvtelenül szemlélte a dolgot, mi is eképpen kívánjuk felfogni azt. Hegeliánus, vagy nem: egyre-megye nekem – ám az ön atyjának csodálatraméltóan finom érzéke volt a dolgok individualitása iránt.” (idézi Perliitt 1965:152).

Anélkül, hogy belemehetnénk a részletes elemzésbe és bizonyításba, megállapítható, hogy Wellhausen természetesen nem volt hegelianus abban az értelemben, ahogyan Vatke, vagy a tübingeni iskola tagjai voltak. Hegel óriási hatása az egész 19. századi német gondolkodásra (ld. hozzá K. Löwith alapművét: *Von Hegel zu Nietzsche* 1964) éppen abban is megragadható, hogy *közvetlen* hatás, vagy bizonyítható „tanítványi” viszony nélkül is a wellhauseni „immanens evolucionizmus” világlátása, e világlátás vezérgondolatai (a nemzeti-vallási fejlődés kapcsolata egyfelől, az individualitás kibomlása másfelől) *lényegüket tekintve* Hegelre utalnak vissza. Idézzük csak korai munkájának, a *Die Pharisäer und die Sadduceäer* (1874) zseniális elemzését a két jelenség történeti kialakulásáról és lényegéről, ahogy a szadduceusokat politikai szuverénitással bíró *Gemeinwesen*-nek, a farizeusokat politikai szuverénítés nélküli *szektának* jellemzi (ld. 1874:26–43). Egész munkássága ugyanazon alapvető történeti jelenségek különböző egymásután következő *fokozatainak* a genetikus kibontására irányult (ld. saját megfogalmazását, 1906:2–7). Izrael esetében: a szívének kedves „pogánykortól”, a „természetes szervezettől” a próféták etikus monotheizmusán át a papi dogmatizmusig, ami egyúttal megfelel az állami, szerves népélettel jellemezhető Izrael átváltozásának a lélektelen, a törvény betűjét rágó írástudók judaizmusává. Ezeknek a történeti elemzéseknek zseniális korrelatívuma az adekvát forráselemzés. A mélyreható történeti elemzés (az *egész* fejlődés együttlátása) és az adekvát forráskritika – Wellhausenre oly egyedülállóan jellemző egysége – éppen ennek a hegeli-történeti látásmódnak a lényegét fejezi ki.

4. Láthattuk, hogy Wellhausen ótestamentumi és zsidó történeti munkássága éppenséggel nem szűkölködik méltatásokban. Arabisztikai munkásságának mélyreható elemzése azonban még várat magára. E téren néhány vázlatlalt és egy megbízható leltárral rendelkezünk csak. Az előbbiek közül kiemelkedik a kiváló és kiváló elméleti érzék-

kel rendelkező iszlámtudós és gyakorlati politikus, C.H. Becker (1876–1933) – Wellhausen szellemi tanítványa – nekrológja (1918), amelyben találóan vázolja Wellhausennek, mint az „arab birodalom” történetírójának módszerét. Megemlítendőek továbbá H.H. Schaeder szellemtörténeti megjegyzései (1960: 416–420) és J. Fück – Wellhausen „nemzet-állam” posztulátumát föltehetően jogosan, európacentrizmusát nyilvánvalóan gójtalanul hangsúlyozó (gondoljunk csak a még organikus zsidóság, vagy a törzsi arabság szinte lírikus dicséretére!) – utalásai (1962:309). Arabisztikai munkásságának leltározása Fücknek köszönhető (1955:223–5).

Az arabsággal eredetileg azzal a szándékkal foglalkozott, hogy „megismerje azt a vadoncot, amelyre a papok és a próféták a Tóra oltóvesszejét ráoltották” (1882:5), vagyis hogy Izrael ama legkorábbi korszakát megvilágítsa, amelyet a Deuteronomium és főleg a Papi kódex már-már felismerhetetlenül bevont. Később természetesen már önmagáért is érdekelte a tárgy, noha előszeretettel hasonlította össze a két fejlődést. Mély rokonszenvvel közeledett az arabsághoz, legalábbis annak korai korszakához (iszlámelőtti kor: 1887; a muhammadi iszlám problematikája: 1882: Wāqidi mint alapforrás rövidített német fordítása; 1889, a *Skizzen und Vorarbeiten* 4. füzeté: Muhammad medinai korszakának történeti problematikája; a Muhammad halála után kialakuló arab impérium történeti és vallási-politikai problematikája: 1899, *Skizzen und Vorarbeiten* VI: a kor történeti szintéziséhez alapvető zseniális forráskritikai előmunkát; 1901a: a kora iszlám vallási-politikai „pártjainak” a kialakulása és jellege, s mindezeket az előmunkálatokat szintézisbe foglaló opus magnum, a *Das arabische Reich und sein Sturz* 1902, amelynek – a kialakuló arab impérium gazdasági és társadalmi viszonyait olyan mélyrehatóan elemző – ötödik fejezetét fordítottuk le: (166–194).

Az omajjádi kalifátus korszakának kedvelése és oly nagy szeretettel történő ábrázolása lényegében Wellhausennek azon értékítéleteiből adódott, amelyeket a zsidó történelem ábrázolásából is ismerünk. E korszak egyesítette az állam szuverenitással rendelkező politikai közösséget és a morális – egyéni felelősségre épülő – vallásosságot (éppen e mozzanatok széthullása miatt nem szerette az 'abbasida kort). E ritka konstellációt így jellemzi: „Az iszlám politikai közössége a vallásból sarjadt. Muhammad megterése csaknem egybeesett apostoli elhivatottságával... Hamarosan egy kis közösséget alapított Mekkában. E közösséget bensőleg a láthatatlan Egy istenben, a világ teremtetésében és a lélek bírójában való hit tartotta össze, s az ebből fakadó morál, hogy csak néki és senki más úrnak ne szolgáljanak, önnön lelküket, s ne a világot nyerjék meg, s iparkodásuk tárgya a jog és a könyörületesség, s ne a földi javak legyenek. A monotheizmus a Korán legrégebbi szuráiban teljességgel morálisan jelentkezik, nem kisebb nyomatékkal, mint Ámosnál, vagy a Hegyi beszédben. A teremtről való gondolkodás nyomban felidézi a halál után az előtte tanúsítandó személyes felelősség gondolatát. A teremtetés teljesen áthatja a lelket, s akarata megtételére is ösztönöz, nem pusztán az akaratában való megnyugvásra. Az eredeti iszlám egyáltalában nem fatalizmus a szó közönséges értelmében, s istene nem az abszolútum, vagyis egy vallási semmi. Mindenható voltával inkább a morál, az igazságosság fonódik szorosan össze.” (1902:1). Eme szavaknál nyomban eszünkbe jut a farizeus betűragó törvényt felváltó, egyéni felelősséget hirdető jézusi küldetés lelkesült dicsérete Wellhausentől (1884 bef. rész; 1894: 358–371).

A különböző vallási-politikai „pártokat” is annak megfelelően jellemzi, hogy azok mennyire gyökereznek, vagy térnek el e ritka egységtől. Így az 'Alī és Mu'āwīya konfliktusa során kialakuló hāriǧitákat így jellemzi: „A hāriǧiták tehát, mint nevük is

utal erre, kifejezetten forradalmi párt, még pedig egy hitbuzgó forradalmi párt. Nem az arabságból sarjadtak, hanem az iszlámból, s a muszlim hitbuzgóság virtuózaihoz, a (Korán)recitálókhoz úgy viszonyulnak formálisan, mint a zsidó zélóták a farizeusokhoz. Valójában persze az a különbség köztük, hogy a zélóták a hazáért harcoltak, míg a *hāriġiták* az istenért (1910a:13). A *hāriġiták* tehát a theokrácia szükségképpen politikailag fellépő szélsőséges képviselői voltak. Az ugyanakkor kialakuló *šīʿa* ezzel szemben a próféta körül már kialakuló, s az első két kalifa (Abū Bakr és ʿUmar) uralkodását nagyon is jellemző „islamischer Verdienstadel” képviselői voltak, tehát a theokrácia, egyféle hitbéli régiségük, a prófétahoz való közelségük által „nemességre” szert tett legitimációs vonulat „pártja”, amelyet létében fenyegetett annak az iszlámelőtti, pogány hagyományokkal rendelkező plutokrata nemességnek a hatalomrajutása, amelynek képviselője Muḥawīya volt (i.m.:56). Ám, folytatja Wellhausen, azzal, hogy a *šīʿa* az elnyomott néprétegekkel szövetkezett, továbbá elfogadta a próféta-uralkodó eszméjét, elszakadt a régi, eredeti iszlám talajától, s az eredeti arab-muszlim mozgalom iráni, ill. zsidó elemeket szívott föl magába (i.m.: 89, 91–2).

5. Ami a lefordított részt illeti, ahhoz röviden csak annyit fűzök hozzá, hogy főleg D.C. Dennett kutatásai (1950) több ponton lényegesen módosították Wellhausen kutatásait (kezdettől bizonyítható a *capitation-ġizya*- és a *iugatio* – *hāraġ* – megléte, továbbá vidékenként a helyi – korábbi gyakorlatból átvett – uzus és a hódítás során kialakult feltételek teljesen kizárják az egységes kincstári gyakorlat, stb. feltételezését), továbbá a H.A.R. Gibb által elemzett – Wellhausentől még nem ismert – fontos arab forrás (az a.H. 214/i.sz. 829-ben meghalt Ibn ʿAbd al-Hakam: *Sira ʿUmar b. ʿAbd al-ʿAzīz*, al-Qāhira 1346/1927, 93–100) megőrizte II. ʿUmar-nak az egyes kormányzókhoz – adóösszeírás végett – elküldött leiratát, amelyből kiderül, hogy valóban elrendelte az áttért nem-arab muszlimok (*mawālī*) muszlimokkal való jogegyenlősítését, továbbá nem csak a *hāraġ*-földek, de a *šawāfi*-földek, elidegeníthetetlenlenségét is, stb. (Gibb 1955:1–16). Egyébként a nagy művészi erővel, mély rokonszenvel és zseniális történeti érzéssel megfestett kép lényegében ma is érvényes.

Bibliográfia

- Albright, W.F. (1964): *History, Archeology and Christian Humanism*.
 Baentsch, B. (1896): *Geschichtsconstruction oder Wissenschaft*, Halle.
 Becker, C.H. (1918): *Julius Wellhausen, Der Islam*, Bd. IX: 95–9.
 Boschwitz, F. (1938): *Julius Wellhausen. Motive und Maßstäbe seiner Geschichtsschreibung*. Diss. phil. Marburg.
 Dennett, D.C. (1938): *Conversion and the Poll Tax in Early Islam*, Cambridge, Mass., Harvard Historical Monographs 22.
 Fück, J. (1955): *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, Leipzig, O. Harrasowitz.
 Fück, J. (1962): *Islam as an Historical Problem in European Historiography since 1800*, in: *Historians of the Middle East*, ed. by B. Lewis-D.J. Holt, London, Oxford Univ. Press: 303–314.
 Gibb, H.A.R.: *The fiscal rescript of ʿUmar II*: Arabica II: 1–16.

- Gunkel, H. (1906): *Die israelitische Literatur*. in: *Die Kultur der Gegenwart*. T.I. Abt. VII. Berlin–Leipzig: 51–102.
- Jepsen, A. (1956): *Wellhausen in Greifswald*, Festschrift z. 500. Jahrfeier d. Univ. Greifswald, II:47–56.
- Pedersen, J. (1931): *Die Auffassung vom Alten Testament*: ZAW: 161–181.
- Perlitt, L. (1965): *Vatke und Wellhausen, Geschichtsphilosophische und Voraussetzungen und historiographische Motive für die Darstellung der Religion und Geschichte Israels durch W. Vatke und J. Wellhausen*, Berlin, A. Töpelmann.
- Schaefer, H.H. (1960): *Die Orientforschung und das abendländische Geschichtsbild*, in: *Der Mensch in Orient und Okzident. Grundzüge einer eurasiatischen Geschichte*, München, R. Piper: 397–423.
- Weber, M. (1920): *Das antike Judentum*, in: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Bd. III, Tübingen, J.C.B. Mohr (1971⁵).
- Wellhausen, J. (1874): *Die Pharisäer und die Sadduzäer. Eine Untersuchung zur inneren jüdischen Geschichte*, Greifswald, L. Bamberg.
- Wellhausen, J. (1878): *Geschichte Israels*, 1. Bd., Berlin.
- Wellhausen, J. (1878a): Bleck, Fr.: *Einleitung in das Alte Testament*, 4. Aufl. bearbeitet von J. Wellhausen, Berlin.
- Wellhausen, J. (1882): *Muhammed in Medina, das ist Vakidi's Kitab alMaghazi in verkürzter deutscher Wiedergabe*, Berlin.
- Wellhausen, J. (1883): *Prolegomena zur Geschichte Israels (Zweite Ausgabe der Geschichte Israels, Bd.1.)*, Berlin.
- Wellhausen, J. (1884): *Abriss der Geschichte Israels und Juda's (Skizzen und Vorarbeiten*, 1. Heft: 3–102, Berlin). Ennek a munkának van egy (az Encyclopaedia Britannica 9. kiadásának, XIII. k.-ben, 1880-ban megjelent első változatán alapuló) magyar fordítása: *Izráel népének története. Jeruzsálem pusztulásáig*, Ford. Kardos Albert, Budapest, Athéneum, 1996, 1892².
- Wellhausen, J. (1894): *Israelitische und jüdische Geschichte*, Berlin.
- Wellhausen, J. (1887): *Reste arabischen Heidentums (Skizzen und Vorarbeiten*, 3. Heft), Berlin.
- Wellhausen, J. (1889): *Skizzen und Vorarbeiten*, Heft 4. (Medina vorm Islam, Muhammeds Gemeindeordnung von Medina; Schreiben Muhammeds und der Gesandtschaften), Berlin.
- Wellhausen, J. (1899): *Skizzen und Vorarbeiten*, Heft 6. (*Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islams*), Berlin.
- Wellhausen, J. (1901): *Heinrich Ewald*. Festschrift zur Feier des 150 jährigen Bestehens der königl. Ges. der Wiss. zu Göttingen, Berlin: 61–88.
- Wellhausen, J. (1901): *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam*: AGWG NF. V. Nr. 2.
- Wellhausen, J. (1902): *Das arabische Reich und sein Sturz*, Berlin.
- Wellhausen, J. (1906): *Israelitisch-jüdische Religion*, in: *Die Kultur der Gegenwart*, Teil I, Abt. IV. Berlin–Leipzig.

II. ʿUMAR ÉS A MAWĀLĪ

1. II. ʿUmar az Egyiptomot hosszú ideig kormányzó ʿAbd al-ʿAziz b. Marwān-nak volt a fia. Anyai részről – s erre nagy súlyt vetett – I. ʿUmartól származott. Medinában született, még Yazid idején (Tab. 1361), s ifjúsága nagyrészt ott töltötte el. A próféta városának hagyományain nevelkedett. Atyja halála után (a.H. 84, vagy 85) i.sz. 703, vagy 704) ʿAbd al-Malik Damaszkuszba hívta, és hozzáadta a leányát feleségül. I. Walīd Hīgāz helytartója gyanánt Medinába küldte; célja az volt, hogy elődei rossz emlékét eltörölje, s a medinaikat kiengesztelje. Közeli kapcsolatba lépett az ott virágzó írástudó körök és hagyománytudomány mestereivel és nem ütközött meg azon, hogy azok az omajjádák kormányzás – nevezetesen al-Haǧǧāǧ – gyakorlatában nem kevés kivetnivalót találtak. Ennek az lett a következménye, hogy az ʿirāqi forradalmárok Hīgāzban kerestek menedéket. Ez természetesen nem tetszett Haǧǧāǧnak. Nyomására visszahívták ʿUmart Medinából. Emiatt azonban nem lett kegyvesztett, hiszen Walīd sógora volt, aki is fölöttébb kedvelte őt. Sulaymān is hasonló nagyrabecsüléssel övezte őt.

Az iszlám, mint láttuk, egyre mélyebb gyökereket eresztett az uralkodó családban: Muʿāwīya, ʿAbd al-Malik, Walīd, Sulaymān ennyiben emelkedő sort mutatnak – e sor végén áll ʿUmar. Az ő jámborsága azonban nem hasonlítható elődjeiéhez; vallásos buzgalma teljesen másképpen hatotta át az ő életét, s határozta meg nyilvános tevékenységét. Sulaymān egy kéjenc korhely volt, ʿUmar csaknem aszkéta. Az előbbinek az uralom az élvezet korlátlan eszközét jelentette, az utóbbira súlyos felelősséget rótt. Bármit tett, szembe elött (Allah) ítélete lebegett, és örökké attól félt, hogy isten követelményeinek nem felel meg.

A hódító háborúk nem voltak ínyére: jól tudta, hogy azokat nem az istenért, hanem a zsákmány végett folytatták. Mégis, nem vehető biztosra az, hogy a muszlim sereget ő vezette volna először vissza Konstantinápoly alól. Elvi okokból nem vethetett véget a császár elleni szent háborúnak. Az előretolt katonai állomások mindazonáltal földadta, és a csapatokat hátrébb összpontosította. Szívesen feladta volna Transzoxániát is, ha az iszlám néhány városban nem vert volna már szilárd gyökeret. Ám legalább megtiltotta azt, hogy a határok tovább terjedjenek.¹ Figyelme főképpen a bepolitikára irányult. Vele egy másféle és sokkal jelentősebb fordulat következett be, mint ami Sulaymān és Walīd között történt.

A legfontosabb hivatalnoki helyeket kicserélte. A számára ellenszenves Yazīd b. Muhallabot adófogsággal sújtotta, mivel a Káspi-tenger melléki zsákmány ötödét nem volt képes kifizetni – e zsákmány összegét, kérkedve, túlságosan magasan adta meg. Hurāsān élére Ğarrāh b. ʿAbd ar-Rahmān al-Hakamī került, Bašra-ba ʿAdī b. Artāt al-Fazāri, Kūfa-ba ʿAbd al-Hamīd b. ʿAbd ar-Rahmān al-Qurašī, aki I. ʿUmar családjából származott; Mezopotámiába ʿUmar b. Hubayra al-Fazāri ment, Indiába Qutayba egyik testvére: ʿAmr b. Muslim. Ğarrāh (Tab. 1354) és ʿAmr: Haǧǧāǧ iskolájából kerültek ki, ʿAdī és Hubayra pedig qaysiták voltak. Ám ezeket az embereket nem azért nevezte ki, mert elődjeivel szemben pártot akartak cserélni, nem is a qaysiták és Haǧǧāǧ iránti elő-

szeretettől, hanem mert derék és igazságos embereknek tartotta őket (Tab. 1383,3). Andaluszia kormányzójának Samḥ b. Malik al-Hawlānī-t, egy jemenit nevezett ki, Afrikába Ismā'īl b. 'Abd Allāh-ot küldte, mivel tudta, hogy nem hajlanak egyik párthoz sem, s van bennük együttérzés az elnyomottak iránt. Ám nem elégedett meg azzal, hogy kiválassza a neki alkalmasnak tetsző személyeket, hanem csupán akkor hagyta őket kormányozni tetszésük szerint, ha a szükséges pénzt beszolgáltatták. Minden téren magát érezte felelősnek. Nem a hatalom gyarapítását, hanem a jog helyreállítását érezte a legfontosabbnak. Vele jutottak befolyáshoz az írástudósok – ez a kormánytól független és eladdig meglehetősen ellenséges vallásjogi párt. Valószínűleg ezzel függ össze az, hogy a qādī, a bíró, az ő idején tett szert önállóbb és fontosabb pozícióra. A ḥurāsāni 'Uqba b. Zur'a-hoz intézett levelében a kormányzás oszlopai gyanánt a következőket jelöli meg: 1. A wālī-t, a végrehajtóhatalom birtokosát, 2. a bírót, 3. az adótsíztviselőt, 4. a kalifát. A híres Ḥasan az ő idejében volt qādī Baṣra-ban, 'Amir aṣ-Ša' b. 'Abī pedig Kūfa-ban. Abū Zinād, a jogtudóst ő adta irnoknak 'Abd al-Hamīd helytartó mellé.

A muszlim birodalomban a tartományok kormányzása azok pénzügyi kiaknázását célozta, s ennek a reformja állt II. 'Umar törekvéseinek a homlokterében. Ám az adózás területén foganatosított intézkedéseit illetően nem egykönnyen vergődünk zöldágra. Azokat az elképzeléseket ugyanis, amelyeket Alfred von Kremer vázolt föl, August Müller pedig átvett, nyilvánvaló tévedések jellemzik.

Kremer és Müller szerint II. 'Umar adóreformjai bevezetésére csupán valami ideális repristinatio szándéka indította volna. Az első 'Umar lett volna a példaképe, az ő rendszeréhez szándékozott volna visszatérni, s azokat a torzulásokat szerette volna megszüntetni, amelyek az addigi omajjádi uralkodók és hivatalnokok hibájából eredtek volna. Eképpen adódik egy előzetes kérdés, nevezetesen minő is volt az a példa, amit ő le akart másolni. Különösen két rendelkezést kell szemügyre vennünk, amiket az első 'Umar vezetnek vissza. Nem engedte volna meg, hogy az arabok földbirtokot szerezzenek a meghódított tartományokban; továbbá elrendelte volna, hogy az alattvalók, vagyis az alávetett nem-arabok áttérése esetén csupán a fejadótól szabadulnának meg az újonnan áttérték, a földadó azonban a földhöz kötve megmaradna. A valóságban azonban sem az egyiket, sem a másikat nem rendelte el.

Isten és jog szerint tulajdonképpen az egész meghódított földet szét kellett volna osztani az arab harcosok között, akiket az a zsákmányjog alapján megilletett. Gyakorlati okokból azonban felosztatlanul maradt, s vagy a kincstár, vagy a muszlimok földje lett. A kincstárra, vagy az uralkodóra szálltak át azok a birtokok, amelyeket régi birtokosaik elhagytak és harc nélkül szereztek meg, vagyis: a dinasztia, a nemesség és a holt-kéz – pl. a posta és a tűzkultusz templomainak – földbirtokai; ezek a koronauradalmak (šawāfi) főként abban a tartományban voltak nagy kiterjedésűek, amely a pénzügyek terén a leginkább jött számításba,³ vagyis Irāqban (Sawād). Amit viszont az arab harcosok szereztek meg harccal, azt olybá tekintették mint a muszlimok köztulajdonát. Ez utóbbit adó fejében az alávetettek birtokában hagyták. Az adót pedig tulajdonképpen évenként mint járadékot kellett volna szétosztani a tőke jogos tulajdonosainak. Ám az állam erre is rátette a kezét és a muszlim harcosoknak – tetszése szerint – csupán meghatározott penziókat fizetett. Ezáltal elmosódott a különbség a korona- és az adóbirtok között: a bevételek mindkettőből egyképpen az államkasszába folytak. Ez a fejlődés a nagy hódítások időszakában zajlott le – I. 'Umar utólag vezette, vagy

legitimizálta azt. Olyan messze azonban nem ment, hogy az adóköteles földön nem engedett volna meg egyáltalán igazi földmagántulajdont. Az arabok számára a tartományokban soha nem létezett valamiféle általános földbirtok-típus.⁴ Magához a prófétahoz hasonlóan utódai – s e téren Abu Bakr és Umar sem voltak kivételek – szabadon rendelkeztek az állami tulajdonnal, s különböző részeket (qatā'i) ajándékoztak abból különböző érdemes és előkelő férfiaknak nem hűbér, hanem allodium gyanánt: Alī, Talha és Zubayr ennek következtében nagy gazdagságra tettek szert.^{4a} A táborvárosokban (mušūr) továbbá természetesen minden arab harcos földbirtokos volt – a környező falvakban nemcsak házuk és gazdasági udvaruk, hanem földbirtokuk is volt. I. Umar uralkodása idején persze elsősorban harcra és zsákmányra gondoltak. Az azt követő nyugodtalmasabb időkben azonban más szelek fújtak; a föld és a birtok szerzésére irányuló hajlandóság már a pogány korban feltámadt bennük, s ezt Mohamed és az iszlám nem elnyomta, hanem éppenséggel pártolta, s a hódító háborúk során vitathatatlan szerepet játszott. Ama régi jog, mely szerint a már elfoglalt föld annak a tulajdonosba megy át, aki azt megműveli, nemcsak Arábiában volt érvényben, hanem a tartományokban is, ahol derekasan éltek is ezzel a joggal. Ám a földszerező mohóság az alávetett parasztok adóköteles földjeit sem kímélte – ezek gyakorta kerültek adás-vétel útján, vagy fondorlatosabb módon az arab urak birtokába. Sehol nincs nyoma annak, hogy a törvényhozás eleve meggátolta volna őket ebben. I. Umarnak semmi indoka nem volt, hogy fellépjen egy olyan folyamattal szemben, amely éppen csak hogy elkezdődött az ő idejében és egyáltalában nem vezetett még káros következményekhez.

Éppoly kevésbé hozta szó I. Umar azt a szabályt, hogy a harag a földhöz köthetik, s egyre megy, hogy a birtokos muszlim, avagy nem, s az áttérés az iszlámra csupán a ğizya-tól mentesít, mivel ez mint fejadó a rendi hovatartozás szerint igazodik, s a muszlimmal ellentétben az alávetett személyes megkülönböztető jegye lenne. Eredetileg mindkettő egyformán adót jelentett, amelyet a szolgálknak kellett fizetniük a theokrácia polgárainak, a birodalom gyermekeinek (Máté, 17, 25); ez utóbbiak sem személyük, sem megművelt földjeik után nem adóztak, hanem csupán aratásuk tizedét szolgáltatták be, ám nem az embereknek, hanem az istennek. Ismeretlen volt az a gondolat, hogy csupán a személyre nehezedő adó lenne a muszlim számára szégyenletes, a földbirtokot sújtó adókötelezettség pedig nem. A régebbi nyelvhasználatban nem is tettek különbséget a harag és a ğizya között, mindkettőt ugyanazt: vagyis a nem-muszlimok adóját jelentette. Gyakran esik szó a föld ğizya-járól, ám nem ritkábban egy személy harag-járól.⁵ Az araboknak különösen abban az esetben számított édeskeveset, hogy az egyes adókötelesek milyen címen teremtik elő a maguk hányadát, ha az adót szigorúan megállapított átalányösszegként rótták ki az egymás iránt felelősséggel tartozó közösségre – ami kezdetben, úgy látszik, inkább szabály, mint kivétel volt.

Az eredeti gyakorlat tehát az volt, hogy az iszlám minden adókötelezettségtől mentesített, és egy harag-föld adómentes lett, ha egy muszlim szerezte meg,⁶ vagy a nem-arab birtokos muszlim lett. Emiatt azonban éppúgy előnyös volt az, ha az arabok a parasztokat a földhöz kötötték, mint az, ha az adófizetők áttértek az iszlámra. Mindkét esetben elmosódott a különbség a rendek és birtoktípusok között, ami I. Umar pénzügyi rendszerének előfeltétele volt; így aztán nehézségek és visszás állapotok adódtak. Ha az adó az iszlámra való áttérés révén kiesett hozzájárulások miatt mérséklődött, úgy annak az államkassza látta kárát. Ha viszont az adóátalányt a régi összegben hájtották be továbbra is, akkor az áttérés miatt kisebb adóteherviselésre képes közösség

terhe súlyosbodott. Az sem volt előnyös, ha az újonnan áttértek – s ez volt a nagyon is szokványos és sokszor előforduló gyakorlat – cserben hagyták közösségüket és földjüket és áttelepültek az arab városokba. Ezáltal a földeken megcsappant a munkaerő, úgyhogy egyes területeket a parlagosodás veszélye fenyegetett. A városba való özönlést azonban nem nézték jó szemmel. Kűfában és Baszrában – e viszonyokat illetően Iráqról vannak a legjobb, úgyszólván a kizárólagos értesüléseink – már különben is elegendő új-muszlim, vagy mawlā (t.sz.- mawālī) találatott: ezek eredetileg többnyire iráni eredetű szabadonbocsájtott hadifoglyok voltak. Középütt álltak az arab urak és a nem-arab alattvalók között, nem fizettek sem föld-, sem fejadót, ám nem vették fel őket a muqātila (=harcosok) dīwān-jába (= jegyzékébe), s nem kaptak penziót, noha háború esetén korábbi uraik kíséretében harcoltak, akik iránt morálisan mindenféle szolgálattal tartoztak. Eme köztes helyzetük természetszerűleg nem elégítette ki őket; az iszlám igényessé tette őket. Céljuk a teljes egyenjogúság volt. Felkelésük Muhtār vezetésével megmutatta, hogy minő veszedelem fenyegeti részükről az arab birodalmat. E felkelést persze vérbe fojtották. Ám a rést, amit a kard soraikból kihasított, könnyen betapasztották ismét a falvakból és a vidéki városokból elvándorló új-muszlimok, akik noha talán békésebb érzületűek voltak, rendki érdekeik azonban nem változtak. Az is rést ütött I. ^CUmar rendszerébe, hogy a katonai városok és az igazgatási székhelyek igen hamar elvesztették sajátosan arab jellegüket.

I. ^CUmarnak eme kezdetleges és csupán kontúrokra szorítkozó közigazgatási rendszere olyan fejlődésnek adott teret, amely e rendszer fölszámolásával fenyegetett, amit azonban e kalifa nem látott előre. A kárhozatos jelenségek az ő idején még nem voltak szembetűnőek; az arabok szerzési hajlandósága akkoriban még általában másfelé irányult, nem falusi javak és nagybirtokok felé; az adóköteles nem-arabok még nem tértek át olyan arányokban az iszlámra, hogy az államkassza ezt megsínylette volna, amelyet akkoriban a soha el nem apadó zsákmány csurig megtöltött, s e kasszának még messze nem kellett olyan igényeket kielégítenie mint később. A következő nemzedékben, tehát az Omajjádák idején, mindez másképpen alakult. A hagyomány szerint első ízben Haggāg szánta el magát, hogy beleavatkozzon a kialakult gyakorlatba, elhárítandó azokat a károkat, amelyeket e gyakorlat a kincstárnak okozott. Azokat az arabokat, akik harāġ-földön földbirtokot szereztek, nem mentesítette a harāġ-tól, azoktól, pedig akik korábban mentességet élveztek, újra megkövetelte annak fizetését. Hasonlóképpen bánt az újonnan áttértekkel is adókötelezettségüket illetően, amennyiben a falujukban maradtak és megtartották földjeiket. A hīra-t pedig – az iszlám és az arab uralom székhelyeire történő bevándorlást – megtiltotta nekik; alkalmankint pedig erőszakkal telepítette vissza őket szülőhelyükre. Eljárása új volt, s nem felelt meg annak ami eladig általánosan elismerve jogosnak számított és az érintett arabok és mawlák egyhangú felhőrdülését váltotta ki mint olyasmi, ami az iszlámot sárba tiporja. Ám ő jöttányit sem engedett emiatt.

II. ^CUmar gondolkodásmódja arra készítette, hogy más utat próbáljon ki. A célt illetően persze nem sokat különbözött. Haggāg-tól; csupán oly módon kívánta azt elérni, hogy az ne ütközzék a muszlim jogtudatba. A régi gyakorlatra való tekintettel meghagyta tehát, hogy sem fej-, sem földadót nem kell fizetnie a muszlimnak, lett légyen az első, vagy másodrendű, tehát akár arab, akár mawlā. Ám – következtetett a történeti múltból, bizonyára a medinai írástudókkal egyetértésben – az állami bevételek csökkenését elkerülendő: a harāġ-földnek elsősorban a muszlimok köztulajdonának kell len-

nie, másodsorban pedig az érintett közösségek közös birtokának kell tekinteni, amelyeknek a muszlimok adó fejében haszonélvezetre átengedték, hogy tehát nem szabad részeket elvenni abból az összesség rovására, s nem lehet a muszlim birtokba való átmenet révén adómentes magántulajdon. Ennek megfelelően elrendelte, hogy a.H.100/i.sz. 718–9-től tilos a *ḥarāğ*-föld eladása arabnak, vagy muszlimnak, anélkül azonban, hogy e tilalmat visszamenőleg is érvényesítette volna. Amennyiben egy adóköteles földbirtokos áttér az iszlámra, akkor – a kalifa föltehető rendelkezése értelmében – birtoka a faluközösséget illeti. A birtokos ebben az esetben mintegy haszonbérliőként ott maradhatott – a földbér különbözött az adótól. Ám – s ezt *Ḥağğāğ* nem akarta megengedni – felkerekedhetett a városba is, s bizonynal ez volt a tipikus. Arra azonban nem lehet egyértelmű választ adni, hogy a hīra révén penzióra is jogosult lett-e.

Amíg a muszlimoknak az alattvalókat illető adóktól való mentességének az elismerése csupán a régi, fölszámolni még nem sikerült szokást juttatta ismét érvényre, az adóköteles föld további elidegenítésének a tilalma olyan új törvényhozói rendelkezésnek számított, amely ugyancsak eredetében gyökerezett, s annak volt a következménye, hogy a hódítás idején a földet nem kezelték zsákmány gyanánt, hanem osztatlanul megmaradt; ám akkoriban ezt a gyakorlati következményt még nem vonták le.

II. ^cUmar nem érte el a célját. Az általa megkísérelt módon a pénzügyek megkárosodásán nem lehetett segíteni. Az adóköteles földek elidegeníthetetlenségének elvét nem lehetett megvalósítani, s a birtokcserét éppen olyan kevésbé lehetett megakadályozni, mint a hitcserét. A későbbi gyakorlat *Ḥağğāğ* eljárásához tér vissza – egy változtatással, ami anyagilag keveset, formálisan azonban annál többet jelentett. Különbséget tettek ugyanis a *ḥarāğ* és a *ğizya* között, ami korábban nem állott fönn. A *ğizya* ezek után a személyre vonatkozott, csupán a nem-muszlimokat érintette, s ha áttértek, megszabadultak a fejadótól. Ezzel szemben a *ḥarāğ* a földhöz tartozott, és nem jelentett szegényt a személyre nézvést; azoknak a muszlimoknak is meg lehetett és meg kellett fizetnie, akik adóköteles földet birtokoltak. Mivel mindenképpen a megművelt föld volt az adózás fő tárgya, így a fejadóval a valóságban keveset áldoztak föl.⁷ Eképpen az álampénztár olcsón egyezett ki az iszlám igényeivel. Jogi körmönfonságról, kiskapuról volt szó, amire a szükség kényszerített: hiszen az egyszerű józan ész szerint mégis csak a tulajdonos fizette az adót és nem a föld.

Tudomásunk van *Hurāsān* utolsó omajjád kormányzójának, *Naşr b. Saiyār*nak az adóreformjáról. Egy olyan intézkedést fogantatosított, hogy az egyes adókörzetek számára egyszer s mindenkorra egy meghatározott összegben kivetett adó csupán a földadóból gyűljön össze. Ehhez minden földtulajdonosnak – lett légyen muszlim vagy nem-muszlim – birtoka arányában kellett hozzájárulnia. A fejadót viszont ettől különválasztva és csupán a zoroaszterianusoktól, zsidóktól és keresztényektől hajtották be – a muszlimoktól és az újonnan áttértektől nem. A bevétel a növekvő áttérések következtében csökkent és ezzel szemben nem számított az, hogy már egyedül a földadó a szükséges, szilárd bevételt szolgáltatva a kincstár számára.⁸ Ez a szabályozás új volt, korábban nem létezett. Éppen úgy mint *Hurasanban*, előbb vagy utóbb az egész muszlim birodalomban érvényre jutott, mivel ügyesen békítette ki a pénzügyi érdeket a theokrácia polgárainak adómentességi elvével. Ennek során minden bizonynal a jogtudósok játszották a bábá szerepét. Ami a valóságban egy bonyolult és ellentétes követelményeket közvetítő folyamat eredménye volt, azt később e jogtudósok magától ér-

tetődő, eleve érvényes jognak tekintették. Ha ez a jog valóban kezdettől fogva érvényes lett volna, akkor nem merültek volna föl nehézségek.

2. A muszlim jogtudósoknak az a szokásuk, hogy a kezdetektől eredeztetik, s a próféta és az első kalifák példaadásával (sunna) szentesítik minden téren azt, ami fokozatosan alakult ki, s amit az egymás után föllépő szükségletek és tendenciák hívtak életre. Eképpen vezetik vissza I. ^CUmarra azt a képződményt is, amivé hosszas ingadozás után végül is az adózási- és igazgatási jog alakult – arra a klifára, aki csupán az első, megalapozó lépéseket tette meg. Óvatosságnak kell lennünk historizáló dogmatikájukkal szemben, hogy Haggag és a második ^CUmar eljárását illetően helyes ítéletet alkothassunk. Többnyire kiváltképpen az igazi – természetesen a legrégebbi – történetírókra kell figyelnünk, akik jobban respektálták a tényeket, részben eredeti okmányokra támaszkodtak, és nem annyira az uralkodók alapelveit, hanem egyes döntéseit közlik, amelyeket nem szabad meggondolatlanul általánosítanunk. Ezzel a kontrollal persze felhasználhatjuk a jogtudósok történeti bizonyító anyagát is, amelyben akad egy s más, ami elűti a portékájuktól és független a tendenciájuktól. Az én nézetem e nehéz és vitás kérdést illetően lassan és önkéntelenül tisztázódott; e nézet alapjául szolgált adatokat nem a megfelelő időben gyűjtöttem össze. Amelyek éppen kéznél vannak, azokat összeállítom itt. Ennek során alkalom kínálkozik arra, hogy egy s mással kiegészítsem azt, amiről az előző összefoglalásban nem esett szó.

Haggag-ról azt tudjuk meg Balāduri, (p. 368.) közléséből, hogy Mesene-ben ismét kirótta azokra a földbirtokokra a harag-ot, amelyek akár régi birtokosaik áttérése, akár az arabok birtokába való átmenet miatt, mentesek voltak attól. ^CAbd Rabbi-hi: ^CIqd c. művének – korábban (p. 153) idézett – passzusa szerint Haggag a mawlā-kat a városokból (mušūr) is visszatoloncolta vidéki településeikbe és falvaikba. „Így szólt a mawlā-khoz: barbárok és nem-arab ajkúak vagytok; a ti helyetek a saját városaitokban és falvaitokban van. Eképpen küldte el őket oda, ahová akarta, és az ^Cigl törzsbéli Hiras b. Gābir által mindegyikük kezére rátetováltatta annak a helynek e nevét, ahová kiutasították az illetőt. Erre utal ez a verssor: „te vagy az, akinek a kezét az ^Cigla megjelölte, s a te öreged menekült Hakam-hoz.”⁹ Egy másik vers meg így hangzik: „egy lányt, aki mit sem tud arról, hogy a teve hajtása mit jelent (i.e. még soha nem kelt útra), árnyas bűvölyhényről kiragadta őt Haggag, ha ^CAmr és Ibn Hābal ott lettek volna, a (lány) kezét heves tusa nélkül bizony nem jelölték volna meg.” Amikor később egy mawlā, Nūh b. Darrag: Bašra qādī-ja lett, ezt a verset faragták róla: „bizonyára eljött az utolsó ítélet napja, hogy Nūh qādī lett! ha Haggag még ott lenne, bizony a kezét kíméletlenül megjelölnék.”¹⁰ E tényt Tab. 1122, 1425 és Anon. Ahlw. 336. passzusai is tanúsítják. E közlések szerint arról van szó, hogy az adó elapadását megakadályozandó, Haggag írt Bašra-ba és más városokba, hogy azokat a mawlā-kat, akik vidékről vándoroltak be oda, küldjék vissza falvaikba. Ekkor azok, akiket Bašra-ból kitiltottak és nem tudták, mitől legyenek, összesereglettek és jajongva szólongatták a próféta nevét. A hitbuzgó Korán-történetmondók pártjukat fogták; ezért azután újólag e qurrā'-hoz csatlakoztak, akik Ibn A^Cat mellett ütöttek pártot, amikor ez utóbbi Bašra-ba jött.

Balāduri, (p. 368.) közlése szerint II. ^CUmar Haggag-nak azt az intézkedését is hatályon kívül helyezte, hogy a muszlimokat is bevonta a harag-adózásba. És pedig nemcsak Meseneben, hanem mindenütt. Tabarī, 1366. és következő oldalán közölt levélben, amit Kūfa helytartójához intézett, a következő alapelvet fogalmazta meg: nem terheli harag azt, aki áttért az iszlámra. Theophanus a.M. 6210 szerint a kalifa nemesítette azokat a keresztényeket, akik felvették az iszlámot.

II. ^CUmar ama másik rendelkezését, amely megtiltotta a *ḥarāḡ*-föld eladását muszlimoknak, Ibn ^CAsākir: „Damaskusz története”-nek egy passzusa is bizonyítja – ennek arab szövegét Alfred von Kremer közli „Culturgeschichtliche Streifzüge”, 60–63. oldalain és „Culturgeschichte des Orients”, I, 76. oldalán részletes fordítását adja. E közlés Szíriáról szól, és éppen ezért is olyan fontos, mivel jelzi, hogy ott is analóg alapelvek szerint jártak el, mint ^CIrāqban, amelyre vonatkoznak elsősorban az értesüléseink.

„I. ^CUmar és a próféta nemes társai megegyeztek, hogy az alávetetteket a földjükön hagyják oly módon, hogy azt megművelik és a muszlimoknak *ḥarāḡ*-ot szolgáltatnak be. Ha utána valaki közülük áttér az iszlámra, akkor a „fejét mentesítik a *ḥarāḡ*-tól,”^{10a} (i.e. mentesül a *capitatio*-tól – ford.), földje és háza azonban falubéli társai között osztandó szét, ám meghagyják neki ingó javait, (rab)szolganépét és lábasjóságát. Az áttértet aztán felvették a muszlimok sereg- és penzólisájára,”¹¹ s az utóbbiakkal egyenlő lett a jogok és a kötelességek terén egyaránt. (^CUmar és a ’társak’) véleménye az volt, hogy neki mint muszlimnak nincsen több joga a földjére falubéli társainál,¹² mivel a föld mint egész a muszlim köztulajdonába ment át. Azokat, akik (keresztény) vallásukban és falujukban megmaradtak a muszlimok védelmét (*dimma*) élvezőknek nevezték. Ők (I. ^CUmar és a ’társak’) úgy vélekedtek, hogy egy muszlim sem vásárolhat meg földet egy védelmet élvezőtől erőszak alkalmazásával, mivel ez utóbbiak arra hivatkozhattak, hogy nem bocsájtkoztak ellenük harcba és ellenségeiket (i.e. a bizánciakat) nem támogatták.¹³ Ezért óvakodtak attól a ’társak’ és az uralkodók, hogy erőszakot alkalmazzanak ellenük,¹⁴ s földjüktől megfosszák őket. Ám ők azt is helytelenítették, ha a muszlimok önkéntesen felkínált földeket vásároltak meg, mivel hogy birtokosaikat nem illette meg azok valóságos tulajdonjoga és azért is, mivel a földet mint megbonthatatlan ösztulajdont kívánták megőrizni a jövőben muszlim harcosok számára: mint a még le nem győzött pogányok elleni hadviselés eszközét, olyaténképpen, hogy azt ne lehessen eladni és örökölni. Eltökélték ugyanis magukat, hogy a Korán 2,189; 8,40-hez tartják magukat.

Ennek ellenére¹⁵ egyes muszlimok már korán magán földbirtokokra tettek szert Szíriában, nevezetesen az úgynevezett *qatā’i*^C-ra. Ezek a Szíria meghódítása során elmenekült patríciusok és a harcokban elesettek földjeiből származnak. E földeket koronabirtokok (*sawāfi*) gyanánt kebelezték be, s jövedelmük kezdetben mint *ḥarāḡ* folyt be a kincstárba. Midőn azonban a Mu^Cāwīya lett Szíria helytartója és kiadásait nem tudta kellőképpen bevételeivel fedezni, kérésére ^CUtmān kiutalta neki ezeket a koronabirtokokat, legalábbis azok egy nagy részét. Mu^Cāwīya aztán mint kalifa e földeket elidegeníthetetlen alpnak jelölte ki a saját szűkölködő családtagjai és más nincstelen muszlimok számára. Azokat a koronabirtokokat azonban, amelyeket ^CUtmān a maga idején még nem adott oda neki, ő mint *qatā’i*^C-t szétosztotta a qurayšiták és más – efféle kérréssel hozzá forduló – arabok között, mégpedig nem hűbérként, hanem szabad rendelkezésű tulajdon gyanánt, amelyet eladhattak és örökíthettek. Hasonlóképpen tett ^CAbd al-Malik a még rendelkezésre álló maradékkal. Azokat a *ḥarāḡ*-földeket is lefoglalta, amelyeknek a birtokosai kihaltak, s azokat mint tized-köteles földeket osztotta szét a muszlimok között, úgy hogy a *ḥarāḡ* megszűnt. Abba ^CAbd al-Malik és két utódja természetesen még nem mentek bele, hogy *ḥarāḡ*-földet erőszakkal vegyenek el tulajdonosaiktól és azt adják a muszlimoknak. Ám megengedték nekik, hogy ilyesmit vehessenek.

A föld ára aztán az államkincstárba folyt be és a falu *harāğ*-át a megfelelő hányaddal csökkentették; az immár muszlim birtokosok csupán a tizedet fizették.

II. ^cUmar másképpen járt el. Ami a.H.100-ig történt, azt persze nem vonta vissza, hanem elrendelte, hogy a vétel útján eladdig muszlim kézbe átment *harāğ*-földeket nem *ğizya*,^{16a} hanem csak tized terheli. A jövőt illetően azonban az efféle adás-vételeket érvénytelennek nyilvánította, s ezt tekintette zsinórmértéknek két utódja is: II. Yazid és Hisām. Ennek következtében a 100. év számított *hataridőnek*. Am nemsok időbe telt, és a régi kereskedelem ismét fellendült, s a muszlimoknak eladott földbirtokokra nem a *ğizya*-t,^{16b} hanem a tizedet rótták ki. Mivel azonban ennek folytán a *harāğ* megfogyatkozott, Manşūr kalifa közbelépett. Tulajdonképpen vissza akarta adni az eredeti tulajdonosoknak azokat a földbirtokokat, amelyeket II. ^cUmar törvénye ellenére adtak el: ez azonban túl nagy nehézségekbe ütközött. Elrendelte tehát, hogy a *qatā'i*^c és az a.H. 100-ig eladott *harāğ*-földek csak tizedet fizetnek, az azóta eladott birtokok azonban *harāğ*-ot. 141/758–9-ben hivatalnokokat küldött Szíriába, hogy a földbirtokokat osztályozzák és annak megfelelően vessenek ki rájuk adót.”

Ibn ^cAsākir a hıra hatodik századában (i.sz. 12. sz.) élő író, az akkor már régóta általánosan elfogadott nézet hatása alatt állt, mely szerint az első ^cUmar és a 'társak' – a hódítás során kialakult viszonyok eme jogosult elrendezői – a kezdet kezdetén megszabták minden kérdésben a normát a jövőre nézvést, s hogy a koronabirtokok elajándékozása és az adóköteles földek elidegenítése visszaéléseknek tekintendők, amelyek a normával ellentétesek, s csupán az ^cUtman-nal és az Omajjádakkal fellépő pártszakadás idejétől vették kezdetüket. Amikor adatait nem befolyásolja e nézet, nincs okunk kételkedni abban, hogy azokat régi forrásokból merítette; túlságosan pozitívnak látszanak, semmint hogy az újjából szopta volna azokat. Eszerint hitelt adhatunk annak, hogy II. ^cUmar egyféle ellenhatással az állami és köztulajdon – elődjei idejét lábrakapott – elmorzsolódása és elfecsérlése ellen lépett föl, amikor a *harāğ*-föld áruba bocsátását megtiltotta. Ibn ^cAsākir nem tesz említést arról, hogy a koronabirtokhoz sem engedett nyúlni és nem ajándékozott azokból – ám ez minden bizonnyal feltételezhető.¹⁷

Amikor ez a kalifa fellépett az ellen, hogy adóköteles föld *adásvétel* miatt kerüljön ki az állam hatásköre alól, ugyanakkor az sem volt inyére, hogy ugyanez *hitcsere* révén történjék meg. Úgy látszik, olyan rendszabályokat fogantatosított, amelyeknek a segítségével az az alapelv, miszerint egy újonnan áttértet sem szabad adófizetésre kötelezni, már egyáltalán nem volt olyan káros a kincstárra nézvést és inkább eszmei, mintsem anyagi jelentőséggel bírt.¹⁸ Yahyā b. Adam, 44. oldalán olvashatjuk azt, hogy II. ^cUmar nem engedte meg azt, hogy az iszlámra áttértek *harāğ*-ukat tizeddé változtassák át, hanem kijelentette, hogy aki közülük a csatornája mellett¹⁹ marad, azt ugyanazok a fizetési kötelezettségek illetik mint korábban, aki azonban a városba vonul, annak a földje a faluközösségre száll át. Az a tény, hogy a csatornája mellett maradó újmuszlimnak továbbra is a *harāğ*-ot kellett volna fizetnie, természetesen nem vág egybe azzal, amit különben tudunk; ám az ellentmondás megszűnik, ha feltételezzük, hogy a fizetési kötelezettséget immár nem adónak, hanem földbérnek tekintették.²⁰ Bizonyára igaz az, amikor az idézett passzusban arról van szó, hogy a kalifa fölöttébb áldásosnak ítélte az adóköteles föld intézményét, s az abból befolyó állami bevételt. Noha az időközben bekövetkezett megfogyatkozást már nem teheté érvénytelenné, a jövőre nézvést a *fay'* (= a muszlimoktól meghódított és köztulajdonban hagyott föld – szerk.) ál-

lományát érintetlenül akarta hagyni. És noha az új és a régi muszlimok adómentességéhez elvben nem nyúlt hozzá, azt mégsem akarta, hogy utólagos változások révén a régi történeti jog csorbát szenvedjen, s olyan földek kerüljenek szabadrendelkezésű magántulajdonba, amelyek valójában az összesség elidegeníthetetlen tulajdonát képezik.

A már csaknem egy évszázada meghódított tartományokban, amelyeknek az adózását a hódítás aktusa – természetesen az iszlám némiképpen módosult zsákmányjogának megfelelően – egyszer s mindenkorra szabályozta – e tartományokban II.

^CUmar lényegében e történelmi alapon nyugvó állapotot erősítette meg és védte azt a fenyegető behatások ellen. Másképpen történt ez azokon a területeken, amelyeket csupán az ő idejében támadtak meg, s legalábbis nem hódították meg azokat teljesen és biztosan, vagyis Transzoxániában, Indiában, Afrikában és Spanyolországban. Az itt követett eljárást teljességgel külön kell szemügyre venni és nem szabad a többivel összekeverni: nem ugyanaz a szempont vonatkozik rájuk. Mielőtt ellenséges módon léptek volna föl egy pogány néppel szemben, felhívást kellett intézni azokhoz, hogy csatlakozzanak a hitűkhöz és vessék alá magukat Allahnak; amennyiben követték a felszólítást, úgy teljes jogú tagjai lettek a theokráciának, s nem kellett nekik adót fizetniük. Eképpen írta elő az iszlám, ám nem vették ezt komolyan. A *ġihād*-nak pénzt és zsákmányt kellett hoznia: a cél ez lett, nem a hit terjesztése. II. ^CUmar gyűlölte ezt a *ġihād*-ot, ezzel ellentétben azt kívánta, hogy a népek békés úton térjenek át az iszlámra, s ebben az esetben nem követelt adót; a *fay'* feladásáról ebben az esetben nem volt szó, hiszen az nem létezett.

Balādurī, 441 közlése szerint felszólította India királyait az iszlám felvételére és teljes egyenlőséget ígért nekik; azok át is tértek és arab neveket vettek föl. Balādurī, 426 szerint néhány transzoxániai király az ő idejében tért át az iszlámra, amiután nem kellett adót fizetniük és penziót kaptak. Tabarī, 1354 közlése szerint panaszt emeltek nála amiatt, hogy a ħurāsāni seregben a mawlā-k, noha 20.000 fővel harcoltak az arabokkal vállvetve a pogányok ellen, mégis kizárják őket a penzióból, sőt adót kell fizetniük; a kalifa orvosolta a dolgot. Olyan általános rendelkezést bocsátott ki, hogy mindenkinek el kell engedni az adót, aki az iszlámot vallja; ezután az eladdig pogány szogdok csak úgy tódultak az uralkodó vallás közösségébe. Ám Bālādūrī, 422 és Tabarī, 1364 k. szerint székhelyüket, Szamarqandot nem adta vissza a szogdoknak, noha elismerte, hogy az arabok csupán hűségük révén jutottak annak birtokába: ami évekkel azelőtt történt, azt nem vonta vissza.

Balādurī, 231, 225 szerint ^CUmar a berbereket is föl szólította az iszlám felvételére, s azok a hívásnak tömegesen engedelmeskedtek. Ennek következményeképpen elengedte nekik az adót, ami is gyermekek szállításában állott. A korábban beszolgáltató lányokat illetően olyképpen rendelkezett, hogy uraik vagy vegyék őket feleségül jog szerinti formában, vagy adják vissza őket a szüleiknek.

Másféle és ugyancsak sajátos az a rendelkezés, amelyet Contin. Isid. Hisp. § 186 szerint Spanyolországban fogantatosítottak; ez ugyan nem magától ^CUmarról származik, hanem – kétségkívül az ő szellemében és megbízása szerint – a helytartótól, Samh-tól, akit ő szemelt ki oda. Zama ulteriorem vel (= et) citiorem Iberiam proprio stilo ad vectigalia inferenda describit. Predia et manualia vel quidquid illud est, quod olim predaviliter indivisum retentabat in Spania gens omnis arabica, sorte sociis dividendo partem ex omni re mobili et immobili fisco adsociat.²¹ Vagyis, míg a meghódított föld egy része addó ellenében a régi lakosok birtokában maradt, egy másik – eladdig vissza-

tartott – részt, az ötödöröszt levonása után, a sereg tagjai szétszótottak. Hogy ez a vizszoztartott rész miféle is volt, az nem derül ki; talán olyasféle földbirtokokból állt, amelyeket ^CIráqban és Szíriában mint koronabirtokokat koboztak el.²² II. ^CUmarnek Spanyolországban bizonyos fokig még szabad keze volt. Nem vitás, eljárása során az a szándék lebegett a szeme előtt, hogy a földbirtok révén az arab harcosokat Spanyolországhoz kösse. Állítólag I. ^CUmar példájára hivatkozott: ha nem adott volna a katonáknak Indiában ingatlan javakat, úgy az ország védelme lehetetlen lett volna.²³ Természetesen I. ^CUmarnek nem volt semmi dolga Indiával és inkább arra adott példát, hogy a földzsákmányt a lehető legnagyobb mértékben kincstári kezelésbe vegyék; ám I. ^CUmarnek mindig a precedens szerepét kellett játszania, még akkor is, ha ennek során nem éppen egyenes út jutott osztályrészéül. Különben érdemes megjegyeznünk, mily kevésbé osztja a régi hagyomány az újabb vélekedést, hogy az araboknak egyáltalában nem volt szabad a tartományokban földmagántulajdont birtokolniuk.

Mellékelek még néhány közlést II. ^CUmar egyéb pénzügyi intézkedéseiről, még pedig elsősorban olyanokról, amelyek a muszlimokra vonatkoztak.

A Medinától nem messze levő Fadak oázist eladdig olybá tekintették mint ami a mindenkori uralkodó tulajdona; II. ^CUmar azonban Mohamed magánbirtokának tekintve azt, az utóbbi családjának, az ^CAlidáknak juttatta azt. Ezzel hatályon kívül helyezte a két első kalifa ezzel ellentétes döntéseit, amelyekhez egyáltalában nem kötődött szolgálai módon (Balāduṛī, 30–32). Talha családjának is visszaadta mekkai ingatlanukat, amit elvettek tőlük (Tabarī, 1483 k.).

Jemenben Ḥaǧǧaǧ egyik fivére, az ottani közigazgatás vezetője, pótdíjjal emelte meg a tizedet; II. ^CUmar hatálytalanította azt (Balāduṛī 73). ^CUmān-ból a tizedet a Bašra-i államkasszába szolgáltatták be; II. ^CUmar újra visszaállította azt a hagyományt, hogy a tizednek helyben kell maradnia, és az ottani szegények között kell szétszórni (Balāduṛī 77 k.). Ez a szokás nem volt mindenütt így egész Arábiában, itt-ott eltérő volt, ama többé-kevésbé kedvező feltételeknek megfelelően, amelyek szerint az egyes törzsek és vidékek kezdetben az iszlámhoz csatlakoztak.²⁴ Emiatt nem szabad általánosítanunk II. ^CUmarnek azt a rendelkezését sem, hogy a ḥurāsāni ḥarāǧ-nak a tartományban kell maradnia; ennek különös okai voltak.

A kormányzat a táborvárosokban és a garnizonokban állomásozó muszlim harcosok penzióját illetően kezdettől fogva igen önkényesen járt el. Neki nem tetsző nevet törölt a listáról és másokat vett föl, és tetszése szerint csökkentette, vagy emelte föl az összeget. Ez gyakran adott okot a panaszcra, lévén, hogy a *fay'* hozadéka, amelyből a penzió származott, a zsákmányjog alapján teljes egészében a hódító sereg örököseit illette, és soha nem is hallgatott el a követelésük, hogy tulajdonképpen az egész összeget nekik kellene kifizetni. Hogy ebben a vonatkozásban II. ^CUmar, éppennygy, mint előtte feltehetően ^CAlī, a kedvükben akart volna járni, az egyáltalában nem hihető. A túlon túl megfontolatlan lépésektől óvakodott (Balāduṛī, 458 k.). Ám nagyon is messze ment el az államkassza iránt támasztott igények kielégítésében. Kiterjesztette az arabokon túl a penzióra jogosultak számát, mégpedig sokkal nagyobb mértékben, mint ahogy korábban történt. Az összes ḥurāsāni *mawlā*-nak, akik a seregben szolgáltak és résztvettek a pogányok elleni hadjáratokban, nemcsak adómentességet adott, hanem ellátást (*rizq*) és zsoldot (*ʿaṭā*) is; kijelentette, hogy kész a központi államkasszából hozzájárulni, amennyiben a ḥurāsāni ḥarāǧ nem lenne elég: erre azonban nem volt szükség (Tabarī, 1354). Persze erősen kétségbevonandó, hogy igaz-e, miszerint

minden újonnan áttértet, aki vidékről Kūfa-ba, vagy Bašra-ba bevándorolt, muhāğir-nak tekintett, és hasonló követelményeket biztosított, mint az arab hódítók örökösének; jogilag aligha igazolhatta volna ezt és gyakorlatilag a legsúlyosabb következményekkel járt volna. Azt a szokást, hogy a *muqātila* (= „harcosok” – szerk.) gyermekeinek és családjának is adjanak penziót, már Mu^cāwīya korlátozta, ^cAbd al-Malik pedig teljesen beszüntette; II. ^cUmar újra bevezette (Balādurī, 458 k., Ṭabarī, 1367). Meghatározott pénzüsszeggel támogatta a muszlim szegényeket is, nevezetesen a rászoruló mekkai zarándokokat és egyes beteget; jótéteményeit pedig nem korlátozta, mint I. Walid, Szíriára, hanem ^cIraqban és Hurāsānban is gyakorolta, amint egyáltalában sem tett semmi különbséget a tartományok között (Ṭabarī, 1337, 1364, 1367, 1854).

Hogy miképpen viselkedett a más hitűekkel szemben, arról Theophanes az a.M. 6210 év során a következőt mondja: „Amikor ugyanabban az évben Szíriában nagy földrengés volt,²⁵ ^cUmar megtiltotta a borivást a városokban, és arra kényszerítette a keresztényeket, hogy térjenek át az iszlámra. Akik így cselekedtek, azokat mentesítette az adótól, a többieket azonban megölte és megsovasodtak miatta a vértanúk. Elrendelte, hogy egy keresztény tanúbizonyságát egy szaracén ellen nem szabad elfogadni. Egy dogmatikai kérdésekkel foglalkozó levelet is írt Leo császárnak, s azt reménylette, hogy az iszlám felvételére ösztönzi őt.” E közlésekben a hamis a helyessel keveredik. Igaz, hogy II. ^cUmar buzgó muszlim volt, és volt okuk a keresztényeknek ezt érezni. Ám a kalifa nem kényszerítette őket halálbüntetés terhe mellett az áttérésre.²⁶ Akkor ugyanis erőszakot tett volna az érvényes jogon és éppen, mivel jó muszlim volt, nem tette ezt. A keresztényekkel szemben teljességgel a jog korlátain belül viselkedett, még akkor is, ha ez utóbbiak másképpen érzékelték ezt. Védelmeszte őket régi templomaik birtoklásában, amit a kapituláció során biztosítottak nekik, s csak azt nem állhatta, hogy újakat építsenek (Ṭabarī, 1371). A dmaszkuszi János templomot – amitől I. Walid jogtalanul fosztotta meg őket – ismét át akarta nekik engedni, annak fejében, ha lemondanak a városkapu előtti templomokról, így a Szent Tamás templomról – ezeket valóban nem a szerződésnek megfelelően birtokolták, mivel a falon kívül fekvő területet erőszakkal hódították meg, s nem kapituláció útján szereztek meg. Mivel ebbe nem mentek bele, így az egyiket a másikkal kompenzálta (Ṭabarī, 1275, Balādurī, 125). A jog, amit ebben az esetben alkalmazott, természetesen a formális, jogászai jog volt; persze nem járhatott el másképpen az iszlám megtagadása nélkül. Amikor pusztán pénzről volt szó, akkor nagylelkű volt. Az A'ila-i és ciprusi keresztények adóját az idők során bizonyos ürügyekkel felemelték; ő az eredetileg megállapodott összegre csökkentette (Balādurī, 59, 154 k.). A jemeni Nağrān város lakóira a próféta azt rótta ki, hogy évenként 2000 db – egyenkint 40 dirhem értékű – rend öltözéket fizessenek, s ennek fejében megengedte nekik, hogy mint keresztények maradhassanak vidékükön és javaik birtokában. I. ^cUmar megszegte a szerződést, mégpedig nyilvánvaló módon, amit különbözőképpen próbálnak megszépíteni. A keresztény nağrāniakat zsidó hozzátartozóikkal egyetemben arra kényszerítette, hogy hagyják el Arábiát, s ^cIraqba, vagy Szíriába vándoroljanak ki, s közben fölvásárolta földjeiket, s azok helyett másokat jelölt ki új letelepedési helyükön. Fő településük a Kūfa melletti Nağrāniya lett. Adójukat a régi nagyságrend szerint kellett fizetniük, továbbra is, Nağrāniya-i előljárójuk volt ezért a felelős, aki azt a Szíriában letelepedett társaiktól is behajtotta. ^cUmar utódja, ^cUtman 200 darabbal csökkentette az adót, majd Mu^cāwīya további kétszáz rend öltözzel enyhítette azt, mivel a nağrāniak száma az elhalálozás és az iszlámra való áttérés miatt megfogyatkozott.

Haggág mégis újólag felemelte adójukat 200 darabbal, mivel állítólag gyanúperrel élt irányukban, hogy rokonszenveznek Ibn Ašcat-szal. Midőn II. ʿUmar került uralomra, elpanaszolták neki fájdalmaikat; számuk összezsugorodott, s a szünet nélküli háborúk miatt tönkrementek. Valóban ki is derült, hogy lélekszámuk 40.000-ről 4000-re csökkent. Hogy kiutat találjon számukra, a kalifa erre föl elrendelte, hogy állandó összegben megállapított adójuk alapja ne a földbirtokuk legyen (amit éppenséggel elraboltak tőlük, vagy legalábbis kicserélték nekik), hanem lélekszámuk szerint kelljen fizetniük – miután a kihaltakat és az iszlámra áttérteket levonták e számból. Mivel létszámuk az eredeti egytizedére fogyatkozott, a kalifa eme alapelv szerint adójukat is egytizedére csökkentette, és csak 200 rend öltözkéket vett át tőlük 2000 helyett, vagy 8000 dirhamot 80.000 helyett. Ezzel talán I. ʿUmar jogtiprását is valamiképpen jóvá akarta tenni (Ba-lādurf, 67 k.).

A küfai ʿAbd al-Hamīd-hoz írott, már említett levelében (Tabarī, 1366 k.) II. ʿUmar utasítja a helytartót, hogy a nem-muszlim alattvalókkal szemben is igazságosan és méltányosan járjon el, az adót ne hajtsa be méltánytalan módon, s ne vesen ki ugyanannyit a paragon heverő földre mint a megművelt területre. Megtilt minden földadón kívüli olyan szolgáltatást, amelyek ősidők óta az egykori persze területeken jöttek szokásba: a *nourūz* (= „újévi ünnep márc. 21-én” – szerk.) és a *mehrgān* (= „ősi napjegy-egyenlőség ünnepe” – szerk.) alkalmával adott ajándékokat, a kisebb hivatalnokokat megillető járandóságot, a házasságkötéskor, az okmányok lepecsételésekor járó díjat és az *ā-īn-t*, szó szerint a *szokást*, amit föltehetően a vámot jelentette, mint az angol *custom*.²⁷ Eme visszaélésen alapuló és nehezen ellenőrizhető szolgáltatások nagyrészt persze nem az államkasszába folytak be; annál nehezebben lehetett megszüntetni azokat. A helytartók jó szemmel nézték, ha újévkor, vagy más alkalmakkor nem üres kézzel tettek náluk tisztelegő látogatást (Tabarī, 1635 k.).

A *harāg*-föld elidegeníthetőségének tilalmára ʿUmar pénzügyi megfontolások készítették; meg akarta akadályozni, hogy muszlim, tehát adómentes birtokba átkerülve, mentesüljön az adótól, s az megfogyatkozzék emiatt. Ám ennek révén egyúttal a parasztság helyhez kötését is elősegítette; az adóköteles birtokosokat megvédelmezte az arab urak falánk földéhsége ellen, akik számára a földnek nagyobb volt az értéke, mint az előbbieknél, lévén, hogy nem kellett adót fizetniük érte. Hasonlóképpen munkálkodtak pénzügyi okokból a fejedelmek Északnyugat-Németországban, pl. Braunschweig-Lüneburgban az ellen, hogy a paraszti föld nemesi birtoklásba menjen át, mivel akkor adómentessé vált volna; ám ezáltal egyúttal önkéntelenül a paraszti rendet is megmentették. Efféle siker persze nem koronázta ʿUmar munkálkodását. Keleten a viszonyok is másképpen festettek. Ott kevés – mi értelmünkben vett – paraszt akadt, s a nem-arab földbirtokosok is földesurak, vagy falufőnökök (*dehqān*) voltak, a fella-hok pedig azok jobbágjai.

3. Bármennyi homály is marad, egy dolog azonban mégis világos, az nevezetesen, hogy nevetségesse válik az, aki ezt a kalifát fennsőbbeségs gúnnyal kezeli, amire már Dozy megadta a jelet. Lehetséges, hogy a kíváncsiatnál erőteljesebben befolyásolta őt a teológia, vagyis adott esetben a vallásjogtudomány. Lehetséges, hogy lelkiismeretessége miatt gyakrabban bénították őt kétségek. Egy ízben állítólag egy prédikációt a következő szavakkal fejezett be: én úgy teszek nektek szemrehányásokat, hogy közben a legkevésbé sem érzem jobban magam, mint ti. Nem jutott osztályrészül a személyes tekintély törhetetlen tudata, amellyel hasonlónevű dédapja imponált a világnak. Nem

csupán saját lelki üdvével, hanem a *salus publica*-val törődött; hitbuzgalma arra ösztönte őt, hogy jól kormányozzon és a kormányzás által támasztott súlyos feladatokkal szemben tisztességgel helytálljon.

Jóakarátával persze nem kellett szükségképpen együttjárnia a képességének. Politikai tehetetlensége fő bizonyítékaul azt hozzák föl, hogy szétzilálta a pénzügyeket. Láttuk korábban, hányadán is állunk ezzel. Midőn az iszlámra újonnan áttért népekre és birodalmakra nem vetett ki adót, úgy csupán a zsákmányszerző hadjáratokat akadályozta meg, ám semmiféle állami bevételt nem áldozott föl: a halakat ugyanis még nem halászták ki. A már régen meghódított és a hódításjog szerint megadóztatandó tartományokban, mint pl. a Sawād-ban és Egyiptomban, a történetileg kialakult jognak szerzett érvényt és fellépett az állami föld és az állami bevétel megkurtítása ellen; és megkísérelte elejét venni ama káros hatásnak, amit az összes muszlim adójának elengedése gyakorolhatott a pénzügyekre. A visszaélésen alapuló ajándékok és szolgáltatások eltörlésével minden bizonnyal csak azokat a hivatalnokokat sújtotta, akik azokat bezsebelték. Legfeljebb azt lehet szemére vetni, hogy a közkassától túl sokat kívánt ama támogatások és hozzájárulások révén, amelyeket mindenfelé abból fedezett, vagy kész volt fedezni. Ám a maga számára nem használt és nem halmozott föl semmit az állam pénzéből, s nem pazarolta azt el a Konstantinápoly elleni hadjáratokra sem – szöges ellentétben elődjeivel. Arra is ügyelt, hogy a helytartók hivatalukat elsősorban ne csak alkalomnak használják föl arra, hogy megszédjék magukat. Ezáltal az a kiesés, amit reformjai okozhattak, valószínűleg duplán megtérült. Ama állítás, hogy uralma idején az állam pénze mintegy varázsütésre eltűnt, s az adó összege váratlanul visszaesett (Müller, 1, 441) kérdéses, hogy több-e, mint egy tévegés következménye. Igaznak nem tekinthető semmi esetre sem. ^cAbd al-Malik és Haggág nem éppen nyugodalmas idejében a kincstár szénája rosszul állt, II. ^cUmar idején ismét helyrejött. Különbösen is, a kincstári érdek nem az állam egyetlen érdeke. Kinek lett volna mersze helyteleníteni azt, hogy ^cUmar megszüntette a berberék gyermekadóját, hogy enyhítette a nagrāniak terhét, hogy megvédelmezte az alattvalókat a hivatalnokok ellen és hogy a provinciák kormányzását nem pusztán a pénzügyi kizsákmányolás eszközének tekintette!

Kremer és Müller úgy vélik, hogy pusztán jámbor utópiai kedvéért, minden gyakorlati kényszer híján avatkozott bele a pénzügyekbe, zavarta meg annak természet-szerű folyását, s zökkentette ki azt arról a pályáról, amelyet annak számára az addigi fejlődés jelölt ki. A valóságos viszonyokról, úgymond, sejtelve sem volt. Valójában inkább fordítva, e kalifa modern kritikusai alkotnak hamis képet a maguk számára ama kor valóságos viszonyairól; kaotikusak voltak azok és újarendezésre szorultak. Nem ^cUmar volt az első, aki zűrzavart okozott az adózás terén; a zűrzavar már megvolt, ám nem maradhatott tovább. Nem valami képzelt feladat volt, amihez hozzáfogott, hanem valóságos és sürgető. Legelőször Haggág látott komolyan neki, ám olyan módon, ami a közvéleményt ellene ingerelte. ^cUmar másképpen kísérletezett, ama érzékenység figyelmes kímélésével, ami az iszlámban gyökerezett, vagy legalábbis arra támaszkodott. Mindketten azonban ugyanazzal a problémával birkóztak, amit a kor követelt meg, s amivel szükségképpen meg kellett birkóznia. E probléma abból adódott, hogy az adóköteles föld mindinkább adómentes birtokosok kezébe került.

Ezzel lényegében azt a szemrehányást is megcáfoltuk, hogy II. ^cUmar az omajjádai birodalom alapjait rendítette meg. Az már korábban is ingatag volt, eleve nem épült biztos alapokra. A római bölcsesség ama paragrufsa, amit A. Müller felidéz II.

Umaruk elődjei hagyománytól való elhajlása ellen, nevezetesen, hogy minden birodalmat csak ama eszközökkel lehet fenntartani, amelyeknek keletkezését köszönheti — e paragrafus ugyanolyan joggal fordítható maguk az Omajjádák ellen. Uralmuk egyáltalában nem a prófétáét és társaiét folytatta egyenesen tovább. Uralmukat az iszlám — amelynek talaján akartak mégiscsak állni, s amelyet nem szabadott megtagadniuk — nem hordozta, hanem inkább aláasta. Az Omajjádáknak mindig volt mit tenniük, hogy fékentartsák az ellenzékét, amely Allah és a vallás nevében fölkelt ellenük. Fenyegette őket továbbá az engesztelhetetlen ^Ciráqi ellenséges tábor, amely időről-időre óriási felkelésekben tört ki a gyűlölt szíriai zsarnokság ellen. A legnagyobb veszedelmet azonban egy olyan társadalmi mozgalom jelentette számukra, amely nem csupán ő ellenük irányult, hanem egyáltalában az arab uralom ellen. I. ^CUmar a muszlim államot a hódítás joga szerint az araboknak — az alávetettek fölötti — impériumaként rendezte be; eme államot mind a vallás, mind a nemzeti hovatartozás által elkülönített rendek kettős különbségére építette; az arab muszlimokéra és a nem-arab más hitűekére, az arab harcos nemességére és a nem-ran adófizető plebszére. Ezzel azonban nem éppen szilárd talajra épített. Az urak és a szolgák közötti válaszfalat ugyanis áttörték azzal, hogy az utóbbiak mind nagyobb számban tértek át az iszlámra és elárastották az arab táborvárosokat. Az alávetettek fokozatos iszlamizálódása, eme természetes és feltartóztathatatlan folyamat, megkérdőjelezte az öreg ^CUmar rendszerét, persze még nem az ő korában, hanem az Omajjádák idejében, akik átvették tőle e rendszert. A teokratikus alapelvek szerint legalábbis a valláshoz kellett igazodnia a politikai rendi státuszának is, az iszlám és a nemzetiség adományozta a polgárjogot a theokráciában.

A *mawlā*-k kopogtattak az ajtón, és egyenjogúságot követeltek az arabokkal; maguk mögött tudták az iszlámot, s a kegyüket kereste a forradalom, amely az iszlámra támaszkodott. II. ^CUmar az igényeiket olcsón próbálta kielégíteni. Ennek során talán inkább indult ki vallási, mint államférfiúi szempontokból. Az iszlám nem törehtett meg, nagyon is számolni kellett vele; az iszlámmal való ellenségeskedés az omajjáda birodalom bukásával fenyegetett. Egy omajjáda uralkodó tehát nem járt el a dinasztia érdekeivel szemben, ha az iszlámmal nagyon is szoros kapcsolatba került, s megpróbálta az ellenzékéről leválasztani annak szövetségesét, úgy hogy a jogosult panaszokat orvosolta, s a teljesíthető igényeket megadta. Gyaníthatóan ez volt II. ^CUmar programja. Az iszlámban kereste a közös talajt a kormányzás és a vele ellenszegülő és ellenséges erők számára. E megfontolás alapján folytatta a megértés és a megbékélés politikáját. Nem csak a *mawlā*kkal szemben. A tartományok ingerültségét is meg akarta szüntetni, mégpedig az ^Ciráqiaknak akarta megváltoztatni azt az érzését, hogy szíriai idegen uralom alatt állnának; mindennel ugyanolyan gondoskodással törődött. Hite szerint még a *hāriġitákat* is kielégíthette azzal, hogy belement az érveikbe, és legalább azt elérte, hogy amíg ő élt, addig hüvelyében hagyták a kardjukat. Politikai bűncselekményt nem büntetett, ám másfélkkel szemben nagyon szigorú volt. Az ^CAlidákkal szemben is kegyes volt, elkobzott birtokukba is visszahelyezte őket — ugyanúgy mint Talha örökösét — és ősiük (i. e. ^CAlī — szerk.) megátkozását is törölte a pénteki imából.²⁸ Ebből azonban nem következik és nem is hihető, hogy igényüket a kalifátusra szíve mélyén jogosnak ismerte volna el.²⁹ Ez a kalifa régivágású muszlim volt. A régi iszlám alapvetően nem rokonszenvezett a ^Cšiták legitimizmusával; még az omajjáda dinasztiát — nem jogszerű eredete ellenére — is elviselte volna, ha máskülönben nem lett volna számára elviselhetetlen. Az ^Cabbászida Mansūr tett bizonyosságot II. ^CUmar-ról, mondván, hogy al-

talában dicséretreméltóan uralkodott, ám mégis csak egy omajjádá volt és szilárdan ragaszkodott családjá előjogához (Tabarī, 3, 534.).

Hamer in exercitibus nihil satis prosperum nec quicquam adversum peregit, tantae autem benignitatis et patientiae fuit, ut hactenus tantus ei honor lausque referatur, etiam ab externis, quantus ulli umquam viventi, regni gubernacula praeroganti, adlatus est. Eképpen hangzik Isidorus arab-bizánci folytatójának az ítélete e kalifáról (§ 38). Szándékai mindenképpen jók voltak, s talán a bölcsességet sem nélkülözték. Azt aligha lehet megmondani, hogy mit vitt volna véghez, hiszen alig három és fél évet uralkodott. Harminckilenc éves volt, amikor meghalt a.H. 101. ragáb 24/5-én (720. február 9-én) a Damaszkusz melletti Hunāsira-ban. Abu ʿUbayda szerint az Omajjádak mérgezték meg, mert félték, hogy a hāriǧitáknak engedve mint arra nem méltót kizárja a trónusutódlásból Yazīd b. ʿAbd al-Malik-ot, akit Sulaymān ő utána jelölt ki kalifának. Ám erről az adatról a megbízható régi történetírók nem tudnak semmit. E közlésben gyaníthatóan csak a csalódás kapott hangot, hogy a reformátor idő előtt hunyta le a szemét, s utána újra csak a régi állapotok kaptak lábra.

Jegyzetek

1. Spanyolországból kiindulva persze az ő idején hódították és erősítették meg Narbonne-ot.
2. E kalifa, teológiai elfogultsága miatt, minden politikai belátást illetően vak volt és ha nem vitatható el az, hogy egyes rendeletei az iszlámot mint olyant tetemesen előmozdították, mégis csaknem minden cselekedetével hozzájárult ahhoz, hogy a lényegében már elvilágiasodott államot a lehető legalaposabb módon szétzülessze. A rómaiak, a nagypolitika üzésére legrátermettebb nép, amelyik valaha létezett, nagyon is megfontoltan fogalmazta meg azt a tételt, hogy minden birodalmat csak ama esz-közökkel lehet fenntartani, amelyeknek megalapítását köszönheti. ʿUmar azonban Muʿāwīya utódainak több mint realista uralkodási alapelvei helyett ideális szempontokat akart érvényesíteni, olyanokat, amelyeket a Koránból és a hagyományból eszelt ki. És még, ha eme – önmagában dicséretes – vállalkozás a valóságos viszonyok akárcsak közepes ismeretével valósult volna meg! Ám e hitbuzgó kalifát annyira megsüketítették teológus környezetének jelszavai, hogy még csak kísérletet sem tett arra, miszerint a Korán vezérgondolatait a saját esze segítségével alkalmazza a hitvány világra. Egyszerű logikája csak azt diktálta, hogy isten a dolgokat így és így szeretné, s hogy azok ennek következtében meg is valósíthatók. Ám, hogy az isten miképpen akarja a kalifátus kormányzását, azt a hívők számára kézzelfoghatóan megmutatta, midőn szolgálai, Abu Bakr és ʿUmar révén először a rebellis arabokat, majd egész Iránt, Szíriát és Egyiptomot alávetette az iszlámnak. Eszményképe eképen semmi más nem volt, mint annak a szervezetnek a gépies másolata, amit az első ʿUmar alakított ki az államnak, ám amit a méltatlan utódok a legfontosabb dolgokban istentelen változtatásokkal eltorzítottak. Emlékeznünk kell azonban, hogy ezeket a változtatásokat egyáltalában nem a szubjektív önkény, hanem a brutális tények súlya kényszerítette ki, így aztán magától értetődik, hogy a régi alapelvek úgy érték ʿAbd al-Malik és Haggāg államát, mint az ökölcsapás. Ám eme meghatóan jámbor férfiú bizakodását az efféle felismerésnek semmiféle szikrája nem világította meg. Így

törölte el rendelet útján hamarosan trónralépése után azt a Haġġāġ által bevezetett előírást, amely szerint az iszlámra áttért „védelem népe” a kincstár érdekében továbbra is fizetni tartozik a régi fejadót. Minthogy ezáltal a máshitűeknek ismét előnyös lett az iszlamizálódás, a hitbuzgó fejedelemnek – aki közben minden tartományban serény térítő tevékenységet szervezett – meglehetett az a boldogító elégtétele, hogy rövid időn belül láthatta, amint a hívők serege Keleten és Nyugaton egyaránt milliós szám növekedett. Ha ezek először látszatátérések voltak is, nem szabad elfelejtenünk, hogy a hitehagyást a muszlim jog kezdettől fogva halállal sújtotta, vagyis aki egyszer már felesküdt a Koránra, annak számára nem volt többé visszaút; így aztán később legalábbis a második nemzedék már nagyrészt jó muszlimokból állt és Allah hiveinek a számbeli fölénye a máshitűekkel szemben ʿUmar rendelete révén tekintélyes módon megnövekedett. Ám az államkassza ugyancsak megsínylette ezt, s ezt a hátrányt egy második rendelkezés aránytalanul fokozta. Az mindenestre még ʿUmar számára is világos lett, hogy a muszlimokat sújtó régi földbirtoktalom visszaállítása legalábbis abban a formában lehetetlen, hogy mindenki parancsára mondjon le arról, amit a provinciákban több mint hetven év során megszerzett. Ez különböző okokból egyszerűen technikailag lehetetlen volt. Így legalább ez a halatlan veszélyes tapasztalat elmaradt. Míg azonban a.H. 100-tól kezdődően a föld minden további eladását megtiltotta a muszlimoknak, a hívők és „a védelem népe” – orthodoxiáját sértő – jogi egyenlőségét megszüntetendő, a kalifa a muszlim birtokokosok – persze jogtalanul elfoglalt – földjeire többé nem az eladdig behajtott haġġ-ot, hanem a termés – messze kevesebb – tizedét vetette ki. Ez még nagyobb kiesést jelentett az állami bevételek terén, s annyiban sem volt praktikus, hogy mint kedvezés egyenesen holmi privilegium odiosum jellegét öltötte azokkal szemben, akik eladdig nem szereztek földet és birtokot, s többé nem is tehették. Annak pedig nem volt különösebb jelentősége, hogy ez utóbbiakat egyidejűleg az éves penzió pontosabb végrehajtása révén egyfajta kártalanítással kárpótolta, mivel ezek a penziók viszonylag nem voltak túl jelentősek, ám a kormányzat térítéseinek tömeges növekedése miatt hallatlan összegeket emésztett föl. És mindezekhez – az államkincstárt a legérzékenyebben sújtó – rendelkezésekhez járul egy – humánus ám gyakorlatidegen igazságérzet diktálta – parancs, hogy a hátrányosan érintetteknek vissza kell adni minden olyan pénzt, amit eme alattvalóktól törvénytelen nyomást alkalmazva nem a kellő mértékben hajtottak be. Hogy ez akár csak egyedi esetekben megtörtént-e, nem tudjuk; ám a legönösebb hivatalnok sem kívánhatott pompásabb alkalmat a maga számára, hogy büntetlenül fosztogathassa az államkasszát.” Ezek A. Müller szavai: *Geschichte des Islams*, I, 439 kk – szabadon Kremer után: *Culturgeschichte des Orients*, I, 174 kk.

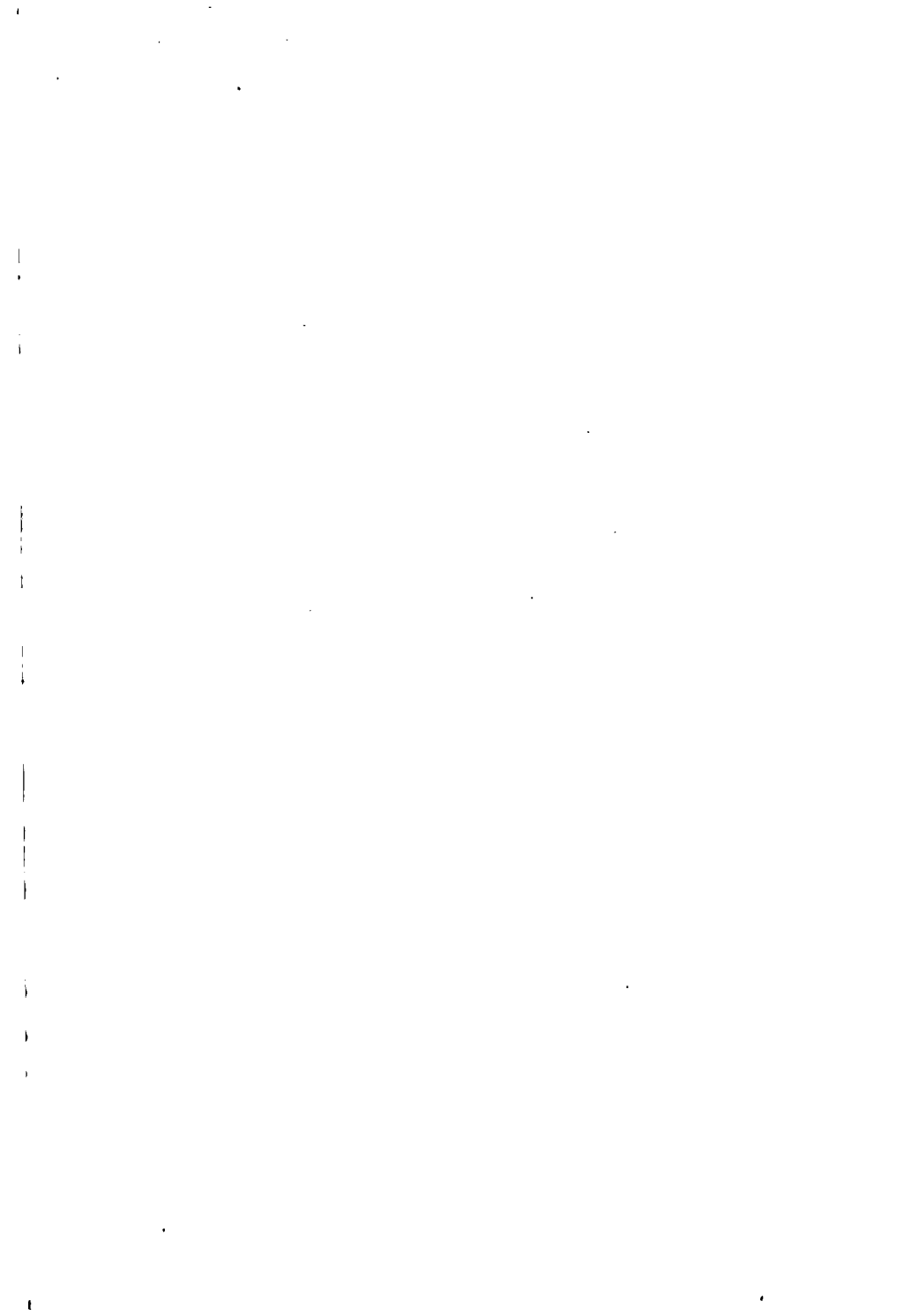
3. „A Sawād területe 10.000 négyzetfarszang (1 „paraszanga” = kb. 6 km), egy-egy farszang 10.000 közönséges, vagy 9000 hāšimi könyököt ér („a közönséges könyök: ad-diṛā^c al-ʿamma” = 54,05 cm; a hāšimi k. = 66,5 cm). Egy négyzetfarszang = 22.500 ġarīb (1 ġ. a korai iszlám idején = 29,5 liter, vagy 22.715 kg búza), 10.000 négyzetfarszang tehát = 225 millió ġarīb. Ebből becslés szerint levonandó a tellek, dombok, sós területek, mocsarak, utak, folyók, városok és falvak belterületei miatt kb. az egyharmad = 75 millió, vagyis még 150 millió (föld) marad. Ebből váltakozva a fele maradt parlagon, s a másik felét művelik. (Az adózás szempontjából) azonban hozzájönnek az egész (háromharmad) területen szétszórt pálmafák, szőlő és más fák

(amelyeket nem a földterület nagysága szerint adóztatnak meg).” Ezek Qudāma szawai Māwardī művében, ed. Enger, 301. Hogy az összterületet hamisan és nagyra becsülték föl, azt H. Wagner mutatta ki: *Göttinger Nachrichten*, 1902. 224 kk.

4. V. ö. Juynboll-lal az indiai *Gids*, 1899. februári számában.
- 4a. Yahyā b. Ādam. *Kitāb al-ḥarāğ*, 42, 56 kk, 61, 67.
5. Ld. de Goeje glossariumát ad Tabarī, továbbá Balāḏuri, 65⁷, 66¹⁵; 351¹, 351⁵, 13. Hurasan-ban gyakran mondanak *ğizya*-t és nem – a máshol elterjedtebb – *ḥarāğ*-ot. (Tabarī, 1354, 1364 kk, 1507 kk.) Még Yahyā b. Ādam „Adókönyv”-ében is megkülönböztetés nélküli a használatuk; e műben „a föld *ğizya*-ja” teljesen szokványos.
6. Nálunk is hajdan egy parasztbirtok adómentes lett, ha egy nemesember szerezte meg, aki mint nemes adómentességet élvezett.
7. Soha nem is követeltek fejadót az újmuszlimoktól, a Kūfa-i és Basra-i *mawlā*-któl; ők csak azért érezték magukat mellőzötteknek, mert nem vették föl őket a muqātila (= „harcosok”) *dīwān*-jába és nem részesültek a penzióban; aspirációik arra irányultak, hogy ilyen téren élvezzenek egyenlő jogokat.
8. Erről bővebben ejtünk szót a Hurāsān-ról szóló 8. fejezetben, ahol utána lehet nézni.
9. Hakam b. Aiyūb at-Taqaḥ volt *Ḥağğag* helyettese Basra-ban.
10. *Mawlā* volt Hasan al-Basrī, aki II. ^CUmar idején töltött be *qādī* tisztséget.
- 10a. Ebben az esetben is a föld- és a fejadóra ugyanazt a kifejezést használják.
11. Magától értetődőnek számított, hogy az újmuszlimok valamelyik arab táborvárosba telepedtek át. Csak a *pagani* (= „falusiak”) ragaszkodtak régi vallásukhoz.
12. Az olvasat *ğarābatī-hī* helyett: *qariyati-hī*.
13. Kremer érthetetlen módon így fordítja e passzust: „Ügy tartották, hogy nem illik egy muszlimnak azokból a földekből vásárolni, amelyek a régi lakosok birtokában maradtak, mégpedig azon érveléstől való félelmükben, hogy – mondták az utóbbiak – a földbirtok visszatartaná őket a harctól és arra készítetné őket, hogy lemondjanak velük szemben a muszlimok ellenségeinek a támogatásáról.
14. *Qasm* helyett: *ğas̄m* olvasandó.
15. A továbbiakat csak rövidítve adjuk vissza. Kremernél a szöveg több helyütt nincs rendben, egészében azonban érthető.
- 16a. *Ğizya*-t mondanak itt is földadó értelemben.
- 16b. u.az.
17. Amit Ibn ^CAsākir mond a koronabirtokok megfogyatkozásáról, azt kiegészíti egy figyelemreméltó közlés, ld. Balāḏuri, 272 k és Yahyā, 45: „^CUmar b. al-Ḥattāb a Sawād-on koronabirtokká tette az elsettek, az elmenekültek, a perzsa király és hozzátartozói, a posta földjeit, és a lápos területeket; az ebből befolyó bevétel hét millió dirhamra rúgott. *Ḥağğag* idején azonban, a Gamağim-i csata után elégették az emberek a *dīwān*-t (vagyis a tulajdonosi okmányok és kataszterek archívumát), és mindenki azt szerezte meg, ami a keze ügyében volt.” Vagyis nemcsak amiatt fenyegette a koronabirtokokat veszély, hogy a kalifák egy-egy részt elajándékoztak belőlük. Az embereket általános düh feszítette az állam, az uralkodók és a hatalmas nagybirtokai ellen. Meg akarták semmisíteni, vagy elhomályosítani azokat a történelmi jogcímeket, amelyeken az – őket megbotránkoztató – birtokjog nyugodott.
18. Nyomós érveket lehetne találni ama állítás bizonyítására, hogy az adómentesség következtében milliók vették föl az iszlámot II. ^CUmar idején.

19. ^CIrāqban a *harāḡ*-föld a csatornákkal öntözött földekkel esik egybe. Csak az öntözéses földeken kívül volt tized-köteles föld.
20. Yahya, 43 szerint állítólag ^CAlī így szólt volna egy ^CAyn Tamr-i frissen áttért föld-birtokoshoz: a te földed a muszlimokra száll át; ha akarod, fölkerelkedhetsz a városba és penziót kapsz, különben mint pérló (*qahrumān*) maradsz a földön, s a terményed egy részét beszolgáltatod nekünk.
21. Nommsen interpunctio-ját megváltoztattam, s a *preda*-t, *predia*-vá emendáltam, a következő meggondolásból: *res mobilis* = *manualia*; *res immobilia* = *predia*.
22. Ld. a 17. jegyzetet. Semmiképpen nem az ötédről volt szó.
23. Dozy, *Recherches* (1881), I, 76.
24. Wellhausen, *Skizzen*, 4, 95.
25. A földrendés a.H. 99. gumādā I. 15-én = 717. dec. 23-án volt. ^CUmar šafar hónapban (717. szeptemberében) lépett trónra.
26. Diehl, *Histoire d'Afrique*, 1896, 591 azt állítja, hogy a kalifa megparancsolta volna Afrikában a katolikusoknak, hogy vagy térjenek át, vagy hagyják el a földet. A Monum. Germ. Epist., 3, 267-ra hivatkozik. Ám ott Gergely pápa csak arra utasítja Bonifatiuszt, hogy „Afros passim ad ecclesiasticos ordines praetendentes nulla rationa suscipiat, quia aliqui eorum Manichaei, aliqui rebaptizati saepius sunt probati.” Elegendő érv lenne az ^CUmar egy parancsát bizonyítandó, mely teljességgel ellentétes lett volna a muszlim joggal?
27. A muszlim adótörvényhozás nem ismeri a vám fogalmát, csupán a *harāḡ*-ét és a tizedét, amelyeket azonban az utazó kereskedők megadóztatására is használ.
28. *Kitāb al-aḡānī*, 8, 153; Ya^Cqūbī, 2, 366. Weil indokolatlanul kételkedik a tényben. ^CUmar halála után sem vezették be ismét a hivatalos kiátkozást (Tabarī, 1482 k.).
29. A *Kitāb al-aḡānī*-nak ^CUmarról szóló része megkísérli őt titkos ^{šī}^Citának ábrázolni. Ám ugyanúgy tekinthetnék őt a *hāriḡ*-ták is eszmei társuknak, ami mégiscsak diametrálisan ellentétes a ^{šī}^Citákkal.

Simon Róbert fordítása

5777g

VILÁGTÖRTÉNET

'82/3

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

GAZDASÁGTÖRTÉNETI VILÁKGONGRESSZUS

A Világtörténet 1982/3-as száma a budapesti Gazdaságtörténeti Világkongresszus „A” szekciójának három fő referátumát / és az első referátum egy kiegészítését/ tartalmazza. Az 1982 augusztusban lezajló kongresszus három fő témát vitat majd meg. Választásunk az előzetes magyar közlés számára azért esett éppen az „A” szekcióra, mert a lap nyomdába adása szempontjából számításba jövő időpontig, 1982. március végéig egyedül ennek a szekciónak az anyaga állt rendelkezésünkre. Felhívjuk viszont T. Olvasóink figyelmét arra, hogy a kongresszus anyagából egyes cikkeket, illetve a problematikájához kapcsolódó néhány más tanulmányt a közeljövőben az Acta Historica, a Századok és a Történelmi Szemle hasábjain is találhatnak majd és hogy a Világkongresszus tematikájára a Világtörténet is visszatér még.

A Címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
/Budapest, V. József nádor tér 1. — 1900/ közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 92.— Ft, példányonkénti eladási ár: 23.— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083—6265

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8213089 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest, F. v.: dr. Héczey Lászlóné

TARTALOMJEGYZÉK

Makkai László: Nagybirtok és kis gazdaságok, földesúr és parasztok Európában a középkorban	5
Zimányi Vera: Uradalom és jobbágytelek Kelet-Közép-Európában /14–17. század/	61
Franklin Mendels: Proto-indusztrializáció: elmélet és gyakorlat	80
Nathan Rosenberg: Technológiai fejlődés és gazdasági növekedés. . .	118

MAKKAI LÁSZLÓ:

NAGYBIRTOK ÉS KIS GAZDASÁGOK, FÖLDESŰR ÉS PARASZTOK EURÓPÁBAN A KÖZÉP- ÉS ÚJKORBAN

Előzetes megállapítások és az előkészítés munkája

Tárgyunk az edinburghi kongresszus A 3 témájához kapcsolódik: „Paraszti szolgáltatások, dézsma és az agrártermelés mozgásai az iparosodás előtti korszak társadalmában”, és bizonyos szempontból folytatása is annak. Talán nem lesz haszontalan feleleveníteni az ottani eredményeket, melyeket most újra előveszünk, Le Roy Ladurie előadását idézve. „Kezdjük azzal a gondolattal, hogy a paraszti termelés több századon keresztül tartó magas szintje tetőfokát a 14. század elején, a pestisjárvány előtti korszakban érte el... ez a tetőzés jellemző a világ sűrűn lakott részeire a 13. század végén ... Észak-Franciaországra, talán Észak-Itáliára, és Toszkanára, Németország különböző vidékeire ... Nagyon valószínűtlen azonban, hogy e többszázados magasszintű termelés 14. századi tetőfokának megfelelőjét megtaláljuk pl. olyan országokban, mint Lengyelország, vagy általában Kelet-Európa, mely az 1300-as évek körül még igen gyér lakosságú volt ... A bekövetkező visszaesés kezdetei – melyet jóval később különböző, hosszabb lélegzetű fennedülések egyenlítenek ki, mint a 16. századi, vagy akár csak a 18. századi –, nagyjából egybeesnek a pestisjárvány elérékezésével... 1320 körül a gabona-termelés tetőfokát éri el, 1450 körül 2/3-ra visszaesik, gyors felfejlődés következik be 1450 után, majd lassabb emelkedés, legmagasabb szintjére 1500 és 1560 között jutva. Úgy tűnik, hogy 1560 táján a pestisjárvány előtti termelési rendszer visszaállításával nagyjából elérték az 1320-as szintet... A 16. század képe minden országban, melyre vonatkozólag görbék állnak rendelkezésünkre, a terjeszkedés és fejlődés szempontjából bizonyos egységességet mutat, legalábbis ami az 1500–1560-as, vagy az 1500–1570 közötti korszakot illeti ... Ez a Lengyelországtól és Magyarországtól egészen Spanyolországig tapasztalható egységesség valóban feltűnő, megfelelőjét már nem találjuk meg a második fejlődési hullám idején a 18. században ... Ez a 16. századi fejlődés nem kapitalista jellegű... Az önfenntartó, kis családi gazdaságban megy végbe, amely bizonyos árumennyiséget azért piacra tud bocsátani... A 17. század krízise európai jelenség... 1640–1650 körül mindenütt a krízis jelei észlelhetők.”¹

Itt tehát két alapvető megállapításról van szó: a. a gabonatermelés konjunktúrájának egységes voltáról először Nyugat-Európában, majd később egész Európában, b. melynek fejlődési és visszaesési szakaszait a kis paraszti gazdaságok gabonatermelésében a kereskedelmi célokra fordított mennyiségek változásai határozták meg. Ebből következhetne, hogy a középkortól kezdődően, feltételezhetnénk egy egységes európai gazdasági rendszer folytatódó kialakulását és elterjedését, melynek alapsejtje a családi paraszti gazdaság és melynek összetartozását egy piachálózat biztosítja, gabonafölöslegük elnyelésével hatókörébe vonva a kis gazdaságokat.

Ez a gazdasági rendszer tehát pontosan megfelel a Fernand Braudel által leírt „első európai világgazdaságnak”, mely a városok fellendüléséből áll, „általános lökést adva az európai fejlődésnek, mint a kovász egy dús tésztának”. De hogy ezt a szerepet a városok eljátszhassák, az csak egy „előzőleg már megszervezett agrárvilágban történhetett meg, légüres térben nem lehetett vége”, megvoltak tehát az előfeltételei, és „ezek közül a legfontosabb volt a mezőgazdasági többlettermelés és a többlet újraelosztása.” De milyen többlet? Eleinte a városok a „földesúri uradalmak növekvő többletével, a természetben fizetett járadékokból felhalmozódott hatalmas mennyiségekkel gazdálkodtak.”²

Semmi újat nem mondunk azzal az állítással, hogy ez az „első európai világgazdaság” első fázisában azonos a feudális gazdasági rendszerrel, melyet Witold Kula úgy határoz meg, mint „egy elsősorban agrárjellegű társadalmi-gazdasági rendszert, közepes termelőerővel, gyenge piaci értékesítéssel, céhes szervezettel, melyben a termelés alapvető egységét a nagybirtok képezi; az ezt körülvevő kis gazdaságok gazdaságilag és jogilag tőle függő helyzetben vannak és a neki fizetett szolgáltatásokkal hatalmától függenek.”³ Erre válaszul Guy Bois ellentmondó meghatározása: „A rendszer jellegzetes termelési formája, vagyis az, mely a vezető szerepet játssza és mely a gazdaság növekedési ritmusát meghatározza, a kis paraszti termelés. Ezt a tényt néha elreplezte egy kizárólag intézményes szemlélet a termelés alapvető egysége /a paraszti termelés/ fölé helyezve a termelés jogi kereteit, /az uradalmat/. ”⁴ Itt közbevetethetnők azt a pontosítást, hogy Kula a feudalizmust a lengyel 16–18. század oldaláról vizsgálja, míg Bois ezt a jelenséget a 14–16. századi normandiai helyzetből kiindulva elemzi, tehát más időben, más területet tanulmányoznak, és ez megmagyarázza az uradalom és a kis gazdaságok viszonyáról kialakított ellentétes szemléletüket. Szerencsére maga Guy Bois hárítja el a két koncepció egymással szembenálló voltának megtévesztő látszatát: Trierben tartott előadásában megállapítja, hogy „a feudális társadalom

nem csupán az elszigetelve szemlélt kis termelésből fejlődik tovább, hanem egy termelési forma és egy kizsákmányolás kapcsolatának összefonódásából... A rendszeren belüli termelőerők értékelésének a legmértékűbb ismérve az, hogy milyen helyet foglal el a nagybirtok keretei között a kistermelés... A feudalizmust ... a nagybirtok és a kistermelés kombinációjával lehet meghatározni.” Ugyanakkor a világgazdaság koncepcióját alkalmazza a feudális rendszerre, ami a közös gazdasági, demográfiai, konjunkturális és kereskedelmi tendenciákat illeti.⁵

Egy összefüggő feudális európai világgazdaság eszméje, ahol a központi helyet a kis termelés foglalja el a nagybirtok keretein belül: ez az előzetes tételek lényege, melyet Edinburgh után tárgyunk kidolgozásánál felhasználhatunk. A H. Van Der Wee által megszervezett előkészületek nemzeti jelentéseket irányoztak elő, hogy a jelen általános összefoglalás szerzőjének támaszul szolgáljanak,⁶ továbbá előzetes megbeszéléseket, mint a Debrecenben, Balatonalmádiban, Párizsban és Poznańban megrendezett összejövetelek. Kérdőíveket dolgoztak ki, hogy a kutatásokat a legfontosabbnak látszó problémákra koncentrálják. Az érdeklődés középpontjában nyilvánvalóan a nagybirtok és a kis gazdaságok közötti kapcsolatok keletkezése és változásai álltak, részben egymással szembenálló, részben egymást kiegészítő vonatkozásban, kapcsolatok, melyeket az európai világgazdaság egységes rendszere alapmechanizmusát irányító erőnek, és egységes konjunktúráját tápláló dinamizmusa forrásának tekintenek. E feltevések igazolását keresve, meg kell vizsgálni, milyen része volt az uradalomnak és a kis gazdaságoknak a mezőgazdasági termelés termelékenységében, az újratermelésben, a társadalmi elosztásban, továbbá milyen lehetséges szerepe volt kapcsolatuknak az általános gazdasági rendszer növekedésének gyorsításában vagy fékezésében.

Fogalmak és meghatározások

A két fogalom, nagybirtok és kis gazdaság, ha különválasztjuk őket, üresek, önmagukban nincs meghatározott történelmi tartalmuk. Ez a két agrárgazdálkodási rendszer egymástól függetlenül és nagyon eltérő történelmi korszakokban a legkülönbözőbb gazdasági és társadalmi feltételek között, együtt tudna élni. Specifikus jelentőségüket időben és térben csak mint egyazon rendszer alkotó elemei kapják meg. Európa feudális rendszerében a kis gazdaságok beletartoznak a nagybirtok kereteibe és bennünket csak e beletartozás vonatkozásában érdekelnek. Meg kell vizsgálni e keretek természete-

tét, keletkezését, fejlődését és széthullását, ahogy e történelmi folyamat összetevőit és dinamizmusát is.

„A nagybirtok és a kis termelés kombinációja” – a feudalizmusnak e fentebb idézett meghatározása hozzásegít bennünket ahhoz, hogy megértsük a nagybirtok és a kis gazdaság közötti kapcsolatot, a feudális rendszer kebelén belül. Ami összeköti őket, az a földesúri adó, másképp a feudális járadék. A nagybirtok a termelésnek és a feudális járadék elsajátításának intézményszerűsített kerete, sőt, a feudális járadék termelése a feudális gazdasági rendszer létértelme. Itt azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy a járadéknál és a profitnál előbbrevaló a család önfenntartása és a családi gazdaság újratermelésének fenntartása, ill. a fizetett munkaerő újratermelése. De ezek a szempontok minden termelési módra érvényesek, míg a járadék és a profit csak közülük néhányra jellemzők. A jogilag szabad paraszt, avagy a termelőeszközökkel nem rendelkező rabszolga, azaz a feudalizmus előtti termelési módok tipikus dolgozói, nem szolgáltatnak járadékot, mert ők nem egy adott földesúrtól függő egyéni termelők, míg egy kapitalista vállalkozó bérmunkása a rabszolgaság állapotán csak annyiban jutott túl, hogy forma szerint szabadon rendelkezik saját munkaerejével, tehát ő sem szolgáltat járadékot. A feudális járadék mindig egy, a kezelését tekintve független kis gazdaság adója, mely azonban a megművelt föld tulajdonjoga szempontjából függő helyzetben van. Ez azt jelenti, hogy a feudális termelési mód a feudális járadék megjelenésével kezdődik és annak eltűnésével szűnik meg. Egyetértünk Rodney Hiltonnal /bár más kérdésben mondanivalóját kiegészítjük és olykor ellentmondunk neki/, aki a „járadékért való küzdelmet” és a „járadék elleni küzdelmet” a feudális rendszer belső dinamizmusa kettős mozgatóiként határozza meg,⁷ és Guy Bois-val együtt azt tartjuk, hogy a feudális gazdaság hosszútávú dinamizmusát a feudális járadék arányának és mennyiségének változásai irányítják.⁸ E meghatározások közelebről érintik a nagybirtok és a kis gazdaságok kapcsolatainak fejlődésére vonatkozó elemzésünket.

A feudális nagybirtok keletkezésének gyökereit joggal kereshetjük „a 6. század végétől kezdve új birtokstruktúrát meghonosító átalakulásban, mely egy földesúri magánbirtok és több kis gazdaság egymás mellé rendelésén alapszik, és az utóbbiak részvételén az előbbi megművelésében.”⁹ Ugyanakkor óhatatlanul észre kell vennünk a nagybirtok kettős összetételének összefüggését a feudális járadék keletkezésének kettősségével: „a földesúri birtoknak és jövedelmeinek ez a kettős összetétele volt a tipikus uradalom valódi jellemzője.”¹⁰ Valójában a járadék keletkezése kettős: a földesúr saját kezelésében tartott birtokain a robot előzménye az antik villa vagy a barbár

főnökök praediumán dolgozó rabszolga kényszerszolgája, míg a járadék visszavezethető a hajdan szabad kisbirtokosok katonai szolgálatának termékében vagy pénzben való megváltására, akiknek szabadsága az évenkénti hadbavonulás kötelezettségén alapult. A 6. században ez az új típusú földesúri birtok még Gallia északi részén is¹¹ csak kivételt jelenthetett, noha a rabszolgatartó „villák” mellett szabados parasztoknak kiosztott telkek sorakoztak, ezek függetlenül művelték földjeiket és a földesúr saját kezelésben tartott földjein csak a nagy mezőgazdasági idénymunkák során voltak kötelesek robotot teljesíteni, ha elegendő rabszolga-munkaerő nem állt rendelkezésre. Egyébként nagyszámú szabad kisbirtokost kell feltételeznünk, számuk csak akkor kezdett csökkenni, amikor katonai szolgálatuk egy számukra előnyös jogból hátrányos kötelezettséggé alakult át. Ez attól függött, milyen lehetőség nyílt rabszolgák szerzésére a római földesurak és a barbár vezérek réservei megműveléséhez.

Tévedés lenne azt képzelni, hogy az antik korszak rabszolgarendszere a belső ellentétek végső összeütközése során szinte magától felbomlott. Tény, hogy ezek az ellentétek gyengítették a rendszert, de végső összeomlása csak annak tudható be, hogy immár lehetetlenné vált a rabszolgák utánpótlása. A Római Birodalmat előzőnlő germán barbárok még a limes átlépése és a római villák egy részének birtokba vétele előtt is használtak már rabszolgákat mezőgazdasági munkára. B. F. Porsnevnék igaza volt, amikor a rabszolgatartó Római Birodalmat és a rabszolgákat szolgáltató barbár világot szoros szimbiozisban, sőt mint egymás kiegészítőit mutatta be. Ez a kiegészítő jelleg nem statikus helyzetet jelentett, hanem dinamikus folyamatot. A barbárok a rómaiak elleni harcaik során nem elégedtek meg azzal, hogy csupán fejlesszék először a védelem, később a támadás katonai feltételeit, hanem ezen túl átvették a rabszolgatartó termelési módot, rabszolgákat szerezve a fejletlenebb barbár törzsek köréből, hogy velük műveltessék meg a közös tulajdonból kiszakított földjeiket.¹² A katonai vezéreket és fegyveres kíséretüket, akik olyan katonai erőt képeztek, amely alkalmas volt rá, hogy felvegye a harcot a római légiókkal, majd felváltsa azokat, nem lehetett pusztán adókból eltartani, melyeket bizonyos mértékig nyilván kiróttak a szabad parasztokra, mert ezeket kímélni kellett katonai szolgálataik miatt, nélkülözhetetlenek lévén a hivatásos harcosokból álló, korlátozott számú vezéri [fejedelmi] kíséret mellett. Ha nem is képzelhető el olyan szilárd rabszolgarendszer, mint amilyen a Római Birodalomé volt, mégis fel kell tételezni, hogy a Nyugati Római Birodalom romjain alapított barbár királyságok nem nélkülözhatték a rabszolgamunkát, mivel szükségük volt a szabad pa-

rasztok katonai szolgálatára. A szabad paraszt épp azzal váltotta meg szabadságát, hogy rabszolgákat szerzett, ha nem is önmaga, legalább vezérei számára.

A római tartományok meghódítása után a barbár királyok, fegyveres kíséreteik és paraszt harcosaik több századon keresztül folytonos portyákat vezettek szomszédaik ellen, hogy zsákmányt szerezzenek és főleg rabszolgákat ejtsenek foglyul. A legeredményesebben harcoló frankok végül is területi hódításaikkal oda jutottak, hogy rabszolgaszerező hadjárataikkal felhagyjanak, azokban a tartományokban, ahol a lakosságot ezen túl meg kellett védeni a többi hódítóval szemben. A Birodalom határai messze kitolódtak, a paraszt harcosok évi mozgósítása egyre nehezkesebbé vált. Sokan közülük katonai szolgálatukat az „ost”-nak nevezett adóval váltották meg, és egyre nagyobb számban akadtak olyanok, akik gazdasági szabadságukról lemondva, mint katonák, vagy mint szolgák, a gazdagokhoz csatlakoztak, néha pedig mint a hajdan birtokukban levő, de másnak felajánlott földjeik után szolgáltatást teljesítők.

A Karolingok látványos katonai sikerei az utolsó erőfeszítést jelentették a „frank” gyalogosok tömeges előállítására. Mindazonáltal ezek számának gyors csökkenését nem tudta megfelelő gyorsasággal ellensúlyozni a középkori lovasság megalakítása, akkor, amikor az elit fenntartását csak rabszolgák folytonos szerzésével lehetett biztosítani, vagy a szabad parasztok tömeges szolgáskorba juttatásával – e két lehetőség egyikét sem lehetett végrehajtani egy külső hódításra, vagy belső elnyomásra alkalmas hadsereg nélkül.

Néhány tétova lépés történt a réserve megművelésének új, termelékenyebb formája felé, elismerve /az alemán törvényhozásban a 8. század elején/ a „házas” rabszolga jogát arra, hogy munkája felét a neki kiosztott telekre fordítsa, vagy azzal, hogy a réserven élő rabszolgák mellett a szabad parasztokra robotot vetettek ki /a bajor törvényhozásban kicsit későbbi időpontban/, ami valójában bizonyos közeledést jelentett a rabszolgák és a szabad parasztok helyzete között. E közeledés kétségtelenül az új birtoktípus felé vezető irányzat jelentkezése volt, de ez az irányzat önmagában nem képviselt elég hathatós erőket ahhoz, hogy létrehozza a különféle típusú földművelő parasztok összeolvadását, a rabszolgától a kisbirtokosig. Ha bebizonyosodott, hogy nem tartható tovább az az elmélet, amely szerint a feudalizmus születése két termelési mód, a primitív barbár és a rabszolgatartó római összeütközésének az eredménye, azzal is tisztában kell lennünk, hogy egy, pusztán az új gazdasági rendszer összetevőinek folytonos felhalmozódásából kialakuló fejlődési folyamat a végtelenségig elhúzódhatott volna. A termelők rétegének kizsákmányoltakká váló radikális átalakulása csak olyan mértékű

specifikus történelmi körülmények között mehetett végbe, melyek hatóerejükkel egyesíteni tudták az összetevőket és tendenciákat a nagybirtok újrászervezéséhez vezető erővonalak körül – e nagybirtok ura egyszersmind lovag is, aki kezében tartja a fegyverek monopóliumát, a termelők pedig a felszabadított rabszolgákból, vagy a lefegyverzett és szolgává tett szabad parasztokból alakult jobbágyok, akik saját telkeik, kis családi járadékszolgáltató gazdaságaik mellett megmunkálták a földesúr azelőtt rabszolgamunkával művelt réserve-jét is.

Keletkezés és struktúrák

A feudális nagybirtok kialakulási folyamatát két fontos történeti tényező határozta meg. Az egyik a hatalmas erejű muzulmán nyomás volt észak felé; utolsó általános támadásukat tartós visszaverés követte, ütközeteit jól ismert nevek jelzik: Poitiers /732/, Bizánc /717/, Talas /Turkesztánban, 751/, Multan /az Indusnál, 711/. Ezek közé az egyetemes történeti fontosságú események közé kell sorolnunk a Kazár birodalom fővárosa, Itil ellen 737-ben intézett arab támadás kudarcát, a Volga torkolatánál. Ahogy Gallia vagy a Balkán félsziget megvédése, Itil megtartása is hozzájárult, hogy a muzulmánokat megakadályozzák rabszolgaszedő hadjárataiknak a Loiretől, az Alpoktól, a Dunától, a Fekete tengertől, vagy a Kaukázustól északra eső területek felé való kiterjesztésében. Ez a mérsékelt éghajlatú, erdőkből és stepékből álló zóna természetes lehetőségeket kínált egy szervezett munkán alapuló mezőgazdasági termelés kialakítására a földesúri birtok keretein belül.

Bizonyos, hogy a 0 fokos januári hőmérsékletű vidékektől nyugatra és délre, a Rajna, a Duna-mentén, a Fekete-tenger északi partjain, a Kaukázusban a mezőgazdaságnak jobb feltételei voltak, és az sokkal régebbi időkre nyúlt már vissza. A nyugati maggal és a bükkerdők kivágásával nyert „szürke” földön a gabonatermelésnek többezer éves előnye volt a kelet tölgy- és nyírfaeerdei alatt talált „barna” talajokkal szemben. Ezek kihasználását sokáig nemcsak a kedvezőtlen földrajzi feltételek akadályozták, hanem a steppevidékek nomád népei is, akik észak felé szorították a földművelőket. A kazár hatalom megszilárdulása a Volga, a Kaukázus és a Don között, 650 körül, két évszázadra elzárta a nomád népek beözönlésének útját, ennek következménye volt a 8. században az ekés gazdálkodás bevezetése, mely a Volga mentén hamarosan a Káma torkolatáig terjedt, továbbá behatolt a Dnyeper völgyébe, meghódítva a bulgár-török, finn-ugor és szláv népeket, akik eddig csak állattenyésztést és kapás földművelést folytattak. A kazárok

emellett feljebb tolták a szőlőtermelés határait észak felé, egészen az 50°-ig, ahogy germán területen a rómaiak is tették. A Kazár birodalom nem alakított ki feudális termelési módot, az elit a leigázott népekre kivetett adón és az átmenő kereskedelem megvámolásán kívül a szabad parasztokra kirótt szolgáltatásokból és a rabszolgákkal megművelt résverek termékeiből élt. A termelésnek azt a két fajtáját gyakorolták tehát, melyek később a jobbagyság formájába összeolvadva eltűntek. A kazárok azonban mégis megvetették a feudalizmus felé irányuló fejlődés alapjait nemcsak azzal, hogy mezőgazdasági termelést vezettek be a steppéken, hanem főképp hatalmas birodalmuk bekapcsolásával muzulmánok által bonyolított nemzetközi nagykereskedelmi hálózatába, akik a varégekkel, a bulgár-török birodalom fővárosában, Bulgarban találkoztak, mely adót fizetett a kazároknak és a 10. század közepén vált részévé az iszlám birodalomnak.¹³

Az erdők és steppék zónáit átszelő nagy folyamokon és az eddig nagyobb forgalom nélküli „keskeny tengereken” bonyolított kereskedelem szálai a Karoling birodalmat összekötötték Bizánccal és a muzulmán világgal. Látni fogjuk, hogy a luxuscikkek mellett, amilyenek pl. a kínai vagy bizánci selyemkelmék, vagy az iráni bronztárgyak, ezen az úton érkeztek meg a feudális gazdaság kialakításához nélkülözhetetlen technikai találmányok is. A frankok birodalma Észak-Nyugat Európában abban a korszakban született meg, amikor a Földközi-tenger szerepe, mint a hajdani világgazdaság színtere, megszűnt, a két római császárság szétválásával egysége felbomlott, majd a Bizánc és az Iszlám birodalom közötti konfliktus során egyre jobban megbénult. A Földközi-tengeren keresztül valaha luxuscikkeket szolgáltató Közel-Kelettől szinte teljesen elszigetelve a Frank birodalom teljesen magára lett volna utalva, ha a varégek útja nem kárpótolta volna a Földközi-tengeri piacok elsoványodásáért. Így kezdtek kirajzolódni egy új európai világgazdaság körvonalai, a két „földközi tenger”, az Észak-Balti és az Égei-Adriai-Tyrrhéniai között. Technikailag még nem volt rá lehetőség, hogy az Atlanti-óceán partjai mentén összetalálkozzanak, a Karoling uralkodók ezt az új rend eljövételéig az Aix-la-Chapelle-Róma közti politikai tengellyel hozták létre – ez egybeesett a kereskedelem tengelyével is, a kézművesség legaktívabb művelőit, a frizeket és a flamandokat kapcsolatba hozva a lombardokkal és a toszkánokkal. E tengely lesz a nagy feudális birtok szülőhelye és e tengelyről ágaznak le a gazdasági-társadalmi szervezet modelljének terjeszkedési útjai. A nagy feudális birtok klasszikus korszaka egybeesik ennek az Európán keresztül vezető tengelynek legelevenebb korszakával, századokon keresztül,

amikor ez az üttöér táplálni tudta a nagybirtokrendszert a számára elérhető vidékeken felhalmozódott anyagi és szellemi erők áradásával.

A feudális nagybirtok keletkezéséért felelős második nagy történelmi tényező a 9–10. század volt. A korszak anarchikus, fejlődése eléggé kétértelmű, demográfiai növekedés az egyik vidéken, visszaesés a másikon, koncentráció északon, bomlás délen. Ez volt az a kor, amikor „a francia és az olasz délvidék szerepe a kereszténység életében háttérbe szorult az északi vidékekkel szemben.”¹⁴ Ez azt jelentette, hogy az életképes, új társadalmi struktúrák kialakulásának területe, vagyis a feudális uradalomé, a Karoling birodalom francia és német tartományaira koncentrálódott. Az egykorú irodalom, az ezredik év közeledtének hatására, az Apokalipszist kezdi idézni a négy lovas pusztításaival, akik közül az egyiket a Földközi-tengeri kereskedelmet és az Alpok hágóin átvezető szárazföldi közlekedést megbénító szaracén kalózzokkal azonosítják, a másodikat a Galliáig és Itáliáig kalandozó magyar lovasokkal, akik becsapásaikkal főleg Németországot és szláv szomszédaikat sújtották, a harmadikat a Balti, az Északi-tenger és az Atlanti-óceán partjait, továbbá az e tengerekbe ömlő folyók völgyeit előzőnlő varégekkel, a negyediket végül magával a birodalom lovagjaival, akik rablókká alacsonyodtak, és támadásaikkal állandó megpróbáltatást jelentettek a fegyvertelen egyháziak és világiak számára. A birodalom elitjét érezhetően sújtotta az a tény, hogy a cseh, magyar, lengyel és orosz állam kialakulása a továbbiakban gátat vetett a rabszolgaszedésnek az Elbától keletre eső területen. Sőt, a birodalom lakóinak védekezniük kellett, hogy maguk is rabszolgává ne essenek, és erődtímenyeket emeltek a különböző támadók ellen, először uralkodói engedéllyel, később anélkül – a középkor vidékeinek ezek a léteítmények lesznek legjellemzőbb vonásai, főleg pedig az uradalmak központjaivá válnak.

Hogy a kívülről jövő csapásokat visszaverje és a belső anarchiát megfékezze, az ezredik év fordulójáig kialakult az új társadalmi rend, melyben a főszerepet a lovag és egyben földesúr vitte, aki fegyver- és földmonopóliumát személyes kíséretével egészítette ki, a rabszolga-rendszer meghosszabbításaként, egyrészt a réserves-jén dolgozókból, másrészt gyakorlatilag korlátlan helyi adminisztratív és jogi hatalma segítségével, melyet a hierarchikus struktúrájú feudális monarchia biztosított számára. A katonai szolgálat és a pusztítások következtében tönkrement kisbirtokos kényszer útján, vagy saját elhatározásából az uradalom egyik jobbágytelkének a megművelője lett, ahogy a házas, majd felszabadított rabszolga is. A szabadok és rabszolgák valaha különböző helyzete kiegyenlítődött a jobbágy státusában, aki szemé-

lyében a földesúrtól függő helyzetben lévő paraszt volt, megművelte saját telkét, és ugyanakkor a földesúri réserve-n is dolgozott. A lovag-földesúr és a robotoltatható jobbágy közötti viszony a nagybirtok és a kistermelés gazdasági kapcsolatának a társadalmi vetülete.¹⁵

Ami a birtokstruktúra gyökereit illeti, a legrégebbi rész a réserve, a rab-szolgákkal művelt római „villa” vagy a barbár „praedium” folytatása. Ezzel szemben úgy tűnik, közvetlen folytatólagosság nincs a tenure és a római szabad parasztnak kiosztott parcellák között. Megfelelő formája a mansió lehet, /a germán nyelvű országokban hufe, hide, stb./, mely a 7. század forrásaiban olyan földterületként jelenik meg, melynek szántható része megfelel egy eke szántási kapacitásának és egy parasztcsalád eltartására alkalmas. A 6. század nagy pestisjárványai¹⁶ utáni demográfiai felfutás idején a mansio mint családi megművelési keret megszűnik és jogi helyzete olyan különböző formákban változik meg, hogy a 9. század káptalani kiadványai és lajstromai kaleidoszkop-szerű képet mutatnak: több család egy mansión, egy mansió több családnak kiosztva, mansiók szerint különböző járadékformák, és -mennyiségek, és főleg a mansiók és művelőik eltérő jogi helyzete. A szabad parasztok szabad mansiói és a házas rabszolgák szolgálatköteles mansiói összekeverednek a felszabadított rabszolgák szabados mansióinak egyre gyakoribb szabaddá tétele következtében. Gyakran találkozunk rabszolgákkal szabad mansiókon, szabad parasztokkal szolgálatköteles mansiókon, legtöbbször a szabad és szolgálóállapotú személyek közötti házasság következtében. A Karoling birodalom földesúri uradalmainak nagy többségében a szabad parasztok, a szabadok és a házas rabszolgák mellett a 10. század végéig találkozunk nem házas belső szolgálatot végző rabszolgákkal, akik az uradalom ökreivel és ekéivel dolgoznak, továbbá allodiális szabad kisbirtokosokkal, /aldiones vagy hospites Itáliában/, akik a földesúr körül teljesítenek szolgálatot. A szolgáló parasztok, a szabad parasztok és néha a szabadosok, ost-ot fizetnek, katonai szolgálatuk megváltásául, személyes szabadságuk megőrzésének jeleként.

E tradicionális rétegződést azonban keresztelte a gazdasági differenciálódás, a kisparaszti gazdálkodás belső mechanizmusa következtében a parasztságnak kisbirtokosra és napszámosokra való szétválásával. E megosztás lehetséges gyökereit visszavezethetjük a szabad mansiók és a szolgáló mansiók robotja közti különbségre; az elsők ekével dolgoztak, az utóbbiak a kezükkel, a szabad parasztoknak meglévő saját munkaeszközeik, mely a rabszolgáknak /még a házasoknak sem/ nem állt rendelkezésükre. Idővel ez a különbség egyfajta munkamegosztássá fejlődött: egy 6–8–10 ökrös nehéz

ekét csak egy segédmunkaerő segítségével lehetett működtetni, a zsellérével, a jövő képzetlen munkásának ősével, ahogy a jobbágy kisbirtokos, a vonó-
iga tulajdonosa, a képzett munkás, a jövő szakmunkása. A paraszti munka-
erő e kettősségének képlete minden országban, minden korszakban megje-
lent, ahol a kisparaszti gazdálkodás a gabonatermelésen alapult.¹⁷

Uradalom, paraszti birtok, réserve

A 10. századtól kezdve a gazdasági fejlődés forrása a földesúri magán-
gazdaság és a paraszti kisbirtok /a réserve és a tenure/ együttese, a feudális
nagybirtok keretein belül. A földesúri birtok kezdeti formájára ráépül a föl-
desúri banalitások rendszere, mint a monarchia politikai hatalmának a leté-
teményese és mint egy új termelési technika bevezetésének a kerete, szer-
ves egységük a termelés és a feudális járadék kisajátítása legjobb formájának
bizonyult.

A szolgáló kisbirtok a munkaerő és a termelési eszközök szoros egy-
sége, a családi gazdálkodás leghathatósabb formája, autonómiája munkaked-
vet ébreszt, munkaereje rugalmasan mozgatható. Ezért tud jól alkalmazkod-
ni a különböző konjunkturális megszorításokhoz. Ezzel szemben a szolgál-
tató kisbirtok léte csak a nagybirtok keretei közé való beépülésével biztosí-
tott. Amikor a szabad kisbirtokosokat mindig fenyegette a veszély, hogy a
hatalmasok kisajátítják, a szolgáltató kisbirtok abban az előnyös helyzetben
volt, hogy megvédte az a földesúr, akihez tartozott.¹⁸ A szolgáltató kisbir-
tok másik hovatartozása, a falu paraszti közösségébe való beépülése bizonyos
ellenállási lehetőséget biztosított a túlzott járadékkövetelések ellen, ugyan-
akkor azonban, konzervativizmusa és egyenlősítő jellege folytán a termelő-
erők fejlődésének az akadályává is vált.

Az uradalom születésének korszakában, 700 és 1000 között, éhinség
idején a földesúri réserve tartotta el csűrjéből a szolgálkat, és vetőmag előle-
gezésével biztosította számukra a termelés folyamatosságát. Csak a réserve
beruházási lehetőségei engedhették meg az új ígát, 8–10 ökör vagy egy pár
ló befogását a nehéz eke elé, csak a földesúri kényszernek sikerült bevezetni
a háromnyomásos rendszert, csak a réserve anyagi erői lehettek elegendők
malmok építésére, melyek még a parasztok kezében is rendkívül hathatós
munkaeszköznek és módszernek bizonyultak, mióta a réserven, robotmun-
kájuk közben megismerkedtek velük. Átvették és lekicsinyítették őket a kis
gazdaság használatára. Földesúri létesítmények egész sora, malom, kemence,
prés, sörfőzde biztosította a parasztok munkaidejének takarékosabb felhasz-

nálását, a vízszintes szövőszék és a rokka pedig, melyeket először az uradal-
makban használtak, később hozzásegítették a parasztokat ahhoz, hogy a
mezőgazdasági munka holtidejét is tudják értékesíteni.¹⁹

Kialakulása idején tehát a nagybirtok hatalmas mezőgazdasági-kézmű-
ves vállalkozást jelentett, nem csupán a robotoltatható szolgák munkahelye
volt, de iskola is számukra a technikai újítások befogadására.

A termelési technikák szorosan összefonódtak a kényszerítés appará-
tusának új technikáival. Ahogy a fordítós eke ötszörösevé fokozta az elve-
tett mag hozamát, ahogy a keleti fogatolási mód megötszörözte a ló húzó-
képességét, ugyanúgy a kengyel megötszörözte a lovag ütőképességét, aki
ütése lendületénél az állat erejét is felhasználta. A lovak etetésénél nélkülöz-
hetetlen zabbal, a kengyellel, ahogy a patkolással is a lovasok katonai tech-
nikája a hármass nyomáshoz kapcsolódott és az uradalmi műhelyekben alkal-
mazott paraszt kovácsok munkájának hatékonyságához. Csak az új fegyver-
zet tette lehetővé, hogy a katonák számát kicsi, de rendkívül hatékony lo-
vascsapattá csökkentse, és ezzel szabad parasztok tömegeit fegyverezze le és
állítsa be a termelő munkába. Az ezredik év körül a katona /miles/ szó a lo-
vag-földesurat jelöli és a szolga /servus/ a kistermelő és robotoltatható pa-
rasztot. A legkülönbözőbb korok és területek különböző közvetítőkön
/varégek, arabok/ keresztül érkezett találmányai /a római korszak előtti Gal-
liából, a Földközi-tenger vidékéről, Közép-Ázsiából, Kínából, Iránból /spe-
ciális történelmi körülmények kényszerítő hatására, nem pedig valami titok-
zatos technikai alkotókészség spontán kirobbanására elegyedtek egymással
és alakultak át ezzel párhuzamosan – behatoltak az uradalmak réserve-jeibe,
hogy onnan az egész paraszti világot elárasszák.²⁰

Ezért van az, hogy a „gazdaságon kívüli kényszer” terminusát nem
tartjuk megfelelőnek a feudális járadék kisajátítási módjának meghatározá-
sára, még kevésbé akkor, ha a kényszer a föld monopóliuma volt. A földes-
úr elsősorban szolgája személyével rendelkezik, akinek a földön való elhe-
lyezése nem más, mint függő állapotának gazdasági realizációja. Helyesebb
lenne Guy Bois-val egyetértve a földesúrnak szolgája fölött gyakorolt köz-
vetlen uralmáról beszélni. Ez a felfogás hajlékonyabb, mint a „gazdaságon
kívüli kényszer” meghatározása és alkalmasabb a parasztok feudális függése
sokrétű átalakulásának magyarázatára.

A parasztok leigázására szolgáló rendelkezéseket az egyház szentesítet-
te. Hozzászoktunk ahhoz, hogy az egyháznak csak ideológiai szerepét lássuk,
a gazdasági életben pedig csak nagybirtokosi minőségét. Anélkül, hogy ta-
gadnánk e kettős vonatkozást /az egyistenhivőségen keresztül a monarchia

létjogosultságának megerősítése, az ősök tiszteletének kultuszára alapuló és primitív szabadságtörekvéseket fenntartó, törzsi vallás szétrombolása, továbbá az „oratores, bellatores, laboratores” formula funkcionális, egymást kiegészítő voltának elméleti és morális megalapozása egyrészt, másrészt a ciszterciták uradalmi szervezetének remekműve a szolgáló fráterek, a kohók és a hatalmas csürök dolgozóival, mint példák/, hangsúlyozni kell az egyház szervezői és szabályozói funkcióját is a paraszti élet alapjaiban, elsősorban a plébániában, amely a paraszti közösség életének a keretét adta, ahol a családi, közösségi és gazdasági élet ciklusainak állomásait az ünnepek jelölik, ahogy a paraszti munka ritmusához alkalmazkodó kötelező pihenőnapok is, a bőjtök, hasznos korlátozók lesznek abban a világban, ahol állandó fenyegetést jelent az éhség, vagy a gazdasági újratermelés meg gondolatlan elfogyasztása, a naptár jelzi a mezőgazdasági munkák megfelelő idejét, végül a „fehér mágia” szertartásai szolgálnak a természet váratlan csapásainak az elhárítására.²¹

Világi és egyházi uradalom, földesúri és egyházi szabályozók egymástól nem választhatók el, szerves egységet alkotnak, keretet, melyen belül a kis családi parasztgazdaság eszközöket és módszereket kapott a kenyér és szeszesital [bor, sör/ termelésére alapozott középkori vegyes gazdasági rendszere fejlesztésére, ahol azonban viszonylag kisebb volt a hústermelés, mivel az állatot elsősorban mint vonóerőt, vagy gyapjúszolgáltatót tenyésztették. Ezt a mezőgazdasági rendszert, noha sokkal fejlettebb és termelékenyebb volt, mint az előzőek, zsákutcába szorították a terméseredmények gyakori és szélsőséges ingadozásainak a szűk keretei, ahol a maghozam felső határa 1:5 volt, főleg pedig a szántóföld és legelők közti arány bizonytalan egyensúlya. Ez az oka annak, hogy a kis gazdaságok termelése függő viszonyban volt attól a védelemtől, melyet számára a nagybirtok keretei közé, vagy a falusi közösségbe való beépülése biztosított. Paradox módon, vagy talán inkább, dialektikusan, azt mondhatjuk, hogy a járadékért és a járadék ellen és a közösségbe tartozásért és az az ellen folytatott harc a feszültség erőinek olyan együttesévé vált, mely idővel a nagybirtok eredeti szervezeti formájának a felbomlására vezetett, megalakulásának és virágzásának hosszú, 700-tól egészen a 14. századig tartó korszaka után.

Hódítás útján való terjeszkedés

Az uradalom, amely saját kezelésű gazdaságát a megélhetésüket biztosító kisbirtokokon élő jobbágyok robotjával műveltette meg, a legjobb meg-

oldásnak bizonyult egy olyan helyzetben, ahol a földesúr már nem volt többé képes rabszolgákat szerezni. Másrészt azonban a szabad parasztok lefegyverezésére és szolgáskorba juttatására szolgáló kényszerítő eszközök birtoklása mellett a földrajzi körülmények könnyítették, vagy akadályozták a nagybirtokstruktúra elterjedését. Azok a földek, melyeknél az éghajlati és talajviszonyok lehetővé tették a tavaszi vetésre koncentrált gazdálkodást, voltak a legalkalmasabbak a hármasszorgó bevezetésére /eleinte rendszertelenül, a 13. századtól kezdve rendszeresen/, a fordítóke, a lóval való vontatás alkalmazása mellett – ezek voltak a technikai feltételei egy gabonatermelésre alapított mezőgazdaságnak. A feudális nagybirtok szülőföldje, a Loire és a Rajna közötti terület tökéletesen megfelelt ezeknek a feltételeknek. A rabszolgák és a szabad parasztok jobbágyokká való összeolvadása e területen lényegében az ezredik év beköszöntése előtt végbement. Noha a „serf” kifejezés, ahogy a jobbágysággal járó szolgáltatások is /fejadó, házasságkötési megszorítások, a jobbágytelkeknek a földesúrra háramlása kihalás esetén/ megőrizték még a rabszolgaság emlékét, ez már csak a Karoling birodalom legszélső déli és keleti területein élt tovább, továbbá a szláv Európa új keresztény államaiban, Csehországban, Magyarországon /a vele egyesült Horvátországgal/, Lengyelországban és Oroszországban, de ez utóbbiak belső fejlődése már elindította a felbomlás folyamatát.

A rabszolgák mellett a feudalizmus előtti kor többi maradványai, pl. a szabad kisbirtokosok ugyanúgy tovább éltek ezeken a vidékeken. Fennmaradásuk elég makacs volt ahhoz, hogy helyenként krízisekhez vezessen, következőképp a földesúri nagybirtokrendszer képtelen volt őket beolvasztani. Ez elsősorban a Karoling birodalom északi és keleti határvidékeire volt érvényes. Akkor, amikor Hainault, Flandria, Brabant, Limburg tartományaiiban a feudális nagybirtokrendszer és a jobbágyság a Karoling korszak óta meghonosult, az északabbra eső vidékeken mindez ismeretlen maradt, ahogy a rabszolgarendszer sem jutott el ide, kivéve a dán hódítás egy rövid korszakát. A friz parasztok állattenyésztést folytattak és a már Nagy Károly óta híres posztóikkal kereskedtek. Minden földesúri fennhatóság alól szabadok maradtak egészen a középkor végéig. A Drenthe partjain élő szomszédaiak lemészárolták a lovagokat, akik a 13. században rájuk akarták kényszeríteni az utrechti püspök fennhatóságát.²² Nem meglepő tehát, hogy azoknak a telepéseknek a szabadságjogai, akik a földesúri rendszer kötelékeit kikerülendő, a 11. század óta kelet felé húzódtak, a friz szabadság bélyegét viselték magukon. A szabad parasztok ellenállása mellett annak szükségessége is fenntartotta a szabad kisbirtokosok létét, hogy a Karoling birodalom széleire

minden földesúri függéstől mentes határőr-kolóniákat kellett telepíteni, ilyenek voltak a „Königsfreien” a szlávokkal szomszédos különböző német vidékeken az „aprisionarii” Aquitániában a mórokkal szemben, vagy az Alpok hágóinak bejáratánál elhelyezett örök. Szabadságjogaik fontos ösztönző erőt jelentettek a jobbágyok felbomlásának a folyamatában. Főleg azonban archaizmust képviseltek, akadályt a korszaknak megfelelő földesúri rendszer kifejlődésének útján, ahogy ígéretet is a jobbágyok jövőbeni tömeges felszabadulására.²³

A Karoling birodalom déli területein az uradalmi struktúra létrejött a 11. században a kor szükséglete volt. Délen, Catalániát is ide értve, a rabszolga-rendszer még fennmaradt a 10. század végéig és mindenfelé hemzsegett a szabad kisbirtokosok sokasága. E visszahúzó tényezőkhöz járult még az északitól eltérő agrárstruktúra: az egyik oldalon nyitott mezők, kerítetlen földek, nagy települések, lovak-vontatta eke, háromnyomásos rendszer, búzaföldek váltakozása szőlőkkel – a másikon ligetek, kerítések, szétszórt tanyák, ökrökkel huzatott ekék, kétnyomásos rendszer, fejlett erdőgazdálkodás a gabona- és szőlőtermelés mellett, azt kiegészítően, sokszor annak versenytársaként. Ez az eltérő jelleg megmaradt egészen az Ancien Régime végéig és már sokkal előbb, a 11. században erős hangsúlyt kellett kapnia, tekintettel az északról jövő erős hatásokra, amelyek bizonyos mértékig halványították azt. A lakóhelyek elszórtsága és a szőlőkben és a kertekben folyamatosan szükséges munka komoly akadályát képezték annak, hogy a parasztokat a néha nagyon távol fekvő réserveken dolgoztassák.

Végülis azonban a rabszolgák hiánya rákényszerítette a helyi arisztokráciát, hogy bevezesse a hűbéri uradalmi rendszert, kiépítve ugyanakkor a várak hálózataát és a földesúri szervezetet, ami nem ment végbe a szabad parasztok és a régi társadalmi elit fölött gyakorolt erőszak nélkül, ezek az antik kor óta fejlett urbanizmussal rendelkező vidék városaiban csoportosultak, nevezetesen a püspökök körül, akiket régi idők óta a városok és a környékbeli lakók természetes vezetőinek tekintettek. A Loire és az Ebro között „fegyverek csörgése és a társadalom szövetének szétszaggatása közepette ment végbe a feudális-hűbéres struktúrák megszületése”... „Languedoc némileg más körülmények között születhetett meg, mint Catalánia; nem éles, de rövid küzdelmek során, hanem hosszú és nehéz, évtizedeken át húzódo vajudással” 1030 és 1080 között.²⁴ E zaklatott korszak következményeként megállapítható, hogy „még ha Languedoc késve kapcsolódott is bele a feudalizmus rendszerébe, megőrizve jellegzetes vonásait, átvette annak a termelési módnak általános formáit, ahol a földesúr mint a termelés és a társadalmi élet egész folyamatának szervezője és ura jelenik meg.”²⁵

Ugyanez a fejlődési folyamat ment végbe Provence-ban, ahol a 10. század első felében eltűnt a rabszolgaság, de tovább éltek a szabad kisbirtokosok tömegei, akiknek száma még növekedett az egyház részéről az úrbéri szolgáltatás alól részlegesen mentesített, örökölhető földek kiosztásával. Catalániára „a feudalizmus jobban rányomta bélyegét, mint Spanyolország többi részére”, „a korán lezajlott visszahódítás lehetővé tette a földesuraknak, hogy törvényeiket erősebben rákényszerítsék bérllőikre” – ezek a törvények annyira meggyökeresedtek, hogy a tartomány a mansiók igazi földje lett.” „Egy teljes család dolgozott és élt a mansión. A paraszt-földművelő a 12–13. század óta gyakorlatilag tulajdonossá válik, még ha földesúrtól függő is, és ha földjével együtt írták is össze. De kisbirtoka örökölhető és nem osztják meg.”²⁶

Arra, hogy az uradalmi rendszer katonai hódítás útján való bevezetése nem mehet végbe megfelelő társadalmi előfeltételek, vagyis egy rabszolgarendszeren alapuló réserve korábbi létezése nélkül, szabad parasztok hozzá csatolt birtokaival, a legékeesszólóbb példát a normann lovagok angliai és szicíliai hadjáratai nyújtják. Angliában az őslakó breton népesség részben rabszolgasorba kényszerült, részben a Meroving-kori szabadosokhoz hasonló helyzetbe került. Azon angolszász szabad parasztok társadalmi helyzete, akik már nem voltak képesek elviselni a katonai szolgálat terheit, a szabadosok helyzetét közelítette meg. A 8. ökör vontatta fordítóeke használatát már bevezették és a felszabadított rabszolgák és a szolgaságra vetett szabadok összeolvadása már folyamatban volt, amikor az 1066-os hódítás meggyorsította a feudális nagybirtok kialakulásának folyamatát, erőszakkal biztosítva a réservek számára a jobbágyság alávetését és robotmunkáját. Vagy száz püspökség és apátság kb. 170 báró vazallusaival együtt földesurává lett a réservek-re és jobbágygazdaságokra osztott uradalmaknak, a parasztok jobbágyokká /villain/ és zselléreké /border, cottar/ váltak. Az oklevelekben szereplő servus-ok, a házias rabszolgák a század végére eltűnnek, összeolvadnak a zsellérekkel, ezzel szemben a szabad parasztok elég nagy csoportja, a „sokemen” fenntartotta magát, bár őket is ugyanúgy a nagybirtokokhoz csatolták. A kedvező előzmények és az idegen kényszerrel szembeni ellenállás teljes kudarca azzal az eredménnyel járt, hogy az uradalmi rendszer legjellegzetesebb formája honosult itt meg.

A normann lovagok másik hadjárata csaknem ugyanebben az időben /1071/ elszakította a muzulmánoktól Szicíliát, Dél-Itáliát pedig a bizánciaktól. Eleinte a muzulmán népesség akadály nélkül folytatta fejlett mezőgazdasági termelését, a búzával bevetett területeket kiegészítve szőlőműveléssel,

olajfa, gyapot, rizs, cukornád, a selyemhernyók számára szeder és színező növények termesztésével, melyeknek termékei a tengerparti nagyvárosok piacaira voltak szánva. Kezdetben a normann hódítók beérték a tradicionális járadékokkal és még a muzulmán közösségek autonómiáját is fenntartották. 1180 után azonban az egykori Római birodalom országaiból menekülők áradata általánossá tette a robotot, a réserven kialakult a földesúri szervezet, és a klasszikus uradalmi struktúra olyan mértékben meggyökeresedett, hogy a gabona- és szőlőtermelés visszaszorította az ültetvényes- és kertgazdálkodást. Ennek következményeképp kifejlődött a latifundium formájú nagybirtok, célja a föld tulajdonjogának teljes megőrzése, a telkek parasztnak csak rövid időtartamra való kiadása, ebből adódóan elejét vették a feles művelés, vagy olajfákkal való beültetés által intenzívebbé tett gazdálkodásnak – a fő törekvés a járadék megvédésére irányult, a földesúrnak az uradalom megművelésében való részvételével, aki magát „massaro”-vá teszi, a gazdálkodást a szegényparasztság köréből kiváló, fizetett munkaerő segítségével szervezi meg és finanszírozza, akiknek sem állandó lakóhelyük, sem kommunális szervezetük nincs, és akiknek a piacba való mindennemű bekapcsolódását megakadályozzák a tilalmak, a földesúr monopóliuma a bor és a sajt eladására.²⁷ Másrészt igaz, hogy szerepet játszott ebben a folyamatban a dél-itáliai városok lehanyatlása is az északiak fejlődésével szemben, megfosztva piacától a specializált mezőgazdaságot.

Ilyesfajta összeütközések zajlottak le a gabonatermesztésre koncentrált nagybirtokrendszerhez szokott nyugati lovagok és a kertgazdálkodást folytató muzulmán lakosság között az ibériai félszigeten a visszahódítás különböző szakaszaiban, hasonlóan negatív kimenetellel. Az arab uralom alá került ibériai tartományokban rendkívül specializált, minőségi mezőgazdaság fejlődött ki, alkalmazkodva az éghajlati adottságokhoz és a terület urbánus jellegű struktúrájához. A félsziget északi részén, a kis keresztény királyságok területén a 11. században még rabszolgarendszer uralkodott, ahogy megmaradt a kis allodiumok tömege is, a muzulmánok elleni háborúzások fenntartották a dél felé állandó előnyomulásban levő, harcoló parasztnak szabadságát. Csak a Tajo völgyének elérése után, amikor egy almoravida ellenállás megállította az előretörést, kezdett a castíliai királyság a nyugati feudalizmushoz asszimilálódni. Először eltűnt a mezőgazdasági rabszolgaság, a régi szabad parasztság függő kapcsolatba került az arisztokráciával, majd életbelépett a *señorio* intézménye, a francia földesúri szervezethez hasonlóan, „anélkül azonban, hogy a társadalmi-politikai szervezetnek az alapjává lett volna, tekintettel a szabad gazdálkodó parasztnak nagy számára, akik

személyes járadékszolgáltatásoknak nem voltak alávetve.” A határvárosokat egy középső réteg, a *caballeros villanos* lakta, amely visszatért a legeltető juhtenyésztéshez, fizetett munkaerő alkalmazásával, de spanyol textilipar hiányában nem tudott polgári vállalkozóvá fejlődni és végül is összeolvadt a nemességgel.²⁸

Ha a kasztíliai *señorio* jobban hasonlított a francia földesúri szervezet-hez, mint a réserve nélküli hűbéri uradalomhoz, az Aragonia /Valencia/ és Portugália /Algarve/ által elfoglalt területeken még kevésbé követték a feudális uradalom klasszikus modelljét. A hódítás utáni viszonyoknak megfelelően a helyben maradt muzulmán lakosságot földesúri birtokokon szervezték meg és a kert- és ültetvényes gazdálkodás tradicionális járadékai mellett egész sor adót vetettek ki rájuk az életbeléptetett monopóliumok alapján. Ha viszont az eredeti lakosságot kiirtották vagy az elmenekült, a hódítók, többnyire lovagrendek tagjai, latifundiumaikon keresztény parasztokat telepítettek le északról, akik a kiosztott telkek révén *minifundisták* lettek. Elsősorban gabonaneműeket és bort termeltek, mely után pénzben vagy természetben fizettek járadékot. A legelnéptelenedettebb vidékeken „az állattenyésztés túlsúlya szükségessé tette a vándorló legeltetést, és a *dehesas* létesítését, az elsősorban nyájak számára biztosított pásztor rezervátumokat... A főfoglalkozás az állattenyésztés volt, mert a *dehesas* legelői az extenzív művelés során októbertől júniusig táplálni tudták a jószágot, ha az év eléggé esős volt. Nyáron a *dehesas* állatállományának a hegyekbe kellett húzódnia”, és az elhagyott legelőket a parasztoknak osztották ki, akik azokat feles, vagy járadékra kötelezett kis gazdaságokban művelték meg. Az állattenyésztés kezdeteitől fogva fizetett munkaerőt alkalmazott. A Közép-Spanyolország-ra jellemző *dehesas* rendszerén kívül ehhez hasonló szerepet játszottak az andalúziai *cortijos*, ezek a kis gazdálkodóknak, de elsősorban nagy nyájak tartóinak bérbeadott nagybirtokok.²⁹ A helyi tradíciók befolyására és a hajdani Karoling császárságától eltérő klimatikus viszonyok következtében a klasszikus típusú feudális nagybirtokra jellemző munkajáradék egyre inkább eltűnik.

A feudális járadék átalakulása

A feudális járadék három formája, a munka-, a termény- és a pénzjáradék, eredetét tekintve visszavezethető a munka formájára, de a történelmi realitások között az egyikből a másikba való átmenet távolról sem követi a fent vázolt, látszólag logikus rendet. A Karoling uradalmakban a három for-

ma együtt élt és bár Nyugaton a 11–13. században hol az egyik, hol a másik jutott túlsúlyra, a logikus egymásrakövetkezés kronologikus rendjében ez csak esetlegességet jelentett, mert a rend felborítható volt, vagy egymás között felcserélődhetett a feudális nagybirtok struktúrájának fejlődése során.

A mezőgazdaság történetében a gabona- és szőlőtermelés ritkán tud akkora kiterjedést felmutatni, mint az 1000 és 1300 közötti. Nyugat-Európa minden megművelhető földjét bevetették és a szőlőművelés északi határa nemcsak római kori kiterjedését lépte túl észak felé, hanem a mai határokat is. Főleg a korszak első fázisa, az 1000–1500 közötti évek mutatnak hatalmas ugrást, egyrészt a réserven a robotoltatható jobbágyság által elsajátított technikáknak köszönhetően, másrészt ezek többletmunkájával, egyszerre művelve meg saját telkeiket és a földesúr kezelésében tartott földeket. Nyugat agrárkultúrájában teljesen kivételes korszakról van itt szó, ahol a talaj birtokbavétele és termelékenységé, ahogy a járadék mértéke és mennyisége /a 19. századig egyébként fordított fejlődési tendenciával/ teljesen párhuzamosan haladtak egymás mellett. A szántható földek kiterjedése nőtt, anélkül, hogy gyengítette volna az új technikák hathatós voltát, mert a jobb táplálkozásnak köszönhető demográfiai felfutás egyre több munkaterőt szolgáltatott, amely a még bőségben lévő legelőkön, vagy a tavaszi vetések zabjával jól táplált igásállatokkal rendelkezett. A földesúr emelni tudta az egy jobbágyfőre eső szolgáltatások mértékét azzal, hogy jobbágyságát réservején dolgoztatta, anélkül, hogy közben csökkentette volna az egyre jobban megművelt telkek szolgáltatásainak a mennyiségét. A korábbi korszakok megaláztatásaihoz és viszontagságaihoz képest a hajdani felszabadított rabszolgákból és a leigázott kis szabad parasztokból alakult jobbágyság élete kevésbé volt nehéz, vagy bizonytalan. Egyre érdekeltőbbé váltak a munkában, ahogy a háziipar eszközeinek /szövőszék, rokka, stb./ tökéletesedése és változatosabbá válása hozzájárult a mezőgazdasági holtszezon jobb felhasználásához, melyet még fokozott a földesúri létesítmények egyébként kötelező igénybevétele, ezek taksája nem haladta túl az általuk megtakarított idő értékét, feltéve, hogy mód volt annak jobb értékesítésére. A kis parasztgazdaságok termékeinek piaci értékesítési lehetősége utat nyitott a munkaidő értékesebbé tételére.

A nagy gabona- és szőlőtermelés, mely a réserveken és paraszti gazdaságokban kifejlődött, magával hozta a piaci értékesítés lehetőségét, sőt kényszerített arra, a terméseredmények gyakori és szélsőséges fluktuációja révén, mely ugyanazon időben bőséget mutatott az egyik helyen, inséget a másikon. A gabonafélék és a bor helyi kiskereskedelme az esetleges kínálat helyéről

az esetleges kereslet helyére való szállítással kezdődött. Az efajta forgalom jelei már nagyon korán mutatkoznak. A helyi piacok száma a 9. századtól kezdődőleg rohamosan növekedett, az élelmiszerfelesleg koncentrációjával véget vetve a keresgélés szükségességének, és annak a lehetőségnek, hogy a kívánt időben nem találják meg a nélkülözhetetlen árucikket. Úgy tűnik, a földesúri rézserveken felgyült többlettermelés talált legelőször utat a piacra, mert a lovag-földesurak nem nélkülözhatték a minőségi textil- és fegyveripar termékeit, amelyek szintjét a jobbágy-kézművesek nem tudták elérni. De a *Capitulare de villis* előírásai alapján toborzott ügyes parasztok idővel a specializálódás olyan fokát érték el, hogy teljesen a kötelezőleg rájuk osztott mesterségüknek tudták magukat szentelni a vásárhelyeken, melyek hamarosan városokká fejlődtek. Követte őket ide régi agrárklientúrájuk, a parasztok, akik kénytelenek voltak termésük egy részét eladni, hogy megszerezzék azt a pénzösszeget, amelyet a földesúr ost-ként vagy censusként követelt tőlük. Ez a kényszer a Karoling korszak kezdetei óta jelentkezett és olyan erővel, hogy egy 806-os capitularium elrendelte: „mindazok, akik aratás vagy szüret idején gabonát és bort vásárolnak maguknak, anélkül, hogy szükségük lenne rá, a kapzsiság hátsó gondolatával – becsstelennek minősülő nyereséget szereznek maguknak”, egy 809-es rendszabály pedig védelmezi azokat, akik „az /új/ termés előtt bort vagy gabonát adnak el és ezzel elszegényednek”.³⁰ Az inségre való spekuláció tehát már a feudális nagybirtok kialakulása előtt megjelenik és attól kezdve állandó kísérője lesz a nagybani gabona- és szőlőtermelésnek.

E tények alapján felvetődik a kérdés, milyen helyet foglalnak el a városok a feudális világ gazdaságban, melynek „gazdasági elmélete még kidolgozásra vár” – mondja G. Bois előbb idézett trieri előadásában. Megállapítja, a különböző iskolákat követő középkoros történészekkel teljes egyetértésben, hogy „a feudális növekedés urbánus növekedést hozott magával”... mivel „az agrárnövekedés két módon növelte a piacitevékenység fellendülését... fejlesztette a földesúrnak különböző áruk, nevezetesen a luxusáruk vásárlására szánt jövedelmét... /és/ egyre jobban bekapcsolta a parasztot az árutermelés körébe”, olyan mértékben, hogy idővel „a város újra visszakapja a kézműves-termelés majdnem-monopóliumát, majd különböző módokon behatol a vidék életébe: hitel útján, árucserék megszervezésével, földbirtok szerzésével”. „A városok fejlődése gyorsabb ritmust követ, mint a vidéké... /és/ a két fejlődés eltérő ritmusa... arra vezet, hogy elviselhetetlen teherrel váljék a városok ellátása és terméslecsapoló tevékenysége... Így a városok okozta túlterhelés általánossá válik egész Európában a 13. század végén és

az ebből eredő feszültségben a 14. század krízisének egyik tényezőjét kell látnunk.” Figyelemreméltó megállapítások, a legtöbbjük helytáll, kivéve talán azt, mely a városokban a 14. század krízisének közvetlen elindítóját látja. Anélkül, hogy most megoldani próbálnánk a középkori város elméleti problémáit, kénytelenek vagyunk néhány, az uradalom és a feudális járadék fejlesztésével kapcsolatos vonatkozását érinteni.

Tudomásul kell elsősorban vennünk, mennyire haszontalan azon vitatkozni, endogén vagy exogén volt-e a város jelensége a feudális világgazdaságban. A város, akárcsak az urbanizmus általában, az antik kor öröksége volt, épp úgy, ahogy az egyház is. A két szervezet e kezdetektől fogva szerves része volt a feudális társadalom globális struktúrájának. Ahogy az egyház, a város is asszimilálódott a feudalizmushoz és fejlődésében kiemelkedő szerepet játszott, antik múltjához viszonyítva teljesen megváltozott formában: az antik város és a középkori város közti kontinuitás hangsúlyozása csak arra szolgál, hogy még jobban aláhúzzuk az alapvető különbségeket: az antik város a vidéki nagybirtokosok lakóhelye volt, míg a középkori város a gazdasági tevékenység többé-kevésbé független középpontjává vált, ez mindenképpen különbözött a feudális nagybirtok kezelésétől, és ugyanakkor kiegészítője volt annak. Döntő szerepét a feudalizmusban a feudális járadéknak kereskedőtökké váló átváltoztatása jelentette, hogy ezzel majd befolyásolja a nagybirtok és a feudális járadék sorsát.

A kezdő forma – ahogy már Marx megállapította /Das Kapital III/IV. 20/ – a nagykereskedelem, „közvetítő mozgás két véglet között, melyeket nem ural, olyan előfeltételek közepette, melyeket nem ő hozott létre.” Az e közvetítő mozgás következtében felhalmozódott kereskedőtöke „megszerzi a többlet döntő részét”, véleményem szerint elsősorban a feudális járadékát, vagyis azt a részt, amelyet közvetlenül ő hozott létre a természetbeni járadék eladásával, vagy közvetetten a jobbágyok censusával, melyet termékek piaci eladásával szereztek, és amely ugyanúgy luxuscikkek vásárlására szolgál. Főlösképpen külön hangsúlyozni itt az európai nagykereskedelem Flandria-Toszkána közötti tengelyének a kialakulását, a friz, később flamand posztó és a frank kardok közti közlekedés útját, a nyugati kézművesség első minőségi termékeiét, amelyek fel tudták venni a versenyt Bizánc és a muzulmán kelet selyemkelméivel és dísz tárgyával, – ezek nyugati ellenértéke valaha csak a rabszolga volt. Ami a két földrajzi végpont cserébe adható nyersanyagait illeti, ezt az egyik oldalon a fűszerek és a festőanyagok jelentették, a másikon a fa és a vas. Az európai nemzetek árucikkeinek legrégebb találkozási pontjára most csak utalhatunk, ez a 8. század óta St. Denis, ké-

sőbb a Champagne-i vásárok követték. Röviden említést kell tennünk a pénzforgalom felélénküléséről, különösen a 794-es Karoling reform után, majd az új keleteurópai államok pénzveréséről, mely 1000 óta rendszeressé vált Magyarországon, 1100 óta Csehországban és Lengyelországban, egészen a genovai és firenzei aranypénzek 1250 táján történt első megjelenéséig. E megjegyzésekkel csak alá akarjuk húzni a tényt, hogy a nagykereskedelem valóban megszerezte magának a „többség túlnyomó részét” az 1000 után teljes virágzásban levő európai mezőgazdaságtól, és hogy a többségnek ez a része csak a földesúri járadékból folyhatott be, mert a földesurak voltak a luxuscikkek egyedüli vásárlói és vásárlóerejük egyetlen forrása az uradalmi vagy földesúri járadék volt. A nagykereskedelem mértéke tehát visszatükrözi a járadék mértékét és a korhoz viszonyítva mindkettő mennyisége jelentős.

Ebben az összefüggésben teljesen érthetőnek tartjuk azt a következtetést, melyre Marx jutott a kereskedőtöke történetére vonatkozó elemzésében: bár ez csak élődsi szerepet játszott, nem érintve az adott termelési módot, annak csak termékeit és jövedelmeit szerezve meg, mégis „bomlasztó befolyást gyakorolt a termelés fennálló szervezetére”. Ez a szervezet pedig a feudális nagybirtok volt, az ezredik év után kifejlődött formájában. Hogy a kereskedőtöke és székhelye, a város hogyan gyakoroltak bomlasztó befolyást a nagybirtok-szervezetre, ez a középkori Európa gazdaságtörténetének kulcskérdése.

Nézzük meg először az európai kereskedelem tengelyének két erősen urbanizált pólusát, vagyis Észak-Itáliát /a Po és az Arno völgyét/ és Walloniát /a Somme és Meuse közé eső franciayelvű tartományokat/. A feudális nagybirtok a Karoling korszak óta mindkét vidéken meggyökeresedett, ahogy urbanizációjuk is ugyanabból az időből származik. A feudalizmus és a városfejlődés tehát egymás mellett haladt északon és délen, de nagyon eltérő viszonyok közepette és ez az eltérés itt is, ott is mélyen befolyásolta a feudális nagybirtok sorsát.

A város és az uradalmi rendszer felbomlása

A 1000 és 1300 közé eső korszakot Észak-Itáliában általában a comunák korszakának nevezik, noha ugyanúgy e vidék egyedül feudálisnak mondható időszakaként is jelölhetnénk. Valójában a feudalizmus és az urbanizáció párhuzamos fejlődésének a korszaka volt, egymást kiegészítve és egymással szemben állva – erősebbnek a szembenállás bizonyult és ez végül a feudalizmus klasszikus formái, különösképpen pedig a feudális nagybirtok

felbomlásához vezetett. A 9–10. században úgy látszott, hogy a társadalmi fejlődést a frank feudalizmus behatolása fogja meghatározni. A hármasszedelem, a varég – szaracén – magyar támadások elleni védekezés során a legfőbb tényező a várakba húzódás [*incastellamento*] lett, a népességet a földesúri várak és a megerősített püspöki városok oltalma alá tömörítve. Ugyanebben az időben indul meg a gazdasági élet újraéledése, elsősorban a gabonatermelés hatalmas fellendülésével, túlsúlyát az állattenyésztésről a mezőgazdaságra helyezve át, a föld kimerüléséig művelt irtásföldek használata helyett újra elővették a kétnyomású művelést, elterjesztve a forgató ekét és a lovas ígák használatát, valamint a háromnyomású rendszert egészen Toszkánáig. Megindulnak a benedekrendiek által elkezdett és a városok által folytatott „javító” műveletek, ezek eredménye lett a Pó síkság csatormázásának hatalmas munkája a 12–13. században, melyet a szántható földek, sőt a legelők rendszeres öntözése követett, és az erdők kiirtása az Appeninnek csúcsáig és a mocsarak lecsapolása. Mindez demográfiai emelkedéssel járt, 5 millióról 10 millióra duplázva a lakosság számát, és ezerről háromezrere tripplázva meg a települések számát 1000 és 1300 között.

A gabonatermelés fejlődése és a demográfiai felfutás függvénye volt az uradalmi szervezet bevezetésének. A hajdani rabszolgák és szabad parasztok jobbágyságok lettek, *massari*, örökölhető bérletekkel, és ideiglenes tulajdonjoggal rendelkező *livellari*, ezek azonban általában életfogytiglan voltak rögzítve az írott *livello*-ban. Mindkettő robotra volt kötelezve a réserven, de Itália urbánus tradíciói hamar érvényre kezdték jutni a robotnak felles viszonyra való átváltoztatásával /pl. Bobbio, 9. sz./, vagy akár pénzben fizetett censusra való cseréjével /pl. Lucca, 10. sz./. Az urbánus hagyományok újraéledésének még hangsúlyosabb jele a kommunális mozgalmak korai megindulása, az elsőt Cremonában tartották számon, a püspök elleni, 924-es lázadással; /a felkelők/ kommunális szabadságukat egy 991-es császári határozattal kapják meg. A kommunális mozgalmak sajátos vonása volt szoros kapcsolatuk a parasztsággal, a parasztsággal szembeni ellenállásukkal. Az ediktumok, így az I. Ottó által 973-ban kiadott „de servis libertatem anhelantibus”, nem voltak képesek ezeknek véget vetni, tekintettel a városoknak a parasztságra részre nyújtott támogatására. A 11. században egyre gyakoribb városi és parasztlázadások a városok püspöki fennhatóság alól való felszabadítására vezettek, majd arra, hogy kikerültek a „contado” urainak a hegemoniája alól, akiket többnyire kötelezték, hogy a városban lakjanak és alávetessék magukat a városi törvényeknek – végül eljutottak a parasztsággal szembeni ellenállásuk nagyjából a 13. században végbement megszüntetéséhez – ez elszakította a jobbágyságot

nak a réserve-hez fűződő kötelekeit, anélkül azonban, hogy felmentette volna őket a járadék alól, melynek jellege radikális változásokon ment keresztül.³¹

„Közép-Észak-Itália vonatkozásában már a 12. század végétől, a 13. század elejétől kezdve nehéz nagybirtokról beszélni... Általánossá vált egy szabad birtoklási forma, a függés kötelei, vagy a munkaszolgáltatásoknak való alávetettség nélkül”, ami a réserve és a bérletek kettősségére alapult uradalmi szervezet felbomlására vezetett. Az átalakulás „haszonélvezői a kistermelő parasztok voltak, akiknek koncessziójuk volt földjeikre és így meg tudták szerezni a maradéktalan fennhatóságot, birtoklási jogait teljes tulajdonjoggá változtatva át.” De „különböző kategóriájú városi lakosok is számos földvételel hajtottak végre... ezek vétele védelmet élvezett, tekintettel a városoknak *contado*”-ik fölé egyre jobban kiterjesztett politikai fennhatóságára.” A városoknak a vidék fölött gyakorolt hegemoniája rövidesen a parasztok elnyomásának új formáit juttatta érvényre. „A szerződéseket, amelyek a birtoklási jogok meghatározásánál a bérlőnek kedveztek, újabb rövid távú /vagy csak néhány évre szóló/ szerződések váltották fel, magas bérleti díjakat írva elő... Két fajtájukat különböztetjük meg: a meghatározott bérhez kötött haszonbérbeadás, melyet általában természetben /gabonában, borban/, ritkábban pénzben kellett fizetni; b. részbérbébeadás, a termékek egy részének leadásával, általában a bor, a gyümölcsök felével.” *Mezzadria*, felesrendszer a mezőgazdaságban, *soccida* az állattenyésztés területén. „Ezek a kereskedelmi jellegű szerződések /ahogy sokszor meghatározzák őket/ megfeleltek a tulajdonos érdekeinek, aki a kiadás időtartamának rövid lejáratával meg akarta őrizni a föld teljes tulajdonjogát és a fölötte való maradéktalan rendelkezést.” Mindez együtt járt „a parasztok munkájának az intenzívebbé tételével, melyet a szerződések segítségével, sőt normák megállapításával értek el”, előírva a munkálatokat, a termelési módokat, a szolgáltatások mennyiségét.” A kis agrárgazdaság alapjaiban erőtlen marad: függvénye az önellátás szükségleteinek, az elégtelen tartalékok korlátainak, a befektetések lehetetlenné válásának, a hitel hiányának: ez a gyengeség súlyos tehertétel a parasztok kis gazdaságain, sújtja és fokozatosan tönkreteszi e gazdálkodási formákat, amelyek nagyon bizonytalan körülményektől függtek.³² Sokszor odáig jutnak, hogy elhagyják a fordítós ekét és visszatérnek az egyszerű ekéhez, sőt, néha már csak az ásóhoz.

A közép-észak-itáliai parasztság nem sokat nyert a feudális nagybirtokrendszer felbomlásával, személyes szabadsága nem érte meg, hogy elveszítse földje birtoklásának biztonságát, még kevésbé a földesúri réserve fejlett

technikái révén nyert ötleteket, melyek a robotmunkája közben nyert tapasztalatain alapultak és melyeket aztán saját földje megművelésénél értékesített. Az olasz város látszólag visszatért antik tradícióihoz, újra nagybirtokosok lakóhelye lett, akik nem törődtek parasztaikkal azon túl, hogy súlyos kényszert gyakoroltak rájuk a szolgáltatások beszedésénél. A jobbágy-ság kötelékei alól felszabadult paraszt lényegében az antik földműves bizonytalanabb helyzetébe került vissza. Azonban nem szabad eltúloznunk annak jelentőségét, hogy az antik város „eredeti” jellegzetességeinek ilyen reneszánsza mutatkozik a középkori Itáliában, mert a város válik a kereskedelem és a feudális földesúr közvetlen fennhatósága alól felszabadult kézművesség központjává, sőt, ez utóbbiak fölé emelkedik azzal, hogy megszerzi a feudális járadékot és ezt kereskedő- és banktőkévé változtatja át, hogy az irányítsa aztán a város és a vidék közötti kapcsolatokat a felbomlott feudális kényszer helyén.

A város és az uradalmi rendszer átalakulása

A feudális járadéknak városok által történő birtokbavétele, és a földesúri nagybirtok és az uradalom elgyengülése Walloniában is végbement, de ez a folyamat itt nem tudott olyan határozott formákat ölteni, mint Itáliában. A város a falvakban nem tudta átvenni a földesúr uralmát, ezek feudális fennhatóság alatt maradtak és a város kénytelen volt megkeresni a gazdasági kényszerítés eszközeit, hogy be tudjon oda is hatolni és a parasztgazdaságot meg tudja csapolni. A város-vidék kapcsolatának ez a modellje többé-kevésbé Európának az Alpoktól és a Pyrénéusoktól északra fekvő egészére érvényes, de klasszikus formája, mely a kis parasztgazdaságoknak leginkább kedvezett, Walloniában fejlődött ki. E vidék városainak gyökerei nem az antik korszakra nyúlnak vissza, Gand például szabad parasztok településéből született a 10. században, a St. Pierre apátság mellett, mely még rabszolgák felett rendelkezett résérve megmunkálásánál; számukat a flandriai gróf hatalmas várának védelme alá érkezett új jövevényekkel növelte. A munkajáradéknak termék- és pénzjáradékká való átalakulása korán jelentkezik az urbanizációs lendület teljében fejlődő vidéken. A Prüm-i apátság mansiói Arnheimben 893-ban még évi néhány hét robotot teljesítettek, de szolgáltatásaikat hamarosan termékekre és pénzre váltották fel.

A fejlődés leglátványosabb jelensége a résérve hanyatlása volt. A robotja során elsajátított technikák birtokában a parasztság a termelés természetadta nehézségei miatt eddig még lakatlan vidékek felé nyomult. Az erdőirtá-

sok, a mocsarak lecsapolása, a *polderek* visszahódítása a tengertől, a szántóföldek, szőlőterületek kiterjesztésére vezettek. Az ilyen vidékek feudális birtokosai olyan szolgáltatási könnyebbségeket, olyan személyes és kommunális szabadságjogokat ajánlottak fel az újonnan jötteknek, hogy a jobbágyok tömegesen hagyták ott régi uraikat, hogy kedvezőbb körülményeket keressenek maguknak. 1150 körül százával jöttek létre a privilégiumokat élvező települések, melyek bizonyos belső autonómiát élveztek, és csak természetbeni szolgáltatásokra vagy pénzadóra voltak kötelezve. Az itáliai „villafranca”, a „sauvetés”, „bastides”, „villeneuve”, „bourgs”, „bourgades” Franciaország különböző tartományaiban, a német tartományok „Freistift”-jei és egyéb változatok jelölik ezeket a városokéhoz hasonló kommunális intézményekkel rendelkező új településeket, melyek mindenfelé elburjánzottak nyugaton a hajdani uradalmak területein, ahol a lakosság maga is hasonló privilégiumokat kapott, vagy ellenkező esetben szétszéledt.

Ez adta meg a kegyelemldöfést a földesúri réservenek. Kísérletek történtek megmentésére, csökkentve kiterjedését és következőleg munkaerő-szükségletét, de ez csak időhúzás volt, minden kilátás nélkül. Legjobb megoldásnak az látszott, ha a réservet egészében haszonbérbe adják a polgári vállalkozóknak, vagy telkekre felparcellázva földműveseknek, mert így különálló helyzetét megőrizték egy esetleges saját kezelésbe való visszavétel reményében. Az angol földesurak a bérletdíjaknak a pénz inflálódása miatt bekövetkezett elértéktelenedésétől indítva, nyúltak ehhez az utolsó lehetőséghez, és 1180 után újra elkezdték réservjeik megművelését a bérlők robotjával, a járadékot természetben szedve be. A posztóipar és a városfejlődés fellendülését kísérő gazdasági növekedés lehetőséget adott számukra a réservre nyereséges megművelésére, ennek igazgatását olyan típusú gazdatisztekre bízták, mint pl. Walter of Henley volt, egy ismert mezőgazdasági értekezés szerzője. Mindenesetre az e megreformált réservéken alkalmazott technikák nem jelentettek alapvető újításokat, pusztán körülmények között alkalmazták az erre a korra már általánossá vált háromnyomásos gazdálkodás gyakorlatában kipróbált módszereket. A munkaerő kézben tartását megkönnyítette a fizetett béresek fokozott alkalmazása, ezek száma a hatalmas demográfiai felfutás következtében növekedett. A mezőgazdasági munkában és állattenyésztésben állandó béreseket alkalmaztak, továbbá robotoló, de fizetett jobbágyokat, később alkalmi földesúri napszámosokat az idénymunkákra. Az uradalom régi formáihoz való teljes visszatérés tehát Angliában sem sikerült, ott azonban a réserve megmentését szolgáló kísérletek olyan művelési módszerek bevezetésére vezettek, melyek a modern mezőgazdaság előfutáiraivá váltak.³³

A rézserve fizetett munkaerővel való megmunkálását egyébként Németalföldön még előbb próbálták meg, mint Angliában. A St. Truiden-i apátság például már 1100 körül ezt a gyakorlatot folytatta. Wallonia korai urbanizációja állandó és a paraszti terményekhez közel eső piacokat teremtett és ezzel a földesúri rézserve elvesztette a konjunktúra mozgásaira való reagálásokkal és a nagybani szállítással eddig élvezett előnyeit. Ilyen körülmények között a rézservet nem lehetett fizetett munkaerők alkalmazásával fenntartani, ez az eljárás túl költségesnek bizonyult ahhoz, hogy versenyképes legyen a kis családi gazdaságokkal szemben, ahol az energiákat mindig mozgósítani lehetett a növekvő erőfeszítések szolgálatára. A rézserveket, ahogy a telkeket is, haszonbérbe adták a gyakorlatilag szabad parasztoknak, akik azonban járadékra voltak kötelezve, természetben vagy pénzben fizetett bér adására, meghatározott időtartamra, többnyire 12 évre, ritkán egy egész életre szólóan. Még azokon a vidékeken is, ahol az uradalom a Karoling korszak óta meggyökeresedett, a 12–13. században a rendszer a haszonbérlet felé fejlődött tovább. A paraszt gazdasági függetlensége teljessé vált, de a járadék nem tűnt el, sőt elég súlyos volt, a paraszti termelés jövedelmének 25 – 30 %-át tette ki. „Egy bérlet megművelése nem jelentett gazdagsághoz vezető utat. A rövid lejáratú idő alatt a természet vagy a piac viszonytagságai sokszor gátolólag hatottak rá, míg hosszútávon a kedvező körülmények arra készíteték a tulajdonost, hogy a járadékot emelje.” Hangsúlyoznunk kell, hogy a tulajdonosok általában elég bölcsök voltak ahhoz, hogy ne éljenek vissza bérlők időszaki nehézségeivel, a birtokból való kiforgatások, amelyek egyébként törvény szerint lehetségesek voltak, ritkán fordultak elő, sőt, a pénzzavarban szenvedő parasztok haladékat kaptak, néha még kölcsönöket is. A németalföldi bérlők helyzetét a középkorban viszonylag kedvezőnek ítéltjük meg, anélkül, hogy teljesen egyetérténénk azzal a véleménnyel, amely szerint a tulajdonos és a bérlő közötti viszony jellege „inkább társulásra, mint függő helyzetre vallott.” Még több szabadságjogot élveztek azok a parasztok Németalföld északi részén, akik a tengertől kiszorított területeket, *poldereket* vették birtokba és oda telepedtek le a 11–13. század folyamán Hollandia grófjának fennhatósága alatt, tized és valamennyi földesúri taksa fizetése mellett.³⁴

A nyugat két urbanizált pólusa, vagyis Franciaország és Németország-nak az Elbáig terjedő része közötti feudalizált területen a városok kialakulása, a piacgazdálkodás fejlődése, a pénzforgalom és a demográfiai növekedés ugyanazt a hatást gyakorolták a feudális járadék formáira és a földesúri birtokrendszerre, mint Wallóniában, mert az arisztokrácia, a nemesség és az

egyház mindenütt megőrizték tulajdonjogaikat, viszonylag kevés városi elem jutott el földek teljes tulajdonjogának megszerzéséig, és ez a kis térhódítás is csak azon az áron sikerült, ha asszimilálódtak a feudális urakhoz. A jobbágyság felbomlása /sokszor a hozzá fűződő terhek megváltásával/ megfosztotta a réserveket a robotoló elemektől és ez változtatta meg gyökeresen az uradalmi rendszert.

Igaz, hogy a réserve sehol nem tűnt el teljesen, egy kertövezet, néha épp egy vadászterület a földesúr közvetlen birtokában maradt, de a szántó-földeket és a szőlőket ritkán tartották saját kezelésben, robot vagy fizetett munkaerő segítségével, általánossá vált bérbeadásuk a bérlőknek, egy tagban, vagy kisebb birtoktestekre felosztva. A legrégebben feudalizálódott vidékeken, ideértve a Rajna jobb partjának nagy részét, szélsőséges felaprózódás is végbement a telkek területén; a földesurak szorgalmazták ezt a folyamatot, tekintettel a járadékemelkedésekre, melyet a bérlőcserék, vagy az új bérlők belépése esetén kivetett taksák jelentettek. 1150 óta a gabonaneműek árában egész Nyugat-Európában bekövetkező emelkedés során /Angliában pl. 150 év alatt az árak háromszorosukra emelkedtek/, az addigra általánossá vált pénzadó értékét veszítette és a földesuraknak új intézkedéseket kellett hozniuk, hogy a járadékot olyan szinten tudják tartani, mely a rangjukhoz méltó életmódot biztosított a számukra. A hűbéri uradalom fokozatos beolvadása a földesúri magánbirtokba indította el ezt a folyamatot, mely még a legkisebb falusi nemesnek is lehetővé tette, hogy bérlőitől robotot követeljen, és az alávetett állapothoz kötött taksákat. A jól felszerelt uradalmak keretein belül emelték a földesúri taksákat. Egyre gyakrabban követelt és felemelt rendkívüli adókat vezettek be. Még hathatósabbnak bizonyult ezeknél a földek felhasználási időhatárának korlátozása akár a bérbeadott réserve, akár a /kis/ bérletek esetében, melyeket rövid határidőre adtak ki a parasztoknak, egy évtől kezdődőleg a legtovább élethossziglan, és a járadékot minden lejárát alkalmával emelték. Azokon a vidékeken, ahol a feudális uralom csak 1100 körül gyökeresedett meg, így Dél-Németországban /Bajorország/ és Észak-Kelet Németországban /Szászország, Schleswig-Holstein/ a földesurak elkerülték a járadék csökkenésének kockázatát, egy tagban adva bérbe a réserveket a gazdag parasztoknak, akár rövid időhatárra, sokszor igen felemelt pénzáradék ellenében, akár örökös feles bérletben, vagy természetbeni szolgáltatásokban rögzített járadékért. Ennek következtében a kisbérlő gazdálkodók a nagy parasztagazdaságok fizetett kisegítő munkaerői lettek.³⁵

A feudális nagybirtok tehát noha erősen átalakult és megváltozott

struktúrákkal valamilyen formában fenntartotta magát, mint a más-más formát öltő feudális járadék behajtásának a kerete. Tévedés lenne azt képzelni, hogy a pénzjáradék általánossá válása és az írott bérszerződések önmagukban átváltoztatták a feudális járadékot földjáradékká. Az előbbieken hangsúlyoztuk, mennyire változhattak a feudális járadékformák egymásrakövetkezésének a sorrendjei és ez a változékonyság alapszabály maradt a feudalizmus egész fennmaradása idején, társadalmi és politikai vonatkozásban is. Ezt nemcsak a kelet-közép-európai „második jobbágyság” legkiemelkedőbb esete bizonyítja, hanem ugyanúgy a járadék különböző formáinak gyakori visszaváltoztatásai is, a terményé robotra, a pénzjáradéké terményjáradékra a kora középkor nyugati világában. Csak a feudális rendszernek a teljes egészében való gyökeres átalakulása biztosítja azt, hogy a feudális járadék minden formája visszafordíthatatlanul földjáradékká változzon át. Tehát mindaddig, amíg a feudális járadékot bármely formában behajtották, a feudális uradalom ilyen, vagy olyan módon tovább élt.

Kolonizáció útján való terjedés

Az előbbieken láttuk, hogy a földtulajdon nagybirtok-struktúrája dél és nyugat felé főleg a hódító lovagok fegyverei segítségével terjedt, mindazonáltal a paraszti települések is fontos szerepet játszottak ebben. Másrészt említeni kell a hódításokat is, amikor, mint rendszeren, arról beszélünk, hogy az uradalmi szervezet Kelet-Európába való átültetése telepítések útján ment végbe. Igaz, hogy ez a kolonizáció a nyugat túlnépesedett vidékeinek a belső terjeszkedéseként kezdődött, az addig megműveletlen földek művelés alá vételével, először a Szajna és a Rajna közti vidéken, később, a 11. században, a Rajna, a Moselle és a Meuse között. A terjeszkedés az urbanizáció folyamatával párhuzamosan haladt, de erősen agrárjellege is volt, kritériumait a személyes szabadság, az öröklődő bérlet, a /természetben vagy pénzben/ meghatározott census és bizonyos autonómia jelentették, egy választott bíró vagy a kolonizáció engedményezettje /locator/ fennhatósága alatt, ez utóbbi gyakran kisebb földesúri jogokat is élvezett /malom, stb./. Nem volt tehát részerő teljesítendő robot, mivel az új kisbirtokok, bár részét képezték egy világi vagy egyházi földesúr földtulajdonának, nem olvadtak be a nagybirtok szervezetébe. Legjellemzőbb példák erre Németalföld *polder*-jei, a friz és holland parasztszok által a tengertől elhódított területek, akiknek szolgáltatásai a grófnak /Flandria vagy Hollandia grófjának/ fizetett censusra és az illetékes püspöknek járó tizedre korlátozódtak. Hol-

land és flamand parasztokat telepítettek le a 11. század végén a Weser mentén, privilégiumaik híre kelet felé mint „a hollandok, vagy a flamandok jogai” terjedt, idővel mint Franconia jogait emlegették, hogy aztán Kelet-Európába a „*ius Theutonicum*” gyűjtőnév alatt érkezzen meg. A csaknem szabad kis gazdaságok e formája, mely csak annyiban függ a földesúri uradalomtól, hogy feudális járadék címén census fizetésére köteles számára, a 12. és 13. században nemcsak a mecklenburgi, brandenburgi vagy poroszországi szláv területekre erőszakkal kihelyezett német települések modellje lesz, hanem a német emigránsok és Kelet-Közép-Európa keresztény államaiiban az autochton parasztok berendezkedéséé is.

A feudális nagybirtok kialakulása Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban hosszú folyamat eredménye volt, melyben a külső és belső tényezők olyan mértékben összekeveredtek, hogy nehéz egyenként meghatározni reális súlyukat. A cseh és lengyel történészeknek az a véleménye, hogy „a 10. és a 12–13. század között a föld az államé volt, vagyis a fejedelmé vagy a királyé. A látszólag szabad egyéni földművesek gyakorlatilag az állam szolgái voltak... A nemesek birtokai nem voltak nagyok... művelésükre a hadifoglyok rabszolgajellegű munkáját használták fel.” Csak a 13. században következett be, hogy „az állam már nem volt rá képes, hogy a hatalmasok... nyugati példaktól befolyásolt igényeit kielégítse”... akik a várak és az uralkodó udvarai köré csoportosított szabad parasztok szolgáltatásaiból csak annyiban részesültek, amennyiben mint ezen intézmények igazgatói részesedtek a jövedelmekből. „A *dominium* felosztása az állam és a nemesek között /mentességek útján/ együtt haladt a feudális uradalom, vagyis a főnemesek és a kisebb lovagok birtokainak a megszerzésével...a feudális urak a beszolgáltatások és a paraszti robot új rendszerét állították fel... Nyugat-Európa befolyására, mindenekelőtt azonban a német tartományok közvetítésével e szervezet fejlettebb rendszerre változott, amelyen belül a földművesek egyéb engedmények mellett örökölhető jogot kaptak a földre és autonómiát a falvak igazgatásában. Ezt a jogrendszert nevezték a lengyelek német jognak.”³⁶

A gazdasági és társadalmi fejlődés képének a lengyel történetírás alapján történt rekonstrukciója ugyanígy alkalmazható Csehországra és Magyarországra is, de a bőségesebb és differenciáltabb magyarországi források hozzásegítenek a pontosabb vonalak megrajzolásához, egyrészt a Nyugat- és Kelet-Európa feudális fejlődése közötti különbségre vonatkozóan, másrészt a feudalizációs folyamat belső irányvonalai és a külső befolyás, elsősorban a kolonizáció közötti arányok igazi megoszlására. Elsősorban meg kell je-

gyezni, hogy a feudális nagybirtok nyugati és keleti típusai közötti különbség nem éles válaszvonalal jelentkezik, hanem inkább átmeneti formák között, bizonyos kronológiai késéssel.

Semmi sem bizonyítja ezt jobban, mint a házi rabszolgaság fokozatos csökkenése nyugattól keletig, századról századra. Németország keleti részében a 11. században még megvan, de lehanyaglik a cseh, magyar és lengyel állam megalakulásával, melyek megannyi sorompót jelentenek a rabszolgavadászat útjában. A Baltikum vidékén a német lovagrendeknek még sikerült a 13. században rabszolgaságba kényszeríteni bizonyos számú pogány poroszt /*holop*/ de a hozzájuk csatlakozott Frères de L'Épée /a kard fivéreinek rendje/ csak odáig jutott, hogy Litvánia népeire szolgáltatásokat és robotot rójon ki. Délkeleten a bajorok már a késő Karoling korszakban meghonosították a rabszolgaságon alapuló uradalmi rendszert a mai Dél-Ausztriában /Stájerország, Karinthia/ a földesúri *curtis*-hoz csatolva a *mansi serviles slavonici*-t, a *mansi liberi bawarici* mellett, ez utóbbit mint az újonnan jött németek településeit. E régi típusú uradalmi rendszer csak 1150 után bomlott fel, megőrizve azonban vagy 10 százaléknyi réserve-maradékot, a jobbágyokká lett, felszabadított rabszolgák művelésében.³⁷ A magyarok már nem voltak képesek rabszolgákat szerezni maguknak a második bulgár birodalom 13. század eleji kialakulása óta, ami véget vetett a bogumilek elleni „keresztes hadjáratoknak”, ahogy a kunok 1220 körüli megtérése is. Csaknem ugyanabban az időben a német lovagrendek terjeszkedése a Balti-tenger vidékén megfosztotta a lengyeleket a pogány rabszolgák utáni vadászatok lehetőségeitől. A csehek ezt már korábban elszenvették, Prága a 12. században nem volt más, mint a szomszéd országokból hozott rabszolgák piaca. A rabszolga utánpótlás kiapadása tehát nyugatról kelet felé haladt a 10. századtól kezdve a 13. századig; ez azzal a szükségszerűséggel járt, hogy a rabszolgatartó réstvet roboton alapuló réserve-vé alakítsák át. De ezt az elkerülhetetlen átalakulást sokáig visszafogta Kelet-Közép Európa sajátos földbirtokstruktúrája.

Ahogy nyugaton, a központi hatalom csírája itt is a fejedelem fegyveres kísérete volt, melyet a külföldi hadjáratok zsákmányai és a leigázott törzsek adói tartottak el. A keresztény államok 10. századi megalakulása után szabad parasztok nagy tömegeit csatolták földjeikkel együtt az uralkodó váraihoz és udvaraihoz és az azelőtt szabad munkaerő központosítása arra kényszerítette a fejedelmi kíséret tagjait, akik a királyság fő tisztségviselőivé lettek, beérjék némi, szerényebb kiterjedésű, elszórtan fekvő, „preadium”-nak nevezett birtokkal – ezek mindegyikét maroknyi házi rabszolga művel-

te, az úr ekéihez kötve. Ehhez járult még, hogy feudális nagybirtokká való koncentrációjukat megakadályozta az uralkodó várépítési monopóliuma: az arisztokrácia birtokában egészen a 13. századig csak alig megerősített udvarok voltak. A belső erőviszonyok eltolódása, az arisztokrácia megerősödése az uralkodó várai és udvarai igazgatása révén nyert jövedelmek útján a 12. század óta a központi hatalom gazdasági alapjai felbomlásához vezetett, a földmonopólium újrafelosztásához a katonai arisztokrácia tagjai között, és az immunitással felruházott feudális nagybirtok kialakulásához.

Ahhoz, hogy ide eljussanak, az arisztokrácia nyomásához hozzájárult még a három említett országban az uralkodók udvari- és várszervezetének belső átalakulása is. E szervezetek népessége nagyon összetett volt, bizonyos számú házi rabszolga tartozott hozzá, akik nagyon hamar házas rabszolgákká alakultak át, gyakorlatilag robotoló jobbágyokká, lévén, hogy az uralkodó alattvalói nagy többségét szabad parasztok tették ki, részben a fejedelmi törzs tagjai, tehát társadalmi helyzetüket és szolgáltatási kötelezettségeiket tekintve privilégiumokat élveztek. A rabszolgákat asszimiláló társadalmi réteg csak a törzseké és a fejedelem és kísérete által leigázott idegen népeké lehetett, melyet a központi szervezethez kapcsoltak és tízes és százas rendekbe osztottak be, ezeket a magyar források gyakran említik és Lengyelországban „decimi” néven ismerik. E korlátozott szabadságjogokkal rendelkező elemek köréből választották ki a különböző helységekre kirótt specializált szolgáltatások teljesítőit, akiknek neve /Pék, Szakács, Kocsmáros, Kovács, Halász, stb. — vagy harminc név/ még ma is őrzi Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban régi lakóhelyük emlékét. A Karoling-kori *Capitulare de villis*-ben találkozunk először a különböző kézművességekre és specializált szolgálatokra való toborzással az uradalom alattvalói között, majd a királyi és egyházi uradalmak 9. századi leltáraiban megjelennek a „gynécéek” /munkahelyiségek/ a szövő-fonónók számára, ahogy a földesúri résérve-hez csatolt műhelyek is, ahová a környező falvak telkeire letelepült kézművesek időről időre dolgozni jönnek.

Ez a résérve számára történő kézműves-toborzás a feudális Nyugaton is sokkal hosszabb ideig fennmaradt, mint ahogy gondolnánk. A konstanzi püspök, monostort alapítva az ezredik év körül, „összehívja a rabszolgákat, kiválasztja legjobbjait, és ezeket mint szakácsokat, pékeket, kocsmárosokat telepíti le... és minden mesterségre mestereket.”³⁸ Ez a rendszer már a 10. század közepe óta virágzott Magyarországon, vagyis gyakorlata nyugaton és keleten egyidejű volt. A privilegizált rétegek, amelyekről az előbb beszéltünk, egyrészt katonai szolgálatra kényszerültek, másrészt munkában

és természetben való szolgáltatásokra, ez utóbbiakat katonai szolgálatauk megváltásaként a Karoling ost-hoz hasonlóan – ezt Csehországban tributum pacis-nak, Magyarországon liberi denarii-nak és Lengyelországban /ugyanilyen értelemmel/ powolowe-nak nevezik. Negyedik réteggént az uralkodó közvetlen fennhatósága alatt kezdetektől fogva megjelentek a hospesek, a 11. században külföldi lovagok és kereskedők, többnyire vallón és német eredettel, a 12. századtól kezdve parasztok is, kézművesek és idegen bányászok. Az első privilegizált városokat nyugati mintára ugyancsak az uralkodók alapították Kelet-Közép Európa országaiban.

Ezen országokban a földtulajdon központi szervezetében első pillantásra a legfeltűnőbb a Karoling korszak és az egykorú feudális nyugat intézményeinek egyidejű együttélése. Nem egy azonos fejlődési vonal különböző szakaszaiból kölcsönzött elemek statikus egymás mellé rendeléséről van itt szó, sem Kelet-Közép Európa egyfajta kulturális hasonulásáról a Karoling modellhez, hanem egy belső fejlődésről, mely alapjaiban azonos a nyugatiéval, és bár késedelembe van, mégis gyorsulólág hat rá az utóbbival való kapcsolat.

A késedelem és ugyanakkor a felgyorsulás e viszonyát főleg az egyházi javak gazdasági fejlődésében figyelhetjük meg a három említett országban. A középkori Európa legfőbb integrációs ereje, az egyház az élen haladt az uradalmi szervezet kialakításában is. Az apátsági uradalmak Magyarországon nemcsak abban követték a királyi birtokokat, hogy a rabszolgák szolgálatait átalakították jobbágyi kötelezettségekké, hanem azon is igyekeztek, hogy a királyi donációk révén kapott, függő helyzetben levő szabad parasztszámra robotot vessenek ki, melyet a rabszolgaság megszűnése csökkenéssel fenyegetett. Következésképp bevezették a nyugati jobbágyrendszert. A benedekrendiek legnagyobb magyarországi apátsága, Pannonhalmi 1000 táján népei között 75 % saját termelő eszközök nélküli rabszolgát számolt, száz évvel később már csak saját gazdaságokkal rendelkező jobbágyai voltak, de mind köteles volt különféle robotszolgáltatásra, végül 1220 táján már csak 12 %-ot tettek ki a jobbágyok, akikre mezei munkákat, szántást, szőlőművelést, és a házi munkákat róttak ki, melyet hajdan a rabszolgák végeztek, a többi csak természetbeni szolgáltatásokra volt kötelezve, vagy szezonmunkákra. Az 1226 és 1240 közötti tiltakozó mozgalmak eredményeképp még e robotokat is csökkentették. Ugyanígy a parasztszám nyugtalansága volt a fő indítéka a királyi uradalmakban a szolgáltatások reformjának, ahol 1235–1240 között a minden korlát nélküli szolgálatot, a rabszolgaság továbbélését meghatározott szolgáltatásra változtatták át, a jobbágyokat magukat pedig

„conditionáriusokká”, vagy szerződéses jobbágyokká, bérlőkké tették. A csehországi és lengyelországi források alapján, amelyeket a magyar források tanúságtétele is támogat, hasonló eredményeket tételezhetünk fel.

A világi urak, kis kiterjedésű, kevésbé népes, rabszolgákkal, a 12. század vége felé legalább is házas rabszolgákkal művelt uradalmi nem tudtak lépést tartani az uralkodóval és az egyházzal csak az egész régi társadalmi-politikai rendszer megingása árán. A 13. század második felében a királyok feloszlatták a várak és udvarok szervezetét, földjeik nagyobb részét kiosztották a főurak és a nemességet kapott főtiszték között, akik a maguk részéről újraszervezték és újrateremtették ezeket a földdarabokat a belföldi szökött jobbágyokkal és a külföldről menekülőkkal, ezúttal kifejezetten a „more hospitum” nyugati modellje alapján, azaz a parasztok számára biztosítva a szabad helyváltoztatást, a telkek öröklődő birtoklását, a megszabott járadékot és a belső autonómiát.

Bár az első villon és német menekülők a 11. századtól kezdtek az országba érkezni, elszigeteltek maradtak státusukra és privilegizált településeikre nézve, és ennek az állapotnak/ üdvös befolyása csak azután kezdett a hazai parasztság helyzetében érvényesülni, hogy a központi munkerő-monopólium felbomlott – a felbomlást az idézte elő, hogy a mágnások és nemesek maguknak szerezték meg a királyi birtokok nagy részét, továbbá, hogy az ellenszegülő parasztság szabadsági jogokat vívott ki magának. A 13. század végén a királyi és egyházi uradalmak kénytelenek voltak a parasztjaik számára megadni ugyanazokat a privilégiumokat, melyeket a világi magánbirtokok népessége élvezett. Ez az állapot már nagyon közel esett a nyugati cenzitárius rendszerhez, kivéve, hogy bizonyos mennyiségű robot évi néhány nap, továbbra is megmaradt, a jobbágyi állapot egy fokozatának a jeleként, mely állapot látszólag szétesett, de valójában fejletlen formában szinte a föld alatt tovább élt Kelet-Közép-Európa fejlődésében, hogy a megfelelő idők elérékezésével annál erősebb váljon. A feudális uradalom Kelet-Közép-Európába kései formájában érkezett meg, cenzitárius /készpénz járadékot fizető/ rendszerrel, így módja sem volt rá, hogy a katonai és jogi védelem pozitív befolyását gyakorolja, továbbá, hogy tökéletesítse a technikákat, ahogy az a nyugati országokban történt. A közvetítés szerepe a nyugati bevándorlókra várt, akik technikai újításokat és képzett munkaerőket hoztak magukkal.³⁹

Itt kell beszélnünk Oroszország kivételes esetéről. Az orosz társadalom kialakulása klasszikus formáját képviseli Kelet-Európa autochton fejlődésének, melyet a feudális irányzatok erősítenek. A fejedelemnek alávetett és a

várak köré csoportosított szabad parasztok szolgáltatásainak kisajátítása */gorod*, legalábbis a 10. század vége óta, amikor Vladimir fejedelem új falvakat alapított Kijev körül és ezeket a távolabbi törzsekből származó harcosokra bízta, hogy jobban felügyelhessenek a népre, ahogy ez ugyan e kor Magyarországon is történt, a régi feloszlott törzsek harcosaiból verbuvált katonák letelepítésével a specializált szolgálónépek telepei körül/, a katonai elit e jövedelmekben való részesülése az „ellátás” közvetett útján */na kormlenie/* és nem közvetlenül, földesúri igény alapján, a *bojárok* öröklődő birtokainak */votchina/* rabszolga-munkaerővel való megművelése, vagy a szolgaságba kényszerített szabadokkal */zakupy/*, ahogy a katonai hűbértokok */pomestie/* és a szabad katonák intézménye is, amely katonák a fejedelem szolgálatába álltak */volnie slughil/*, ezek mind a Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban kialakult rendszer jelenségei. De akkor, amikor ugyanezek az irányvonalak az említett országokban a feudális uradalom kialakulásához vezettek, a nyugati szomszédok néha békés, néha ellenséges látogatásai miatt, akikhez közös vallásuk, a római katolikus kapcsolta őket, és akik ellen védekezniük is kellett, a bizánci egyházhoz csatlakozott Oroszországban, mely /a ritka kivétellektől eltekintve/ kimaradt a nyugati lovagokkal való fegyveres összeütközésekből, sokáig hiányzott az ösztönző kényszer, hogy a nyugati modellhez alkalmazkodják.

Sokszor hajlunk arra, hogy túlbecsüljük az európai feudalizmus különböző regionális vagy nemzeti vonásainak „eredeti jellegzetességeit” – R. H. Hilton felfogása megalapozottabb, amikor azt állítja, hogy a rendszer alapvető egysége szembeszökőbb, mint változatainak gazdagsága.

Az alapvető egység a közös kiindulópontig nyúlik vissza: a rabszolga-munkával művelt réserve-ig, mely idővel feudális uradalommá fejlődik, és hatókörébe vonzza, mint egy szerelmes, az elszegényedett, és szolgasorba juttatott szabad parasztokat, hogy a telkeken letelepedjenek és a réserven teljesített robotjukkal hozzájáruljanak a rabszolgák felszabadításához és velük együtt egyesüljenek a jobbágyok többé-kevésbé egységes tömegében. A feudális nagybirtok kialakulási folyamatának ez volt az autochton formája és a Karoling modell csak gyorsította fejlődését. Az első lökőerőt mindehhez a rabszolgaszerzési lehetőségek megszűnése adta.

A közép-kelet-európai államok fentiekben idézett példája mellett a skandináv történelem nyújtja a folyamat legjobb bizonyítékát. Dániában Nagybirtannia politikai megszilárdulása, majd a Balti-tenger déli partjainak német lovagok által történt elfoglalása volt a rabszolgahiány előidézője. A társadalom erre királyi várszervezet kiépítésével reagált a 13. században,

ezekhez csatolták a járadékszolgáltatásokra kötelezett parasztokat, akik formailag szabadok maradtak, a katonai szolgáltatukat megváltó taksa ellenében, a régi rabszolgatartók /thral/ számára pedig lehetőség nyílt, hogy földjeikre elszegényedett szabad parasztokat telepítsenek és ezzel a királyi lovagok rangjára emelkedjenek, beleolvadva a királyi gárdát képező katonai elitbe /hira/. Az új lovag-földesurak, akik a királyi kísérethez csatlakoztak, hatalmas földbirtokok tulajdonosai lettek, uradalmaikat a leigázott parasztokból és a felszabadított rabszolgákból alakult jobbágyok művelték, akiket parasztokra /coloni/ és napszámosokra /inquillini/ osztottak fel. Mivel a német támadásoknak csak az ország déli részei voltak kitéve, az északabbra eső vidékeken a szabad parasztok elég nagy tömegei maradtak fenn. Ilyen módon, vagy még hangsúlyozottabban így alakult a helyzet Svédországban, ahol a rabszolgaságot formálisan csak 1325-ben oszlatták fel, akkor, amikor Magyarországon az utolsó rabszolgafelszabadítások végbementek.⁴⁰

Krisis és átszervezés

Bárhova nézünk Európában 1300 körül, a réserve-vel rendelkező nagybirtok, melyet a telkekhez kötött jobbágyok robotjával műveltek meg, legalábbis ahol ez valóban létezett, teljes felbomlásban volt, vagy a gyökeres átszervezés állapotában. Mivel a résert haszonbérbe adták, vagy fizetett munkásokkal művelték meg, a jobbágyok pénz- vagy természetbeni járadékot szolgáltató kisbirtokosokká alakultak át, a hajdani mezőgazdasági-kézműves vállalkozása, melyet klasszikus formájában a feudális nagybirtok képviselt, és amelynek az volt a rendeltetése, hogy eltartsa a földesurat és katonai és paraszti „familiáját”, örökre megszűnt. Sajnálatos, hogy a nemzeti jelentéseket tartalmazó kötetünk, kevés kivétellel, csak a nagybirtok nagyon hosszú 1300 után bekövetkező utókorára terjed ki, amikor a kis parasztgazdaságot már nem fűzték szerves kötelékek az uradalomhoz, mivel a robot, mely a cenzitárius jobbágyokat a réservehez kapcsolta, a jelentéktelenségig elorvadt.

Hogy a kezdeteket és a feudális nagybirtok és a kis családi gazdaságok közti szoros kötelékek fejlődését felvázoló körképben maradt hiányosságokat pótoljuk, kénytelenek voltunk arra, hogy a Karoling korszak előtti idők-höz nyúljunk vissza, ami értekezésünk előirányzott terjedelmének nagy részét felemésztette. Mindazonáltal talán felmentést kapunk a fenti aránytalanság miatt bennünket érő vád alól, mivel abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy rendelkezésünkre áll csaknem két tucat nemzeti jelentés,

legtöbbjük az 1300 utáni korszakra vonatkozik, íróik a legkiválóbb szakemberek, akiknek téziseit már a kongresszus előtt olvashatják az érdeklődők. E sorok írója tehát úgy érzi, joggal szorítkozhat arra, amit a leglényegesebbnek érez és a részletekre vonatkozóan az olvasónak a nemzeti jelentéseket ajánlja. Ez a magyarázata az első látásra szokatlan ténynek, hogy a nagybirtok és a kis gazdaságok közti kapcsolat 1300 utáni, sok évszázadot felölelő történetére értekezésünk kisebbik része szorítkozik.

Mindenesetre ez a kisebb terjedelem semmiképpen nem akarja azt jelenteni, hogy a 14. század óta a feudális nagybirtok gazdasági és társadalmi szerepe csökkent volna. Pusztán formákat változtatott, de a feudális rendszer végéig fennmaradt. Magyarországon pl. a jobbágygazdaságok csak 1848 után kerültek a parasztok birtokába, a réservek csak 1945 után. Mindenesetre a 13. század történeseit döntő jelentőségűnek kell tekintenünk: a kis parasztgazdaság leszakadt a nagybirtok járószalagjáról, és akár tetszett neki, akár nem, vállalnia kellett az önálló autonóm gazdálkodás választásának kockázatát. Igaz ugyan, hogy a nagybirtok gazdasága eddig is a kis gazdaságokon alapult, de a kis családi termelés hegemoniája, a feudalizmus alapvető jellegzetessége csak a paraszt szabadságával tudott teljesen kifejlődni, amikor az már a földesúr előírásaitól független termelést tudott folytatni, vagyis a pénzjáradék elterjedésével. Ez a függetlenség azonban sokba került, az eredetileg a pusztá önellátásra irányuló paraszti gazdálkodást alávettette a piaci mechanizmusok váratlan eshetőségeinek, és mi több, megfosztotta a nagybirtok szervezetének meglehetősen terhes, de gyakran nélkülözhetetlen gyámságától.

Idővel kiderült, hogy a paraszti kisk gazdaság, az uradalmi múltjától örökölt felszerelésével, nem volt képes, még a faluközösség támogatásával sem, olyan gazdaságot folytatni, mely önmagában kifejleszthetett volna egy olyan technikát, amely a földesúr növekvő igényeivel és a szüntelen népességnövekedéssel lépést tudott volna tartani. A családi sejt keretei áthághatatlan korlátokat szabtak a parasztgazdaságok bővített újratermelésének, ideértve a fizetett munkaerők alkalmazását. A feltörhető földek elfogyásával, ami a nyugaton 1300 körül következett be, a földműves és a napszámos tradicionális együttműködése is lehetetlenné vált. A szántóföldek, szőlők, mezők és legelők közti ingatag egyensúly felborult, gabonaföldek terjedtek el mindenfelé, még a marginális földeken is, ahol a terméseredmények sokszor még a vetőmagot sem adták vissza, miközben elvonták a trágyát a jobb földektől, melyek eddigre szintén kimerültek. Takarmány hiányában az állatállomány kipusztult és a fehérjék eltűntek az emberek étrendjéből. A rosszul táplált emberi szervezet elvesztette a fertőzésekkel szembeni ellenállóképességét, a

14. század kezdetétől a 15. század közepéig járványok hosszú sora pusztította el Európa népességének nagy részét, még a kelet-közép-európai nem túlnépesedett országokban is.

Feltehetnénk a kérdést, a nyugati parasztek föld hiányában miért nem követték 12. századi elődjük példáját, akik betelepítették Csehországot, Magyarországot, ezeket a 14–15. században még közepes népsűrűségű országokat. Talán az lehet az oka, hogy míg az első bevándorlók némi befektethető tőkét hoztak magukkal, legalábbis technikai újításokat, később azok indultak útnak, akik új hazájuknak csak munkájukat tudták nyújtani, és végül csak a nyomorultak maradtak, akik már a kelet felé menetelésre sem voltak képesek. A pestistől megriktított, a városi munkalehetőségek által helyéről kimozdított parasztság elég helyet találhatott volna még a 14. század második felében ahhoz, hogy a már előzőleg kisebbre osztott földdarabjait újra egyesítse /de a technikai és társadalmi feltételek csak ritkán tették lehetővé életképes paraszti gazdaságok kialakítását. Ilyen vállalkozásokat azokon a vidékeken találunk, amelyekben a földesúr vagy a parasztcsalád ragaszkodott a birtoktest egybenmaradásához és a fiatalabb gyermekeket megfosztotta az örökség jogától. Az előbbieken már utaltunk ilyen vidékekre Németországban, de Európa általános képe kicsi és nagyon kicsi parasztgazdaságokból álló mozaik maradt.

Számítások szerint egy család-sejt eltartására szolgáló szántóföld-minimum, közepes termést számítva, ahol a mag négyszerese térült vissza, melynek felét a járadékra és a vetésre kellett fordítani, 3 hektárnál nem lehetett kevesebb. A 14–15. századra vonatkozó elszórt adatok szerint valójában a paraszti kisbirtokok átlaga 2,9 hektár volt Portugáliában, 4,3 és 6,3 között Franciaországban, Németalföldön és Németország nyugati részén. Angliában viszont ugyanakkor az ismert bérletek fele nem haladta meg a 4 ha-t, sokan ezek közül arra sem voltak alkalmasak, hogy eltartsanak egy családot, és csak 30 %-uk volt 4–6 ha közötti terjedelmű. Egyéb Angliára, Franciaországra és Németalföldre vonatkozó forrásadatok 2–4 ha-os bérletekről beszélnek, sőt, 1369 és 1603 között a flandriai és brabanti királyi parasztek többsége 0,75 – 7,5 ha földdel rendelkezett, tehát a fele 3,75 ha alatt volt. A történész joggal csodálkozhat: „Az agrárnépesség életnivója ismeretlen tényező marad.”⁴¹

Mindazonáltal nem a földhiány szabott határt a parasztgazdaság kiterjesztésének, és nem is az állatállomány szegénysége, hanem a technikai tehetetlenség. Sokat vitatták a 14. századi katasztrófa természetét és okait, melyet „a feudalizmus első krízise”-ként határoztak meg, míg a 17. század vál-

ságai „általános krízist” jelentettek, legalábbis a nyugati feudalizmus vonatkozásában. Egyesek véleménye szerint a munkajáradéknak pénzjáradékká való átváltoztatása következményeiről volt itt szó, arról, hogy a parasztok a piac rizikóival szemben kiszolgáltatott helyzetbe kerültek, mások a parasztgazdaság összeomlását a robotoltató és földesúri uradalom felbomlásának tulajdonítják, amely addig a parasztság gazdasági tevékenységének a szabályozója volt. Mindkét érvelést vizsgálat tárgyává tettük, a szükséges fenntartások mellett. A probléma lényegére R. Hilton mutatott rá vagy harminc évvel ezelőtt, amikor megállapította: „A termelékenység e pangása abból eredt, hogy a feudális gazdaság képtelen volt rá, hogy befektetéseket tegyen a technikai tökéletesítések céljára... Épp a technika holtpontra veszteglése állt útjába a 12–13. századi demográfiai növekedés folytatásának.”⁴² Természetesen nem arról van itt szó, mintha a technikát tekintenénk a történeti fejlődést egyedül meghatározó erőnek. Épp ellenkezőleg: számba kell venni a technikai haladással szembeszegülő társadalmi tendenciákat. A járadékfellevő szervvé vagy rosszabb esetben, a parasztgazdasággal a piacon és a föld elfoglalásában versenytárrá váló, gazdasági vállalkozássá átalakult nagybirtok volt az, mely hatalmas akadályt jelentett a technikai fejlődés útjában. Ellenében története első fél évezredével, amikor az új technikák kialakítója és terjesztője volt, e második félévezredben, a 18. század közepéig, a feudális nagybirtok megszűnt mezőgazdasági újításokat kezdeményezni vagy bevezetni, sőt, ha kivételképpen folytatta is azt, a mezőgazdaság legkülteresebb ágai, elsősorban az állattenyésztés felé fordult. Igaz, hogy a technikai pangás nemcsak a mezőgazdaságra korlátozódott, de lefékezte a városi céhrendszer szűk keretei közé beszorított ipart is, megengedve a kisembereknek, hogy fenntartsák magukat, de gátat szabva annak, hogy termelési eszközeik dimenzióit kitágítsák a ciszterciták 13. századi kohóinak és óriási csürjeinek a mértékéig. A városok, noha a fejlődés teljes lendületében éltek, túl fiatalok, vagy túl elszigeteltek voltak még ahhoz, hogy széles skálájú termelésre alkalmas, új technikákat kezdeményezzenek. A beauvais-i szentély boltíveinek összeomlása, valamint az, hogy a beauvaisi és a siennai székesegyházak nagyszabású középső hajóinak az építését véglegesen abbahagyták, szimbolizálja azt a tényt, hogy a 14. század eredetében agrár jellegű krízise a kor feudális rendszerének a krízisévé szélesült. Tudvalevő, hogy csupán a feudális járadék nagy részének állami szintű centralizációja, és ezzel együtt a földesurak parasztság fölötti hatalmának megszilárdulása menthette meg a társadalmi és politikai rendszert egy további fél évezredre.

Az agrárrendszer szintén gyökeres változásokon ment keresztül.

Ez nem vezetett „a feketehimlő előtti gazdálkodási mód valamilyen fajta visszaállításához”, ahogy arra a gabonaáraknak a 15. század közepe utáni emelkedéséből következtethetnénk,⁴³ inkább a termelés változatosabbá válásához. Igaz, hogy a gabona- és szőlőtermelés maradt a parasztság gazdasági tevékenységének a központjában, mivel a bor vagy a sör mellett a kenyér biztosította a legkönnyebben a szükséges kalóriamennyiséget. A kötelező vetésforgó-rendszer és a természetben előírt járadék erősítették a tradíciók súlyát. A paraszt függése a faluközösségtől és az uradalmi szervezettől hosszabbította a gabonatermelés túlsúlyának a tovább élését, mely még századokon keresztül „valóságos kalodát képezett, olyan struktúrát, melyet csak nehezen, kockázatok árán lehetett kikerülni.”⁴⁴

A legegyszerűbb kikerülési forma a szántóföldek legelővé változtatása volt. A pestis pusztításai, a falvak tömeges elnéptelenedése felélesztették a legeltető gazdálkodásnak a nagy irtások által visszaszorított tradícióit és új állattenyésztési központok létesítését segítették elő. A 14. századi Európa szélein pásztor-övezet alakult ki. A dél-itáliai és spanyolországi vándorló legeltetés az ókorba nyúlik vissza; a muzulmánok által bevezetett ültetvényes és kertgazdálkodás csökkentette kiterjedését, a visszahódítással párhuzamosan viszont újra teret hódított. Spanyolországban, Szicíliában, Puliában a 14. század óta az irtások letiltásával a legelőknek kedveztek, a vállalkozó földesurak privilegizált társaságokba tömörültek, hogy a nyájak átvonulását biztosítsák /Mesta, Dogana/. Spanyolországban félvad marhacsordák tenyésztették a „ranch” rendszer keretein belül, melyeket később Amerikába ültettek át. A nagy városoktól távol csak bőrük és faggyújuk volt értékesíthető, amint Magyarországon is, ahol a 14. század közepéig a dél-német városok és Velence kereslete szinte korlátlan felvevőképességű piacot biztosított a vágóállatok számára, melyeket a hegyeken keresztül lábon hajtottak. A piaccal való közvetlen kapcsolat kedvezett a kistermelőknek; Magyarországon a marhacsordák módosabb parasztok birtokában voltak, és a nagybirtokok nem kapcsolódtak be az export céljaira szolgáló állattenyésztésbe, mely aranykorában, a 16. században, évi 200.000 darabot ért el. Ezzel szemben Kelet-Lengyelország szarvasmarhái, melyeket szintén a német piacokra neveltek, a mágnások réserve-jeiről kerültek ki. Ily módon kezdték el a dán arisztokraták is az állattenyésztést és a marhakereskedelmet és a parasztok csak később kapcsolódtak be ebbe. A Habsburgok és az apátságok alapították Svájcban és Tirolban az első hegyvidéki legelőgazdaságokat, /Schwaighöfe/ de a 14. századtól kezdve a parasztoknak sikerült ezeket átvenni és tejjgazdaságokká átalakítani. Németalföldön a vágó- és tejgazdasági célokra

szolgáltató állattenyésztés kezdettől fogva a parasztok foglalkozása volt, kapcsolódva az ugaroknak takarmánynövényekkel való bevetéséhez, az agrárforradalom előfutáraként. A marhák mellett a juhoknak volt hasonlóan fontos szerepük az európai mezőgazdaság változatosabbá tételében. Anglia, mely addig exportálta saját gyapjút, a 14. század közepétől kezdve megtartja azt, hogy saját posztóiparát táplálja vele és ugyanakkor elindítja a hirtedt bekerítéseket „enclosures”, mely századokon át folytatódik és hozzájárul majd az ország mezőgazdaságának radikális átalakulásához. Németalföldön az angol gyapjú hiánya indítja el a következőkben a spanyolországi merino-juhok tenyésztésének a fellendülését, melyeket Afrikából importáltak a 13. században, ezek ugyanolyan „embrevökké” váltak, mint angliai megfelelőjük. A 15. században Spanyolországban 2,5 millió juh legelt, Dél-Itáliában 6 millió. Sokkal ártalmatlanabbnak bizonyultak a román népek juhjai, e törzsek hosszú, a 12. században a Balkánon megindult és a 16. században Morvaországban végződő migrációjuk során megtanították a dunai vidékek népeit a tömegek mindennapi táplálékává lett juhsajt tartósítására.⁴⁵

Azok a nagy paraszti tömegek, amelyek vállalták a gabonafélék egykorú árcsökkenésével járó nehézségeket, és megmaradtak a tradicionális búza- és szőlőtermelés mellett, még az 1450 után elinduló és 1550 körül tetőző áremelkedések hasznából sem tudtak profitálni és másfél évszázadon keresztül változatlan helyzetben maradtak 1600 után. Annak ellenére, hogy a 14. századi Európában a robotoltató uradalmak szinte teljesen eltűntek, a földesúri szervezet, a jobbmodú parasztság, a polgárság vagy a kisnemesség köréből kikerülő intézői vagy ispánjai segítségével mindig megtalálta a legmegfelelőbb gazdálkodási formákat, hogy alkalmazkodjon a konjunktúrához és átállítsa a járadékot, az alacsony árak korszakaiban pénzben, az emelkedő árak idején terményben követelve azt. A nagybirtok jelenléte a paraszti életben a földesúri igazságszolgáltatás és a földesúri monopóliumok fenntartásán keresztül is érezhető volt. A kis paraszti gazdaságok általánossá váltak, a paraszt gyakorlatilag bérlő volt, de gazdasági szabadsága korlátozott maradt, nemcsak a földesurak törvényszékétől vagy monopóliumaitól való függése, vagy a termelésre vonatkozó szerződések előírásai miatt, de a bérletek határidejének többé-kevésbé rövid lejáratra való korlátozása következtében is. Ez a földesúri rendszer, mely látszólag szinte teljes szabadságot enged a parasztnak, de közben minden módon megköti és ellenőrzi azt, német formájára a „megkövesült földesúri rendszer” nevet kapta. Noha saját érdekeinek az előmozdításában rendkívül aktív volt, ez a 14. századtól egészen az Ancien Régime végéig tartó kései földesúri rendszer szívós makacssága miatt megérdemli ezt a jelzőt.

A parasztok ellenállása a járadékkövetelések újrakezdésével és emelésével szemben, ahogy ismeretes, a középkor e két utolsó századában nagy parasztháborúkban jutott kifejezésre Svájcban, Olaszországban, Angliában, Csehországban, Aragoniában, Magyarországon, Németországban, Dániában, a „megkövesült feudalizmus” Európájának talán minden országában. E felkelések elemzésével egy olyan osztály öntudatraébredése tárul elénk, mely feljogosítva érzi magát arra, hogy a politikai hatalmat kiragadjja a méltatlanná vált földesúri osztály kezéből. Ez az ideológia, melyet gyakran nemes, vagy polgári származású írástudó emberek fogalmaztak meg, utópisztikus formában tükrözi a tényt, hogy a feudális nagybirtok többé már nem játszik irányító szerepet a gazdasági életben, sőt, parazita lett belőle. Ez volt az a korszak, amikor a paraszti gazdaságot már nem kötötték szerves kötelékek a nagybirtokhoz, de még nem volt teljesen kiszolgáltatva a kapitalista kereskedőknek sem, ahogy ez a 16. századtól kezdve bekövetkezik, amikor egy szabad paraszti közösség elérésének a célkitűzéseit az a törekvés váltja fel, hogy a központi hatalomban való részesülés privilégiumait elnyerjék.⁴⁶

Végeredményben a város volt az, élelmiszer- és nyersanyagszükségleteivel, pénzgazdálkodásával és fizetett munkán alapuló szervezetével, mely a parasztságnak a legtöbb lehetőséget nyújtotta a menekülésre és a gabona-termelő földművelés és a megkövesedett nagybirtokszervezet béklyóiból való függetlenülésére. Európában mindenütt, ahol a 12. század óta városok születtek és még a krízis-korszakban is tovább fejlődtek, a parasztság még kis földdarabokon is fenn tudta magát tartani, a bortermeléssel, a zöldség- és gyümölcsstermesztéssel, az ipari növények segítségével, a piac számára való szövással, fonással, végső esetben saját keze munkájának napszámosként való eladásával, vagy a városba történő végleges letelepedésével. Ez a korszak, amikor a város átvette a nagybirtoktól a parasztság gazdasági szabályozójának a szerepét, egybeesik a kereskedőtöke aranykorával, nagyjából a Medicik élre kerülésétől egészen a Fuggerek bukásáig, az európai gazdaság fejlődésének abban a szakaszában, amikor a kereskedők és bankárok pénzügyileg támogatni kezdték a termelőtevékenységet az iparban és részben a mezőgazdaságban is. Ezen az úton Európa három vidéke járt az élen, ezek ugyanakkor új kapcsolatokat képviseltek a nagybirtok és a kis gazdaságok között. Nem meglepő, hogy ezek Európa tradicionális gazdasági tengelyének a két végpontján helyezkednek el: az egyik Közép-Észak-Itália, a másik Németalföld, továbbá annak észak felé eső folytatása, Anglia.

Közép-Észak-Itáliában „a középkor utolsó századai folyamán a paraszti gazdaságok területén jelentős csere megy végbe, nagy mennyiségű parasztbir-

tok városi lakók tulajdonába való átkerülésével... a parasztföldek gyakran csak egész kis százaléknyira szorulnak vissza... ez a folyamat, a közép- vagy nagy földbirtok újra egyesítése... a gazdálkodási mód racionális formák között való újjászervezéséhez van kötve... Toszkánában egyre több a nagybirtok, ezeket *poderi*-kre osztják fel, melyek mindegyikén legalább egy család dolgozik. Lombardiában, főleg az öntözött síkságon, ahol hatalmas szabályozási munkálatok mentek végbe nagy pénzbefektetések kitűnő technikai ismeretek felhasználásával, „kiterjedt *possessioni* [birtoktestek] jöttek létre, mindegyiket egy gazdának adták bérbe, ez fizetett munkaerőket alkalmazott, jelentős befektetéseket tudott eszközölni, intenzív állattenyésztést folytatott, a piac számára gabonafélét, bort, sőt takarmányt, sajtot és vajat termelt... Alá kell azonban húznunk, hogy még e kiterjedt és újra tagosított nagybirtokok esetében sem beszélhetünk az itáliai agrártörténetben „uradalomról”. A földeket már nem a feudális urak, földesurak birtokolják, hanem többnyire a város lakói... szabad birtoklási joggal, parasztnak, bérlőknek adva ki őket, határidős haszonbérért, emelt bérösszegekkel, kereskedelmi alapokon. A bérlők nem tudnak olyan jogokat szerezni a földjükre, mint a régi *dominium utile*; a tulajdonosok nem követelhetnek vagy hajthatnak be olyan szolgáltatásokat, mint a robot, rendkívüli adók, stb., fiskális jogokat nem élvezhetnek, igazságszolgáltatást nem gyakorolhatnak... Itáliában sok formája volt a paraszti kis gazdaságoknak: felesség a toszkán *poderi*-n, a *massarizio* formái Lombardiában és Venetóban... csak itt az agrárgazdaság rendszerét, melyre hivatkoznunk kell, hogy meg tudjuk érteni a kis parasztgazdaságok felaprózódásának és fejlődésének a feltételeit, nem az uradalom jelenti, hanem a város által létrehozott... A város rombolta le a nagybirtokrendszert; de a város lakói... bizonyos mértékig átvették a földesurak szerepét a *contado* földjeinek kézben tartásával. És ez nemcsak azért történt, mert a földtulajdon nagy részt a városlakók kezébe ment át, hanem mert ezeknek különleges gazdaságon kívüli jogaik voltak, melyekkel fennhatóságot tudtak saját földjeik fölött gyakorolni, néha nagyon szorosat.”⁴⁷ Ehhez a világos okfejtéshez még felsorolhatjuk a termékeken és új technikák útján elért nyereséget, mint amilyenek a rizsültetvények Lombardiában, a selyemtermelés és az ipari növények termesztésének a bevezetése [festőfű, len, kender/ Közép-Északon a 15. század végén, és főleg az ugar hasznosítása, gyakorlatilag megszüntetése a takarmánynövények termesztésével – ez a nagy jelentőségű újítás itt ugyanakkor lépett életbe, mint Németalföldön. Joggal állapíthatjuk meg, hogy Közép-Észak-Itália mezőgazdasága nem gabonatermelése révén vált jelentőssé, hanem mezőgazdasági újításaival a kert- és ül-

tetvényes gazdálkodásban, még ha ez a fellendülés a termelési módoknak délről északra való áthelyezése következtében jött is létre. Dél-Itáliát magára hagyva egy késői gabonatermelő nagybirtokrendszer fullasztó uralma alatt.⁴⁸

Abban az időben, amikor Közép-Észak-Itáliában a város vette át a feudális földesúr szerepét, a gazdasági életben sokkal pozitívabb formában, de mint uralkodó osztály, ugyanolyan elnyomó jelleggel, Németalföld városai soha nem gyakoroltak politikai hatalmat a falvak fölött, melyek a feudális nagybirtokok minden bizonnyal kevésbé „megkövesedett” fennhatósága alatt maradtak, mint Európa más részeiben. A feudális birtok beékelődése a paraszt és a város közé mindenképpen terhekkel és akadályokkal járt, bonyolulttá téve a város és falu közötti érintkezést, mindamellett megakadályozta a parasztság közvetlen alávetését a patriciusoknak, itáliai mintára. A parasztnak mindez bizonyos mozgási szabadságot engedett, több lehetőséget az egyenlő esélyekre a piacon, és ez lett a vidék híres mezőgazdasági fellendülésének forrása. „A 14. század folyamán Németalföld teljes északi és nyugati területei felszabadultak az uradalmi rendszer alól és elsősorban szabad parasztokkal népesültek be... Az uradalom csak a keleti vidékeken létezett, de leggyengébb formájában... és a körülmények megváltozásával az egész rendszer lehanyaglott... ez segítette elő az uradalmi rendszernek bérlő-rendszerre való átalakulását.” Mindez annak eredménye volt, hogy „Németalföld egész területén idejében súlypontba került a pénzgazdaság. Az, hogy az állattenyésztés bizonyos vidékek gazdaságában fontos szerepet játszott, bizonyára hozzájárult ehhez a fejlődéshez, mert az állattenyésztés mindig erősen a pénzgazdálkodás irányába mutat... Még döntőbb volt a Németalföld főbb részein végbement korai, intenzív urbanizáció. Anélkül, hogy uralkodó szerepre jutott volna a gazdasági életben, a kereskedelem és a kézművesség mégis igen erős befolyást gyakorolt rá. Hollandiában pl., ahol a városi lakosság az összlakosságnak már kb. 45 %-át tette ki, minden szolgáltatást pénzben fizettek, és a többi tartományban sem tért el nagyon a gyakorlat... Elsősorban a parasztok egyik vagy másik piacot könnyen elértek... és a piac közelsége lehetőséget adott a parasztnak, hogy a gabonatermelésről állattenyésztésre térjen át. A pénzgazdaságnak a fejlődésre gyakorolt e befolyása mellett egy piac felé igyekvő parasztság létrehozása, általában a városi magatartások behatolása a falvakba, a magasfokú urbanizáció Németalföld sok sűrűn lakott vidékén más fontos jelenséget hozott létre... a nagyszámú város által életrehívott migrációnak minden bizonnyal fontos szerep jutott. A városi zónákban való könnyű letelepedés lehetősége csodálatos biztonsági szelepet jelentett a parasztok számára, és a földesúr minden

olyan törekvéssel szemben, mellyel bérlői jogi és intézményes helyzetét alapjaiban rontani akarta volna, tökéletes akadályt képezett.”⁴⁹

Az intenzív urbanizáció még az európai konjunktúra általános trendjét is módosítani tudta Németalföldön. A pestis ellenére, mely ezt a vidéket sem kímélte meg, a mezőgazdasági árak nem estek le a 14. században és az új demográfiai felfutás itt előbb megindult, mint másutt, mert a nagy számú posztómunkás állandó piacot biztosított a mezőgazdasági termékek számára. Ebben a korszakban, amikor Európa nagyobb részében egész falvak néptelenedtek el és az erdők sok szántóföldet visszahódítottak maguknak, Németalföldön újabb *poldereket* vettek művelés alá. Látszólag ellentmondásosan, de a történelmi realitások teljes igazolása mellett, a 15. század közepére eső években, amikor kezdetét vette az európai mezőgazdaság újjászervezése, a posztópiac krízise Németalföldön áterjedt a mezőgazdaságra is. A falvak népessége kevesbedett, az agrárárak csökkentek, a járadékok viszont emelkedtek. E nehézségeken azonban felülkerekedett a mezőgazdaság csodálatos újjáéledése, hasonló az Észak-Közép-Itáliában végbementtel, bár teljesen más társadalmi alapokon, vagyis a parasztok kezdeményezésére, akiknek közvetlen lehetőségeik voltak a piacokhoz jutásra és függetlenek voltak a termelés módszereire és kiválasztására vonatkozó földesúri előírásoktól. A piaci kereslet újításokat hívott életre, ezek közül a legfontosabb az ugar megszüntetése volt, melyet minden évben, néha évente kétszer is takarmánynövényekkel vetettek be, vagy főzelékfélékkel. A gabonafélék és egyéb növények sokszoros, igen találemény rotációját vezették be, ez fenntartotta az egyébként is bőségesen trágyázott talaj termékenységet, az állattenyésztés fellendülésének köszönhetően, melyet tejgazdaságok formájában üztek a városok közelében, a távolabbi vidékeken pedig hústermelés céljaira. A gazdálkodási módok sokfélesége alakult ki; az elég földdel rendelkező parasztok az állattenyésztésre álltak rá és a gabonatermelésre, fizetett munkaerőket is alkalmazva, a kis parcellák megművelői ipari növényeket állítottak elő, zöldségféléket, néha virágokat is, családi gazdálkodással, a föld nélküliek pedig fizetett mezőgazdasági munkát kerestek, vagy háziipari formában szövessel, fonással foglalkoztak, akár saját rezsiben, akár a városi posztókereskedők finanszírozása mellett. Ez a nagy jelentőségű fejlődés a város és falu közötti közvetlen kapcsolatnak tudható be: a földesurak ebben nem vettek részt, csak bölcs tartózkodást tanúsítottak, melynek eredménye a járadék 50 %-kal való emelkedése volt 1500 és 1550 körül. Meg kell azonban jegyezni, hogy csak úgy vált lehetségessé minőségi, sőt luxus élelmiszerek termelése, hogy olcsó gabonát importáltak a Balti-tenger vidékéről.⁵⁰

Az európai feudális rendszer fennállása folyamán a kis parasztgazdaság soha nem jutott el az újításokra való képesség és a termelékenység olyan fokára, mint Németalföldön a 15–16. században. De ez csak azoknak a speciális feltételeknek köszönhető, amelyek között a város ellensúlyozta az uradalmat, a járadék megkaparintásáért folyó versengés kiegyenlítésével. Ilyen körülmények között a fizetett munka teret kapott a városokban és falvakban, ahogy a város és falu közötti kapcsolatban is. Csak ilyen alkalmazási formák között „lehetett hasznosítani az intenzívebb termelési módok eredményeként, vagy számos kis agrárgazdaságban a kézműves munka tömeges bevezetése miatt a vidéken rendelkezésre álló óriási munkaerőtartalékot... A városokban a telített foglalkoztatás az iparban, és a fokozódó lehetőségek, hogy az emberek a nem szakmunka területéről a szakmunka területére menjenek át, enyhítette a munkanélküliséget... Az idénymunkák idején még a városi kézművesek is a földekre vonultak, hogy mezőgazdasági munkával fizetésüket kiegészítsék.”⁵¹ Bármilyen fontos szerep jutott is a fizetett munkának a városok életében a középkor vége óta, nem tudta felváltani a kis parasztgazdaságok struktúrájához hozzátartozó családi munka túlsúlyát. Az uradalom új típusa, a kapitalista gazdaságra való áttérés átmeneti formájában tudta teljesen kihasználni a fizetett munka előnyeit, ugyanakkor felhasználva a kis gazdaságok termelésében már kipróbált újításokat. Ez új kapcsolati formát hozott létre a nagybirtok és a kis gazdaságok között: az új képlet Angliában alakult ki.

Bár a feudális uradalom fenntartásáért folyó harc itt a legtovább tartott, a 14. század második felében felbomlása meggyorsult és a bérletekre osztás folyamata olyan általánossá vált, hogy „1420 körül az uradalmak réserve-jeinek nagy része bérlők kezében volt. Néhány földesúr a 15. században fenntartott magának egy-egy réservet háztartása ellátására, és sok uradalom saját kezelésben tartott juhnyájakat... 1400 után a réserveket kezelő intézők nagy része a parasztság felső rétegeiből került ki, vagy a *gentry* köréből, néha polgári eredetűek voltak, vagy falusi papok ivadékai. A földesurak néha gazdasági előírásokat is beiktattak a haszonbérleti szerződésekbe, de a bérlők nagy részének */lessees/* szabadságában állt saját gazdálkodási módját megválasztani... Voltak, akik erősen a piacra termelés felé orientálódtak, mások újítottak, pl. az elkerítéssel */enclosure/* és a földhasználat átalakításával. Befolyásolták vajon a nagybirtokok a parasztbérletek művelési módjait? Általában azt kell mondanunk, befolyásuk minimális volt... A mezőgazdasági módszereket a falusi közösség határozta meg...

Úgy látszik, hogy a földesurak a 16. században reagáltak először az új

ösztönzésekre. A gabonaárak emelkedése, az élelmiszerek és a föld iránti növekvő kereslet arra készítette őket, hogy több szántóföldet vegyenek vissza a réserve számára /szemben a 15. század trendjével, amikor sok szántóföldet hagytak elfüvesedni/, és a járadékot is emeljék... Feltételezhetjük, hogy a gazdálkodó parasztok követték földesuraik példáját. A termelékenység helyenként a soknyomásos gazdálkodás /*convertible husbandry*/ bevezetésével emelkedett, ez a szántóföldek termelékenységét a váltás során évenként át való takarmánynövényvetésekkel fokozta. Ugyanakkor voltak vidékek, ahol a 15. század viszonyai az állattenyésztés termékeire való specializálódást hívták életre, támogatta ezt a kereskedelmi értékesítés lehetőségeinek hathatossága és növekedése is... És ahogy az uradalmak földesurai elsőként voltak fölöslegeik eladásában, valószínű, hogy a bérlők is követték példájukat. A földesurak befolyása más vonatkozásokban is megmutatkozik. A földesurak vezették be az elkerítéseket /*enclosures*/. A 16. század második felében a hagyományos gabonatermelést folytató vidékek parasztsága körében szintén elkezdődött az elkerítési tevékenység, gyakrabban, mint a korábbi korszakban.”⁵²

Egy pillanatra meg kell állnunk az „enclosures” kérdésénél. Az egykorú források és a történetírás egybehangzó véleménye szerint azon parasztok száma, akik az „enclosures” során veszítettek, sokkal nagyobb volt azokénál, mint akik nyertek ezzel, és hogy az angol parasztság tömeges proletarizálódása erre az időre nyúlik vissza, ez vetette meg alapjait egy kapitalista mezőgazdasági rendszer kialakulásának, a kiforgatások áldozataivá vált parasztok fizetett munkáját használva fel. Ilyen körülmények között csak a tehetősebb parasztok elég kis számú csoportja, élükön a *yeoman*-ekkel volt képes az újító földesurak példáját követni, – mindkét réteg a piacra termelő kapitalista vállalkozóvá alakult. E határok között elfogadható a vidéken élő *gentry* kedvezőbb megítélése, akiknek száma az 1502. évi 17 %-ról 1642-re 60 %-ra nőtt. Egyébként kétségtelen, hogy „az ott élő földesúr... befolyást gyakorolt bérlőire. Amikor a külföldi eredetű új növények iránti kereslet (új és jobb zöldségfajták, gyümölcs, színező növények, repce (repceolaj), terjedni kezdett a 16. század második felében, a piac nyomása egyre több felé kezdett érezhetővé válni, elsősorban azonban azokban a falvakban érvényesült, ahol helyben lakó földesúr volt. Ezek voltak pl. a gyümölcsösök és zöldségfélék termesztésének első és leghathatósabb terjesztői... A földesúr és bérlői baráti szövetsége másik ipari növényt is bevezetett, a dohányt,... e növény termesztése kifejezetten a szegény parasztság körülményeihez alkalmazkodott, kevés helyet igényelt és sok munkát.” A földesúr és paraszt kap-

csolatát erősítette ebben az időben a parasztságnak szánt „humanista ihletésű” mezőgazdaságtani irodalom, és ez a paternalizmus vörös fonálként húzódik végig a puritanizmus irodalmán, melyben a gentry gyakorlati példákkal mutatja be a 16. század végén és a 17. század elején igényes növények /festőfű, dohány, kender és len/ terjesztésének módszereit azzal a céllal, hogy munkát biztosítson a szegények számára.”⁵³

Nem célunk itt nyomon követni az angol mezőgazdaság fejlődésének útját a kapitalizmus felé, melynek nyomán eltűnik majd az agrárgazdálkodásból az önellátó kis paraszt gazdaság és vele a feudális termelési mód. A nagybirtok és a kis gazdaságok kapcsolata gyökeres változáson megy keresztül. Amellett, hogy a piacon egymás versenytársaivá válnak, munkamegosztás fejlődik ki közöttük, sőt bizonyos kiegészítő jelleg is kialakul. Átvéve a németalföldi mezőgazdasági módszereket, alkalmazva ezeket a kapitalista munkafeltételekhez, az angol gazdaságnak sikerült elsőnek Európában túljutnia a késő középkor mezőgazdasági nyomorszántjén. Könnyen ki tudta elégíteni az iparosodás teljes lendületében fejlődő ország a gabonaszükségleteit és ugyanakkor arra is képes volt, hogy búzát exportáljon olyan országokba, amelyek lényegesen mezőgazdaságibb jellegűek voltak, de az angol példát csak sokkal később tudták követni.

A kapitalizmus és a mezőgazdaság

A 15. század második felével elkezdődött, és a 16. század közepe táján tetőfokára ért demográfiai felfutásból következett a gabona- és szőlőtermelés régi mechanizmusa szerint a szántóföldek növelése, mely együtt járt a föld termelékenységének csökkenésével. A parasztok mérhetetlenül sokat dolgoztak egyre kisebbedő parcelláikon és a föld termelékenysége óhatatlanul lecsökkent. Ha csak „a pestis előtti gazdasági rendszer bizonyos fajta visszaállításáról” lett volna szó, ahogy az előbb idézett szakvélemény kifejtette, ez a fejlemény kétségtelenül ugyanahhoz a biológiai és társadalmi katasztrófához vezetett volna, mint a 13. századi volt, és talán még rosszabb következményekkel, mert a kis paraszti gazdálkodás, az egyetlen mezőgazdasági szervezet a saját kezelésben tartott részerek felbomlása után, nem tudott volna tovább jutni a munka és a föld termelékenysége terén a struktúrájából következő határokon. Az a tény, hogy a 16. század demográfiai és mezőgazdasági felfutása nem általános nyomorba torkollott, hanem inkább valamiféle elviselhető pangássá változott át, a kapitalista világ gazdaság kialakulásának tulajdonítható, melyen belül átviteli mechanizmusok fejlődtek ki,

alkalmasak az élelmiszer-feleslegek és a munkaerő-tartalékok mobilizálására, hogy ott használják fel azokat, ahol szükség volt rájuk. Ezen az átviteli mechanizmuson keresztül kapcsolódtak az európai gazdasági élet fő áramlatához olyan távoli vidékek, melyek addig jobbra elérhetetlenek voltak a nemzetközi kereskedelem számára és következésképp alkalmatlanok arra, hogy saját termelési kapacitásukat teljesen kihasználják. Látni fogjuk, hogy elsősorban Kelet- és Dél-Európáról van itt szó, később a tengerentúli gyarmatokról.

Ezek nélkül az új források nélkül az iparosodó Európa élelmiszer- és nyersanyagszükségeinek utánpótlása lehetetlen lett volna, mert nemcsak hogy a kedvező konjunktúra következtében újraéledt, ám technikai korlátait túllépni képtelen tradicionális gabonatermelés, de még Észak-Közép Itália és Németalföld megújított mezőgazdasága, amelyeket a kis parasztgazdaságok elképzelhetően legnagyobb és leghathatósabb erőfeszítése után elért a stagnáció hulláma, sem lett volna képes rá, hogy az európai gazdaság mindig növekvő szükségleteivel szembenézzen.

Legmeggyőzőbb példa erre a francia mezőgazdaság, a gabonatermelő-rendszer kialakításának és teljes kifejlődésének a klasszikus vidéke. A 17. és 18. században a mezőgazdasági technika és szervezés zsákutcába jutott. Megállapítható, hogy ebben a korszakban „a földbirtokos osztály vezető szerepet játszik a gazdasági és kulturális irányításban, hogy a földterület kb. 50 %-a a francia lakosság kevesebb mint 10 %-ának a tulajdonában van, hogy a franciák 2 %-nál kevesebb hányada birtokolja a földbirtokok egyharmadát, hogy 5–8 %-a bírja a földbirtoktőke közel 50 %-át és a haszonbérleteiknek, felesbérleteknek, a tizedeknek és a különböző földesúri jogoknak csaknem az összességét... A földtulajdonos-tőkés és a bérlő-kereskedő közötti játékban hol az egyik, hol a másik nyer, míg a tényleges gazdálkodó, akár bérlő, feles, telepes, vagy tulajdonos, stagnáló helyzetben van... A földesúr, vagy tágabban véve, a nagybirtokosok osztálya a paraszti gazdasági konkurrensként tűnik fel, ez utóbbi általában passzivitással védekezik, ritkábban felkeléssel.”⁵⁴ A stagnálás bélyege 1600 után az egész gabonatermelő Európára rányomódik, kivéve Angliát, még a két legfejlettebb vidéken, azaz Németalföldön és Közép-Észak-Itáliában is. „A 18. század folyamán Németalföld tradicionális gabonatermelésében nem emelkedett a termelékenység...”, az északi vidék pedig „sokáig ragaszkodott a tradicionális gabonafélékhez, olyan mértékben, hogy a termelékenység valódi értelmében nem terjedt ki a tradicionális gabonatermelésre, csak a 19–20. században, a gépeknek és a természetes- és műtrágyáknak köszönhetően.”⁵⁵ Ez azzal a ténnyel magya-

rázható, hogy Németalföldön nem volt meg az Angliáéhoz hasonló, modernizált nagybirtok-forma, melynek példáját a kis gazdaságok követhették volna. De Közép-Észak-Itália polgári földbirtokosai sem voltak képesek rá, hogy megszervezzék a modern mezőgazdasági nagyvállalkozást. A kis, családi gazdaság sikere „nem feledtetheti el... hogy találkozunk bérlőkkel... akik spekuláns-közvetítők a tulajdonosok és az intézők között... őket csak az agrárjáradék akármilyen módon való megszerzése érdekli, mindegy, hogyan állítják ezt elő... még ha minden nem is vezet a mezőgazdaság fejlesztésének irányába.”⁵⁶ Ime egyik ok, amiért csak jelentős késéssel indult meg az agrárforradalom Itáliában is.

Mindenesetre a valódi magyarázat, hogy miért jutott előbbre az angliai mezőgazdaság, mint az előzőleg már fejlettebb másik két vidék, abban a tényben keresendő, hogy Németalföld épp úgy, mint Közép-Észak-Itália, fejlett mezőgazdaságát olcsó gabonabehozatalának köszönhette és ezzel hozzájárult beszerzési forrásai, Dél-Itália és Kelet-Európa elmaradottságához. Tévedés lenne azonban ezeknek az elmaradott országoknak sorsát pusztán mint a gyarmatosítás és kizsákmányolás folyamatának eredményét bemutatni. Láttuk, hogyan alakultak ki a kora középkor óta a *latifundiumok* Itália és az Ibériai félsziget déli részén. Végleges arcukat pontosan abban az időben nyerték fel, amikor Kelet-Európa robotoltató részervei, vagyis a 17. század gazdasági visszafejlődése során. Nem pusztán a véletlennek tulajdonítható, hogy ez időben egybeesik a mórok kiűzésével Andalúziából és Valenciából /1609/, mert egy minőségi mezőgazdaság megszüntetése volt az ára egy exportra berendezkedő, nagybani gabonatermelés bevezetésének.

Legjellemzőbb erre Szicília példája. A parasztság helyzete itt sokkal rosszabb volt, mint a „második jobbágyság” országaiban, mert a jobbágyok földhöz kötése még mindig több gondosságot igényelt a tulajdonos részéről, mint a kisbirtokok változó, egy-két évre szóló kiadása, ahogy a szicíliai *braccianti*-k esetében, akik látszólag felesek voltak, valójában rosszul fizetett bér munkások, anélkül, hogy akár lakásuk is lett volna az általuk művelt földön, bezsúfolva éltek a nagy mezőgazdasági települések kis utcáskáiban. Ugyanúgy a *burgisi*-k, vagyis azok a parasztnok, akik állandó bérlők voltak és a földesúr által évről-évre emelt censust [*terraggio*] fizettek, sem voltak jobb helyzetben, mint a kelet robotoltató jobbágyai, akiknek censusa, sokszor természetbeni járadékaik is rögzítve voltak, tehát bizonyos piaclehetőségeik is maradtak, amelyek a földesúr eladási monopóliumai miatt a szicíliai parasztnak előtt teljesen el voltak zárva. A szicíliai földesurak azzal, hogy részerveiket bérbeadták a parasztnak, jobban kerestek, mint keleti megfe-

lelőik, akik kevesebb járadékot kaptak réservejeik és telkeik összessége után, mint amekkora volt a szicíliai latifundiumok urainak különböző formákban haszonbérbe adott földjeikért kapott jövedelme. Akkor, amikor a lengyel földesurak az ország összes gabonatermelésének csak 10 %-át tudták birtokba venni, Szicíliában ez az arány megháromszorozódik.⁵⁷

Mindez nem jelenti azt, hogy Kelet-Európa parasztjainak a sorsa kedvezőbb lett volna, mint a Földközi-tenger vidékén fekvő latifundiumok munkásaié. Még a déli parasztoktól beszedett magasabb többlet is fejlettebb urbanizáció jele a mediterrán országokban, mint Kelet-Európában. Épp a közeli városi piac hiánya készítette a balti országok földesurait, a 16. századtól, a német tartományoktól kezdve a szláv vidékeken át folytatva, egészen a 17. századig, hogy lemondjanak az egyre jobban elértéktelenedő pénzjáradékról és áttérjenek megkisebbedett, de sohasem egészen eltűnt réservejeik saját megművelésére. Mivel a fejletlen urbanizáció ezeken a vidékeken nem engedte meg az agrárúruk számára szélesebb városi piac kifejlődését, a parasztság nem volt abban a helyzetben, még ha a földesurak néha hajlandóságot mutattak is volna rá, hogy robotját pénzzadóval megváltsa és ezzel fizetett munkaerő alkalmazását tegye lehetővé a földesuraknak. A városok viszonylagos elmaradottságának tulajdoníthatjuk végső elemzésben a robotoltatási rendszert és a „második jobbágyságot” Kelet-Közép-Európa országai-ban. Erről a tárgyról írt mellékelt cikkem, továbbá a nemzeti jelentések és Zimányi Vera speciális tanulmánya felmentenek attól, hogy a nagybirtok és a kis gazdaságok közti viszony e vonatkozása részletesebb történeti elemzésébe kezdjek, ez látszólag a nyugati kora középkor viszonyainak itteni meghonosodását tükrözi, valójában azonban a keleti földesúri gazdaság alkalmazkodása a világpiac mechanizmusaihoz, melynek összetevőjévé vált.

A problémának két vonatkozása van azonban, melyeket különösen alá kell húzni a helyenként kinyilvánított véleményekkel szemben. Egyrészt arról van szó, hogy a robot újraéledése nem korlátozódik csupán a „szláv Európára”, hanem a Balti-tenger vidékének német tartományai mellett a „megkövesedett nagybirtokok” Németországának néhány vidékén is elterjedt (pl. Szászországban és Ausztriában), sőt Skandináviában is, melyet a nagy, szabad paraszttömegek klasszikus hazájaként ismernek. Másrészt nem szabad elfelejteni, hogy a „második jobbágyság” területén belül Sziléziában, Csehországban, Magyarországon, sőt Lengyelországban is a robot korszakában a nyugati bérletekhez hasonló, gyakorlatilag független parasztgazdaságokkal is találkoztunk, melyek a nemzetközi piacra termeltek és közvetlen kapcsolatban álltak a kereskedőtökével, mint pl. a marhatenyész-

gyarországon, az ipari forradalmat megelőző korszak parasztjai. Vencel koronájának országaiban, vagy a Danzig környékén élő pazt-kereskedők. Ezek a kapitalista vállalkozást képviselték a peremvidékek még feudális területein.

Növekedés és konjunktúra

Miután madártávlatból végignéztük a nagybirtok és a kis gazdaság kapcsolatainak történetét a középkortól kezdve az Ancien Régime végéig, joggal merül fel a kérdés: milyen mértékben befolyásolta ez a változatos kapcsolat az európai mezőgazdasági fejlődés dinamikáját és konjunktúráit. Guy Bois „Crise du féodalisme” c. munkájában modellt állít fel erre, ebben a növekedés és visszaesés változó fázisai függvényei a járadék rátája és mennyisége, a demográfiai növekedés és csökkenés, a termelés és a termelékenység, a föld és a munka termelékenysége között fennálló ellenkező irányú mozgásnak, ollót képezve az agrárárak és az iparcikkek árai, avagy az árak és a bérek között. Ez a modell a gabona- és szőlőtermelésen nyugvó feudális gazdaság mechanizmusának a megfigyelésén alapul, mely a paraszti és földesúri „familia” eltartására hivatott. E modell érvényessége és korlátai attól függnék, milyen mértékben függ az európai világ gazdaság egy adott pillanatban a gabona- és szőlőtermelés belső mechanizmusától, vagyis ez a függés annyira szoros, amennyire a gazdaság túlsúlya a gabona- és bortehermelésen nyugszik. Minden munkamegosztás, a tradicionális mezőgazdaságtól elszakadó minden specializálódás módosítja némileg ezt a mechanizmust, és ez a módosítás a modellen is vissza kell hogy tükröződjék. Guy Bois modellje jelenlegi formájában a gazdasági mozgás mechanizmusát tükrözi vissza a középkor végén, anélkül, hogy számba venné az 1300 előtti és 1500 utáni feltételek alapvetően eltérő voltát.

Mindez nem akarja azt mondani, hogy a gabonatermelés szabályozó szerepe nem volt alapvető, de a teljes mezőgazdasági termelés struktúrájának átalakulásait, valamint a gabonatermelő vidékek változásait is figyelembe kell venni a konjunktúra változásainak az okai között. A végeredmény mindenesetre biztos, a feudális nagybirtok 700 és 1300 között élenkítő hatást gyakorolt az agrártermelésre és termelékenységre, az 1300 és 1600 közti korszak krízis- és fellendülési periódusaiban szerepe kétértelmű, inkább negatív, vagy legalábbis semleges, és csak a nagybirtok új formája, mely történelmileg a feudális uradalomhoz kötődik, gazdaságilag azonban különbözik tőle, válik újra képessé arra, hogy a kistermelésnek megadja az alapvető ösztönzést.

Jegyzetek

1. Seventh International Economic History Congress Edinburgh 1978. Four 'A' Themes 117–120.
2. F. Braudel: *Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme XVe–XVIIIe siècle*. Paris 1979. III. 74–77.
3. W. Kula: *Théorie économique du système féodal*. La Haye 1970. IX.
4. G. Bois: *Crise du féodalisme*. Paris 1976. 352.
5. G. Bois: *Que-est-ce-que le féodalisme*. Bevezető tanulmány az „Au problème du féodalisme en Europe” c., a trieri Institut de Géographie Historique és a Société d'Étude du Féodalisme által 1981. május 7–10-én közösen rendezett konferenciához. Sokszorosított kiadvány, 12, 22, 26, 1. /Sajtó alatt./
6. A nemzeti jelentéseket a kongresszus előtt közzéadjuk a következő cím alatt: „Grand domaine et petites exploitations en Europe au Moyen Age et aux Temps Modernes.” /Nagybirtok és kis gazdaságok Európában a középkorban és az újkorban./
7. *The Transition from Feudalism to Capitalism*. Szerk. R. H. Hilton. London, 1976. 115.
8. G. Bois: *Crise...* 354–360.
9. G. Duby: *Guerriers et paysans*. Paris 1973. 51.
10. M. M. Postan: *The Medieval Economy and Society*. London 1972. 89.
11. Nem tudjuk fenntartás nélkül elfogadni francia kollégáinknak „Remarques préliminaires” /Előzetes megjegyzések/ c. tanulmányában kifejtett feltételezését, /kiadva a nemzeti jelentések kötetében/, mely szerint időszámításunk első évszázadaiban a Római birodalom Galliájában egymás mellett éltek a piacra termelő, rabszolgatartó „villae” és a hazai termelési formák, az önellátásra korlátozódó, járadék-szolgáltató kis gazdaságok — ez — utóbbiak az uradalomtól vették át a stafétát, amelynek egyfajta kezelői lettek, a későbbi jobbágygazdaságok elődjeként, a nagybirtok pedig, csak önmagának élve, átvészelte, míg beolvadhatott az elkövetkező Karoling korszak uradalmába. Noha a colonus gazdaságból a jobbágygazdaságba való átmenet hasonló körülmények között mehetett végbe, a dátumot korainak tartjuk a 10. század valóban döntő átalakulásaihoz viszonyítva, mely a rabszolgaság felszámolásának és a jobbágy-ság általánossá tételének korszaka volt.
12. B. F. Porsnev: *Feodalizm i narodnŭje maszszŭ* /Moszkva 1964. 510–512./
13. L. Makkai: *Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe Orientale pendant le Moyen Age*. Acta Historica, Budapest, 1970.
14. L. Musset: *Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne /VIIe–XIe siècles/*. Nouvelle Clío No, 12 bis, Paris, 1965. 157.
15. A feudális nagybirtok keletkezésével kapcsolatban igyekeztem közös nevezőre hozni G. Duby, G. Bois és a saját elgondolásaimat, utóbbiakat „Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában” c. cikkemben fejtettem ki. Történelmi Szemle, 1976.
16. J. N. Biraben — J. Le Goff: *La Peste dans le haut Moyen Age*. Annales ESC 1969.
17. G. Bois: *Crise...* 164–170; Angliában az elnevezések változnak /a földműves ploughman lesz, a napszámos labourer/, de a viszony ugyanaz, ld. R. H. Hilton: *The English Peasantry in the Later Middle Ages*. Oxford 1975. 20–36.

- „let „védelem lesz a gall-római típusú fiskalitások váratlan formáival szemben a gazdasági-társadalmi biztonság egy tényezője a paraszt számára, akit az uradalom keretében tartozó önálló kisgazdaság művelőjeként nem fenyeget többé a kiűzés.... Az uradalom egyszerre jelent segítséget a felszerelések nyújtásával és béklyót a járadékszedéssel...” mondja J. Goy „Remarques...” c. a nemzeti jelentések között kiadott tanulmányában, utalva G. Bois azonos koncepciójára.
19. A „találmányok”, pontosabban a 8. század óta a Karoling földesúri rézervekbe kivilról bevezetett újítások felsorolásánál gyakran elfelejtik a horizontális szövöszket és a kínai eredetű rokkát, melyet a 12. században mindenütt ismertek Európában a Dnyepertől nyugatra. A kérdés kitűnő ismerője, Endrei W. véleménye szerint a két újítás Bizáncból vagy a muzulmán Spanyolországból hatolt be Európába a 8–10. századtól kezdődően. /L'évolution des techniques du filage et du tissage du Moyen Age à la révolution industrielle. Paris – La Haye 1968. 26–47. Átvételük szerintünk, ugyanígy elképzelhető a varégek útján, a Balti-tengeren keresztül.
 20. Lynn White könyvének /Medieval Technology and Social Change, Oxford 1962) túl sziogrú kritikája maga is bírálható, mivel a munka alaptézise az, hogy a középkori újítások egyaránt függvényei voltak az agrártermelés technikájának, és a katonai kényszernek, vitathatatlanul bizonyult, és az új technikák döntő szerepét Európa gazdasági fejlődésében /B. Gille, Ch. Parain és F. Braudel után/ maga G. Bois is elismerte, aki trieri előadásában „a termelőerők igazi forradalmáról” és a középkori újítások elválaszthatatlanságáról beszél, „új és döntő agrárfejlődést téve lehetővé”, mely „jelentős többlet leadásával” ... az urbanizáció újjászületését idézte elő.” /7/ Lynn White néhány megállapítása, pl. elmélete a kengyel eredetéről /közép-ázsiai találmány, melyet feltehetőleg a varégek közvetítésével vettek át a Balti-tengeren keresztül, ld. L. Makkai: L'apport de l'Europe Orientale à l'évolution des moyens de transport: cheval – étrier – char. In: Technikatörténeti Szemle XI. 1979./ felülvizsgálendő, általános mondanivalója azonban időtálló.
 21. Az egyház szerepe az uradalmi rendszer kifejlődésében és fenntartásában még feldolgozásra vár mind elméleti szempontból, mind adataiban. A fentebb említetteknek kívül hangsúlyozni kell a földesúri és egyházi hatalom egybeolvadását a plébaniatemplomok földesúr által történő alapításában és birtoklásában, ebből következik részesedése az egyházi jövedelmekből. A feudális rendszer e legelső szintjén végbement egybeolvadásnak magasabb szinten megfelel a főpapok és szerzetesrendek nagymértékű részesülése a feudális birtokban, ahogy a világi és szellemi hatalom kettőssége is, a császár és a pápa megszemélyesítésében. Ezt a kettősséget inkább mint egymást kiegészítő viszonyt kell tekintenünk, mintsem a szembenállás jelenségét. Ami a lovagság intézményének a felszentelését illeti, idézhetjük itt Odo, Cluny apát nagyszabású munkáját, vagy Szent Gellért fikatív életrajzát, a lovagi ideált, aki támogatja az özvegyeket, árvákat és általában az elhagyottakat, a szent lovagok kultuszát, elsősorban Szent Györgyét, aki csak 10. századi ábrázolásaiban száll lóra. Ami a parasztok életének /és egyben a járadéknak/ megszilárdulását és biztonságát illeti, beszélni kell itt a treuga dei-ről, Isten békéjéről, a szűkölködők védelme szempontjából a tized harmadáról, melyet „a szegények kincsének” tartanak /ezt később a földesurak elkobozták/ a falusi uzsora megtiltásáról, a kolostori vendégfogadókrol, az utasok számára, a kórházakról a talált gyermekek és aggok számára, stb.

22. Ld. A. Van Der Woude tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében.
23. Th. Mayer: Königtum und Gemeinfreiheit im frühen Mittelalter. In: *Mittelalterliche Studien*. Lindau – Konstanz 1959.
24. P. Bonnassie: Du Rhône à la Galice. Genèse et modalités du régime féodal. Colloque de Rome 1978. 34.
25. Cl. Duhamel – Amado: A propos de la féodalité méridionale. Hozzájárulás a trieri konferencián.
26. Ld. G. Añes és B. Vincent tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében.
27. H. Bresc: Féodalité latine... Hozzájárulás a trieri konferencián.
28. Idézetek G. Anes és B. Vincent hozzászólásaiból; a többi részletre vonatkozóan ld. P. Bonnassie idézett munkáját és J. G. Dalché: Féodalité et féodalisme, le cas de l'aire castillane. Hozzájárulás a trieri konferencián.
29. Anes – Vincent i.m., J. Guiral: Aspects du féodalisme valencien. Hozzájárulás a trieri konferencián.
30. Duby, i.m. 124–125.
31. E. Serini: Agricoltura e mondo rurale. In: *Storia d'Italia I*. Torino 1972. 136–188. G. Chittolini: Signorie rurali e feudi alla fine del medioevo. Torino UTET 1981.
32. Ld. G. Chittolini et G. Coppola tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében.
33. Ld. J. Thirsk tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében.
34. Ld. /az idézetekkel együtt/ A. Van der Woude id. tanulmányát.
35. Franciaország vonatkozásában M. Bloch, R. Boutruche és G. Duby immár klasszikussá vált munkáin és számos kiváló követőjük művein kívül, ld. a francia történészek e kongresszus alkalmára közreadott kötetét, mely tanulmányom befejezéséig sajnos még nem volt számomra hozzáférhető. Németországgal kapcsolatban ld. F. Irsigler tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében, melyben különösen érdekes a különböző típusú parasztgazdaságok sok századon keresztül való továbbélésének bemutatása a kora középkor óta.
36. Idézve J. Topolski tanulmányából, ld. a nemzeti jelentések kötetét.
37. Ld. O. Pickl tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében.
38. R. Boutruche: Seigneurie et féodalité. Paris 1968. 94.
39. A 6. jegyzet kiegészítésére ld. Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit. Szerk. F. Graus – H. Ludat 1967., B. Zientara: Der Ursprung des „deutschen Rechtes“ /ius Theutonicum/ auf dem Hintergrund der Siedlungsbewegung in West- und Mitteleuropa während des 11. und 12. Jahrhunderts. In: *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus 2*. Berlin 1979., St. Trawkowski: Heredes im frühpiastischen Polen. In: *Giessener Abhandlungen...* 100. 1980. és Die Rolle der deutschen Dorf-Kolonisation und des deutschen Rechtes in Polen im 13. Jahrhundert. In: *Die deutsche Ostsiedlung...* Sigmaringen 1974., E. Fügedi: Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland. Uo. és főleg Szücs J.: Megosztott parasztság – egysegesülő jobbágyág, Századok 1981.
40. Ld. E. L. Petersen tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében.
41. H. Van Der Wee – E. van Cauwenbergh: Productivity of Land and Agricultural Innovation in the Low Countries 1250 – 1800. Leuven 1978. 148–151.
42. R.H. Hilton: Sur une crise générale de la féodalité. *Annales* 1951.
43. Four 'A' Themes, Edinburgh, i.m. 117.
44. F. Braudel, i.m. I. 93.

45. Internationaler Ochsenhandel /1350–1750/. Szerk. E. Westermann. Stuttgart, 1979. Ld. Anes – Vincent, Chittolini – Coppola és Head- König jelentéseit.
46. A. N. Ciszovonov: Die europäischen Bauern in Kampf und Land und Freiheit /14. und 15. Jh./, In: Der deutsche Bauernkrieg. Berlin 1977., L. Makkai: Gelöste und ungelöste Probleme der Geschichte der Bauernbewegungen. In: Ostmitteleuropäische Bauernbewegungen. Budapest, 1977.
47. Idézte Chittolini – Coppola tanulmányából.
48. M. Aymard: La transizione dal feudalesimo al capitalismo. In: Storia d'Italia. Annali I. Torino 1978. Ld. C. Poni tanulmányait az új technikák és kultúrák bevezetéséről.
49. Idézet A. Van Der Woude tanulmányából.
50. H. Van Der Wee – E. Van Cauwenberghe i.m., passim.
51. H. Van Der Wee: Löhne und wirtschaftliches Wachstum. In: Wirtschaftliches Wachstum... Darmstadt 1978. 412, 433.
52. Idézte: J. Thirsk tanulmányából.
53. Idézetek ugyanonnan.
54. Idézetek J. Goy „Remarques” c. hozzászólásából a nemzeti jelentések kötetéből. A technikai stagnációra vonatkozólag ld. J. Meuvret figyelemreméltó fejtegetését: Le problème des subsistances à l'époque de Louis XIV. I. Paris 1977.
55. H. Van der Wee – E. Van Cauwenberghe i.m. 20–21.
56. Idézte Chittolini – Coppola tanulmányából.
57. M. Aymard: Rendements et productivité agricole dans l'Italie moderne. Annales ESC 1973. Ld. M. Aymard: En Italie méridionale. J. Guiral: Aspects du féodalisme valencien, J. Guisado: Quelques réflexions sur les structures agraires de l'Andalousie, trieri előadások, sajtó alatt.

ZIMÁNYI VERA:

URADALOM ÉS JOBBÁGYTELEK KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN (14–17. sz.)

Vázlatos áttekintésben a nagybirtok és a parasztgazdaság témakörét a 14. századtól a 18. századig próbálom végigkísérni Kelet-Közép-Európának azon a részén, amely Németország keleti felét, Lengyelországot és Litvániát, Csehországot és Magyarországot foglalja magába. Az ettől keletre eső területekkel, amelyek úgy tűnik, az itt felsorolt országokétól eltérő típust képviselnek, pillanatnyilag nem foglalkozom.

Alapvető kiindulópontom az, hogy a kérdéskör csak a legszélesebb összeurópai összefüggésekbe ágyazva ragadható meg helyesen, mivel Európa különböző gazdasági övezeteiben a gazdasági-társadalmi fejlődés nem elszigetelten játszódott le, hanem egymást feltételezve. Ma már az összeurópai gazdasági kapcsolatok fontos elemeinek a kialakulását legalább a 13. századtól számítjuk. Ezért nem is összehasonlító vizsgálatról beszélnék, hanem inkább a funkcionális egymárahatást keresném. Teszem ezt akkor is, amikor Kelet-Közép-Európa birtokrendszerét, illetve annak változásait vizsgálom, azzal a célkitűzéssel, hogy összehasonlíthassuk az itt tapasztalt helyzetet az Európa más részein található állapotokkal. Problémánknak e területen és a fenti időhatárok között történő vizsgálata messzemenő tanulságokkal szolgál, amelyek talán az európai fejlődés egészének a jobb megértéséhez is hozzásegítenek bennünket.

A 14–15. század folyamán Kelet-Közép-Európa e területein olyan viszonyok között élt a parasztság, amely nagyon közel állt az egykorú nyugat-európai parasztság körülményeihez. A középkori rabszolgamunkára alapozott majorságok eltűntek, domaniális földesúri gazdaságokat csak elvétve találunk, azok is kis terjedelműek. A nagybirtok lényegében itt is, mint nyugaton, egy sor paraszti kisüzem konglomerátuma, a paraszti szolgáltatások begyűjtésére szolgáló szervezet, a feudális járadékok szubsztrátuma. A parasztság ennek megfelelően túlnyomóan természetben, majd egyre nagyobb mértékben pénzben adózott a földesúrnak, a munkajáradék szerepe elenyésző és járulékos volt. Tehát lényegében cenzitárius jobbágysággal van dolgunk, akik meglehetősen szilárdan birtokolják, eladhatják, és átörökíthetik földjüket, és szabadon költözhetnek. Ezekben az országokban ekkor már a mezőgazdasági technikában is lényegében átvették a legfontosabb nyugat-európai vívmányokat.¹

A döntő különbséget az általam vizsgált terület és Nyugat-Európa parasztsága között mindazonáltal a parasztság felemelkedésének az alapjául szolgáló 14–15. századi városi fejlődés erősen eltérő mértékében látom.² És ezzel függ össze a renddéz szerveződő nemesség nagyobb hatalma és a társadalmon belüli magasabb számaránya is. Nyugaton a 14. század és a 15. század első felének az agrárdepressziója lényegében likvidálta a kisnemesség tömegeit, Keleten viszont az agrárdepresszió ehhez nem volt elég súlyos, és így azt hatalmas kisenemesi tömegek éltek túl társadalmilag. Mindez potenciális veszélyt jelentett, amely a körülmények változásával rosszabbra fordíthatta a parasztság sorsát.

A kelet-közép-európai gazdasági-társadalmi fejlődésben, így a birtokviszonyokban is, szinte törésszerű változás következett be a vizsgált hosszú korszakon belül. A magam részéről elfogadom I. Wallerstein koncepcióját Európa különböző fejlettségű zónákra tagolódásáról,³ és ugyancsak egyetértek F. Braudelnek azzal a ragyogó megállapításával, amely szerint a központi zóna középpontjában egy uralkodó kapitalista város, egy szuperváros áll, e városok elsőségi sorrendje pedig változó. Ha e városok felváltják egymást, mindannyiszor megremeg az egész történelem. A változás egy-egy gazdasági világ egészét érinti.

Mint tudjuk, a 14–15. században ez a vezető szuperváros Velence volt.⁴ E koncepciót azonban szükségesnek tartom kiegészíteni: nemcsak Velence, mint vezető város, hanem a fejlett területeknek Velencétől Németalföldre terjedő tengely mellett történő tömörülése és az e tengely körül elhelyezkedő számos német város együttesen határozták meg a 14–15. századi Európa gazdasági fejlődésének az alapvető kereteit. Figyelemre méltó tény, hogy Kelet-Közép-Európa egyes államai részben földrajzilag sokkal közelebb helyezkedtek el Velencéhez, mint pl. Amsterdamhoz vagy Londonhoz, a későbbi évszázadok központjaihoz, mind pedig – az adott korszak viszonyaihoz képest – sokkal szorosabb szálakkal kapcsolódtak ahhoz, elsősorban nemesfémháztartásuk révén. *Kelet-Közép-Európa a 14–15. században Európán belül nem periféria, hanem fél-periféria volt!*

Magyarország és Lengyelország szerencsésen kapcsolódott a 14–15. századi nemzetközi kereskedelmi útvonalakhoz; ugyanakkor a Magyarországon és Csehországban található nemesfémháztartás az amerikai nemesfémek beözönlése előtti korszakban nemzetközileg fontos szerepet tölthetett be. Lengyelországgal együtt itt három jelentős, önálló államról volt szó; az Anjou Róbert Károly magyar, Nagy Kázmér lengyel, és a luxemburgi János cseh király (IV. Károly elődje) 1335-ben a magyarországi Visegrádon király-

találkozót rendeztek, amelyen szuverén módon szövetkeztek és egyezkedtek a térséget érintő politikai kérdésekről éppen úgy, mint a három államot közösen érintő gazdasági ügyekkel kapcsolatban.

Velence uralmához kapcsolódott a délnémet tőke is, amelynek alapvető szerepe volt Kelet-Közép-Európa 14–15. századi felvirágzásában is.⁵ A német területek játszották a velencei központ mellett a „ragyogó második” szerepét – F. Braudel kifejezését használva. Ha tovább finomítjuk a képet, akkor a délnémet tőke saját hazai területét a 14–15. században „semiperiphérie A”-nak tekintve az e tőke által átszőtt és befolyásolt cseh-magyar-lengyel régiókat valamivel halványabb, de még mindig igen tisztességes „semiperiphérie B”-nek tekinthetjük. Így érthetővé válik, hogy ez országok nemzetközi szerepének megfelelően felgyorsult itt a fejlődés és számottevő városiasodást és belső piacot eredményezett, ami pedig a parasztság belső árutermelését, piaci eladásait, következésképpen cenztáriussá válásának a lehetőségét eredményezte és fokozta a természeti adottságok, tehát a regionális munkamegosztás következtében kialakult árucserét.

Amilyen mértékben szűnt meg Velence a korai kapitalista fejlődés központja lenni, olyan mértékben hanyatlott vissza Kelet-Közép-Európa szemiperifériából perifériává. Az addig elért fejlettségi foka, városiasodásának és iparának a színvonala még nem nyújtott számára elég támaszt a kedvezőtlenebbé váló viszonyok kivédésére. – Hasonló szerepet töltött be a Baltikumban, e szegényebb „északi mediterráneumban” a Hanza-szervezet is, amely azonban a korszakváltáskor ugyancsak lehanyatlott.

Kiindulópontunk tehát az, hogy a paraszti birtok sorsát ezek a széles távlatú nemzetközi események határolták be és végső soron határozták meg. Igaz ugyan, hogy nemesi nyomásra már a 15. században is hoztak egyes olyan intézkedéseket, amelyekkel a parasztságot korlátozni igyekeztek, elsősorban költözési szabadságában, ezeket az intézkedéseket azonban ritkán valósították meg. A jobbágyokra jelentős nyomás nehezedett már a 14. században, és ez egyre növekedett a 15–16. század fordulóján. Ugyanakkor fokozódó kísérletek történtek a terhek emelésére és a parasztok személyi szabadságának a korlátozására. Az újabb német kutatások ezt tartják az 1525. évi nagy német parasztháború legfőbb magyarázatának,⁶ és feltehetően az 1514. évi magyarországi országos parasztfelkelésnek is ez állt a hátterében⁷. Az egész térség lassú lecsúszásával egyidejűleg sokkal jelentéktelenebbé váltak ezek az államok, amelyek a 14. században, de még a 15. század második felében is komoly erőt képviseltek Európán belül. A törökök a leromlott státusú és erejű Jagello-kori Magyarországot győzték le, nyilván nem véletlenül.

E nemzetközi keretek között lehet és kell megmagyarázni azt az éles váltást, amely a térség gazdaságában és birtoktípusaiban a 15. és 16. század között bekövetkezett.

A 14–15. században az agrártermelés tehát döntően a paraszti kisbirtokokon valósult meg, a nagybirtok ekkor nem volt termelő nagyüzem, hanem pusztán járadékbeszedő apparátus.

A térség perifériává süllyedése lényegében az árforradalom /illetve már az azt megelőző és a 15. század végétől tartó lassú mezőgazdasági áremelkedés/ idején zajlott le, tehát lényegében Nyugat-Európa lendületes felemelkedésével egyidőben. Az erősen urbanizálódó nyugat egyre fokozódó élelmszer és nyersanyagigénye olyan nemzetközi kihívást jelentett a lényegében agrár-profilú Kelet-Közép-Európa számára, amely új viszonyokat teremtett, újáformálta a kelet-közép-európai agrártermelés kereteit is.⁸

W. Rusiński tanulmányában⁹ meggyőzően fejti ki, hogy a helyi, városi piacon a paraszt van előnyben az úrral szemben, mert mozgékonyabb, többféle terményt ad el, és pedig személyesen, kereskedők közbeiktatása nélkül, tehát nagyobb nyereséggel. Az úr természetesen csak apparátusa, vagy kereskedők közbeiktatásával árusíthat, és ez csökkenti nyereségét. Előszörban a nagybirtok az, amely nem versenyképes a helyi piacon a parasztgazdaságokkal, a nemesi kisbirtok elvben igen, de erre gyér adataink vannak, a források természetéből következően. A helyi piacoknak azonban korlátozott volt a felvevőképeségük /legalábbis Kelet-Közép-Európában/, a parasztnak viszont nem volt kifizetődő viszonylag olcsó és nagy volumenű terményeket nagy távolságra szállítani; ehhez már neki is kereskedők közvetítését kellett volna igénybe vennie, ami elvitte volna nyeresége nagy részét.

Hogy van-e helyi piac és mekkora a felvevőképesége, az egyszerűen a városodás fokának a kérdése.

Amikor viszont Nyugat-Európa fokozódó élelmszerszükséglete révén a 15. század végén, majd a 16. század folyamán egyre nagyobb mértékben megnőtt a kelet-közép-európai élelmiszerek iránti igény, ugrásszerűen megnőtt e tömegfogyasztási cikkek külső piacának a szerepe és jelentősége. E távoli külső piacokon azonban már nem lehetett kis mennyiségű, heterogén összetételű terményt eladni, hanem egy-két fajta, specializált és nagy mennyiségű áruval kellett jelentkezni. Ilyen feltételek között viszont már a nagybirtok került előnyösebb helyzetbe a parasztokkal szemben; ezenfelül még jobban is tudta megszervezni a szállítást.

Az utóbbi évek irodalmában nagyrészt elfogadottá vált az a nézet, amelyet magam is teljes mértékben osztok, hogy e nyugat-európai gazdasági

kihívásra alakultak ki, illetve terjedtek el széleskörűen a robotoltató földesúri majorgazdaságok, bár maga a folyamat területenként némileg eltérő időpontokban és különböző intenzitással játszódott le. Ennek az alapvető indítéknak természetesen kísérőjelenségei is voltak, mint a nemesség erőteljes ellentámadása, valamint a jobbágyság jogi helyzetének a romlása. Mindezeknek a hátterében azonban a nyugatinál gyengébb, alacsonyabb szintű városi és polgári fejlődés, a nemesség jóval magasabb számaránya és befolyása a társadalom egészén belül, valamint gyengébb, a nemesi érdekeket nem, vagy nem eléggé ellensúlyozó államhatalom állt. És ne felejtjük el, hogy mindez nem egy „monde plein”-ben, vagyis az adott viszonyokhoz képest túlnépesedett világban, hanem a nyugatinál sokkal kisebb népsűrűségű területeken játszódott le, ahol a nyugati viszonyokhoz képest földbőséget találunk, úgy, hogy a földesúr kellő mennyiségű földet vehetett saját kezelésébe a robotot biztosító jobbágyság létalapjának a megsemmisítése nélkül is.

A viszonylag bőségesen rendelkezésre álló föld mellett a másik alapvető feltétel az olcsó, lehetőleg ingyenes munkaerő, a jobbágyi robot biztosítása volt, amelynek a segítségével a földesurak olcsóbban tudtak termelni,¹⁰ mint a bármennyire is alacsony munkabérrel dolgozó nyugati vetélytársak. Nyugaton ugyan csökkenő reálbérek mellett dolgoztattak, de a nagybirtokok ott ennek ellenére is kevésbé voltak rentábilisak, mint a parasztbirtokok, ezért sem került sor nyugaton majorkodásra. Keleten a földesurak nemcsak azért tudtak egészen másként kalkulálni, mert a legnagyobb költségtenyező, a munkabér a robot folytán kiesett, hanem mert még nagyobb beruházásokra sem volt szükség, hiszen a jobbágyság nagyrészt saját igásállataikkal és ekefogatukkal végezték a munkát.

Noha a fejlődésnek ez a menete az előző évszázadban túlnyomóan cenzitárius jobbágyságot a második jobbágyság egyre kötöttebb és munkajáradékkal egyre jobban megterhelt körülményei közé kényszerítette, a kétségtelenül széleskörűen kibontakozó 16. századi agrárkonjunktúrának nemcsak a földesurak, hanem a tehető parasztok is haszonélvezői voltak.

A 16. század a korábbiaknál nagyobb piaclehetőségeket tartogatott a jobbágyság nem kis hányadának a részére is, és ez korábban soha nem látott mértékű társadalmi és vagyoni differenciálódást hozott létre a paraszti társadalmon belül.¹¹ De ez a paraszti árutermelés, ha azt a társadalom egészében helyezzük el, sokkal kedvezőtlenebb, sőt, veszélyesebb miliőben folyt, mint a 15. századi paraszti árutermelés, amely ugyan volumenben kisebb, de a nyugati fejlődéshez közelebb álló és ezért egészségesebbnek tekinthető viszonyok között zajlott.

Még egy alapvető megfigyelés tűnik szemünkbe az újabb tanulmányokból; az, hogy amint a földesúri majorsági termelés elképzelhetetlen volt a jobbágyok robotja nélkül, úgy a 16. századi agrárkonjunktúra hasznából részesülő gazdag parasztok sem nélkülözhatték a földnélküli, vagy töredék földdel rendelkező zsellérek, szegény parasztok munkáját, ami viszont az erős társadalmi differenciálódás miatt rendelkezésükre is állott. Volt egy nem is kis réteg, amely nem tudott megélni saját földjéből és munkaerejét is áruba kellett bocsátania pénzért, vagy terményfizetségért.¹²

Ezek szerint nem lehet egyértelműen úgy definiálni a parasztgazdaságot, hogy az családi munkaerővel megművelt gazdaság, hiszen pl. német területeken a Gutsherrschaft széleskörű elterjedése idején az egész telekkel rendelkező paraszt /Ganzbauer/ kénytelen volt saját gazdasága ellátásán kívül egy további ekefogatot, szélsőséges esetben két további ekefogatot tartani, hogy teljesíteni tudja a rá kivetett robotot, ami további cselédség tartását tette szükségessé. Így a parasztgazda bevétele csökkent; ha az összes felhasznált munkát pénzre számították volna át, a mérleg ráfizetéses lett volna. Csak a robotot ingyen kapó földesúr számára volt a termelés egyértelműen nyereséges. A tehetős parasztgazdaságok természetesen nem egész családokat, hanem csak egyedül álló cselédeket alkalmaztak, ezért igen nagy volt a házasulatlanok aránya a felnőtt lakosságon belül, ami viszont lassította a demográfiai növekedést.¹³

De Magyarországon is a házuknál lakó zselléreket vagy béreseket küldték a nagygazdák maguk helyett robotolni, itt néhol egész családok – nem rokon, hanem idegen családok – kapcsolódtak a jobbágygazda telkéhez.¹⁴ Személyesen csak a közepes nagyságú jobbágytelekkel rendelkező parasztok teljesítették a robotot, és természetesen a zsellérek, akiknek, függetlenül attól, hogy mások felfogadták-e őket, saját zsellérhelyük után is kellett kevés, a gazdákénál jóval kevesebb robotot teljesíteniük a földesúr számára.

Ugyanakkor a „családi munkaerő” fogalma sem egyértelmű, hiszen a család az idővel változó életkorú emberek együttese. Egy fiatal házaspárnak kis gyermekeivel nyilván csak baja, gondja van, anélkül, hogy azok segítséget jelentenének neki. A rövid átlagos életkor miatt nagyszülők csak kivételesen éltek velük, de még ebben az esetben is valószínűleg már elfáradt, gyöngye emberekről volt szó. Talán 6–8 olyan év lehetett a család életében, amikor a még otthon élő kamasz gyerekek számottevő, egyre nagyobb segítséget jelentettek a paraszti háztartásban. Ne felejtjük el, hogy Magyarországon pl. – a nyugat-európai szokásoktól teljesen eltérően – igen fiatalon házasodtak. Olyan összeírásokban, amelyekben a gyerekek életkora is szerepel, ritka eset-

ben találunk 20 éveseket! — Mindezek a körülmények is befolyásolták azt a tényt, hogy egy-egy jobbágycsalád a saját erejéből tudta-e teljesíteni a kirótt robotot, vagy pedig idegen munkaerőt is kénytelen volt-e igénybe venni e célra.

Tulajdonképpen meglepő tény, hogy a parasztság a 16. században /a század első negyede nagy parasztháborúinak a lezárulása után/, az agrárkonjunktúra széleskörű kibontakozása idején nem tiltakozott jobban a jobbágyterhek fokozódása ellen, mint amennyire azt valójában tette. Több szerző megerősíti azt a már régebben felmerült véleményt, hogy a gazdag parasztság maga is részese volt a konjunktúra hasznának, és a földesúrnak járó robotot nem személyesen teljesítette, hanem maga helyett cselédjét, szolgáját, egy nála lakó zsellért küldött robotolni. Ezeknek a falusi szegényeknek pedig szinte mindegy volt, hogy a nagygazda, vagy pedig a földesúr földjén dolgoztak-e, ők ezért nem tiltakoztak hevesen a robot 16. századi emelése ellen.

Az eddigiekben azokra a jelenségekre, problémákra igyekeztem rámutatni, amelyek a második jobbágyság rendszerével jellemzett Kelet-Közép-Európa országaira többé vagy kevésbé egyaránt jellemzőek, és amelyek a 16. századtól kezdve olyan markánsan megkülönböztették ezt a területet Nyugat-Európa gazdasági-társadalmi struktúrájától, így birtokszerkezetétől is. A második jobbágyság uralmával, vagy legalábbis meglétével jellemezhető ezen zóna azonban távolról sem egységes, mert mind az ide tartozó egyes országok, mind pedig az egyes országokon belüli régiók igen jelentős eltéréseket mutatnak. Ezért a továbbiakban az egységen belüli különbségeket fogom vizsgálni.

A német területek legújabb kutatási eredményeit összegezõ G. Heitz referátumából¹⁵ sok fontos, új ismerethez jutunk. Ő is rámutat arra — miként már több más szerző is tette —, hogy a német szakirodalomban hosszú időn keresztül klasszikusnak tartott megkülönböztetés a Grundherrschaft és a Gutsherrschaft területi elterjedését illetően nem állja meg a helyét. Az volt az általános nézet, hogy az Elbától keletre a parasztok robotján alapuló árutermelő földesúri majorsági üzemeknek, a Gutsherrschaftoknak volt döntő szerepük, míg az Elbától nyugatra fekvő vidékekre továbbra is a nyugati fejlődéssel lényegében megegyező, a jobbágyok pénzszolgáltatásait beszedő, saját gazdaságot nem üzemeltető Grundherrschaft volt a jellemző. Tehát ez az éles megkülönböztetés ilyen formában nem állja meg többé a helyét. Helyesebb arról beszélni, hogy az Elbától keletre *túlnyomóan* Gutsherrschaftokat találunk, de köztük bőven előfordulnak a Grundherr-

schaft típusú gazdaság szigetei is; ugyanakkor e keleti területeken sem lebecsülendő a parasztok saját árutermelése sem. Az Elbától nyugatra eső területeken pedig – a Grundherrschaft túlnyomó volta mellett – szintén nagy számban találkozunk saját kezelésű földesúri üzemekkel. A szerző lehetségesnek tartja, hogy az eddig elképzelt, területileg megosztott agrárdualizmus helyett helyesebb lesz a jövőben a Gutsherrschaft és a Grundherrschaft különböző arányú egymás mellett éléséről beszélni. Száz évi kutatás után fogalmuk sincs a német történészeknek, még kevésbé nincsenek pontos számításuk a nagyobb részt robotoltatáson, illetve a nagyobb részt más szolgáltatásokon nyugvó gazdaságok arányáról.¹⁶

A német területekre vonatkozó másik fontos megállapítása G. Heitz referátumának¹⁷ az, hogy a 16. század folyamán erős differenciálódás játszódott le a német parasztság körében, amelyet a szerző egyértelműen a paraszti árutermelés következményének tart. Erősen megnőtt a földnélküliek és a kevés földdel rendelkezők aránya, az egyes parasztgazdaságok nagysága közötti különbség. Három fő kategóriát lehet megkülönböztetni: az egész gazdasággal rendelkező parasztokat /Ganzbauer/, a részgazdasággal rendelkezőket /Teilbauer/, valamint a földnélküli zselléreket, cselédek.

De új forráscsoportnak, a paraszti pereknek a tanulmányozása révén módosult az a kép is, amelyet a korábban robotmentesnek tartott Grundherrschaft életéről alkottunk magunknak. E perekből kitűnik, hogy a Grundherrschaft uralma alatt álló területeken is meglepő súllyal szerepelt a robot elleni tiltakozás. Igaz ugyan, hogy nem annyira majorságföldek szántása, hanem inkább a sok szekerezés ellen emeltek szót a parasztok, de a mezőgazdasági munkák csúcsidejében tőlük megkövetelt robot, valamint jogi helyzetük legcsekélyebb megtámadása ellen is sokszor tiltakoztak, még ott is, ahol évi 20–30 napnál több robotot nem követeltek tőlük. A parasztok láthatóan tudatában voltak a munkajáradék és a Leibeigenschaft közti összefüggésnek és még a legcsekélyebb emelés ellen is tiltakoztak. E kutatások szerint Westfáliában, a Rajna középső vidékén, délnyugati német területeken, valamint Hessenben is léteztek olyan Grundherrschaftok, amelyeken belül földesúri magánbirtokok is működtek. Ennek az volt a következménye, hogy egyes, nem nagy számú jobbágyok robotoltak nekik, noha legfeljebb csak heti egy napot, vagy inkább még kevesebbet.

De visszatérve a minket most közelebbről érintő keleti német területekre, ahol a Gutsherrschaft ha nem is kizárólagossá, de mindenesetre túlnyomóvá vált, Heitz megállapítja, hogy a nemesség a 15. században kibontakozott, ragyogó kora-kapitalista tendenciákat igyekezett visszaszorítani

és az árutermelés nagyobb hányadát próbálta a maga részére biztosítani, és pedig elsősorban a paraszti szolgáltatások emelésével. /Persze ismét rá kell mutatnunk: ahol igazán erős volt a városiasodás, a polgári fejlődés, ott a nemesek nem voltak eléggé erősek ahhoz, hogy ellenoffenzívájukat sikerre vigyék./ Ennek a nemesi ellentendenciának a kezdetei a 14. századba nyúlnak vissza. Az 1525-ös nagy német parasztháborúban a Leibeigenschaft elleni küzdelem döntő helyet foglalt el: a fő követelés a földesúri szolgáltatások csökkentése volt. A Leibeigenschaft bevezetésének a szerző szerint is tehát egyértelműen és elsősorban gazdasági okai voltak. /G. Heitz mások több pontból álló, és ezért egészében egyetlen területen sem maradéktalanul találó Leibeigenschaft definíciója helyett e fogalom alatt az összes gazdaságon kívüli kényszereszközt érti./

Brandenburgban,¹⁸ ahol a földesúri rendszer az 1375. évi Landbuch szerint még megegyezett a nyugati területével, bizonyos korábbi kezdetek után a 16. század második felében alakultak meg nagyobb számban a robotoltató földesúri üzemek. Területének nagyságához mérten Kurmark sem sokkal kisebb mértékben vette ki a részét az európai gabonakereskedelemből, mint Lengyelország; Kurmark önmaga ellátásán kívül mintegy 40–60.000 további embert tudott gabonával ellátni többlettermelése révén. /Összehasonlítául: 1620-ban Amsterdam lakossága mintegy 100.000 fő volt./ A parasztság a Gutsherrschaft ellenére is hozzáfért a piachoz, de nem annyira gabonát, mint inkább egyéb terményeket adott ott el. A leltárak jobbágyok kezén is számbavesznek bizonyos készpénzösszegeket, 150–300, néha 1.000 tallért is, de az igazi nagy vagyonok a nemességnél /nem a polgárságnál/ halmozódtak fel. H. Harnisch a Gutsherrschaft létrejöttét azzal magyarázza, hogy az agrárkonjunktúra nagy nemesi rendi hatalommal találkozott, egy adott alkotmányjogi konstelláció mellett. G. Heitz pedig nemesi ellentámadásról beszél. De ez a nemesi ellentámadás, mint láttuk, szorosan összefügg a városi fejlődés gyengeségével, annak mintegy a másik oldala.

Egyébként hasonló viszonyok uralkodtak Mecklenburgban és Pomerániában is, mint Brandenburgban; csak a 18. század első harmadában vált a Gutsherrschaft rendszere Brandenburgban a többinél erősebbé. Az egyes fejedelemségek között fennálló jogi eltérések tovább színezték és variálták a Gutsherrschaft megjelenési formáinak a sokrétűségét.

Áttérve Lengyelországra, ahol a nyugatra exportált nagy gabonatöbbleteket a klasszikus nézetek szerint ugyancsak a jobbágyi robotmunkával művelt földesúri majorokban, a folwarkokban termelték meg, az újabb kutatások ugyancsak árnyaltabbá teszik a képet.¹⁹ Az eltérő jogi, társadalmi

és gazdasági viszonyoknak olyan széles skáláját tárták fel a lengyel fejlődésen belül is, hogy az lehetetlenné teszi a leegyszerűsített ábrázolást. Igaz ugyan, hogy a 16–18. században erősen terjedt a piacra orientált robotoltató majorsági rendszer, de ez a rendszer mégsem hódította meg teljesen Lengyelország egészét, amelyen belül a holland típusú gazdag parasztok, erős, gazdag városok /ill. város, Gdansk/ és a bér munka modellje képezte az egyik végletet, és a piactól távol eső, kedvezőtlen adottságú vidékek alkották a másik pólust, ahol nem volt kifizetődő még a robotmunkára alapozott majorsági termelés sem. E két véglet között helyezkedtek el az ismert fołwark gazdaságok. De még ezeken belül is eltérések figyelhetők meg a parasztok kötelezettségeinek és jogállásának a szempontjából.

Amíg Kis-Lengyelországban gyorsan elterjedt a majorgazdaság rendszere, addig a nagy, erős kikötőváros, Gdansk környékén megmaradtak a nagy parasztbirtokok. Itt német jogú falvakon kívül privilégiummal rendelkező holland jogú falvak is voltak, ezeknek azonban magas összegű földesúri pénzdótot kellett fizetniük. E területeken mind a paraszti földeken, mind pedig a földesúri majorokban a bér munka volt az uralkodó forma.

Litvánia fejlődésében mintegy fáziskésést figyelhetünk meg; ott a helyzet jobban hasonlított a 15. századbeli kis-lengyelországi körülményekhez, mint a 16. századiakhoz. Ukrajnában, ahol túlnyomó volt a nagybirtok, nagy földbőséget találunk, de nincsenek adatok a 16. századi majorkodásra vonatkozólag.

A majorsági növekedés az árforradalom hatására elsősorban a nagybirtokokon és a koronabirtokokon következett be, mert a kis- és a középnemességnek alig volt olyan földje, amelyet korábban nem művelt volna meg, tehát nem volt helye majorsága kiterjesztésére. Ennek meg is lett a hatása: Kis-Lengyelországban a 16–18. század között csaknem eltűnt a nemesi kisbirtok. A lublini vajdaságban pl. a 15. század közepén a parasztság által használt összes földnek mintegy a fele kisnemesek tulajdona volt, a 18. század végére azonban ez az arány már 9,8 %-ra süllyedt, a nagybirtokosok földtulajdonának az aránya pedig 13,3 %-tól mintegy 42 %-ra nőtt.²⁰

A parasztok azonban még a legszigorúbb robotoltató birtokokon is megőriztek valamennyit piaci kapcsolataikból, mert csak így magyarázható meg az a tény, hogy annyi alkoholt tudtak megvásárolni a földesúrtól – mindenkor készpénzért! –, hogy az ebből származó bevételek a 18. században a földesúr majorsági bevételeinek a 30 %-át képezték. Ugyanakkor arra is vannak adataink, hogy egyes gazdag parasztok pénzért megváltották magukat robotkötelezettségük egy részétől, vagy egészétől, és néha annyi földjük

volt, hogy az felért a kismemesi birtokkal. Ugyanakkor felfedezhetők a forrásokban itt is egy olyan földnélküli népességnek a körvonalai, amely népesség majoroknak és gazdag parasztnak adta el munkaerejét, vagy az országban vándorolva, alkalmi munkákkal tartotta el magát.²¹

A lengyel nagybirtok a 16–17. század fordulóján annyira fokozta a parasztnak robotoltatását, hogy az sokszor már a parasztagazdaságot magát veszélyeztette. A nehézségekkel küzdő gazdaságokat a nagybirtok segítette ki vonóállattal és vetőmaggal; mindez megnövelte a majorsági termelés költségeit. Ugyanakkor az 1620-as évektől kezdve csökkent jelentősen a nyugati kereslet a lengyel gabona iránt, és így csökkent az elérhető nyereség is. Mindez nemcsak az árutermelő lengyel nemességet, hanem a parasztságot is érintette: a lengyel parasztnak közül sokan elvesztették a lehetőséget a többlettermelésre és ezért nem tudták többé alkalmazni szegényebb társaikat. Ezért beszűkült a termelésük, ugyanakkor mind erősebb függésbe kerültek a majorgazdaságtól, amely a nehézséggel küszködő parasztnak megsegítése ellenében még több robotot követelt. Az eredmény: tönkrementek a nagyobb parasztagazdaságok és helyettük kisebbek keletkeztek, a 16 és 8 hektárosok helyett főleg 4 hektárosok. Az egész folyamatot még csak súlyosbították a 17. század második felének a háborús terhei.²²

Csehország helyzete egy kissé eltért a Baltikumon át gabonát exportáló keleti német és lengyel területek fejlődésétől.²³ A német jogú parasztelepek a cseh parasztnak helyzetére is kedvezően hatottak; az ország nemességbányái és ezzel kapcsolatban a német tőke erőteljes behatolása a 14–15. században magas szintű fejlődést tettek lehetővé, amelyből nemcsak a cseh polgárság, hanem a parasztság is kivette a részét. IV. Károly erős országában ennek megfelelően szinte nyugati típusú, szabad parasztnak találunk, akik az élénk belső piacon értékesítették terményeiket. Az 1335 óta Csehországhoz tartozó Szilézia nagy népsűrűsége és magas fokú fejlettsége a helyi polgárság közvetítésével külön jó piaclehetőséget biztosított a parasztnak számára, akik nagyrészt pénzjáradékot fizettek földesuraiknak. Évi néhány napot kellett ugyan robotolniuk, főleg a Csehországban nagy szerepet játszó földesúri halastavak gondozására, de sokszor ezt a robotot is megválthatták pénzen. A huszita mozgalmak még ezeket a terheket is el akarták törölni. A 15. század végén azonban itt is hoztak a parasztság szabad költözését gátló rendelkezéseket, de viszonylag kis összegért lehetett engedélyt szerezni a költözésre.

A 16. század során a csehországi nemesség ugyancsak sikeresen konkurrált a cseh polgársággal, amelynek a kereskedelmi monopóliumát meg-

törte. Majorságokat kezdtek létesíteni, részben földvásárlással, részben pedig erőszakkal gyarapítva a földesúri földeket. Mindehhez fokozatosan növelték a jobbágyság robotját. De itt nem annyira a gabonatermelés állt az előtérben, hanem az intenzívebb művelést igénylő szőlő, komló, gyümölcs és kender termesztése. Mindez azonban csak fokozatosan alakult ki; a cseh földesurak legfőbb gazdasági tevékenysége a 16. század közepéig a tógazdálkodás maradt. A század végére a cseh jobbágyság fokozatosan süllyedt a második jobbágyság rendszerébe. A nagy változás mégis a 17. században, a harmincéves háború alatt és után következett be. A hadjáratok során megüresedett, elhagyott parasztgazdaságokból sokat megszereztek a földesurak, más üres telkekre pedig parasztokat telepítettek, erős megkötöttségekkel. A fehérhegyi csatavesztés /1620/ után a cseh főnemesség jelentős részét megfosztották birtokaitól, és az új földesurak kemény kézzel idegenként bántak jobbágyaikkal. Ekkor nőtt meg a jobbágyság robotkötelezettsége, néha heti 3 napot kellett dolgozniuk az úr számára. Mindenesetre úgy látszik, hogy Csehországban a mezőgazdasági árutermelést nem annyira a külföldre irányuló élelmiszerexport váltotta ki, hanem a belső fogyasztás, kereslet. Ne felejtjük el, hogy Prágának, amely egy ideig a Habsburg uralkodó székhelye, 30.000 lakosa volt, a fejlett Szilézia és más cseh-morva városok ösztönző hatásáról pedig már szoltunk. Az árforradalom és az agrárkonjunktúra elérte Csehországot is, így itt is ösztönzően hatott az agrártermelésre, amelyből a cseh földesurak is csak a Kelet-Közép-Európában szokásos módon, jobbágyság robotoltatásával vehették ki a részüket. A viszonylag magas szintű polgári, városi fejlődés következtében azonban a cseh jobbágyság nem került szélsőségesen rossz helyzetbe. A 17. század második felében azonban súlyosbodott a cseh parasztság helyzete: ezt jelzi az 1688. évi véres parasztfelkelés is.

Magyarország ismét eltérő típust képvisel az élelmiszert exportáló kelet-közép-európai országok között.²⁴ A 15. században a nagybirtokon csak elhanyagolható mértékű agrártermelés folyt, a piacra szánt termékeket ekkor még úgyszólván kizárólag a parasztgazdaságok állították elő. Az ország sokrétűen tagolt földrajzi és termelési tájegységei: a magas hegyvidéki juh-tartás, a már akkor szép fejlődésnek induló alföldi szarvasmarhatenyésztés, a sokfelé kibontakozó szőlőművelés, valamint a gabonatermelő vidékek területi váltakozásai az alapvető élelmiszerek élénk mozgását, cseréjét kívánták meg és eredményezték, amelyet a városok élelmiszerkereslete csak fokozott.

Lényegesen megváltozott a helyzet a 16. századi agrárkonjunktúra

idején. A nagybirtokosok az 1430–40-es években kezdtek tömegesen reagálni az új helyzetre: allodiumok sorát rendezték be, először az ország nyugati, észak-nyugati vidékein, majd másfelé is. Az 1570-es években a földesúri majorságépítés újabb hulláma figyelhető meg az országban. Ugyanekkor a jobbágyság mezőgazdasági termelése is korábban soha nem látott mértékben lendült fel: a gabonatermelés, úgy tűnik, az 1560-as években érte el a csúcspontot. Az árugabonát termelő parasztok rendszeresen idegen munkakerővel, a falusi nincstelenekből toborzott cselédekkel, zsellérekkel is dolgoztak.

Az igazi nagy konjunktúra Magyarországon azonban nem a gabonatermelés területén mutatkozott. Ezt a terményt ugyanis döntően csak az országon belül lehetett eladni, mert az olcsó szállítást lehetővé tevő folyók a possibili külföldi gabonapiacokkal ellenkező irányba folytak. A legfőbb kiviteli cikkek: a szarvasmarha és a bor, legyőzték ezt a szállítási nehézséget. A szarvasmarhát lábon hajtották ki, a bor magas értéke pedig elbírta a kocsin való szállítás költségeit is. Mindkét termék sokkal koncentráltabb értéket képviselt, mint a gabona, tehát valamilyen módon nagyobb befektetést is igényelt az előállítása. Az állattenyésztés nagyon területigényes /5–6-szor akkora terület szükséges 1 kalóriának fehérjéjéből való nyerésére, mint amekkora területről gabonából nyerhetünk egy kalóriát/, a szőlőművelés pedig nagyon munkaigényes. És mind az állattenyésztés, mind a szőlőművelés színvonalas, specializált szakmunkát követel. E két termény előállításának a módja éppen a nagy külföldi kereslet folytán vált monokultúrássá legűvé.

Intenzív szakmunka és nagyfokú területigényesség ekkor nem, vagy alig fért meg akár a földesúri allodiumon, akár a nagybirtok szorításában és szolgáltatási rendszerébe foglalt jobbágytelke keretében. Bér munka széleskörű alkalmazása a termelésben, és rugalmas, sokrétű kapcsolatok a kereskedelemben: ilyen kora kapitalista vállalkozásformák között állították elő ezt a két fontos mezőgazdasági exportcikket. Az exportra szánt szarvasmarhát a török által megszállt Alföldön, a földesúri joghatóságtól gyakorlatilag mentes, bér munkásokat alkalmazó, specializált termelési rendszer keretében tenyésztették. A bort pedig az ország különböző vidékein túlnyomórészt olyan szőlőparcellákon termelték, amelyek a jobbágyteleknél sokkal szabadabb, mondhatni polgáribb formában tartoztak a paraszthoz; bár az hegyvámot és bortizedet fizetett utána a földesúrnak, magát a szőlőbirtokot szabadon adhatta-vehette, hagyományozhatta. A nagybirtok is törekedett ugyan saját kezelésű majorsági szőlők létesítésére, ezeknek a területe azon-

ban mindvégig eltörpült elsősorban a jobbágyok, de részben a kisnemesek és a városi polgárok által birtokolt szőlők nagyságához képest.

A nemesek, látva a marhakereskedés nagy hasznát, maguk is igyekeztek abba bekapcsolódni, de ezt – a dolog természeténél fogva – csak teljesen külsődlegesen, a kereskedelmi forgalomhoz élődi módon kapcsolódva tudták megvalósítani. A marhatenyésztés tőkés, paraszt-polgári viszonyok között folyt, a hajtás és az értékesítés is, egészen addig, amíg a marhákat tőkeerős külföldi kereskedőknek el nem adták a határmenti nagy vámhelyek valamelyikén. A nagybirtokosok ezzel szemben nem voltak részesei sem az árumarha tenyésztésének, sem a marhahajtás és -kereskedés nagy szakértelmet és komoly szervezettséget követelő folyamatának. Sem forgótőkét nem adtak az üzlethez, sem a rizikóban nem osztoztak; kikötötték, hogy nyereség esetén bizonyos rész illette meg őket, az esetleges veszteségből azonban nem vállaltak részt.

Ennél valamivel nagyobb volt a nemesek részesedése a borral folytatott külkereskedelemben.

A 16. század közepén a híres nagy bortermő vidékeken még viszonylag egyenlő nagyságú parcellákat birtokoltak a jobbágyok. A nagy konjunktúra hatására azonban néhány évtized alatt erős differenciálódás következett be: szőlőbirtokok sorát összevásárló nagytermelők vékony rétege alakult ki, akik egy sor bérést, napszámost alkalmaztak. De még a közepes nagyságú szőlők birtokosai is rendszeresen alkalmaztak külső munkaerőt. A szőlőterületek nagysága is folyamatosan nőtt; 1600 körül már beültették mindazokat a területeket, amelyek szőlőművelésre egyáltalán alkalmasak voltak. A legnagyobb bortermelők borgelevásárlással, borkereskedelemmel is foglalkoztak.

A földesurak a bor termelésében – eltérően a szarvasmarháétól – valamelyest részt vettek allodiális szőlőik révén. Ezeknek az allodiális szőlőknek a megművelése részben bérmunkával, részben robottal történt. A bérmunkára fordítható pénzösszegnek csakúgy, mint a robotnak a korlátozott volta szabott viszonylag alacsony határt az allodiális szőlők kiterjedésének. A speciális szakértelmet és lelkiismeretes munkát megkövetelő szőlőművelést azonban nem is volt tanácsos robotban végeztetni, különben nagyon leromlott a szőlő. A robotot csak a szőlőművelés legprimitívebb munkafolyamataira lehetett veszély nélkül felhasználni.

A 17. század folyamán a szőlővidékeken nőtt a lakosság lélekszáma, a szőlőterület viszont nem volt tovább növelhető: a parcellák felaprózódtak. Ez a folyamat szükségszerűen vezetett a paraszti áru bor termelésének a szü-

küléséhez. A nemesek ugyanekkor sikeres támadásokat intéztek a jobbágyi szőlőbirtokosok ellen, a szőlők megszerzése céljából. Ugyanakkor a polgári és a paraszti szőlőtulajdonosok is minden erejükkel igyekeztek nemesi levél szerzésére, már csak vagyonuk biztonsága érdekében is. Az eredmény az volt, hogy a 17. század végére a szőlővagyon egyre inkább egy elszegényedő jobbágyság, mezővárosi polgárság, és egy mind terebélyesebbé váló kismanesség, de részben nagybirtokosság kezén volt található.

Úgy tűnik, hogy a nagybirtokosok az exportpiacra szánt termékeknél, így a marhánál és a bornál nem tudtak vezető szerephez jutni. Ez érthető is, hiszen itt kapitalista jellegű vállalkozásformák domináltak. Annál nagyobb szerepet kényszerítettek ki maguknak a nagybirtokosok a bor belső piacán, a kocsmáltatási jog révén. Ahol szőlőhegy volt a falu hatásában, ott évi 5 hónapon át, ahol nem volt, ott pedig 9 hónapon keresztül csak a földesúr borát volt szabad, sőt kötelező, árusítani. /A földesúr ezt a bort csak kis részben termelte saját maga, nagyrészt jobbágysági szolgáltatásból szerezte, valamint kényszerfelvásárlások révén is./ Ez részben azt jelentette, hogy a földesurak kisajátították maguknak a borkimérésnek, ennek a hatalmas piacnak több mint a felét. Nagyon nagy haszonról volt itt szó, ez abból is látható, hogy a legtöbb uradalomban a borkimérésből, a földesúri kocsmákból származott az uradalmi bevételek legnagyobb hányada.

Ha azt vizsgáljuk, hogyan hatott ez a sokrétű, mind a nagybirtok, mind a jobbágháztartás keretében folytatott árutermelés társadalmilag, annak milyen társadalmi következményei voltak, a magyarországi példa nyomán az az egyértelmű válasz adódik, hogy a jobbágyok robotjával folytatott majorsági gabonatermelés egyértelműen rontotta a jobbágyok társadalmi helyzetét és tulajdonképpen az ilyen termelést folytató vidékeken alakultak ki a magyarországi második jobbágyság klasszikus vonásai. De maga az egész második jobbágyság rendszere még ezen belül is elsősorban a közepes, vagy kis jobbágygazdaságokat sújtotta a legerősebben, amelyek valóban csak saját családi munkaerejükre támaszkodhattak. A leggazdagabbak mást küldhettek maguk helyett robotolni, a legszegényebbeknek pedig mindegy volt, hogy kinek a számára dolgoznak. Az árutermelésre szánt speciális állattenyésztés és a szőlőművelés ezzel szemben, ha voltak is földesúri gátjai különösen ez utóbbinak, lényegében véve nagyon kedvező körülményeket, többé vagy kevésbé kiutat biztosítottak a második jobbágyság szorításából a jobbágyok meglehetősen széles rétegeinek. Leegyszerűsítve: a piacra szánt állatok tenyésztése és a szőlőművelés fokozta a szabadságot, a gabonatermelés erősítette a robotolást és a röghözkötést. Mivel azonban Magyarország

természeti adottságai kiválóan alkalmasak voltak az első két ágazat művelésére, a magyarországi jobbágyság kedvezőbb körülmények között élt, több fajta kiutat talált a második jobbágyság szorításából, mint az északabbra fekvő országok jobbágysága.

Kérdezhetjük: milyen hatása volt az agrárkonjunktúrának, azon kívül, hogy mozgásba hozta azt az egész gépezetet, amely végeredményben a második jobbágyság fokozatos kialakulásához és megszilárdulásához vezetett?

1. Új földterületeket törtek fel és vettek művelés alá a gabonatermelés bővítésére, pusztákat béreltek az állattenyésztés kiterjesztésére, és ahol csak lehetséges volt, növelték a szőlőültetvények területét. Ezekkel az újonnan nyert területekkel általában szabadabban rendelkezhetett a parasztság, mint azokkal a földekkel, amelyek régóta a jobbágytelekhez tartoztak.

2. A leggazdagabb parasztok, vagy a leggazdagabb vidékeken akár egész községek, megváltották magukat a földesúri szolgáltatások egy része, néhol az egésze alól, legtöbbször évi pénzfizetés ellenében, néha azonban – egyénileg – nagyobb összegekkel egy vagy két generációra is.

3. Gazdag parasztok, és főleg mezővárosi polgárok számottevő készpénzt és ötvöstárgyakat, ezüsttárgyakat gyűjtöttek, pénzüket gyakran kölcsönözték tisztes kamatra, vagy uzsorára.

4. A társadalom széles rétegei számára vált elérhetővé egy aránylag magas életszínvonal: olyan mennyiségű hús és bor fogyasztása, amely az egykorú nyugati társadalom parasztsága körében, a „plein monde”-ban nem volt lehetséges. Mindezek a kedvező vonások azonban vesztek erejükből a 17. század második felében.

A nemeseket viszont arra ösztönözte a konjunktúra, hogy

1. Ugyancsak kiterjesszék allodiális földjeiket és lehetőleg minél több allodiális szőlőt vásároljanak, létesítsenek; ezek révén igyekeztek bekapcsolódni a kereskedelmi tevékenységbe.

2. A török időkben a várak köré szerveződő mágnásbirtokokon több száz főnyi földesúri magánhadsereget tartottak: ennek a sok embernek az etetése viszont erősen korlátozta, gyakran megakadályozta azt, hogy a nagybirtokosok jelentős mennyiségű terményt adjanak el a piacon.

3. A leggazdagabb arisztokraták hatalmas mennyiségű kincset, ékszert, ötvöstárgyat vásároltak össze és teauráltak, gyakran nagystílusú építkeztek és luxuseletmódot folytattak. Váraik egyben a kultúra kis gócpontjai voltak – ez nem elhanyagolható szerep egy olyan országban, ahol a főváros el-este és az idegen uralkodóház miatt nem volt jelen királyi udvartartás.

Ha a végső tanulságokat kívánjuk levonni a kelet-közép-európai fejlődés vázlatos áttekintése után, rá kell mutatnunk, hogy amíg a középkorban a nagybirtoknak pozitív szerepe volt a jobb földművelési technika elterjesztésében, a 16–17. században ez a szerepe megszűnt, mert majorság és parasztgazdaság lényegében azonos módon termelt; hiszen a parasztság az elmúlt évszázadokban már átvette mindazt, amit a nagybirtoktól megtanulhatott. A termelést serkentő nemzetközi kihívásra a nagybirtok nem intenzív műveléssel, új technika bevezetésével válaszolt, hanem extenzív módon igyekezett növelni a termelést. Több területet vettek művelés alá, ehhez több /ingyenes/ robotmunkát használtak fel; az eredmény végül is a termelés fokozása volt. Igaz ugyan, hogy ez a többlettermelés mindenképpen „drága” módon történt, sok jobbágyi munka elfecsérlésével, hiszen az olyan munka, amelyben a jobbágyság nem volt érdekelt, sőt, ami a saját érdeke ellenére történt, nem volt elég hatékony, nagyobb terhet jelentett a jobbágyságnak, mint amekkora hasznot biztosított az úrnak. Mindazonáltal jelentős többlettermelést kényszerített ki. Ez volt Kelet-Közép-Európa hozzájárulása az összeurópai fejlődéshez.

Azt is megállapíthatjuk, hogy vizsgált területünkön sem volt olyan kiárálagos és annyira egyeduralkodó forma a röghözkötött jobbágyok robotmunkáján alapuló földesúri árutermelés, mint ahogy az korábban a köztudatban élt. Ezen az alaptendencián belül is számos olyan lehetőség nyílt, amely a városiasodás fokától, vagy a kedvező természeti adottságoktól függően a parasztok egy része számára is jó piaclehetőséget biztosított, a jó piac pedig még a nagy nemesi ellennyomás mellett is lehetővé tett bizonyos szabadabb életformát a parasztok számára. A kiutat nem annyira a paraszti gabonatermelés jelentette – bár helyenként még ez is segített –, mint inkább más, munkaintenzívebb termékek előállítása. Tehát nagyon fontos kérdés, hogy mi volt a paraszti kisgazdaság termelési profilja. A legsúlyosabb helyzetben a vegyes termelésű, közepes nagyságú, családi munkaerőre utalt parasztgazdaságok voltak.

Amennyiben – igen széles perspektívából nézve – mégis pozitívan értékeljük a nagyobb megművelt földterület + több jobbágyi ingyenmunka = többlettermelés képletét, hozzá kell ehhez tennünk, hogy ez csak addig volt igaz, amíg az így kialakult kényes egyensúly nem bomlott meg annyira, hogy a parasztbirtokot magát megnyomorítsa. Ez akkor következett be, amikor az agrárkonjunktúra hanyatlásával a paraszt már egyre kevésbé részesült ennek a konjunktúrának a hasznából. Ekkor már a nagygazdák is egyre kevésbé tudtak maguk helyett bér munkást küldeni robotra, és ha saját személyük-

ben kellett a földesúri földeket művelniük, ez a saját gazdaságuk rovására történt. Ez az állapot a 17. század folyamán, országonként eltérő időpontban következett be, de a 17. század közepére már meglehetősen általánossá vált. A 17. század második fele pedig úgy tűnik, mindenfelé a gazdag parasztok eltűnését vagy számának csökkenését, vagy gazdaságuk hanyatlását, a paraszti földek felaprózódását, s a parasztság nagy részének az eladósodását vonta maga után.

Kelet-Közép-Európa már nem játszhatta tovább Nyugat-Európa legfontosabb kereskedelmi partnerének a szerepét; ezt a szerepet – éppen a 17. század második felében – a gyarmatok vették át.²⁵

Jegyzetek

1. Pach Zs. P., Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest, 1963, 47., 57–58, 74.
2. Ezt a felfogást képviselte Makkai László és Katus László: Történelmi Szemle II /1959/ – 34. sz. 470., 478., valamint Szűcs Jenő: Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jh. Studia Historica 53 /1963/ 163.
3. I. Wallerstein, The Modern World System. I. Capitalist agriculture and the origins of the european world-economy in the sixteenth century, New York – San Francisco – London, 1974.
4. F. Braudel., Civilisation matérielle et capitalisme. Paris, 1979. Fő tanulságainak az összefoglalása: Világtörténet, 1980/4 3–70.
5. Makkai L., Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. Tört. Szemle III /1969/ 2–3. sz. U. ö Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15–17. Jh. /La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie 1450–1650./ Studia Historica 53, Budapest, 1963.
6. G. Heitz, Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte der „Zweiten Leibeigenschaft“. Az 1980. szeptemberében tartott NKD-magyar gazdaságtörténeti konferenciára készített referátum; sajtó alatt.
7. Pach Zsigmond Pál., Der Bauernaufstand vom Jahre 1514 und die „zweite Leibeigenschaft“ in: Aus der Geschichte der Ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen i.m. 16–17. Jahrhundert, Hrg. Gusztáv Heckenast, Bp, 1977.
8. Makkai L., Neo-Serfdom, it's nature and origins in East-Central Europe, Slavic Review, 34 /1975/ No. 2. 236. Zimányi V., A magyarországi ármaozgások helye az európai fejlődésben. Tört. Szemle XV /1972/ 3–4. sz. U. ö Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Budapest, 1976.
9. W. Rusiński, Über die Entwicklungsetappen der Fronwirtschaft in Mittel- und Osteuropa. /Versuch einer ökonomischen Analyse./ Studia Historiae Oeconomicae Vol. 9. Poznań, 1974. 27–34.
10. Ezt a két szempontot hangsúlyozza többek között Rusiński is fenti tanulmányában, 35.

11. V.ö. G. Heitz, i.m. A. Kamiński, Neo-Serfdom in Poland-Lithuania. *Slavic Review* 34 /1975/ No. 2. 258. Zimányi, i.m. /1976/. H. Harnisch – H. H. Müller, A paraszti szolgáltatások, adók és a mezőgazdasági termelés fejlődése a robotrendszer birodalmában. *Agrártört. Szemle* 1979. 3–4. sz.
12. L. többek között a fent idézett tanulmányokat.
13. H. Harnisch – H. H. Müller id. tanulmánya, 358.
14. Veress Éva, Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. *Tanulmányok Zemplén megye 16–17. sz.-i agrártörténetéből*. Budapest, 1966.
15. G. Heitz, i.m.
16. H. Harnisch szerint is olyan területeken is kell Gutsherrschaftról beszélni, amelyeken idáig csak Grundherrschaftok meglétét tételezték fel, így pl. Kursachsen és Magdeburg egyes részein is. H. Harnisch, *Die Gutsherrschaft in Brandenburg*. *Jb. für Wirtschaftsgeschichte* /1969/ IV 146. G. Heitz, *Agrarischer Dualismus, Eigentumsverhältnisse, Preussischer Weg*. Rostock 1970. 2–3. Megállapítják, hogy a „Grundherrschaft” és a „Gutsherrschaft” lényegében modell, amely sem tiszta formájában, sem kizárólagosan nem létezett egyik országban sem. V. ö. Makkai L., *Örökös jobbágyság és kapitalizmus*. *Századok* 115/1981/ 2. sz. 321.
17. L. a 6. sz. jegyzetben idézett művét.
18. H. Harnisch, *Die Gutsherrschaft in Brandenburg*. *Jb. für Wirtschaftsgeschichte* 1969. IV.
19. A. Kamiński, i.m., a vonatkozó hatalmas irodalom összefoglalásával.
20. Uo. 263.
21. Uo. 264–266.
22. W. Rusiński, i.m. 41–45.
23. Lásd W. E. Wright, Neo-Serfdom in Bohemia. *Slavic Review* 34 /1975/ No. 2. öszszefoglaló tanulmányát.
24. A magyar fejlődés alábbi rövid áttekintése Zimányi V.-nak az 1982. évi budapesti Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusra készített referátuma alapján készült. /Grand domaine et petite exploitation en Hongrie, 13e–18e siècles – Agrártört. Szemle, Supplementum, sajtó alatt./
25. Pach Zs. P., Diminishing Share of East-Central Europe in the 17th Century International Trade. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* XVI /1970/ No. 3–4.

PROTO-INDUSZTRIALIZÁCIÓ: ELMÉLET ÉS GYAKORLAT

Ha létezik olyan téma, amely folytonosan ébren tartja a gazdaság- és társadalomtörténészek érdeklődését, és amely mind tanárként, mind diákként egyre jobban izgatja őket, akkor az az ipari forradalom témája. Az ipari forradalom megmagyarázása, annak az eseménysorozatnak a rekonstrukciója, amely megelőzte és előkészítette a gyáripari rendszer létrejöttét, s egyik társadalmat a másik után sodorta megrázkódtató szerkezeti átalakulásokba; ez az, a megoldandó feladat, amely állandó kihívást támaszt velünk szemben. A történelmi kíváncsiság igazolására már az a tény is elegendő, hogy az ipari forradalom önmagában is a történelem egyik nagy fordulópontja. A folyamat összetettsége – különösen összehasonlító szemszögből szemlélve – csak hozzájárul a kihívás erősségéhez. Komoly nehézségek állnak azonban az elfogadható általánosítások útjában, mivel az ipari forradalom jelenségének vannak olyan sajátosságai, amelyek az egyes országokban látszólag egymástól függetlenül jelentkeznek, míg mások az országhatárokat átszelve utánzást és másolást váltanak ki, egyes sajátosságok időről-időre ismétlődnek, míg mások csak egy bizonyos időpontra tűnnek jellemzőnek, egyesek előbb az egyik majd egy másik helyen ismétlődnek meg, mások viszont csak egy adott helyre jellemzőek. S mi mégis folytatjuk az általános megállapítások kutatását, s ezt annak lehet tulajdonítani, hogy a téma nem veszít állandóan időszzerű fontosságából. Megállapíthatjuk, hogy a világ különböző részei közötti napjainkban is fennálló égbekiáltó egyenlőtlenségek okát annak lehet tulajdonítani, hogy az ipari forradalom hiányosan ment végbe. Gazdaságtörténetési felelősségünket abban, hogy az iparosítás történelmi tapasztalatait a tőlünk telhető legnagyobb pontossággal és módszerességgel mutassuk be és ábrázoljuk, fokozza az a közhit, amely szerint, mint azt Marx írta: „Az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnek csak saját jövője képét mutatja.”¹ A jelenlegi fejlett országok történelmi tapasztalatát azonban állandóan a politikai döntések igazolására hívják segítségül.²

A gazdaság- és társadalomtörténészek sokáig egyöntetűen nagy fontosságot tulajdonítottak a technikának és a tudománynak. Elkészítették a gazdasági terjeszkedés és átalakulás forгатókönyvét, amelyben a fejlődés és a változás fő mozgatója, akár folyamatosan akár nem – az emberi tehetség volt, amely a tudás fejlődésében és az emberi fajnak abban az egyre növekvő

vő képességében nyilvánult meg, hogy a természet erőit igájába hajtsa. A gazdasági és társadalmi evolúció ezen derűs és öntudatos ábrázolásában önálló és vezető szerepet játszottak a gondolkodó ember nagy felfedezései és találmányai. Európából tekintve a haladás útját, a modern civilizáció fel-emelkedését a hatodik században a vízimalom, a nyolcadikban a kengyel, a kilencedikben a nyakhám és a hajtókormánylapát, a tizenkettedikben a szél-malom, a tizenötödikben a nyomdagép stb. felfedezése fémjelezte.³ Ebben a történetírói hagyományban a legcsekélyebb technikai újítás is előre nem látható és forradalmi következményekkel járó áttörésnek tűnt a gazdasági és társadalmi struktúrában, a munkafeltételekben és a munkásosztály helyzetében. Ilyen megközelítéssel a 18–19. századi mezőgazdasági és ipari forradalom egyszerű magyarázatot nyert, és T. S. Ashton híres kisiskolása bátran leírhatta: „1760 körül ügyes kis szerkezetek hulláma söpört végig Anglián”, és minden más ebből már logikusan feltárult és következett.⁴

Henry Cort, James Watt, James Hargreaves, Richard Arkwright vagy Edmund Cartwright találmánya előtt is léteztek természetesen „az ipar korai formái”, de ezeket általában negatívan írták le és a történészek száműzték őket a korai preindusztriális formák közé /Perlin, Sonenscher/. Ezek „így vagy úgy szoros kapcsolatban álltak a mezőgazdasággal”, annak szezonális munkáitól, nyersanyagától és stagnáló elmaradott technikájától függtek.⁵ Az ilyesfajta ipari növekedést a történészek még ahol jelentkezett sem sorolták be az „iparosítás” címszó alá, minthogy nem lehetett beszorítani a gyáripari üzem szervezeti keretei közé. Kétségtelen, hogy néhány történész mégis beszélt „a tizenharmadik század ipari forradalmáról” vagy az „első ipari forradalomról” 1540–1640 között.⁶ Az előbbi itt azonban arra a megfigyelésre támaszkodott, hogy a vízienergiával hajtott kallómalom használata általánosan elterjedt; az utóbbi pedig arra a felfedezésre, amit D. C. Coleman később „nonszensznek” nevezett, hogy t.i. a vállalkozás gyári formája, vagy a vállalkozás nagyipari módja, amely „magántőkések tulajdonában lévén... a fontok százait vagy gyakran ezreit is felemészti, akik a munkások tucatjait vagy akár százait alkalmazzák – nem jelentett olyan újdonságot, mint azt korábban hitték.”⁷ Az iparosítás kezdeteit visszatolhatjuk, de csak addig a pontig, amikor a tőkét és a gépi technikát a termelő folyamatban már jelentős súllyal hasznosították. Mivel az ipari forradalom csaknem teljesen egybeesik a gyár fogalmával, a gyárak és a gépek korát megelőző korai ipari és iparosítási formák csupán annyiban tűntek jelentősnek, amennyiben előre jelezték a gyáripari rendszer nagyságát, méreteit és koncentrációját, azaz, amennyiben üzemi formát öltöttek – vízzel, széllel, győzzel vagy lovakkal

működtek. Az ipari forradalom eféle előzményeit valóban már igen korai történelmi időpontokban meg lehet találni.

A technika és az újítások hangsúlyozásán túl, a történészek abban is egyetértenek, hogy a tőkét tekintsek a termelés stratégiai tényezőjének, a beruházást pedig a nélkülözhetetlen tartozéknak.⁸ Való igaz, hogy a tőke tényleg fontos szerepet játszott abban, amit a kapitalizmus fejlődésének is szokás nevezni. Az ipari forradalom részben a munkatermelékenységet megszorozó technikának széles körben elterjedt felhasználása volt, a munkások költséges szerszámokkal és szerkezetekkel való felszerelése révén. Ezt a nagy gazdaságfejlődési elméletek Smith-től, Ricardo-tól és Marxtól Schumpeterig, valamennyien hangsúlyozták. Az olyan szovjet tervezők, mint Feldman a húszas években, vagy a keynesiánus közgazdászok, mint Harrold és Domar az 1940-es években, továbbra is megerősítették a tőke és a beruházás fontosságát, és növekedésméleti modelleket építettek e változók köré.⁹ A hagyományos ipar munkaigényes formáinak növekedése nem kaphatott és nem is kapott figyelmet e szemlélet mellett, és így a történészek sokkal inkább az új folyamatok vagy az intézmények preindusztriális korszakában vélték megtalálni a kapitalizmus gyökereit, amennyiben azok feltételezhetően tőkefelhalmozáshoz vezettek. J. Hamilton szerint például az 1500–1700 közötti periódusban a legfőbb dinamikus folyamat az árinfláció volt, amely a béreteknek és a béreknek az áraktól való elmaradása miatt állítólag nagy tőkefelhalmozást okozott. Ez biztosította az ipari felszerelés megteremtéséhez szükséges anyagi eszközt.¹⁰

Az ipari forradalom tanulmányozása iránti érdeklődést a II. világháború után újjáélesztette az ekkor függetlenné váló, de elmaradt országok megszületése a Harmadik Világban. A gazdaságtörténészek megpróbálták újraírni az ipari forradalom történetét a gazdasági növekedés történelmi tapasztalataként.¹¹ Ezzel egyidejűleg úgy tűnt, hogy a Harrold-Domar modell gyakorlati alátámasztást kapott az Egyesült Államokból az európai országok és Japán háború utáni újjáépítésére tömegesen áramló tőke és technológia csodálatos sikere által. A szovjet tervek is a nehéz- és tőkeigényes iparra helyezték a súlyt. Ebben a kérdésben közeledés mutatkozott a nyugati és a kommunista vélemények között. Ilyen politikai és szellemi hangulatban, a „Marshall-terv mentalitás” idején kerülhetett sor arra, hogy Kuznets, Gerschenkron és Rostow hatására amerikai, angol és néhány európai gazdaságtörténész a megtakarítások, beruházások és tőkehatékonysági hányadosok mérése és elemzése alapján mint a harmadik világ országainak ajánlott fejlesztési politikát, olyasmit sugallmaztak, amelyben a tőkének acélgyárak,

alumíniumüzemek és vízierőművek építésébe való transzferálását hangsúlyozták valóságnak vélt „leszivárgási” effektusokkal.¹²

Mindezek ellenére az iparosítás történeti tanulmányozásában a kvantitatív módszerek rendszeres használata, — amihez az „alulról nézett történelem” iránti új érdeklődés társult, rövidesen megkezdte az iparosítás itt leírt uralkodó képének aláásását. A statisztikai mérések nem mutattak hirtelen emelkedést a beruházás nemzeti termékben elfoglalt szerepében az ipari forradalom döntő évtizedei során.¹³ Az állótőke alakulásának mérése azt mutatta, hogy fontossága azóta is eltűzött.¹⁴ Az újabb kutatások feltárták továbbá azt is, hogy a termelés tőkeigényes ágazata a mezőgazdaság volt, olyannyira, hogy az iparosítás éppen azáltal volt tőke megtakarító, hogy a /német/ gazdaságban csökkentette a mezőgazdasági termelés részesedését!^{14a} Az összesített mérések megmutatták, hogy a gazdasági növekedés magas rátáját korábban is elérhették, mint azt azelőtt gondolták volna; vagyis már a gyári rendszer uralkodóvá válása előtt.¹⁵ A leglátványosabb újítások, a vasút és a gőzgép hatása nem volt olyan hatalmas és hirtelen, mint azt gondolnánk.¹⁶ Ezen közben a pre-indusztriális korszakkal foglalkozó történészek felmérték az időszakos és decentralizált kisipar nagyságát és növekedését az ipari forradalom előtt és kimutatták uralkodó szerepét a kibocsátást /output/ és a foglalkoztatást illetően.¹⁷ A proletariátus eredetét, vagy az ipari forradalomnak a munkásosztályra gyakorolt hatását kutató társadalomtörténészek, új módszereket használva a szűk körben élő emberek azonosítására és megszámlálására, megerősítették a nem mezőgazdasági munka fontosságát az úgy nevezett pre-indusztriális társadalomban, és meglepetéssel tapasztalták, hogy a modern iparosítás kezdetei után még milyen sokáig éltek az ipar ezen hagyományos formái.¹⁸ Az ipar hagyományos formái a városi kis műhelyek, a városi háziipar, a falusi ipar uralkodók és tipikusak voltak a lemaradó országokban és az ipari forradalom élén álló régiókban egyaránt, és nemcsak azt megelőzően, hogy az „ügyes kis gépezetek hulláma” végigsöpört a világon, hanem végig a 19. században, valójában egészen a 20. századig.¹⁹ Míg a nagyüzemi manufaktúrában csak néhány ezer embert alkalmaztak az ipari forradalom előtti Európa különböző országaiban, addig családok ezreit vonták be a textil, fémkohászati és egyéb termékek távoli piacok számára történő termelésébe, akik a legmegszokottabb módon, hagyományos kézi módszerekkel, néhány kézi szerszám és olcsó eszközök segítségével dolgoztak. /Spufford/ Ez azt jelentette, hogy a jövedelem szintjét és mozgását, az élet, a munka és a szabadidő megszervezését számtalan család számára befolyásolta, sőt meghatározta a nem mezőgazdasági, hanem „ipari” munka évszakonkénti, ciklusonkénti, és időszakonkénti váltakozása.

Meg kell mondanunk, hogy a 18. és 19. század politikai aritmetikusi és korai statisztikusai tudtak az ipar hagyományos formáinak létéről és számszerű súlyáról. Az *Enciklopédia* a manufaktúráról szóló cikkében élesen elkülöníti a *szórt manufaktúrát* az *egyesített manufaktúrától* és elemzi az egyik, illetve a másik virágzásának feltételeit.²⁰ Mégis a legtöbb közgazdász azt hitte, hogy csupán az ipar koncentrált formája haladó. /Berg/ Mivel a hagyományos ipari formák mindenhol jelen voltak és banalitásuk miatt kevésbé tűntek fel, sokkal bonyolultabb és szükségtelenebb is volt pontos elemzést készíteni róluk. Sőt, mivel a hagyományos falusi ipart többségében parasztok és parasztcsaládok üzték, szinte természetesnek tűnt, hogy azokat, akik falusi ipari tevékenységet csak munkaidejük egy részében folytattak, egy kalap alá vegyék a mezőgazdasági munkásokkal. Ezzel szemben a nagyüzemek és műhelyek szembeötlő jellege, koncentrációja és ritkább előfordulása viszont nagyban elősegítette ezek pontos számbavételét.

Így, ha a Gregory King által 1688-ban és a Joseph Massie által 1759-ben készített becsléseket összevetjük – melyek közül az utóbbi számításba vette a szórt manufaktúrákat, az előbbi pedig figyelmen kívül hagyta őket –, feltárul Angliában a hagyományos ipari szektor kiterjedése és a mellőzéséből származó torzítás nagysága a „Pre-indusztriális társadalom” képének megrajzolásában.²¹ A hagyományos ipar részmunkaidős és szezonális jellege csak növeli a mellőzéséből eredő hibát. Mivel a falusi háziipart általában a vetés-aratás éves körforgásában fennmaradó időközökben végezték, aránytalanul több embert kötött az ipari tevékenységhez, mintsem azt a történészek a kereskedelmi és termelési statisztikák alapján összegyűjthetnék. A tévedés súlyosbodik azáltal, hogy a munkaterhelés általában megoszlott a családtagok között, míg a családfő foglalkozása alapján készült statisztikai felmérések gyakran elsíklottak azon tény fölött, hogy a házastársak és a gyerekek is az ipari munkaerőhöz tartoztak. Így a pre-indusztriális ipari munka jellege és a különböző forrásból származó jövedelemhalmozás komoly problémát jelent az utólagos kvantifikáció számára, és kétségeket támaszt a modern feltételekhez szabott, és kizárólag az ipari forradalom óta uralkodóvá vált munkamegosztásnak megfelelő gazdasági kategóriák – mezőgazdaság, ipar, szolgáltatások, vagy első, második, harmadik szektor – szerint végzett legalaposabb számítások iránt is.

Egyre nyilvánvalóbb tehát, hogy hiba volt különválasztani a pre-indusztriális gazdaság történetét és azt egy statikus, „elvesztett világgént” tanítani az iskolákban, és csupán az ipari forradalom ügyes gépezeteinek hullámát követő gazdasági szervezetet felruházni a dinamikus és haladó tulaj-

donságokkal. Egyértelművé vált, hogy a gazdaság nem csak a technológiai haladás révén érhet el nagyobb termelékenységet. Jelentős terjeszkedés vagy növekedés – nem keverve össze a modern gazdasági növekedéssel – akkor játszódhat le, amikor a nagyobb output a több input felhasználásának köszönhető, amikor az emberek több időt töltenek piaci tevékenységgel olyan évszakok és órák során, melyeket a megelőző nemzedékek fenntartottak a nem piaci munkára, vagy akár a pihenésre, illetve amikor a népesség nagyobb hányada válik az összmunkaerő részévé. Mindez egyáltalán nem jelenti azt, hogy tagadnánk a modern technológia rendkívüli fontosságát az ipari forradalom után. Csak annyit jelent, hogy az a kép, amelyet az európai iparosításról a technológiára és a beruházásra összpontosítva festettek, – torz. Az iparosítást úgy ábrázolja ugyanis, mint egy statikus, elmaradt, alapvetően mezőgazdasági társadalom átalakulását dinamikus, fejlett és lényegében ipari társadalommá. Az a fajta ipari növekedés és gazdasági fejlődés, amely hagyományos technikával, és ipari állóőke-beruházás nélkül ment végbe nem csak egy esetleges „take-off” feltételeit teremtette meg. Azt jelenti, hogy az iparosítás folyamata sok helyen az ipari forradalom előtt kezdődött meg. Ennek figyelmen kívül hagyása nem csak az ipari forradalom előtti gazdasági- és társadalmi struktúra hibás meghatározásához vezetett, hanem magának az ipari forradalom fontosságának hibás szemléltetéséhez is, vagyis oda, hogy a kérdésre: miként változtatta meg az ipari forradalom a világot, hogyan alakította át azokat, akik már túljutottak rajta /Tilly/ – az iparosítás hatásairól szóló sok vitához hasonlóan a kezdete előtti társadalom jellegét illetően is megmaradt a néha még ki sem mondott feltételezéseknél.

A hatvanas évek végén az ipari forradalom paradigmája válságon ment keresztül.²² Széthullott. Egyesek kezdték úgy érezni, hogy nem hagyhatják tovább figyelmen kívül a helyi sajátosságokat és a paradigma, valamint az új kutatások által feltárt adatok közti eltéréseket. A hetvenes években csekély, de egyre növekvő számú gazdaság- és társadalomtörténész tett erőfeszítéseket arra, hogy vizsgálat alá vonja Mendels hipotézisének egyik vagy másik részét, amelyet először egy cikkben publikált 1972-ben a *Journal of Economic History*²³ hasábjain. Az esszé a „proto-indusztrializáció” kategóriájának meghatározását is magába foglalta, aminek bevezetése a vita középpontjának kijelölését célozta. Maga a kifejezés, amely a „pre-indusztriális” és különösen a „pre-indusztrializált” kifejezésekkel ellentétben nem jelez semmiféle visszavetítő szemléletet, mivel a szó etimológiája szerinti „első iparosítás” jelentését, már mások is, pontosabban Eric Jones és Stuart Woolf is hasz -

nálták, anélkül azonban, hogy egy sor kérdés — nemhogy egy definíció — megfogalmazására kísérletet tettek volna.²⁴ Herman Freudenberger és Fritz Redlich a modern gépezetek bevezetése előtti ipari szervezet korai formáiról beszélve használták a „proto-factory” kifejezést.²⁵

A „proto-indusztrializáció” jelentését és az általa megfogalmazott feltételezések valódi jellegét illetően az elkövetkező viták során számos zavar jelentkezett, amint hogy a Mendels-től származó koncepciót Charles és Richard Tilly már 1971-ben elfogadta, ezután pedig az számos gazdaságtörténész jóvoltából nőtt és kidolgozást nyert, még mielőtt Mendels maga akár csak összefoglalta volna kutatásait, és gondolatait egy könyvben való megjelentetés céljából.²⁶ Így 1975-ben Hans Medick, Peter Kriedte és Jürgen Schlumbohm Németországban adták nagyon összetett és érdekes neo-marxista kiterjesztését és értelmezését a proto-indusztrializációnak, melyet a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet keretei közé próbáltak elhelyezni. Ez ma már angolul is hozzáférhető.²⁷ A hipotézis demográfiai szempontjait átfogó vizsgálat alá vetette néhány angol egyházközség esetében David Levine 1977-ben publikált könyvében.²⁸ Ezalatt Mendels saját definíciója több finomítási szakaszon ment keresztül. 1969-ben disszertációjában eredetileg még „a manufakturális tevékenység elsősorban vidéken történt kiterjesztéseként” határozta meg a fogalmat.²⁹ Hozzátette ehhez, hogy a kézműveséget akkor tekinti „proto-iparnak”,

ha: „a munkaerő túlnyomó többségét földdel bíró parasztok és föld nélküli mezőgazdasági munkások alkották. Akár van földjük, akár nincs az a lényeges, hogy nyári tevékenységüket ne a vászontermelésnek szenteljék, hanem általában a mezőgazdaságnak.”³⁰

Mivel a fogalom meghatározása nem volt eléggé használható, különösen a proto-indusztrializáció kezdete meghatározásának problémáját vizsgálva az egyes konkrét esetekben, 1971-ben Mendels kiterjesztette és módosította a fogalom jelentését. Ugyanebben az évben írott és a következőben megjelent tanulmányában meghatározását a mezőgazdaság hangsúlyozásával tette összetettebbé. A proto-indusztrializációt többé már nem csak „a hagyományosan szervezett, de piacorientált, elsősorban falusi ipar gyors növekedéseként” határozta meg, hanem *együttal* olyan folyamatként, amely „együtt járt a gazdaság térbeli szervezetének változásaival”,³¹ ami magával hozta egy kereskedelemre orientált mezőgazdaság elágazását /a fogalmat Eric Jones-tól véve/ egy a mezőgazdaságot és az ipart az évszakok ritmusa szerint összekapcsoló paraszti szektortól. A meghatározás e kiterjesztését elősegítette az az igény, hogy a proto-indusztrializációt elkülönítsük a korábbi idők

háziiparának egyszerű megnövekedésétől. A mezőgazdaság és az ipar közötti kölcsönhatások, amelyeket Flandirában figyeltek meg és amelyeket korábban Eric Jones fejtett ki, megkülönböztető ismérvvé váltak. Mendels ezen az úton haladt tovább és következő cikkében azt magyarázta meg, hogy miért jelentett ez a kapcsolat olyan egyensúlytalansági tényezőt a mezőgazdaság és az ipar között, amely a gazdasági körzetek fejlődését előre hajtotta egy a modern iparosításhoz vezető, egyre táguló kört leíró úton.³³ Ettől kezdve mindaz, ami először párhuzamos előfordulásként jelentkezett – azaz egyrészt a háziipar növekedése, és másrészt a mezőgazdaság kettéágazása paraszti és kereskedelmi zónákra –, előlépett a proto-indusztrializáció kettős jellemzőjévé, tulajdonképpeni definíciójává. Ez annyit jelentett, hogy a hipotézis átalakulásával empirikusan igazolhatóvá tette a koncepciót. A meghatározás leszűkítésével és a jelenség körülhatárolásával Mendels csökkenteni remélte a hipotézis cáfolhatóságát és elutasíthatóságát, és elkerülte a tautológia csapdáját. Hartwell vádjára a következőként felelt:

„egy problémát úgy kell megfogalmaznunk, hogy tudatában legyünk annak, mit kutatnak a történészek, és hogy összehasonlíthassuk a különböző történészek munkáit. Ugyanakkor az ismérveket is úgy kell meghatározni, hogy a következtetések ellenőrizhetők, az eltérő következtetések pedig összeegyeztethetők legyenek... Így a történelmi viták értelmet nyernek és nem válnak a félreértések, a terminológiai zavarosság és az összehasonlíthatatlanok összehasonlítása miatt kusza zürzavarrá.”³⁴

Amikor a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Végrehajtó Bizottsága elhatározta ennek a szekciónak a megszervezését és azt a nyilvánvalóan kihívó címet adta neki, hogy „Proto-indusztrializáció: elmélet és valóság”, a megvitatathóság céljából Pierre Deyon és Franklin Mendels előkészített egy olyan előzetes anyagot, amelyet szétszítottak a szekcióban részt vevők között. Talán nem szerencsés módon ismét néhány kisebb változás került be a hipotézis megfogalmazásába a korábbi változathoz képest, így az általunk elkerülni szándékozott zavart nem tudtuk teljesen kiküszöbölni a vitából. Azt írtuk:

„A proto-indusztrializáció alatt egy alapvetően regionális jelenséget értünk, tehát olyat, amelyet régióként kell megfigyelni és nem országos szinten, ahol már bizonyos kritikus együtthatások elleplezhetik a proto-indusztrializáció folyamatát.”³⁵

Ez az előzetes bevezető fejezet ismét hangsúlyozta, hogy a proto-indusztrializációra vonatkozó hipotézis regionális és nem nemzeti vagy nem-

zetközi szintű elemzésen és adatgyűjtésen áll vagy bukik. Míg a regionális gazdaságtörténet a helytörténetek tárgykörét korábban leszűkítette, alapvetően ellenezve minden általánosítást és összehasonlítást, a proto-indusztrializációt övező hipotézis egyik sarkköve az, hogy a nemzet-állam anakronizmust jelent az ipari forradalom korai szakasza összehasonlító elemzésének területi egysége kiválasztásához. Ez nem csupán a könnyebbség, a kutatási stratégia, vagy a rendelkezésre álló adatok kérdése. A helyzet az, hogy a mezőgazdaság és az ipar közötti alapvető kölcsönhatások és a hozzájuk tartozó demográfiai változások a geográfusok által durván a hagyományos régiókkal egyenértékűnek meghatározott földrajzi térben lényegében eltűnésre ítéltettek. A munkaerő és főleg a gabonatermelés korlátozott mobilitásának korában a mezőgazdaság és az ipar évszakonkénti összekapcsolódása, ami olyan jellemző a proto-indusztrializációra, a regionális töke körüli kis sugarú övezetben ment végbe. Ennek a kérdésnek a további megvitatása másutt nemrégiben jelent meg,³⁶ de a kérdés lényegét, bár kevésbé explicit módon már az 1972-es cikk tartalmazta.

Ezután Deyon és Mendels a proto-indusztrializációt „három jelenség regionális kombinációjaként” kezdték meghatározni, amelyek a következők:

„Először, a proto-indusztrializáció olyan típusú ipart jelent, amelynek a *piaca a régió kívülről található*, sőt gyakran az országhatárokon kívül. Tehát a termelést a helyi gazdasági feltételeket tekintve részben autonóm hatások is érik. Meg kell különböztetnünk a proto-indusztrializációt a hagyományos kézművességtől és a kistőkétől, amelyek a vidék lakóit mindig is ellátták ruházattal, cipővel és mezőgazdasági javakkal. Másodszor, a proto-indusztrializáció legjelentősebb kérdése a *paraszti* népesség részvételét érinti a piacra termelő kézművességben. Ez a népesség a kézművességben a fenntartásához és a rá kirótt terhek megfizetéséhez szükséges források kiegészítőjét találta meg. A kézműves tevékenység szezonális jellegű volt, mivel a mezőgazdasági munka ritmusához igazodott; kivéve, amikor a proto-indusztrializáció szélsőséges vagy végső formáját elérve egész családokat foglalkoztatott teljes munkaidőben. Tehát a proto-indusztrializáción olyan ipart értünk, amely a vidék egészének nyújtott foglalkoztatást.”

Itt kell megemlítenünk azt az általunk elkövetett szándékunkon kívül álló és sajnálatos mulasztást, ami a definíció dinamikus elemeit illette /Tilly/, és amelyeket Mendels korábban felsorakoztatott. Amit el kellett mondanunk, az volt, hogy a proto-indusztrializációt a következőképpen határoztuk meg: „a paraszti népesség egyre növekvő részesedése a piaci kézműves termelés-

ben... A proto-indusztrializáció alatt tehát egy olyan ipar *növekedését* értjük, amely a vidék egészének nyújtott foglalkoztatást.”

Vagyis egy sor bonyolult rendszeren keresztül kapcsolódott a városi kézművesség és az összevont manufaktúrák eltérő formáihoz. Gyakran a városban teljesedett be a termelő átalakítás utolsó szakasza, amely a városban szétszórtnan vagy műhelyekben koncentrálódva mérsékelt állótőke beruházást igényelt, és a dolgozó iparostól a legmagasabb szakismeretet kívánta meg. Szintén a város volt az a hely, ahol a falusi kézműves a termékei számára elhelyezési lehetőséget talált /Kaufsystem/ és ahol a kereskedő-manufaktúra tulajdonos székelt /Verlagsystem/. Nem szabad tehát elfelejtenünk, hogy a teljes kézműves szektort a városokban szervezték és fogták össze.

Ez a korábbi meghatározásokhoz képest némi módosítást jelent, amely – talán véletlenül – alábecsülte, de legalább is nem emelte ki kellőképpen a városi szektor jelentős szerepét a proto-indusztrializáción belül. A proto-indusztrializációról készült korábbi írások kétségtelenül csaknem teljesen a vidéki szektorra szűkítették le vizsgálatuk és leírásaik látókörét.³⁷ Ez azt a benyomást kelthette, hogy az egyes körzetekben található városok teljes mértékben külsődleges, ha nem fölösleges szereplői voltak a proto-indusztrializáció folyamatának, ami pontosan olyan szélsőséges elgondolás lenne, mintha az ellenkezőjét állítanánk, vagyis a városok voltak a kizárólagos gyűjtőpontjai a regionális gazdaság dinamikus erőinek, amint azt a régi történészek tették. Egy nem régiben készült, Lombardia 17. századi gazdaságáról szóló tanulmány valóban azt állítja, hogy „Európában a korai kapitalizmus régebbi központjainak egyike sem /legyen az Antwerpen, Velence, Amszterdam, Genua, Bordeaux, vagy Firenze/ játszott vezető szerepet a modern iparosítás előmozdításában.” A lombard városokban

„alig találjuk azokat a nyomokat, amelyeket a modern iparosodással kapcsolhatnánk össze, viszont olyanokat igen, amelyek homlokegyenest az ellenkező irányba mutatnak. Növekedésük és gyors sikerük mestermebereik és kereskedőik magasabb rendűségének volt köszönhető a még „barbár” Európához képest, és jelentős támogatást kapott a városoknak a hátszágukkal szembeni megkülönböztetett helyzetétől... Sikerük koraérett volta hosszú távon önelégültséget táplált és túlzott támaszkodást a hagyományos technikákra és mintákra. A városok tehát nyilvánvalóan rosszul szolgáltak volna a nagyméretű iparosítás bölcsőjeként; távol álltak attól, hogy a modern gazdaság előőrsei legyenek, a gyorsan lehanyatló múlt anakronikus relikviáinak kell

őket tekintenünk. A modern gazdaság előfutárainak megtalálásához a vidék az, ahová fordulnunk kell...”³⁸

Sőt azt is tudjuk, hogy az európai városok demográfiai növekedése nem volt olyan gyors a 18. században, mint a környező vidéké, és természetesen a falusi ipar növekedése felülmúlta a városi üzemekét és manufaktúrákét. A város mégis a régió gazdasági struktúrájának lényegi eleme volt a proto-indusztrializáció során, talán az egész regionális építmény sarokkövének nevezhetjük. A város összefogta, sőt irányította a proto-indusztrializációt kereskedőivel és piacaival. A kiadási rendszer kereskedői a városból irányították a környéken szétszórta manufaktúrális tevékenységet. A városi piacra szállították a Kaufsystem független termelői az áruikat. A városban megy végbe a termelés leginkább szakismeret és tőkeigényes befejező fázisa, tehát az, amely gyakran a legnagyobb részesedéssel járul a termék értékéhez. A városokból hajózták ki a nagykereskedők a többi régió felé a javakat. A városokba áramlottak a környező területek kereskedő farmjainak élelmiszer fölöslegei, és a városi lakosság ezektől a fölöslegektől függött.³⁹

Harmadszor, a proto-indusztrializáción értjük a kereskedelmi *mezőgazdasági többletet* termelők és a kis parcelláikon az önellátást elérni képtelen parasztok szövetségét. A mezőgazdasági önállók jövedelmét nem csupán a kézműves tevékenység emelte, hanem a nagyobb farmokon végzett szezonális bér munka is, amikor itt az év egyes szakaszaiban kiegészítő munkaerőre volt szüksége. A proto-indusztrializációt tehát három elem egyidejű előfordulásaként definiálhatjuk egy régió keretein belül: falusi ipar, külső irányultság, és a falusi ipar összenövése a kereskedő mezőgazdaság regionális fejlődésével.

Ditz helyesen mutat rá arra, hogy ebben a bekezdésben eltérés tapasztalható a korábbi változatoktól, ahol a kereskedő mezőgazdasági többlettermelők és a kisparasztság szövetsége speciális földrajzi „régiókban” való térbeni elkülönülés formáját öltötte: „egyes régiók az ipar felé fordultak, míg mások kereskedő mezőgazdaságukat fejlesztették a szükséges feleslegek biztosítására.”⁴⁰ /A későbbiekben Mendels a „zónák” kifejezést alkalmazta, pl.: „Az eltérő zónák egy régión belüli egymás mellé kerülése fenntartotta a bonyolult ökológiai egyensúlyt és ez minden oldalról hasznosnak bizonyult.”⁴¹ /Ez a változtatása azonban nem volt véletlennek tekinthető. Azt célozta, hogy homogén régiók kerüljenek a proto-indusztrializáció kategóriájába, ahol minden egyes faluban a háziiparban foglalkoztatott parasztok és a nagyobb élelmiszerfelesleget előállító farmerek osztálya egyaránt megtalálható.

Ily módon definiálva, hogy mit is értenek proto-indusztrializáció alatt, Deyon és Mendels a következő hipotézis csoportot fejtette ki:

A fent leírt kombináció azokat a régiókat, amelyekben létrejött, előre hajtotta az ipari forradalom irányában, vagy legalább is elősegítette a gépesítés befogadását.

Először, a proto-indusztrializáció következményeként szétért a pre-indusztriális népességalakulás önszabályozó jellege, amely addig a népesség növekedési rátáját a fennmaradás helyi eszközeihez igazította. Ezt az igazítást vagy maguk a parasztok, vagy uraik és földbirtokosaik nyomása vagy a régmúlt öröksége vagy az öröklési szokások végezték el. Az önszabályozó /vagy homeosztatikus/ rendszer összetétele jelentős növekedést eredményezett a családok számában és a falvak méretében, mivel a farmok méretétől a továbbiakban már közvetlenül nem szabályozva kiegészítő kézműves jövedelmek járultak a mezőgazdasági létfenntartás helyi forrásaihoz. Lehetővé vált a farmok egyik nemzedékről a másikra történő szétosztása, különösen mivel a fölösleget termelő farmok kiegészítették az élelmiszer-tartalékokat.

Ugyanakkor azok a régiók, ahol a proto-indusztrializáció már teret nyert, viszonylag hamar találkoztak a szétszórt ipar jövedelmeinek a csökkenésével, mivel a szétszórtság egyre nagyobb gondot okozott a kereskedőknek a termékek begyűjtésében és a minőség ellenőrzésében. Ennek következtében a kereskedők némelyike hasznosnak találta, ha az üzemekben összevonja a rendelkezésére álló munkaerő legalább egy részét és ezután élvezzi a munkaerő-megtakarító mechanikai újítások adta lehetőségek előnyeit.

Másodszor, az üzemek létesítéséhez és az új gépek bevezetéséhez szükséges tőke a proto-indusztrializáció előre haladtával helyben felhalmozódott. Meggazdagodtak általa a kereskedők csakúgy mint a kereskedő farmerek és földbirtokosok, akik magas bérleti díjakat szedtek a kézművesek által lakott kis töredék telkekért. Egyszóval, a proto-indusztrializáció révén mind a kereskedő, mind a földtulajdonos osztály olyan új többletkezletre jutott, amelyből tőketartalékot hozhatott létre.

Harmadszor, a proto-indusztrializáció a kereskedők révén inter-regionális és nemzetközi kereskedelmével és piacaival hozzájárult a technikai tudás és tapasztalat felhalmozódásához. Olyan edzőtérre vált, ahol az első ipari vállalkozók felnevelkedhettek.

Negyedszer, a regionális kereskedő mezőgazdasági szektor fejlődő-

dése a proto-indusztrializáció szakaszában felkészítette ezt a szektort arra a megnövekedett kínálatra, amelyet a következő szakaszt kísérő urbanizáció során nyújtania kellett, és mindezt jelentősebb árnövekedés nélkül tette.

Ezek voltak azok a fontosabb mechanizmusok, amelyek nyilvánvalóan elősegítették a proto-indusztrializációból a modern iparosítás szakaszába való átmenetet. Ugyanakkor az egyes körzetek proto-indusztrializációja gyakran holtvágánynak bizonyult, vagy éppen a körzet dezindusztrializációjához vezetett.

* * *

A körlevelünkre válaszul beérkezett 46 anyag szerzőinek és címeinek listája a Mellékletben található. Ezek az anyagok lehetőséget adnak arra, hogy egy régen megfogalmazott hipotézist összevessünk az új, egymástól független empirikus adatokkal. Előadásunk nem is tesz kísérletet arra, hogy a dolgozatokban talált legfontosabb tényeket és véleményeket bemutassa. Természetesen nem valamiféle megállapodott egységes formátumban készültek és így az összes hozzászólás elolvasása után kialakult kép alapján kell osztályoznunk a tartalmukat.

A kommentárok első csoportja magával az alap definícióval foglalkozott. Bár több esetben – beleértve Koreát, Tajvant /Ho/ és Nyugat-Afrikát /M. Johnson/ – megerősítették a háziipar szezonális jellegét, Saito Japánban azt figyelte meg, hogy a falusi textilipar munkamegosztása elsősorban nem évszakonként, hanem nemenként alakult. A falusi textilipari mellékfoglalkozás női munka volt. Normandiában ugyancsak a nőket érintette elsősorban a textiltereskedelem és ipar ingadozása, míg a férfiak főként a mezőgazdaságban dolgoztak. /Gullickson/

Clarkson és Collins azt kifogásolja, hogy a proto-indusztrializáció definíciója nem hagy teret az olyan típusú közösségnek, amely mint pl. Lisburn esete is mutatja, elsősorban a háziiparral volt elkötelezett – gyakran más tevékenységekkel összekapcsolódva –, és mégis város volt. Észre kell azonban vennünk, hogy megfigyelésük egy 1821-es felmérésre támaszkodik, tehát több évvel a gyáripari rendszernek a városban történt első megvalósulása utáni időkre, azaz szigorúan véve olyan időpontra, amikor a proto-indusztrializáció szakasza már lezárult. Emellett, mint csaknem mindenhol, a manufaktúrális szervezet hagyományos formái itt is megmaradtak és a továbbiakban még hosszú ideig együtt léteztek az új formákkal. Kriedte a kérdés

összetettségét és dialektikáját vitatja. Medick és Enciso azt a tényt hozza fel, hogy a falusi ipar nem volt mindig szabad a céhektől és a korporációktól, ami jelzi, hogy a munkaerőmegtakarítást tekintve a falusi ipar előnye a városival szemben nem volt minden esetben olyan nyilvánvaló, mint azt hagyományosan hinnénk.

A városi ipar jelentőségének kérdése is előjön a periodizációval és a proto-indusztrializáció, valamint az ipari növekedés korai szakaszai közötti időrendi megkülönböztetéssel kapcsolatosan. Gutmann szerint az iparosítás folyamatának igen hosszú szakaszát jelentheti a proto-indusztrializáció, mivel az ipar elfalusiasodása a kereskedőknek és a manufaktúratulajdonosoknak az ésszerű válasza volt a 17. század gazdasági válsága által rájuk mért veszteségekre. Némileg egyetértve Hohenberg azt mondja, hogy a városi és a falusi ipar hosszú ciklusokban váltakozott, ahogyan a reálbérek ingadozásának előnyei az egyikről a másikhoz szálltak. Mendels benyújtott anyagában lényegében elfogadja ezt az elemzési módot, amikor a flandria proto-indusztrializáció kezdete azonosításának új magyarázatában a bérek, a gabonáarak, a vászonárak, a bérleti díjak és a földárak relatív változásaira összpontosít. Von Stromer és Criacono igen hosszú időtávlatban vizsgálja a textilipart és bizonyos regionális központoknak az évszázadokon keresztül fennmaradását figyelik meg. Schultz összekapcsolja a proto-indusztrializációt és a falusi mesterségeket. Véleménye szerint az ilyen szakmák növekedése a helyi piacokon /hentesek, pékek, gyertyaöntők/ előkészítette az utat a proto-indusztrializáció számára. Diedericks kimutatja, hogy a Hollandiában található virágzó, de teljesen mezőgazdasági közösségek támogatták a különböző szakmák egész sorának létét a helyi farmerek igényeinek kielégítésére.

Perlin a proto-indusztrializációt szélesebb térbe akarja helyezni. Véleménye szerint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet tanulmányozásának megfelelő elemzési egysége a világgazdaság, és a proto-kapitalizmus fogalmát kellene használnunk, egy olyan terminust, amelytől azt reméli, hogy elősegíti majd az indiai pre-koloniális fejlődés megértését korai piacgazdaságával együtt.

A proto-indusztrializáció kezdeteinek kérdése jön elő a háziipar növekedését elősegítő társadalmi és demográfiai körülményekkel kapcsolatosan is. Saito az európainál általában sokkal erősebb demográfiai nyomást tekintti fontos magyarázatnak, amit egy 1881-es adatbázisra támaszkodó keresztszetszet-elemzéssel igazol. Ditz annak ellenére, hogy megfigyeli a népsűrűség sokkal alacsonyabb voltát az Egyesült Államokban mint Európában, mégis kimutatja a 18. század végén a népesség számának növekedéséből adó-

dóan a felszántható földre nehezedő bizonyos nyomás nyilvánvalóságát, oly annyira, hogy itt a háziipar a kivándorlás alternatívájaként jelentkezett. Chao szerint Kínában a pamutfonás és -szövés a 15. században kezdett elterjedni, azzal egyidejűleg, hogy a népesség növekedése földhiányt okozott. A még ősből kínai selyemiparnak volt egy városi manufaktúrális ága, nagy üzemekkel és gyárakkal és egy falusi családi üzemekre alapozott összetevője. A verseny megszüntette az előbbi, az utóbbinak azonban nagyobb volt az átvészelő ereje. Mind a selyem, mind a pamut esetében a népesség növekedése az, ami a családi munka határtermékének szintjét a bér munkáé alá vitte. A bér munkának legalább az önfenntartáshoz elegendő bért biztosítani kell, ami így egyúttal határt szab a határterméknek is. A családi munka határtermékénél nincs ilyen plafon, mivel a családtagokat nem felveszik és elbocsátják, a munkaerő kínálat adott, meghatározza a család nagysága és kormegoszlása.

Mendels eredetileg úgy vélte, hogy a népességnomás volt a falusi ipar növekedésének legfőbb oka Flandriában. Vandenbroeke ugyanakkor kimutatja, hogy az 1700–1750 közötti időszak a szövőknek és a bér munkásoknak nagyon magas reálbéreket jelentett. Ekkor ugyanis a reálbérek olyan magas szinten voltak, amit a késő középkor óta nem értek el Flandriában. Mindez homlokegyenest ellenkezik azzal a nézettel, mely szerint a flamand ipar „a szegénység édes leánya” lett volna. Mendels azonban továbbra is kitart amellett, hogy a flamand szövők a falusi társadalmi skála alján vagy annak közelében helyezkedtek el, elismerve, hogy az egész skála feljebb emelkedett a jövedelmek emelkedése következtében ebben az időszakban. Mendels szerint az emelkedő reálbérek nyomást gyakoroltak a kereskedők profitjára, akik úgy próbálták meg visszanyerni a veszteségeiket, hogy a munkát az olcsóbb falusi munkaerőnek adták ki.

M. Johnson szerint Dél-Afrikában a falusi ipar nem egyszerűen munkaigényes volt, hanem gyakorlatilag csak munkaerőt igényelt, tőkét nem rúháztak be. Mills úgy találta, hogy Leicestershire-ben a kötők minden bizonynyal az egyszerű bér munkások társadalmi-gazdasági szintje fölött álltak. Legalábbis a proto-indusztrializáció első szakaszában, amit 1650–1750 közé tesz. A saját rájákkal és számszámokkal rendelkező harisnyakötők önálló vállalkozók voltak, messze a létfenntartáshoz szükségesnél magasabb jövedelmekkel. A kötőkeret azonban mind bonyolultságát, mind árát tekintve a falusi textil munkások által használt gépek felső régiójába tartozott. Ugyanakkor az 1750–1850 közötti időszakban a harisnyakötők státusza rohamosan csökkent, ahogy a harisnyakereskedőtől függő egész munkaidőben dol-

gozó kötökké váltak. Más szóval a Kaufsystemből a Verlagsystembe való átmenetet az elproletarizálódás és az elszegényedés kísérte. Deboutte megfigyelte, hogy Liège körzetében a fegyver- és fémkereskedelmet házi manufaktúrák végezték, amelyek tagjai messze az egyszerű proletariátus fölött érezték magukat. Hudson kimutatja, hogy a gyapjúszővők gazdagsága és státusza attól függött, hogy saját szerszámokkal rendelkező földtulajdonosok-e, csak úgy mint a Kaufsystemben szervezett gyapjúszektor esetén, vagy pedig egy kiadótól függték, mint Yorkshire ugyanezen régiójának kamgárn-manufaktúrái. Schlumbohm Osnabrück környékéről azt írja, hogy minél több földje volt egy parasztnak, annál több vásznat adott el /bár azt nem tudja meghatározni, hogy valójában mennyi vásznat termeltek a paraszt bérlői/, míg Bielefeldben a legtöbb földdel rendelkező parasztnak nem volt szövőszéke, a némi földdel rendelkező parasztnak ugyanakkor több szövőszékük volt, mint a földteleneknek. Itt megtalálhatók voltak a földnélküli bérszővők is!

A régió általános társadalmi szervezete és mezőgazdasági struktúrája kimutathatóan fontos tényező a háziipar elhelyezkedésének magyarázatában, lényeges előmozdítója a háziipar növekedésének és a mezőgazdaság modernizálásának /vagy lemaradásának/. Mills hangsúlyozza, hogy a nyílt falvakban, ahol az urasági vagy földesúri felügyelet gyengébb volt, kedvező feltételek alakultak ki az ipar növekedésére. Véleménye szerint a szigorú felügyelet alatt álló zárt falvak viszont egyre inkább háttérbe szorították az ipart. Badia azokat az akadályokat elemzi, amelyeket a „foro” okozott a Galíciai falusi társadalmak számára. Fredenberger kimutatja, hogy az „elő-gyárakat /proto-factories/ legalábbis támogathatta a hagyományos nemesi osztály; Rudolp szerint pedig a jobbágyságot könnyen tekinthetjük az ipart előmozdító társadalmi és mezőgazdasági rendszer egyik típusának, mivel az állandó munkaerőt biztosította. A felszerelés részeként a földesúr érdekében állt, hogy mindig és minden időszakban hasznosítsa, még a holt szezonban sem hagyva nyugodni. Egy olyan erősen szezonális mezőgazdaság esetében, mint pl. az orosz, a földesúr számára kézenfekvő eszköz volt a háziipar a nem szabad munkaerő lekötésére és termelékenyen tartására a hosszú tél folyamán. Chao szerint nem a jobbágyság, hanem a nagyon erős családi szervezet tette a munkaerő árát állandóvá Kínában, még azután is, hogy a népesedési nyomás a határtermelékenységet leszorította. Ho elméleti modellje két egymással kölcsönhatásban levő régiót foglal magába, az egyik intézményesen szabályozza a népességet, a másik nem.

Mager megfigyelte, hogy az ipar növekedése olykor a bekerítések következménye volt, mikor is a közös földek magánföldekké váltak. Ugyanígy

a paraszti ipar növekedése Bulgáriában /Palairer/ közvetlenül kapcsolatba hozható és jellemezhető az oszmán urak kisajátításai által kialakult földhiánnyal. Amikor az őslakókat korlátozták a gazdagabb földek megművelésében, visszavonultak a hegyek közé és az ipar révén kezdtek jövedelmeket szerezni. Amikor az oszmán uralom fokozatosan visszaszorult és a föld viszszerült, az ipari termelés is visszaesett. Nyilvánvaló, hogy az alacsony föld/munkaerő hányad az ipari mellékkereset kutatásának egyik mozgatórugója volt, de az alacsony, vagy csökkenő hányad okai változók és nem tartoznak szorosan vett témánkhoz: a hatások alapvetően azonosak voltak, függetlenül attól, hogy a földhiány a tilalmak vagy az eltulajdonítások révén intézményesen alakult-e ki, vagy pedig, a népesség saját demográfiai reprodukciójának magas aránya következményeként.

A proto-indusztrializáció demográfiai és társadalmi következménye talán a proto-indusztrializáció forgatókönyvének legváratlanabb és legizgatóbb aspektusa. Az eredeti modell szerint a népesség növekedése volt az elszegényedés legfőbb oka és a parasztok úgy gondoltak az iparra, mint szegénységük enyhítésének eszközére. A szegénység a proto-indusztrializáció révén mégsem tűnt el, sőt megvolt az a szerencsétlen visszahatása, hogy az öreg önigazgató népesedési rendszer szétdőlése útján fokozta a szegénységet. Ez elsősorban a házasságok révén valósult meg, mivel ezeket előmozdította az iparból származó közpénzjövödelmek reménye. Vandenbroeke olyan belga adatokat hoz fel, amelyek ellentmondani látszanak a modellnek, kimutatva, hogy a proto-indusztrializáció folyamán a házassági életkor nem csökkent. Mendels kimutatja, hogy a házasságok sokkal figyelmesebb vizsgálata ebben a kérdésben a modell alátámasztását eredményezi. Vandenbroeke csak úgy, mint Servais, tagadja az elszegényedés tényét kelet-Belgiumban. Mind a ketten a paraszti jövedelmek kiegészítési formáját látják a falusi iparban, és a földhözjutás, sőt még egy magasabb életszínvonal elérésének lehetőségét is. Ugyanakkor Mendels a földárakat, a földbérleteket, a jelzálogterheket, a kamatlábakat és az élelmiszer, valamint a vászon árakat használja fel annak bemutatására, hogy a változók relatív fejlődése teljesen egybeesik azzal a hipotézissel, hogy a flamand gazdaság növekvő összipari és mezőgazdasági termelését a proto-indusztrializáció folyamán a földesurak és a kereskedő manufaktúrák tulajdonosai fölérték le. Valójában Servais is egyetért azzal, hogy a jelzálog fizetések oly magasak voltak, hogy a tulajdon haszonélvezeti jogából származó jövedelem csaknem egészét, ha nem egészét elvitték. Sőt Vandenbroeke adatai 1750, illetve már 1725 után visszaesést mutatnak a reálbérekben, csak úgy, mint az egy főre jutó termelésben.

Pays de Caux-ban /Normandia/, ahol – mint fentebb említettük – az otthoni ipari termelést a nők végezték, Gullickson szerint a népességnövekedés nagy részét a vándorlás magyarázta. A textilmunkások házassági átlagéletkora magas maradt. A legkorábban házasságra lépő nők a gazdag parasztok lányai voltak. Amikor a házi fonást helyettesíteni kezdték a géppel készült fonallal, a házassági kedv visszaesett, ennek azonban csak igen enyhe demográfiai hatása volt, és Gullickson szerint annak volt köszönhető, hogy a háziipar alapvetően női tevékenység volt. „A hatást letompította a férfi foglalkoztatás stabilitása.” Saito-nak a japán termelésről végzett kutatásai azt eredményezik, hogy a nemek közötti munkamegosztásnak a jelentősége számos igen érdekes módon megerősíthető egy olyan átmeneti változóként, amely módosítja az ipar hatását a családalapításra. Japánban a proto-indusztrializáció – bármilyen alaposan vizsgáljuk meg és azonosítjuk is –, nem vezetett a házassági életkor csökkenéséhez, sőt inkább az ellenkezőjéhez, és amint azt korábban már említettük, a háziipar főként női munka volt. Ráadásul azt is hozzá kell ehhez tennünk, hogy a japán körülmények az európaiaktól abban is eltérnek, hogy a női házassági életkor nagyon alacsony volt, míg a férfiak életkora első házasságukkor közeljárt az európai szinthez. A T. C. Smith által Nakahará-nak nevezett japán faluban a 18. században a férfiak első házasságukkor az átlag életkor 27, a nőknél 19,5 év volt.⁴² A lányoknak nem volt hozományuk, és ez nagy különbséget jelent; a szülők nem ösztönözték őket arra, hogy türelmesen várjanak /kivéve, ha munkájuk a szülői házban értékesítette őket/, és a vőlegényeknek semmi okuk nem volt arra, hogy idősebb nőket vegyenek el; nem úgy mint Európában, ahol az utóbbiak többet hozhattak a házasságba mint a fiatalok. De a japán asszonyok ezt a korai házassági kort, amely hatalmas népességnövekedést okozhatott volna, termékenységi rátájuk csökkenésével ellensúlyozták, olyannyira, hogy a népesség a 18. században csaknem stagnált. Végül a japán családoknál divott a gyermekgyilkosság és az örökbefogadás, az optimális családnagyság elérésének két módszereként. Úgy tűnik tehát, hogy a családi szervezet egész logikája, a családon belüli kapcsolatok, a házasság, a születés és a halál nem ugyanazt jelentették Japánban, mint Európában.⁴³ Saito eredményeinek más statisztikai mutatói is a mezőgazdasági vagy az ipari változásokra, vagy mindkettőre való alacsony demográfiai érzékenység benyomását keltik.

Nyugat-Afrikában M. Johnson nem fedez fel semmilyen demográfiai választ. Rámutat viszont, hogy mivel a világnak ezen régiójában a föld bőségesen állt rendelkezésre és nem jelentkezett népességnövekedés, nem várhatunk európai típusú házasságmodellt, vagyis a proto-indusztrializáció nem zavar-

hatta meg a nemlétező önszabályozó mechanizmust. Végül Leboutte kimutatja, hogy Liège környékén a házassági életkor, amely magasnak és állandónak tűnik végig a 18. és 19. századon keresztül, olyan adat, amely egybevág az ő mindenre kiterjedő polgárosodási következtetésével, minden esetre jobban, mint az ellenkezőjével, az elproletarializálódással. Wanre faluját kivéve sajnos Deboutte adatairól azt kell mondanunk, egy kicsit későiek jelen vizsgálódásunk céljaira. Java részük a modern iparosítás kezdetének időszakából való.

A proto-indusztrializációból a modern iparosításba való átmenet problémája nagyobb érdeklődést váltott ki a szekció résztvevőiből. Néhány elkészült hozzászólás ismeretében hasznosnak tűnik visszatekinteni a kérdés megfogalmazásának 1972-es változatához. A proto-indusztrializációt akkor úgy tekintettük,

„mint a modern iparosítást megelőző és előkészítő első szakaszt... a második szakaszt az elő proto-indusztrializáció mozdította előre... az elő proto-indusztrializáció követte ki a modern iparosítás útját” és hogy „mindazonáltal egyes régiókban visszafejlődött az iparosítás... Így tehát nyilvánvaló, hogy míg a proto-indusztrializáció előkészítette a gyáripari fejlődést ott ahol ez utóbbi megvalósult, és kikövezte az utat számára, semmi sem volt azonban magától értetődő és automatikus az első szakaszból a másodikba való eljutás útján... Az első szakaszban a falusi ipar hasonló fejlődése tehát óriási különbségekhez is vezethet a második szakasz iparosítása méreteiben és ütemében... A természeti erőforrások megszerezhetősége, a lényeges új fűtő és nyersanyagok elhelyezkedése, és mindenekeelőtt a társadalmi-politikai környezet határozta meg az átmenet sikerét az ipari forradalom által létrehozott feszültségek feltételei között a fejlett régiókban. A jövő /gyár/ iparosításának menetét alapvetően meghatározta a „tőkefelhalmozás nagysága csakúgy, mint az a politikai és társadalmi színtér, ahol az végbement, valamint az, hogy kinek a kezébe került ez a tőke.”⁴⁴

Azóta Peter Kriedte kimutatta annak a lehetőségét, hogy a proto-indusztrializáció valójában visszatarthatta a jövő gyáripari fejlődését, hogy életképessége késleltethette a gyáripari rendszer kialakulását.⁴⁵ Kang Chao még pontosabban mutat rá arra, hogy a családi alapokon működő háziipar hagyományának a megléte csupán visszatartotta és lelassította a gyárak megjelenését Kínában, hatékonyan küzdve ellenük. Azzal érvel, hogy a hagyományos háziszektor versenyképessége a legutóbbi elemzések szerint a népességnyomás következménye volt, azaz a családi farmok felszívták a felesleges

munkaerőt. Lyons szerint a gyáripari szektor növekedését Lancashire-ben alig befolyásolta a kézműves szektor. „Tehát azt mondhatjuk, hogy bizonyos körülmények fennállása mellett az előipar /proto-industry/ hozzájárult a gyáripar növekedéséhez, máshol versenyt támasztott neki és a brit gyapotszövők esetében pedig egyik sem volt igaz.” Perlin szerint, „ha alaposan megnézzük Európa és Ázsia azon régióinak fejlődését övező történelmi körülményeket, ahol a proto-indusztrializáció már végbement, arra a lényeges következtetésre juthatunk, hogy a stagnálás valóban a legtöbbjüket sújtotta, és hogy a termelés proto-indusztriális formáinak esetleges elhelyezkedése egyáltalán nem határozta meg előre az ipari kapitalizmus felbukkanását... Az előipar körzetei általában stagnálásra ítéltettek... /a proto-indusztrializáció/ átvivő szerepét inkább a felhalmozás és az újraberuházás előmozdítójaként kell látnunk másutt.” Vandenbroeke a 18. századi flandriai tőkefelhalmozást úgy tekinti, mint ami a vallon területek iparosításához vezetett, de úgy érezzük, hogy alábecsüli az ipari forradalom jelentőségét Gentben és Kortrigban. Ezek ekkor váltak fontos gyapottvárosokká, csakúgy, mint a határ másik oldalán Lille, Roubaix és Tourcoing fontos textilvárosokká, a belga Flandriától vonva el a munkaerő egy részét.⁴⁶ Dewerpe és Bythell a tőke és a munka folytonosságát hangsúlyozza a proto-indusztrializáció és a modern iparosítás között.

Ahhoz, hogy ebben a kérdésben levonhassuk a következtetést, az lenne a megfelelő alap, ha a proto-indusztrializáció meghatározásának hármas ismervét alkalmaznánk és igazolnánk, hogy vajon helyes-e az a megállapítás, mely szerint a proto-indusztrializáció „elősegítette a modern iparosítás felé haladást”, legalábbis abban a korlátozott értelemben, hogy a kettő között térbeli korrelációt mutathatunk ki. Az ipari forradalmat úgy határozták meg, mint a gyáriparosítás kezdetét, ami azt a pillanatot jelentette, amikor az első gépesített gyár megkezdte működését a régióban. A résztvevők által felhozott adatok vizsgálatára egy pszeudo-statisztikai tesztet használhatunk. A hipotézist alátámasztják azok az esetek, amelyekben 1. a proto-indusztrializációt követte az ipari forradalom, vagy ahol 2. a proto-indusztrializáció hiányát a meglévő ipar leépülése követte. Másrészt viszont cáfolják az olyan esetek, amelyekben 1. a proto-indusztrializációt nem követte ipari forradalom, vagy 2. az ipari forradalmat nem előzte meg a proto-indusztrializáció szakasza.

A hipotézisnek úgy látszik ellentmond a dán vászongyártás /Oxenbøll/ és a japán pamutipar esete /Saito/, ahol végbement a gépi iparosítás, de az ország egy távoli vidékén, valamint a Nishikawa által vizsgált régiókban, ahol jelentős időbeli elcsúszás volt a két szakasz között, a kapcsolat közöttük leg-

alább is megkérdőjelezhető. A hipotézis mellett szól Bologna esete /Poni/, ahol az előre megmondottaknak megfelelően a városi selyemipar tisztavirág-életűnek bizonyult, és ugyanez mutatkozik igaznak Norrköping esetében is /Schön/. A hipotézis alátámasztását – egyaránt megtalálhatjuk Kasztíliaiban /Enciso/, Galiciában /Badia/, több más spanyol tartományban, az észak-svéd pamutiparban /Schön/ és Keyder leírásában a Török Birodalom helyzetéről. Ezekben az esetekben a háziipar nem alakította ki a proto-indusztrializációt, vagy azért, mert csak helyi piacok voltak, vagy mert a mezőgazdasági szektor nem korszerűsödött vele együtt. Tehát mint azt előre jeleztük, a proto-indusztrializáció hiánya nem vezetett semmiféle ipari forradalomhoz. Pozitív tényeket az elmélethez Hollandia esetében találhatunk /Diedericks/, ahol korszerűsödött és virágzott a mezőgazdasági szektor, de nem volt semmiféle a külső piacokra termelő háziipar, semmiféle proto-indusztrializáció.

Végül a hipotézist igazoló tények ott is kimutathatók, ahol a proto-indusztrializáció a meghatározásnak megfelelően végbement és ezt követte az ipari forradalom. Ilyen Padrón /Badia/, Verviers körzete /Gutmann/, Liège /Leboutte/ és Flandria helyzete, mely anélkül, hogy Vandenbroeke-t meg akarnám bántani, – az 1845–50-es szörnyű válság ellenére sem helyezhető a de-indusztrializáció kategóriájába; Yorkshire nyugati járásában /Hudson/, ahol mind a gyapjú, mind a kamgárn szektor valójában gépesített volt, a gyapjúkötő ipar Jütlandban /Oxenböll/, a japán selyemipar /Saito/; az északolasz ipari háromszög /Dewerpe/; a Pays de Caux, Rouen gyáraival /Gullickson/; az Egyesült Államok észak-keleti része /Ditz/. A belfasti textilipar a lenvászón és a pamut közötti teljes eltolódás ellenére /Sandell/; Ravensberg /Mager/, és Lancashire /Lyons/.

Meg kell mondanunk, hogy az itt az ipari forradalmon keresztülmentnek besorolt esetek egy részénél – amelyek ennek következtében beléptek a második szakaszba –, később súlyos nehézségek, sőt hanyatlás is jelentkezhetett. Valójában a proto-indusztrializáció hipotézise sohasem szándékozott megmagyarázni vagy megjósolni a modern iparosításnak az egész röpplágyát, amelyet az egyes régiók a második szintre kerüléssel felvettek. Mint azt már korábban meghatároztuk, „nagy különbségek lehetnek a második szakasz iparosításának kiterjedése és üteme tekintetében”,⁴⁷ nem csupán a tüzelő és nyersanyagok, és a szállítási szolgáltatások sajátos rendelkezésre állása, vagy a társadalmi és politikai környezet – amely a saját autonóm és meghatározó fejlődésén mehet keresztül /C. Johnson/ – miatt, de azért is, mert a gépesítés megkezdődésével egy egészen új gazdasági struktúra kezd működni. Ennél a pontnál egy új modellre van szükség a város-falu kölcsönhatásai-

nak és a változásnak vizsgálatára. Először is azokon a területeken, ahol például az állótoke nagyon fontos, ha nem irányító szerepet hivatott játszani.⁴⁸ A beküldött anyagok által felhozott adatok között csupán három olyan eset volt, ahol az elmélet által meghatározott tér- és időbeli folytonosság ellentmond a tényeknek. Az esetek túlnyomó többsége ebben a kérdésben alátámasztja az elméletet.

A de-indusztrializáció központi témáját képezi azon országok gazdaságtörténet-írásának, amelyek tapasztalták már a külföldi gyarmatosítás korszakát, különösen India, Észak-Afrika, és a Közel-Kelet, olyannyira, hogy a proto-indusztrializáció elméletéből kiinduló európai gazdaságtörténet szemlélete kezdte csökkenteni azt a tátongó szakadékot, amely a különböző régiók történéseit korábban elválasztotta egymástól, és megkezdődött a párbeszéd. Vizsgálhatjuk-e az 1700 vagy az 1800 körüli indiai falusi gazdaságot ugyanazon kategóriák felhasználásával, melyeket Nyugat-Európában alkalmaztunk? Egy nem régiben megjelent tankönyvében, Maurice Garden ki meri mondani, hogy „egy Európa centrikus szemlélet azt is mondathatja velünk, hogy a Gangesz völgyének egyes körzetei az európai Flandriára emlékeztetnek bennünket.”⁴⁹ Mindez nyilvánvalóan egy olyan történetírói hagyomány megváltozása, amely abból a feltételezésből indult ki, hogy:

„nagy a száma azoknak az embereknek, akik olyan családi gazdaságokban vannak alkalmazva, amelyekben az ipari és a paraszti tevékenység összefonódik a fejletlenség és a hagyomány jeleként... ahol számos textilkészítő található, akiket úgy kezelnek, mintha a változás egyedi eseteinek példái volnának a szubkontinensen belül, pedig nem kellene úgy tekintenünk rájuk, mint akiknek a fejlődésben nagy jelentőségük van...

Az érdeklődés megmaradt a munkamegosztás kiterjedtségének kérdésénél... A proto-indusztrializáció koncepciójának alkalmazása az indiai történetírás összefüggéseire a vitát teljesen új terepre vezeti, mivel azokat a kérdéseket is fölveti, amelyek arra vonatkoznak, hogy milyen mértékben voltak megtalálhatók az indiai termelésben a gyarmati uralmat megelőzően a kapitalisztikus viszonyok... Ez azt jelenti, hogy Indiát már a 17.–18. században felhelyezhetjük a fejlődő világkapitalizmus térképére... Ez viszont felveti azt a kérdést, igaz-e, hogy a kapitalizmus eredetét csupán Európában kell keresnünk... A „harmadik világban” menthetetlenül forradalmi kihatásai vannak a proto-indusztrializációnak, amely a gyarmatosítást megelőző élet jellegét illetően képes felforgatni az egész történetírási és episztemológiai hagyományt. /Perlin/”

A Gangesz völgyében mintegy 40.000 négyzetmérföldnyi területen, az 1800-as Kelet-Flandriához hasonló népsűrűségű lakosságból a felnőttek 10 %-a szőtt és a nők fele font.⁵⁰ Az indiai selyem- és pamutipar termelését az egész világba exportálták.⁵¹ Az 1830-as években az európai textiliák tették ki a szenegambiai import 25 %-át, az indiai textiliák viszont 40 %-ra rúgtak.⁵² A 16. század elején a nagy ázsiai civilizációk megelőzték Európát technikailag és gazdaságilag. Két évszázaddal később a ma harmadik világnak nevezett országok többségének gazdasági fejlettségi szintje még közel állt, néha megelőzte az európaiat, – mint Paul Bairoch kimutatta.⁵³

Lucette Valensi összehasonlítja a tunéziai *shashiya* /kötő/ manufaktúra struktúráját és szervezetét a proto-indusztrializáció európai modelljével. Ez városi alapú exportipar volt, amely ugyanakkor kiterjedt falusi kiadási hálózatot foglalt magába. Ezen ipar magávalragadó méreteit és szemmel látható dinamizmusát hangsúlyozva is át kell gondolnia a hanyatlás általa belső körülményekre visszavezethető okait is: a falusi népesség elmaradottságát és önellátását, hogy a gyenge központi kormányzat eltűrte a bizonytalanságot és a jogtalanságot, és a manufakturális szektort uraló és ellenőrző kereskedők konzervativizmusát.⁵⁴ Elemzése nem esik egybe Keyderével, aki az „ázsiai termelési mód” gondolatában találja meg a kapitalista gazdasági növekedéssel nem összeegyeztethető egész társadalmi-gazdasági struktúra megfelelő jellemzését.

Kína a 19. század folyamán nem került teljes gyarmati függésbe. A kínai kézművesipar nem tapasztalhatta azt a de-indusztrializációt, amelyen India keresztül ment. A kínai ipartörténészek azt a kérdést teszik fel: miért fejlődött a gyáripari rendszer olyan lassan és miért maradt fenn olyan sokáig a kézműves szektor. Kang Chao az ázsiai termelési módot nem találja alkalmazhatónak Kínára. A gyári iparosítás útját keresztezte a növekvő népsűrűség, amely nagyon magas szintet elérve az igen erős családi érzéssel együtt visszatartotta a háztartásokat attól, hogy útjára bocsássák a fölösleges munkaerőt; nem törődve azzal, hogy mennyire csökkent a határtermelékenyséjük, visszatartották azt a munkaerőpiactól. A népességnomád nem hogy elősegítette volna a modern ipar növekedését a korlátlan munkaerő kínálat biztosításával, de inkább a Chayanov-féle önkiszákmányoláshoz, a „termelés háziipari módjához” tartozó problémához vezetett, ahol a mezőgazdasági munka határterméke a máshol megkereshető bérek alá esik, ha az emberek nem akarnak vagy nem képesek elmozdulni a családi háztartásból.⁵⁵ Chao feltételezi, hogy a túlnépesedés „a családi ipar munkaerejének ára nem lesz olcsóbb, mint bármely alternatív termelő intézményé. A kézműves üze-

mek fejlődnek és esetleg kikövezik az iparosítás útját,” mivel a „kézműves üzemek általában dinamikusnak nevezhetők abban az értelemben, hogy megvan bennük az új technológia megszületésének a lehetősége.” /Chao/ Ezzel éppen ellenkezőleg, a japán *ie* /háztartás/ – a szabad mozgással, az örökbefogadásokkal, a számtalan szolgálával – sokkal kevesebb teret enged a rokoni csoportoknak. Ez magyarázza vajon, hogy az ipari mellékfoglalkoztatás korábbi növekedése Japánban nem működött ugyanúgy, mint Kínában, ahol a koncentrált ipar növekedésének megtörője volt, jól lehet más részről Japán ugyanúgy szenvedett a népességnomás tüneteitől? Kisebb súlyt helyezve a rokoni kapcsolatokra, mint akár Angliában, akár Amerikában, és nem veszve szem elől azt a mondást, hogy „az embernek fontosabbak a szomszédai mint a rokonai”,⁵⁶ a japán hagyományos társadalom nem volt hajlandó befogadni fölösleges ivadékait, és ennek következményeképpen a piaci erők az érzelmi kötöttségek korlátai nélkül szabadon működhettek. Ezek után már nem meglepő, hogy a Chōshū *han*-ban „a munkaerő egy napra eső háztártermelékenysége /az 1840-es években/ megközelítőleg megegyezett a nem mezőgazdasági munka napi pénzbérevel, legalább is a Mitajiri térség sólepárlóiban. Mindez azt sugallja, hogy ebben a térségben a kompetitív bér vagy jövedelem létezett a mezőgazdasági önellátás és a nem mezőgazdasági mellékfoglalkozás között”.⁵⁷ Ho absztrakt modellje Chao álláspontját követi, az ipari termékek házi termelése az „első gyárak” megjelenése után is életképes maradt, mert a kézműves termékeket előállító farmháztartások tagjait „a valóságban támogatták a mezőgazdasági termékek termelői”. Másrészt Ho is beépíti a modelljébe annak a lehetőségét, hogy a családi szolidaritás segíthette a centralizált ipar növekedését. Ez történné akkor, ha a falusi háztartás előállítaná az egy főre eső családi farm jövedelem és a /feltételezetten/ alacsonyabb gyári bérek közötti különbséget azzal, hogy támogatást ad a háztartásból kilépőknek.

Koreára és Tajvanra széles körben úgy tekintettek, mint olyan országok példáira, amelyek a tőkeigényes és munkaerőmegtakarító technológiákat kezdetben elkerülő típusú növekedésnek és iparosításnak köszönhetően, bebizonyították, hogy a gyors gazdasági növekedés nem összeegyeztethető a szegények viszonylagos arányának megemelkedésével. Empirikus munkájában Ho tényeket vonultat fel erről a két országról. Bemutatja a falusi kisipar folyamatos fontosságát a két ország iparosításában. Az ipari termelés falusi hányada 1956-tól 1966-ig Tajvanon még növekedett is. A szóban forgó kisipar azonban nem csak mellékes tevékenységeket foglalt magába, azaz részidejű háztartási mellékfoglalkoztatást, – hanem falusi gyári kistermelést és

kézműves munkát is a helyi piac számára. Napjainkra már leesett a falusi ipar hosszú távú trendvonala Koreában és Tajvanon is, az azonban kétségtelennek tűnik, hogy ez az ipar hasznosan hozzájárult mindkét országban a gazdaság fejlődéséhez.

* * *

A proto-indusztrializáció körül folyó vita kiváló illusztrációját adja egy régi, a szavak használatára vonatkozó problémának. A holland történész, Huizinga ezt egyszer „terminológiai inflációnak” nevezte. Ez egy nagyon hétköznapi tünő jelenség: amikor is egy új kifejezést megalkotnak, az egy tisztán körülírt jelenséget jelöl. A későbbiek során viszont a kifejezés használata kiterjed. Specifikusságával a kifejezés veszít értékéből. Ugyanígy a proto-indusztrializáció elmélete is gondos meghatározásokból és sajátos hipotézisekből áll. Ezeket előzetesen ismertettük. Tisztáztuk, hogy a proto-indusztrializáció nem egyenértékű a falusi háziipar meglétével /vagy növekedésével/. Ha az lenne, nem volna szükségünk új szóra, és az egyensúlyt felborító hatásáról, valamint a modern iparosítással alkotott folytonosságáról szóló hipotézist fél kézzel el lehetne söpörni.

Bár ez a probléma vitánkat sokkal zavarosabbá és bonyolultabbá tette, szerencsére arról számolhatunk be, hogy a vita új megvilágítást tett lehetővé az összehasonlító regionális történelem közös művelésének köszönhetően, amit az alcímünk: „Elmélet és valóság” kihívására válaszoló 46 anyag segített elő. A hozzászólások megengedték, hogy hipotézisünket olyan tényekkel vessük össze, amelyek annak megfogalmazása idején nem voltak hozzáférhetők és amelyek az elmélet újabb átgondolásának időszerűségét sugallják.

1. Az első a vitából eredő módosítás a proto-indusztrializáció kezdőpontjának kérdését érinti. Ez a kérdés, amelyet korábban nem kezeltünk kielégítő módon, megválaszolható a proto-indusztrializációnak a szélesebb időhorizontba helyezésével. Európában az 1650–1750 közötti időszakot a trendek egy összetett együttesének az elfordulása jelezte. A különböző régiók egymás után léptek a demográfiai csökkenés, a súlyos járványok és a fennmaradási válságok, a zuhanó gabonaárak és az emelkedő reálbérek korszakába. Az eltérő és egymást metsző trendvonalak okainak és következményeinek pontosabb magyarázatát kellene megfogalmazni az egyes régiókra, hogy megmagyarázzuk és azonosítsuk a proto-indusztrializáció nekilendülésének körülbelüli dátumát. Ezt Mendels Flandria esetében elvégezte, de kockázatos vállalkozás lenne azt feltételezni, hogy ugyanezek a gazdasági és népesedési erők ugyanabba az irányba hatottak a többi régióban is. A „17.

századi válság” körüli ellentmondásoktól ösztönzött történészek által összegyűjtött kvantitatív adatok hatalmas mennyisége viszont minden bizonyítással lehetőséget nyújt az analóg elemzések elvégzésére másutt is és a gyümölcsöző összehasonlításokra.⁵⁸ Ami a flamand helyzetet illeti, Vandenbroeke-t követve mi is úgy véljük, hogy a proto-indusztrializáció a nagyon magas és emelkedő reálbérek idején vette kezdetét. Bár a falusi bérek is emelkedtek, az ezen fejlődés által a városi iparra nehezedő profitnyomás elősegítette az olcsóbb munkaerő utáni kereslet kialakulását azokban az ipari szektorokban, amelyekben a munkaerő költsége tette ki az összköltség legnagyobb hányadát. Az olcsóbb munkaerőt a régi városi ipari központokat övező vidékeken találhatták meg.

2. A vita lezárásaként számos adat mutatja, hogy a falusi iparban való foglalkoztatás lehetőségére válaszoló „átlagos” háztartás – ha ilyen átlag egyáltalában felfedezhető – alacsonyán helyezkedne el a társadalmi és gazdasági skálán. Mindazonáltal az elküldött tanulmányok azt mutatják, hogy a feltételezett átlag körül jelentős eltérések találhatók. Bemutatják a textilipar, különösen a vászonszövés tapasztalataiból való extrapolálás veszélyeit az összes többi falusi iparra és dolgozóra. Úgy tűnik, hogy a háziiparban alkalmazottak státusza a teljesen önellátó parasztoké alatt, és a vagyontalan bérmunkásoké felett volt. Az elszegényedés jelensége nem épült be struktúráisan a háziiparba. Inkább a konjunkturális nehézségek, vagy az ipari forradalom után a géppel készült termékek versenyének a következménye volt. Az egyes egyének és háztartások tényleges helyzetét a fentebb említett képelethez az átlag körül az általuk előállított ipari termék természete, pontosabban annak termelési funkciója határozta meg. A tanulmányok megállapítása szerint minél töke- és szakismeret igényesebb volt a termék, annál magasabb volt az előállításában résztvevők jövedelme és státusza. Minél munkaigényesebb volt, annál alacsonyabb volt a jövedelmük és a státuszuk.

3. Függetlenül attól, hogy milyen volt a paraszti munkások kiindulási helyzete, az ipari mellékfoglalkoztatás növekedésének demográfiai következményei egyre inkább felkavarták a korábbi homeosztatisztikus rendszert, amely a rendelkezésre álló földek mennyiségének függvényében ellenőrzés alatt tartotta a népességet, amennyiben és ahol ez az önszabályozó rendszer működött. Semmi okunk arra, hogy mellőzzük Chambers, Braun, Deprez, Krause, Mendels, Levine, Almquist, Guignet és mások korábbi megállapításait.⁵⁹ Egy, az angol történeti demográfiáról készült nagyobb kiadás előtt álló munka már megjelent részei szerint a kora újkori korszak angol népességének legfőbb szabályozói a házasságkötések voltak és ezek viszont korrelációt mutattak, 20–30 év késéssel a bérszinteken keresztül mért jövedelmekkel.⁶⁰

Emellett az ipar hatását módosította az is, hogy pontosan milyen módon szervezték azt meg a háztartáson belül. Egy patriarchális társadalomban, ahol az ipar női tevékenység volt, a következmények nem lehettek ugyanolyanok, mint amikor az egész család munkája volt, férfiaké és nők egyaránt. Sőt a Japánról és Oroszországról készült kutatások, valamint M. Johnson Afrikáról tett megállapításai azt mutatják, hogy a proto-indusztrializáció egészen eltérő eredményeket szülhet az olyan társadalmakban, ahol a családalapításra, a munkára és a szabadidőre vonatkozó döntések helye és okai, valamint a népességnomás és a földhiány szintje olyan drasztikusan eltért a Nyugat-Európában feltételezettől. Ez ismét megerősíti Hajnal feltételezésének fontosságát az európai modelltől.⁶¹

Ami a homeosztatisztikus rendszer összekeveredését illeti, az adatok a házassági szándék előtérbe kerülését mutatják, de egyes esetekben nagy volt a termékenység /Hohorst, Levine/,⁶² és több hozzászólás mutatja a migrációs modellek és ráták közti különbséget. Nem is kétséges, hogy a mibolitás viszonylagos fontossága az egyes falvak és területek növekedésének meghatározásában a proto-indusztrializáció folyamatában olyan kérdés, amely további kutatásokat érdemel. Nem kevesebb forog kockán, amint azt Charles Tilly kimutatta, mint egy olyan régi vita lezárása, amely már Marxot szembe fordította a klasszikusokkal. E vita azok között folyt, akik az európai proletariátus eredetét a parasztság kisajátításában /azaz az „egyszerű tökefelhalmozásban”/, és akik a nyughatatlan parasztság által nemzett túl sok utód megjelenésében látták.⁶³

A japán, kínai, észak-amerikai, orosz és nyugat-európai falusi ipari-demográfiai kölcsönhatások közötti különbségek átgondolása azt sugallja, hogy döntő fontosságot kell tulajdonítanunk a két változó közötti viszonyoknak: az egyik a nők és a fiatalok emancipációja, a másik pedig a népességnomás, amely azon szakadék mélységében mutatkozik meg, amelyet a vidéken otthon és amit a máshol dolgozók megkereshetnek. Az Egyesült Államokban a fiatalok egyenjogúsodása valószínűleg igen komoly volt, a jövedelmek a farmokon pedig igen magasak: a gépesített gyári szektor már igen korán könnyedén üttötte ki a falusi háziipart.⁶⁴ Kínára pont az ellenkezője állt. /Chao/ Oroszországban 1861-ig a mobilitási korlátozások nem a családon belülről származtak, hanem a birtokok uraitól. 1861 után a mozgás korlátozása a *mirből* és a háztartás fejétől eredtek. Mivel a népesség nagyon gyorsan növekedett és a mezőgazdasági termelékenység visszamaradt, a háztartási-ipari szektornak a kínaihoz hasonlóan nagy állandóságot kellett volna mutatnia. Meg is tette.⁶⁵ Japánban a népességnomás lehetett szélsőséges, a

fiataloknak a családi nyomás alól való felszabadulása viszont csökkentette a szektorok közötti jövedelmi szakadékot, ez pedig rontotta a falusi ipar versenyhelyzetét a modern ipar kiépülésekor. Angliában a népesség nyomásának nagyobbnek kellett lennie, mint az Egyesült Államokban, de kisebbnek, mint Japánban vagy Kínában. A családi kötelek alóli emancipáció mondjuk egyenlő volt a Japánban, illetve az Egyesült Államokban uralkodóval. Tehát azt várhatnánk, hogy a falusi háziipar tovább maradt fenn, mint az Egyesült Államokban és rövidebb ideig, mint Japánban.

Említettük a nők emancipációját. Ez nem azt jelenti, hogy amikor a fiatalok /férfiak és nők egyaránt/ az egyes társadalmakban igen fiatalon kilépnek a családi háztartásból, a nők megszüntetnék házasságukat a gazdasági lehetőségekre adott válaszként. Sőt, a különböző társadalmakban eltérés van aközött is, hogy mekkora gazdagságot kell vinniük az új szövetségbe annak kialakulásakor. Ez meghatározza házassági életkorukat csak úgy, mint életük további folyamán a házasságban elfoglalt helyüket. Japánban azt láthattuk, hogy a falusi ipar nem módosította a nők házassági életkorát és ez kapcsolódik a nők alávetettségéhez, ami a hozományban és az alacsony házassági korban tükröződik. Normandiában a nők munkája szintén nem nagyon befolyásolja az asszonyok házassági korát. Franciaországban azonban Normandia egyedülálló helyet foglalt el örökösödési gyakorlatával. Egy – persze a férfiak között – rendkívül egalitárius örökösödési rendszerben az asszonyokat teljes mértékben kizárták a tényleges vagyon örökléséből az Ancien Régime idején.⁶⁶ Ebből úgy gondolhatjuk, hogy a norman nők helyzete igen rossz volt házasságuk idején és később is. Mindenesetre jó okunk van feltételezni, hogy a háziipar elterjedésének Európában és másutt is mind az okait, mind a következményeit a különböző társadalmak családi kapcsolatai jellegzetességeinek figyelembevételével kell szemlélnünk.⁶⁷

4. Az ipari forradalommal átmenet következett be a szétszórtságból a koncentrációba, végbe ment „az ipari termelés ’berobbanása’ a városokba” /Tilly/, és megvalósult egy új munkamegosztás, mikor is a falusi a mezőgazdaságinak, a városi az iparinak lett a szinonimája. A folyamat gyakran olyan sokáig tartott, hogy a „berobbanás” kifejezés félrevezető lehet, de előbb vagy utóbb nyilvánvalóvá válik, hogy egyes falvakban és körzetekben de-indusztrializáció ment végbe, és az ipari tevékenység a paraszti otthonokból a gyárakba került át. Ami nem ennyire nyilvánvaló, és egészen biztosan drága és fájdalmas volt társadalmilag, az az, hogy néha az ipari tevékenység egészét elvitték a régióból, és a koncentráció helye a régió belül egy olyan városba került, amely éppen olyan idegennek tűnt a parasztok számára, mint

napjainkban egy idegen ország. Tilly azt javasolja, hogy a régió kívüli koncentrációs pont miatti de-indusztrializációt különböztessük meg a régió belüli koncentráció miatti de-indusztrializációtól. Bretagne ilyen típusú de-indusztrializáción ment keresztül. Falusi vásznait és vastermékeit távolra exportálták és volt saját külön mezőgazdasági gabona többlettermelő és -exportáló övezete. A 18. században e vidék népessége gyorsabban nőtt, mint Franciaország bármely más területéé, így népsűrűsége egyike lett a legmagasabbaknak. A körülmények tehát megfelelőek voltak az ipari forradalomhoz. Bretagne mégis de-indusztrializálódott. Az embereknek ki kellett vándorolniuk.⁶⁸

Úgy tűnik, hogy míg a proto-indusztrializáció szakaszában a régió tűnik a gazdasági-demográfiai kölcsönhatások megfelelő elemzési egységének, amely azonban a csatornák és az országutak megépítése, az utak javítása és a hajók sebességének növekedése miatti csökkenő szállítási árak következtében elvesztette megfelelő tanulmányozási egység voltát, az iparosítás és de-indusztrializáció második gyári szakaszára vonatkozóan. Az elemzés térbeli kereteit ki kell terjeszteni a megnövekedett szintér miatt, melyen belül a komparatív előnyök törvénye már működésbe lépett, magának a koncentrált ipar helyszínének a kiválasztásakor. Félrevezető lenne továbbra is ugyanazt a regionális megközelítést használni az iparosítás és a de-indusztrializáció elemzésére a közlekedési forradalom végbemenetele után, amikor a gabonaárak megkétszereződtek, ha azt már 300 mérföldre szállították.⁶⁹ A regionális társadalmak nem zárt szisztémák a proto-indusztrializáció során, mivel mint azt erőteljesen hangsúlyoztuk, részt vettek saját paraszti iparuk termékeinek exportálásában, de az inter-regionális kereskedelmet az „alapvető árucikkek” terén alacsonyan tartották a tömegtermékek mozgatási költségei, a vámok és illetékek, sőt még a hatóságok és a lakók megállapodásai is az inség éveiben.⁷⁰

5. Ezek után, ha mondjuk Bretagne de-indusztrializációja nem elemezhető egyetlen régió keretein belül maradva, akkor hogyan feltételezhetjük, hogy a proto-indusztrializáció elmélet, többet ad az indiai vagy az egyiptomi de-indusztrializáció általunk való megértéséhez, mint a tényeknek ellentmondó forgatókönyv által sugalmazott kérdések feltételét. A proto-indusztrializáció paradigma marad ilyen összefüggések között a felfogás azon korlátozott értelmében, „mikor régi tények kerülnek új megvilágításba.”⁷¹ Sokan úgy vélik, hogy Nagy-Britannia „kelta szegélye” és Franciaország nem franciául beszélő periferiája kvázi-koloniális viszonyba került a megfelelő nemzeti központi régiókkal.⁷² John Hicks egyszer megjegyezte, hogy „a

textilgépek által kiszorított angol kéziszővők /végül is igen sok munkával/ találhattak Angliában új foglalkozást; de mi történt az ugyanerre a sorsra jutott indiai szövőkkal. Az ő esetükben még ha lenne is valahol kedvező hatás, bárhol is lehet az, de nincsen semmi különösebb oka annak, hogy az éppen Indiában legyen. Minél szegényebb egy ország, annál szűkebbek a lehetőségei, sokkal valószínűbb tehát, hogy a máshol eljátszódott előrehaladás utórezgéseként hosszan tartó károkat fog elszenvedni.”⁷³ Nem lehetünk biztosak abban, hogy a breton szövőket nagyon megvígasztalta volna az a tény, hogy találhattak újra foglalkoztatást Roubaix-ban vagy Lyon-ban.⁷⁴ Ezek után már csak a mértékek eltérése különbözteti meg a de-indusztrializáció elemzését India esetében a Bretagne-itól vagy a Languedoc-itól, és ha hajlandók vagyunk elfogadni, hogy az exportra irányuló „hagyományos kézműiparnak”, mint paraszti melléktevékenységnek a megnövekedése az iparosítás egyszerű formáját hozta létre, akkor eszünkbe kell jutnia annak, hogy az élenjáró régiók ipari forradalma a világ nagy régióinak de-indusztrializációját jelentette, ami „valójában a gyengén fejlett országok lakosainak többségét sújtotta, s ez az egész világ lakosságának a többségét jelenti.”⁷⁵

6. Egyáltalán nem magától értetődő, hogy mindez mennyire segíti elő annak megvitatását, hogy mit nevezhetünk bizonyos esetben a harmadik világ országai „újra iparosításá”-nak. Azt azonban remélhetjük, hogy a proto-indusztrializációról folyó kutatás és vita elősegítheti annak megértését, „mi is történt” a múltban, és kimozdít bennünket az iparosítás történelmi folyamatának abból a leegyszerűsítő és lineáris elképzeléséből, amely szerint a statikus „feudális”, preindusztriális társadalmak átmentek a kapitalista öngerjesztő növekedés ipari korszakába. Igen sok a hasonlóság azon köztöttségek között, amelyekkel az európai és a nem európai régóknak szembe kellett nézniük mintegy 250 évvel ezelőtt és azok között, amelyekkel a fejlődő országoknak ma kell szembenézniük. De a világgazdaság, amelyben az iparosításnak vagy az újra iparosításnak ma vagy holnap meg kell kezdődnie, teljesen eltér attól a környezettől, amelyben a proto-indusztrializáció annak idején lejátszódott. Az ipari forradalom idején Nyugat-Európában az egy munkahely teremtméhez szükséges tőke 4–8 havi bérmunka költségével volt egyenlő. Ma 350 havi bérmunka ára szükséges a fejlődő országokban egy modern ipari munkahely létrehozásához, és az üzem méretének minimális küszöbe is megnövekedett.⁷⁶ Következésképpen sok közgazdász gondolja át az 1950-es években kialakított véleményét, melynek értelmében a fejlődés megfelelő célja az egy főre jutó termelés vagy az átlagjövedelem maximálása egy jövőbeli időpontban; és hogy mivel a tőke-munka hányad /vagy a

tőke igényesség/ meghatározza az egy főre jutó kibocsátást, a tőkeigényes terveket kell előtérbe helyezni még ott is, ahol tőkehiány van.⁷⁷ Folyik a vita a „köztes technikáról” és az „informális szektor” pozitív szerepéről.⁷⁸ A decentralizált, kis-, falusi iparnak megvan az a nagy előnye, hogy nem bátorítja a már túlszűfolt városokba vándorlást. A tajvani példa bizonyára többek között „azt mutatja, hogy a gyors iparosítás és a térben decentralizált iparosítás egyidejűleg végbe mehet, és hogy a decentralizálásnak igen jótékony hatása van a falusi szektorra”, ahol a lakosság többsége él még.⁷⁹ Való igaz, hogy a mának megfelelő falusi kisipar egyes esetekben teljesen eltér a 18. századi Európa paraszti háziiparától, de magában Európában Prató textilvidékének újraiparosítása játszódik le, egy kiadási rendszerben koordinált családi ipar keretein belül.⁸⁰ Míg a textilipar Európában szinte mindenhol az ázsiai versenytől szenved, 1963 és 1979 között Prató megsokszorozta az exportját. A munka piszkos és veszélyes. A szövőmunkások 80 %-a nyugdíjazásakor süket, ebben a körzetben azonban nincs hiány munkahelyben és a hazavitt jövedelmek igen magasak.

Jegyzetek

A zárójelben közölt nevek a szekció hozzászólóit jelölik. A beérkezett tanulmányok listája a mellékletben megtalálható. Szeretnék köszönetet mondani Pierre Deyon-nak a szekció megszervezésében nyújtott szakértő és áldozatkész munkájáért, valamint az irányomban tanúsított támogatásáért és türelméért. A beszámoló előkészítését, a szervezést és az előzetes üléseken végzett munkát a Maison des Sciences de l'Homme és a Werner-Reimers-Stiftung támogatta bőkezűen. Köszönet Clemens Heller-nek, Maurice Aymard-nak és Konrad von Krosigk-nak, akik ezt lehetővé tették.

1. Karl Marx, *Das Kapital*. Előszó az első német kiadáshoz, 1869, in Robert C. Tucker, ed., *The Marx-Engels Reader*, 2. kiadás [New York, 1978], 296.
2. Philadelphiában 1981. október 15-én Reagan elnök „a többit maga után húzó” /boot straps/ gazdaság modelljeként emlegette az amerikai történelmi tapasztalatot, mielőtt Cancúnba repült volna az Észak-Dél konferenciára
3. Kenneth Boulding, *The Meaning of the Twentieth Century* [New York, 1965], 58.
4. T. S. Ashton, *The Industrial Revolution 1760–1830*. [London, 1948], 58.
5. Uo. 34.
6. E.M. Carus-Wilson, *An Industrial Revolution in the Thirteenth Century*, *Economic History Review*, [EHR], XI [1941]; J. U. Nef, *The Progress of Technology and the Growth of Large-scale Industry in Great Britain 1540–1640*, in Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, Vol. 1. [London, 1954]
7. D. C. Coleman, *Industry in Tudor and Stuart England*. [London, 1975], 36; Nef, *Progress and Technology*, 91, 88.
8. Ashton, *Industrial Revolution*, 11 és az utána következők.
9. Evsey Domar, *Capital Expansion, Rate of Growth, and Employment*. *Econometrica*, XIV [1946], 137–47; Roy F. Harrod, *Towards a Dynamic Economics*. [London, 1948].

10. Earl J. Hamilton, American Treasure and the Rise of Capitalism. *Economica*, /1929/, 338–57.
11. H. J. Habakkuk, The Historical Experience of the Basic Conditions of Economic Progress. in Barry Supple, ed., The Experience of Economic Growth Case Studies in Economic History. /New York, 1963/ 111–27.
12. Herbert Kisch, Postscriptum. in Peter Kriedte et al., Industrialization before Industrialization. Rural Industry in the Genesis of Capitalism. /Cambridge and Paris, 1981/, 194–200; Simon Kuznets, Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations. Economic Development and Cultural Change. V /1956/, VIII /1960/, IX /1961/; Alexander Gerschenkron, Economic Backwardness in Historical Perspective, /Cambridge, Mass., 1962/; Walt W. Rostow, The Stages of Economic Growth. A Non-communist Manifesto. /Cambridge, 1960/.
13. Phyllis Deane and H. J. Habakkuk, The Take-off of Britain. in Rostow, ed., The Economics of Take-off into Sustained Growth. (New York, 1965/, 65–82.
14. François Crouzet, Capital Formation in the Industrial revolution. /London, 1972/
- 14/a Richard Tilly, Capital Formation in Germany in the Nineteenth Century. in Peter Mathias and Michael M. Postan, eds., The Cambridge Economic History of Europe, Vol. VII, Part I /Cambridge, 1978/, 398. Ezt erősíti meg Paul Bairoch, Le Tiers-monde dans l'impasse. /Paris, 1971/, 56.
15. François Crouzet, England and France in the Eighteenth Century. A Comparative Analysis of Two Economic Growths. in R. M. Hartwell, ed., The Causes of the Industrial Revolution. /London, 1967/, 139–74; Paul David, The Growth of Real Product in the United States before 1840. *Journal of Economic History* /JEH/, XXVII /1967/, 151–97.
16. Robert W. Fogel, Railroads and American Economic Growth. /Baltimore, 1964/; G. N. Tuzelman, Steam Power and British Industrialization to 1860. /London, 1978/.
17. Barry Supple, Commercial Crisis and Change in England 1600–1642. /Cambridge, 1959/; D. C. Coleman, The Economy of England 1450–1750. /London, 1977/; Pierre Deyon, Amiens Capitale Provinciale. /Paris, 1967/, 214. és a következő oldalakon; Deyon, La concurrence internationale des manufactures lainières aux XVIe et XVIIe siècles. *Annales*, XXVII /1972/, 20–32; Tihomir J. Markovitch, L'industrie lainière française au début du XVIIIe siècle. *Revue d'histoire économique et sociale*, XLVI /1968/, 550–79; Deyon, Variations de la production textile aux XVIe et XVIIe siècles. *Annales*, XVIII /1963/, 939–56; Domenico Sella, The Rise and Fall of the Venetian Woolen Industry, in: Brian Pullan, ed., Crisis and Change in the Venetian Economy. /London, 1968/, 106–26; Carlo Poni, L'archéologie de la fabrique. La diffusion des moulins à soie „alla bolognese” dans les Etats vénitiens du XVIIe au XVIIIe siècle. *Annales*, XXVII /1972/, 1475–96; Wacław Dłogoborski-ego, ed., Historia Śląska. Vol. II. 1763–1850, Part I. 1763–1806. /Wrocław, 1966/; Mariusz Kulczykowski, En Pologne au XVIIIe siècle. Industrie paysanne et formation du marché national. *Annales*, XXIV /1969/, 61–69; uo., Andrychowski XVIII i XIX w. /Wrocław, 1972/; L. A. Clarkson, The Pre-Industrial Economy in England 1500–1750. /New York, 1972/
18. Charles Tilly, The Vendée. /Cambridge, Mass., 1964/; John Scott, The Glass Workers of Carmaux. /Cambridge, Mass., 1974/; Yves Lequin, Les ouvriers de la région lyonnaise 1848–1914. /Lyon, 1977/.

19. Lásd John Clapham korábbi munkáját, *Economic History of Modern Britain*. Vol. 2. /1932/, 24–29; Raphael Samuel, *Workshop of the World, Steam Power and Hand Technology in Mid-Victorian Britain*. *History Workshop Journal*, 3 /1977/, 6–72; Jean-Pierre Housel, *Essor des villes manufacturières de l'habillement et industrialisation spontanée dans „l'Italie du milieu”*. *Revue de géographie de Lyon*, XLVII /1972/, 361–83.
20. *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers 1751–52*. ed., Alain Pons /Paris, 1963/, 420–26.
21. Peter Mathias, *The Social Structure in the Eighteenth Century*. *EHR*. X /1957/, 30–45; Lásd Peter Lindert és Jeffrey G. Williamson.
22. Ezt és az itt következő elemzéseket Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*. /Chicago, 1972/ c. művéből kölcsönöztük.
23. Mendels, *Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process*. *JEH*, XXXII /1972/, 241–61.
24. D. C. Coleman, *The Economy*. 1,2 használja idézőjelben a preindustrialized /előiparosított/ kategóriát. F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie, et capitalisme*. Vol. 2 /Paris, 1979/, 259 és utána használja a „préindustrie”-t. Eric L. Jones and S. J. Woolf, *The Historical Role of Agrarian Change in Economic Development*. in Jones and Woolf, eds., *Agrarian Change and Economic Development*. /London, 1969/, 10, 11.
25. Herman Freudenberger és Fritz Redlich, *The Industrial Development of Europe: Reality, Symbols, Images*. *Kyklos*, XVII /1964/, 372–402. Ezt a kifejezést alkalmazta később S. D. Chapman.
26. Charles és Richard Tilly, *An Agenda for European Economic History for the 1970s*. *JEH*, XXXI /1971/; Mendels, *Industrialization and Population Pressure in Eighteenth Century Flanders*. Ph. D. disszertáció, University of Wisconsin. Megjelent kisebb változtatásokkal /New York, Arno Press, 1981/.
27. Peter Kriedte et al. *Industrialisierung vor der Industrialisierung*. /Göttingen, 1975/; Kriedte et al., *Industrialization before Industrialization*. Cambridge és Paris, 1981/.
28. David Levine, *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism*. /New York, 1977/. Medick is publikált egy széles körben idézett cikket: *The Proto-industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family during the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism*. *Social History*, 1 /1976/, 291–315.
29. Mendels, *Industrialization*, 5, 6.
30. Uo. 7, 8.
31. *Proto-industrialization*. 241.
32. Eric Jones, *The Agricultural Origins of Industry. Past and Present*. No 40 /1968/, 58–71.
33. Mendels, *Aux origines de la proto-industrialisation*, *Bulletin du Centre d'histoire économique et sociale* de la région lyonnaise, /1978/, no 2, 1–18; *Agriculture and Peasant Industry in Eighteenth Century Flanders*. in Eric Jones és W. N. Parker, eds., *European Peasants and Their Markets*. /Princeton, 1975/, új kiadás in Kriedte et al., *Industrialization; ua., Seasons and Regions in Agriculture and Industry during the Process of Industrialization*. in Sidney Pollard, ed., *Region und Industrialisierung*. /Göttingen, 1980/, 177–89.

34. R. M. Hartwell, Economic Growth in England before the Industrial Revolution. Some Methodological Issues. *JEH*, [1969], 13–31.
35. Pierre Deyon és F. Mendels Proto-industrialisation: theorie et réalité. Franciál megjelent in *Revue du Nord*, LXIII [1981], 11–19. és in *Quaderni Storici*, no 44 [1980], 747–52.
36. Mendels, Seasons and Regions. és Les temps de l'industrie et les temps de l'agriculture. Logique d'une analyse régionale de la proto-industrialisation. *Revue du Nord*, LXIII [1981] 21–33.
37. David Herlihy, Urbanization and Social Change. Seventh International Economic History Congress Edinburgh [Edinburgh, 1978], 59.
38. Domenico Sella, Crisis and Continuity. The Economy of Spanish Lombardy in the Seventeenth Century. [Cambridge, Mass., 1979], 136.
39. Mendels. Industrialization. 26. és következők, 152. és következők, 180. és következők; Mendels, Seasons and Regions.
40. Mendels, Proto-industrialization. 245.
41. Ua., Seasons and Regions. 183; Aux origins...
42. Thomas C. Smith, Nakahara, Family Farming and Population in a Japanese Village, 1717–1730. [Stanford, 1977].
43. Smith, Nakahara. 97–98; Carl Mosk, The Evolution of Premodern Demographic Regimes: A Research Note. *Exploration in Economic History*, XVIII [1981], 199–209; Mosk, Nuptiality in Meiji Japan. *Journal of Social History*, XIII [1980], 474–89; Mosk, The Revolution of Pre-modern Demographic Regime in Japan. *Population Studies*, XXXV [1981], 28–52; Akira Hayami, Class Differences in Marriage and Fertility among Tokugawa Villagers in Mino Province. *Keio Economic Studies*, XVII [1980], 1–16.
44. Mendels, Proto-industrialization. 241, 245, 246.
45. Kriedte, Industrialization. 135–60.
46. Luc Schepens, Van vlaskutser tot Franschman. Bijdrage tot de geschiedenis van de Westvlaamse plattelandsbevolking in de negentiende eeuw [Bruges, 1973].
47. Mendels, Proto-industrialization.
48. Mendels, uo. 253, 257.
49. in Pierre Léon, ed., Histoire économique et sociale du monde. Vol. 3. [Paris, 1978], 236.
50. Uo. 238.
51. P. Curtin, nem kiadott előadás. John Hopkins University, Baltimore, s. d.
52. Fernandel Braudel, Civilisation matérielle, économie et capitalism, Vol. 3. [Paris, 1979], 439.
53. Paul Bairoch, Le tiers-monde. 9, 116 v. ö. korábbi művével is: Révolution industrielle et sous-développement. [Paris, 3rd ed., 1969] és The Main Trends in National Economic Disparities since the Industrial Revolution. in P. Bairoch és Lévy-Leboyer, eds., Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution [New York, 9181], 7–9.
54. in P. Léon, Histoire économique, 255–73. v. ö. Valensi, La Meghreb avant la prise d'Alger. [Paris, 1969], 54–57.
55. John C. Fei és Gustav Ranis, Development of the Labour Surplus Economy. [Homewood, Ill., 1964]. A. V. Chayanov, The Theory of Peasant Economy.

- /Homewood, Ill., 1966/. F. Mendels, La composition du ménage paysan en France au XIXe siècle: une analyse économique du mode de production domestique. *Annales*, XXXIII [1978], 780–802. Kriedte et al., *Industrialization*. 40 és a következők.
56. Chie Nakame, Japanese Society. /Berkeley, 1970/, 7. Peter Laslett, ed., Household and Family in Past Time. /Cambridge, 1972/, 429–544. T. C. Smith, Pre-modern Economic Growth: Japan and the West. *Past and Present*, No 60 [1973], 127–60. Kang Chao nézeteit lásd kifejtve in Chao, The Development of Cotton Textile Production in China. Cambridge, Mass., 1977/, és Chao, The Growth of a Modern Cotton Textile Industry and the Competition with Handicrafts. in Dwight Perkins, ed., China's Modern Economy in Historical Perspective. /Stanford, 1975/, 167–201.
 57. Shunsaku Nishikawa, Productivity, Subsistence and By-Employment in Mid-Nineteenth Century Chōshū. *Explorations in Economic History*, XV [1978], 70.
 58. Lásd a hivatkozásokat Mendels-nél.
 59. J. D. Chambers, The Vale of Trent 1660–1800. /Cambridge, 1957/. Rudolf Braun, Industrialisierung und Volksleben. /Zurich, 1960/. Braun, Proto-industrialization and Demographic Changes in the Canton of Zurich. in Charles Tilly, ed., Historical Studies of Changing Fertility /Princeton, 1978/, 289–334; Paul Deprez, The Demographic Development of Eighteenth Century Flanders. in D. V. Glass és D. E. C. Eversley, eds., Population in History. /London, 1965/, 508–30. John T. Krause, Some Aspects of Population Change 1690–1790. in E. L. Jones és G. E. Mingay, eds., Land, Labour and Population in the Industrial Revolution. /London, 1967/, 187–205. Mendels: Industry and Marriage in Flanders before the Industrial Revolution. in Paul Deprez, ed., Population and Economics. /Winnipeg, 1970/. David Levine, Family Formation in an Age of Nascent Capitalism. /New York, 1977/. David Almquist, Pre-Famine Ireland and the Theory of European Proto-industrialization. *Journal of Economic History*, XXXIX [1979], 699–718. Philippe Guignet, Mines, manufactures et ouvriers du Valenciennois au XVIIIe siècle. /New York, 1977/. Philippe Toutain és Didier Terrier, Le travail des hommes à Comines au XVIIIe s. /Comines, 1978/. Nils Friberg, The Growth of Population and its Economic-Geographical Background in a Mining District of Central Sweden 1650–1750. *Geografiska Annaler*, XXXVIII [1956], 395–440.
 60. Richard Smith, Three Centuries of Fertility, Economy, and Household Formation in England. *Population and Development Review*, VII [1981], 595–622. E. A. Wrigley és R. S. Schofield, The Population History of England 1541–1871. /Cambridge, 1982/.
 61. J. Hajnal, European Marriage Patterns in Perspective. in Glass és Eversley, Population in History. 101–46. Lásd még Mendels, La composition du ménage paysan en France au XIXe siècle: une analyse économique du mode de production domestique. *Annales*, XXXIII [1978], 780–802; Mendels, Notes on the Age of Maternity, Population growth, and Family Structure in the Past. *Journal of Family History*, III [1978], 236–50; Mendels és L. K. Berkner, Inheritance Systems, Family Structure, and Demographic Patterns in Western Europe [1700–1900]. in Charles Tilly, ed., Historical Studies. 209–24.
 62. Levine, Family Formation.

63. Charles Tilly, Demographic Origins of the European Proletariat. kiadatlan kézirat, CSRO Working Paper No 207 [Ann Arbor, 1979].
64. V. S. Clark, History of the manufactures in the United States. Vol. I. [New York, 1949]. Diane Lindstrom, The Industrial Revolution in America. in S. Pollard, Region und Industrialisierung, 69–88.
65. Anita B. Baker, Bigger was not Better: An Economic Appraisal of Kustarnichestvo in the 1920s. nem kiadott kézirat, 1982. Baker, Deterioration or Development ? : The Peasant Economy of Moscow Province Prior to 1914. *Russian History*, V [1948], 1–23. Idézi Adam Kaufman, Small-Scale Industry in the Soviet Union. [New York, 1962.]
66. Jean Yver, Egalité entre héritiers et exclusion des enfants dotés. [Paris, 1966], 100.
67. Berkner és Mendels, Inheritance Systems., John Habakkuk, Family Structure and Economic Change in Nineteenth-Century Europe. *JEH* XV [1955], 1–12. Lutz K. Berkner, Rural Family Organization in Europe. *Peasant Studies Newsletter*, I [1972], 145-55. Martine Segalen, Nuptialité et alliance. [Paris, 1972].
68. Maurice Le Lannou, Géographie de la Bretagne. I. [Rennes, 1950], 1–14. II. [Rennes, 1952], 69–93. Mendels, Industrialization. 40. és a következők. Serge Chassagne, Aspects des phénomènes d'industrialisation et de désindustrialisation dans les campagnes françaises au XIXe siècle. *Revue du Nord*, LXIII [1981], 35–58.
69. Bairoch, Le tiers-monde...
70. Louise Tilly, The Food Riot as a Form of Political Conflict in France. *Journal of Interdisciplinary History*, II. [1971], 23–57.
71. Margaret Masterman, The Nature of Paradigm. in I. Lakatos és A. Musgrave, eds., Criticism and the Growth of Knowledge. [Cambridge, 1972], 65.
72. Robert Lafont, Décoloniser en France. [Paris, 1971]. Michael, Hechter, The Celtic Fringe. [Berkeley, 197.]
73. John Hicks, A Theory of Economic History. [Oxford, 1969], 165.
74. V. ö. Pierre Jakez Helias, Le cheval d'orgueil. Mémoires d'un breton du pays bigouden. [Paris, 1975]. Eugen Weber, Peasants into Frenchmen. [Stanford, 1976].
75. De-industrialization in India in the Nineteenth Century: Some Theoretical Implications. Amiya Kumar Bagchi, *Journal of Development Studies*, XII [1976], 135–64.
76. Bairoch, Le tiers-monde, 291.
77. W. Galenson és H. Liebenstein, Investment Criteria, Productivity and Economic Development. *Quarterly Journal of Economics*, [1955], 343–70.
78. Richard Eckhaus, ed., Appropriate Technologies for Developing Countries. [Washington, DC, 1977]. E. F. Schumacher, Small is Beautiful. [New York, 1973]. Egy szovjet vitáról, lásd S. A. Kuzmin, The Developing Countries. Employment and Capital Investment. ford. A. Schultz [New York, 1969].
79. Samuel P. S. Ho, „Decentralized Industrialization and Rural Development: Evidence from Taiwan. *Economic Development and Cultural Change*, XXVIII [1979], 95. v.ö. Rural Enterprise and Nonfarm Employment. A World Bank Paper. [Washington, DC, 1978].
80. Housel, Essor des villes manufacturières. Véronique Maurus, Hongkong à l'italienne. Le Monde, [Paris/ August 31, 1980. Michel Battiau, Comment fonctionne le modèle d'industrialisation dans le Sud-Est asiatique, Le Monde, [Paris/ Nov. 4. 1980, 27.

Melléklet

A beküldött anyagok jegyzéke

- Rafael Aracil és García Bonafé: La industria rural en España a fines del siglo XVIII.
Xan Carmona Badía: L'industrie rurale en Galicie. XVIIIe et XIXe siècles.
Maxine Berg, Proto-industry, Political Economy, and the Division of Labour 1700–1800.
Duncan Bythell, From Handloom to Powerloom: Corporation and Co-operation in the English Cotton Industry in the mid-Nineteenth Century.
Kang Chao, Textile Production in Traditional China.
Salvatore Ciriaco, Echs et réussites de la proto-industrialisation dans la Vénétie: le cas du Haut-Vicentin /XVIIIe – XIXe siècles/.
- L. A. Clarkson és Brena Collins, Proto-Industrialization in an Irish Town: 1820–21.
Alain Dewerpe, Genèse protoindustrielle d'une région développée: l'Italie septentrionale /1800–1880/.
- Herman Diedericks, Proto-industrialization in the Netherlands. Some Observations.
Toby L. Ditz, Proto-industrialization and the Household Economy in the American North: Inheritance Patterns in Five Connecticut Towns, 1750–1820.
Agustín González Enciso, Economic Structure of Cameros' Dispersed Industry. A Case Study in Eighteenth Century Castilian Textile Industry.
Herman Freudenberger, Proto-Industrialization and Protofactories.
Gay L. Gullickson, Proto-industrialization, Proletarianization and the Sexual Division of Labour.
Myron P. Gutmann, How Many Phases? Continuity and Change in the Development of European Industry.
Paul H. Hohenberg, Toward a Model of the European Economic System in Proto-industrial Perspective, 1300–1800.
- Samuel P. S. Ho, The Simple Analytics of Protoindustrialization and Deindustrialization.
Samuel P. S. Ho, Small-Scale Rural Industries in Contemporary Economic Development: The Cases of South Korea and Taiwan.
- Gerd Hohorst, Protoindustrialisierung im Übergang zum industriellen Kapitalismus: Die demoökonomische Entwicklung in Kreis Hagen 1817 bis 1863.
Pat Hudson, The Environment and the Dynamic of Proto-industry: Some Considerations.
- Christopher H. Johnson, Proto-industrialization and De-Industrialization in Languedoc: Lodève and its Region, 1700–1870. ;1981. május, 49. oldalig használtuk;.
- Marion Johnson, Proto-industrialization in West Africa.
Çağlar Keyder, Proto-industrialization and the Periphery. A Conceptual Enquiry.
Peter Kriedte, Die Stadt im Prozess der europäischen Proto-Industrialisierung.
Rene Leboutte, Industrialisation et évolution démographique. Approche d'une analyse démographique différentielle: Le cas de la région liégeoise au XIXe s.
- John S. Lyons, Competitiveness or Complementarity in the Survival of Proto-industry?
Wolfgang Mayer, Gesellschaftsformation im Übergang: agrarisch-gewerbliche Verflechtung und soziale Dynamik in Ravensberg während der Frühen Neuzeit ;16. Jh. – 1. Hälfte 19. Jh./

- Hans Medick, *Freihandel für die Zunft. Ein Kapitel aus der Geschichte der Preiskämpfe im Württembergischen Leinengewerbe des 18. Jahrhunderts.*
- Franklin Mendels, *Faut-il modifier le modele flamand?*
- D. R. Mills, *Proto-industrialization and Social Structure: The Case of the Hosiery Industry in Leicestershire, England.*
- Shunsaku Nishikawa, *Protoindustrialization in the Domain of Chōshū in the Eighteenth and Nineteenth Centuries.*
- E. Oxenbøll, *Proto-industrialization in Denmark.*
- M. R. Palairat, *Woolen Textile Manufacturing in the Balkans 1850–1911. A Study of Protoindustrial Failure.*
- Frank Perlin, *Some Central Problems Concerning the Proto-industrialization Thesis and Pre-colonial South Asia.* /harmadik vázlat 97. oldaláig használtuk/.
- Carlo Poni, *A Proto-industrial City: Bologna: XVI–XVIII Century.*
- Richard L. Rudolph, *Agricultural Structure and Proto-industrialization in Russia: Economic Development with Unfree Labour.*
- Debra A. Sandel, *Spinning a New Tale: The Belfast Cotton Industry.*
- Osamu Saiot, *Population and the Peasant Family in Proto-industrial Japan.*
- Jürgen Schlumbohm, *Agrarische Besitzklassen und gewerbliche Produktionsverhältnisse: Grossbauern, Kleinbesitzer und Landlose als Leinenproduzenten im Um-land von Osnabrück und Bielefeld* /a 18. oldalig használtuk/.
- Lennart Schön, *Swedish Textile Production 1820–1870: Protoindustrialization and Mechanization.*
- Helga Schultz, *Die Ausweitung des Landhandwerks vor der industriellen Revolution. Begünstigende Faktoren und Bedeutung für die „Protoindustrialisierung“.*
- Paul Servais, *Industries rurales et structures agraires: le cas de l'Entre-Vesdre-et-Meuse aux XVIIIème et XIXème siècles.*
- Michael Sonenscher, *Solomon's Temple: Notes upon Work and the Historiography of Industry in the Eighteenth Century.*
- Margaret Spufford, *English Petty Chapmen and their Wares in the later Seventeenth Century.*
- Charles Tilly, *Flows of Capital and Forms of Industry in Europe, 1500–1900.*
- Chr. Vandenbroeke, *Analyse critique de la phase proto-industrielle en Flandre: L'évolution sociale et le comportement démographique, 17è siècle-début du 19è s.*
- Wolfgang von Stromer, *Textil-Landschaften vom Frühmittelalter bis an die Schwelle der Industriellen Revolution.*

NATHAN ROSENBERG:

TECHNOLÓGIAI FEJLŐDÉS ÉS GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS

I. A TÖRTÉNELMI TAPASZTALAT SOKFÉLELÉSÉGE

A. Az ipari forradalom háttere

A technikai fejlődéssel kapcsolatos, központi jelentőségű történelmi kérdések egyike a fejlődés tér- és időbeli változékonyságára vonatkozik. A történelem egyik legfeltűnőbb ténye, hogy a különböző társadalmak igen eltérő módon voltak képesek a gazdasági szükségleteiknek megfelelő technikai újítások létrehozására. Sőt, szélsőséges változékonyságot mutat az a képesség és könnyedség is, amellyel a társadalmak elfogadták és hasznosították a máshol kifejlesztett technológiai újításokat. Ráadásul az egyes társadalmak elkülönült történelmi fejlődésük folyamán szemmel láthatólag megváltoztatták technológiai dinamizmusuk méreteit és intenzitását. E – kellően még fel nem tárt – különbségek okai nyilván számos összetett és bonyolult szálon kötődnek a nagyobb társadalmi rendszerek működéséhez, intézményeihez, értékeihez és ösztönző struktúráihoz.

E kérdésekkel természetesen – direkt vagy indirekt módon – a társadalomtörténet és -elmélet legnagyobb képviselői is foglalkoztak. Karl Marx szerint a technológiai dinamizmus közvetlen kapcsolatban áll a kapitalista intézmények történelmi kialakulásával. Szerinte a kapitalizmus azért vezet a termelékenység nagyarányú növekedéséhez, mert rendkívül erőteljes ösztönzőket és intézményeket hoz létre a technológiai változás és a tőkefelhalmozás meggyorsítására. Ahogy Marx és Engles *A kommunista kiáltvány*-ban megfogalmazza, a burzsoázia „elsőként mutatta meg, mire képes az emberi tevékenység. Az egyiptomi piramisokat, a római vízvezetékeket és a gótikus katedrálisokat messze túlszárnyazló csodákat valósított meg.” [Marx és Engels 1848; 1951/ Ennek az az oka, hogy a kapitalista osztály a történelem első olyan uralkodó osztálya, amelynek az érdekei a status quo fenntartása helyett elválaszthatatlanul összekapcsolódtak a technikai változással. Ahogy *A kommunista kiáltvány* kifejti: „A burzsoázia nem létezhet a termelési eszközök forradalmasítása, ebből következőleg pedig a termelési viszonyok és a társadalom valamennyi viszonyának állandó forradalmasítása nélkül. A korábbi iparos osztályok fő létfeltétele – éppen ellenkezőleg – a régi ter-

lési viszonyok változatlan formában való megőrzése volt.” /Marx és Engels 1848; 1951/ Marx – a 16. század növekvő profitszerzési lehetőségeinek okát keresve – megvizsgálja a kapitalizmus történelmi kialakulását és rendkívüli alapossággal áttekinti a kapitalista intézményeket, mégsem ad kielégítő választ arra, hogy miért Európában, és miért nem máshol jött létre a kapitalizmus. Bár meggyőzően bebizonyítja, hogy a gyors nyugati technológiai fejlődés történelmileg elválaszthatatlan a kapitalizmustól, valójában azonban nem ad magyarázatot arra, hogy a gyors technikai fejlődésnek ez az intézményes hordozója miért nem Közel-Keleten, vagy Ázsiában jött létre. A marxi analízis e kétségtelen hiányosságát Wittfogel bírálata tárta fel /1957/.

David Landes *The Unbound Prometheus* /A megszabadított Prométheusz, 1969/ című irányadó könyvében megkísérelte újraértékelni az európai /és főleg a brit/ technológiai dinamizmus okait. Arra keresi a választ, hogy mi volt az az egyedülálló jelenség az európai fejlődés modelljében, ami magyarázatot ad a modern ipari technológia nyugat-európai megjelenésére. Landes két önálló jellegzetességet állapít meg. Az első az, hogy Európa olyan politikai, intézményes és jogi fejlődésen ment keresztül, amelynek következtében az egyéni gazdasági beruházások számára sokkal nagyobb lehetőségek tárultak fel, mint bárhol a világon. Szisztematikusan korlátozták az állami kizsákmányolást, a tulajdonnak jogi intézmények nyújtottak egyre növekvő támogatást és biztonságot. A mindennek felett álló állam kényszerítő tevékenységét törvényesen érvényesíthető, szerződéses megegyezésekkel helyettesítették. A politikai hatalom korlátlan gyakorlatában rejlő bizonytalansági tényezőket fokozatosan visszaszorították. Bár elmondható, hogy e különbség csak fokozati, a nyugat-európai kereskedő osztályok sokkal jelentősebb mértékben felszabadultak a politikai hatalom önkénye alól, tulajdonukat kevésbé kellett félteniük az elkobzástól, az üzleti társulatok cselekvésszabadságát pedig sokkal ritkábban korlátozták törvényes megszorításokkal, vagy más alkalmatlankodással, mint bárhol a világon. Landes úgy fogalmaz, hogy amennyire Európa a társadalmi lehetőségek tekintetében előnyben volt a világ többi részéhez képest, annyira volt Anglia előnyben Európa többi részéhez képest. Az angliai osztályszerkezet nagyobb mértékű mobilitást engedett meg az európainál, az angolok sikerebben korlátozták az uralkodó és a nemesség hatalmát, stb.

A másik megkülönböztető jellegzetessége az európai fejlődésnek Landes szerint abban áll, hogy Európában igen nagyra értékelték az emberi környezet racionális kezelését. Az európai kultúra a céloknak megfelelő eszközök racionális felhasználását hangsúlyozta, a babona és a mágia egyre kisebb

és kisebb területre szorult vissza. E tudományos forradalom, ahogy mostanában nevezik, kizárólag európai jelenség volt.

Bár történelmileg nyilvánvalónak tűnik, hogy a moderntudomány a reneszánsznak, reformációnak és a kapitalizmus kialakulásának nevezett események folyamán jelent meg, és indult virágzásnak, azt azonban mégsem állíthatjuk, hogy megközelítőleg is olyan jól megértjük az események – tudomány, reneszánsz, reformáció, kapitalizmus – pontos összefüggéseit, amennyire szeretnénk. Azt sem állíthatjuk, hogy az európai civilizáció a racionalitás monopóliuma. Joseph Needham és munkatársai /Needham 1954/ monumentális művei meggyőző erővel bizonyítják, hogy a kínai civilizáció a 15. századig technológiailag sokkal fejlettebb volt az Európáinál, és általában nagyobb sikereket ért el a természeti jelenségeknek az emberi szükségletek szerinti felhasználásában. Needham még ennél is tovább megy *Science and Society in East and West* /Tudomány és társadalom keleten és nyugaton, 1969/ című, igen tartalmas cikkében. Kijelenti: „Több úton is eljuthattam arra a következtetésre, hogy a középkori Kína társadalmi és gazdasági rendszere sokkal racionálisabb volt, mint a középkori Európáé.” Needham szembeállítja az európai feudalizmusnak a vezetők kiválasztásánál érvényesülő, öröklődésen alapuló, jellegzetes törvényeit a kínai rendszerrel. Ez a császári hivatalnokok közé való bejutást versenyvizsgák rendszeréhez kötötte, és így sokkal szélesebb társadalmi alapról volt képes begyűjteni a tehetségeket, mint Európa, hűbéres báróinak hierarchiájával. De a mandarinosztály, amely az érdemen alapuló hatalom nézőpontjából szemben állt az örökletes vagy arisztokratikus elvekkel, ellenségesen viszonyult a gazdagság és a nyereségvágy értékeihez is. A kínai értékek, törvények és intézmények oly módon maradtak tudós-bürokrata uralom alatt, hogy sem motivációt, sem cselekvésszabadságot nem nyújthattak egy kapitalista osztály kialakulásához, mely az új technológiák által megkövetelt módon képes lett volna a társadalom átalakítására.

B. Pillantás Európára: Nagy-Britannia és ami azon túl van

A 18. század utolsó harmadában Nagy-Britanniában elkezdődő ipari forradalomnak a középpontjában egy gyorsan gyarapodó „fegyvertár” állott, amely az új energiaforrásokat, új kohászati, gépgyártási és új szállítási eljárásokat foglalta magában. Ezek az új technológiák, sikeresen szervezve és irányítva hatalmas termelékenység-növekedést vontak maguk után, amely végül a folyamat valamennyi résztvevőjének az életét átformálta.

Volt egy lényeges oldala e technológiai forradalomnak, amelyet fontos megérteni. Az elkülönült – kohászati, energia-fejlesztési és szállítási – újítások hatottak egymásra és kölcsönösen megerősítették egymást. Gyakran kiderült, hogy egy újítást nem lehet kellően kihasználni más újítások nélkül, vagy hogy egy újítás bevezetése hatásosabbá tesz más újításokat. A kohászat tökéletesítéséhez például elengedhetetlen volt a hatékonyabb gőzgépek megszerkesztése, a gőzgépet viszont arra használták, hogy forró légfuvallatot vezessenek az olvasztókemencébe. A forró légfuvallat az égés-folyamatot javítva csökkentette a szükséges fűtőanyagot, és ezzel lecsökkentette a vas árát. Így az olcsóbb fém olcsóbb energiát jelentett, s az olcsóbb energiával még olcsóbb fémet hoztak létre. Hasonló fontos szerepet játszott az olcsó vas a vasutak építésénél. Amint megépült a vasút, igen jelentős mértékben csökkentette a szén és a vasérc szállításának az árát. E módon a vasutak visszaszorították a vasgyártás költségeit. De az olcsóbb vas még olcsóbb vasutat jelentett, tovább csökkentette a szállítási árakat, ami ismét kedvezően hatott az acélgyártás költségeire. Tehát az ipari technológia bevezetésével kapcsolatos hatalmas termelékenység-növekedés egyik titka az volt, hogy a különböző újítások gyakran összekapcsolódtak, és kölcsönösen felerősítették egymást.

Bár ez az átalakulás, amit ipari forradalomnak nevezünk, Nagy-Britániában indult meg, kétség sem férhetett ahhoz, hogy az eféle új technológiák kedvező /vagy kedvezővé tett/ körülmények és feltételek esetén másfelé is elterjedhetnek. És valóban, azok a 19. századi angol törekvések, amelyek törvényes eltiltásokkal próbálták meg az új technológiák feletti monopóliumot megőrizni, sorra csődöt mondtak.

A brit technológiai eljárások képezték az alapját Nyugat-Európa, majd az Egyesült Államok, és később több más, kedvező körülményekkel bíró ország ipari fejlődésének. Az angol szakmunka, a vállalkozás és olykor a tőke kezdetben fontos szerepet játszott az új textilipari, közlekedési, energiaügyi és mérnöki technológiák Nyugat-Európába való behozatalában.¹ A brit technológia átvevői ezért abban a rendkívül kedvező helyzetben voltak, hogy az iparosítás folyamatába egy már kialakított technológia pusztá átvételével beléphettek, és nem kellett újra feltalálniuk az ipari technológiai eljárások teljes skáláját. Ez a lehetőség: önálló feltalálás helyett átvétellel való iparosítás – a „későnjövők” fő előnye. Sok szempontból fontos előny ez, de jelentőségét nem kell eltúlozni. Már csak azért sem, mert az éremnek két oldala van. A fejlett, ipari társadalmakkal való gazdasági együttműködés magában hordozza azt az állandó fenyegetést, hogy az ilyen társadalmak birto-

kában levő, kifinomult, dinamikus technológia olyan újításokat fejleszt ki, amelyek nagyon káros következményekkel lehetnek a kevésbé fejlett országokra.

Ezen felül a technológia átvétele sohasem bizonyult könnyű feladatnak, mert az átvevő ország magas fokú műveltségét és technikai jártasságát követeli meg. Nem véletlen, hogy a 19. században és a 20. század elején azok az országok vették át legsikeresebben a külföldi technológiát, ahol a népesség iskolázottsága is magas szintet ért el. A technológiák elsajátítása különben sokkal többet jelent egy szétszerelt gép átvételénél. Működésükkel beágyazódnak a társadalomba, amelynek következtében hasznosságuk a vezetői jártasságtól, a szervezeti struktúráktól és a megfelelő érdekeltségi rendszerek működésétől függ. Ráadásul a technológia átvételének végső eredménye függeni fog attól is, mennyire egyeztethetők össze alkotóelemeinek követelményei az adott országban, vagy környékén fennálló viszonyokkal. Függhet az ország természeti készleteinek speciális minőségi vonásaitól: a vasérc foszfor-, a szén kéntartalmától, a réz telítettségétől. Ezért a technológia sikeres átvétele nem azonos fémáruk egyik földrajzi helyről a másikra való átszállításával. A technológia új társadalmi-gazdasági környezetben való sikeres működésében olyan finomabb tényezők is közrejátszhatnak, mint az átvevő ország szelekcióra, átalakításra és módosításra való képessége. A nyersanyagok minőségében észlelhető, látszólag kis fontosságú eltérések is megkövetelhetik a technológia jelentősebb módosítását – ahogy ez gyakran meg is történt a kémiai folyamatokkal kapcsolatos technológiákkal. E 19. századi, széleskörű tapasztalatokra alapozott észrevételek arra utalnak, hogy a technológia sikeres átvétele igen nagy mértékben függ az átvevő ország sajátos, belső körülményeitől.

Ez persze csak a történet egyik részlete. Hosszabb távon nyilvánvaló, hogy az ipari technológia átvétele addig folytatódott, ameddig az a technológia egyáltalán létezett. A 19. század folyamán előbb Franciaországban, Németországban, Németalföldön jelent meg, majd fokozatosan terjedt keletre és délre. A század végén a technológiai eljárások már Oroszországban és Japánban is meghonosodtak. E „későnjövők” a 20. században szélsőségesen gyors iparosítási folyamaton mentek keresztül, bár teljesen különböző intézményes úton. A világ más részein a technológiai eljárások az európaiak bevándorlása és letelepedése folyamán honosodtak meg – először az Egyesült Államokban /ahol már 1850-re jelentős gyáripar jött létre/, aztán az észak- és nyugat-európai telepések megjelenésével Kanadában, Ausztráliában és Új-Zélandban, végül Latin-Amerika egyes részein, ahová

Dél- és Kelet-Európából tódult a kivándorlók nagy hulláma. Japán kivételével – és Japán valóban figyelemre méltó kivétel volt – a technológia átvétel leghamarabban és legsikeresebben azokban a társadalmakban történt meg, amelyek szoros kapcsolatban állottak Európa iparosodó nemzeteivel.

C. Az amerikai gyakorlat

Az elmúlt évszázadot figyelembe véve arra a következtetésre juthatunk, hogy az olyan fejlett technológiai adottságokkal rendelkező országok, mint az Egyesült Államok és Japán, igen sikeresen alakították át az új technológiai eljárásokat időről-időre változó szükségleteik szerint. Tulajdonképpen elsősorban a kifinomult átalakításokra való képesség különbözteti meg a magas szinten iparosított országokat a többitől. Nem sokat számított az sem, hogy a technológiai eljárásokat belföldön fejlesztették ki, vagy külföldről származtak, és a behozatal után lettek módosítva. Ami történelmileg számottevő, az a technológiai célból megkívánt változtatások végrehajtásának a képessége. A két leglátványosabb sikert elérő ipargazdaság, az Egyesült Államok és Japán első sikereit máshol kifejlesztett technológiai eljárásokkal érte el. Mindkét gazdaság igen nagy jártasságot ért el a világ bármely részén kifejlesztett technológiai eljárások módosításában és kiaknázásában. Ráadásul e sikereket a legeltérőbb körülmények között érték el: az USA nyersanyagbőség és munkaerőhiány, Japán munkaerő-bőség és nyersanyaghiány közepette. Alighanem mindkét országról elmondhatjuk, hogy a közös alapot képező erő a gazdasági gyarapodás kíváncsiságáról való hatalmas erejű, átható társadalmi meggyőződés volt. E meggyőződéssel mindkét ország megtalálta végül a saját erőforrás-készletének megfelelő utat.²

Valószínűleg az is lényeges, hogy mind az Egyesült Államok, mind Japán megtartotta a belföldi ellenőrzést a külföldről importált technológiai eljárások felett. Japán esetében ez már a 19. században a Nyugat felé történő „kapunyitás” óta nyilvánvaló. A japánok háború utáni, külföldi technológiai eljárások megvásárlására vagy bérbevételére irányuló készségét több megfigyelő is a közvetlen idegen beruházással szemben megnyilvánuló bizalmatlanságnak tulajdonította [Peck 1976; Tilton 1971]. Amerikában a 19. században az importált technológiák feletti nemzeti ellenőrzés megtartása nem volt annyira tudatos politikai elhatározás, mint Japánban, inkább csak a korabeli technológiák terjedési folyamatának természetére való reflektálás.

Az amerikai gyarmatokat, és később az Egyesült Államokat az európai [főleg brit] kultúra észak-amerikai vadonba való áttérjedésének kell te-

kintenünk. Az európai telepesek kezdetben az emigrációjuk előtt elsajátított technológiai eljárásokat alkalmazták. Az átvétel nem volt más, mint az egyes telepesek ismeretei és technikai jártasságai, valamint az egyszerű szerszámok, eszközök és kellékek, amelyeket magukkal hoztak. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az amerikai gyarmatok korában az európai technológiai eljárások is preindusztriális természetűek voltak. Két alapvető gyakorlatot vettek át: az egyik olyan kisipari és kézműves mesterségeket jelentett, mint az ács, a kőműves és a kovács, a másik a földműves élelmiszertermelő tevékenységét.

A korai években az európai munkamegosztás nem terjedt el a gyarmatokon. Az első telepek kis méretei nem indították el az egész napos tevékenységek közötti munkamegosztást, és ez később is csak a nagyobb városokban jelent meg. Az Új Világban sokkal természetesebb volt, mint az Óvilágban, hogy egy személy egyetlen foglalatosság helyett igen sokfélélt űz. A farmer, az ács, vagy a kovács szívesebben készítette, mint vásárolta a szerszámaikat; az egyéni háztartás a szükségletek sokkal szélesebb körét elégítette ki – főleg a ruházkodás, a háztartási kellékek és az élelmezés területén – mint Angliában.

Az összetettebb és tőkeigényes iparágak, például a kohászat esetében sokkal nagyobb volt a bizalom az angol felszerelés iránt. Az átvételnél majdnem minden esetben a gyakorlott munkás játszotta a főszerepet. Még a később kialakuló ipari technológiák esetében is a képzett munkás vagy kézműves volt a fő közvetítő a fejlettebb és kevésbé fejlett társadalom között. Samuel Slater a leghíresebb példája ennek, aki a brit kiviteli tilalmak miatt az újonnan iparosított angol textilipar valamennyi tudnivalóját emlékezetébe vésve hozta át és terjesztette el Rhode Island-en, megalapítva ott az első amerikai textilgyárat.

Az Egyesült Államok volt a haszonélvezője azoknak a Nagy-Britanniában kifejlesztett technológiai újításoknak, amelyeket most ipari forradalomnak nevezünk. Az amerikai iparosítási gyakorlat nem kötődik szorosan a találmányokhoz, inkább a máshol kifejlesztett technológiai eljárások átvételéhez. Ez az átvétel nem volt könnyű, sok gyakorlatot, alapos mechanikai jártasságot és technikai tudást követelt.

Mindennek következtében a technológia sikeres átvétele sokkal többet jelentett gépek egyszerű átszállításánál egyik földrajzi helyről a másikra. Gyakran számolni kell a szelekció, adaptáció és módosítás kérdéseivel is, amelyekkel lehetővé teszik, hogy egy technológia új környezetben hatásoosan működhessen. A készletek látszólag kis különbségei gyakran nagy tech-

nológiai változtatásokat követelnek meg; ez volt a helyzet például a kohászat, és más, kémiai folyamatokkal kapcsolatos tevékenységek esetében.

Bár kezdetben az európai technológiától való függőség igen nagy volt, mégsem volt totális. Ahogy a rendelkezésre álló készletek és az új környezet különbségei az európai tapasztalat előtt ismeretlen problémákat eredményeztek, úgy váltak néha használhatatlanná, többször pedig hatástalanná az európai eljárások és technikai megoldások. Angliában például egyre ritkábbá és értékesebbé váltak az erdők, Amerikában pedig szinte zavarbaejtően sok volt belőlük. Ezért aztán a faanyag, és olyan értékes melléktermékei, mint a különböző hamuzsírok, a szó szoros értelmében a mezőgazdasági tevékenységet megelőző, terület-tisztító folyamatok hulladékanyagai voltak. Trench Coxé még 1810-ben is azt állította, hogy művelés alá fogott terület kivágott fáiból kivont hamuzsírok „csaknem kártalanítják a telepest” a befektetett összegért, különösen ahol a terület „hajónavigációval” is megközelíthető volt [Coxé 1814]. Angliában a 18. században /és korábban/ a tüzelőfa és építőgerenda magas ára a vastermelés felújítására ösztönzött /beleértve ebbe a tüzelőfa és a faszén ásványi fűtőanyagokkal való helyettesítését/, az amerikaiak ugyanakkor fafelhasználás lehetőségeit tárták fel. Nem volt az Óvilágban egyetlen olyan gyakorlati folyamat és technikai eljárás, amelyet az Új Világ módosítás nélkül átvehetett volna.

Eképpen az amerikai gyakorlat megkülönböztető vonásainak többsége annak tulajdonítható, hogy amikor a nemzet hozzálátott a 19. század első felében az iparosításhoz, rendelkezésre állottak az angol tapasztalatok, de sokkal kedvezőbb készletekkel rendelkezett. E körülmény következménye volt a technológiai újítások iránya. Ennek nagy része a – tőkéhez és munkához képest – bőségesen rendelkezésre álló természeti készletek intenzív kihasználásával volt kapcsolatban. Amerika Nagy-Britanniához képest később kezdte meg az iparosítást, ennek ellenére hamarosan világméretű vezető szerepre tett szert a tervezés, termelés és a fagymunkáló gépek használata terén. Mindez magában foglalta a fűrészelő, gyaluló, csaplyuk-készítő, formázó és fűrőgépek egész sorát, valamint a speciálisabb célokra alkalmazott fagymunkáló gépek tárházát [Rosenberg 1975]. Az volt a jellemző e gépekre, hogy pazarolták a fát. Figyelembe véve a viszonylagos hiánytényezőket az Egyesült Államokban, az ilyen gépek, amelyek a bőséges és olcsó faanyagon, valamint a ritka és drága munkaerőn alapultak, tökéletesen megfeleltek az amerikai szükségleteknek [Rosenberg 1973]. Az egy főre eső amerikai épületfa-fogyasztás többszöröse volt az angliai mennyiségnek, és az ipari fejlődés első éveiben egyre fokozottabban növekedett.

A készletbőség és a munkaerő-hiány, valamint az ipari technológia természete az amerikai gazdasági életet igen gyorsan a tőke és a készletek intenzív felhasználására kényszerítette. E feszültségek a kutató tevékenység fokozódásához, és végső soron a tudományos tapasztalatok megszületéséhez vezettek, mindezek okát azonban nem összegezhetjük a fentebb vázolt tényező-kimélő és tényező-kihasználó hajlamokban. Mindezek a specializáció és a cégek közötti munkamegosztás új formáihoz vezettek – különösen a beruházási javak termelői és felhasználói között – és ennek eredményeképpen az amerikai gazdaság a technológiai dinamizmus és a kreativitás olyan szintjére emelkedett, amely ismeretlen volt a 19. század második felében az ipari gazdaságok körében. E technológiai dinamizmus nagyjából annak a rendkívüli szerepnek köszönhető, amelyet a beruházási javakat termelő iparágak játszottak az amerikai iparosítási folyamatban, és azoknak a különösen kedvező feltételeknek, amelyek közepette tevékenykedtek. E beruházási javakat termelő iparágak – elsősorban a fémmegmunkáló ágazatokra gondolok itt – tanulmányi központokká váltak, ahol a fémmegmunkáló jártasságokat meg lehetett szerezni és tovább lehetett fejleszteni, s ahol az ilyen jártasságok végső soron új sorozatgyártmányok termelését eredményezték: felcserélhető alkatrészekből álló tűzfegyvereket, kar- és faliórákat, mezőgazdasági és varrógépeket, írógépeket, kerékpárokat, autómobilokat. Az iparosítás egyik kulcsa az, hogy bizonyos, alapjaiban hasonló termelési technikákat alkalmaznak egyre különbözőbb végtermékek létrehozásánál. Azonfelül az a technológiai ismerethalmaz és gyakorlat, mely fokozatosan felhalmozódott e szektorban, közvetlenül alkalmassá vált arra, hogy maguknak a beruházási javaknak csökkentse az árát. Egy újonnan megtervezett forgószterga, univerzális marógép, vagy egy új acélötvözet, amely lehetővé tette a gyorsabb fémmegmunkálást – mindezek az újítások nemcsak jobb gépeket eredményeztek, de elsősorban a gépek termelési árát szorították vissza. Így, bár az első lépést a tőkekihasználásra az amerikai készletek imént tárgyalt, egyedülálló állapota indította el, nem lehet kétséges, mi volt e folyamat végső eredménye a tényezők eltolódása szempontjából. A tőkekihasználás is olyan útnak bizonyult, amely megnövelte a képességet a tőkekimélő újításokra. Az a kísérlet, hogy leküzdhessék a munkaerő-hiányt egy természeti forrásokban bővelkedő területen, az Egyesült Államokat olyan irányba kényszerítette, amelyben igen gazdag újítási lehetőségek nyíltak meg számára. Egy tőkében gazdagabb, hatásosan megszervezett beruházási javakat termelő szektorral rendelkező társadalom elsajátított jártasságai megteremtették az alapot – a tudás, a mérnöki gyakorlat és szakértelem területén – olyan újí-

tások számára, amelyek ugyanúgy kímélték a tőkét, mint a munkát. A legtöbb új terméknek — technikai jellegzetességei stabilizálódása után — lemegy az ára, a termelők ezért minél nagyobb mennyiségben kezdik gyártani, hogy gyorsabban visszanyerhessék a befektetést. Az amerikai ipar különösen kimagaslik e tevékenységekben.

Az amerikai gyakorlat oly módon határozza meg a szabványosítással, az uniformizálással és a felcserélhetőséggel a beruházási javakat termelő szektor fejlődését, hogy ez rendkívül eredményes közvetítője lesz a technológiai újítások kifejlesztésének és elterjesztésének. A szabványosítás mértéke jelentősen meghatározza, mennyire tudja a beruházási javak termelője aktivizálni a fogyasztóját. A termékek szélsőséges heterogenitásával /ami Angliára volt jellemző/ a gépgyártó szerepe passzívra és alkalmazkodóvá válik. „Mérték után” folytatott tevékenységét a potenciális fogyasztóval való kapcsolata kényszerítette ki. A kezdeményezés így — mint Angliában — a felszerelés végső használójánál marad, akinek igen nehéz technológiailag kreatív módon ellátni szükségleteit. Az amerikai gépgyártók a gépek használói már kezdettől sokkal sikeresebb kapcsolathálózatot építettek ki, mint az angliaiak. Nem akarom azt állítani, hogy a technológiai tényező, amelyet hangsúlyoztam, teljes mértékben a jól szervezett amerikai kapcsolatrendszernek köszönhető, de kialakulásában igen lényeges szerepet játszott. Amerikában a gépgyártók és felhasználók közötti kapcsolat kialakított egy olyan információs csatornát és kommunikációs rendszert, amely lehetővé tette a gépgyártójának, hogy magasszintű kreatív módon reagálhasson a fogyasztó szükségleteire. Ugyanakkor a gép használója egyre több bizalommal viseltett a gépgyártó nézetei és kezdeményezései iránt. E kezdeményezések a gyártó részéről a fogyasztó szükségleteinek és e szükségletek megfelelő kielégítésének, egyre bővülő közvetlen ismeretén alapult. E kölcsönös bizalom tette lehetővé a gépgyártóknak, hogy visszaszorítsák a technikailag komolytalan, vagy irreleváns fogyasztói preferenciákat, és e módon csökkentsék a tökemennyiséget és a végtermék árát.

Igy az amerikai tőkeberuházási javakat termelők nagyobb kezdeményezési szabadsága, hozzájárulva nyilvánvaló pénzügyi érdekeltségükhöz termékeik növekvő eladása kapcsán, egyedülállóan hatalmas és sikeres erőnek bizonyult az új technológiák elterjesztésére. Az amerikai beruházási javak termelői sokkal többet foglalkoztak fejlesztő tevékenységgel, mint bárhol a világon; egyidejűleg oktatták a gépek vásárlóit, és meggyőzték őket az új technikai eljárások magasabbrendűségéről.

Úgy tűnik, Amerika huszadik századi rendkívüli sikereinek nem annyi-

ra a feltaláló tevékenységben rejlik a magyarázata, inkább abban a képességben, amellyel az új találmányi lehetőségeket gyorsan a kereskedelmi bevezetés szintjéig fejlesztette.

D. A japán helyzet

Talán a hazai technológiai képesség korai megjelenése volt az a legsajtósebb tényező, amely meghatározta a technológiai eljárások átvételének a sikerét. Ilyen képesség hiányában az idegen technológiák általában virágzásnak szoktak indulni. A sikeres tapasztalatokkal rendelkező országok hamar megtanulták, hogy az idegen technológiai eljárások sikeres átvétele legalább a technológiai jártasság minimális szintjét megköveteli – nemcsak azért, hogy a helyi szükségletek szerint módosítsák a külföldi technológiai eljárást, hanem azért is, hogy képesek legyenek választani a széleskörű külföldi kínálatból. A lehetséges technológiai eljárások közötti értelmes választás már tekintélyes mennyiségű technológiai tudást előfeltételez. Az ilyen tudást pedig nehéz megszerezni hazai tapasztalatok híján.

A japán gyakorlat e szempontból különösen tanulságos. A japánok igen sikeresen alakították a nyugati technológiai eljárásokat sajátos viszonyaikhoz. Igen fontos az is, hogy mindezt anélkül tették, hogy megbíztak volna a nyugati vállalatokban, vagy a közvetlen beruházásokban. A japánok általában minden olyan intézménynek ellene voltak, amely felhívította volna a technológiai eljárások feletti hazai ellenőrzést.

A japánok – különböző módokon – úgy adaptálták a nyugati technológiai eljárásokat, hogy a tőke megtérülésének arányát visszaszorították. A textiliparban például régi, használt gépeket vásároltak – gyakran olyanokat, amelyeket Lancashireben már elavultnak tartottak. Ráadásul amint beindították a gépeket, mindegyiket sokkal nagyobb sebességgel és hosszabb ideig működöttették, mint Angliában vagy Amerikában, kiszolgálásukra, karbantartásukra és javításukra pedig sokkal több munkát áldoztak. Mikor a japánok eljutottak arra a szintre, hogy megépíthették saját textilgépeiket a vasat ahol csak lehetett, fával helyettesítették – például a tartógerendáknál. Olcsóbb nyersanyagokat vezettek be a termelési folyamatba /például a pamutfonásnál/, majd minden fonógépen sokkal több munkával ellensúlyozták a fonál gyakori szakadását. Ráadásul a nyugati technológiai eljárásokat csak néhány kiválasztott helyen vezették be, máshol pedig folytatták az ódivatú, tőkekímélő háziipari eljárásokat – mint a nyersselyem termelésénél és a gyapotszövésnél. A japán iparban, különböző módon, továbbra is fontos

szerepet játszott az alvállalkozási megállapodásokkal létesített, viszonylagosan munkaigényes kisipar. Az olyan kiegészítő tevékenységeket, mint az anyagszállítás, vagy a csomagolás, továbbra is szívesen végezték kézi erővel.³

Hasonló „tőke-nyújtó” módosításokat hosszan sorolhatnánk Koreának és Tajvannak a második világháború befejezése óta folytatott ipari gyakorlata kapcsán /Ranis 1957; 1973/. Amit azonban a nyugati technológiai eljárások e sikeres módosításai iránti tiszteletünk mellett hangsúlyoznunk kell, az abban áll, hogy gyakori, és komoly hiba állandó intenzitás-tényezőt tulajdonítani egy ipari gépezetnek. Nyilvánvaló, hogy bizonyos esetekben maga a gépezet diktálja az intenzitás-tényezőt, s ezt aligha lehet fejleszteni – különösen olyan termelési folyamatoknál, ahol a takarékoság igen fontos, mint a petróleum-finomító, és más kémiai iparágaknál. De a legsikeresebb ázsiai gazdaságok tapasztalatai azt bizonyítják, hogy széleskörű lehetőség kínálkozik a tőkének munkával való helyettesítésére egy nyugati ipari gépezet kihasználásánál. Továbbá – ahogy Raymond Vernon állította – a termelés intenzitás-tényezője és a szükséges jártasság természete jellegzetesen változhat bármely adott termék életciklusa folyamán /Vernon 1966/. Bár a szakképzetlen, vagy fél-szakképzetlen munkaerő túlsúlya az új termék gyártásának korai szakaszaiban /amikor nagy gyakorlatra lenne szükség/ csak korlátozott lehetőségeket kínál, de később, amikor a termék kifejlődött és a termelési technológia megszilárdult, sokkal nagyobb nyereséget ígérhet.

Igy az is lényeges, hogy a technológia átvételét nem tarthatjuk „egyszer s mindenkorra” megtörtént dolognak. Nem egyetlen naptári napon történik, inkább folytatódó, folyamatos cselekmény. Ezt elhanyagolva a technológiai átvétel lényegét veszítjük szem elől. Egy technológia sikeres átvétele a módosítására, átalakítására és adaptálására való képességet is magában foglalja – gyakran olyan módon, amely csak a megfelelő jártassággal bíró személy számára nyilvánvaló. Egy gazdaság, amelyben nincs meg erre a belső képesség, aligha képes sikeresen felhasználni a más körülmények között kifejlesztett újításokat. Viszont egy olyan gazdaság, amely bírja, vagy megszerzi e képességet, abban a helyzetben van, hogy a külföldről átvett technológiákkal igen látványos eredményeket érhet el. Vitathatatlanak tűnik, hogy ez a képesség lényeges alkotóeleme a japán ipar huszadik századi, s különösen az elmúlt 25 év alatt aratott sikereinek. A japánok a szépművészet szintjére emelték azt, amit ők „mémöki tökéletesítés”-nek neveznek. Bár e technikai jártasság nem játszott közre valamennyi jelentős, eredeti találmányukban, ez tette képessé őket a külföldi technológiai eljárások hatal-

mas tömegének átvételére, és saját speciális követelményeikhez való kifinomult átalakítására. A magas szinten integrált világ gazdaságban végső soron nem a feltaláló tehetség számít egyre növekvő mértékben, hanem az új technológiai lehetőségek kihasználásának a képessége, bárhol is származzanak azok.

A japán gyakorlatnak van még egy fontos oldala, amelyet hangsúlyoznunk kell. Japánt általában a külföldi technológiák importálójaként emlegetik, ezzel azonban nem homályosítható el az a tény, hogy Japán készleteinek igen nagy hányadát fordítja a termelékenységet fejlesztő, új technológiai eljárások rendszeres kutatására. Valójában a Japán gazdaságra az elmúlt években egyre inkább jellemző a magas szintű kutató tevékenység. Bár Japán az össz nemzeti termék kisebb hányadát fordítja a kutatási és fejlesztési tevékenységre, mint az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Nyugat-Németország és Franciaország, helyzete azonban sokkal kedvezőbbé válna, ha levonnánk azokat az összegeket, amelyet a nyugati országok a hadügyi fejlesztésre és kutatásra fordítanak. Továbbá a magánkézben levő ipar Japánban nagyobb hányadát vállalja a kutatási és fejlesztési tevékenységnek, mint más ipari országokban. A japán ipar így nagy részt vállalt azokból a feladatokból, amelyekről a kifinomult technológia kiaknázása függ. Nagy figyelmet szentel a felszívó képességét növelő tevékenységeknek. A japánok folyamatosan fejlesztik technológiai képességeiket. A közvetlen külföldi beruházás gyakorlatilag ki van zárva, és a fejlett technológiák elsajátítását olyan politikával érték el, amely a licence-egyezményekre és a kiterjedt magánjellegű kutatási és fejlesztési tevékenységre alapul. Japán figyelemreméltó sikertörténete fő alkotóelemének ezért az a kormánystratégia tekinthető, amely a külföldi technológiák bevezetésénél a helyi viszonyokra és a belső technológiai kapacitás kialakulására helyezi a hangsúlyt.

II. A TECHNOLÓGIAI VÁLTOZÁS SAJÁTOSSÁGAI

A. Bevezetés

A közgazdászok és gazdaságtörténészek egyik fő gondja az elmúlt 25 év során az volt, hogyan alakítsanak ki a technikai fejlődés gazdasági növekedésre gyakorolt hatásának le mérésére alkalmas mennyiségi mutatókat. E kutatás során nemcsak módszertani, de fogalmi nehézségek is felbukkantak. Sok problémát okoz a technikai fejlődés eredményeinek elkülönítése más folyamatok – tőkefelhalmozás, nevelés, készletfelhasználás stb. – eredmé-

nyeitől. Ráadásul nincs olyan egyértelmű teljesítmény-mérték, amely a hosszabb időegységek alatti nagyobb ármozgások és a teljesítmény különböző összetevői fontosságának lemérésére alkalmas lenne /index-szám probléma/. Nem tudjuk kielégítő módon számba venni a fontosabb minőségi változások és termelési újítások hatását a gazdaság teljesítményének mozgására – az ilyen mozgás pedig szerves részét képezi a technikai fejlődés következményeinek. Mindezek ellenére sok időt és fáradságot szenteltek e problémákra. A gazdaságtörténészek utóbbi években megnövekedett érdeklődése a technikai fejlődés iránt nem kis mértékben köszönhető annak a felismerésnek, hogy a technológiai fejlődés főszerepet játszik a gazdasági növekedés folyamatában. E felismerés Moses Abramovitz és Robert Solow 1956-ban és 1957-ben írt művei hatására következett be. Mindkét cikk a technikai fejlődés mennyiségi jelentőségét tárta fel az amerikai gazdasági növekedés szempontjából. A cikkek igen sok szempontból eltérnek egymástól, más időegységeket alkalmaznak, más területre terjed ki a kutatás, és a módszertanuk is eltérő. Mindezek ellenére a szerzők egyetértenek abban a következtetésben, hogy az amerikai egy főre eső teljesítmény hosszabb távú növekedése csak igen kis mértékben tulajdonítható a növekvő tőkebefektetésnek és munkateljesítménynek, ahogy ezt általában elképzelték. Mindkét cikk erőteljesen arra utal, hogy az egy főre eső teljesítménynövekedés inkább a készletek növekvő produktivitásának, mint mennyiségi gyarapodásának köszönhető. Abramovitz körültekintően kimutatta, hogy a produktivitás növekedését alaptalanul nevezték el „technológiai változás”-nak. Erre abból következtethetünk, hogy miután mindkét szerző megkísérelte lemérni a növekvő tőkebefektetésnek tulajdonított egy főre eső teljesítmény-növekedést, hatalmas „maradék” gyűlt fel, amely a növekvő termelékenység technológiai változáson kívül eső okai következtében jött létre. Valójában a metodológiát úgy választották meg, hogy a visszamaradó mennyiség az egy főre eső teljesítmény-növekedés valamennyi okát magába foglalta a fejenkénti energiaráfordítás növekedésén kívül. A meglepően nagynak bizonyuló, magyarázat nélkül álló teljesítménynövekedést Abramovitz „tudatlanságunk fokmérőjének” nevezte.

Ezek az ijesztő eredmények széleskörű hatást váltottak ki, és sok tudós próbált meg magyarázatot adni a különbséget összetevőire, s ezek megközelítő fontosságára. Talán Edward Denison kísérlete volt a legheroikusabb és valószínűleg a legismertebb is. Denison az amerikai fejlődést vizsgálta meg 1929 és 1957, valamint 1909 és 1929 között, majd néhány szimplifikáló hipotézis használatával megkísérelte lemérni valamennyi változó hozzájárulá-

sát e növekedéshez. Ezen felül, hogy felbecsülhesse a változó tőke- és munkaerőráfordítás hatását, Denison megkísérelte a munkaráfordítás minőségi változásait összeegyeztetni az oktatás növekedésének és a minőségi munkára fordított órák csökkenésének hatásával. Denison legjelentősebb eredményeinek egyike a különbözet összetevőinek feltárása során az volt, hogy felismerte a tudásanyag gyarapodásának és a nagyságrendbeli megtakarításoknak a fontosságát /Denison 1962/. Denison lényegében ugyanezt a módszert alkalmazta egy megbízható kutatás folyamán is, amelyben az Egyesült Államok és nyolc európai ország második világháború utáni eltérő gazdasági növekedését tette részletes, összehasonlító vizsgálat tárgyává /Denison 1967/.

Egy találmány technikai tökéletesedésének történelmi időmodellje, és az ebből eredő termelékenységnövekedés szoros összekapcsolásának kísérlete igen sok csapdát rejt magában. A tökéletesedés nem feltétlenül ágyazódik be közvetlenül a termelési folyamatokban, különösen akkor nem, ha jellegük megköveteli az új tőkebefektetést. Ilyen körülmények közepette, ahogy Salter hangsúlyozta, a technikai tökéletesedés a meglévő alaptőke megoszlásától és az új beruházási javak beszerzésének arányától függ /Salter 1960/.

A technológia tökéletesedése és az aktuális termelékenység-növekedés közötti összefüggés hiányának másik oka az adott technika széleskörű elterjedése előtti időszak sajátossága. Fejlődésének korai fázisában az új technika termelési költségei magasak, még a jelentős árcsökkentéseket eredményező fejlesztések sem befolyásolják különösen a technológia befogadásának folyamatát. Amikor azonban a felgyülemlett minőségi változások a költségeket nagyjából a korábbi technológia szintjére csökkentik, akkor már a legkisebb további áresés is a technológia széleskörű befogadásához vezethet. E ponton már – a megtakarítási szándéktól függően – az ártényező kis változása is az új technológia javára billenthetik át az egyensúlyt. Elmondható tehát, hogy van egy küszöbszint, amelyen az új technológia versenyképessé válik a régivel. A küszöbszint fogalmát Paul David a gazdaság mérete és az aratógép elterjedése vizsgálatánál használta fel. David ebben az esetben a küszöbszint megközelítése és elérése kapcsán nem a technológiai változást hangsúlyozta, inkább az aratómunkások munkaerejének növekvő árát, mely csökkentette a gazdaságoknak azt a küszöbszint-méretét, amelyiken már gazdaságos volt az aratógép használata /David 1966/.

Igy az új technológia kialakulásának folyamatában hosszú kihordási idő is lehetséges, amely alatt az új technológiát azért nem alkalmazzák szélesebb körökben, mert az ára felülmúlja a régiét. Amint azonban a küszöbszintet megközelítik, vagy elérik, az új technológia elterjedési mutatója egy-

re érzékenyebbé válik a további tökéletesítésre. Ezért egy újítás „prenatális” korszakában igen sokat tökéletesedhet anélkül, hogy ez bármilyen következményt vonna maga után. Viszont a küszöbszint elérése utáni, kisebb technikai fejlesztés is eredményezhet gyors és nagyarányú termelékenység-növekedést.

B. Termék és újítási folyamat a gazdasági fejlődésben

A termékfelújítás elsődleges szerepét – a technológiai változás fő összetevőjének tekintve – a múlt század gazdasági növekedésében régóta hangsúlyozták már, és Simon Kuznets bőségesen dokumentálta. 1930-ban megjelent *Secular Movements in Production and Prices* [A termelés és az árak ismétlődő mozgásai] című művében Kuznets kimutatta, hogy a technológiai újítások nagy része az új termékeket termelő új iparágak kialakulásával állott kapcsolatban.⁴ Érvelésében fontos szerepet játszott, hogy ez a kapcsolat egyáltalán nem volt ritka, vagy véletlen. Egy gazdaság magas össznövekedési aránya éppen a termékek és iparágak állandó váltakozásának lesz a következménye.⁵ Minden gyorsan növekvő iparág ismeri a visszaesést, mint az ár-csökkentő technológiai újítás következményét, amely minden, alkalmanként a kimerülést is megközelítő iparágban érezteti hatását. A gyors növekedés folytatódása új termékek kifejlesztését követeli meg. Tekintetbe véve a régi, alapvető fogyasztási cikkekből származó, hosszúlejárátú, alacsony bevételeket, és azt, hogy az állandó igények miatt az árak bizonyos elasztikusságot mutatnak, ezekben az iparágakban az árakat tovább csökkentő újítások relatíve kis hatást érnek el. Ezért a gyors, átfogó növekedés folytatódása új termékek és új iparágak kifejlesztését követeli meg.

Természetesen nem Kuznets volt az egyetlen, aki hangsúlyozta az új termékek fontosságát. Joseph Schumpeter egész életében a technikai fejlődésnek a kapitalista növekedés dinamikájában játszott központi szerepét hangsúlyozta. Nagy műve, a *Business Cycles* [Üzleti ciklusok] erőteljesen vizsgálja a kapitalista gazdaságok magasfokú változékonyságáért felelős technológiai újítás történelmi szerepét. Későbbi könyvem a *Capitalism, Socialism and Democracy* [Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia] [Schumpeter 1942] tulajdonképpen az általa „alkotó rombolás örök vihará”-nak nevezett jelenség jótékony hatásának apoteózisa. E „viharok” a termékfelújításokat jelentették, amelyek félresöpörték a régi termékeket gyártó régi iparágakat. Schumpeter számára a gazdasági fejlődés nem a fegyvergyártók egymás közötti árleszállításait jelenti. A hosszú távon jelentőssé váló versengés, amely az

autógyárosok újító tevékenységéből ered és egyszerűen felszámolja majd a fegyvergyártást, mint gazdasági tevékenységet. Schumpeter számára a termékelőállítás alapvető a kapitalizmus történelmi szerepének és a versengés folyamatának megértéséhez. A közgazdászok tévednek, amikor azt állítják, hogy a lényeg az, „...hogyan kormányozza a kapitalizmus a létező struktúrákat, hiszen a lényeges kérdés éppen az, hogyan hozza létre és semmisíti meg ezeket.” /Schumpeter 1942; 84./

Schumpeter jelentős mértékben befolyásolta a közgazdászok és gazdaságtörténészek tevékenységét azzal is, hogy a jelenség megszakított természetét hangsúlyozta. Schumpeter azzal kezdte, hogy az újítás fogalmát igen széles értelemben definiálta, mint különböző okokból bekövetkező változást a termelés feladatában. Ezek az okok többet foglaltak magukba a szűk értelemben vett technikai fejlődésnél – például a termelést, vagy az újítási folyamatot. De ide tartozik az új piacok feltárása, új nyersanyag-forrás szerzése, vagy egy iparág struktúrájának átszervezése. Jelen értekezésünk számára még fontosabb az a tény, hogy Schumpeter nagy hangsúlyt helyezett a technikai folyamatra, mint a múlttal való nagy törések, óriási megszakítások folyamatára. E hangsúly jól megfelelt a kapitalista társadalom szociológiájáról írt elemzésének, és az üzleti ciklusok stratégiai faktorára irányuló kutatásainak is. /Az újítások felgyülemzése volt a szíve Schumpeter elméletének az üzleti ciklusokról./

C. A kisebb fejlesztések hatása

Éles ellentétben Schumpeter nézeteivel a technikai fejlődés megszakított természetéről – e nézetek igen erős hatást gyakoroltak egy teljes közgazdász-generációra – egy másik iskola a technológiai változás folytatódólagos elemeit hangsúlyozta. Első és legkézzelfoghatóbb alkotásuk a huszadik században A. P. Usher írása /1954/. Usher nemcsak a folytatódólagos elemekre hívta fel a figyelmet, de az újító folyamat fokozatosságára is, amelyben nagyszámú, kis terjedelmű változások halmozódnak fel.

Gondoljunk itt az egyes találmányok életciklusaira. A termelékenység jelentősebb fejlődése csak akkor következik be, amikor már a kezdeti találmány számtalan kisebb módosuláson és változáson ment keresztül, hogy megfeleljen a speciális fogyasztók igényeinek.⁶ Olyan széles körben használatos termékek, mint a gőzgép, az elektromotor vagy a szerszámgép, egyre újabb és újabb változtatásokon mentek keresztül, ahogyan a végső fogyasztók különböző igényei szerint módosultak. Ugyanez történt a tartós fogyasztó-

tási cikkekkel is, de minőségüket speciálisan a különböző jövedelmi kategóriákhoz kellett igazítani.⁷ Az efféle módosításokat szinfalak mögötti tervezői és mérnöki tevékenységgel hajtották végre, de éppen ennek következtében fejlődött a termelékenység és nőtt az ipari gazdaságok fogyasztóinak jóléte.

Az a szemlélet, amely a technológiai változást számtalan kis fejlesztés és módosítás szaporodásának tekintette, néhány ritka, nagyobb újítással, legszebb megfogalmazását S. C. Gilfillan *Inventing the Ship* /A hajó feltalálása/ című, 1935-ben megjelent könyvében nyerte el. Bár Gilfillan elsősorban a folyamat társadalmi és nem gazdasági oldalával foglalkozik, könyve felbecsülhetetlen értékű „közelméret” nyújt a technológiai változás fokozatos és apránkénti természetéről. Főleg a gyakorlat folyamán végrehajtott kis finomításokat és a más iparágakban kifejlesztett, jobb minőségű alapanyagok, vagy egyéb összetevők fokozatos felhasználását emeli ki.

A fejlett ipari gazdaságokban végrehajtott technológiai változások többsége, ha nem is láthatatlan, de alig látható: az anyagkezelés javítása, a termelési folyamat átszervezése, a karbantartás és javítás költségeinek csökkentése stb. A vas és acél gyártásánál a gépek átrendezésével sikerült kiküszöbölni az újramelegítő tüzelőanyagok felhasználását. A fémmegmunkálás egyre keményebb anyagokból készítette a vágó felületeket, és ezzel felgyorsította a munka iramát. Az elektromos energia fejlesztésénél, ahol a teljes ágazat hosszútávú termelékenység-növekedési aránya minden más amerikai iparágat megelőzött /Kendrick 1961/, a központi hőenergiái gépek lassú, fokozatos fejlesztése a tüzelőanyagoknál hatalmas, hosszútávú gazdasági eredményeket tett lehetővé.

A kis, alig látható, de összességükben nagyfontosságú újítások legelterjedtebb fajtái azok az eljárások voltak, amelyekkel csökkentették a beruházási javak karbantartását, és megnövelték élettartamukat. A régi anyagok újakkal /például alumíniummal és rozsdamentes acéllal/ való helyettesítése, a súrlódásgátlás új technikái /kenés és forgócsapágyak/ a beruházási javak élettartamának jelentős meghosszabbításához vezetett. A kezeletlen vasúti kötések karbolsavban kezelt kötésekkel való helyettesítése előreláthatólag megduplázza egy kötés élettartamát, tizennégyről huszonnyolc évre. Az üledékeltávolítók és a kémiaiilag kezelt tápvíz meghosszabbította a vasúti kazán életét, s már ritkábban kell kivonni a forgalomból a mozdonyokat, hogy a kazánjukat kimossák. A könnyebb sinek nehezebbre való kicserélése meghosszabbította a sín életét, s ez bőven fedezi a nehezebb fém költségeit.

Albert Fishlow az 1870 és 1910 közötti amerikai vasúthálózat techni-

kai fejlődéséről és teljesítményéről írt találó tanulmányában megkísérelte lemérni az egyes tényezők szerepét a teljesítmény növekedésében és az árak csökkenésében [Fishlow 1966]. Ebben az időszakban a teljesítmény-növekedés igen magas volt, és megjelent néhány fontos találmány, a légfék, az automata kapcsolószerkezet és jelzőberendezés, az acél sínek helyett pedig vas síneket használtak. Fishlow mégis úgy találta, hogy az árak csökkentéséhez legnagyobb mértékben a mozdonyok és a tehervagonok tervezése járult hozzá, még akkor is, ha a folyamat során nem jelent meg megkülönböztetetten fontos vagy emlékezetes találmány. Mégis, „felhalmozódó jellege és az egyes látványos találmányok hiánya sem homályosíthatja el a folyamat gyorsaságát. Alig negyven éven belül – 1870-től 1910-ig – a teherkocsik teljesítménye több mint háromszorosára nőtt. Az átalakulás megkülönböztető vonása feltűnő olcsóság volt; a befogadóképesség növekedése csak nagyon kis mértékben növelte meg a holsúlyt, az arány 1:1-ről 2:1-re változott. Ugyanebben az intervallumban a mozdonyok ereje több mint kétszeresére növekedett...” [Fishlow 1966, 635.]

D. A technikai kiegészítések hatása

A találmányok aligha működtek valaha is elszigetelten. Az amerikai technológiai eljárások történetében újra meg újra megtörtént, hogy egy adott találmány felvetette a technikai kiegészítések kérdését. Gyakran nem is léteztek e technikai eljárások, így aztán *A* találmány fő haszna az volt, hogy a *B*, *C*, vagy *D* találmányok kifejlesztését igényelte.

A találmányok társadalmi megtérülését azért nehéz feltárni, mert a kapcsolódások e téren igen nagyszámúak, és különböző fontosságúak, így aztán a pontos mérés nagyon bonyolult. Egy találmány, amely csökkenti az energiafejlesztés költségeit, különböző módon hat a különböző iparágakra. A múltban az alumínium iparra, az elektromosság fokozott felhasználójára lényeges hatást gyakorolt. Az ilyen árcsökkentések fontos szerepet játszottak a műtrágya esetében is: elkészítése olcsóbb lett, egyre jobban kihasználhatták az élelmiszertermelésnél. De jelentéktelen szerepet játszottak a golyóstoll bevezetésénél.

Gondoljuk csak végig egy olyan találmány társadalmi megtérülését, amely visszaszorította a szállítás költségeit, például a vasút hatását a 19. század közepének amerikai gazdasági életére! a gazdasági megtérülés magában foglalta a mezőgazdaság termelékenységének megnövekedését, mivel a gazdaságok terményeit nagyobb földrajzi területen bocsájthatták áruba, mint

ahogy ez korábban lehetséges volt. Ennek következtében nagyobb lendületet vehetett a területi specializálódás, mint azelőtt, nagyobb energiát szentelhettek a különböző mezőgazdasági készletek kiaknázására. A vasút társadalmi megtérülésének folyamatánál tehát számításba kell venni a megnövekedett területi specializációból származó eredményeket, s a mezőgazdasági készletek sajátos területi megoszlásaihoz is sikeresebben tudtak ezután alkalmazkodni. A szállítási költségek csökkenése azzal is elősegítette a termelékenység növekedését, hogy lehetővé tette a kisszámú, gazdaságosabb egységekre való koncentrációt. Például a szénbányától az áramfejlesztőig való szállítás költségeinek a csökkenése segítette elő /USA Munkaügyi Min. 1966/, hogy több, kevésbé gazdaságos üzemeltetésű bányát bezárhassanak, amelyek ezidáig is csak azért működhettek, mert közelebb voltak a piachoz. A bányáipar ezután kisszámú, de eredményesebben kiaknázható bányákra koncentrállhatta tevékenységét. A szállítási költségek csökkenése tulajdonképpen valamennyi gazdasági tevékenység intenzívebb kihasználását tette lehetővé.⁸ Egy olyan világban, ahol a közlekedés drága, minden üzem tevékenységét visszavetik a szállítási költségek, különösen akkor, ha a terméket távolabbi piacokra szánták. A szállítási költségek csökkenése megnöveli az elérhető piacok számát, és növeli ezzel a gazdasági lehetőségeket is.

Szélesebb földrajzi egységet véve figyelembe, a társadalmi megtérülést igen jelentős mértékben megnövelte a gőzhajó, amely már az óceánon túli szállítások árát is csökkentette, valamint a mélyhűtés, amely mind a vonat, mind a gőzhajó teljesítményét megnövelte. E kiegészítő újítások révén kezdett kialakulni a 19. század végére a valódi világméretű mezőgazdasági munkamegosztás. Ez az egyedülálló munkamegosztás a szárazföldi és vízi szállítási költségek csökkenésének, valamint a hús hosszútávú szállítási lehetőségeinek közös eredménye volt. Az 1880-as 1890-es évekre a mélyhűtési eljárások következtében Nyugat-Európa gyorsan növekvő lakossága egyre jobban függeni kezdett a tengerentúli termékektől, nemcsak az észak-amerikaiaktól, de az Új-Zéland-i és ausztrál bányá- és az argentin marhahústól is.

A kiegészítő újítások fontossága miatt leszögezhetjük: egy újítás társadalmi megtérülését ritkán vizsgálhatjuk elszigetelve. Az ipari gazdaságok növekvő produktivitása következtében nagy számú összekapcsolódó, egymást kölcsönösen felerősítő technológiai eljárás jött létre, amelyek egyedi összetevői önmagukban nem sok következményt vontak volna maguk után. A megfigyelés megfelelő egysége ezért nem annyira az egyedi újítás, inkább egy összefüggő újítás-halmaz. A korai ipari forradalom csak néhány alapvető technológiai eljárás interakciója keretében érthető meg. E technológiák

teremtették meg a szükséges alapot más technológiai változásokhoz, amelyek egyre szélesedő, koncentrikus körökben folytatódtak, melynek központjában olyan néhány, legfontosabb találmány állt, mint a gőzgép, vaskohászat és az ásványi tüzelőanyagok széleskörű alkalmazása. Hasonló csoportosulásokat fedezhetünk fel a 19. század végén az elektromosságra, a 20. század elején a belsőégésű motor, és az elmúlt években a műanyag, az elektronika és a computer körül.

E. „A nélkülözhetetlenség axiómája”

Egy újítás társadalmi megtérülése attól függ, milyen széles körben alkalmazza a gazdaság – ahogy például a kibernetikai asztalt is minősíti a cél-lák száma. Az is igaz – ceteris paribus –, hogy minél szélesebb körben használnak egy újítást, annál nagyobb a társadalmi megtérülése. De azt is elmondhatjuk, hogy ez csak az érem egyik oldala. Van olyan újítás, ami csak kis mértékben olcsóbb a régi technológiánál, és mégis széles körben elterjed. Állandó felbukkanásából azonban tévedés volna gazdasági fontosságára következtetni. Egy újítás társadalmi megtérülésének áttekintésénél nemcsak a „kibernetikai asztal”-on elfoglalt celláinak számát kell körültekintően megvizsgálnunk, hanem azt is, milyen mértékben szorítja vissza az újítás a kiszorított technológia teljes költségeit. Az újítás gazdasági fontosságának megállapításához nem elég annyit tudni, hogy csökkenti az árakat, ami eléggé nyilvánvaló, de azt is ismerni kell, mekkora ennek az árcsökkenésnek a terjedelme.

Ez volt a központi kérdés a 19. századi vonatoknak az amerikai gazdasági növekedéshez való hozzájárulásukat elemző, heves vitában. A vita valamennyi résztvevője egyetértett abban, hogy a szállítási költségek csökkenésének alapvető szerepe volt, a vélemények azonban élesen eltértek egyetlen újítás – a vasút szerepének kérdésében. Korábban az a nézet volt közkeletű, hogy a vonatok nélkülözhetetlenek voltak a 19. századi Amerika gazdasági növekedéséhez. Nemcsak azt a nézetet terjesztették el, hogy a vasút igen eredményes szállítóeszköznek bizonyult, de azt is, hogy rajta kívül nem volt és nem is lehetett volna semmiféle egyéb alternatíva. Robert Fogel e nézetet nevezte „a nélkülözhetetlenség axiómájának”, és igen bíráló megjegyzései értekezésünk szempontjából is igen fontosak.

A nélkülözhetetlenség axiómájának értékeléséhez... nemcsak azt kell megvizsgálnunk, milyen szerepet játszott a vasút, de azt is, hogy mi helyettesíthette volna. A vasutak csak akkor jogosultak a nélkülözhe-

tetlenség címére, ha kimutatható, hogy nagyobb mértékben járultak hozzá az amerikai gazdaság 19. századi teljesítményéhez, mint amennyire erre más alternatíva képes lett volna. Az axiómát alátámasztó történelmi bizonyítékok mindeddig csaknem kizárólag annak a leírására korlátozódtak, amit a vasút megtett. A szállítás más lehetőségeit kutató néhány vizsgálat megduplázta a vasútnak tulajdonított eredményeket. Ennek bekövetkeztében az egyéb szállítási lehetőségek gyakorlatilag ismeretlenek. Az a következtetés tehát, hogy a vasút potenciális helyettesítőjének a fejlődési lehetőségei alacsonyak voltak, nem bizonyított tényeken, hanem egy halom meg nem kérdőjelezett előítéleten alapul. /Fogel 1964, 10./

Fogelnek a vasútak nélkülözhetetlenségi axiómája ellen indított támadása megrendítette a vasútak széleskörű elterjedéséből levont következtetést, mely szerint a vasút messze felülmúlta a csatornákat. Hatalmas energiával és leleményességgel látott neki kimutatni, milyenné vált volna az amerikai gazdaság 1890-re vasutak nélkül. Fogel nem tagadja, hogy a 19. század gyors gazdasági növekedése a szállítási árak csökkenésének köszönhető. Azt tagadja, hogy ez túlnyomórészt a vasúttól függött.

Nem szolgálná jelenlegi céljainkat, ha belemélyednénk a Fogel könyve körül azonnal fellángoló módszertani vita ismertetésébe.⁹ Csak azt a központi kérdést kell kiemelnünk, hogy egy újítás társadalmi megtérülését az általa lehetővé tett árcsökkenés arányában kell megvizsgálnunk, és össze kell hasonlítanunk más, alternatív technológiák árstruktúrájával. Nem elegendő megfigyelni egy újítás széleskörű elterjedését.¹⁰

F. Az elvárások szerepe

Végezetül egy fontos dolgot kell elmondani az elvárások szerepéről. Azt az elhatározást, hogy X újítást ma bevezetjük, igen jelentős mértékben befolyásolni fogja az az elvárás, hogy X -et már holnap jelentős mértékben tökéletesíteni fogják, vagy az a szilárd meggyőződés, hogy holnapután már egy új technológiát, az Y -t fogják bevezetni. A bölcs várakozásra való hajlandóságot minden potenciális beruházóban megerősítették már azok a tapasztalatok, amelyek a számtalan, elszettett beruházásaik miatt megbukott vállalkozóhoz kötődnek.¹¹ Amint az állandó technológiai változás lehetőségét elfogadjuk, egy újítás optimális időzítésének kijelölését igen jelentős mértékben fogja befolyásolni a jövőben bekövetkező beruházásokkal kapcsolatos elvárás. Még ha az újítási folyamat gazdaságosnak is bizonyul a szí-

gorú vizsgán, a cég mégsem fogja bevezetni, ha valószínű, hogy az újabb technológiai fejlesztés hamarosan be fog következni. Az újítás optimális időztetésének – hol maximáljuk a várt visszatérülést? – a szélsőségesen gyors technológiai változások korában igen fontos kérdése mindeddig viszonylag kis teret kapott az elméleti szakirodalomban. E tárgyról rendszeres empirikus kutatásokat sem folytattak. Az újításról korábbi fázisaiban gyakran köztudott, hogy még tökéletlen. Számtalan „difi”-t kell még kiküszöbölni. Ha ezek jelentős beruházásokat követelnek meg, ostobaság lenne azonnal bevezetni az újítást – különösen, ha nagy pénzügyi hozzájárulást és tartós felszerelési tárgyakat igényel.¹² Ha a Schumpeter-i újítások abnormálisan sokba kerülnek, és csak később térülnek meg, a rámenős újító tönk-re is mehet, mert koraszülött újítási modellbe fektette be a pénzét.

Néhány fontos – és főleg ellentmondásos – dolog következik mindebből. Nem egyszerű a kapcsolat a technológiai változás aránya, valamint a technológiai újítás és ennek elterjedési aránya között, olykor az intuitív elvárások ellenkezője is bekövetkezhet. Egy gyors technológiai változás lassú befogadási és elterjedési arányhoz is vezethet, vagy egy olyan gépezet bevezetéséhez, amely képtelen a „legfejlettebb” technológia szerint működni, amíg vásárlói számára előrevetíti az eljövendő fejlesztések folytatódó vagy növekvő arányát. Az az elhatározás, hogy most megvásároljuk a technológiát, önmagunk megterhelését is jelentheti, egy hamarosan elavuló technológiával. Ebből következik, hogy amikor a technológiai változás lelassul, és a termék stabilizálódik, a befogadás gyorsasága megnövekedhet, mert a vásárló bízik benne, hogy a terméket nem fogja felülmúlni egy jobb termék, viszonylag rövid idő múlva. Így az „elérhető legjobb” módszerek mögött meghúzódó lemaradás kevésbé lesz feltűnő, amikor a technológiai változás lelassul. Ebben az értelemben érvelésünk a „legszínvonalasabb gyakorlat” frontján működő cégek kudarcaira is magyarázatul szolgálhat – az ilyen kudarcok főleg a technológiai fejlődés eljövendő sebességével kapcsolatos vállalkozói elvárások közötti különbségeknek köszönhetők.¹³

Két különböző dologról volt itt szó. Az egyik a legjobb technológiai gyakorlat fejlődésének mértéke. A másik e legjobb technológiai gyakorlatok elterjedésének mértéke. Ha a kettő független egymástól, az elterjedés területén történő lemaradás költséges a társadalom számára. Mégis, amint a történelmi tapasztalat tisztán mutatja, az elterjedés elmaradását nagyon sokszor éppen a legjobb technológiai gyakorlat fejlesztéséből kialakított környezet okozhatja. Így az elterjedési mutató alacsony aránya lesz az az „ár”, amit a dinamikus gazdaságok fizetnek, dinamizmusuk fejében.

Jegyzetek

1. Lásd Henderson /1954/ kiváló beszámolóját. Később a franciák hasonló szerepet játszottak Európa más részein az új technológiai eljárások bevezetésével. Lásd még: Cameron /1961/.
2. Japán és az USA eltérő mezőgazdasági fejlődésének értékes és ötletes összehasonlítását lásd: Hayami és Ruttan /1971/.
3. Lásd: Ranis /1957, 1973/. A mexicói és a puerto ricói használt gépek alkalmazásáról lásd: Strassman /1968/. A használt munkaeszközök meglehetősen elterjedt braziliai alkalmazását lásd: Leff /1968/.
4. Lásd: Kuznets /1930/, különösen az I. fejezetet.
5. „...A magas növekedési arány fenntartása az új találmányok és újítások állandó felbukkanásától függ. Ez hozza létre az alapot olyan új iparágak számára, amelyek gyors fejlődése ellensúlyozza a találmányok és újítások elkerülhetetlen csökkenését, és a régebbi iparágak hanyatlását. Egy gazdaság magas szintű, általános növekedése ezért szükségszerűen összekapcsolódik az egyes iparágak fontossági rendjének megváltozásával. A régi iparág hanyatlik, az új pedig gyors növekvő szerepet játszik a nemzeti jövedelem egészében...” /Kuznets 1959, 33. l./
6. Marx kimutatta, hogy Birmingham-ban nem kevesebb, mint 500 különböző típusú kalapácsot gyártottak.
7. Brady az egyes termékekről kiterjedt dokumentációt készített /1964/.
8. A nagyfeszültségű áttételek árát csökkentő újítások pontosan ugyanerre az eredményre vezetnek. Lehetővé tették a kicsi, régebbi üzemek bezárását, és a korlátozott számú, nagyméretű energiafejlesztő állomások gazdasági kiaknázását.
9. Az érdeklődő olvasó Paul David /1969, 506–25./ írásai segítségével kezdheti az ismerkedést ezzel az irodalommal.
10. A heves vitát tekintve meglehetősen ironikus, hogy éppen Fogel központi jelentőségű gondolatát vitatták a legkevésbé, azt, hogy a gazdasági növekedés nem tulajdonítható egyetlen technológiai újításnak. „E tanulmány legfontosabb következtetése az, hogy egyetlen önálló találmány sem volt létfontosságú a 19. század gazdasági növekedéséhez. Ha persze egyetlen újítás rászolgálna e címre, az a vasút lenne. Mégis, fél évszázados drámai fejlődése, a belső szállításban játszott központi szerepe, mohó tőkeétvágya, a kereskedelmi /és gyakran a politikai !/ versengést meghatározó hatalma ellenére sem játszott egyedülálló szerepet a gazdaság potenciáljának megnövekedésében.” /Fogel, 1964, 234–35./ Lásd még Hawke /1970/ tanulmányát Angliáról és Walesről, amelyben sokkal nagyobb szerepet tulajdonít a vasútnak, mint Fogel.
11. Marx már régen felhívta a figyelmet arra, hogy „Minél újabb találmányokra alapozva működik egy gazdaság, annál költségesebb a régihez képest. Nagyon is igaz, hogy az úttörők általában tönkremennek, és akik később vették meg, olcsóbb áron a gépet, házat stb., azok húznak hasznot belőle.” Felhívta a figyelmet az új gépezetek gyorsan növekvő teljesítményére, és a termelési ár gyors csökkenésére is.” Amikor először vezetnek be egy gépet az iparba, az olcsóbb működtetés módszerei fokozatosan kilakulnak, ugyanígy a fejlesztés elvei is, amelyek nemcsak egyes részeit érintik a gépnek, de az egészét.” /1959. 103./ Egy lábjegyzetben Marx egyetértően idézi Babbage állítását: „Durván becsülve, egy újonnan feltalált gép első használója ötször annyit költ rá, mint a második.”

12. Az ilyen elvárások következtében kialakulhat az olcsóbb és egyszerűbb munkaeszközök beszerzésére való törekvés, amit Tocqueville egykor az amerikai állapotok jellemzőjének tekintett. „...Megkérdeztem egy amerikai tengerészt, miért építik meg olyan rövid idő alatt a hajókat. Tétovázás nélkül azt válaszolta, hogy a navigáció művészete napról-napra fejlődik, így a legalaposabban megépített hajó pár év múlva már majdnem használhatatlan lenne. E szavakból, melyeket egy átlagos képességű ember szájából hallottam egy egyedi eset kapcsán, felismertem egy általános érvényű és rendszerezett eszmét, amely igen sok ember véleményét meghatározza”. [Tocqueville 1901].
13. A „légfejtettebb gyakorlat” kudarainak más okairól lásd: Salter, 1960. 4. fejezet.

Bibliográfia

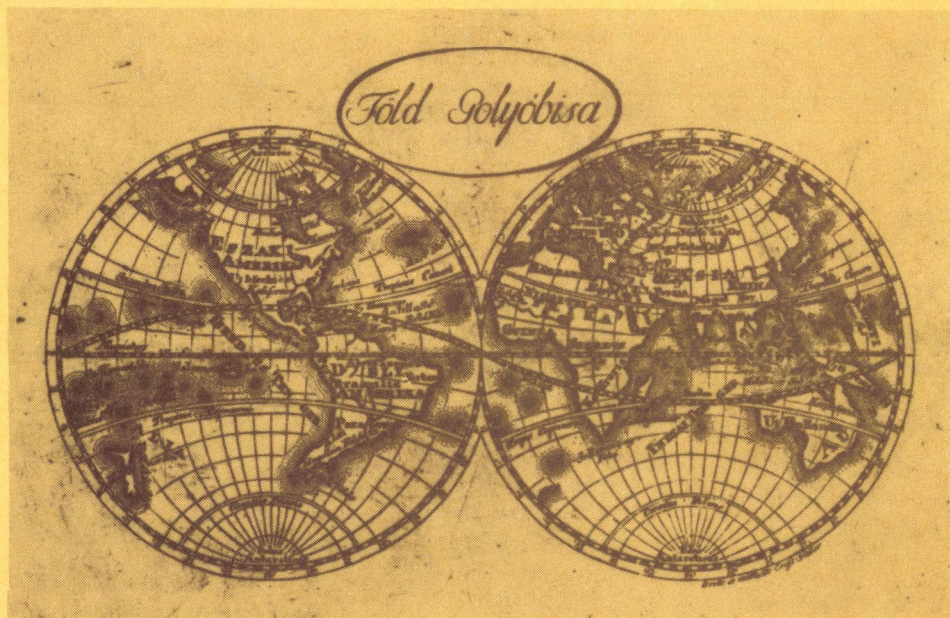
- Abramovitz, M. 1956. „Resource and Output Trends in the United States since 1870,” *American Economic Review Papers and Proceedings*.
- Brady, Dorothy. 1964. „Relative Prices in the Nineteenth Century”, *Journal of Economic History*.
- Cameron Rondo. 1961. *France and the Economic Development of Europe*, Princeton University Press, Princeton.
- Cox Tench. 1814. *A Statement of the Arts and Manufactures of the United States of America for the Year 1810*, Philadelphia.
- David Paul. 1966. „The Mechanization of Reaping in the Ante-Bellum Midwest”, in *Industrialization in Two Systems: Essays in Honor of Alexander Gerschenkron*, Henry Rosovsky [ed.], Wiley, New York.
- David, Paul. 1969. „Transport Innovation and Economic Growth: Professor Fogel on and off the Rails”, *Economic History Review*.
- Denison, E. 1962. *The Sources of Economic Growth in the U.S. and the Alternatives Before Us*, Committee for Economic Development, New York.
- Denison, E. 1962.a. „United States Economic Growth” *Journal of Business*.
- Denison, E. 1967. *Why Growth Rates Differ*, The Brookings Institution, Washington, D. C.
- De Tocqueville, Alexis. 1901. *Democracy in America*, [translated by Henry Reeve], 2 vols., D. Appleton and Co., New York, vol. 1.
- Fishlow, Albert. 1966. „Productivity and Technological Change in the Railroad Sector, 1840–1910,” in D. Brady [ed.], *Output, Employment and Productivity in the U. S. After 1800*, N. Y., N. B. E. R.
- Fogel, Robert. 1964. *Railroads and American Economic Growth*, The Johns Hopkins press.
- Gilfillan, S. C. 1935. *Inventing the Ship*, Follett Publishing House, Chicago.
- Gilfillan, S. C. 1935a. *The Sociology of Invention*, Chicago.
- Hawke, G- R. 1970. *Railroads and Economic Growth in England and Wales 1840–1870*, Oxford University Press, Oxford.
- Hayami, Yujiro, and Ruttan, Vernon. 1971. *Agricultural Development*, The Johns Hopkins Press, Baltimore.
- Henderson, W. O. 1954. *Britain and Industrial Europe, 1750–1870*, Liverpool University Press, Liverpool.

- Kendrick, John. 1961. *Productivity Trends in the United States*, Princeton, N. J.
- Kuznets, Simon. 1930. *Secular Movements in Production and Prices*, Houghton Mifflin, Boston.
- Kuznets, Simon. 1959. *Six Lectures on Economic Growth*, The Free Press, Glencoe.
- Landes, D. 1969. *The Unbound Prometheus*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Leff, N. 1968. *The Brazilian Capital Goods Industry 1929–1964*. Harvard University Press, Cambridge.
- Marx, K., and Engels, F. 1848. *The Communist Manifesto*. As reprinted in Marx, K., and Engels, F. 1951. *Selected Works*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 2 vols.
- Marx, K., and Engels, F. 1959. *Capital*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, vol. III.
- Marx, K., and Engels, F. n. d., *Capital*, Modern Library Edition, New York, vol. I.
- Marx, K., and Engels, F. r d., *Capital*, New York.
- Needham, J. 1954. *Science and Civilization in China*, Cambridge University Press, Cambridge. Seven volumes in 12 parts.
- Needham, J. 1969. *The Grand Titration*, George Allen and Unwin, Ltd., London.
- Peck, Merton J. 1976. „Technology“, *Asia's New Giant*, Hugh Patrick and Henry Rosovsky [eds.], The Brookings Institution, Washington, D. C., Chapter 8.
- Ranis, G. 1957. „Factor Proportions in Japanese Economic Development“, *American Economic Review*.
- Ranis, G. 1973. „Industrial Sector Labor Absorption“, *Economic Development and Cultural Change*.
- Rosenberg, Nathan. 1973. „Innovative Responses to Materials Shortages“, *American Economic Review Papers and Proceedings*.
- Rosenberg, Nathan. 1975. „America's Rise to Woodworking Leadership“, *America's Wooden Age*, Brooke Hindle, [ed.], Tarrytown, N.Y.: Sleepy Hollow Restorations.
- Salter, W. E. G. 1960. *Productivity and Technical Change*, Cambridge University Press.
- Schumpeter, J. 1939. *Business Cycles*, McGraw-Hill, New York, 2 vols.
- Schumpeter, J. 1942. *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper and Row, New York.
- Solow, R. 1957. „Technical Change and the Aggregate Production Function“, *Review of Economics and Statistics*.
- Strassman, Paul W. 1968. *Technological Change and Economic Development*, Cornell University Press, Ithaca, N. Y.
- Tilton, John E. 1971. *International Diffusion of Technology: The Case of Semiconductors*. The Brookings Institution, Washington, D. C.
- U. S. Department of Labor. February 1966. *Technological Trends in Major American Industries*, Washington, D. C.
- Usher, A. P. 1954. *A History of Mechanical Inventions*, Harvard University Press, Cambridge. First edition appeared in 1929.
- Vernon, Raymond. 1966. „International Investment and International Trade in the Product Cycle“, *Quarterly Journal of Economics*.
- Wittfogel, K. 1957. *Oriental Despotism*, Yale University Press, New Haven.

5777g

2

VILÁGTÖRTÉNET

'82/4

STEIN - KÖL.

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

P. C. Emmer – D. H. A. Kolff – R. J. Ross: Európa terjeszkedése és a harmadik világ mezőgazdaságának átalakulása. Két gyarmati modell	3
Claude Cahen: A középkori muszlim kelet gazdaság és társadalom- története	34
Benkő Judit: José Marti nemzeteszmeje	53
Horváth Gyula: A mexikói forradalom döntő szakasza: a Konvent és a polgárháború (1914–1916)	75

Történeszek

Hahner Péter: Albert Soboul, a francia forradalom történésze (Új kötet – régi viták)	91
Vlagyimir Mihajlovics Turok-Popov	106

Dokumentum

Oroszországi helyzetkép az 1905. évi forradalom küszöbén (Korabeli interjú Sz. J. Vitte gróffal)	121
---	-----

<i>Folyóiratrepertórium</i> (1979 második félév)	130
--	-----

A Címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collé-
giumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.”
c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.**

Éves előfizetési díj: 92.– Ft, példányonkénti eladási ár: 23.– Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

**Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György**

821 3288 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

P. C. EMMER – D. H. A. KOLFF – R. J. ROSS:

EURÓPA TERJESZKEDÉSE ÉS A HARMADIK VILÁG MEZŐGAZDASÁGÁNAK ÁTALAKULÁSA. KÉT GYARMATI MODELL

*(A budapesti Gazdaságtörténeti Világkongresszus 1982 A/1 szekciójának
referátuma)*

1. A. Bevezetés

A tengeren túli európai terjeszkedés, többek között, a mezőgazdasági termékek szükségletében nyilvánult meg. Ezek lehetnek olyan termények, melyeket Európában is meg lehetett termelni, de a tengerentúli költségeik elég alacsonyak voltak ahhoz, hogy a szállítási költségeket is megengedhetővé tegyék, másrészt lehetnek trópusi vagy szubtrópusi termények. Mindkét esetben nem pusztán közvetlenül fogyasztásra termelt árukról beszélhetünk, mint amilyen a búza, kávé vagy cukor, hanem olyan ipari nyersanyagokról is, mint amilyen a gyapjú, gyapot és a gumi. A gyarmatosításnak, természetesen, nem pusztán ez a szükséglet volt az oka, és több gyarmaton nem is találkozunk a világpiacon könnyen értékesíthető termények termelésére való törekvéssel. Bizonyos esetekben még az európai gyarmatosok is csak a saját létfenntartásukhoz szükséges terményekkel foglalkoztak, jóllehet az otthoninál kisebb sikerrel. Mindebből következően az Európán kívüli világban az európai terjeszkedés majdnem mindenütt jelentős befolyást gyakorolt az eredeti agrárstruktúrára.

Európai szempontból két nagyobb modell alakult ki, mindegyik egy sor altípussal. Ezek a következők voltak:

1. Az agrárvállalkozás teljesen új formájának létrehozása, nagy mennyiségű európai tőke segítségével, a tőkés költségelemzés alapján meghatározott recept szerint.
2. A tengerentúli parasztságnak olyan igazgatása vagy manipulálása, mely biztosítja a könnyen értékesíthető termények termelését és/vagy kincstári jellegű jövedelmek és járandóságok begyűjthetőségét.

Mindkét modellel és alkalmazásukkal találkozunk az európai terjeszkedés kezdetétől fogva. 1750 előtt – Spanyol Amerika kivételével – az európai hódításokat a kapitalista mezőgazdaság kiterjesztése érdekében hajtották végre. A spanyol kísérlet a latin-amerikai indián lakosság igazgatására nem talált követőkre. Csak a tizenhetedik század végétől kezd második modellünk szerepet játszani a tengerentúli európai hódítások folyamatában. India

megmutatta az európaiaknak, hogy jövedelmet lehet szerezni olyan sűrűn lakott területekről is, amelyekkel korábban csak fejlett kereskedelmi kapcsolataik voltak. A tizenkilencedik század folyamán a franciák, a hollandok, németek és portugálok követték ezt az irányt. Általánosságban azonban mind 1800 előtt, mind után elsődleges volt a kapitalista mezőgazdaság terjeszkedése, mert ez olyan beruházási lehetőségeket nyújtott, amelyeket nehéz lett volna Európában realizálni, ahol a földmegosztás fennálló helyzete, és a mezőgazdasági proletariátus kialakulásának korlátai akadályozták a haszonnal kecsegtető tőkés beruházást.

Kétségtelen, hogy a világ más részein is fennálltak a kapitalista mezőgazdaság létesítésének hasonló strukturális akadályai. Általánosságban kijelenthetjük, hogy Európán kívül az európaiak csak ott tudtak tőkés mezőgazdasági vállalkozásokat létrehozni, ahol a bennszülött lakosság sűrűsége alacsony volt, vagy ezt a sűrűséget csökkenteni lehetett háborúkkal betegségekkel és népirtással. Ez történt a Karib térségben, az amerikai kontinensen (a nagyobb Peru, Közép-Amerika és Mexikó hegyvidéki területeit kivéve), Ausztráláziában és Dél-Afrika délnyugati csücskén. Másutt csak néhány, vagy eredetileg is, vagy az európai hódítás következtében ritkán lakott szigeten vált lehetővé az európai tőkés mezőgazdaság. Ha kísérletet tettek vele sűrűn lakott területeken, e kísérletek mindig kudarcot vallottak, hacsak az állam ereje nem volt képes hatékony támogatásukra. Általánosságban, csak az „üres” tengerentúli világ tette lehetővé az új mezőgazdasági üzlet korlátlan terjeszkedését, a föld, az importált munkaerő és a tőke optimális kombinációját.

A második módszert, a nem-európai agrár rendszerek igazgatását, mindig a „második legjobbnak” tekintették, legalábbis akkor, mikor több beavatkozást követelt meg, mint az ármechanizmus egyszerű alkalmazása. Csak a gyarmati államok hatalmának növekedésével vált Ázsia és Afrika gyakorlatilag igazgathatóvá. Az európai beruházók azonban mindig hűek maradtak a terjeszkedés első napjainak beruházási elveihez, s így európai tőkét csak az „üres” területek mezőgazdasági tevékenységébe ruháztak be. Az európai terjeszkedés második időszaka folyamán a nemzetközi tőke érdekelt volt a kikötők, vasutak és más közlekedési eszközök, s a bányászat fejlesztésében, de magába a nem-európai mezőgazdaságba sohasem ruháztak be. Ha a nemzetközi tőkének érdeke volt az 1750 után meghódított gyarmatok mezőgazdaságába való beruházás, mindig kísérletet tett arra, hogy valamiféle *tabula rasa*-t csináljon, mint ahogy megtették ezt az 1750 előtt elfoglalt telepes és ültetvényes gyarmatokon. A tőkés mezőgazdaságba való

európai beruházásokat alig érdekelhették Afrika és Ázsia újonnan meghódított területei, ezeket szinte nem is érintették a modern imperializmus eredményei. Amerika, Ausztrália, Újzéland és Dél-Afrika fehér telepes (volt) gyarmatai maradtak az egyedüli olyan területek a tengerentúli világban, ahol meg lehetett valósítani a föld, tőke és munkaerő optimális kombinációját.

A megkülönböztetése azon területeknek, ahol az európaiak sikeresen valósították meg a *tabula rasa* létrehozását, és azon területeknek, ahol céljaikat csak a tengerentúli parasztság igazgatásával érheték el, alapvető vizsgálati eszköze tanulmányunknak, ez teszi lehetővé a különböző kontinensek eltérő agrártörténeteinek megértését. Az alkalmazás bizonyos példáira tanulmányunk második részében kerül sor. Először azonban alaposabban meg kell vizsgálnunk a két fő modellt.

1.B. A Frontier és a munkaerővándorlás a tengerentúli kapitalista mezőgazdaság fejlődésében

A tőkés mezőgazdaságot itt úgy határozzuk meg, mint egy mezőgazdasági üzleti vállalkozást, amelyben a befektetett földet, munkaerőt, tőkét és igazgatást szigorúan, tudatosan vagy nem-tudatosan, gazdasági megfontolások határoznak meg, mint például a költség-haszon elemzés eredménye. Ebben az értelemben az Új Világbeli és a dél-afrikai mezőgazdasági tevékenység nagy része tőkésnek tekinthető. Ebből az elvből következően, a Karib térségben és Malájföldön, például, a mezőgazdaság alapvetően ültetvényesen volt szervezve, szorosan ellenőrzött munkaerővel, függetlenül attól, hogy ez rabszolga vagy szerződéses munka volt, míg New Englandban, francia Kanadában és Dél-Afrikában a családi birtok volt a termelés uralkodó egysége. Magyarázatunk szerint a nagy nyugat-indiai ültetvények és a kis massachusettsi családi birtok a tőkés mezőgazdaság ugyanazon vonalának két szélső pontja. A tengerentúli tőkés mezőgazdaság terjeszkedése szorosan kapcsolódott (és kapcsolódik) a munkaerővándorláshoz, valamint a gyarmatosított és nem-gyarmatosított világ közötti állandóan változó határvidékhez (frontier). Mindkét mozgás azon törekvés eredménye, hogy megtalálják a föld, munkaerő és tőke, valamint az igazgatás optimális vegyületét.

Két megszorítást kell hangsúlyoznunk. Az egyik, hogy bár a tengerentúli tőkés mezőgazdaság lehetetlen lett volna a települések határvidéke (frontierje) nélkül, ezen állítás fordítottja nem igaz. A határvidék ugyanúgy része lehet egy tőkés, mint egy nem-tőkés szektornak. Mind Dél-Afrikában

és Dél-Amerikában a gyarmatosítók és a bennszülött világ közötti határvidék azért változott, mert az európai származású nem-tőkés birtokosoknak több földre volt szükségük saját maguk és gyermekeik számára. Az is kétségtelen, hogy az a tény, hogy a tengerentúli európai földművelők egy sor közvetlen igényét saját terményük elégítette ki, nem okvetlenül bizonyítja nem-tőkés jellegüket. Az iparosodás előtti világ magas szállítási költségeit figyelembe véve ez teljesen racionális döntés lehetett.

Másodszor, az egyéni (ki)vándorlók motivációja nem okvetlenül alapult tőkés kalkulációra. A Plassey előtti Indiában a vándorló(migráns) munkások nagy csoportjai mozogtak jelentős távolságokra, hogy pusztán nem-tőkés létfenntartásukat biztosítsák. Zsidók a tizenhatodik századi Portugáliában, puritánok a tizenhetedik századi Angliában és éhezõ ired az 1840-es években nem engedhették meg maguknak a racionális gazdasági választás luxusát. Mégis, legalábbis az utolsó esetben, azt lehet állítani, hogy az Egyesült Államok szigorúbb bevándorlási korlátokat emelt volna a negyvennyolcasok beáradása elé, ha ez veszélyeztette volna a föld, munkaerő és tőke optimális elegyét.

Általánosságban azonban mind a munkaerővándorlás, mind a frontier léte a tengerentúli mezőgazdaság tőkés fejlődésének jele, amelyben a befektetett föld, munkaerő és tőke mennyisége soha sincs meghatározva, hanem állandóan változik, ahogyan azt a körülmények megkövetelik. A legtöbb emigráns, aki elhagyta Európát, döntését, hogy másutt fog dolgozni, gazdaságossági vizsgálat alapján hozta. Ez igaz új munkaadókra is: a további bevándorló munka alkalmazásának döntését mindig a határprofit elve alapján hozták. A frontier irányába tartó belső, gyarmati munkaerővándorlást mindig a végzett munkának a gyarmat kialakult részein fennálló adott költségei irányították.

Fel kell vetnünk a kérdést, hogy a tőkés mezőgazdaság fejlődésében miért létezett egy ilyen kizárólagos preferenciája a migráns munkaerőnek, a helyileg rendelkezésre álló munkások alkalmazásával szemben. Míg csak az ültetvények személyzetéről van szó, a migráns munkaerő preferenciáját megmagyarázhatja, hogy olcsó munkaerőt kerestek. A migráns munkásokat nem kellett fizetni újratermelési költségeikért. Mind a szerződéses bevándorlók, mind a rabszolgák egyforma minőségű, megbízható munkát biztosítottak az ültetvényesnek; a munkaadó nem kényszerült arra, hogy olyan munkásokkal kössön szerződést, vagy olyan munkásokat vegyen, akik túl fiatalok vagy túl öregek vagy túl gyengék voltak. Csak a rabszolgakereskedelem megszűnte után kellett az ültetvényesnek rabszolgáinál születéspártoló poli-

tikát alkalmaznia. A szerződéses bevándorlás ezt követő időszakában a Brit kormány arra kényszerítette az ültetvényeseket, hogy bizonyos számú női szerződést hozzanak be Brit-Indiából.

Ezen kívül a szerződéses vándorlók és a rabszolgák még egy sor előny-nyel rendelkeztek a helyi parasztság tagjaival szemben: 1. mind a férfi, mind a női rabszolgákat és szerződéses munkásokat munkára lehetett fogni, ami „szimpla” bérek kifizetését, vagy alacsonyabb ételadagok kiadását tette lehetővé. 2. A helyi parasztoknak volt egy gazdasági alternatívájuk: saját telkük művelése. Ez azt jelentette, hogy az ültetvényes csak akkor számíthatott a helyi munkaerőre, ha magasabb bért fizetett érte, mint amennyit az otthoni munkájával meg tudott keresni. Azon parasztok számára, akik korábban rabszolgák voltak, az ültetvényeken való munkavállalás még nehezebb döntés volt. Ők az ültetvényektől sokkal magasabb jövedelmet vártak, mint amekkorát saját önellátó gazdaságukban tudtak volna elérni. 3. Rabszolgákat és szerződéses munkásokat mindig lehetett szerezni, bármely időpontban és bármely munkára; ugyanakkor a helyi parasztoknak otthoni kötelezettségeik voltak, ami nem tette lehetővé rendszeres foglalkoztatásukat az ültetvényeken, különösen a legfontosabb aratási időszakban.

Mindezekből következően hangsúlyoznunk kell, hogy a nagyméretű kapitalista ültetvény a bevándorló munka alkalmazásához, mely lehetett szerződéses, vagy rabszolga, azért folyamodott, mert ez olcsóbb volt, mint a helyi nem-tőkés szektorból szerezni munkaerőt. Csak a viszonylag üres területeken volt lehetséges az ültetvények munkásainak olyan ellenőrzése, hogy elkülönítve maradjanak a nem-tőkés helyi parasztságtól.

A helyzet sokkal bonyolultabb volt a tengerentúli kisméretű tőkés mezőgazdasági egységek fejlődésénél. A helyi parasztságot ezen mezőgazdasági típus fejlődésénél is kirekesztették. Mind Amerikában, mind Afrikában európai telepéseket szereztek, hogy családi földbirtokokat létesítsenek olyan területeken, ahonnan a korábbi helyi parasztságot eltávolították. Mint mindig, újra a Karib térség szolgált számunkra szélsőséges példát. A rabszolgafelszabadítás után a legtöbb nyugat-indiai gyarmati kormányzat vonakodott attól, hogy megengedje volt rabszolgáinak a piac-orientált földművelővé válást, s csak kelletlenül voltak kénytelenek elfogadni azt a tényt, hogy sok volt rabszolga helyi paraszttá vált. Ugyanakkor szinte valamennyi volt rabszolgatartó gyarmatra jellemző volt, hogy szinte minden követ megmozgattak annak érdekében, hogy európai földműveseket vonzzanak a területre, mind a piacra termelés, mind a helyi élelmiszerellátás növelése érdekében. Ugyanez történt Afrikában, ahol az angol gyarmati kormányzat

nem engedte meg, hogy az afrikai parasztok tőkés földművelőkké váljanak. Ehelyett az angolok megtisztították a kenyai felföldet, hogy Dél-Afrikából és Európából földműveseket csábítsanak ide.

Újra arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a gyarmati terület elnéptelítése és az ezt követő európai telepes behozatal kedvezőbbnek tűnt a gyarmati erők számára, mint a helyi bennszülött parasztságnak tőkés földművéssé alakítása. Ha meg akarjuk magyarázni a tőkés mezőgazdaságnak ezt a preferenciáját a bevándorló munkások és telepesek irányába, akkor különösen hangsúlyoznunk kell az európaiak gondolkodásában az afrikaiakról, ázsiaiakról és az indiánokról kialakult kettős sztereotípiát. Egyrészt a felsorolt nem-európaiakat „lustának”, „kaotikusnak” és „törekvés, szükséglet nélkülinek”, röviden a tőkés mezőgazdasági fejlődés akadályának tekintették. Másrészt ugyanezeket a nem-európaiakat lényeges tőkés termelési faktornak tekintették, mint rabszolgákat és szerződéses munkásokat. Az európaiak gondolkodásában valószínűleg élesen különvált a „bennszülött” egy adott országban, otthon, és a „bennszülött”, mint vándorló, földnélküli és társadalomnélküli termelési faktor. Ebben a viszonylatban azonban meg kell említenünk, hogy a harmadik világ tőkés mezőgazdaságába beruházók színvakok voltak. Az első importált munkaerő, mind az ültetvényeken, mind Amerika családi földbirtokain, szegény európaiakból került ki. Ők voltak azon európai tőkések tizenhetedik századbeli áldozatai, akik nem voltak hajlandók beruházni azokon a területeken, ahonnan ez az európai vándorló munkaerő jött. Írországból az íreket ugyanúgy lustának és elmaradottnak tekintették, mint az afrikaiakat Afrikában, az amerikai családi földbirtokos, vagy az ültetvényes azonban nem élhetett meg nélkülük.

1.C. A parasztgazdaságok igazgatása

Az európai terjeszkedés kezdetétől fogva foglalkoztak az európaiak a helyi parasztság ellenőrzésével és igazgatásával. A legkülönbözőbb módszerekkel próbáltak tőlük többletet nyerni, de lényegében igen ritkán fordult elő, hogy egy mezőgazdasági rendszer egy paraszti modellből agrár tőkés modellé változott volna. Az ilyen változás, úgy tűnik, sehol sem volt az európai tőkebehatolás következménye, és példáink vannak arra is, hogy egy ilyen irányú fejlődést a gyarmati kormányzatok adminisztratív eszközeinek a használata akadályozott meg.

Az európai hatás formája mindenekelőtt attól függött, hogy a kérdéses terület előállított-e a világpiacra terményeket. Ha nem, akkor a fejlődés-

nek három fő típusával találkozunk. Először Spanyol-Amerika kvázi-feudalizmusával, amelyben az európaiak vagy közvetlenül elfogyasztották a felesleget, vagy a helyi piacon kereskedtek vele. Másodszor az – elsősorban regionális – piacok kizsákmányolásával az adóztatás segítségével, mint Brit-Indiában. És végül a bennszülött gazdaság gyors széttözódásával, hogy elkerüljék a „fehér” földműveléssel való versengést, és hogy vándorló munkaerőt állítsanak elő, mint például Dél-Afrikában. Abban az esetben, ha egy területet export termelővé lehetett változtatni, szintén három típust lehet elkülöníteni. Az első, az árak manipulációja, infrastruktúra létrehozása és igen gyakran olyan adók bevezetése, amely növeli a piacra vihető termények termelését. Ez klasszikus modellje mind a gyarmatosítás előtti európai kereskedelmi vállalatok és a harmadik világ egy része közötti kapcsolatoknak, mind egy sor gyarmati rendszernek is. A második a termények direkt elvonása a parasztságtól, a kényszerművelés bizonyos eszközeivel. Jáva Művelési Rendszere (Cultivation System) klasszikus példája ennek. Végül megemlíthetjük a kényszermunka rendszerét az európai tulajdonú ültetvényeken, bár ez hosszútávon nem kecsegtetett haszonnal.

Mindezek a különböző formák természetesen egymás mellett is működhettek ugyanazon országban, s változhattak az idő folyamán. Bár egymás mellett élhettek a tőkés vezetésű ültetvényes/családi birtok rendszer valamilyen formájával is; mint korábban említettük, ez csak a ritkán lakott területeken volt lehetséges, ha hosszabb távra akarták biztosítani a sikert.

A legáltalánosabb a parasztgazdaságok igazgatásának formái közül vagy az export termelés növelésének kezdeményezése, vagy a belső forgalom megadóztatása volt, a helyi szinten való hatékony beavatkozás nélkül. Kétségtelen, hogy a gyarmati uralom idején számtalan kísérlet történt a társadalmi rend megváltoztatására a gyarmat termelékenyebbé tévése érdekében.

A rendelkezésünkre álló helyen lehetetlen felsorakoztatni az összes alkalmazott rendszabályt. Amit hangsúlyoznunk kell, az a gyarmati kísérletezés rugalmassága. Például az egyik esetben a gyarmatosítók bennszülött földbirtokos arisztokrácia létrehozásával kísérleteztek, míg a másik esetben mindent elkövettek az ilyen arisztokrácia megszüntetéséért és a parasztság erősítéséért. Egyes gyarmatokon a földbérletet kommunálissá, közösségivé tették; másutt, más időpontban individualizálták. Ezen módszerek sikerének foka és hosszútávú gazdasági-társadalmi hatása nyilvánvalóan erősen különbözött a különböző országokban, a különböző régiókban, mivel függött a környezet és a történetileg kialakult társadalmi struktúra számtalan egyéb faktorától.

Talán két általános megjegyzést tehetünk ebben az összefüggésben az európai gyarmatosítás hatásáról. Először a tizenkilencedik század folyamán és a huszadik század elején a bennszülött rabszolgaságot elméletben, ha gyakorlatilag nem is mindig, eltörölték az összes olyan gyarmaton, ahol korábban az létezett. Ahol ez a felszabadítás hatékony volt, ott a mezőgazdasági munkaszervezet egész alapját meg kellett változtatni.

Másodszor az európaiak közvetlen beavatkozása a paraszti termelésbe, szemben a piacon keresztiuli befolyással, általában késői jelenség. A Brit Birodalomban például a Mezőgazdasági Fejlesztő irodák (Agricultural Extension) széles körű alkalmazása, a lépcsőzetes rendszerek sémája, stb. csak az 1930-as években, a válság hatására jelent meg. Csak ekkor kezdődött meg az a technológiai „fejlődés”, mely a parasztgazdaságok alacsony szintű, közvetlen igazgatására irányult, s kétségtelenül általában sikerrel.

2.A. Nyugat-Afrika meg nem hódítása

A tőkés mezőgazdaság terjeszkedése nagyon közel került Nyugat-Afrikához. A földközi-tengeri medence nyugati szigeteiről a cukortermelő ültetvényes mezőgazdaság áttért a szigetekkel szemközt fekvő nyugat-afrikai partvidékre. 1550 körül azonban a terjeszkedés hirtelen megakadt a szárazföldön és teljesen megváltozott: a portugálok a cukornádat átvitték Brazíliába, több ezer kilométerre nyugatra az atlanti cukorszigetektől.

Az afrikai szárazföld túl zsúfoltnak tűnt az európaiak számára, s ebből következően a parti régiókat nem tekintették olyan jó területnek az ültetvények létesítésére, mint Dél-Amerikát. Nyilvánvalóan nem az eladható termények számára relatíve előnyös brazíliai talaj és klíma késztették a portugálokat irányuk megváltoztatására. Az igazság az, hogy csak a tizenkilencedik században derült ki, amikor kísérletet tettek cukor és gyapot termesztésére Nyugat-Afrikában, hogy Nyugat-Afrika partmenti területei nem alkalmasak ezen termények termesztésére. A tizenhatodik és a tizenhetedik században a portugáloknak, ugyanúgy, mint követőiknek és versenytársaiknak, a hollandoknak, angoloknak és franciáknak, fogalmuk sem volt erről. Döntésük, hogy elkerülik Afrikát és gyarmatosításukat Amerikára koncentrálják, minden valószínűség szerint a lakosság sűrűségbeli különbségén alapult. Ez egyértelműen igaz az angolokra, hollandokra és franciákra, akik meghódították a Karib térséget és Észak-Amerika keleti partjait. Az indián lakosság gyors brazíliai csökkenése után a portugálok is felismerték, hogy az újvilágbeli gyarmatosítás a munkaerőnek más földrészekről való drága behozatálával jár.

Afrikában, másrészt, rengeteg munkaerő állt rendelkezésre. Csak az atlanti rabszolgakereskedelem eltörlése után fejlesztettek ki az európai országok (az Egyesült Államokat is beleértve) „vigyük a Nyugat-Indiákat Afrikába” sémákat. Az angol parlament érdekcsoportjaiban beállott erőeltolódások arra kényszerítették e törvényhozást, hogy engedjen a rabszolgakereskedelem elleni vallási tiltakozásnak. A tőkés mezőgazdaságban érdekelt beruházók ekkor már más szemekkel néztek Nyugat-Afrikára. Az Afrikával szemben tanúsított európai magatartás 1800 és 1850 közötti megváltozása nem jelentette azt, hogy Afrika hirtelen *tabula rasa*-vá vált, s így ideális feltevételeket nyújtott a tőkés mezőgazdaság fejlesztésére. Éppen ellenkezőleg, Afrika éppen úgy tele volt bennszülött paraszttal, mint mindig. Lehetővé vált azonban ott az ültetvényes mezőgazdaság, mert: 1. a rabszolgakereskedelem és a rabszolgaság egészének eltörlése megnövelte a munkaerőre fordítandó költségeket Amerikában, úgy, hogy ezek ekkor magasabbak voltak, mint olyan „üres területek” létrehozásának költségei Afrikában, melyeken ültetvényeket és európai földbirtokokat lehetett létrehozni, elszigetelve e területeket a bennszülött társadalomtól. 2. Ezen költségek egy részét ellensúlyozta a viszonylag olcsó afrikai rabszolga és vándor munkaerő alkalmazása. Ilyen lehetőségeket csak Afrika nyújtott.

Még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy az európaiak legalább annyira félték az afrikai parasztságot jelenlététől, mint korábban. Nem akartak tőkés mezőgazdaságot teremteni azon körülmények meghagyásával, amelyeket a parti területeken találtak. Tőkés mezőgazdaságot csak úgy lehetett fejleszteni, ha a helyi lakosságot eltávolítják. Igazgatást és tőkét Európából és az Egyesült Államokból vártak, míg földtelen rabszolgákat vagy szerződéses, vándor munkásokat akartak munkakerőként alkalmazni.

Ezek a kísérletek, hogy Nyugat-Afrikában ültetvényeket létesítsenek, sikertelenek maradtak. Ehelyett az európaiak meghódították Afrikát, azt remélve, hogy a bennszülött paraszt társadalmakat úgy tudják igazgatni, hogy a földrész olyan terményeket fog előállítani, amelyeket értékesíteni lehet a nemzetközi áru piacon. Ennek ellenére a tőkés mezőgazdasági enklávék létesítésének ötlete sohasem került le teljesen a napirendről.

2.B-1. Portugál Amerika (1800-ig)

Brazília portugál felfedezése 1500-ban alig változtatott valamit az európai terjeszkedés folyamatán. Ez után az év után az atlanti Dél-Amerika parti területein gyakran jelentek meg mind portugál, mind francia kereskedők.

A helyzet megváltozott, amikor 1550 körül a cukornádtermesztést Sao Tomé szigetéről átvitték Brazíliába, bár a portugáloknak az a döntése, hogy Nyugat-Afrika helyett Brazíliát gyarmatosítják, tudatos döntés eredménye lehetett. Mindkét parti terület ugyanazokkal a fizikai nehézségekkel fenyegette a behatolókat: hajózhatatlan folyók, egészségileg ellenséges környezet, kiszámíthatatlan időjárás, mely – az Atlanti-óceán mindkét partjának trópusi zónáiban – súlyos szárazságokkal járt. Nem lehet csodálkozni azon, hogy a korai portugál terjeszkedés jól ismert történésze, Charles Boxer, úgy magyarázza a portugál döntést, hogy Afrika helyett Brazíliát gyarmatosítják, mint ami a stabil afrikai, és a brazilai „vándorló indián” társadalmak közti portugál megítélésen alapszik.

Lábjegyzetként meg kell jegyeznünk, hogy ezen igen lényeges portugál döntésről adott történelmi magyarázatok jó része meglehetősen megbízhatatlan. Az egyik legújabb szöveg, Wallerstein Modern World System (Modern Világrendszer)-je, azt állítja, hogy Amerikát azért hódították meg, mert korlátozott számú piacra vihető árut termeltek ott. Azonban ugyanez igaz Afrikára is, azt pedig csak 1870 után hódították meg.

Az eredeti hódítás után a portugálok azokkal a módszerekkel létesíték cukorültetvényeiket a Bahia területen, amely mindenütt tipikussá vált az újkövületi tőkés mezőgazdaság meghonosításánál. Az indiánokat eltávolították az ültetvényes területekről. Először a portugál birtokosok indián vándorló munkásokat akartak alkalmazni ültetvényeiken, akiket a szárazföld belsejéből hoztak oda, de rövidesen megkezdődött az afrikai rabszolgák behozatala, először csak kiegészítésül, majd, hogy egészében átvegyék a fizikai munkát a cukorültetvényeken. Szemben Spanyol Amerikával, a nemzetközi tőke kezdetől fogva közvetlen kapcsolatban állt Portugál Brazília ültetvényeivel.

Portugál Brazília további fejlődése a tizenhetedik és a tizennyolcadik században nem tér el a tőkés mezőgazdaság létesítésekor Amerika egyéb területein és Dél-Afrikában alkalmazott gyakorlattól. Egy frontiert létesítettek, amely mögé visszaszorították a helyi lakosságot egy egyre csökkenő területre. 1800-ra ez a folyamat már előbbre járt, mint Spanyol Amerikában, ahol a tőkés mezőgazdaság fejlődése sokkal szaggatottabb volt. 1570 körül Brazília lakosságának 90 %-át tették ki az indiánok, 1815 körül már csak 10 %-ra tehető arányuk. Spanyol Amerikában a megfelelő százalékok 97 illetve 42; kétségtelen tény, hogy mindkét területen a kevert európai, indián, afrikai eredetű hazai parasztság gyors fejlődésével találkozunk, amely alapul szolgált a mezőgazdaság nemtőkés szektora számára.

2.B–2. Spanyol Amerika (1800-ig)

Eredetileg úgy tűnt, hogy Amerikának a spanyolok általi meghódítása ugyanazokkal az eredményekkel jár, mint a portugálok behatolása az új világba, hiszen az indián lakosság létszáma drasztikusan csökkent. E csoport háromnegyede elpusztult, elsősorban azért, mert nagyon hajlamosak voltak az európai betegségekre. A bennszülött lakosság csökkenési folyamata azonban egyenlőtlenül oszlott el mind a spanyol amerikai gyarmatokon, mind időben.

Mint a korábbiakban, most is feltételezzük, hogy az európaiak által finanszírozott tőkés mezőgazdaság – ha egyáltalán jelentkezett – a ritkán lakott területeken fejlődött, ahol a helyi indián lakosság száma csökkent, és ahol 1. vándor indián vagy rabszolga munkát alkalmaztak az európaiak által igazgatott ültetvény-típusú mezőgazdasági egységekben, vagy 2. spanyol telepesek létesítettek családi földbirtokokat.

Úgy tűnik, hogy az irodalomban nincs általánosan elfogadott vélemény Spanyol Amerika mezőgazdasági fejlődésének jellegéről. Több szerző a spanyol-amerikai mezőgazdaság szervezetének feudális aspektusait hangsúlyozza, míg mások azt állítják, hogy egy sor exporttól függő területet találunk itt, melyeket tőkés vállalkozásként igazgattak. Úgy tűnik, a spanyolok nem szerveztek tőkés mezőgazdaságot családi földbirtokok felállításával, nem találkozzunk „New Englandnak” spanyol-amerikai megfelelőjével. Ha a vitát saját fogalmainkkal fogalmazzuk újra, megállapíthatjuk, hogy a tőkés mezőgazdaság fejlődését megakadályozta a letelepedett indián lakosság, vagy a kevert spanyol-indián eredetű nemtőkés parasztság jelenléte bizonyos területeken, és csak az üres területek tették lehetővé vagy az ültetvények, vagy az európai családi birtokok létrehozását.

A legújabb kutatások alátámasztják ezt a feltételezést. Általános megfigyelések eredményeként úgy tűnik, kapcsolat van az indián lakosság tizen-nyolcadik századi növekedése (30-ról 70 %-ra) és az egyre autarktikusabb mezőgazdaság kifejlődése között Spanyol Amerika legtöbb részén a gyarmati időszak későbbi periódusában. A bennszülött lakosság növekedése csökkentette az agrárfelesleg exportját a világ más részeibe, s ez a fejlemény alátámasztja tézisünket.

Ezen időbeli változások mellett úgy tűnik, kimutathatók különbségek a mezőgazdasági tevékenység típusaiban a települési formáknak megfelelően is. Slicher van Bath a spanyol-amerikai spanyol településeket koncentrikus körök rendszereként ábrázolja, amelyeket nem gyarmatosított területek vá-

lasztanak el egymástól. Minden ilyen település központjában városokat vagy falvakat találunk, amelyekben kis önálló földművelők, kézművesek és közigazgatási tisztviselők laknak. Az ilyen falvak és városok lakosságának többsége indián vagy kevert eredetű. Ezek a központi területek a legsűrűbben lakottak, és itt lehetetlen a tőkés mezőgazdaság kialakítása.

A második koncentrikus kör — a fél periféria — a városok és falvak körül terült el, kevésbé sűrűn lakott területet alkotott, és az önálló földművelés volt itt a fő mezőgazdasági tevékenység. A parasztság lehetett európai, indián vagy kevert eredetű. Bizonyos többletet exportáltak innen vagy a központi városba, illetve faluba, vagy a periférián elhelyezkedő ültetvényekre és bányákba. A félperiféria sem tűnik olyan területnek, ahol az európaiak, vagy a helyi tőke kísérletet tehetett volna a mezőgazdasági rendszernek egy haszonmaximáló vállalkozássá változtatására.

Eltért ettől az újvilágbeli spanyol települések perifériájának a helyzete. Ezeken a területeken a bennszülött lakosságot csökkentették, vagy teljesen elűzték, és ültetvényeket vagy bányákat létesítettek, amelyek elsősorban afrikai rabszolgákkal dolgoztak. Itt beszélhetünk tőkés üzleti vállalkozásról, amely tengerentúli exportra termelt, s kisszámú eladható árura specializálódott.

Röviden, Amerikának a spanyolok által gyarmatosított részein meg kell különböztetnünk a viszonylag sűrűn lakott területeket, ahol nem-tőkés mezőgazdasággal találkozunk, s ahol az európaiak, indiánok és kevert leszármazottaik szabadon együttéltek, és a viszonylag üres területeket, a tőkés termelés „szigeteivel”, melyek európai igazgatás és vándor munkaerő alkalmazásával működtek.

Két záró megjegyzést kell tennünk. Először is hangsúlyoznunk kell, hogy bár Spanyol Amerikában rendelkezésre álltak az indián lakosságtól mentes területek a kapitalista vállalkozások kialakítására, nem mindig alkalmazták őket ily módon. Mind a spanyol, mind a nemzetközi tőkeberuházás korlátozott volt Spanyol Amerikában. Egy példa: a spanyol Karib térség (Kuba, Santa Domingo, Puerto Rico) indián lakosságát ugyanolyan gyorsan megszüntették, kipusztították nem sokkal az első érintkezés után, mint a Mexikói-öböl más területein. Ennek ellenére a nemzetközi tőke csak a tizenkilencedik században kezdte meg beruházásait ezekbe a viszonylag üres spanyol gyarmatokba. Spanyol Amerika hosszú ideig nem tudott, vagy nem akart beruházásokat vonzani ezen üres területekre, valószínűleg azért, mert a spanyol kormány gyarmati politikája amerikai birodalmában a nem-kapitalista központok és fél-perifériák megadóztatására és a bányák kiaknázására, kizsákmányolására épült.

Másodszor, meg kell említenünk a *haciendákat*. Ezek úgy tűnik hasonlóan az ültetvényekhez, de a helyileg adott indián és mesztic munkaerőt alkalmazzák. Mintz és Wolf kétségtelenül rámutatott az alapvető különbségre a *hacienda*, mint a „régí típusú ültetvény”, mely a belső felhasználáson felüli többletet csak a helyi exportra termeli, és az új ültetvények között, melyeknek a haszon-maximalizálásra való törekvése oda vezetett, hogy terményeiket belső fogyasztási szükségleteiktől függetlenül választották meg. Gyakorlatilag sok tőkés ültetvény annyira specializálódott, hogy élelmiszert kívülről kellett behoznia. Ha mindezt a mi termínusainkra fordítjuk le: éppen a helyi nem-tőkés parasztság jelenléte tette lehetetlenné a *hacienda* tulajdonosa számára birtokának tőkés módon való felhasználását. Egyedül a piacra vihető többlet növelésével kísérletezhetett. A környék elnéptelensítése, és külső munkaerő importálása nélkül a *hacienda*-tulajdonos nem érhette el a munka, tőke és föld optimális arányát, s így nem maximalizálhatta profitját.

2.B–3. A Karib térség

Jeleztük már, hogy a tengerentúl egyik területét sem gyarmatosították az európaiak olyan alaposan, mint Nyugat-Indiát. A világ egyetlen más területe sem mutatta a *tabula rasa* jellegzetességeit ilyen tökéletesen. A bennszülött indián lakosság története ismert: számuk gyorsan csökkent, s teljesen eltűntek a Karib-tengeri szigetekről. Csak a Guyanak belső területein, a dél-amerikai szárazföldön alkotnak valamiféle „bennszülött faktort”, s mint ilyenek teljesen elszigetelve maradtak a parti ültetvényes területektől.

Eredetileg az első spanyol hódítók azt gondolták, hogy az indiánokat használhatják a bányákban és az ültetvényes mezőgazdaságban. Ez a rendszer nem működött, s ezért afrikai rabszolgákat importáltak mind Spanyolországból, mind és később – a rabszolgakereskedelmi monopólium segítségével – Afrikából.

A Spanyol Amerikával foglalkozó fejezetben azt fejtegettük, hogy az „üres” területek tőkés mezőgazdaságának fejlődését a spanyol uralom alatt erősen korlátozta a tőke hiánya. Egy sor Karib-sziget fejlődés nélkül maradt a tizenhatodik században, s így a hódítók második hullámának nem okozott nehézséget azon *tabula rasa* feltételek újbóli megteremtése, amelyre a tőkés mezőgazdaság kialakításának lehetőségeit kereső angol, francia és holland bevándorlóknak szükségük volt. Először a családi földbirtok volt a nyugat-európai telepesek uralkodó termelési formája, de később egy sor Karib-szi-

get vált *par excellence* ültetvényes területté. A Karib térség mezőgazdaságának fejlődése mutatja, hogy az európai családi birtok és az európaiak által igazgatott ültetvény a tőkés mezőgazdaságnak egymással felcserélhető formái, miként a kis és a nagy ültetvények is azok.

A legfontosabb karib-vidéki piaci termények a cukor, a kávé és a gyapot voltak. A cukortermelés különösen tőkeintenzív tevékenység volt. A cukorörmlő malmok új és drága technikai fejlődése megkövetelte a nagy ültetvények kialakulását. Ezért a rabszolgák száma, a befektetett tőke összege, az európai igazgatók száma, a művelés alá fogott föld területe és a megművelt föld belső megoszlása állandóan változott. Az egyik pillanatról a másikra a dzsungel egy darabját ültetvénné változtatták, vagy egy-egy elhagyott ültetvény tért vissza a bozóthoz.

Mindez megváltozott a rabszolgafelszabadítás pillanatában. A Karib térség a tőkés mezőgazdaság mennyországából hirtelen bennszülött paraszttal teli térséggé változott, akik a tőkés mezőgazdaság fejlődésének akadályait alkották. A volt rabszolgák ezután nem számítottak a termelés értékes faktorának, hanem egy éjszaka alatt igazgathatatlan parasztsággá változtak. Kétségtelen, hogy a Karib térség rabszolgafelszabadítás utáni története is azt mutatja, hogy a tőkés mezőgazdaság egy sor gyarmat jellemző vonása maradt, függetlenül a hozzátartozó metropolistól. Az ültetvényesek megpróbálták ragaszkodni ültetvényeikhez, mint a tőkés fejlődés „szigeteihez”. Kísérletet tettek a munkaerőpiac megkerülésére, ahol a kínálat azokból a volt rabszolgákból állt, akikből helyi paraszt lett, s akikre csak mint rész-foglalkoztatású munkásokra s igen magas bérért lehetett számítani. Először az ültetvényeseknek általában sikerült *de facto* fenntartaniuk a rabszolgaság gyakorlatát, bevezetve a „tanulóiódó” intézményét. Ezen időszak során jogi korlátokat emeltek, hogy megakadályozzák egy parasztság kialakulását, eltorlaszolták azokat a lehetőségeket, amelyeken keresztül a volt rabszolgák saját kis földterületeket szerezhettek volna. Ráadásul az ültetvényesek szerződéses munkaerőt importáltak (Kínából, Brit Indiából és más Karib-tengeri szigetekről), s így kísérelték meg ültetvényeiknek, mint tőkés mezőgazdasági szigeteknek a fenntartását, a lehetőségig elszigetelve azokat a környező nem-tőkés parasztságtól. Az ültetvényesek részben sikeresek voltak, elsősorban azokon a területeken, ahol meg lehetett tiltani a volt rabszolgák földvásárlását és bérletét, s így vándor munkásokká, s újra a tőkés mezőgazdasági termelés faktorává lehetett változtatni őket. A barbadosi volt rabszolgák Holland- és Brit-Guyanában dolgoztak szerződéses munkásként, míg a jamaikai idénymunkások Kubába mentek a cukornád aratásra.

Az ültetvényeseknek azonban nem sikerült annyira újra-kiüríteniük a Nyugat-Indiákat, hogy lehetővé váljék számukra újra a munka, tőke, föld és igazgatás optimális kombinációja. Általában a rabszolgafelszabadítás következtében a nyugat-indiai cukortermelés kevésbé versenyképpé vált az európai répacukor termeléssel, vagy az ázsiai paraszti cukortermesztéssel szemben. Ebből következően a Karib-vidéki cukorültetvényekből visszavonták a nemzetközi beruházásokat, ahogy a rabszolgafelszabadítás kompenzációját kifizették. Ha a nemzetközi tőke egy része visszatért a Karib térségbe, akkor azt az újonnan felfedezett aranybányákba és bauxit telepekbe fektették be. A kör, amely Kolumbusz aranymosó indiánjaival kezdődött, bezárult. A Karib térségnek megváltozott a helyzete: „a birodalom kedvencéből” és a tőkés mezőgazdaság fejlődésének mennyországából stagnáló, elmaradott területté változott, amely tömve volt speciális, át nem alakítható paraszttal. A nyugat-indiai ültetvényesség befolyása lényegileg lehetetlenné tette, hogy a gyarmati közigazgatás kísérletet tegyen a mi második gyarmati modellünkkel: a terményeknek a parasztság igazgatásán keresztül történő termelésével.

2.B–4. Az észak-amerikai szárazföld

Az észak-amerikai szárazföldön a tőkés mezőgazdaságnak több típusa élt egymás mellett a három időjárási zónának megfelelően: 1. Délen ahol a mezőgazdaság a gyapot, dohány, rizs és indigó termelésre koncentrált. 2. A középső gyarmatokon, ahol elsősorban exportálható élelmiszert termeltek. 3. New Englandban, ahol a farmerek alig termeltek többet annál, mint amennyire maguknak szükségük volt.

A vonatkozó irodalom nem hagy kétséget afelől, hogy a Dél mezőgazdaságának meghatározója a tőkés jelleg volt. A déli ültetvények több szempontból emlékeztettek azon tőkés mezőgazdasági fejlődési típusra, amely a Karib térségben uralkodott, annak ellenére, hogy az észak-amerikai szárazföld ültetvényei sokkal kisebbek voltak, s az egy tulajdonra eső rabszolga-szám is sokkal alacsonyabb volt, mint a Nyugat Indiákon. Ezen a piacon termelő ültetvények haszna, hasonlóképpen a Karib térségbeliekhez, a londoni piacon regisztrált szükséglettől függött.

Délen az ültetvények mellett sok élelmiszertermelő családi gazdasággal találkozunk, a középső gyarmatok búza és kukorica exportálására specializálódtak, ezeket mind Európába, mind a Karib térségbe szállították. Gyakorlatilag csak New Englandre volt jellemző, hogy a farmerek termésüknek kevesebb, mint 50 %-át értékesítették a piacon.

Az észak-amerikai mezőgazdaság tőkés jellege kifejeződött a művelés alá vont földterület állandó változásában, a különlegesen intenzív belső vándorlásban, a természetes szaporodás gyors növekedésének könnyű feldolgozásában, további vándor munkaerőnek Európából és Afrikából való behozatalában, és a földbirtokosok és a bérlők közötti viszonylag kicsiny társadalmi és gazdasági különbségben. Mindezen faktorok kombinációja mutatja azt a közös észak-amerikai tendenciát, hogy a fennálló piaci feltételeknek megfelelően optimalizálják a munkaerő-föld arányt. Szemben Európával, Észak-Amerikában a földnek nem volt „szent” értéke. A farmerek eladták földjeiket, ha másutt nagyobb hasznot láttak, például Nyugatra haladva, új telket, birtokot alakítva ki a frontier mellett. A frontier megakadályozta a földárak emelkedését, és így hosszabb távon mindenki további birtokhoz juthatott. A frontier lehetővé tette az átlagos farmer számára, hogy birtokát családja növekedésének megfelelően növelje, vagy további földeket véve, vagy gyermekeit más területre küldve.

A tizenhetedik századi Észak-Amerikában az afrikai rabszolgák vásárlását, és az elfordulást az európai szerződött munkaerőtől alapos költség-hason analízis irányította. Úgy tűnik, hogy minden, a rabszolgasággal foglalkozó történész Fogel/Engermantól Genovese-ig egyetért ebben. A tizennyolcadik század folyamán az Európából való bevándorlás csak a középső gyarmatokon maradt meg, melyek az élelmiszertermelő mezőgazdaság üzleti alapokra helyezésében a legmagasabb szintre jutottak el Amerikában, ugyanakkor Délre afrikai rabszolgákat hoztak be. Kétségtelen azonban, hogy mind a tizenhárom szárazföldi gyarmaton a természetes növekedésből következett mind a fekete, mind a fehér munkaerő-kínálat legnagyobb része. New England mezőgazdasága nem törekedett nagy exportra. Ugyanakkor azonban más gazdasági tevékenységek, mint például a lótenyésztés, hajóépítés, stb. tőkés verseny elemet teremtettek a munkaerő és a tőke felhasználásában az egész puritán társadalomban.

Összefoglalóan hangsúlyoznunk kell, hogy Észak-Amerikában a mezőgazdaság fejlődése alapvetően tőkés vonalak szerint haladt. Szemben a gyarmati Dél-Afrikával, itt alig jelentkeztek a nem-tőkés önálló földművelés nagyobb területei.

2.B–5. Tőkés mezőgazdaság a rabszolgafelszabadítás utáni Amerikában

A viszonylag üres Amerika alkalmassága a tőkés mezőgazdasági fejlődésre fennmaradt azután is, hogy az Újvilág legtöbb területe politikai függet-

lenséget nyert. Az alkalmasság még a rabszolgafelszabadítást is túlélte, a Karib térség speciális kivételével, ahol a volt rabszolgák a felszabadítás után nem-tőkés parasztokká váltak s így fenyegették mind az ültetvények további működését, mind a kisebb tőkés mezőgazdasági vállalkozások fejlődését.

Észak-Amerikában az indián nem-tőkés szektort teljesen eltörölte a frontier nyugatra való haladása. Hasonló frontier csökkentette jelentősen a nem-tőkés mezőgazdasági régiókat Dél-Amerikában, ahol az indiánoknak és a gyarmati önellátó földműveseknek engedniük kellett az exportpiacra termelő nagy tőkés birtokoknak, a kontinentális Amerika nagy részének politikai függetlensége ellenére.

Amerikában a tőkés mezőgazdaság fejlődését az infrastruktúrába és a mezőgazdaság gépesítésébe való növekvő európai beruházások és a folyamatos európai bevándorlás tették lehetővé.

Az Egyesült Államokban a „Dél” hanyatló területté változott. A tőkés mezőgazdaság fejlődése irányt váltott, és most a frontiert a Csendes-óceán irányába tolta. A jól ismert 1862-es Homestead Act minimum 160 acre (74 hektár) földet ígért mindenkinek, aki ezen frontier mentén akart letelepedni. A vasúti és hajózási társaságok segélyeket adtak, hogy bevándorlókat vonzzanak Európából. Hogy Minnesota akkori krományzójának szavait idézzük: „Adjatok nekünk több emberi tőkét és mi felelevenítjük, élettel töltjük meg azt az millió acrenyi halott tőkét, amelyen ma csak préri virágok teremnek. A bevándorlás megsokszorozza a tőkét, gazdagságot áraszt, eladja városi telkeinket és növeli az aktivitást minden tevékenységben és üzletben.”

A déli volt rabszolgák vonzására nem történtek kísérletek. Nem, a rabszolgafelszabadítás után a Dél – hasonlóképpen a Karib térséghez – „zsúfolt” területté vált, ahol a tőkés mezőgazdaság csak utóvéd harcokat folytatott. Az Egyesült Államok déli részén a körülmények eltértek a Karib térségbeliektől, úgyhogy még nehezebbnek tűnt az ültetvényeket, mint „szigetek” fenntartani egy nem ültetvényes társadalomban. Ahelyett, hogy munkaerőt hozhattak volna be Ázsiából, az ültetvényesek arra kényszerültek, hogy részes aratókat alkalmazzanak a gyapottermesztés folytatásához. Azonban nem minden volt rabszolga vett részt e tevékenységben, s a többiek ebből következően a tőkés mezőgazdasági fejlődés akadályaiává váltak. Egy ismert déli populista vezető állította: „nincs helye földünkön az arrogáns, agresszív, az iskola által elrontott afro-amerikaiak számára, akik fizikai munka nélkül akarnak élni”. Tervek készültek a volt rabszolgáknak Afrikába való visszaszállítására, vagy Panamába, Haitire való telepítésére. Tény, hogy több ezer volt rabszolga elhagyta az Egyesült Államokat, míg ugyanezen időben európaiak millióit üdvözölték, mint bevándorlókat.

A rabszolgafelszabadítás után az Egyesült Államok déli részének gazdasága már nem volt hatékony tőkés egység, hanem ideiglenesen olyan parasztokkal zsúfolt területté vált, akik 1890-ig nem tudtak Északra vándorolni magasabb béreket remélve. Még ezután is habozott a tőke, hogy visszatérjen-e a déli mezőgazdaságba. Manapság több gyapotot természetnek Arizonában és Kaliforniában – gépekkel aratva – mint az öt korábbi gyapogyarmaton együttvéve.

Latin-Amerikában az Egyesült Államok déli részéhez hasonló folyamat játszódott le, amennyiben a volt rabszolgákat és a vegyes európai és indián eredetű parasztságot haszontalannak tekintették a tőkés mezőgazdaság fejlesztéséhez. Másrészt azonban örömmel üdvözölték az európai bevándorlók millióit. Pernabuco (Brazília) kormányzója írta: „Az olaszok és a németek betelepülése segíteni fog e föld benépesítésében, egy olyan új kiindulópontot teremtve, amelyből a jelenleginél sokkal jobb új Brazília nőhet ki.”

Összesen nyolc millió európai vándorolt ki Dél-Amerikába, elsősorban Dél-Európából. A búza- és a marha-export nemzetközi beruházásai a szegény szicíliai földműveseket hasznos részes aratóként és gazdasági cselédként alkalmazták, míg ugyanaz a földműves Sziciliában semmiféle beruházást nem vonzott. Tulajdonképpen a nemzetközi mezőgazdasági beruházások centrifugális tendenciái sehol sem voltak olyan nyilvánvalóak, mint az Amerikába irányuló európai kivándorlás tizenkilencedik századi történetében. A bevándorlók egy része elszegényedett földműves volt, aki nem bírta a versenyt az amerikai mezőgazdasági exporttal, amelyik most felszívta korábbi versenytársát.

A Latin-Amerikába irányuló európai kivándorlással foglalkozó irodalom általában kapcsolódik azon nagybirtokok növekedéséhez, amelyben ezek a bevándorlók mezőgazdasági munkásként nyertek alkalmazást, s a városok mezőgazdasági iparának fejlődéséhez is. Dél-Amerika bizonyos régióiban az európaiak azonban családi birtokosként telepedtek meg. A tőkés mezőgazdaság látványos növekedése Latin-Amerikában nem fedheti el azt a tényt, hogy a nem tőkés szektor abszolút terminusokban legalább olyan fontos maradt, mint a gyarmati időszakban volt. A helyi parasztság igazgatása vált a *latifundio* (a *hacienda* utóda) tulajdonosának fő célkitűzésévé. Általában igen nagy birtokot igazgatott, amelyen olyan önellátó földműveseket alkalmazott, akik képtelenek voltak saját földjeikből megélni.

Latin-Amerikában, egészen máig, a gyarmati mezőgazdaságnak két variánsa létezik: 1. az a nagybirtok, amelyen megvalósul a föld, munkaerő, tőke és igazgatás kombinációjának optimális keveréke, és 2. az a nagybirtok,

amely parasztokat alkalmaz részfoglalkozásúakként, s ezen parasztok még saját önellátó birtokukat is művelik. Újabban lényeges változások történtek a második variánsnál: a nagybirtok igazgatói kísérletet tesznek, hogy részfoglalkoztatású parasztjaik egy részét mezőgazdasági proletariátussá változtassák, a föld közösségi jellegének megszüntetésével, míg a többi parasztot a városokba kényszerítik. A paraszti tiltakozás azonban mutatja, hogy korlátai vannak a gyarmati mezőgazdaság két típusa kombinációjának. Mindig áthidalhatatlan különbség marad azon üres területek között, melyeken ültetvényes jellegű birtokokat létesítenek, s ahol a föld, ember és igazgatás kombinációja ugyanúgy, mint a termény kiválasztása szigorúan költség-hason elemzésen alapul, és olyan területek között, ahol a birtokok nem tőkés paraszti termelést alkalmaznak.

3. Ausztrálázsia

Az ausztráliai és új-zélandi angol telepes gyarmatok jó példát nyújtanak modellünk alkalmazhatóságára. Mezőgazdasági történetük alapvető különbségei nem pusztán a klímából következnek: például olyan szubtrópusi terményeket, melyek előfordulnak Ausztráliában, nem lehet Új-Zélandon termesztetni, hanem az őshonos lakosság és a bevándorlók közötti viszonyból is. Így Ausztráliában a bennszülött lakosság viszonylag ritkán települt, és gyorsan kiszorították a földrész termékenyebb délkeleti részéről. A tizenkilencedik század folyamán a tőkés mezőgazdaság három fő formája alakult ki az országban, melyek közül kettőhöz jelentős kényszerszermunkára volt szükség. Ezek: először a „squatter” (bérelt) juh telepek, amelyek rövidesen az angol gyapjúipar fő szállítóivá váltak, s amelyeket a fővárosi banktőke pénzelt. Ezek a telepek eredetileg nagymértékben az angol kényszerszermunkára épültek. Másodszor, a század későbbi éveiben, kialakultak a Queensland-i partvidék cukorültetvényei, melyek a munkaerő nagy részét szerződéses formában, elsősorban a csendes-óceáni szigetekről hozták be. A harmadik forma, amely sokkal kevésbé terjedt el, a középméretű családi birtok, amely élelmiszert termelt, elsősorban a helyi piacra, vagy a városok, vagy a cukorültetvények és a bányák számára.

Hosszútávon Új-Zéland az ausztráliai mintát követte, az elterjedt gyapjútermeléssel, amely meglehetősen nagy tőkére támaszkodott, elsősorban a déli szigeten, s kapcsolódott azokhoz a kisebb kevert birtokokhoz, amelyek uralták az északi sziget mezőgazdasági képét. Ezen minta kialakulása azonban meglehetősen elnyújtott folyamat volt, mivel a maori lakosság

– elsősorban az északi szigeten – sokkal nagyobb ellenállást tanúsított a telepésekkel szemben, először gazdaságilag, majd háborúban. Az 1850-es évekig a maorik sikeresen versengtek az európai birtokosokkal a helyi élelmiszerpiacon, elsősorban azért, mert a munka közösségi jellege alacsonyan tartotta a költségeket. Annak ellenére, hogy a kormánytól kaptak bizonyos „atyai” segítséget, a maorik földjei állandó nyomásnak voltak kitéve, s ez vezetett az 1860-as években a háborúk kitöréséhez. Ezek a háborúk törték meg a maorik gazdasági erejét, s annyira megfosztották őket földjeiktől, hogy bizonyos kevésbé termékeny területet kivéve, Új-Zéland fehér telepes – bár nem ültetvényes – gyarmat lett.

4.A. A gyarmati egyenlítői Afrika

Miután meghódították egyenlítői Afrika nagy részét, a gyarmati uralmaknak több alternatívája volt, melyek közül választhattak a gyarmatosítás alapvető céljainak megvalósítására, azaz annak elérésére, hogy a gyarmatok legalább saját költségeiket fedezzék, vagy valamennyi hasznot termeljenek a gyarmatosító ország (esetleg ennek valamely érdekcsoportja) számára. Röviden a következő lehetőségek álltak fenn:

1. A fehér telepesek dél-afrikai módszere.
2. A Karib térségbeli ültetvényes rendszer, bár mindig helyi kényszermunkával, s nem bevándorló munkaerő alkalmazásával.
3. A helyi parasztság piacra vihető termelésének fokozása.

A három módszer tulajdonképpen valamennyi gyarmaton versengett egymással, bár kétségtelen, hogy sok esetben, de nem mindig, az egyik javára döntöttek. Belga Kongóban (Zaire) például a különböző modelleket mind egymás mellett alkalmazták, s egyaránt sikertelenül.

A fehér telepes módszer legtisztább esete Kenya, ahol az állatvészek és az emberi járványok következtében, melyek az 1890-es években jellemezték a területet, mikor az angolok megszállták a felvidéket a vetődési hasadék mentén, amit találtak, azt úgy írhatták le, mint „*tabula rasa*-t, egy majdnem érintetlen, s ritkán lakott országot”. Ezt olyan gyorsan be kellett népesíteni, ahogy csak lehetett, mivel az ugandai vasút költségeit be kellett hozni.

A nagy farmok dél-afrikai modelljét követték, eredetileg elsősorban dél-afrikai bevándorlókkal, de később angolokkal is, akik bizonyos mennyiségű tőkét is hoztak magukkal. A nagy mezőgazdasági tőke ugyanúgy nem mutatott semmi érdeklődést, mint korábban sem Kelet-Afrikában, egészen addig, míg ültetvényeket nem létesítettek a csapadékosabb területeken, amelyek

fehér felvidék néven ismeretesek. Hasonlóképpen a fehér telepesek csak az első világháború után hozták létre birtokaikat a felvidéken. A telepesek azokra a terményekre koncentráltak, amelyek a leggyorsabb megtérüléssel kecsegtettek, mindenekelőtt a kukoricára. Angol és angol-indiai bankoktól kaptak tőkét magas kamatlábbal.

Kenya azonban nem volt tiszta *tabula rasa* gyarmat, mivel a munkaerőt nem kívülről importálták. Hasonlóképpen Afrika más területeihez, hosszú távon ez okozott repedést a fehér telepes rendszerben. A helyi munkaerő sohasem volt annyira alkalmazkodó, mint a behozott, annak ellenére, hogy a közigazgatás megfosztotta az afrikaiakat földjeiktől és igen alacsony béreket kényszerített rájuk. A telepeseknek általában egy speciális bérleti munkarendszerrel kell dolgozniuk – az ún. „squatter”-rel. Az ebből következő politikai feszültség, amely a Mau Mau-hoz vezetett, és a kormánykörök bizonytalansága – elsősorban a második világháború után – hogy az európai vagy az afrikai érdekeket helyezték előtérbe, oda vezetett, hogy a fehér földművelés, mint a gyarmat gazdasági életének bázisa belsőleg bizonytalanává vált.

Azok a kísérletek, amelyek Afrikán belül próbálták meg ültetvényes rendszert létrehozni, sikertelenek maradtak. Ezen a területen a legmesszebbmenő eredményeket a portugálok érték el, akik mind Angola, mind Mozambique belső területeinek hatékony megszállását csak a tizenkilencedik század közepén, végén hajtották végre. Mikor a korábbi gyarmat elvesztette pozícióját, mint az Újvilág rabszolgaszállítója, kísérletek történtek arra, hogy exporttermény termeléssel tegyék őket értékesé; ezen termények közül messze a kávé volt a leglényegesebb. Ezt elsősorban a Cazengó-i enklávében termelték, ahol egy amerikai típusú ültetvényes ipar létrehozásával kísérleteztek. A kísérlet elkerülhetetlenül bukásra volt ítélve, mivel a bennszülött munkaerőt otthon nem lehetett annyira ellenőrizni, mint a tengerentúlon. A hatvanas években végrehajtott hasonló kísérlet, ahol szögesdróttal próbálták ellenőrizni a szerződéses munkásokat, szintén rövidéletűnek és bukásra ítéltnek bizonyult. Alapvető célja az volt, hogy segítse a portugálokat az afrikai függetlenségi mozgalmak elleni küzdelemben, s éppen ez utóbbi következtében bukott meg.

Azok a huszadik századi elképzelések, amelyek európai parasztokat akartak szállítani Afrikába – ennek mindig elsődlegesen politikai és nem gazdasági indítékai voltak – hasonlóképpen teljes bukásra vezettek. Egy sűrűn lakott országban az ilyen intézkedések szükségszerűen eredménytelenek.

A portugálok Mozambiqueben is majdnem merkantil módszerekkel

akarták kizsákmányolni a gyarmatot az anyaország érdekében. A gyarmat jelentős területein ebbe beletartozott az, hogy a dél-afrikai bányákban dolgozó mozambiqueiak keresetének (nagy) százalékát elvették. Másutt, különösen a Quelimane kerületben, cukor, gyapot, kókuszdió és rizs ültetvényekkel kísérleteztek – ezeket ironikus módon nagyrészt a brit tőke finanszírozta. Ehhez kapcsolódott az afrikai parasztság könyörtelen, de sohasem teljesen sikeres szétzúzása, és a kényszerszermunka brutális alkalmazása. Ezek a vállalkozások csak azért voltak kifizetődőek, mivel támogatták őket az ellenőrzésbe és a hatalomba történt óriási állami beruházások, melyeknek anyagi alapja (közvetetten) elsősorban a dél-afrikai bányákból eredt. Az afrikai politikai mozgalmak kihívását azonban nem tudták visszaverni, így a különböző társaságok visszavonultak az üzlettől.

Nemcsak a portugálok hittek abban, hogy az ültetvények létrehozása megvalósíthatja a föld, munka és tőke optimális keverékét, s így hasznot biztosíthat az anyaország számára. Elefántcsontparton a franciák eredetileg európaiak által irányított kakaó-ültetvényeket akartak létrehozni, helyi kényszerszermunka felhasználásával, de rövid időn belül ráébredtek, hogy ez nem lehet sikeres. Ezzel a módszerrel csak lehetetlenné tették a helyi gazdaság, exportra termelő parasztság fejlődését. Később az európaiakat csak „terres vacantes et sans maître”-ra engedtek be, és nagyon szigorúak voltak annak megítélésében, hogy mely területeket lehet üresnek tekinteni. Az angolok sem idegenkedtek a nagy tőkeberuházással járó ültetvények létrehozásától, bár csak olyan területeken, amelyeket üresnek tekintettek. Például mikor a második világháború által okozott növényi olaj hiányát akarták megszüntetni, az angol kormány óriási méretű tőkét ruházott be, hogy Dél-Tanzánia nagy lakatlan területeit földimogyoró-ültetvénnyé változtassa. A terület azonban nem ok nélkül volt lakatlan, a helyi jellegű szárazság jellemezte, így az elképzelést rövid időn belül mint teljes veszteséget kellett feladni.

Csak a paraszti módszer biztosíthatta hosszútávon egy sikeres mezőgazdaság alapját. A tizenkilencedik század végére az európaiak a világ más részein felfedezték, hogy miként hasznosíthatják a sűrűn lakott trópusi területeiket saját céljaiknak megfelelően. Az eddigi korlátokat áttörték. A szene-gambiai földimogyoró-termelés elterjedése és a Nílus deltájának pálmaoljakereskedelme megmutatták, hogy a nyugat-afrikai parasztok értékes terményeket tudnak a világpiacra termelni. Így megszüntették a gyarmatosítástól elijesztő tényezőket (amivel persze nem akarjuk azt mondani, hogy ez a gyarmatosítást motiváló tényezőt hozott létre).

Adottnak véve, hogy ezeket a területeket már gyarmatosították, kifi-

zetődővé kellett őket tenni. Ugyanúgy mint másutt, itt is megvolt az alapvető választás a paraszti termelés és az enklávé ültetvényes mezőgazdaság között. Ugyanúgy, mint másutt, itt is különböző döntéseket hoztak, bár általában a paraszti modellt választották; a legfontosabb kivételek a zairei Unileverben és a libériai Firestoneban létrehozott pálma-, illetve gumi-ültetvények.

Másutt nem kísérleteztek ültetvényekkel, vagy ha igen, akkor a kísérlet gyorsan kudarcba fulladt. A Brit Gyapottermelő Társaság nigériai esete nagyon illusztratív. Eredetileg az egész termelési folyamatot ellenőrizni akarták, de gyorsan ráébredtek, hogy képtelenek versengeni a parasztgazdasággal és ezért tevékenységüket majdnem kizárólag a gyapotmagtalanításra korlátozták.

Azokon a gyarmatokon, ahol egyértelműen a paraszti módszer volt a sikeresebb – Szenegál, Ghana, Nigéria és Uganda a legjelentősebbek – a gyarmati kormányzat nem engedélyezte az ültetvények, vagy vándorló munkás rendszerek bevezetését. Visszariadtak azoktól az intézkedésektől, amelyekre szükség lett volna a földnélküli proletariátus létrehozásához, amire pedig mint munkaerőre szükség lett volna. Ebben ráadásul támogatták és segítették őket jelentős európai kereskedelmi érdekszövetségek, amelyek felismerték a paraszti termelésnek azt a többszörös hatását, mely nagyobb és szélesebbkörű behozatalhoz vezet, mint az enklávé ültetvényes gazdaság. Így a kormányzatok pusztán egy infrastruktúra létrehozására és a bennszülött rabszolgaság megszüntetésére korlátozták tevékenységüket – ez utóbbinak nem tisztán gazdasági okai voltak. Kétségtelen, hogy esetenként, bár nem mindig, akadályokat gördítettek egy olyan fejlődés elé, mely a helyi tőkés termelési viszonyok kialakulásához vezetett volna, mivel félték a társadalmi elégedetlenségtől. Ezért történt például, hogy korlátozták Buganda *mailo* birtokosainak szabad földtulajdon jogát.

4.B. Afrika déli része

Az eredeti dél-afrikai európai telepeket az ország dél-nyugati csücskében hozták létre, ahol a bennszülött lakosság, a khoisan, viszonylag ritkán települt és katonailag gyenge volt. A gyarmatosítók első terve az volt, hogy maguk a khoisanok fogják biztosítani mindazokat az árukat, amelyekre a holland telepeseknek szükségük volt. Ezt rövid időn belül kevésbé kedvezőnek találták, mint a khoisan társadalmi szervezet szétzúzását és európai földművesek letelepedését Dél-Afrika belsőbb területein. Ezért körülbelül 1700-

tól kezdődően a dél-afrikai vidéket egyre sűrűbben lepték el azok a közép-méretű európai tulajdonú birtokok, melyek vagy behozott rabszolgákkal, vagy a gyökereiktől megfosztott khoisanok leszármazottaival dolgoztak. Ebben az értelemben Fok gyarmat (Cape Colony) európai mintára szervezett társadalom volt, behozott rabszolgamunkával, mint a legelőnyösebb alternatívával. Több szempontból hasonlított a (későbbi) Egyesült Államok középső gyarmataihoz.

A tizennyolcadik század végétől kezdődően, a gyarmat folyamatos terjeszkedése keletre és északra, amit a gyarmatosok extenzív állattenyésztő telepei tettek szükségessé, összeütközésre vezettek a gyarmatosok és a különböző nguni és sotho-tswana népek között. Ezek maguk is mezőgazdasággal foglalkoztak, sűrűn települtek és meglehetősen erős államokat alkottak. A tizenkilencedik század folyamán nyugati Dél-Afrika (Namibia, Botswana, Lesotho, Sváziföld és Zimbabwe) lakosai meghódították, de a fehérek csak különböző mértékben tudták a területek agrár viszonyait meghatározni. A régióban nagy területek maradtak, amelyeken a politikai alárendeltség nem vonta maga után az agrártársadalom teljes átalakítását, sőt a viszonylagos prosperitás eredeti időszaka után, amikor az afrikai földművelők a versengésben legyőzték a fehéreket, az afrikai társadalom ezen szektora elszegényedett, minek következtében ennek tagjai egyre fokozottabban kerültek a vándor munka függésébe (Dél-Afrika bányáiban és iparánál), hogy fedezni tudják készpénzszükségletüket, sőt, pusztá megélhetésüket. Dél-Afrika más részén csak egy helyen kísérleteztek *tabula rasa* enklávé létrehozásával, Natal cukorültetvényein, melyek behozott indiai munkaerővel dolgoztak. Szemben ezzel a Keleti Fokon, Oranje Szabad Államban, Transvaalban és Zimbabweban az európaiak birtokaikon a bennszülött afrikaikat kellett, hogy munkaerőként alkalmazzák. Ez azt jelentette, hogy lehetetlen volt a nyugati foki mintát megvalósítani, amely szerint a birtokosnak kereskedelmi farmja volt, legfeljebb csak igen nagy költségekkel és a szervezett állami erő jelentős mértékű alkalmazásával. Oranje Szabad Államban és Transvaalban ehhez nem nyúltak egészen századunkig. Addig a telepesek hasznukat Latin-Amerika felvidékére emlékeztető kvázi feudális módszerekkel biztosították, munka bérlettel és részes bérlettel. Csak a gyémánt és az arany felfedezése után állt rendelkezésre a szükséges erő és az akarat; az állam fokozatosan erősebb és gazdagabb lett, és Witwatersrand piacainak jelenléte vonzóvá tette a teljesen piaci termelésre beállított földművelést.

Zimbabweban is a fehér telepeseknek az állami apparátus fölött gyakorolt ellenőrzése biztosította az afrikai mezőgazdaság versenyképességének a szétzúzását.

Itt az okozott problémát, hogy nem volt olyan ásványi bázis, amelyből fizetni lehetett volna a telepes mezőgazdaság kontroll költségeit. A zambiai réz-ötvözet megnyitása után kísérletet tettek ennek hasznosítására, és a közép-afrikai föderációt olyan próbálkozásnak tekinthetjük, amely a dél-rhodéziai fehér telepeseket az észak-rhodéziai bányákra támaszkodva akarta fenntartani, de ez sikertelen volt. Így az országban, melynek nem voltak jelentős ásványi kincsei, s amely az exportra termelő mezőgazdaságtól függött, a feszítettség túl nagy volt, s végső soron a fehérek kiszorultak a hatalomból. Még túl kevés idő telt el azóta, hogy megállapíthassuk, hogy mindennek milyen hatása lesz az ország mezőgazdasági struktúrájára.

5. Dél-Ázsia

Ha a tőkés mezőgazdaságról alkotott első modellünk ideáltípusát úgy fogalmazhatjuk meg, hogy „területek parasztok nélkül”, akkor a másodikat úgy lehet összefoglalni, mint törekvést a „terület nélküli jövedelemre”. Elégge furcsa, hogy ez utóbbi típus klasszikus példája Brit India, a legnagyobb terület, amelyet a történelem során gyarmattá tettek. Ugyanúgy, mint másutt, itt is a kereskedelem és a mezőgazdasági termékek iránti kereskedelmi érdeklődés alkották a kiinduló pontot. Azonban azok a mezőgazdasági termékek, amelyeket a világpiacon értékesíteni lehetett, mindig ritkák voltak Indiában. Ha figyelembe vesszük Dél-Ázsia óriási területeit, ennek piacra vihető terményeit mindig kicsinynek kell tekintenünk, s az európai mezőgazdasági beruházásokra egészen a tizenkilencedik századig nem került sor. A földrész a kereskedőket mindenekelőtt kivihető árukat forgalmazó nagy belső piacával vonzotta, elsősorban fűszereket lehetett itt beszerezni, s igen fontosak voltak India ipari terményei, mindenekelőtt textiláru. Ugyanakkor Dél-Ázsia földrajzi tekintetben központja volt az Óvilág gyarmati kereskedelmi tevékenységének, s ez részben magyarázza az angolok és franciák közti versengést a fő ázsiai kereskedelmi útvonalakért, mely indiai földön a tizennyolcadik század közepi nagy háborúban dőlt el (1740–48, 1756–1763). Az angol háborús győzelem azonban, legalábbis a kereskedelem szempontjából, több problémát teremtett, mint amennyit megoldott. Azokat a nagy összegeket, amelyeket ezen háborúban Anglia kiadott, végső soron a kereskedő birodalom beruházásainak kell tekintenünk. A kereskedelemnek növekednie kellett ezen terület útjain, hogy a beruházások valóban hasznot hozzanak. De ez nem történt meg. Ez arra kényszerítette a Brit Kelet Indiai Társaságot, hogy tovább lépjen a kereskedelemről Bengál

agrár gazdaságának igazgatása felé. Ez a lépés, Bengál úgynevezett *diwan*-jainak (szabad állam munkarendszere) megszerzése fordulópontnak tekinthető az európai gyarmatosítás történetében. Ezt csak úgy lehetett megtenni, hogy tudomásul vették az európaiaknak az indiai hadseregek feletti katonai fölényét, mely fölényt az 1757-es Plassey-i csata bizonyította. Kétségtelenül voltak más alternatívák is, amelyekkel elsősorban magánkereskedők kísérleteztek, mint például Bengál belső kereskedelmi rendszerének kizsákmányolása, és a nagymértékben megnövekedett ajándékok, fizetések és mellékjövedelmek, amiket a brit uralom ekkor biztosított Bengálban szolgáló hivatalnokainak. De ezek ideiglenesek voltak, s a Kelet Indiai Társaságnak nem volt más választása, mint a közönséggel való kereskedelmének fenntartása, azaz Bengál és Awadh (Oudh) mezőgazdasági bevételei.

Ebből következően Indiában a gyarmati közigazgatás alapvetően a paraszti gazdaság igazgatását jelentette. Evvel nem akarjuk tagadni, hogy a paraszti gazdaság időnként bizonyos mennyiségű exportterményt is előállított, gyapotot, ópiumot és később jutát. A tizenkilencedik században még a tőkés mezőgazdaság is megjelent Észak-India ritkán lakott hegyeinek teaültetvényein. Jelentős külföldi tőkét ruháztak be a mezőgazdasági iparágakba, mint az indigó- jutagyrarak, melyek exportra termeltek. De India egész mezőgazdasági tevékenységéhez képest külkereskedelme, s ennek hozzájárulása a gyarmat nemzeti jövedelméhez sohasem vált lényegessé.

Ebből következően nem meglepő, hogy azt állítják: India nem tipikus példája az angol gyarmatbirodalomnak, és mint kívülről irányított paraszttársadalmat, a földrészt, nem minden alap nélkül, Írországhoz szokták hasonlítani. Egy ilyen parasztságot semmiféle eszközzel nem lehetett átalakítani az európaiak által vezetett tőkés mezőgazdaság elképzeléseinek megfelelően. Egy sor olyan változást, amely a gyarmati időszakban zajlott le, sokkal inkább olyan folyamatként lehet leírni, amelyen keresztül ez a parasztság alkalmazkodott az európai befolyásolási eszközök hatásaihoz. Ezek a folyamatok különbözőek voltak, s lehetetlen egységesen leírni őket, annál is inkább, mivel sok esetben nem figyelhető meg egyöntetűség azokban a módoszatokban, ahogy az európaiak nagy tömegű paraszतालattalálókhoz viszonyultak. Állandó kísérletek történtek a tényleges földműves közvetlenebb megadóztatására és a paraszttársadalomba való mélyebb adminisztrációs behatolásra; ezek azonban pénzügyi és politikai kudarccal zárultak és a még közvetettebb ellenőrzés formáihoz vezettek.

Jellegzetes vonás volt másrészt a mobil munkaerő csökkentésének alapvetően sikeres politikája. Mivel nem léteztek ültetvények, amelyek be-

fogadhatták volna ezeket a vándorló parasztokat, ők a közigazgatás szempontjából nem kívánatos elemeknek minősültek. A hagyományos indiai társadalomban állandóan nagy tömegű paraszti munkaerő vándorolt, új munkaadót keresve, ugyanakkor a letelepedett munkaerőnek körülbelül egy ötöde függőségi viszonyban volt, kis esélye volt a termésből való periódusos részesedésre, s így potenciálisan vándorlónak volt tekinthető. Ez a paraszti munkaerő mobil volt földrajzi és munkatípus értelemben, s a legkézenfekőbb munka, amelyet a mezőgazdasági mellett vállalhattak, a katonai volt: lehettek markotányosok és katonák. Katonai aspektusait tekintve ezt a paraszti mobilitást az angol uralom kétféleképpen ellenőrizte. Először is, azon kóbor katonáknak több csoportját, akik időnként nagy hadseregekbe gyűltek, szétverték a Sannyasi, Pindari és a Maratha háborúk hadjáratai során, melyek 1818-ban fejeződtek be. Ezen háborúk után ez a veszély már nem fenyegette a közigazgatást, bár az elnyomó tevékenységet folytatták egy sor bűnöző törzs és kaszt ellen, elsősorban a thugok és dacoitok ellen. Másodszor, a paraszti katonaság jelentős részét befogták a brit indiai szipoj hadseregbe, amelyet bizonyos szempontból félig-megfegyvelmezt paraszthadseregnek kell tekintenünk. Ezt a hadsereget Kelet-Hindusztánban toborozták, s egészen a tizenkilencedik század közepéig felszívta az állam mezőgazdasági bevételeinek nagy részét, melyet így visszairányítottak a paraszti társadalomba.

A fennmaradó vándorló munkaerő tekintetében az angol gyarmati rendszer a régi, megállapodott parasztság uralmának a folytatására támaszkodott, és arra, hogy az egyéni tulajdonjogot állítsa az aratási részesedés helyébe. A gyarmati állam természetesen fenntartotta azon elit hatalmát, amely a legkedvezőbb helyzetben volt ahhoz, hogy segítsen neki az adók begyűjtésében, ugyanakkor ellenőrizni akarta őket, egyebek között egy részletesen kidolgozott és időtrábló kataszteri rendszerrel, amely a gyarmati közigazgatás számára gyakran nyújtott információt a földekről, terményekről, öntözésről és a bérlőkről, messze a falusi szintet felülmúlva.

Azonban a kataszteri felmérések és a kormányzat által elismert tulajdonosok megadóztatása ellenére, a rendszer nem vezetett a paraszttársadalom teljes ellenőrzéséhez. A föld tényleges művelője újra és újra kicsúszott a kormány kezei közül. Ennek oka nem az volt, hogy gyakran közvetítőket alkalmaztak tulajdonosként, hanem alapvetően az, hogy a lakosság növekedése és az új jogi rendszer által nyújtott biztonság a bérlők új osztályának a gyarapodásához vezetett. Ezt úgy tekinthetjük, mint egy olyan formát, amelyben a vándorló mezőgazdasági munkaerő régi módoszatai, földművelési

lehetőségeket keresve, újból jelentkeztek. Azon jól rendezett társadalmi réteg alatt, melyen belül a tulajdonjogok voltak a meghatározóak, a bérleti viszonyok jogi dzsungele alakult ki. 1850 után a zavar elkerülésére az angol kormány arra kényszerült, hogy bizonyos tulajdonjogokat átengedjen a bérlőknek, és hogy elismerje például, hogy „birtoklási jogot” lehet szerezni bizonyos idő után (a 12 éves szabály). Ezt természetesen nehéz volt összeegyeztetni az angolok által bevezetett igazságügyi igazgatással. Ahogy a bérlőknek, részesbérlőknek és függőknek új rétegei jelentek meg és a hatalmi viszonyok megváltoztak az agrártársadalomban, egyre több bérleti törvényt hoztak. Ez a folyamat belenyúlt a huszadik századba is. Bengálban és Biharban például, amikor a bérlők jogait regisztrálták és védelmezték, gyakran a függő helyzetűek és részes bérlők új osztálya jelent meg, amelyet nem védelmeztek, s amelynek jogait nem regisztrálták. Másutt is jellemző volt, hogy növekedett a hivatalos védelem a félig-földnélküli munkaerő új függő osztályának a gyarapodásával. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az európai törvény uralma és az indiai agrártársadalom beépített folyamatai közötti feszültség része lett azon eljárásoknak, amelyekkel a gyarmati uralom az agrártársadalmat kezelte. Ugyanakkor, s ez talán lényegesebb, mindez úgy lehet felfogni, hogy ez volt az az út, amelynek a révén az agrártársadalom fenntartotta a függőségnek régi formáit, alkalmazva, hozzáigazítva azokat a törvény uralmához.

Az indiai gyarmati uralom eme zavarainál alapvető, hogy a parasztok jogaira és az agrárgazdaságra vonatkozó leglényegesebb döntéseket a birodalom pénzügyi és kereskedelmi szükségletei diktálták. Az a feltételezés, hogy a piaci erőket fel kell szabadítani a hagyományos társadalom megkötöttségei alól, természetesen integráns része volt mindennek. Mindezek eredményeként az eladósodás következtében a föld nem mezőgazdasági kézbe ment át. A tizenkilencedik század végén az angolok számos olyan törvényt hoztak, amelyek könnyebbséget biztosítottak a paraszti tulajdonosoknak és bizonyos területeken megtiltották a földnek a nem-mezőgazdasági hitelezők kezébe való átadását; így tulajdonképpen elismerték, hogy a gyarmati közigazgatás egyik alapvető feltételezése helytelen volt.

Paradox módon, de tézisünknek teljesen megfelelően, a mezőgazdaságra gyakorolt angol hatás sokkal nagyobb volt azokon a területeken, ahol, hogy úgy mondjuk, eltávolították a paraszttársadalmat. A tizenkilencedik század második felében a Közmunkák Minisztériuma lett a Katonai Minisztérium helyett (mely 1857-ig a szipojok paraszti hadseregét alkalmazta) a közigazgatás legjelentősebb kiadással rendelkező ágazata. A csatornázott

gyarmatokon, különösen Punjabban, egy olyan agrárgazdaság jött létre, amelynek meghatározói az üres terület, a családi gazdaság és a bevándorló munkaerő voltak. Ez egy olyan jelenség első megjelenése volt, amely azóta esetlegesen felmerült India más, sűrűn lakott területein is, s amelyben fokozatosan felismerhető a hagyományos mezőgazdaság és a tőkés vállalkozás közeledése: az úgynevezett gazdag parasztság kialakulása és a zöld forradalom. De, mint ez várható is volt, mielőtt ez teljes terjedelmében kibontakozhatott volna, a gyarmatosítás befejeződött.

5.B. Délkelet-Ázsia

A tőkés vállalkozás és a paraszti mezőgazdaság története Indonéziában nyilvánvalóan az egyik legdrámaibb és legtragikusabb gyarmati történet, mint azt Geertz „Agricultural Involution” című munkájában megírja. Szerinte a földtulajdon struktúrája nem lényeges mutatója azon társadalmi szervezeten, mely a holland uralom hatása alatt alakult ki. A bérleti és részesbérleti rendszer útvesztőit semmiféle szisztematikus módon nem lehet leírni, ugyanúgy, mint Indiában. Amivel eredetileg Jáván kísérleteztek, az a körnégyesződés volt, azaz a kereskedelmi kapitalizmus ráerőltetése az önellátó paraszti gazdaságra. A tizenhetedik és a tizennyolcadik század során az indonéz szigetvilág eredeti mezőgazdasága – szemben Indiáéval – egy sor olyan termékkel rendelkezett, amelyekre kereslet volt a világpiacon. Ezen exporttermények egy részét, mint például a cukrot, a parasztok termelték meg (önellátásukon kívül), a piaci árakra reagálva. Más terményeket, a kávéhoz hasonló évelőket úgy állítottak elő, hogy gyarmati munka-adót vetettek ki a parasztságra az „üres” területeken, amelyek ekkor még léteztek Jáván. A „Priangan” rendszer tulajdonképpen tizennyolcadik századi példája az ilyen típusú gyarmati paraszt-igazgatásnak.

A tizenkilencedik század elején azonban az indonéziai holland gyarmati kormányzat a piaci mechanizmust elégtelen eszköznek találta az exporttermények paraszti megtermelésének a fokozására. Ugyanakkor a holland gyarmati kormányzat elkeseredetten törekedett bevételei növelésére. A megoldás az 1830-tól kezdődő Művelési Rendszer (Cultivation System) volt. A világpiacot elárasztották azokkal a terményekkel, amelyeket a direkt elvonásnak ezzel a módszerével szereztek meg a jávai parasztoktól. Ennek a jövedelme nemcsak a gyarmati közigazgatás költségeit biztosította a hollandok számára, hanem jelentős összegeknek a hazai kormányzat kincstárába való átutalását is. Egy ideig úgy tűnt, hogy a holland gyarmati igaz-

gatásnak sikerül eredményeket elérnie a gyarmati exporttermények megtermelésében a falvak gazdasági struktúrájába való európai beavatkozás nélkül is. A világ más részein mindezidáig csak úgy lehetett hasonló eredményeket elérni, ha bevezették a tőkés mezőgazdaságot, nagy mennyiségű európai tőke és igazgatás befektetésével.

Jáva Művelési Rendszere meglepő módon sikeres volt gazdasági szempontból, ugyanakkor felerősítette a jávai társadalom elparasztosodását, mivel az itteni parasztok nagy mennyiségű terményt termeltek meg saját szükségletükön felül, s ugyanakkor a holland gyarmati közigazgatás megvédte őket a tőkés behatolástól. Geertz Indonézia történetét olyannak tekintette, mint egy hosszú kísérletet arra, hogy Indonézia terményeit eljuttassák a modern világba, lakóit azonban nem.

A Művelési Rendszer megszüntetése után a magánvállalkozás vette át a gyarmati kormányzat funkcióit, biztosítva mind a kapcsolatot, mind az elválasztást, gátat az indonéziai parasztság és a világpiac között. 1870 után magán cukortermelők folytatták a cukorgyárak vezetését Jáván, a falusiakat ugyanúgy alkalmazva, mint a bennszülött *desa* területeinek egy részét. Jáván azonban, sehosem hoztak létre tényleges ültetvényeket; a jávai *désák* megmaradtak, mint az önellátó földművelés központjai.

Tőkés mezőgazdasági fejlődéssel (elsősorban) az „üres” külső szigetek ültetvényein, különösen Szumátrán találkozhatunk; ezek kínai és jávai vándor munkaerőt alkalmaztak. Jáva egyrészt egyre mélyebbre süllyedt egy különlegesen munkaintenzív rizsgazdaságba, melyben a munkabefektetés határtermelékenysége a nullával volt egyenlő. Másrészt létrejött egy külön gazdaság, elsősorban olyan terményekre épülve, mint a dohány és a gumi; ez bekapcsolódott a világpiacba, s erősen tőkeintenzív s magas profitot hozó volt.

Malájföldet leginkább Szumátrával lehet összehasonlítani: nagy mennyiségű üres terület és tőkés mezőgazdaság, elsősorban a gumiültetvényeken. Ezek az ültetvények alapvetően az indiai és a kínai vándor munkaerőre támaszkodtak, különösen a huszadik század elejétől kezdve.

A Fülöp-szigetek esete sokkal összetettebb. Az amerikai hódítás előtt itt egy nem tőkés önellátó mezőgazdaság létezett, amely részes arató parasztokkal működött, s amelyet a spanyol és a kevert spanyol-fülöp-szigeti eredetű kis, közép és nagybirtokosok irányítottak. A nagyobb birtokok cukorból és rizsből piacra vihető többletet is termeltek.

1898 után az új amerikai közigazgatás tőkés mezőgazdaságot próbált bevezetni az eredeti struktúrákba – ez megerősítve tézisünk igazságát – si-

kertelennek bizonyult. Az amerikaiak megkísérelték újrastrukturálni a fülp-szigeti mezőgazdaságot bennszülött családi birtokokat létesítve; de a tőkés mezőgazdaságnak ezt a típusát csak a helyi nem tőkés lakosság eltávolításával és európai vagy amerikai telepesek behozatalával lehetett volna megvalósítani. Az amerikaiak uzsoraellenes törvényhozással és a közös földeknek családi művelésre való szétosztásával kísérleteztek, de ezen kísérleteik ugyanúgy kudarcba fulladtak, mint szövetkezeti hitel-sémáik. A közigazgatásra gyakorolt földesúri nyomás megakadályozta a paraszti-tulajdon kialakítását, s a részesbérlo és földnélküli munkaerő növekedéséhez vezetett.

A bennszülött nem tőkés agrárgazdaság által létrehozott mezőgazdasági export növekedése elősegítette az elparasztosodást, és lázadosokhoz vezetett, különösen az 1930-as évek óta. A rendszer azonban, mely a tőkés export-szektor és a nem tőkés paraszti termelés egymás melletti működésére épült, túlélte ezeket.

CLAUDE CAHEN:

A KÖZÉPKORI MUSZLIM KELET GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

(Studia Islamica, fasc. 3. 1955. 93–115.)

A jelenlegi Orientalista Kongresszus résztvevői Cambridgebe való érkezésükkor *Orientalism and History*¹ címmel egy brossurát kaptak: ez nem volt teljesen véletlen. Tény, hogy az orientalisztika és a történelem közötti kapcsolatokban van probléma, s lehetetlen, hogy a keletkutatók és a történészek ne ébrednének ennek egyre inkább tudatára. És egy egybeesés révén, amit akkor még nem tudtam, éppen azt terveztem, hogy e probléma néhány aspektusáról fogok beszélni kollégáimnak az iszlám szekcióban; ezeknek a talán kissé kíméletlen reflexióknak — amiket ők csakugyan meg akartak hallgatni² — a némileg kijavított és kiegészített előadását találják meg itt alább.

Nem tudnám jobban elkezdeni, mint hogy idézzek valakit azok közül, akik számára képzettségük a legintenzívebben érezteti egy ilyen vizsgálat szükségességét; „megjegyezték — kezdi az iszlámról szóló cikkét Bernard Lewis az idézett kiadványban³ —, hogy az arabok történetét Európában jórészt olyan történészek írták, akik nem tudtak arabul, vagy olyan arabisták, akik nem ismerték a történelmet”. Egy szellemes megjegyzés formájában olyan megállapításról van itt szó, ami sajnálatos módon nagy vonásokban ránk vonatkozik. Valóban kevés az olyan történész, aki a Kelettel foglalkozik és majdnem olyan ritka az olyan orientalista, akinek történész képzettsége van. Az orientalisták többségét eredetileg vagy olyan emberek alkották, akik első ismereteiket a Keletről az üzleti ügyek, az államigazgatás, a hittérítés révén szerezték, vagy olyan tanárok, akik tanulmányaik során elsősorban természetesen nyelvészeti képzésre törekedtek. Semmiképpen sem becslöm alá azt a hatalmas értéket, amelyet az így képzett orientalisták bizonyos történelmi munkái felmutatnak: meg vagyok róla győződve, hogy azok, akik leginkább szívügyüknek tekintik a keleti történelem fejlesztését, elsőként értenek velem egyet abban, hogy a keletkutatás szerepe a maga egészében — bármilyen jelentősek is bizonyos más kvalitásai — a történelmi felkészültség elégtelenségéről tesz tanúbizonyságot, és hogy Kelet történeti kutatása következőképpen nagyobb késésben van a nyugatihoz képest, mint amit a kutatás feltételei igazolnának.

Miközben üzletemberek, tisztviselők, misszionáriusok művelték, a keleti történelem gyakran olyan érdekek vagy gondolatok szolgálatában állt, amelyek forrása nem a történelem követelményeiben rejtett, s olyan módszerek alapján, amiket inkább az amatőröknél szokásos módszertani hiány jellemzett. A hozzáértő tudósok által művelt keleti történelem nyilvánvalóan sokkal komolyabb módszerekkel dolgozik, de még mindig két olyan közös hibával, amit az ilyen vagy olyan különleges mű érdeme sem feledtet: egyfelől, ezek a tudósok általában európaiak lévén – amiért nem lehet őket vádolni –, a keleti történelmet időnként nem annyira saját követelményeinek függvényében vizsgálták, mint inkább az európai történelemmel való kapcsolataiban vagy azon európai társadalmi környezet elfogultságával, amelyhez tartoztak; másfelől, az orientalisták és a történészek közötti eredeti szétválás okozta azt, hogy a keleti és a nyugati történelem egyaránt a maga útján haladt, hogy az utóbbi módszerei tökéletlenül hatoltak be az előbbibe, hogy az általuk felvetett problémák nincsenek egymással kapcsolatban, s hogy – még általánosabban – a kutatások között – bármilyen is a belső értékük – olyan meg-nem-feelés, kommunikáció-hiány áll fenn, amely mindkét történelemre egyaránt káros. Persze minden társadalomnak megvan a maga sajátossága, s törvényszerű és szükséges, hogy saját területén helyezkedjék el ahhoz, hogy megítélhessék: nem kevésbé szükséges azonban visszahelyezni az emberi történelem egészébe is, amelytől sosem válik el. És ha megengednek nekem egy kissé vakmerő állítást: a történelem folyamán bármennyire is adódhatott valóságos eltolódás Európa és a világ egyéb részei között, mindazonáltal magában az „orientaliztika” fogalmában benne rejlik valami paradox és nehezen alátámasztható dolog – ez ugyanis már az elnevezés révén is az emberiséget egy nyugati és egy keleti részre látszik felosztani. A munka technikai specializálódása bizonyára elkerülhetetlenné teszi, hogy mindig legyenek olyan történészek, akik Egyiptomot vagy Perzsiát, a muszlim szellemiséget vagy a spanyol-mór művészetet kutatják, éppen úgy, ahogy vannak történészei Franciaországnak és Németországnak, a reformkornak vagy a gótikus művészetnek. Ám nagyon is természetellenes dolog az, hogy a történészek és a keletkutatók között valahol a keleti Mediterraneum táján demarkációs vonal húzódna a fenntartott vadászterületek között, mint ahogy ezt a mi történész és orientalista kongresszusaink ismételt és fölöttébb szabályosan demonstrálják.

Egyebek között a következő következtetés kínálkozik: több orientalista történészt, több történész orientalistát kellene képezni. De ez azt jelentené, hogy a különböző országokban, mindegyikben a saját körülményei sze-

rint átgondolnánk az orientalisztika és a történelem-oktatásunkat. Hogyan várhatnánk el egy olyan kollegánktól, aki mélyen meg van győződve a keleti történeti kutatás fellendítésének szükségességéről, hogy úgy végezze mindezt hivatalos működésében, ahogy szeretné, amikor annak háromnegyed részét kötelezően a nyelvoktatás foglalja le?⁴ Hogyan kívánhatnánk, hogy egy történelemtanár vagy tanítványai valóban „orientalizálódjanak”, amikor az általuk folytatott tanulmányok programjai csak futó célzásokat tesznek a Keletre vonatkozóan? Amikor a keleti történelem rendelkezésére álló posztok száma nem lesz ennyire nevetségesen csekély, amikor oktatásukat megfelelőbben integrálják abba, amit a történelem vagy a keletkutatás jelöltjeinek követniük kell, akkor válik lehetővé, hogy azt a kiegyensúlyozottabb orientációt adjuk tudományágunknak, amely feltétlenül szükséges. Ám ehhez az kell, hogy a történészek és az orientalisták előzetesen tudatára ébredjenek ennek a szükségszerűségnek.

Ha a muszlim népek számára fejlődésük feltételei megengedték volna, hogy jóval nagyobb részt vállaljanak saját történelmük modern kidolgozásában, ha a nyugati keletkutatás fejlődése nem hozta volna létre ezt a szakadékot azon diszciplínák között, amelyeknek egyetlen törzs két ágának kellene lenniük, akkor – amikor mérleget akarunk készíteni a muszlim történelemre vonatkozó kutatásokról – talán nem állapíthatnánk meg szinte érintetlen nagy területek létezését, amelyek közül számomra a legdrámaibb esetnek a gazdaság- és társadalomtörténet látszik – mégpedig teljes egészében. Azt a néhány munkát, amit a kultúrtörténet, sőt néha még a politikai történet terén is el kell végezni, természetesen el kell végezni, a valóságos feladatok aránylag jelentősek: ám mit tud velük szemben felmutatni a muszlim világ gazdaság- és társadalomtörténete? Azt hihetnénk, hogy a muszlim világot majdnem kizárólag kormányzók, tudósok és művészek alkották! Távol áll tőlem az a gondolat – ez fordított előjellel lenne ugyanolyan szélsőséges –, hogy alábecsüljem szerepüket; anélkül, hogy itt fel akarnám eleveníteni a történelmi materializmus védelmezői és ellenzői közötti örök vitát, alig látunk ma olyan nyugati középkorral foglalkozó történészt, aki a gazdasági és társadalmi struktúrák tanulmányozását ne tekintené tudományága lényeges szektorának. És ha bizonyos komparatista kíváncsiság által fűtve egy ilyen történész olyan orientalista keresésére indulna, aki képes lenne párhuzamos információkat nyújtani számára a középkori Közel-Keletről, brutálisan meg kell mondani, általában nem találta ilyet.⁵ Nyomban persze finomítok.

Sylvestre de Sacy, von Kremer, van Berchem, Becker, Barthold, Mez és többen az elhunytak közül, és mások az élők közül annyival járultak hozzá e téren folyó kutatásainkhoz, hogy annak jelentőségét bármi másnál kevésbé vonom kétségbe. Ugyanakkor nagy részükről habozunk kimondani, hogy valóban gazdaság- és társadalomtörténész lett volna: jogtudósok, közigazgatási intézmények kutatói, a szokásokra vonatkozó tények gyűjtői voltak, akik a dolgok természete szerint társadalmi és gazdasági anyaggal találkoztak, de akikről ritkán mondhatjuk el, hogy abból indultak volna ki, vagy az lett volna vizsgálatuk központja vagy célja. És nem az a legfontosabb, hogy ők efféle tanulmányokat folytattak, amelyek éppolyan jogosak, mint amelyekre ösztönözni szeretnénk utódaikat, hanem az, hogy úgy tűnik, sem mások, sem az ő számukra nem volt érzékelhető a nézőpont különbsége.⁶

Felhozhatják velem szemben, hogy a történelmet a rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján írjuk, és csak azt mondathatjuk el általuk, amit azok maguk közölni akarnak. Nem hiszem, hogy ez teljesen helytálló ellenvetés volna. Természetesen kénytelenek vagyunk a dokumentumokból a maguk adottságai szerint kiindulni, és személyes kutatásaim során éppen eléggé tapasztaltam, hogy mennyire ritkán jellemzi azokat az az irányultság, ahogy mi szeretnénk. Mindenképpen azzal kell kezdeni, hogy összeállítsunk belőlük egy durva leltárt; és senki sem törhetne pálcát azok fölött, akik elsőként lépve a pályára, a kissé véletlenül felderített dokumentumokból minden teketória nélkül kiszűrték közvetlen hozadékukat, anélkül, hogy látszólag más dolgok is nyugtalanították volna őket. Még mélyebben: az a módszer, ahogyan egy társadalmat ezek, vagy azok a tagjai bemutatnak, magában véve olyan realitás, amelyet – akár tetszik, akár nem – nem hagyhatunk számításán kívül: bizonyára nem teljesen véletlen, hogy a muszlim irodalom olyan keveset beszél a parasztokról. Ugyanakkor még tovább kell lépni. Meg kell mondani, hogy a dokumentumokat bizonyos mértékig úgy találjuk meg, ahogy keressük, s nem találjuk meg azokat, amelyeket nem keresünk. Meg kell mondani, hogy összeállítóinak tudta nélkül minden dokumentum elmond még mást is azon kívül, mint aminek közlésére elkészítették, és végighallgatva mindazt, amit mondani akart nekünk, jogunk és kötelességünk elővenni a kérdőíveinket és megkérdezni azt, ami bennünket érdekel. Nem csak azért, mert – ha szabad így mondanom – csupán így fogjuk belőlük az összes levét kisajtolni, hanem azért is, mert ha nem ily módon járunk el, azt kockáztatjuk, hogy az összes civilizáció bemutatásának és felfogásának a szomszédokhoz viszonyított eredetiségét *a priori* módon teljes strukturális heterogenitásnak fogjuk fel, vagy ellenkezőleg, a verbális

hasonlóságokat valóságos párhuzamoknak.⁷ Egyszóval azért, mert csak így művelhetjük azt az összehasonlító történelmet, amely egyedül adja meg minden történelem valódi jelentését.

Természetesen nem áll módomban, hogy szemlét tartsak itt az összes olyan forrásanyag felett, amely alkalmas a középkori muszlim Kelet gazdaság- és társadalomtörténetének szolgálatára: ezek általában összekeverednek egész történelmének forrásával. Néhány rendszertelen megjegyzés azonban nem lesz talán haszontalan.

Európa gazdaság- és társadalomtörténetét mindenekelőtt a levéltári anyag segítségével írják. A muszlim világra vonatkozóan – eltekintve Egyiptől – nagyjából nem rendelkezünk ilyenekkel. Őszintén szólva ezt az állítást nem tarthatjuk véglegesnek. Meglehet, hogy az oszmán birodalom előtt a muszlim világ nem őrizte meg olyan hatékonyan a levéltárakat mint a Nyugat. Ugyanakkor vannak *waqf*- és egyéb iratok. Jól tudom a más országok esetében is ismert anyagi és erkölcsi nehézségeket, amelyek megakadályozzák, hogy ezek az eszközök egyik napról a másikra rendelkezésünkre álljanak. De azt hiszem, a dolog ilyen állásáért az orientalisták is felelősek. Amikor azt látjuk, hogy levéltári okmányok kötetei nem messzebb, mint Bécsben alszanak háromnegyed évszázada,⁸ anélkül, hogy egy vagy két tudósnál több megnézte volna őket, kénytelenek vagyunk arra következtetni, hogy ha a számunkra fontos levéltári gyűjteményeket nem fedeztük föl, az nem csupán a dolog nehézségeiből fakad, hanem egész egyszerűen abból is, hogy nem keressük őket. Az orientalisták keresték az irodalmi műveket: mennyire kutatták a levéltárakat? Ha csak keresték, publikálták és kiaknázták volna azt a néhány szöveget, amit a véletlen juttathatott volna⁹ a kezükre, kétségtelenül könnyebb lenne ma leküzdeni azokat az anyagi és erkölcsi nehézségeket, amelyekre céloztam.¹⁰ Lassacskán megértjük ezt. A cambridgei kongresszuson hallottuk, amint Roehmer előterjesztett egy tervet azoknak a perzsa dokumentumoknak az összegyűjtésére és leltárak elkészítésére, amelyek részben közvetlenül, részben az *inšā'*-gyűjteményekben őrződtek meg: igencsak szükséges lesz eljutni odáig, hogy – bármennyire fokozatosan is, de – elkezdjünk egy hasonló munkát az egész arab nyelvű világra vonatkozóan.¹¹

Természetesen nem várunk az ilyen kutatások bizonytalan és lassú eredményére ahhoz, hogy jelenlegi eszközeinkkel megtegyük az első lépéseket azon az úton, amelyre követőink talán jobban felfegyverkezve léphetnek majd rá. Ha a források összes fajtáját kombinálni tudjuk, az irodalmi források az információk olyan fegyvertárát szolgáltatják, amely nem is any-

nyira nyomorúságos, mint olykor lustán hinni látszunk. Csak azt kell megfontolni, hogy minden forrás-típus képes adni, vagy hajlamos arra, hogy rendszeresen elhallgasson valamit. A történészek, geográfusok, jogtudósok, tudósok stb. a valóságnak nem ugyanazon szeleteit látják, és főleg nem azonos látószögből, azonos törekvések jegyében látják a valóságot. A muszlim és nem-muszlim szerzők tekintete nem ugyanazokra a társadalmi környezetekre s nem ugyanazokra az intézményekre irányul. Helyénvaló lenne tehát ezeket kiegészíteni, vagy méginkább egyiket a másikkal próbára tenni. És ennek érdekében tudni kell, hogy mit akarunk kérdezni tőlük.

Nézzék el nekem, hogy ilyen egyszerű dolgot is megemlítek: az iszlám világ térben és időben ugyanolyan kiterjedt, mint a középkori Európa, és a Szent Könyv közössége sem ahhoz nem elegendő, hogy egy egyiptomi papíruszt értékesse tegyen akár Irán, akár a Magrib szempontjából, sem ahhoz, hogy egy Cabásszida jogtudósnak értéket kölcsönözzön a mamlúk korra vonatkozóan. Márpedig elvégzendő kutatásunk csak akkor kaphatja meg teljes értelmét, ha összehasonlító és fejlődésre irányuló lesz; ha a muszlim társadalmat általában összehasonlítja azokkal, amelyek körülveszik, megelőzik vagy utána következnek. Ez a kutatás magában foglalja a muszlim világon belüli különböző társadalmak összehasonlítását is. Másrészt e kutatás során emlékezetben tartjuk, hogy csak alakulóban levő valóság létezik, s azt, hogy amit meg kell rajzolni, az nem lehet statikus tabló, hanem a fejlődés folyamata. Módszertanilag ezek az elemi igazságok azt jelentik, hogy minden szöveget – ha elvont is – nem csupán önmagában véve alapvetően fontos földrajzilag meghatározni, kronológiailag elhelyezni – ami viszonylag könnyű –, hanem ugyanazon szövegen belül az eltérő rétegeket és azokat a különböző elemeket is, amelyekből létrejöhetett. Ebből természetesen nem következik, hogy azután tilos, hanem éppen kíváncsi, hogy egymás által világítsuk meg a megszerzett ismereteket; de azzal a feltétellel, hogy azok összevetéséről van szó, s nem arról, hogy nem tudom miféle differenciálatlan magmát gyártsunk belőlük, amely legfeljebb arra jó, hogy a joghallgatók kedvüket leljék benne, de amelyben egyetlen konkrét társadalom sem ismerne magára.

Bizonyára a jogtudósok vetik fel e tekintetben a legkényesebb problémákat, amelyekről talán röviden szót ejthetünk. Egészében véve a muszlim jogtudósokat illetően a történelemtudomány két szélsőséges attitűd között látszik egyensúlyozni: hol arra szorítkoznak, hogy modern nyelvre fordítanak le olyan intézmény-leírást, mint amilyet például al-Māwardínál találunk, mintha mindaz, amit ennél a 11. századi irakinál fellelünk, automatikusan

alkalmazható lenne Szicíliaira vagy magára Irakra, akármilyen időszakban; hol pedig ellenhatásképpen kijelentik, hogy műve pusztá elképzelés, amelyből semmiféle valóságos dolgot nem lehet meríteni, s ezzel kész. A helyes magatartásnak az előbbi kettő közül egyikhez sincs köze. Ez mindenekelőtt abban áll, hogy pontosan elhelyezzük al-Māwardit, mégpedig oly módon, hogy megállapítjuk: érkezése annak a – kalifátus talpraállítására irányuló – törekvésnek a része, amelyet a būyida rendszer széthullásának elősegítése érdekében fejtettek ki, és amely a szeldzsuk szultánátus megteremtéséhez vezetett. Továbbá abban áll, hogy megállapítjuk: a jogtudós módszere az, hogy koherens tablót állít össze azokból az elemekből, melyeket egyenlő értékűeknek ismer el, de amelyek eltérő helyekről és időszakokból származnak, s mindezt oly módon, hogy egymás mellé helyezi azokat a véleményeket, amelyeket különböző körülmények között fejezhettek ki; továbbá úgy jár el, hogy azonos horizontális síkra helyezi azokat az intézményeket, amelyek vertikálisan követték egymást az idő folyamán: például – hogy arról beszéljek, amit a legkevésbé rosszul ismerek – az *iqṭāʿ ʿamālīk*-ot és az *iqṭāʿ istiḡlāl*-t.¹² És végül a helyes magatartás azt jelenti, hogy megértjük: ha a jogtudós a dolgokat előre meghatározott elméleti fogalmak sémáján keresztül mutatja be, az bizonyára azt eredményezi, hogy sok, számára érdektelen tényrt figyelmen kívül hagy, de ebből nem következik az, hogy ne lennének valódi tények azok, amelyeket a maga keretében és szóhasználatával előad, s főleg, hogy valamilyen probléma kapcsán ne szállítana közvetett információt, aminél is semmi ok nincs arra, hogy torzított legyen: látjuk például, hogy mit adhatott R. Brunschvignak a muszlim városok életéről egy olyan jogi irodalom, amit bizonyosan nem arra szántak, hogy számára mindent nyújtsa.¹³ Természetesen az ilyen információk értékének, térbeli és időbeli megoszlásuknak stb. pontos meghatározásához csak olyan más kategóriába tartozó források legalább részleges összevetésével juthatunk el, amelyek más nézőpontot képviselnek.

Ezekkel kapcsolatban arra szorítkozom, hogy egy szóval emlékeztetek egy műfajra, amit általában a tudománytörténet specialistáinak engedtek át. A matematikai értekezések, egészen sajátosan, távol állnak attól, hogy mindig tiszta absztrakciók legyenek, és olyan adatokat szolgáltatnak a gazdaságtörténet részére, amelyeket nem lehet jogászai takargatással gyanúsítani.¹⁴

Anélkül, hogy tovább időznék ezeknél a megjegyzéseknél, amiket többek közt csupán a példa kedvéért tettem, levonhatjuk tehát a következőt, hogy lehetséges hivatkozás nélkül tanulmányozni a középkori muszlim Kelet gazdaság- és társadalomtörténetét: a következő oldalakon néhány

kutatási irányt szeretnék ajánlani, amelyek – s ez magától értetődik – semmiképpen sem zárnak ki másféle kutatásokat, és csupán kijelentő értékük van.

A muszlim világ történetét rendszerint Mohameddel kezdik el, s a színhely az Arab félsziget. Ez teljesen jogos akkor, ha az iszlám vallásra vagy az arab hódításra akarjuk vetni a hangsúlyt. Ellenben a gazdaság- és társadalomtörténet szempontjából, úgy tűnik, a perspektíva nyerne azzal, ha fordítva járnánk el. Az ún. muszlim világ valójában majdnem teljes egészében olyan társadalmakból tevődik össze, amelyeknek hosszú iszlám előtti történetük van, s amelyeknél az új vallás – egyébként gyakran lassú és tökéletlen – átvétele *ipso facto* nem forgatta föl sem a gazdasági helyzetet, sem a társadalmi struktúrákat. Számunkra tehát az alapvető probléma az, hogy a muszlim politikai építménybe bekebelezett antik társadalmakból kiindulva lássuk, hogy mivé váltak ezek azokhoz a társadalmakhoz képest, amelyek nem épültek be ebbe az építménybe.

Tehát mit változtatott a korábbi társadalmi struktúrákon, gazdaságokon a 7. századi arab hódítás? Elegendő csupán kimondani a kérdést, hogy tudatlanságunk fokára fény derüljön. Jól tudom, hogy egy ilyen kérdés megválaszolása azzal a haszonnal jár – annál is inkább, mivel közvetlenül a hódítás utáni kor forrásanyaga különösen szegény –, hogy eléggé nagy korszakot vehessünk szemügyre annak érdekében, hogy egyféle összképet kapjunk a lassan fejlődő jelenségekről. Így anélkül, hogy a későbbi adatokból nyert eredményeket egyszerűen ráillesztenénk a korábbi korszakokra, vajon illetékességgel tudjuk-e legalább körülírni a tanulmányozásra váró problémákat, és ezekből felvázolni a megközelítő megoldásokat? Terjesszük ki tehát a vizsgálat területét: kevésbé szembeötlő lesz-e a nemleges jegyzőkönyv? Mit tudunk a vidéki életről, a parasztok életében bekövetkező változásokról, amiket az arab hódítás hozott magával – ha hozott –, és későbbi fejlődésükről? Tudunk mi valamit is az antik városnak a középkori városba való átmenetéről, vagy a városi társadalomról? Még a kereskedelem területén is, amely talán, hitünk szerint a legjobban feltárt, mennyi a sötét folt, mennyi az ismeretekről élő illúzió! És nem csak számos jelenségről nem tudunk gyakorlatilag semmit, de elmondhatjuk-e egyáltalán, hogy feltettük a kérdéseket?

A rurális élet? Tanulmányoztuk-e, tettünk-e fel kérdést arra a hatásra vonatkozóan, amit a minap még zömben beduin arabok által véghezvitt hódítás gyakorolhatott az alávetett országokban a nomadizáló pásztorgazdaság és a letelepült földművelő gazdaság megoszlására és kapcsolatára? Itt természetesen több évszázadra kiterjedő vizsgálatról van szó. Az a benyomásunk,

hogyan az arab hódítás e tekintetben nem hozott nagy változásokat, mivel az arabokat – akiket besoroztak a városi társadalmakból származó vezetők – elsősorban eléggé fenntartották a hadseregnek, vagy táborvárosokban helyezték el, hogy a pásztor-expanziót olyan korlátok közé lehessen szorítani, amelyben nem okoz károkat a földműves kerületeknek, hanem csupán hozzájárul a félsivatagos övezetek teljesebb kihasználásához. De a hódítás másnapjának ez a figyelemre méltó helyzete tartós volt-e? Ismerjük Magrebből a Banū Hilāl okozta tragédiát a 11. században: elszigetelt tény ez? A 10. és 11. század az arab Ázsiában nem volt-e a beduin dinasztiák aranykora, amelynek északon a kurd dinasztiák a megfelelői? Azután a 11. század a tanúja az első török invázióknak, ami a nomadizmus előretörésének egyik aspektusa,¹⁵ amelyből a későbbi mongol hódítás lesz – többé-kevésbé közvetlen hatásai révén – bizonyos területeken a döntő gazdasági és politikai tényező. Ezek lennének a véletlen egybeesés izolált tényei? Vannak ezeknek sokkal mélyebb okai, magyarázatai? Mindezek olyan kérdések, amelyek legalábbis megérdemlik, hogy feltegyék őket.

És a rurális élet a földművelő országokban? A problémáknak több szintjét és fajtáját kell megkülönböztetni. Vannak pénzügyi intézmények, az adók, amelyek a föld után járnak: nyilvánvalóan ezeket a legkönnyebb megismerni, mivel azok a muszlim jogtudósok és más szerzők, akiket az adminisztratív problémák érdekeltek, megőrizték őket nekünk. Az igazat megvallva, még e téren sem illethetjük magunkat dicsérettel. A legjobb tanulmányok statikusak, nem rajzolják meg a fejlődést és csak ritkán különböztetik meg a területeket; és ha únos-úntalan hallhattunk a *harāğ*-ról, a jogászok kiállítási tárgyaról, annál diszkrétebbek a tizeddel, amiből – bármilyen fájdalmas is bevallani – semmit sem értünk. Ám hagyjuk most ezt a területet, ami kissé kívül esik jelenlegi gondolatmenetünkön; hallunk egy keveset beszélni a tulajdonról, főleg amikor bizonyos nagyságrendekről van szó, és ismerjük a különféle szerződések jogi kikötéseit, miszerint a tulajdonos műveltetheti a földjét paraszttal. Erre nem fogunk panaszkodni. Ám milyenek a nagy- és kisbirtok viszonyai a bizánci és szászánida időkhez képest, és későbbi fejlődésükben? Milyen társadalmi kategóriákban ragadták meg a tulajdonosokat? Melyek a kultúra gazdasági és technikai formái? Hogyan fest a parasztok tényleges helyzete, például a röghözkötöttség kérdése? Vagy a fejlődés hasonlósága vagy nem-hasonlósága e tekintetben a határ két oldalán, amely elválasztja a muszlim világot Bizánctól vagy a keresztény Nyugattól? Ám mindhiába! Azt fogják nekem mondani, hogy lehetetlen jobban csinálni, mivel az iszlám, a városi civilizáció, a maga irodalmában semmiféle helyet sem

ad a rurális életnek (eltekinthetve a fejedelmi udvarral kapcsolatos beduinizmustól). Meggyőződésünk ugyanakkor, hogy többet tudhatnánk, ha rászánnánk magunkat erre. Egyiptomra vonatkozóan bizonyosan, ahol a papírusok – amennyiben módszeresebben kutatták volna őket ilyen szándékkal – lehetővé tennék néhány város monográfiájának összeállítását a muszlim uralom több évszázadán keresztül. Más országoknál is így van ez: gondoljanak arra, amit főleg későbbi korokra, de középkori bevezetésekkel meg tudott csinálni Iránról az angol Miss Lambton.¹⁶ Azerbajdzsánról pedig a szovjet Petrusevszkij.¹⁷ A lényeg az, hogy bátran ki tudjuk szélesíteni a dokumentumokon alapuló kutatások horizontját: a napvilágra került arab szövegek keveset mondanak nekünk a szíriai parasztokról? És az oszmán szövegek?¹⁸ És a „latinok” nevezett Kelet szövegei a középkor derekáról, amiket az ember ennél fogva figyelmen kívül hagy, ha orientalista, ám félreért, amennyiben nem az – szóval ennek a keresztes háborúkból eredő államokban testet öltő „latinok” nevezett Keletnek a szövegei, ahol a parasztok, noha mind őshonosak voltak, új uruk tetszését elnyerendő vajon nem forgatták-e föl falvaikat, technikájukat és szokásaikat?¹⁹ Mindaddig nem áll jogunkban azt mondani, hogy nincsenek dokumentumok, ameddig mérőőnunkat nem vettük ki minden lehetséges irányba.

Egyébként azt hiszik, hogy a városokat illetően fényesebb a helyzet? Az az igazság, hogy a muszlim irodalom jóllehet városi, itt szintén árnyékban hagyja – egy önmagában is tanulságos paradoxon gyanánt – a városi élet számos vonatkozását, és az azt alkotó emberek jelentős részét. A muszlim állam és a muszlim intézmények túlnőnek a városokon, és nem ismerik el azokat mint olyanokat: ebből nem következik, hogy nem léteznek, de ahogy nem találjuk azokat kifejezett formában megemlítve a klasszikus értekezésekben, úgy feledkezünk meg mi is azokról, szinte anélkül, hogy számot adnánk róluk. Kivel tudnánk ugyanakkor elhitetni, hogy minimális türelemmel a krónikák ne tennék lehetővé – hogy ne menjünk messzebb – Abdad vagy Damaszkusz történetének megírását? Mégsem készült semmi az iszlám első két fővárosáról, és amit a harmadiknál, Kairónál²⁰ elvégeztek, azt újra meg kell csinálni. Egyedül Aleppóról van egy mintaszerű monográfia, mégpedig Sauvaget-é.²¹ de milyen értelemben mintaszerű? A szerző túl tárgy értelemben fogta fel az emberi realitásokat, mivel a város történetében nem szorított helyet a város lakóinak: mindazonáltal az urbanista, a „gész törekvése áll munkájának középpontjában, nem a társadalomtörténeté, és utána – jóllehet az ő segítségével – meg kell írni Aleppó másik történetét. A középkori muszlim várost általában egyfelől az antik várossal, másfelől a

kommunális kori európai várossal állítják szembe. Ezek a szembeállítások adott formájukban számomra nem tűnnek helytállónak, és hogy elkezdtem néhány vizsgálatot a premongol Kelet társadalmáról és városi szervezetéről, meg vagyok győződve annak szükségességéről, hogy alapján kell átértékelnünk azt a sommás képet, amelyet eddig láttunk.²²

Hogy állunk a városi népesség osztályaival? Egyetlen példa: mindnyájan tudjuk, hogy a muszlim társadalom – különösen a városokban – a középkorban rabszolgatartó társadalom volt: nem különös tehát, hogy meg kellett várni az új Iszlám Enciklopédia első füzetét ahhoz, hogy találjanak egy orientalistát,²³ aki nem tartja méltatlannak azt, hogy írjon valamit a rabszolgaságról? Ezt megelőzően az egyetlen komoly munka Verlindené volt, aki nem orientalista.

A mesterségek, a munka? A technikákat tanulmányozták, mert azok megmutatták a tudományos vagy a kivételes művészi megvalósítás jelentőségét. Sokkal kevésbé ismerjük a többit, és nem mondhatjuk el, hogy átfogó képpel rendelkezünk a muszlim világ technikai haladásáról, ha egyáltalán volt ott ilyesmi. Nem állunk jobban a munka körülményeit illetően sem: hogy is fest a szabad munka és a rabszolga munka, az elszigetelt kézművesség vagy műhelytársulások bizonyos szakmákban, vagy a munka díjazása? Forrásanyag lenne, de semmit sem merítettek belőle. Sőt, mi több, talán azt is képzeljük – kivéve a szigorúan vett specialistákat –, hogy tudunk valamit a korporációkról, de ha Bernard Lewis-szel²⁴ megvonjuk ismereteink mérlegét és egy kicsit átgondoljuk mindazt, amit e címszó alatt összeírtak, észrevesszük, hogy ez illúzió: részletes információink vannak több muszlim ország modern korporációiról, viszont annyira nem ismerjük, milyenek voltak is ezek a középkorban, hogy majdnem ellentmondás nélkül megkérdőjelelnénk, vajon léteztek-e akkor? Persze nem olyasféle szakmai szervezetről van szó, amelyet néhány *hisba* kézikönyvet utánozva leírnak, sem pedig a mesterségek topográfiai szektorok szerinti felosztásáról; ilyesmi bizonyosan van. De vajon római-bizánci típusú állami szervezeti formáról vagy a mi Nyugatunk szerinti autonóm korporációkról van-e szó? Ezek a korporációk tagjaik lényeges tevékenységének keretét képezik, vagy ellenkezőleg, a népmozgalmak rajtuk kívül alakulnak ki? Minden mesterség szervezett volt? És nem tudom, hányféle más lényeges kérdés merülhetne még fel: ezeknek szentelt tanulmány pedig egy se. Nincs jogunk ugyanis a modernből a középkorira visszavetíteni, sem pedig testületi életről beszélni, egyedül azért, mert vannak csoportok, amelyeknek tagjai kézművesek.

És létezik-e polgárság vagy legalábbis mi jellemzi a városi felsőbb réte-

geket? Van-e községi élet? Azt mondják, nincs: én nem látom be, hogyan lehetne másként, mint „igen”-nel értelmezni bizonyos tényeket, amelyekre vonatkozóan itt pusztán csak utalhatok,²⁵ hogy jelezzem minden alapvető probléma revíziójának vagy inkább együttlításának szükségességét, még akkor is, ha megoldottnak hisszük őket.²⁶

Azt hisszük, hogy tudunk valamit a muszlim kereskedelemről. Nyilvánvalóan abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a 9. és főleg a 10. századra vonatkozóan rendelkezünk az útibeszámolók és földrajzi leírások pleiaszával, amelyből különösebb erőfeszítés nélkül összeüthetünk néhány hatásos fejezetet. Ugyanakkor a keletkutatás szegényére be kell vallani, hogy e tekintetben gyakran utánozták, a legtöbb esetben pedig alig haladták túl azt, amit Heyd,²⁷ aki nem tudott arabul, háromnegyed évszázaddal korábbi anyagra támaszkodva mondott. Ráhagytuk a Nyugat történéseire még azt a gondot is, hogy ők nyugtalankodjanak ama közvetlen vagy jóval későbbi következményeket illetően, amelyekkel az arab hódítások jártak a nemzetközi kereskedelemre nézve, s ennek folytán még a legnagyobb történészek is elkövettek néhány súlyos hibát.²⁸ Valóban nem tudjuk, hogy milyen volt a muszlim uralom alatti országok kereskedelme a 9. század közepe előtt.²⁹ És noha az Egyiptommal foglalkozó történeti munkák az ország 10. század utáni kereskedelmének jelentős helyet szentelnek, egyáltalán nem vetik föl a közel-keleti kereskedelem általános fejlődésének problémáját abban a döntő periódusban, amelyben annak mediterráneumi részét, majd három évszázaddal később hindu részét is meghódítják az európaiak. A szárazföldi és tengeri kereskedelem központjainak áthelyeződését,³⁰ Irán, Egyiptom, a muszlim Nyugat, a keresztény Nyugat, továbbá a különböző felekezetek kölcsönös szerepét helyénvaló lenne tisztázni: hol találunk minderről értekezést?

És mindez csupán a kereskedelem külső története. Itt-ott találunk néhány ismertetést az ilyen vagy olyan kereskedelmi technikáról: valóban tudjuk, hogy vajon az iszlám e tekintetben hozott-e fejlődést az antikvitáshoz és az őt körülvevő világhoz képest, olyat, amelyet a középkor utolsó századaiban Itália neki köszönhet, mennyiben haladta túl azt a maga részéről, mennyiben magyarázhatja vagy nem magyarázhatja a technikáknak ez az összehasonlítása az egymást váltogató szupremáciákat? Képesek vagyunk reális elképzelést kialakítani a kereskedelem jelentőségéről a gazdaság egészében? S következésképpen a kereskedő osztály jelentőségéről, az ügyletek koncentrációjáról, az ingó vagyon és a föld-vagyon közötti kapcsolatokról? Rendelkezünk területek szerinti ártörténettel, amelyet összehasonlítottak

azoknak a különböző országoknak az áraival, amelyekkel a muszlim kereskedelem kapcsolatban állt? Elkészült-e a muszlim pénz gazdaságtörténete? Sőt, pénzügyi téren, ahol hitünk szerint jobban állunk, tudjuk-e, hogyan adóztatták a kereskedelmet, s vajon a *mukūs*-szal kapcsolatban (a klasszikus muszlim jog így nevezte azokat a kézműipari termékekre és a tranzakciókra kivetett adókat, amelyek számára illegálisnak tündek) végeztünk-e bármilyen kutatást, ahelyett, hogy a muszlim joghoz hasonlóan szemérmesen elhárítanánk azokat? És megkérdeztük-e magunktól, hogy milyen viszony áll fenn a gazdaság és az állam pénzügyi szervezete között: erőforrásai, módszerei biztosítják-e neki ilyen gazdasági feltételek között az anyagi jólétet és a magánérővel szembeni függetlenséget? Majdnem szégyellem magam ettől a kérdés-halmaztól.

Mindedig ezeket csak statikus formában tettem fel, ami tilos. Le kellene számolni egyszer a Kelet mozdulatlanágáról szóló legendával, ami legfeljebb arra jó, hogy leplezze a kutatásról való lemondást. Éppenséggel meg kell állapítani, hogy Keleten a késő-középkori társadalom rendkívül eltér a kora-középkori társadalomtól. Egy muszlim világról szóló történelem, amely érdeklődést mutatna e kérdés iránt, alapvető fontosságot tulajdonítana annak az időszaknak (egészen durván a 10–11. századnak), amelyben végbemennek azok a döntő változások, melyekből még a modern muszlim társadalomnak is annyi aspektusa származik. Nem merném azt mondani, hogy semmit sem írtak erről az időszakról. De az általános előadásokban majdnem mindig megmaradnak a részletesen tanulmányozott szép időszak (amelynek felső határa akkor lenne, amikor a Būyidák a kalifátust gyámság alá helyezik), valamint a nyomorult, még rövid említésre is méltatlan utódok korszakának elképzelésénél; ami egy-egy korszak valamely államáról szóló beszámolókat illeti, azok – kevés kivételtől eltekintve – *a priori* távol állnak attól, hogy állást foglaljanak hosszabb időszak fejlődési problémáiról. És ugyanakkor ezekben nincs hiány.

Mert kivel fogjuk elhitetni, hogy az iszlám összes megrázkódtatása a középkornak ebben az időszakában legalább részben nem nyerheti magyarázatát a gazdaság és a társadalmi struktúrák jellegzetességeiben, úgy, hogy egyben hat is azokra? Milyen kapcsolat van a 900-as évekbeli kereskedő osztály nagy hatalmának tablója (ami, első látásra úgy tűnik, a kereskedelemről szóló klasszikus előadásokat eredményezi) és a földbirtokkal kapcsolatos gazdasági bázison álló katonai arisztokrácia csaknem totális szupremációjának tablója között, ami majdnem közvetlenül ezután jelenik meg előttünk? És jól látják, hogy az összehasonlító társadalomtörténet, sőt,

csaknem azt mondhatnánk, az általános szociológia döntő problémája felé haladunk, már amennyire ezt a két diszciplínát különállónak lehet felfogni: ez a fejlődés ugyanis, *mutatis mutandis*, általános irányában az, ami a szomszédos Bizáncé, a feudális Európáé – de sok eltérés is van, növekvő eltávolodás ezen társadalmak és a muszlim társadalmak között, amelyek önmagukban is differenciáltak.³¹ Nem mondhatnám, hogy mindaz, amit arról írtak, amit „muszlim feudalizmusnak” akartak nevezni, mindig nagyon pontos elképzeléseken és információkon nyugszik, akár a Keletre, akár a Nyugatra vonatkozóan.³² ezt megpróbáltam egy speciális intézmény, az *iqṭā* esetében kimutatni. De meg kell mondani, hogy ez csak a probléma egyik eleme, s jócskán idézhetnénk továbbiakat is. Egyetlenegy szomorúan ékesszóló példa: ki ne ismerné a *waqf* vagy *habūs*, a holtkézi vagyon jelentőségét a modern muszlim világban, amely legalább egyik formában – az elasztikus terminológia pontatlansága okán – bizonyos tekintetben megfelel a mi keresztény középkorunk egyházi uradalmának? Ugyanakkor tudnának-e idézni nekem csak egyetlen tanulmányt, egyetlen tanulmány-részletet a *waqf* mind gazdasági realitás eredetéről,³³ vagy az intézmény nyilvánvaló növekedéséről és átalakulásáról a középkornak ebben az időszakában, amelyben az ortodox reakciót nem lehet tőle elválasztva megérteni? Tudom, nem könnyű ezt megvalósítani. De olyan nehéz lett volna legalább a kérdést feltenni?

A gazdaság- és társadalomtörténet fejlődési aspektusával szembenézni ugyanaz, mint felidézni azokat az antagonizmusokat, ellentéteket, melyeket az felmutat nekünk. Volt-e a muszlim világban „osztályharc”, a kifejezést természetesen nagyon rugalmasan értelmezve? Természetesen voltak a *zaṅg*-ok: de kevés értelme van kiemelni ezt az epizódot, amennyiben a középkori muszlim történelem egészen belül nem húzzuk alá azt a jellegzetességét, amely kivételes. Sejtik, állítják a társadalmi antagonizmusokat a *qarmata*, az ismāʿīlita s egyéb mozgalmak mögött: alig próbálták pontosabban meghatározni ezek jelentőségét, a résztvevőket. A különféle felkelésekben, a különböző eretnekmozgalmakban elég jól észrevesszük a társadalmi aspektusokat, amelyek összekeverednek a „nemzeti” aspektusokkal: ezt nagyjából inkább állították, mintsem közelebbről megvizsgálták. Annak a forrásanyagának a sajátossága, amelyből ismerjük e különféle mozgalmakat, abban áll, hogy ezeket katonai vagy ideológiai aspektusaikból mutatja be, s nem társadalmi összetételükben: meg kell próbálni pontosabban meghatározni ezt. Hogy egy jobban kutatatott területről vegyünk példát, egy vagy két generáció óta sok érdekes dolgot tudtunk meg a *futuwwa*³⁴-szervezetekről: mivel az ezekre vonatkozó forrásanyag lényegében ideológiai aspektusokról

nyújt számunkra felvilágosítást, csak lassacskán mertük őket társadalmi szerepükben tekintetbe venni,³⁵ és véleményem szerint a nekik szentelt legjobb munkák még kissé meghamisítják a dolgok magyarázatát, mert nem kifejezetten azokból a városi társadalmi struktúrákból indulnak ki, amelyekben ezek a szervezetek elhelyezkednek.³⁶

Itt megállok. Magától értetődik, hogy egyáltalán nem akartam a számunkra felvetődő problémák kimerítő leltárát nyújtani,³⁷ sem pedig kész formulát adni azokról, amelyekre céloztam. Ez ennek a folyóiratnak egy egész füzetét elfoglalná, feltéve, hogy ez lehetséges volna. A beszámoló úgy, ahogy van, azt hiszem, érzékeltette, hogy bármennyire hálával is viseltessünk néhány egyedi teljesítménynek, mégis a maga egészében meg kell teremtenünk a középkori muszlim Kelet gazdaság- és társadalomtörténetét, hogy a muszlim Nyugatról és muszlim Távol-Keletről, amit én nem ismerek, ne is beszéljünk. Ennek a vállalkozásnak a progresszív megvalósítása nem fogja megengedni nekünk, hogy csak bebútorozzuk a muszlim épület egyik csaknem teljesen üres emeletét, hanem új megvilágításba is kell helyezni, hogy a már berendezett többi emeletet jobban lássuk összes dimenziójában. Ugyanis semmiképpen sem becsüli le a muszlim civilizáció szellemi aspektusainak történetét az, ha kimondjuk, hogy anyagi társadalomban fejlődött, s nem tudnánk teljesen megérteni, ha kihúznánk alóla az alapot. A muszlim történelemről ily módon nyert teljesebb és gazdagabb kép ugyanakkor lehetővé teszi számunkra, hogy e történelmet jobban jellemezhessek más emberi társadalmak történetéhez viszonyítva, s jobban elhelyezhessek az egyetemes történelem fejlődésében: az irányulás konvergenciái vagy divergenciái, a fejlődés megszakadása vagy folyamatossága az arab hódítás eredményeként, a különböző párhuzamos történelmek függetlensége vagy függősége stb. Olyannyira banális kérdések, hogy meg fogják tőlem kérdezni, mire szolgál állandó ismételtetésük: de olyan kérdések, amelyekre — félretéve az olcsó általánosságokat — pontosan most kötelességünk konkrét és alapos válaszokat adni. És ezután egy emberiségért egyetemlegesen felelős történelem lesz, s ha megengedik nekem a következő neologizmust, többé nem látunk olyan orientalistákat és occidentalistákat, akik kongresszusaikon hátat fordítva haladnak a maguk útján, hogy választ adjanak azokra a kérdésekre, amelyek nem felelnek egymásnak, hogy találmányi szabadságként őrizték módszereiket, s hogy olyan szavaknak adjanak értelmet, amikhez nem értenek.

Az olvasó bizonyára sommásnak fog találni engem, ami elkerülhetetlen, s éppen ezért kissé igazságtalan. Remélem, nem fog kételkedni abban, hogy a tudományágunk hibáinak felfedésére fordított figyelem teljes mér-

tékben megengedi számomra, hogy tiszteletet érezzek sok olyan ember iránt, aki ezt műveli. Mivel fejleszteni akarjuk tudományunkat, s bizonyos mértéket készítve az elvégzendő munka hatalmas tömegét állapítjuk meg, s az elmerüléstől való félelemben meghúzzuk a vészcsengőt. Bocsássák meg nekem, ha kissé erősen húztam meg.

Jegyzetek

1. Kiadja Sinor Dénes, Cambridge 1954. VIII. 108.
2. 1954. augusztus 23-án.
3. i.m. 16.
4. Ezt a megjegyzést, ami az eredeti előadásomban nem szerepelt, nyilvánvalóan jogosan tette nekem H.A.R. Gibb.
5. Tudnánk-e ehhez bosszantóbban alkalmas szemléltetést találni, mint az Iszlám Enciklopédia (természetesen nem az új kiadásról beszélek, amely úgy tűnik, az elsőnek éppen ezt a hibáját korrigálja majd); A földműves létről nincs benne semmi. A kézműves és kereskedelmi életéről véletlenszerű vagy érintőleges megjegyzések: Massignon-nak a korporációkról szóló nagyon is értékes cikke maga is az ideológiáról és a beavatási szertartásokról értekezik, s nem a gazdaságról. Hogy egy újabb példát is vegyünk, Pareja *Islamologia*-jában (Róma 1951.) a muszlim társadalom gyakorlatilag nem jelenik meg. E mozzanat bizonyára nem volt ismeretlen Sauvaget számára, de nem mondhatnánk el, hogy az *Intorduction à l'Histoire de l'Orient musulman* című művében határozottan kidomborodna. Mindezek természetesen csak példák, mégpedig szándékosan eltérőek.
6. Tipikusnak tűnik nekem e tekintetben egyebek között a *Revue des Études Islamiques: Abstracta Islamica*-ja, pontosan azért, mert igazgatója, M. Massignon és munkatársai azok közé tartoznak, akiket a társadalmi realitások a legjobban érdekelnek, és akiknek e jelenségek kutatása a legtöbbet tartozik. Ugyanakkor, ha az ember ezeknek az *Abstracta*-knak a segítségével össze akar állítani egy gazdaság- és társadalomtörténeti bibliográfiát, arra kényszerül, hogy egy sor más rovatnál (etnologia, szociológia, művészet és régészet, kézműves-mesterségek, folklór, törvényhozás és közigazgatás s talán még egyebek) keressen, ami a történelmi publikációk bibliográfiáival való összehasonlítás révén azt a benyomást kelti, hogy a gazdaság- és társadalomtörténet koncepciója nincs világosan kibontva.
7. Ez utóbbi veszélyt természetesen növelik a fordítások. Például arra a bajra gondolok, amit a tökéletlen információk felszínes magyarázatának köszönhetően az *iqṭāʿ* „hűbérként” való fordítása okozhatott. Két nyelv szakkifejezései olyan fogalmaknak felelnek meg, amelyek nem mindig fedik egymást.
8. Rainer herceg gyűjteményében. Tudomásom szerint Karabaček óta egyedül Grohmann érdeklődött iránta, anélkül, hogy a körülmények megengedték volna neki, hogy ugyanannyit adjon ki azokból nekünk, mint az egyiptomi gyűjteményekből.
9. Természetesen ismerem azt a néhány publikációt, amelyet különböző tudósok az arab papíruszkutatás terén Becker óta közreadtak, aki e téren az összes felhasználási lehetőséget megmutatta. Ugyanakkor felmerül bennem, hogy vajon az iszlám előtti

idők hasonló tudományágától kölcsönzött papiruszkutatás névnek és a kutatók érdeklődését az iszlám „klasszikus” századaira irányító általános előítéletnek a kombinációja nem járt-e kissé a későbbi korok forrásanyagainak elhanyagolásával, azokkal, amelyeket egyszerű papírra írtak... Az arab dokumentumok publikációihoz természetesen hozzá kell venni a más nyelvű dokumentumokét, különösen a kairói zsidó Genizáét. Mindez kizárólag egyiptomi. Vitathatatlan, hogy a kutatáshoz e tekintetben Egyiptom különösen kedvező feltételeket kínál. De ebből se annak a hiedelemnek kellene következnie, hogy másutt lehetetlenség bármit is találni, s annak az „egybemosó” beletörődésnek, miszerint az iszlám egészét Egyiptommal azonosnak képzeljük el, amely éppen ellenkezőleg, akárcsak az antikvitásban, igen speciális valami.

10. Bár az egész nyilvánvalóan nem mindenütt úgy jelentkezik, mint Törökországban, az ő példaadó erényük javára mégis alá kell húzni azokat az eredményeket, amiket ebben az országban értek el, ahol a 12. századra visszamenő *waqf*-iratokat, valamint olyan különböző típusú okleveleket fedeztek fel, amelyek valóban nagy számban vannak azokra az időszakokra, amelyek korainak számítanak a török történelemben. Lehet-e remélni, hogy abban a mértékben, ahogy a különböző muszlim népek öntudatukra ébrednek és eljutnak a sorsuk iránti felelősségig, úgy tudják majd megtenni a szükséges intézkedéseket saját történelmük megóvására és követni ezen az úton török kollégáikat?
11. Szándékomban áll hamarosan kiadni azoknak a hivatalos iratoknak a jegyzékét, amiket az irodalmi művekben és az arab *inšāʿ*-gyűjteményekben őriztek meg.
12. Vö. az *Évolution de l'iqāʿ du IXe au XIIIe siècle* című cikkemmel: in: *Annales (Économies-Sociétés-Civilisations)* 1953. 37.
13. R. Brunschvig: *Urbanisme médiéval et droit musulman*, in: *Revue des Études Islamiques* 1947. 127–155.
14. Ennek egy példáját tanulmányoztam a *Quelques problèmes économiques et fiscaux de l'Iraq bûyide d'après un traité de mathématique* (in: *Annales de l'Institut d'Études Orientales d'Alger*, 1952, 326–353.) c. cikkben.
15. Természetesen nem akarom azt mondani – bizonyos lecsapódott közhelyekben gondolkodva –, hogy minden török nomád volt.
16. *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford 1953.
17. *Esquisses sur l'histoire des rapports féodaux en Azerbaidjan et en Arménie du XVIe siècle au début du XIXe*, Leningrad, 1949. 382. (oroszul).
18. Vö. R. Mantran és J. Sauvaget: *Règlements fiscaux ottomans*, Damas 1953. és B. Lewis: *The ottoman archives as a source for the history of arab lands*, in: *JRAS* 1951.
19. Cl. Cahen: *Le régime rural syrien au temps de la domination franque*, in: *Bull. de la Fac. des Lettres de Strasbourg*, 1951. ápr. (29. évf.); J. Prawer: *Études de quelques problèmes agraires et sociaux d'une seigneurie croisée*: Byzantion 1953.
20. M. Clerget: *Le Caire*, Paris 1934.
21. J. Sauvaget: *Alep*, Paris 1941. Bāsráról fontos elemek találhatók Ch. Pellat (*Le milieu bāsrîen et la formation de Djahiz*, Paris 1954.) munkájában, és al-Ālī egyik művében, amit én csak az *Arabica* 1, 2. 226. oldala alapján ismerek.
22. E kérdés néhány aspektusáról futó áttekintést találnak majd, úgy, ahogy azt a brüsszeli Jean Bodin Társaság részére készített közleményemben összeállítottam

- (*Mouvements populaires dans les villes de l'Orient musulman*, Société Jean Bodin, 1955. 273–288. – szerk.).
23. R. Brunschvig: *ʿAbd* szócikk. Nem kell dicshimnusz t zengenem erről a cikkről, ami a jövőben a kutatás alapja lesz; nyilvánvaló, hogy az enciklopédiai szócikk nem tudná annak minden aspektusát kimeríteni. Különösen a rabszolgaság gazdasági oldalát kell majd elmélyíteni.
 24. B. Lewis: *Islamic Guilds: Economic History Review*, 1938.
 25. Vö. 22. sz. jegyz.
 26. Ebben a madártávlatból történő szemrevételezésben természetesen kihagytam a muszlim Nyugatot, aminek a kutatása jobban áll. De nem tudnánk egy magribi városról egy keleti városhoz következtetni, sőt nyilvánvaló, hogy például Fezt illetően kivételesen a középkor végén túlra jutunk – e városról R. Le Tourneau disszertációja immár figyelemreméltó, jól feldolgozott dokumentációt nyújt számunkra (*Fés avant le protectorat. Étude économique et sociale d'une ville de l'occident musulman*, Paris, 1949. – szerk.).
 27. *Histoire du Commerce du Levant* (a francia fordítást a szerző egészítette ki), Paris 1885.
 28. A „Mohamed és Nagy Károly” vita – az elnevezés H. Pirennetől származik, aki ezt megnyitotta – legjobb ismertetése R. Lopez: *Mohammed and Charlemagne, a Revision*, in: *Speculum* XVIII, 1943-ban található, kidolgozása pedig a Cambridge Economic History, t. II. 1952. megfelelő fejezetében. M. Lombard – (Párizs) már régóta készít egy munkát a muszlim gazdasági életéről és annak hatásáról az európai gazdaságra, főleg az ʿabbászida korra vonatkozóan; ebből csak egy részleges vázlatot bocsájtott közre eddig az *Annales*-ben (*Economies-Sociétés-Civilisations*, 1947.; vö. még *La route de la Meuse*, in: *L'Art Mosan*, Paris, 1953.), amelynek módszere kissé nyugtalanít engem.
 29. A probléma „periódizációjára” kiterjedő figyelme miatt a leghasznosabb munka – dokumentációjának és magyarázatainak erősen felszínes jellege ellenére – Arch. Lewis: *Naval Power and Trade*, 500–100, Princeton, 1951.
 30. Szuggeratív áttekintést nyújt B. Lewis: *The Fatimids and the route to India*, in: *Revue de la Faculté des Sciences Économiques de l'Université d'Istanbul* XI. 1949–1950.
 31. Néhány nagyon általános (és egy-két részletet illetően átértékelendő) szempontot adtam elő az R. Boutruche beszámolójához fűzött hozzászólásomban, amit a IX. Nemzetközi Történettudományi Kongresszusra készített a feudális intézményekről, ld. *Rapports*, Paris 1950. 458–470.
 32. Az „occidentalista” középkorkutatók nagy részének arra irányuló törekvése, hogy a feudális minősítést a középkor derekának nyugat-európai társadalmához csaknem teljesen hasonló társadalmakra korlátozza – ha egyáltalán vannak ilyenek –, nyilvánvalóan ellentétben áll a többi társadalom legtöbb specialistájának azzal a törekvésével, hogy feudálisnak kereszteljen el bármilyen társadalmat, ahol megtalálható a politikai autoritás felaprózódása, vagy az, hogy az általunk nyilvánosnak tekintett funkciókat a részünkről privátnak tartott hatalom megkaparintja, vagy hogy a katonai szolgáltatásokat földjuttatásokkal jutalmazza. Természetesen szó sincs arról, hogy ehelyütt vitassunk meg egy ilyen nagy horderejű kérdést. Elegendő megmondani, hogy a két *a priori* álláspont között – amelyeknek hiveit csak elutasítani lehet,

remélve, hogy megegyeznek egy közös terminológiában – van hely egy harmadik számára, amely abban áll, hogy szerényebben határozzuk meg azokat az analóg sajátosságokat, amelyekkel bizonyos számú társadalom rendelkezik vagy sem, s következőképpen olyan objektív kritériumokhoz jussunk el a lényegi sajátosságok meghatározása érdekében, amelyek lehetővé teszik a társadalmak tudományos minősítését. Másfelől, mint mindig, gondot kell fordítani azoknak a nagyon eltérő konkrét realitásoknak a megkülönböztetésére, amelyek a látszólag analóg szavak vagy intézményes külső mögött megbújhatnak: például aközött, hogy egy falut adományoznak egy katonának, ami a kisbirtokot erősíti, s egy kerületet – közjoggal megtetézve – egy parancsnoknak, ami a hűbériséget alapozza meg, ellentét áll fenn: ugyanakkor az arabban helyenként és időnként, olykor pedig egyidőben ugyanaz az *iqṭāʿ* szó jelölte mind a kettőt. Lehetetlen megadni itt a „muszlim feudálisizmus” bibliográfiáját (vö. többek között fentebb a 12. sz. jegyzettel). Tipikusnak tartom G. Salinger – bizonyos vonatkozásaiban helytálló – cikkét: *Was the Futuwwa an oriental form of chivalry?* in: *Proceeding of the Amer. Philos. Soc.* 1950. amely, miközben okkal fordul szembe a fogalmak bizonyos „eszmei zürzavarával”, összekeveri a lovagságot és a hűbériséget... Számos hasznos információ és megjegyzés ellenére ugyanez a lazaság található Poliák: *La féodalité islamique*-jában (in: *Revue des Études Islamiques* 1936.), ami a mamlūk-kori Egyiptomot helyezi a vizsgálat középpontjába, amely pedig a muszlim államok közül bizonyára a legkevésbé „feudális”.

33. Természetesen nem a *waqf* jogi elméletéről beszélek, amellyel kapcsolatban újabban haladást értek el; vö. főleg J. Schacht: *Early doctrines on waqf*, in: *Fuad Köprülü Armagani*, Istanbul, 1953. 443–452., amiben kissé csodálom, hogy míg a szerző – ha nem találja elbizakodottnak részemről ezt a fenntartást – hasznosította Hilāl b. Yahya értekezését, addig al-Ḥaṣṣafét nem, ami az előbbivel nagyjából egykorú és nekem úgy tűnik, sokkal gazdagabb tartalmú.
34. Legfőképpen Taeschner munkái révén, amelyeknél nem takarékoskodhatunk az elismeréssel. Vö. ide kapcsolódó utóbbi munkái közül főleg: *Das Futuwwarittertum des islamischen Mittelalters*, in: *Beiträge zur Arabistik* stb. 1944.
35. Ld. Massignon főleg társadalompszichológiai szempontú szuggesztív reflexióit: *La Futuwwa* stb., in: *Nouvelle Clio* 1952.
36. A Jean Bodin Társaságnak készített értekezésemben kifejtett szempont, ld. fentebb a 22. sz. jegyzetet.
37. Sem pedig *a fortiori* egy mégoly elemi bibliográfiát az érintett témákról: az idézett munkák több alkalommal részben azon megjegyzések miatt szerepeltek, amiket általánosan beállítottságuk sugallt, részben pedig azért, mert megvolt az a kockázat, hogy bizonyos ideig elkerüljük a kollégák figyelmét, miközben először szükségszerűen a szorosan vett orientalista bibliográfiát tanulmányozzák.

JOSÉ MARTI NEMZETESZMÉJE

José Martí (1853–95) halála óta „Apostolnak” nevezik Kubában. Nehéz leírni azt a szeretetet és büszkeséget, amivel egy egész nép övezi alakját; leginkább ahhoz fogható, ahogyan Lenin emlékét őrzik a Szovjetunióban egyszerű emberek tízmilliói.

Martí kamaszként élte meg az 1868–78-as első (más néven: Tíz éves) függetlenségi háború kirobbanását; s 18 éves sem volt, amikor 1870-ben egy elfogott leveléért kényszermunkára majd száműzésre ítélte a gyarmati hatalom. Rövid élete hátralevő részéből másfél évet sem töltött Kubában: azt is három részletben. De mióta szinte gyerekfejjel elkötelezte magát nemzete szabadsága mellett, sosem szűnt meg kapcsolata a hazai valósággal. Élete¹ összeforrt az újabb szabadságharc előkészítésével. Az emigrációban ő kovácsolta össze a függetlenségi erők nemzeti egységét. Amikor 1895-ben kitört a második függetlenségi háború, illegálisan Kubába ment. Beteg testét gyötörve vállalta a kemény expedíciót; s bár kortársai szerint jószerével egy puskát sem tudott elsütni, május 19-én rohamra ment a szabadságharcosok Dos Ríos-i táborán rajtaütő spanyol csapat ellen. Itt érte a halál...

A függetlenségi ügy iránti hűsége, erkölcsi-politikai tisztasága, hősi halála maga is indokolja nemzete tiszteletét. Ám Kuba e legnagyobb fia sokirányú tehetséggel megáldott, egyetemes érdeklődésű alkotó is volt, aki költőként és publicistaként a szépirodalomban, a politikai irodalomban, a műbírálatban, a pedagógiában stb. egyaránt időtálló értéket hagyott az utókorra. Legmaradandóbb társadalmi-politikai eszméi – melyek a Fidel Castro vezette kubai forradalmárok, s részben más mai latin-amerikai haladó erők eszmetárát is gazdagították – elválaszthatatlanok a függetlenségért küzdő Kuba előtt álló feladatokról. Alapjában a „nemzeteszmé” fogalmkörébe sorolhatók, bár a szűken vett „nemzeti” témánál sokkalta tágabb szférát fognak át. Az alábbiakban ezeket körvonalazzuk. De mivel Martí életműve a kubai nemzet születésének eszmei-ideológiai „tetőzése”, előljáróban jelezni kell e hosszú, viszontagságos folyamat főbb specifikumait is. •

1. A kubai nemzetté válás néhány sajátos vonása

Mióta beszélhetünk „kubai nemzetről”? A KKP I. Kongresszusán elő-

terjesztett *Pragmatikus Platform-tervezet* a kubai történetírás felfogásával összhangban megállapítja, hogy „már 1867 körül beérett a kubai nemzet-mivolt kialakulásának folyamata”, s az 1868–78-as függetlenségi háború „a kubai nemzet megszilárdulásához vezetett”.^{1/a}

Sergio Aguirre kubai történész a következőkben látja a Tízéves Háború nemzetformáló jelentőségét: 1. a függetlenségi és a rabszolgafelszabadító eszmék „egyetlen forradalmi áramlatban” találkoznak, ami a különböző bőrszínű emberek testvériesülésének döntő lépése volt; 2. a háború megteremtette a nemzetet „a maga jogi struktúrájában” (a köztársaságot kikiáltó függetlenségi erők kormányzati-közigazgatási szervei, alkotmány stb.); 3. „nemzeti büszkeséget adott” a kubaiaknak: a függetlenségért életüket áldozó hősök „népe már nem egyszerűen nemzetiség volt: nemzet volt”.²

Anélkül, hogy lebecsülnénk e tényezőknek a kubai nemzet születésében, s főleg a nemzeti függetlenségi harcban betöltött szerepét, evidens: e kritériumok annyira eltérnek a marxista nemzetelméletben alapvetőként megjelölt faktoroktól, hogy e nyomon nemigen találunk „közös nyelvet” kubai kollégáinkkal a nemzettéválás és nemzet-mivolt kubai specifikumainak értelmezéséhez.

Sokkal „ismerősebb” a marxista irodalmon felnőtt magyar olvasó számára Carlos Chain *A kubai nemzet kialakulása* c. könyvének megközelítése. Ez ugyancsak 1868–78-ra teszi a döntő szakaszt, s így érvel: a nemzet-mivolt Sztálin ismert definíciójában megjelölt feltételeinek többsége – az emberi, területi, nyelvi, kulturális közösség – már létrejött az előző évszázadokban ill. évtizedekben, s „a nemzetiség ... csak a kapitalizmus benyomulását várta, hogy nemzetté váljék”; a háború pedig a rabszolgaság eltörlésével, a tradicionális földbirtokos osztály nagyrészeének elsöprésével megnyitotta a terepet a kubai, spanyol és észak-amerikai tőkére épülő kubai kapitalizmus, „a gazdasági élet közössége” számára.³

Chain inkább magyarázza, nem értelmezi a kubai nemzet születését; inkább a sztálini definíció ismérveit „keresi vissza”, s kevésbé fordít gondot ezek kubai megnyilvánulásának specifikumaira. Pedig bőven vannak ilyenek! Sztálin szerint „A nemzet az emberek történelmileg kialakult, tartós közössége, mely a nyelvnek, a területnek, a gazdasági életnek és a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkatnak közössége alapján keletkezett.”⁴ Ha ezt Kubára alkalmazzuk, már az első pont megtorpant. Mert okkal beszélhetünk „emberek tartós közösségéről” Európában, ahol évszázadok óta helyben lakó tartományi, nemzetiségi közösségeket egyesített nemzet a burzsoázia. No de Kubában? Itt a népesség 1774–1841 között 5,9-szeresre,

171.520-ról 1.007.624-re nőtt nem a természetes népszaporulat, hanem részint európai származásúak bevándorlása, s főleg afrikai rabszolgák behurcolása révén: 1800–1865 között pl. egyes becslések szerint 800.000, más források szerint „csak” 384.416 rabszolga került Kubába. A területi közösség adott volt, és adott lett a közös nyelv is: a behurcoltak hamar megtanultak spanyolul, hiszen afrikai anyanyelveiken egymással sem érintkezhettek. De nyilvánvalóan az európai „képlettől” eltérően vetődött fel „a kultúra, a lelki alkat közössége” is Kubában, ahol a lakosság jókora hányadát elsőgenerációs behurcoltak és bevándoroltak alkották.

E problémákra utalva nem a kubai nemzet korabeli létrejöttének tényét kérdőjelezzük meg. (Annál kevésbé, mert vitathatatlan, hogy bizonyos értelemben vett – kreol⁵ – „nemzeti kultúra” már a 19. század elején volt Kubában; s főleg az, hogy a Tízéves Háborúban minden itt élő etnikum, nemzetiség képviselői harcoltak a spanyol gyarmatosítók ellen.) De jelezni kell, hogy a kubai nemzettévalás – s e nemzet mint „kompozíció” – alapvető vonásokban eltér a marxista tudományban leginkább feltárt nyugati és kelet-európai folyamattól.

Még szembeötlőbb az eltérés, ha a gazdasági, társadalmi gyökereket vizsgáljuk. A kiváló magyar hispanista Wittman Tibor „rendkívül tanulságosnak” ítélte Kuba példáját, mert „társadalmi életében valamennyi kulcs-tényező – a kereskedelmi tőke, az állam, az árak, stb. – másként működik, mint az európai manufaktúra-korszak meghatározó tényezői”⁶. E „másféle-ség” és történelmi következményei módszeres áttekintésére itt nincs mód. (Annál kevésbé, mert a kubai fejlődés történeti-gazdaságtörténeti elemzésében is vannak még tisztázatlan pontok, a nemzettévalás szemszögéből pedig még inkább.) Csak néhány alapvetőnek ítélt „tényező” felvillantására szorítkozhatunk.

a) *A kubai gazdaság világpiacra orientáltságáról.* „A kapitalizmus benyomulása”, amire Chain utalt, önmagában keveset mond. A kérdés: milyen volt ez a kapitalizmus? S ez a téma a Tízéves Háborúnál jóval távolabbi múltba vezet vissza. Wittman mint „az egyaránt világpiacra irányult ültetvényes gazdaság és parcellás kereskedelmi termelés gazdasági erőinek csataterét” jellemezte a 17–18. századi Kuba gazdaságát;⁷ s a harc a 18–19. század fordulójától mind inkább a cukornádatermelő ültetvény javára dőlt el.

Mint Le Riverend gazdaságtörténeti monográfiájából kitűnik, a 18. század vége felé Kubában egyértelműen a „külkereskedelmi mezőgazdaság” szerepe nőtt a hazai szükségleteket kielégítő termelő tevékenységgel szem-

ben. E tendenciának döntő lökést adott a haiti forradalom (1791–1804), mely konjunktúrát teremtett a kubai cukor számára; és az, hogy bővült a függetlenné vált Egyesült Államokkal a kereskedelem. A századfordulón Kuba „hirtelen exportőrszággá vált”: minden eddiginél nagyobb mértékben függött a kivittől.⁸

A gyorsan növekvő népesség ill. a cukortermelés ipari szükségletei ki-termelték annak igényét, hogy a hagyományos gazdasági ágak (cukor, do-hány, állattenyésztés stb.) mellett továbbfejlődjenek egyes eddigi helyi piac-ra termelő iparágak, sőt megjelenjenek a modern ipar elemei is. Az iparosodási tendencia az 1830-as évektől nyomon követhető; s bár súlya az 1837–68-as időszakban meg sem közelítette a cukoriparét, Le Riverend örömmel üdvözli, mint a gyarmati gazdaság egy lehetséges új útjának „nyitányát”.⁹ Számos itt nem részletezhető körülmény azonban hosszabb távon nem kedvezett e törekvések megizmosodásának. Már ekkor kitapintható, hogy az iparosodás Kubában csak a fejlettebb országokból érkező import „szélár-nyékában” húzódhatott meg, nem válhatott a nemzetgazdaság dinamizáló tényezőjévé.

Mindez azt sejteti, s más tapasztalatok is megerősítik, hogy a kubai nemzet születésében korántsem volt olyan horderejű hajtóerő a hazai bur-zsoáziának a nemzeti piac biztosítására irányuló törekvése, mint Nyugat- és Kelet-Európában, ahol (más-más történelmi korszakban, más módon és fel-tetelek között, de egyaránt) a nemzetté válás meghatározó súlyú tényezője volt a hazai piac megszerzése és védelme.¹⁰ A gyarmati Kuba uralkodó osz-tályai — a kreol nagybirtokosság és kereskedőréteg, a cukorburzsoázia — fő-leg a szabad külkereskedelemért szálltak síkra a gyarmati kötöttségek, ill. az anyaország kereskedelmi kiváltságai ellen.

Az eddigiek egyfajta magyarázatot adnak arra is, hogy az európai ér-telemben vett „igazi” nacionalizmus a maga (akár progresszív, akár regresz-szív tartalmú) elkülönülési törekvéssel alapján sosem állt eltörében a ku-bai uralkodó osztályok ideológiájában: a (kül)piac számukra olyan „iskola” volt, ahol nem nacionalizmust, inkább nemzeti közömbösséget tanultak.¹¹

b) *Kuba lakóinak nemzetté integrálódásáról.* A cukortermelő gazdál-kodás uralkodóvá válása — melynek „emberi fűtőanyaga” az 1880-as évek közepéig az ültetvényen és az ingenión (a.m. cukorgyár) robotoló rabszolga volt — aláhúzta és kiélezte a kubai nemzetté válás egy sajátos emberi-társadal-mi specifikumát: a különböző etnikumok együttélésének, nemzetté integrálódásának problematikáját.

A marxista nemzetelmélet nem „faji” (etnikai, rassz-) alapon definiálja a nemzetet; s álláspontja helyességét az antropológiai atlasz meggyőzően igazolja. Kubában — ahol a sziget felfedezése óta külső fizikai jegyekben szembetűnően eltérő fő rasszok kerültek össze — a progresszív társadalomtudomány századunk elejétől éppen a rasszok keveredésében („meszticizálás”) és eltérő kultúráik kölcsönös áthatásában („transzkulturáció”) látja az ún. „kubai nemzeti jelleg” döntő ismervét: elég a méltán nemzetközi hírnű kubai etnológus, a „transzkulturáció” fogalmát kimunkáló Fernando Ortiz (1881–1969) életművére utalni. Hogyan értelmezhető ez a folyamat?

A rasszok s kultúráik keveredése találkozásuk pillanatában megindult. Ebből kiindulva, s tekintetbe véve, hogy 1800-ig Kubában aránylag magas volt a szabad színesbőrűek aránya, Chain kifejti, hogy „a nemzetiség embrió-jaként” tételezett 17–18. századi kubai esetében „nem számít, hogy az ősgallego, kasztíliai, baszk ... vagy afrikai”. Azaz szerinte addigra nemzetformáló értelemben is létrejött a mai értelemben vett egységes „kubai” nép. Ehhez — mondja — a 19. század elején meredeken felszökő rabszolgakereskedelem „afrikai nemzetiségűek” tömegeit adta hozzá, akik majd a függetlenségi harc „olvasztótégelyében” váltak kubaivá.¹²

Részgazságai ellenére problematikus ez az állítás. Elég felidézni, hogy a 16–17. századi rabszolgázadások gyakran kiaknázták a Kubát érő külső (kalóz- vagy reguláris) támadások kínálta lehetőséget; vagy azt, hogy a szabad színesbőrűek csak korlátozott jogú „birodalmi polgárok” voltak. Még fontosabb ellenérv, hogy a 19. század nagy rabszolgafelkeléseit szinte kivétel nélkül szabad négerek, mulattok szervezték. Bár számottevő szociális, kulturális, tudati különbség volt a kubai születésű (részben szabad) feketék, mulattok, ill. a frissen behurcolt afrikaiak közt, sokkal nyilvánvalóbb „határvonal” húzódott tehát a fehérek, mulattok és feketék között.

Az etnikumok egy néppé, nemzetté integrálódásában — ami Kuba egész történetén végigvonul „lappangva” — vitathatatlanul kiemelkedő állomás volt a rabszolgaság eltörlését kimondó 1868–78-as szabadságharc, amely — az 1810–25 közötti latin-amerikai függetlenségi háborúk legtöbb terepétől eltérően — nem a kreolok és az anyaországiak egymás közti, alapjában reguláris jellegű háborúja volt a politikai hatalom birtoklásáért, hanem igazi népi-nemzeti felszabadító háborúként tételveződött: a különböző bőrszínű, nemzetiségű, osztályhelyzetű emberek perdöntő „vízválasztója”. Spanyolország kubai uralmának elismerése vagy tagadása volt. És bár okkal gyanítható, hogy az etnikumok teljes és végérvényes, immár tudatilag is vállalt egy néppé olvadása, „a különböző bőrszínű kubaiai egységes nemze-

tének”¹³ létrejött a kubai nemzet létrejöttének deklarált időpontja után még évtizedekig elhúzódott, az első függetlenségi háború olyan eredménnyel járt, ami az etnikai integráció vonatkozásában számos latin-amerikai nemzet kialakulásától is eltér: a kreol uralkodóosztályok meg sem kísérelhették oly kategorikusan kitagadni a szabadságért a fehérekkel együtt harcoló színesbőrűeket a nemzet „testéből”, mint akkoriban a legtöbb dél-amerikai országban.

Nem adhattunk kiforrott szintézist a kubai nemzet születésének specifikumairól: ez még nem készült el. De ennyi is érzékelteti, hogy sajátos feltételek és komponensek eredeti találkozásáról van szó ebben a nemzetté válási folyamatban.

e) *A függetlenségi törekvésekről Marti színrelépése előtt.* „Az örökké hű sziget”, ezt a kétes értékű elismerést kapta Kuba az anyaországtól a latin-amerikai függetlenségi háborúk idején. A „dicséretet” némileg viszonylagossá teszi, hogy Spanyolország sem annyira Kuba „hűségében” bízott, mint saját hadseregében, és a kormányzó főkapitányra 1825-től ráruházott jogkörben, miszerint teljhatalommal léphet fel minden lázadási, összeesküvés, felkelési szándék gyanúja esetén. De tény, hogy kubai uralma 1868-ig sosem került komolyan veszélybe. Ennek egyaránt voltak nemzetközi és hazai okai.

Ami az előbbieket illeti: Kuba felfedezése óta a nyugati féltekén érdekelt országok érdeklődésének kereszttüzében állt, és stratégiai fekvése a 19. században a világkereskedelem bővülésével még nagyobb jelentőségre tett szert. Főleg a szigetre évszázadok óta áhítozó Anglia és Franciaország, valamint az 1805-től új „igénylőként” színre lépő Egyesült Államok igyekezett változatos tervekkel megkaparítani Kubát, ill. vetélytársait ugyanebben megakadályozni. Ez a „mindenki mindenki ellen” állapot pedig átmenetileg a hanyatló Spanyolország kubai uralmát erősítette. Annál inkább, mert a többiekhez képest még gyöngye Egyesült Államok is – néhány konjunkturalis, ám eredménytelen próbálkozás után – döntően a status quo fenntartását pártolta, miközben erőt gyűjtött, csöndben növelte kubai gazdasági befolyását, és várta, hogy megteremtődjenek a feltételek a sziget bekebelezésére.¹⁴

A hazai okok közül főleg a függetlenségi ügy társadalmi bázisának relatív szűkossége ill. szétforgácsoltága ötlík szembe. Az uralkodó osztályok szemléletét a rabszolgamunkában való érdekelttség határozta meg. Bár 1810–11-ben kacérkodtak a spanyolelleses lázadással, a rabszolgafelkelések meg-

győzték őket: választaniuk kell a nemzeti és önnön közvetlen osztályérdekeik között; s „a nemzeti függetlenség kérdését habozás nélkül alárendelték rabszolgatartó osztályérdekeiknek.”¹⁵ A függetlenségi ügy bázisát csak azok alkothatták, akiknek nem volt érdekük a rabszolgaság fenntartása – ide sorolhatók a kreol kispolgári rétegek (kisparasztok, kiskereskedők, kézművesek, értelmiségiek stb.) –, illetve a rabszolgák és szabad színesbőrűek, akiknek éppenséggel e szégyenletes intézmény elsőprése, a faji diszkrimináció felszámolása volt legközvetlenebb érdekük. De bár a kétféle erő érdekei nem voltak antagonisztikusan ellentétesek, törekvéseik súlypontja sokáig számottevően eltért: így a 19. század első felét a (kreol) függetlenségi és a (négermulatt) abolíciós mozgalmak sajátos párhuzamossága jellemezte, ami viszont mindkettőt gyengítette és bukásra ítélte. E kétféle törekvés fokozatosan kibontakozó „egymásra találása” szélesítette ki a század közepétől mind inkább a függetlenségi harc társadalmi bázisát; s maga a háború akkor robbant ki, amikor 1868-ban egy kivételes „pillanatra” egybeesett a kreol uralkodóosztályok legalábbis egy részének érdeke is a nemzet érdekeivel. Ám a Tízéves Háború – amelynek lendületét különböző okok már az 1870-es évek elején lefékezték – a tömeges mégoly áldozatos harca ellenére sem Kuba felszabadulásával ért véget 1878-ban, hanem a gyarmatosító Spanyolországgal kötött kompromisszummal. A békét fellélegezve fogadta a kreol függetlenségi politikusok többsége is; ám a népi felszabadító harc plebejus vezetői nem fogadták el. Már a békekötés idején megindult otthon s főleg az emigrációban az új függetlenségi tervek kovácsolása. S itt lép be José Martí Kuba történetébe, mint a függetlenségi erők nagyszerű vezéregyénisége.

Ahogy a békekötést követő amnesztia értelmében hazatért, Martí azonnal bekapcsolódott a szervezkedésbe; s kevéssel második száműzetése (1879) után már New Yorkban dolgozott egy új felszabadító terv előkészítésén. De az 1880-as expedíció kudarca arra a felismerésre vezette, hogy közvetlenül a politikai előkészítés van napirenden. Belátta: az otthoniak meggyőzése nélkül a fegyveres harcnak nincs esélye, hiszen „a maroknyi hős megannyi banditának tűnhet, ... ha a nép nincs velük”.¹⁶ S felismerte, hogy az előző hosszú háborútól elcsigázott Kuba népét csak olyan programmal lehet harcba vinni, mely világosan körvonalazza a függetlenségi erők elképzelését a szabad Kuba intézményes berendezkedéséről, fejlődéséről is. Azért is szükségét látta egy ilyen programnak, mert tudta – számos latin-amerikai ország példája igazolta, – hogy a legszentebb eszmével kivívott szabadság sem garancia a kormányzati diktatúra elkerülésére. Hosszas szervező munkába kezdett hát, amelynek eredményeként 1892-ben megszületett a kubai függetlenségi erők pártja.

A Kubai Forradalmi Párt megalakulását így méltatja a KKP I. Kongresszusa: „Ez a gondolat, amelyet ugyanebben az időben Lenin is kidolgozott, ... Martí egyik legcsodálatosabb hozzájárulása a politikai gondolkodás történetéhez.”¹⁷

Az értékelés Martí érintő részével egyetérthetünk. De világosan látni kell: Martí pártkonceptiója nem volt, nem lehetett „az a gondolat”, amit Lenin „is” kidolgozott. Kétségtől egy, a hatalom megszerzésére törő társadalmi mozgalom politikai intézménye volt, mely felügyeletet gyakorolt e mozgalom fegyveres erői fölött. De ezzel lényegében ki is merül a hasonlóság. A döntő eltérést Martí így fogalmazta meg: „A független kubaiak undorodnának a „párt” szótól, ha az csak egy csoportot vagy szektát ... jelölne, melyben egyes kreolok (itt: „kubaiak” — B.J.) védekeznének mások ellen; de a párt szóban lelnek oltalmat ama kubaiak, akik megértették, hogy a szét hulló ellenfél legyőzéséhez már csak egyre — egységre — van szükség.” „A Kubai Forradalmi Párt — maga a kubai nép.”¹⁸ Nem egy osztály pártja volt hát, s a legkevésbé a proletariátus élcsapata, hanem a függetlenség kivívását célzó nemzeti egységfront politikai intézménye, mely a kubai szabadságharcban érdekelt vagy azzá tehető összes társadalmi erő legtágabb szövetségét képviselte. Az persze, hogy az uralkodó osztályok nem álltak e harc élére, hogy a dolgozó tömegek plebejus vezetéssel készültek a háborúra, hogy a mozgalom eszméit a radikális kispolgári-demokrata Martí fogalmazta meg, nyomot hagyott a párt programján. De egyetlen dokumentuma sem tartalmaz olyan elemeket, amelyek bármely osztályt vagy réteget eltaszíthatnák a frontból.

A lenini párteszmetől való elhatárolás nem csorbítja Martí művének történelmi jelentőségét; sőt éppen ez teszi lehetővé, hogy Lenin szellemében¹⁹ mérjük fel Martí nagyságát. Kuba társadalmi viszonyait és a feladat jellegét tekintve a nemzeti egységfront volt az egyedüli járható út; ezt igazolja a második függetlenségi háború itt nem részletezhető története is. S egyetértve azzal, hogy a Kubai Forradalmi Párt felépítése, működési rendje „egy nagy helyi autonómiával rendelkező demokratikus kispolgári köztársaság alapelveit jelentheti”,²⁰ azt is jelezni kell, hogy e párttal alakot öltött az a törekvés, amit Martí így fogalmazott meg: „A haza alapításának kezdetől (az előkészületektől — B.J.) fogva életképes és önerejéből teremtett formák közt kell végbemennie, nehogy egy gyenge kezű és támasz nélküli kormány kegyencuralomba vagy zsarnokságba taszítsa népét.”²¹

A Kubai Forradalmi Párt létrehozásával Martí az 1895–98-as háború vitathatatlan politikai vezére lett korai haláláig. S még nyilvánvalóbban lett

a kubai függetlenségi törekvések szellemi vezére társadalmi-politikai nézeteivel, nemzeteszmenyével.

2. José Martí nemzeteszmenyének főbb komponensei

Martí nem volt teoretikus; sosem foglalta tudományosan megalapozott egységes elméleti rendszerbe társadalmi-politikai nézeteit. Költő, szépíró, publicista volt: eszméi ennek megfelelő műfajokban nyertek kifejtést. Mind azért, mert a népekre, társadalmakra vonatkozó gondolatai szüntelenül a nemzete előtt álló feladat körül is forogtak, mind a kubai nemzettévalás specifikumaiból ill. Kuba nemzetközi exponáltságából adódóan a martíi nemzeteszme tágabb tartalmú a szűken vett „nemzeti” témánál. Átfogó elemzése monográfiát igényelne. Ehelyütt be kell érni azzal, hogy nagy vonalakban vázoljuk Martí hitvallását és álláspontját – legalábbis legjellemzőbb, legérettebb gondolatait, hiszen az eszmék evolúciójának vizsgálatára sincs mód –, az eszmerendszer teljességének ill. belső összefüggéseinek bemutatása helyett azokra a témákra összpontosítva, amelyek – megítélésünk szerint – a martíi nemzeteszme legfőbb alkotóelemei.

a) *Nemzeti lét, függetlenség és patriotizmus.* Martinak kora ifjúságától visszatérő témája Kuba jogcíme a függetlenségre. A *Spanyol Köztársaság és a kubai forradalom* c. 1873-as cikke két alapvető érvcsoporthoz taglal, mégpedig (tekintve, hogy a szerző alig húszéves) meglepően kiforrottan: 1. A monarchiát lerázó Spanyolországnak el kell ismernie a fegyverben álló Kuba jogát a szabadságára. 2. Kuba mint külön nemzet nemzetállami létet követel.

Az első témakör kapcsán Martí nem „moralizál”, bár sok morális érveléssel él; s nem is csak elvont eszmékre (republikanizmus, a „láadás joga” stb.) utal. Az elnyomó ország népének igazi érdekét fejti ki, Marx és Engels idevágó álláspontjával egybecsengően: „Nem tudnak szabadságban gyarapodni azok a népek, amelyeknek homlokát vér szennyezi be.”²² S a más népek ellen irányuló nemzeti érdek jogcímét tagadja, amikor leszögezi, „hogy a haza tisztessége az egyetemes tisztességen belül (kell – B.J.) érvényesülni.”²³

A kubai nemzet kapcsán sem csak a területi különállással érvel. Szerinte a nemzet „több, mint erőszakkal megszerzett birtokjog. A haza az érdekek közössége, a hagyományok és célok egysége, a szeretet és a remény gyengéd, vigasztaló egyesülete.”²⁴ Márpedig Spanyolország és Kuba között, a nyelvet leszámítva, nincs ilyen kötelék: mások a két nép tulajdonságai, szokásai, mások szomszédaik, kereskedelmi partnereik. S a legfontosabb,

ami közjük áll: az egyik hódító, a másik leigázott, ami az egyik számára dicsőség, a másiknak balsors, szenvedés volt. Mindezt „Kuba függetlenségét követeli saját léte, amelynek tudatára ébredt...”²⁵ Ezért hirdetett harcot Martí minden Kubára szemet vető hatalom ellen, akár nyíltan formál rá jogot, mint az anyaország, akár „új, magát még álcázó gazda”,²⁶ ahogyan majd az Egyesült Államokat fogja nevezni.

Martí azt is látta, hogy a nemzet-mivolt kiteljesedéséhez teljes függetlenségre van szükség. Ezért vitázott a félmegoldások hazai hiveivel, az autonomistákkal, s főleg az Egyesült Államokkal való annexió hiveivel, akik az 1880-as években már a kivívandó kubai függetlenséget leginkább veszélyeztető irányba kacsintgattak, mondván: „A kis népek, amelyek még nem jutottak túl a vajadás zűrzavarain, veszélynek teszik ki magukat, ha olyan népekkel egyesülnek”, melyek gazdasági, demográfiai túlsúlyuk révén bekebelezhetik őket.²⁷

A nemzeti jelleg ilyen féltése nem új a kubai nemzeti tudat történetében; képviselték ezt a kreol uralkodóosztályok egyes ideológusai is. Martí bizvást korszakos hozzájárulása e gondolathoz az, hogy „Kubai – ez több, mint fehér, több, mint mulatt, több, mint néger”.²⁸ Azaz Kuba nemcsak a „fehérek” nemzete – mint a kreolok számára –, hanem a földjét hazájának valló összes etnikumé.

Ez a meggyőződés, amit Martí egész Latin-Amerika kapcsán is képviselt, nemcsak minden fajgyűlölet kategorikus elvetését tartalmazta. S továbblépett Bolívar gondolatán is, miszerint „Egyenlőségre van szükségünk, hogy úgyszólván egygyólvasszuk az emberfajtákat, politikai nézeteket és közösségi szokásokat.”²⁹ Martí arra a következtetésre jutott, hogy egy ország nemzeti jellegét annak valamennyi etnikuma formálja örökségével, történetével, jelenlétével; s hogy az ország kormányzása – ill. más népek politikai, kulturális értékeinek adaptálása – csak a felismert, vállalt nemzeti jelleg talaján lehet gyümölcsöző. „Ám oltás be köztársaságainkat a világgal; de a törzs a mi köztársaságainké kell hogy legyen.”³⁰ – írta egyik legszebb esszéjében.

Másfelől Martí számára a nemzet több, mint pusztán „nemzeti jelleg”: a nemzet, a haza voltaképpen „az összesség érdeke”. Mégpedig nemcsak a jelzett etnikai értelemben, hanem társadalmi, azaz osztály-megközelítésben is, mint jelzi Martí híres, törekvéseit leghívebben kifejező jelszava: „Mindenkivel, mindenki javára.”³¹

A nemzet ezen értelmezésében gyökerezik Martí patriotizmusának sarktétele: a nemzeti érdek fölötté áll az egyének, csoportok minden részér-

dekének. Ebből a pozícióból bírálta a gazdagok önző közönyét, mondván: „Nem elég csak az anyagi érdekeket megvédeni, a haza nem folyószámla, s nem lehet a ‚tartozik-követel’ rendezésével ... elfojtani a vágyat ... egy olyan rendszer után, ahol a jog palotájában mindenki felemelkedhet...”³² S ebből a pozícióból marasztalta el a fiatal kubai proletariátust, amiért követelési harcát elébe helyezi a nemzeti függetlenség ügyének: „Szomorú látni, hogy szívbéli testvéreink anyagi törekvéseik védelme miatt megtagadják a méltóság első számú törekvésének védelmét”.³³ Bírálata a nemzeti összefogás szüksége felől alapjában jogos volt.³⁴ De Martí nemcsak aktuális politikai feladatnak látta, hanem bizonyos értelemben idealizálta is az osztályok fölötti „egységes nemzet” lehetőségét. Erre vall az előbbieik közvetlen, immár a proletariátus mozgalmi szervezkedését érintő folytatása: „Szomorú látni, hogy a ‚munkások’ másokat kizáró mottójával emberek bezárkóznak egy inkább káros, semmint áldásos korlátoltságba”; mert elkülönülésük hasonló választ szül más társadalmi csoportokban is, és ez „kevésbé lesz hasznára fiaiknak, mint egy teljes méltóságú állam, amelyben — egyszer s mindenkorra adottak lévén a napi munka eszközei — az embereket csak szívük heve, homlokuk fénye különbözteti meg.”

A haza érdekének mindenek fölöttiségéből, a függetlenségi harc követelményeiből ill. Martí magasrendű etikájából következik, hogy hazafiságeszméjében központi helyen állt az „áldozatvállalás”. Ha Martí értékrendje szerint hierarchizáljuk ennek különböző megjelenési formáit, az első helyre az elnyomás elleni lázadás kerül. Ha pedig az ügyért hozott anyagi áldozatról van szó, Martí igazságérzete annak relatív — a hazafi lehetőségehez mért — értékét nézi. Áldozatot kell hoznia a gazdagnak — mondja —, aki így „megtisztíthatja vagyona talán bűnös forrását”, „lemoshatja gazdagsága bűnét”.³⁵ De mivel „fölöslegéből” áldoz, áldozata — így érdeme is — kisebb, mint azé, aki „mérhetetlen szükségét” osztja meg a függetlenség ügyével; mint az emigrációban a köztársasági ügy javára gyűjtő szegény kubai munkásé.

Már az eddigiek néhány eleme fölveti a kérdést: milyennek képzelte Martí a majdan szabad Kubát? Annál inkább, mert a háború előkészítésekor, minden társadalmi szektor megnyerésére törekedve, gyakran így „egyensúlyozott”: a függetlenségi mozgalom vezetői sosem ígérték, „hogy az ország hasznából a kubaiak egy szűk csoportja, gőgös gazdagok vagy sóvár szegények fognak részesülni...”³⁶ De ismert ilyen próféciája is: „Nem az a forradalom, amit a bozótban megindítunk; hanem az, amit a Köztársaságban viszünk majd végbe.”³⁷

b) *A szabad Kuba martí eszményéről.*³⁸ A majdani Kuba gazdasági-társadalmi berendezkedését érintő martí elképzelések kétféle „forrásból” értelmezhetők. Az egyik Kuba nemzettéválásának eredeti folyamata, valamint exponált nemzetközi helyzete, különös tekintettel az Egyesült Államok Kubával kapcsolatos törekvéseire, amelyeket az 1880-as évektől már nem lehetett félvállról venni. Mindez közvetlenül is formálta Martí látásmódját, termékeny gondolatokra sarkallta főleg hazája nemzetközi gazdasági-politikai beilleszkedésére vonatkozóan. Különös figyelmet érdemel a politikai függetlenség gazdasági feltételeinek megítélése. Martí két feladatot fogalmazott meg döntően külpiacra termelő, exportját mindinkább a cukorra építő hazája számára: 1. Óvakodni kell attól, hogy Kuba kereskedelme túlzottan az amerikai piacra összpontosuljon, mert ez magában rejt a politikai függés veszélyét. „Az a nép, amelyik pusztulni akar, egyetlenegy népnek ad el, amelyik pedig meg akar menekülni, több népnek ad el.”³⁹ – intette Kubát és más latin-amerikai népeket, s kifejtette: „Minden nemzet kötőinek nyitva kell állniuk minden nép termékenyítő és törvényes tevékenysége előtt.”⁴⁰ 2. Diverzifikálni kell Kuba gazdaságát, mert „a mezőgazdaság különböző ágainak nagyszámú kultúrája és a hozzájuk kapcsolódó iparágak egyensúlyban tartják a népeket.”⁴¹

Ugyancsak figyelmet érdemel, hogy Martí olyan iparosítási koncepciót vallott, mely nem annyira az autarch nemzetgazdaságok létrejöttének korára, inkább napjainkra, a nemzetgazdaságok világgazdasággá integrálódásának időszakára jellemző. Olyan ipart kell fejleszteni – írta –, amelyhez maximálisan kedvezőek a hazai feltételek, s amiben export-lehetőségek nyílnak; ellenben „el kell vetni ... minden olyan ipart, mely – bár nincs más piaca, csak a szűkös hazai – más országok régi, tökéletes iparainak ... legyőzésére kényszerül.”⁴² Korát megelőző gondolat ez, amit talán nem is annyira a korabeli Kuba külső-belső gazdasági feltételrendszere, inkább elsősorban történetileg kialakult világpiaci nyitottságának szemléletformáló hatása inspirált.

Martí gazdaság szemléletének másik jellegzetes eleme ifjúságától a protekcionizmus elvetése, a szabadkereskedelem preferálása. Szerinte „A protekcionizmus csak a gyárosoknak használ, de árt a fogyasztóknak. A szabadkereskedelem a fogyasztóknak használ, s ha árt valakinek, csak a gyárosoknak.”⁴³ Ez a felfogás, amely a fogyasztói érdeket helyezi előtérbe a termelői érdek rovására, szembetűnően eltér a burzsoázia tipikus gondolkodásmódjától. Abban, hogy Martí így „súlyozott”, nyilvánvalóan része volt a nemzeteszemlélyére ható másik „forrásnak”: utópikus elemektől sem mentes kispolgári-demokrata társadalomképének is.

Martí elvetette a tőkés fejlődésnek az Egyesült Államokban megismert útját. De antikapitalizmusa nem a tőkés út lényegének ill. történelmi jelentőségének megértéséből fakadt, hanem a kapitalista társadalom szembeütő tasztító velejáróinak elutasításából. Kapitalizmuskritikája nem a tőkés út reális meghaladása volt hát, hanem annak egy kispolgári-idealizált társadalomeszmény szemszögéből való bírálata. Ezt jelzi az is, hogy bár Martí tisztelte, védte nemcsak a „szegényeket”, de kifejezetten a munkásokat is, ez utóbbiakat soha nem ismerte el a szó marxi értelmében vett politikai osztályként. Úgy vélte, az osztályharc kubai megjelenését „a szundikáló politikusok tették lehetővé az előrelátás és az igazság hiánya miatt”.⁴⁴ S mint a Marx halálakor New Yorkban tartott munkás-gyászünnepekről küldött melegsavú tudósítása sejteti, elvileg vetette el az osztályharcot. „Marx Károly meghalt. – írta. – Mivel a szegények oldalára állt, tiszteletet érdemel. De nem az tesz jól, aki a bajra rámutatva nemes lángban ég, hogy irt leljen rá, hanem az, aki szelid orvoslásra tanít. Rémitő feladat, embereket emberekre úszítani. Galádság, ha egyes embereket erőszakkal vadállattá tesznek mások hasznára. De olyan kiutat kell lelni e galádságból, hogy a vadállat megálljon anélkül, hogy előtörve rémítene.”⁴⁵

S mi volt Martí eszménye? Mintegy „mottója” lehetne alábbi fejtegetése: „A kizárólagos gazdagság igazságtalan. Legyen sokaké: ne a parvenüké, a 'holt kezeké', hanem azoké, akik tisztességgel és munkálkodással kiérdemlik. Az a nemzet gazdag, amelyben sok kistulajdonos van. Nem az a nép gazdag, ahol néhányan gazdagok, hanem ahol mindenkinek jut egy kevés a gazdagságból. A politikai gazdaságtanban és a jó kormányzatban szétesztani annyi, mint boldogságot teremteni.”⁴⁶ Úgy képzelte, hogy az állami földek és a paragon maradt magánbirtokok felosztásával kialakítható egy „jó birtokrendszer”, ami „kiegyensúlyozza a társadalmi problémákat”.⁴⁷

Martí eszménye a társadalmi erők kiegyensúlyozása, egy sajátos „társadalmi harmónia” kialakítása volt a kistulajdon bázisán. Ezért csak megszorítással fogadható el az az állítás, hogy Martí a győzelem utánra halasztotta az átmenetileg háttérbe szorított érdekkonfliktusok megoldását.⁴⁸ Bizonyosan így volt minden általa tudatosított érdekkonfliktus vonatkozásában; de kérdés, belátta-e például, hogy az immár Kubában is megjelenő tőkés-bérmunkás ellentét objektíve nem oldható fel az általa vázolt úton? Másrészt csak a fentiek függvényében értelmezhetők helyesen a Martí által gyakran használt olyan kifejezések, mint „közvagyon”, „valóságos munkamegosztás”, „az egész nép kezébe adott haza” stb. Mindezt azért kell hangsúlyozni, mert Martí társadalomképe eklektikus: lappangó, de nála nem szembesü-

lő ellentmondásként megfér benne a magántulajdon és a társadalmi igazság, az osztályharc elvetése és egy olyan társadalom ígérete, ahol „az ország sorát nem egyik osztálynak a másik fölötti uralmában látják”⁴⁹. Emellett különböző írásaiban is más-más aspektusokra esik a hangsúly. Ez pedig nemcsak azt eredményezi, hogy a kubai utókor minden társadalmi-politikai irányzata – a konzervatív, a reformista, a kispolgári és marxista forradalmár – egyaránt meglegelte Martíban a számára befogadható elemeket; hanem azt is, hogy tág tere nyílt s nyílik a martíi életmű különböző érdekek szerinti interpretálásának, nemegyszer lényegével ellentétes szellemben is...

c) *A nemzeti előítéletek elutasítása.* Martí mélységesen, s a honvágy által felfokozottan szeretett mindent, ami „kubai”. Minden alkalmat felhasznál, hogy „dolgos, művelt, nemes népe” erényeit, képességeit tudatosítsa a kubaiakban. Néha odáig ragadta a szeretet, hogy így beszélt: védünk mindenkit, aki „velünk egy földön született, még ha vétek zavarja, tudatlanság kisiklatja, harag bőszi vagy bűn vére szennyezi is”.⁵⁰ De jellemzőbb rá ez: „A rosszat gyűlölni kell, akár a miénk, akár másoké. A jót nem szabad elvetni csak azért, mert nem a miénk.”⁵¹

Ez a nyitottság Martí szemléletének egyik legvonzóbb vonása. Miközben megismert több európai és közép-amerikai országot ill. az Egyesült Államokat, mindenütt nyitott szemmel és szívvel élt. Mindig készen állt, hogy őszinte gyönyörűséggel befogadja az idegen értékeket, keresse – anélkül, hogy bármit „lemásolna” – a Kubában és „a mi Amerikánkban” hasznosítható tapasztalatokat. Még inkább magával ragadó, ahogy ezt az előítéletmentességet maradéktalanul beépítette nemzeteszelméjébe. Egész életművén hangsúlyosan végigvonul a felismerés, hogy nem a „spanyol” gátolja Kuba függetlenségét, nem a jószándékú emberek, nem a népek egymás ellenségei, hanem a birtokolni vágyó, hódító hatalmak.

Amilyen következetesen harcolt a faji előítéletek ellen, éppúgy szembezárt a nemzeti előítéletekkel. Maga is számtalan vonatkozásban bírálta az Egyesült Államokat, nem titkolva ellenszenvét az észak-amerikai fejlődés számos aspektusa – így a „latin”-ellenes jenki előítélet – iránt. De így intette a „latin” népeket: „Nem szabad provinciális ellenszenvtől vezérelve veszületett és végzetes rosszasságot feltételezni a földrész szőke nemzetéről csak azért, mert nem beszéli nyelvünket, nem úgy rendezi be otthonát, mint mi, mert másfajta politikai hibákban szenved, nem olyanokban, mint mi.”⁵² Nem szabad, hogy a nemzeti hovatarozás szembefordítsa vagy egymástól elzárja a népeket, vallotta Martí; s bár terminológiaiag nem, lényege szerint

számunkra is elfogadható megállapítása: „A patriotizmus bírálendő, ha azért folyomodnak hozzá, hogy meggátolják a világ minden jóhiszemű embere közötti barátságot”, ám „szent kötelesség, ha a haza olyan viszonyok közé helyezéséért harcolnak, hogy benne az emberek boldogabbak legyenek.”⁵³

Ugyanezt látta a nemzeti külpolitika alapelvének is. „A világgal kell szövetséget kötni, nem annak egy részével; nem egyik részével a másik ellen.”⁵⁴ – hirdette az 1891-es Amerika-közi értekezleten, ahol az Egyesült Államok megkísérelt elfogadtatni egy éppoly kirekesztőleges, az „idegenek” iránt ellenséges pánamerikanizmust, amilyen xenofóbiás-hegemonista tartalmú volt már ekkor s lett később a többi „pán”: a pángermanizmus, pánszlávizmus, pániszlámizmus.

d) *Martí „latin-amerikanizmusa”*. A kubai forradalom 1959-es győzelmé óta tapasztalható „Martí-reneszánsz” egyik fő témája Martí „latin-amerikanizmusa”, azaz a latin-amerikai népek testvériségére és összefogására vonatkozó eszméje, politikai koncepciója.

A latin-amerikai országok történelmi közösségének eszméje már a függetlenségi háborúk idején testet öltött: átfogó politikai koncepcióvá főleg Bolívar munkásságában vált. Martí alapvető pontokon módosította, gazdagította a „spanyol-amerikaiság” e korai értelmezését.

A világlátott Martí számára evidens volt: „a mi Amerikánk” valóban más, mint akár Európa, akár az Egyesült Államok. E „másféleséget” (ill. a belső „rokonságot”) azonban nemcsak a hispán örökségre (nyelvi, kulturális, vallási stb. közösség) vezette vissza, mint előtte-utána annyian, hanem jórészt történelmi okokra. „Az északi Amerika az ekevasból született, a spanyol az embervadász kutyából”, mondta például, a „két Amerika” eltérő viszonyairól szólva.⁵⁵ Másrészt gondolatrendszerében meghatározó súllyal jelen volt a latin-amerikai népek történetileg kialakult etnikai összetettsége annak nemzeti jelleget, sajátosságokat formáló történeti-kulturális következményeivel, valamint az így kialakult-megszilárdult nemzeti jellegből „a mi Amerikánk” országainak intézményes berendezkedésére, adekvát saját útjuk fellelésére vonatkozó következtetésekkel.

Martí „latin-amerikanizmusa” ugyanakkor nemcsak racionális érveket tartalmazó eszme volt, hanem mély érzelmi elkötelezettség is a közös sorsú népek földrésze iránt. Olyan érzelmi elemeket is tartalmazott, amiket Európában csak a szülőhazához való viszonyban találhatunk. „Amerika-anyánkról” beszélt, melynek minden országában otthon érzi magát minden latin-amerikai. Szerettem Guatemalát – vallotta –, mert amerikai ország, „követ-

kezeképpen az enyém is.”⁵⁶ „Őn talán nem kubai...? – kérdezte egy dominikai barátját. – ... És mi vagyok én, s ki mondja meg, hol az én földem? ... Az ön hazája az enyém is, útjuk közös.”⁵⁷ Ez az érzelem nem Kuba iránti érzelme helyett, nem annak rovására érvényesült, hanem mintegy azt kiegészítve. Jogosnak tűnik hát „kettős patriotizmusról” – a hazai és a régió, a „kis” és „nagy haza” egyidejű, azonos hőfokú szeretetéről – beszélni. Ez a „kettős patriotizmus” – Martí nemzeteszmejének egyik legeredetibb eleme – evidenciaként tartalmazta a latin-amerikai népek testvér-voltát, szolidaritását, s magában foglalta a földrészt egészéért való felelősségérzetet is.

Ám ez a „latin-amerikanizmus” mint történeti közösség és elkötelezettség Martinál sosem mosódott egybe a szükségszerű politikai közösség eszméjével. Nincs nyoma, hogy bolívari álmokat dédelgetett volna: hogy akár távolatilag a latin-amerikai népek politikai integrációját, egy államba vagy konföderációba tömörítését tervezte volna. Úgy tűnik, a testvérnépek megszilárdult önálló nemzetállami létével számolt a belátható történelmi érában; aligha csak az Egyesült Államok expanziós törekvései ellenében mondta: „A földrajzi adottság, hogy együtt élünk Amerikában, nem kötelez politikai egységre...”⁵⁸ Másfelől az a politikai „latin-amerikanizmus”, kontinentális összefogás, amelyet ő szorgalmazott, nem valamiféle misztikus közösségutadatra épült, s nem volt hegemonista, idegengyűlölő, agresszív, mint a pán-amerikanizmus. Alapvetően önvédelmi jellegű volt, s reális alapját a latin-amerikai népeket északról fenyegető közös veszély adta.

e) *Martí „antiimperailizmusa”*. A mai progresszív Martí-kutatás másik kulcstémája Martí álláspontja a Kubát és Latin-Amerikát fenyegető észak-amerikai törekvések kapcsán; vagy – ahogy a leggyakrabban említik – Martí „antiimperailizmusa”.

Közismert, hogy a Monroe-doktrínát 1823-ban meghirdető Egyesült Államok súlya a 19. század folyamán egyre nőtt a kontinentális politikában. Az 1840-es évektől már közép-amerikai országok rovására is terjeszkedett; s az 1880-as évekre kontinentális koncepcióvá értek expanzív, hegemonista törekvései, melyek eszmei alapját a pánamerikanizmus adta. Az új szakasz „nyitánya” az Amerikai Nemzetközi (ún. Pánamerikai) Konferencia (1889–90) és az Amerikai Nemzetközi Pénzügyi Konferencia (1891) volt.

Martí aki mindkét értekezleten részt vett, világosan látta az északi törekvésekből Latin-Amerikára leselkedő veszélyt. „A függetlenség óta nem volt úgy Amerikában, mely nagyobb ítélőkészséget ... követelne, mint az a meghívás, amit a hatalmas, eladhatatlan termékkel teli, amerikai uralma ki-

terjesztésére elszánt Egyesült Államok intéz a kisebb hatalmú... amerikai nemzetekhez, hogy létrehozzon egy Európa elleni ligát, s lezárja kapcsolatait a világ többi részével. Spanyolország zsarnokságától meg tudott szabadulni a spanyol Amerika; s most, miután ítélő szemmel áttekintettük e meghívás előzményeit, okait, tényezőit, ki kell mondani, mert ez az igazság: itt a pillanat, hogy a spanyol Amerika meghirdesse második függetlenségét.”⁵⁹ — írta a Pánamerikai konferenciáról küldött tudósításában.

Martínak, aki az 1880-as évek elejétől az Egyesült Államokban élt, nem voltak illúziói a nagyhatalom kubai szándékát illetően sem. Ami ezt illeti, lassan „beérett” a kubai „gyümölcs”, mint J. Q. Adams jövendölte 1823-ban.⁶⁰ Spanyolország kubai uralma egyre gyengült; s bár most sem az Egyesült Államok volt az egyetlen, mely igényt formált a szigetre, pozíciója sokkal kedvezőbb volt, mint pár évtizede: megnövekedett gazdasági-katonai ereje, kubai gazdasági befolyása, s az annexiónak nem lebecsülhető társadalmi bázisa volt Kubában. Mindezt látta Martí is. Legfeljebb „utolsó csepp” lehetett, amikor 1889-ben hírül vette: az Egyesült Államok legújabb terve az, hogy „galádul kieroszakolja a háborút a szigeten”, s ezzel ürügyet nyer a beavatkozásra.⁶¹

A Kubát és potenciálisan egész Latin-Amerikát fenyegető jenki expanzió szülte a martíi életmű egy nagy jelentőségű koncepcionális gondolatmenetét, mely szerint: 1. A latin-amerikai országok önmagukban gyengék az északról leselkedő veszély elhárítására: kontinentális szinten össze kell fogniuk tehát önnön védelmükre. 2. Mivel az utolsó karib-tengeri spanyol gyarmatok megszerzése stratégiai bázishoz juttatná az Egyesült Államokat, a testvérnépek közvetlen érdeke ennek megakadályozása. „Ha a mi Amerikánk szabadságot akar, segítsen szabaddá tenni Kubát és Puerto Ricót”, követelte Martí.⁶²

Mivel aggodó próféciai a következő években—évtizedekben rendre beteljesültek, kivételes politikai éleslátást tükröző eszméi aktuálisak maradtak Latin-Amerika 20. századi antiimperialista erői számára is. De vajon azt jelenti-e ez, hogy Martí antiimperialista volt a szó egzakt értelmében?

Anderle Ádám szerint Martí „jenkiellenes, és ez csak annyiban válik antiimperializmussá, amennyiben magában az Egyesült Államokban a fejlődés imperialista elemei előtérbe kerülnek.”⁶³ Állítása két ponton vitathatónak tűnik. Egyrészt megítélésünk szerint a „jenkiellenesség” főleg érzelmi, nem pedig politikai töltetű jelenség; Martínál pedig egyértelműen ez utóbbról van szó. Másrészt nem csak, sőt nem is elsősorban az a kérdés, mennyire jutott az Egyesült Államok az imperializmus útján, hanem az, hogy

Martí mit és hogyan értett meg az amerikai fejlődés imperialista elemeiből, magából az imperializmusból? E kérdés marxista megalapozottságú tisztázásához alighanem szükség van néhány alapvető kiindulópont markáns megragadására és a belőlük adódó következtetések elfogultságtól, „akutalizálás-tól” mentes levonására. Hiszen Martí a maga módján ismerte, de tudományos igényrel soha nem vizsgálta, és történelmi szerepét, lényegét tekintve alapján nem is értette meg az Egyesült Államok tőkés fejlődését, általában a tőkés fejlődést. Magát az imperializmust sem érthette tehát a maga igazi mi-voltában – a terminológia lenini értelmében –, mint e tőkés fejlődés szükségszerűen kibontakozó új szakaszát. Annál kevésbé, mert az Egyesült Államok Latin-Amerikára sérelmes „álmai”, szándékai, egyes tettei évtizedekkel megelőzték az észak-amerikai fejlődés kifejezetten imperialista szakaszba jutását. Ez egyfelől megkönnyítette Martí számára az 1880-as évektől új elemekkel gazdagodó jenki politika expanzionista, hegemonista jellegének felismerését, másfelől viszont megnehezítette, hogy ezt a politikát egy új minőségi jegyekkel bíró szakasz, az imperializmus sajátjaként fogja fel. S valóban: az Egyesült Államok új politikájában Martí inkább korábbi törekvések kiteljesedését látta.

Ez nem kisebbíti a nagyszerű kubai hazafi történelmi érdemét, aki hazája függetlenségéért és a testvérnépek sorsáért aggódva minden latin-amerikai kortársánál világosabban és mélyebben értette a születőben levő amerikai imperializmus azon vonásait, törekvéseit, amelyek ekkor már közvetlenül veszélyeztették szeretett hazáját és földrészét. Vitathatatlanul a lenini értelemben vett antiimperializmus kiemelkedő előfutára; de „antiimperialistának” csak a jelzett megszorításokkal nevezhető.

f) *Kuba nemzetközi „küldetéséről”*. Martí számos Kubával foglalkozó írásában szerepel hangsúlyosan hazája önmagán túlmutató jelentősége, nemzetközi felelőssége. „Egy világ az, amit egyensúlyba hozunk, nemcsak két sziget, melyeket felszabadítunk – írta Kubáról és Puerto Ricóról 1894-ben. – Mily kicsiny minden... ama igazi nagyság előtt, hogy ... a virágzó Antillák szabad létével elkerülhetjük a szükségtelen konfliktust egy Amerikában zsarnokoskodó nép és az étvágya ellen összefogó világ között.”⁶⁴ „A szabad Antillák meg fogja menteni a mi Amerikánk függetlenségét és az angol Amerika már kétséges és csorbult becsületét, s talán közelebb hozza és megszilárdítja a világ egyensúlyát.”⁶⁵ – így 1895-ben. S a második függetlenségi háború egyik legfontosabb dokumentumában: „Kuba kulcsa annak a sziget-csoportnak, ahol pár éven belül földrészek kereskedelme fog találkozni; füg-

getlenségi háborúja az egész világra kiható esemény, szükséges szolgálat, amellyel az Antillák józan hősiessége hozzájárul Amerika nemzeteinek szilárdságához és tisztességes kapcsolataihoz, s a világ még ingadozó egyensúlyához.”⁶⁶

A fentiekből világosan kitapintható, miből fakadt és miben állt Martí szerint Kuba önmagán túlmutató nemzetközi felelőssége, más népek iránti „küldetése”. Eszerint szerepe egyértelműen stratégiai fekvésében gyökerezett; abban a földrajzi adottságában, aminek nemzetközi exponáltságát köszönhette. Ebből vezette le Martí Kuba olyan jelentőségét, hogy a maga útjával – áttételesen, de igencsak „közvetlenül” – befolyásolhatja akár igen távoli népek sorsát is. Martí remélte, hogy a független, politikailag szilárd, a világpiacon ügyesen „lavírozó” Kuba – mögötte az összefogás közös érdekét felismerő latin-amerikai népekkel – sikerrel ellene szegülhet az észak-amerikai és más hódító törekvéseknek; hogy ebben az értelemben befolyásolhatja hát a világtörténelmet. Ez róttá a kis karib-tengeri szigetországra azt a „küldetést” a martíi koncepcióban, hogy szabadsága kivívásával, a demokratikus köztársaság, a társadalmi harmóniát megteremtő „boldog nemzet” prosperitásán alapuló politikai stabilitással – azaz a nemzeti feladatok lehető legjobb megoldásával – nemcsak önmagának tartozik, hanem a latin-amerikai és más népek érdekeit is szolgálja, szolgálnia kell.

Ha végezetül azt keressük, miben áll Martí eszmerendszerének jelentősége, mindennek előtt két szempont érdemel figyelmet. 1. Nemzeteszméje eltér a nemzettéválás hasonló szakaszában álló nyugat- és kelet-európai országok nacionalizmusának jellegzetes, ismert irányaitól. Elhatárolható minden reakciós nacionalizmustól, sovinizmustól: nem tartalmaz más népekkel szembeni előítéletet, bizalmatlanságot, ellenségeskedést, gyűlölködést. S bizonyos mértékig eltér a történelmi fejlődés adott szakaszában fellépő progresszív polgári-kispolgári nacionalizmusoktól is: nemhogy az elzárkózás, de alapvetően a befelé-fordulás, az önmagával-beérés sem jellemző rá. 2. Mivel a második függetlenségi háborút lezáró 1898-as amerikai beavatkozás után Kubában tartósan más gazdasági-társadalmi-politikai feltételek jöttek létre, mint amelyekhez Martí nézetei kapcsolódtak, programszerű fölvetéseinek jó része elvesztette aktualitását a következő évtizedekben. De mivel gyakorlatilag az jött létre, amit rettegett, ami ellen harcolt, amitől óvott, tanításának szelleme még aktuális maradt minden későbbi, a nemzeti függetlenségért küzdő haladó-antiimperialista erő számára.

Jegyzetek

1. José Martí életútjáról, munkásságáról magyar nyelven képet adnak Salvador Bueno, José A. Portuondo és Kerekes György tanulmányai Martí „A mi Amerikánk” (Európa, 1973. Bp.) c. antológiájában; lásd még Anderle Ádám: José Martí a politikus. = Tanulmányok Kubáról. Ideológiai és politikai kérdések. Bp. 1974. 5–30.
- 1/a. Kuba Kommunista Pártjának Programatikus Platform-tervezete. (1975.) = Kézirat, nyersfordítás. 5. és 7.
2. Aguirre: De nacionalidad a nación en Cuba. = Universidad de La Habana, No. 196–197. (1972.), 59–60.
3. Chain: Formación de la nación cubana. = La Habana, 1968, 110. és 113–117.
4. Sztálin: Marxizmus és nemzeti kérdés. = Marx–Engels–Lenin–Sztálin: Proletár nemzetköziség és hazafiság. Szikra, 1952. Bp. 88.
5. A kreolok a spanyol gyarmatosítók több generáció óta Latin-Amerikában élő leszármazottai. Érdekeik főleg a 18. sz. végétől kerültek szembe az anyaország érdekeivel; ugyanakkor földbirtokos, nagykereskedő stb. rétegeik sajátos gyarmati uralkodóosztályként szembenálltak a gyarmati kizsákmányolt osztályokkal, entikumokkal, s függetlenségi törekvéseiket úgy igyekeztek érvényesíteni, hogy ez utóbbiak fölötti uralmukat maradéktalanul megőrizték.
6. El tabaco en las Antillas en los siglos 17. y 18. = Wittman: Estudios económicos de Hispanoamérica colonial. Akadémia Kiadó, 1979. Bp. 109.
7. U.o.
8. Le Riverend: Historia económica de Cuba. = La Habana, 1974. 275.
9. U.o. 381. és következő oldalak.
10. Lásd Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról; Sztálin: Marxizmus és nemzeti kérdés stb.
11. Lásd: „A piac az első iskola, ahol a burzsoázia nacionalizmust tanul.” = Sztálin: Marxizmus és nemzeti kérdés, i.m. 90.
12. Chain: Formación de la nación cubana, 49. és 105.
13. El Movimiento Obrero Cubano. Documentos y artículos. 1925–1935. = La Habana, 1975, 561. (A kubai KP 1932-ben még „a kubai néger nemzetiség” önrendelkezési jogának, területi autonómiájának támogatásáról hozott határozatot; ezt a koncepciót váltotta fel 1936-ban a szövegben idézett álláspont.)
14. A témáról gazdag forrásanyagot, részletes képet ad (nemcsak Kuba és az Egyesült Államok viszonylatában) Guerra: La expansión territorial de Estados Unidos a expensas de España y los países hispano-americanos. = La Habana, 1964. és P.h. Foner: Historia de Cuba y sus relaciones con Estados Unidos I–II. = La Habana, 1973.
15. Kuba Kommunista Pártjának I. Kongresszusa. = Bp. 1976. 7.
16. Carta a Emilio Núñez. = Martí: Ideario separatista, La Habana, 1947. 81.
17. Kuba Kommunista Pártjának I. Kongresszusa, 8–9.
18. El Partido Revolucionario Cubano. = Martí: Ideario separatista, 151. és 153.
19. „A történelmi érdemeket nem aszerint ítélik meg, hogy mit *nem adtak* a történelmi személyiségek a mai követelményekhez képest, hanem aszerint, hogy *mi újat adtak* elődeikhez képest.” (Lenin: A gazdasági romantizmus jellemzéséhez. 1897.) Marx–Engels–Lenin: A történelmi materializmusról. Kossuth, 1967, Bp. 364.

20. Anderle: José Martí, a politikus, 24.
21. A Montecristi Kiáltvány. = Martí: A mi Amerikánk, 357.
22. A Spanyol Köztársaság és a kubai forradalom. = U.o. 263.
23. U.o. 264.
24. U.o. 269.
25. U.o. 271.
26. Egyszerű versek. Bevezető. = U.o. 34.
27. Az amerikai köztársaságok pénzügyi értekezlete. = U.o. 304.
28. „Fajom”, = U.o. 330.
29. Simón Bolívar írásai. = Európa, 1976, Bp. 119.
30. A mi Amerikánk. = Martí: A mi Amerikánk, 296.
31. Discurso. = Martí: Ideario separatista, 127.
32. Autonomizmus és függetlenség. = Martí: A mi Amerikánk, 236.
33. Nuestras ideas. = Martí: Ideario separatista, 147.
34. A spanyol anarchista, anarchoszindikalista befolyás alatt születő kubai munkásmozgalom az 1890-es évek elejéig alapvetően a nemzeti közömbösség platformján állt.
35. Pobres y ricos. = Martí: Obras Completas 2. kötet. La Habana, 1975, 251.
36. A Föld szegényei. = Martí: A mi Amerikánk, 339.
37. Idézi Blas Roca: José Martí, revolucionario radical de su tiempo. = Casa de las Américas, No. 76. (1973), 13.
38. Mivel Kerekes György és Anderle Ádám említett tanulmányai átfogóbb képet adnak Martí gazdasági-társadalmi nézeteiről, mint amire e tanulmány keretei között mód van, itt csak a téma szemszögéből legfontosabb aspektusokra szorítkozhatunk.
39. Az amerikai köztársaságok pénzügyi értekezlete. = Martí: A mi Amerikánk, 307.
40. Comisión Monetaria Internacional Americana. = Martí: Nuestra América. La Habana, 1974, 327.
41. Idézi Anderle: José Martí, a politikus, 23.
42. La industria en los países nuevos. = Martí: Obras Completas 7. kötet, La Habana, 1975. 28.
43. Proteccionismo y libre cambio. Casa de las Américas, No. 85. (1974), 65.
44. Martí 1892-es írásából forrásmegjelölés nélkül idézi Soler: De nuestra América de Blaine a nuestra América de Martí. = Casa de las Américas, No. 119. (1980), 44.
45. Cartas de Martí. = Martí: Obras Completas 9. kötet, La Habana, 1975, 388.
46. Idézi Roig de Leuchsenring, előszavában. = La Reforma Agraria. Obra Magna de la Revolución en Cuba Republicana. Oficina del Historiador de la Ciudad de La Habana, 1960, I. kötet 25.
47. El Partido Revolucionario a Cuba. = Martí: Obras Completas, 2. kötet, La Habana, 1975, 346.
48. Le Riverend: Historia económica de Cuba, 536.
49. Martí 1894-es írásából forrásmegjelölés nélkül idézi Soler: De nuestra América de Blaine a nuestra América de Martí 45.
50. Discurso. = Martí: Ideario separatista, 115.
51. Az igazság az Egyesült Államokról. = Martí: A mi Amerikánk, 335.
52. A mi Amerikánk. = U.o. 301–302.
53. Nuestras Ideas. = Martí: Ideario separatista, 147.
54. Az amerikai köztársaságok pénzügyi értekezlete. = Martí: A mi Amerikánk. 307.

55. Madre América. = Martí: Nuestra América, 35. és 34.
56. Levél Valero Pujolhoz. = Martí: A mi Amerikánk, 277.
57. Levél Federico Henríquez y Carvajalnak. = U.o. 348.
58. Az amerikai köztársaságok pénzügyi értekezlete. = U.o. 307.
59. Congreso Internacional de Washington. = Martí: Nuestra América, 250.
60. Az „érett gyümölcs-politika” néven ismert prognózis így hangzik: „Ahogy a gyümölcs, amelyet a szél leszakít a fáról, nem tud – még ha akarna sem – a levegőben maradni és nem földre esni, úgy a Spanyolországról leválasztott s a mesterséges kapcsolatokkal vele megszakító Kuba sem tudja fenntartani magát, és elkerülhetetlenül vonzódnia kell az észak-amerikai szövetséghez.” = Párttörténeti Közlemények, 1963, 2. sz. 59.
61. Carta a Gonzalo Quesada. = Martí: Nuestra América, 321.
62. Otro Cuerpo de Consejos. = Martí: Obras Completas 2. kötet, La Habana, 1975. 373.
63. Anderle: José Martí, a politikus, 19.
64. El tercer año del Partido Revolucionario Cubano. = Martí: Obras Completas, 3. kötet, La Habana, 1963, 142.
65. Levél Federico Henríquez y Carvajalnak. = Martí: A mi Amerikánk, 348.
66. A Montecristi Kiáltvány. = U.o. 358.

HORVÁTH GYULA:

A MEXIKÓI FORRADALOM DÖNTŐ SZAKASZA: A KONVENT ÉS A POLGÁRHÁBORÚ (1914–1916)

A mexikói forradalom¹ kezdetén, 1910-ben, együtt haladt minden a régi renddel szemben álló erő. A forradalom vezetése a nemzeti burzsoázia és a polgárosodó földbirtokos réteg képviselőinek (köztük a forradalmat ki-
robbantó Francisco Madero) kezébe került. A forradalmi erők fő erejét azonban a Madero főparancsnokságát elismerő (Pascual Orozco és Francisco Villa vezetésével harcoló) északi és (az Emiliano Zapata vezette) déli parasztseregek jelentették. A parasztságot nem a Madero által meghirdetett politikai változás igénye, hanem az általa kiadott a forradalomban való rész-
vételre felszólító San Luis Potosí Tervezet² harmadik pontjában ígért földre-
form vitte a maderista táborba. Madero, aki csupán a politikai élet felszínét érintő változásokat tartott kívánatosnak, elfogadta a szövetségi kormány ál-
tal felkínált fegyverszünetet (Ciudad Juárezi béke), amelynek értelmében a
korábbi diktátor — elnök, Porfirio Díaz, lemondott és új választásokat tűz-
tek ki. A választás egyetlen esélyes jelöltje, Madero 1911-ben elnök lett.
A forradalmi erőket (Zapata hadserege kivételével) leszerelte illetve egy ki-
sebb részüket beolvasztotta a volt szövetségi hadseregbe (a régi főtisztek dön-
tő többsége a helyén maradt). Hamarosan kiderült, hogy a néptömegek leg-
fontosabb követelését a földreformot nem a latifundiumok felosztásával,
hanem a szűzföldek és az állami tulajdonban lévő földek felparcellálásával
és kiárúsításával kívánja véghezvinni. Ez csak egy igen kis létszámú paraszti
réteget juttatott volna az átlagnál rosszabb minőségű földhöz. A parasztság
többsége azonban még bízott a „forradalom apostolában”. Komolyabb, ra-
dikális földreformot követelő felkelésre délen, Morelos államban került sor
Zapata vezetésével. (A zapatisták felkelésére, programjára később részlete-
sebben kitérünk.) Az igen bátorítalan politikai reformokat (választójog, ki-
szélesítése, egyes államhivatalok átszervezése) végrehajtó Maderot 1913-ban
katonai államcsínnel megbuktatták. Az államcsíny mögött a latifundisták,
az egyház, az USA (követség) valamint a szinte teljesen érintetlenül hagyott
szövetségi hadsereg állt. A régi rend restaurációjának veszélyét magában hor-
dozó államcsíny és az azt követő, Victoriano Huerta tábornok által vezetett
kormány ellen összefogtak a legkülönbözőbb volt maderista erők és az „al-
kotmánytipró” kormányerőkkel szemben létrehozták az alkotmányos ún.

constitucionalista (constitución=alkotmány) hadsereget. A constitucionalista hadsereg legfőbb feladata a Madero által elkezdett forradalom végleges győzelemre vitele volt. Ez a küzdelem nem végződhetett kompromisszummal, nem állhatott meg félúton. Ebből következik az is, hogy a győzelem kivívása után (sőt már a harcok utolsó fázisában) a győztes táboron belül egyre feszítőbben hatottak az addig egy zászló alatt küzdő forradalmi erők osztályellentétei, amelyek a győzelem utáni szakításhoz vezettek.

A constituticonalista erők közötti egység felbomlása

A constitucionalisták három nagy osztaga a nemzeti burzsoázia vezette (Alvaro Obregón tábornok fővezérsege alatt álló) hadsereg, az északi területek Francisco (Pancho) Villa vezette, és a déli területek Emiliano Zapata vezette paraszthadseregei voltak. Mindhárom hadsereg Venustiano Carranzát, (Coahuila állam kormányzóját) ismerte el a forradalom legfőbb vezetőjének (primer jefe).

Carranza köré a nemzeti burzsoázia, a kispolgárság azon képviselői tömörültek, akik megértették, hogy Mexikó tőkés fejlődése előtt nem csak politikai akadályok tornyosulnak (mint Madero hitte), hanem gazdasági reformokra van szükség. Mindenekelőtt a belső piac növelésében, a külföldi tőke visszaszorításában látták a burzsoázia (és a tőkés fejlődés zálogát). A belső piac növelésének útját állta a földtulajdon igen magas koncentrációja. Az 1910-es agrárösszeírás szerint 830 hacendado = latifundista és 410 345 agricultor = kis- és középbirtokos képviselte a tulajdonosokat a földdel nem, vagy csak törpebirtokkal rendelkező, 3 123 975 mezőgazdasági bérmunkással, a peónnal szemben.³ A földreform, amely tehát az ország további tőkés fejlődésének is záloga volt, egyben a parasztseregek legfőbb követelését is jelentette.

Villa hadseregének zömét a peónok alkották, de Villa mellett harcolt egy igen heterogén szociális összetételű nem paraszti erő; a városi, falusi kispolgárságtól kezdve a kereskedelmi, állami alkalmazottakon át egészen a társadalom periferiájára szorult elemekig (pl.: marhatolvajok, csempészek). Villa peónjainak jelentős része, a korábbi idők spanyol, olasz bevándorlóinak leszármazottai számára a magántulajdonba kerülő családi birtok (a rancho) jelentette a forradalmi harc célját. A ranchókat a latifundiumok széttröre és kiosztása útján kívánták létrehozni. A latifundiumok megszüntetéséért harcoltak a déli területek (Morelos, Puebla, Michoacán, México államok) peónjai is.

Zapata hadseregének többségét azonban az indián őslakosok leszármazottai alkották, akik őseik földközösségi földjeinek visszaadásáért küzdöttek. (A földközösségi földeket a 19. században két hullámban, a század közepén, majd Porfirio Díaz elnök alatt – 1876–1911 – tömeges méretekben rabolták el a latifundisták a falu- és földközösségektől, az ejidóktól). A zapatisták, akik a villistákhoz képest jóval homogénebb összetételű hadsereget hoztak létre, egyértelműen a közösségi földek visszaszerzéséért és nem az egyéni tulajdonba kerülő kisbirtokért harcoltak. Ennek a követelésüknek adtak hangot a Zapata által 1911-ben kiadott Ayalai Tervezetben.⁴ Az Ayalai Tervezet a zapatisták „ideológiai zászlajává” vált. Kimondta, hogy a peónság nem politikai reformokért, hanem a földért szállt harcba és mindaddig nem teszi le a fegyvert, amíg a földreform meg nem valósul. (Érdekes hangsúlyozni azt a tényt, hogy a Tervezet a korábbi mexikói szokásoktól eltérően – nem egy személyhez, caudillóhoz, hanem a földreform megvalósításához köti a felkelőket. Ezzel magyarázható, hogy Zapata halála után is harcoltak a zapatisták egészen a földreform megkezdéséig). A zapatisták osztottak először földet a mexikói forradalom történetében (1911-ben). Zapata, a táborában lévő egykori anarchisták javaslatára – Carranza elképzelésével szemben – nem várt a forradalom győzelméig a földosztással, már menet közben végrehajtott bizonyos mértékű földreformot.⁵

Carranza Huerta ellenes felkelésre szóló kiáltványában a Guadalupei Tervezetben⁶ nem beszélt a földreformról, a megoldás előtt álló szociális problémákról. A Guadalupei Tervezet feladatául csak az összes Huerta ellenes erő tömörítését tekintette. Carranza azonban tisztában volt azzal, hogy a forradalmi reformokat illetően 1913–14-ben jóval tovább kell menni, mint Madero alatt. Erre utal híres hermosilloi beszéde: „Tudja meg Mexikó népe, hogy amint befejeződik a fegyveres harc... el kell kezdődnie a nehéz, de fenkölt társadalmi harcnak, az osztályharcnak; akár akarjuk mi magunk, akár nem, és bárhogy is ellenzik ellenzői, az új társadalmi eszmék behatolnak a tömegek gondolkodásába”.⁷

Carranza ígéreteiben azonban sem Villa, sem Zapata nem bízott. Bizalmatlanságukat elmélyítette, hogy Carranza leváltotta vagy elmarasztalta azokat a tiszteteket, akik a felszabadított területen „önkéntesen” földet osztottak (Lucio Blanco tábornok osztott először földet a carranzisták közül 1913-ban).

1914. nyarára a constitucionalisták döntő fölénybe kerültek a szövetségi csapatokkal szemben. Egyre sürgetőbbé vált a győzelem utáni „hogyan tovább” eldöntése. Előtérbe került a constitucionalista erők közötti, a hege-

móniáért folytatott harc. Villa és Carranza között júniusban már-már szakításra került sor. Látszatra katonai kérdések megítélésében volt a nézeteltérés; a zacatecas város ostromába kezdett Villától Carranza csapatokat akart más frontra irányítani. Villa megtagadta a parancsot és folytatta (majd győzelmesen befejezte) az ostromot. Carranza felszólította Villát, mondjon le az Északi Divízió főparancsnoki tisztjéről. Erre azonban nem került sor, mert a főtisztek követelték Carranzától, hogy vonja vissza felszólítását.⁸

Valójában azonban Villa csak a hadseregében uralkodó hangulatnak adott ki-fejezést, akkor amikor nem engedelmeskedett Carranzának, aki saját csapataival akarta elfoglalni a stratégiaiilag fontos Zacatecast. A Carranzával szembeni bizalmatlanság odáig fajult, hogy Villa csak akkor volt hajlandó továbbra is együttműködni Carranzával, ha kiegészítik a Guadalupei Tervezetet a győzelem utáni konkrét teendőket felsoroló okmánnyal. Így született meg a Torreóni Egyezmény⁹ (1914. júl. 4), amely kimondta, hogy a győzelem után általános választásokat kell tartani (amelyen egyetlen jelenlegi vezető sem indulhat elnökjelöltként). Villa továbbra is elismeri Carranza fővezerségét. Megegyezés született abban is, hogy az összes fegyveres erő képviselőiből egy konventet hívnak össze, amely kidolgozza a leendő kormány programját, dönt a földreformról, a szociális kérdésekről.

Zapata a maga részéről ragaszkodott ahhoz, hogy a győzelem után minden erő ismerje el az Ayalai Tervezetben foglaltakat (azaz a földreformot). Június 19-én a zapatista vezérkar egy emberként megerősítette az Ayalai Tervezetben foglaltakat egy dokumentumban,¹⁰ amelyben kiemelik, hogy „a forradalom célja... nem a politikusok egy kis csoportjának a hatalomra emelése, hanem az elnyomott tömegek jóléte”. A legfontosabb kérdés – olvasható a dokumentumban – „nem a kormányzók cseréje, hanem ... a mexikói nép gazdasági és anyagi szükségleteinek kielégítése”.

Carranza július elején megpróbálta Zapatát megnyerni (és Villával szemben kijátszani). Zapatánál tett látogatása után Carranza küldötte kifejtette, hogy „a zapatizmus elszigetelt jelenség, amelynek nincs közvetlen kapcsolata a constitucionalizmussal”.¹¹ Zapata ugyanis kijelentette, hogy csak azzal a politikai (katonai) erővel hajlandó tárgyalni a győzelem után, amely elismeri az Ayalai Tervezetet.

Carranza és Villa közötti ellentétek új reményekkel töltötték el a Ricardo Flores Magón vezette anarchistákat. A mexikói forradalom alatt két egymástól független anarchista központ alakult ki. A többségében kispolgári származású emigrációban (az USA-ban) élő, Ricardo F. Magón köré tömörült anarchisták fegyveres tevékenysége a forradalom kezdeti szakaszá-

ban volt jelentős. Fegyveres egységeik többségét Madero győzelme után a kormánycsapatok felszámolták. Az anarchista vezetők az USA-ba emigráltak és onnan küldték útmutatásaikat a még működő kisebb anarchista csoportoknak. (A másik anarchista anarcho-szindikalista központról a mexikói városi Világ Munkásainak Háza – Casa del Obrero Mundial – nevű szervezetről a továbbiakban részletesen szólnunk.) Ricardo F. Magón és a „magonista” anarchisták a Regeneración c. USA-ban kiadott, de Mexikóban terjesztett lap hasábjain fejtették ki nézeteiket. Magón szerint a mexikói nép három ellensége: a tekintély (kormány) a tőke és az egyház. A népi erők önálló fellépését sürgették azzal, hogy Mexikóban – az ország sajátos gazdasági – társadalmi viszonyai miatt – megvalósítható az „anarcho-kommunista” társadalom. A mexikói nép – írta Magón – „alkalmas a kommunizmusra”, ugyanis évszázadokon át falu- és földközösségekben élt.¹² A földet közösen kell megművelni, a gyárakat a dolgozóknak kell adni, megvalósítva a „termelők szabad közösségeit”. Mindezeket a változásokat a felfegyverzett népnek menet közben és nem a győzelem után – mint Carranza hangoztatta – kell megvalósítani, hirdette Magón.¹³

Tisztán népi erőknek Magónék csak a Zapatistákat tekintették. Zapata őszinte tisztességes forradalmárnak; Villát viszont a „burzsoázia kutyájának”, „banditának” nevezték.¹⁴ Nagy reményeket fűztek a Carranza-Villa ellentétekhez és egy lehetséges szakításhoz. Ez utóbbitól azt remélték, hogy „a constitucionalista hadsereg ezer darabra esik szét” és az elszórtan tevékenykedő magonista-anarchisták megerősödnek.¹⁵ (1914. nyarán Durangóban, Sonoróban, Zacatecasban, San Luis Potosiban működtek kisebb – az események menetét nem befolyásoló – magonista-anarchista csoportok). Magónék „abszurdnak”, lehetetlennek tartották Villa és Zapata találkozását, együttműködését, hiszen Villát burzsoá, Zapatát népi érdekek képviselőinek tekintették.¹⁶ Magón nem látta, hogy Villa és Zapata is alapvetően a peónság érdekeit képviseli, még ha más-más megoldást javasoltak is. Ezért az „abszurd” éppen az lett volna, ha a közös ellenség (Huerta) leverése után az osztályérdekek előtérbe kerülésével egyidőben Villa és Zapata nem találkozik a burzsoázia erőivel folytatott harcban.

A Konvent és a „kettős hatalom”

1914. augusztusában a constitucionalista seregek bevonultak Mexikóvárosba, ezzel végleg megpecsételődött Huerta sorsa. (Huerta az USA-ba menekült). A maradék szövetségi hadsereget feloszlatták, Carranza (Villa nyo-

mására és a Torreóni Egyezmény értelmében) 1914. október 1-re összehívta a Konventet. A Konventbe két constitucionalista hadsereg (Obregón, Villa) delegált küldötteket. (A Konvent összetétele: 142 tábornok, 18 őrnagy, 12 százados, 41 hadnagy, 24 alhadnagy.)¹⁷ Carranza a Konventhez küldött üzenetében¹⁸ fő feladataként egy ideiglenes kormány létrehozását és a legfontosabb társadalmi-politikai reformok kidolgozását jelölte meg. (Nem részletezve mit ért az utóbbiak alatt.) Carranza arra számított, hogy a Konvent őt választja meg ideiglenes államfőnek, így befolyásolni tudja a Konvent tevékenységét. A Konvent többsége (a jelenlevő villista tisztek nyomására) azonban ragaszkodott a Torreóni Egyezményhez és Carranza lemondását követelte. Ezzel ugyanis a Carranza által gyakorolt „legfelső vezető” tisztség megszüntetésével, a teljes hatalommal a Konvent rendelkezett volna. A Konvent független testületté (Soberana Convención) nyilvánította magát, és hogy „függetlenségének” nagyobb nyomatékot adjon, székhelyét (a Carranza csapatai által ellenőrzött) Mexikóvárosból Aguascalientesbe helyezte át. Carranza – látva, hogy a Konvent egyre inkább a villisták befolyása alá kerül – nem ismerte el a Konvent függetlenségét. A Konventhez írott levelében¹⁹ ezért olyan feltételekhez kötötte lemondását, amelyet a villisták eleve nem fogadhattak el: Villa és Zapata lemondásához és az országból való távozásukhoz. A Konvent ezekután – Carranza javaslata szerint – a „constitucionalista hadsereg támogatásával” megválasztaná az ideiglenes elnököt és a kormányt. (Ez gyakorlatilag azt jelentette volna, hogy a carranzista Obregón tábornok kezébe kerül a hatalom, aki biztosíthatta volna Carranza megválasztását a későbbiekben tartandó elnökválasztáson.)

A Konventen a Villát személyesen képviselő Felipe Ángeles tábornok azt javasolta, hogy hívják meg a zapatistákat a Konventre (akiket Carranza igyekezett kirekeszteni). A zapatisták – a villisták üdvözlő tapsai közepette – október 27-én érkeztek meg Aguascalientesbe.²⁰ A két népi erő, a villisták és a zapatisták, találkozásával a „hogyan továbbot” eldönteni hivatott testületben a forradalom kitörése óta először teremtdött meg annak a lehetősége, hogy a forradalom plebejus erői ragadhassák magukhoz a kezdeményezést. Carranza, aki nem akart a villista és zapatista csapatok között lévő Mexikóvárosban maradni, Veracruzba költözött, ahová követte őt Obregón tábornok is csapataival. A Konvent a villisták javaslatára Eulalio Gutiérrez tábornokot választotta meg ideiglenes elnöknek. Ezzel két kormánya lett Mexikónak. Egy sajátos „kettős hatalom” alakult ki. Egyfelől a Konvent és a Gutiérrez kormány, amely a két paraszthadsereg védelme alatt állt. Másfelől Carranza kormánya Veracruzban Obregón csapatai támogatásával. (A Konvent Mexikó területének több, mint kétharmadát ellenőrizte.)

Carranza kivonulása után Mexikóvárosba a zapatisták vonultak be. A carranzista újságok, a burzsoá propaganda jóslataival (rablások, fosztogatások várhatók) szemben a zapatisták igen nagy rendet tartottak: „most mindenki azt vallja, hogy soha sem voltak jobb viszonyok a fővárosban, mint amióta a zapatista erők látják el a rendőri szolgálatot”.²¹

Zapata és Villa történelmi jelentőségű személyes találkozására a Mexikóváros melletti Xochimilcoban került sor 1914. december 4-én. A xochimilcoi találkozón született egyezmény²² főbb tételei a következők voltak: Villa hivatalosan is elfogadja az Ayalai Tervezetet; ünnepélyesen kijelentik, hogy egyikük sem kíván elnök lenni és egy civil elnök megválasztását szorgalmazza; a katonai együttműködésben egyeztek meg Carranzával szemben. A xochimilcoi egyezmény túl általános volt, konkrét együttműködési tervezet nem tartalmazott. A kortársak nem is vártak ilyen eredményt. Mindezekelőtt a két népvézér személyes találkozója és az alapvető kérdésekben (földreform, a Konvent támogatása) való elvi egyetértés volt a fontos. A feladatok részletes kidolgozása a Konventre várt. A Konvent a zapatisták javaslatára elfogadta az Ayalai Tervezetet és egy agrárbizottságot hozott létre a földreformtörvény kidolgozására. Paulino Martínez a zapatista küldöttség vezetője október 27-i beszédében²³ kifejtette, hogy „a gazdasági szabadság – amelyet az Ayalai Tervezet akar – minden politikai szabadság vitathatatlan alapja”. Amíg a constitucionalista hadsereg Guadalupei Tervezete egy embert akar hatalomra segíteni, addig az Ayalai Tervezet „elvéket akar törvényerőre” emelni – mondta Martizen. (1914 októberétől a constitucionalista nevet csak a carranzisták használták. Villa hadseregének Északi Divízió, Zapata hadseregének Felszabadító Hadsereg volt a neve.) Antoni Díaz Soto y Gama szerint a legfontosabb az egység megtartása, és Carranza elleni harc folytatása. Szerinte Carranza „perszonalista típusú katonai diktatúrát” kíván bevezetni győzelme esetén, ezért a Konventnek a demokráciát kell szembeállítani Carranzával.²⁴

A Konvent tevékenységének nagy része azonban kimerült egyfelől a hangzatos és hosszú beszédekben, másfelől a személyeskedésig fajuló vitákban. Az első napok, hetek euforikus egységhangulata hamar elmúlt. A frontokon változó szerencsével folytak a harcok. Döntő ütközetre sem a constitucionalisták, sem a Konvent nem szánta el magát. A hosszú harcok során gazdaságilag kimerült országban egyre nehezebbé vált – különösen a városi lakosság – élelmiszerral való ellátása. A Konvent szűkében volt a fegyvereknek. Nem volt kielégítő lőszerutánpótlás. Mindez kiélezte az ellentéteket a Konventen belül.

Az északiak és a déliek is azon igyekeztek, hogy a meglévő szűkös készletből minél többet megszerezzenek saját hadseregeik számára. A mindennapos éles viták visszahatottak a hosszútávú programok kidolgozására is. A. Díaz Soto y Gama szerint a villisták „mérsékeltebbek, óvatosabbak voltak forradalmi követeléseikben”, a déliek viszont sokat olvastak a francia forradalomról, és „erősen hatott rájuk... Kropotkin, Malatesta és más anarchista teoretikusok munkája”.²⁵ Ennek ellenére sem a villistáknak, sem a zapatistáknak nem volt világos elképzelésük a forradalmi feladatok megoldását illetően.

Egyetértünk Lavrovval abban, hogy a zapatista küldöttek egy részének (köztük A.D. Soto y Gama) anarchista nézetei csak hátráltatták a reformprogramok és intézkedési tervek kidolgozását, hiszen negatívan viszonyultak az állam intézményéhez általában, akkor, amikor a legfontosabb kérdés lett volna egy erős, a forradalmi erőszakot is igénybevevő kormány létrehozása.²⁶ A hetekig, hónapokig meddő vitákat folytató, sokszor ügyrendi kérdésekben kimerülő Konvent képtelen volt világos programot adni. Három hónap múlva sem született meg az agrártörvény, és az ígért új munkatörvénykönyv. A Konvent programját kidolgozó bizottság vezetőjének jelentése arról panaszodik, hogy „szektarianizmusból fakadó véleménykülönbségek akadályozzák állandóan a munkát”.²⁷ A Konvent nem lépett fel az elburjánzó spekuláció ellen. Nem nyúlt a forradalmi erőszak eszközéhez, még egyes tagjainak határozott sürgetésére sem vette el a földet (és osztotta ki a peónok között) a Konvent ellenségeitől.²⁸

A Konvent elkövette azt a hibát, hogy időt adott Carranzának katonai erői rendezésére, és lehetőséget nyújtott arra, hogy Carranza és a nemzeti burzsoázia átvegye a kezdeményezést politikai, majd katonai téren egyaránt. Carranza 1915. január 6-án jelentette meg a földreformtörvényt.²⁹ Ennek értelmében két úton juthattak földhöz a peónok. Restitúcióval (azaz visszaállítással) azok, akik dokumentumokkal igazolni tudták, hogy földjeiket a földbirtokosok a forradalom előtti évtizedekben (1857-ig visszamenően) rabolták el. Dotációval (azaz adományozással) azok a faluközösségek juthattak földhöz, akik nem tudták korábbi tulajdonos voltukat igazolni, vagy még nem volt földjük. Természetesen a carranzista agrártörvény csak a constitucionalisták által ellenőrzött területekre volt érvényes. Az adott időpontban azonban alkalmas volt arra, hogy elhódítsa Villa és Zapata katonai utánpótlását, a peónokat. A földreformtörvény hatására is visszavezethető az, hogy a zapatista levéltárban január 6.-a előtt még a carranzista katonák átállásáról olvashatunk, a későbbi hónapokban pedig egyre több dokumentum tanúsko-

codik ellenkező irányú mozgásról.³⁰ Carranza másik jelentős politikai sikerre az anarchoszindikalista munkásközpont a Casa/del Obrero Mundial/megnyerése volt a constitucionalizmus ügyének. A Casa nem a nagyipari munkásságot, hanem a kistermelőket, kiskereskedőket, a szolgáltatóipar munkásait tömörítette. Befolyása sem terjedt ki az egész országra, főként Mexico és Veracruz államokban rendelkezett erős tagszervezetekkel. Jelentőségét az adta meg, hogy a szervezett mexikói munkásság egyetlen központja volt. A politikától mentes szindikalizmus hive, a „tekintély”, az egyház és a tőke elleni harcot hirdető Casa politikájában az okozott változást, amikor látták, hogy a forradalmi erőszakot a carranzisták és nem a Konvent gyakorolta. Pl.: Mexikóvárosban Obregón kényszerítette (a Konvent csak kérte!) a kereskedőket, hogy áruik egy részét adják az éhezőknek. A carranzisták pénzt, ruhaneműt, élelmiszert osztottak a rászorulóknak. A Casa szimpatizált a carranzisták éles egyházellenességével is. A végső döntést a Carranza féle földreform és az ígért új munkástörvények hozták meg. A Casa a constitucionalistákat vélte forradalminak, és a parasztseregeket – átvéve a constitucionalista propaganda kifejezését – reakciósnak ítélte meg. (A Casa egyik vezetője Rosendo Salazar az utóbbit azzal magyarázta, hogy aki a forradalmi törvényeket – pl. a földreformtörvényt – hozó kormány ellen támad, az reakciós.)³¹

A Casa 1915. február 17-én szerződést kötött Carranzával. A szerződés értelmében a Casa munkásokból álló ún. „vörös” zászlóaljakat (batallones rojos) állított fel, akik Obregón fennhatósága alatt harcoltak Villa és Zapata ellen. Cserébe a Casa a carranzisták által ellenőrzött területeken szabadon szervezhette a szakszervezeteket, erősítve saját sorait.³² A Casa röplapjaiban, gyűlésein a constitucionalistákat „munkáspártinak”, a zapatistákat, villistákat reakciósnak nevezte. Reakciónak, zapatistának titulálta azokat a munkásokat is, akik nem voltak hajlandók csatlakozni a Casához a paraszthadseregek elleni harcban.³³ A Casa hat „vörös” zászlóaljat (7000 fő) állított ki, akik a későbbiek folyamán Villa és Zapata ellen harcoltak. A Carranza kormánynak nem csak propaganda szempontból volt fontos a munkásság megnyerése. Katonára volt szüksége. Fegyverhadianyag utánpótlás (Veracruz kikötőjén keresztül) nem jelentett a constitucionalistáknak problémát (szemben Villával és Zapatával, akiknek viszont az okozott gondot, hogy embereiket hogyan lássák el megfelelő hadianyag utánpótlással).

A polgárháború. A Konvent utóélete

Carranza tehát magához ragadta a politikai és a katonai kezdeményezést. (Obregón nagy offenzívát indított Villa ellen.) A Konvent a villisták és a zapatisták közötti szüntelen viták miatt képtelen volt a carranzista földreformmal szemben megfelelő alternatívát nyújtani. Gutiérrez elnök tehetetlenül vergődött a két tábor között. Titokban levelet írt Obregónnak, felajánlva, hogy hajlandó Villa ellen fordulni.³⁴ Obregón – tudva, hogy Gutiérrez nem rendelkezett megfelelő katonai erővel – tovább folytatta előrenyomulását Mexikóváros felé. Gutiérrez miután árulása kitudódott, január 16-án éjjel „pánikszerűen elhagyta a várost”³⁵ magával vive a 10 millió pesót tartalmazó kincstárt, az USA határ felé menekült.

A Konvent a villista Roque González Garzát választotta meg új ideiglenes elnöknek. Garza több beszédében hangsúlyozta, hogy csak addig kíván elnök lenni, amíg meg nem választják az alkotmányos elnököt.³⁶ Azért tartotta szükségesnek nyomatékosan hangsúlyozni az ideiglenes jelleget, mert a zapatisták egy jelentős része a zapatista Palafox tábornokot kívánta volna az elnöki székbe ültetni, azzal vádolva Garzát, hogy a hatalom véglegesítésére törekszik. Bizonyítékkul a Garza által elrendelt hadiállapot bevezetését³⁷ hozták fel az elnök ellen. Garza az üres államkincstárt 25 millió pesó kiadásával kívánta megtölteni.³⁸ A Diario Oficial szerint a Konvent (Gutiérrez, Garza) által kiadott pénzen kívül öt féle (Villa, Zapata, egyes kormányzók által kiadott) pénz volt forgalomban.³⁹ Az infláció gyorsan nőtt. A nagyobb városokban az éhínség fenyegetett. Az egyre szűkösebb anyagi eszközök elosztása tovább éllezte a villista és a zapatista képviselők közötti amúgy is elkeseredett vitát. Zapata képviselői arról panaszkodtak, hogy az északiak több fizetést kapnak, ők pedig nem tudják embereiket fegyverrel, lőszerrel, élelemmel ellátni.⁴⁰ Februárban a nehézségek ellenére Villa kérésére Zapata még tudott katonai segítséget adni azzal, hogy elvágta Obregón utánpótlási vonalait Mexico és Puebla államokban.⁴¹ Villa északon, „saját területén”, kívánta felvenni a harcot Obregónnal és csapatai többsége 1915. januárjában elhagyta Mexikóvárost. Obregón elfoglalta a magára hagyott fővárost (Zapata Pueblában harcolt, nem tudta megvédeni Mexikóvárost). Garza és a Konvent Cuernavacába (a zapatisták által szilárdan tartott Morelos állam fővárosába) költözött. Érdemes összehasonlítani Obregón és a Konvent tevékenységét a következő 40 nap alatt. (Eddig tudta tartani Obregón Mexikóvárost.) Obregón forradalmi erőszakot vezetett be az áruikat rejtegető kereskedők, a spekulánsok ellen. Felemelte a gyárosok adóját, közeledett a

munkásokhoz (a Casahoz) meghatározva a minimális bérek szintjét, a szakszervezeteknek középületeket adományozott gyűlések tartására. (Legtöbbször az egyháztól elvett templomokat, kolostorokat. A constitucionalisták ugyanis felelevenítették az 1857-es alkotmány azon paragrafusát, amely kimondta, hogy az egyházi épületek az állam tulajdonát képezik.) A Konventben pedig továbbra is „a kormány programján és az agrártörvényen folyik a vita, amely dokumentumokat széleskörűen és részletesen megvitatnak” – írta a *Diario Oficial* márciusban.⁴²

Obregón miután elvágta egymástól Villa és Zapata seregeit – feláldozva Mexikóvárost – Villa ellen vonult. (Közben a Konvent és a Garza kormány visszatért Mexikóvárosba.) Obregón és Villa seregének fő erői Celayánál találkoztak, ahol Mexikó történetének legnagyobb méretű csatái (50–50 000 ember mindkét oldalon) zajlottak le. Villa sietette az ütközet időpontját, pedig jelentős villista erők még nem érkeztek meg Celayába. Obregón felhasználta a világháború katonai tapasztalatait; lövészárkokat ásott, szögesdrót akadályok várták Villa hagyományos harcmodort választó nyílt lovas- vagy gyalogosrohammal támadó) harcosait. Az 1915. április 5–7 és 13–15 között lezajlott csatákban Villa teljes vereséget szenvedett és maradék (5–10 000 fős) seregével az északi Chihuahua állam hegyei közé vonult vissza. (Volt hiveinek többsége idővel átállt Obregónhoz.) A carranzisták ismét elfoglalták Mexikóvárost. A Konvent előbb Toluca-ba, majd Cuernavaca-ba költözött. Májusban Garza elnök (aki a zapatistákat az együttműködési készség hiányával vádolta) és a zapatisták között szakításra került sor.⁴³ A Konventet az mentette meg a végső széthullástól, hogy a zapatisták beleegyeztek abba, hogy Garza leváltása után is villista tiszt legyen az új ideiglenes elnök. 1915. jún. 10-én Francisco Lagos Cházaro-t választották meg. Cházaro kormányában öt villista és négy zapatista tiszt kapott miniszteri tétét. A Cházaro kormány (Villa veresége után) már teljesen a zapatistáktól függött. Villa legyőzése után Obregón seregeinek jelentős része Zapata ellen vonult. A Zapata által ellenőrzött terület Morelos államra zsugorodott. (Itt viszont évekig tartották magukat a gerilla taktikát választó zapatisták).

A Konvent, amelynek működése az állandó költözés, a katonai vereségek miatt lehetetlenné vált 1915. októberében feloszlatta önmagát. A képviselők egy töredéke (csaknem kizárólag zapatisták) még 1916 áprilisáig együtt maradtak, a Konvent programjának végleges formába öntése végett.

Paradox módon a Konvent két alapidokumentuma közül a földreform-törvény akkor jelent meg (1915. október), amikor már csak Zapata tudta volna a gyakorlatban végrehajtani. (Ezért több történész zapatista földre-

formnak is nevezi.) A Konvent és a kormány programját tartalmazó dokumentum a „A forradalom politikai-szociális reformprogramja”⁴⁴ pedig 1916 áprilisában jelent meg, amikor már Zapata sem rendelkezett olyan erővel, hogy legalább az általa ellenőrzött területeken érvényesítse. Mindezek ellenére a két dokumentum történelmi jelentőségű, mert mutatja a Konventben résztvevő (paraszi támogatást élvező) kispolgári rétegek reformtörekvéseinek irányát, mélységét.

Az agrártörvény tulajdonképpen az Ayalai Tervezet végrehajtási utasítása, amely előírja az 1856. óta elrabolt ejidóföldek visszajuttatását, az ejidók állami védelmét a földbirtokosokkal szemben (1. és 3. pont). Radikalizmusában az agrártörvény jóval túlmutat az Ayalai Tervezeten. Pl. már nem a latifundiumok területe egyharmadának kisajátításáról beszél, hanem felállít egy maximális birtokhatárt, amelyet a talaj- és klimatikus adottságoktól függően 100–220 hektár között állapít meg. A törvény előírja a kártalanítást, de csak az a földbirtokos kaphatott volna kártalanítást, aki nem szegült ellen a zapatistáknak a harcok folyamán. Ez azt jelentette, hogy gyakorlatilag alig kellett volna kártalanítást fizetni.⁴⁵

A másik dokumentum, a Konvent reformprogramja is első helyen említi az agrárprobléma megoldásának fontosságát. Bár a program végső formába öntését a zapatisták végezték el, a Konvent nevében készült dokumentumoknak figyelembe kellett venni a villisták törekvéseit is. Így az ejido mellett az egyéni magántulajdonba kerülő kisbirtok (családi birtok, rancho) létrehozását is szorgalmazza. Kimutatható a Carranza-féle földreformtörvény hatása; a reformprogram is a restitúciót és dotációt jelöli meg a földhözjutás útjaként. A program a parlamentarista rendszer mellett száll síkra, eltörölve a szenátusi intézményt, mint „arisztokratikust és konzervatívát”. Az általános, titkos választójog bevezetését és a falvak, városok önkormányzatát javasolja a program. A külföldi tőkéseknek nyújtott koncessziók felülvizsgálását, a monopóliumok megszüntetését írja elő. Külön fejezet foglalkozik a munkáskérdéssel. (Késői felismerése a munkásproblémának!) A tőkés társadalom humánusabbá tételére tesz javaslatot, betegsegélyezés, megfelelő munkabér, sztrájkjog elismerése, gyermekmunka eltörlése, a nők munkakörülményeinek javítása szerepel a javaslatok között. (A programot a Konvent nem valósíthatta meg. Jelentős része azonban beleillett a nemzeti burzsoázia progresszív szárnyának elképzelésébe, így később belekerült az 1917-es polgári demokratikus alkotmányba.)

Carranzának 1916 elejére sikerült Villát és Zapatát teljesen elszigetelnie és az ország területének túlnyomó részét ellenőrzése alá vonni. Az USA

is elismerte de facto kormányként a Mexikóvárosba visszaköltöző Carranza kormányt. Miután megszilárdította pozícióját, Carranza igyekezett megszabadulni nem kívánatos szövetségeseitől, mindenekelőtt a munkásoktól.

1916. januárjában leszerelte a „vörös” zászlóaljakat. A munkánélküli, nyomorgó munkások sztrájkjait rendőri, katonai erővel verte le. A spanyol követ szerint „ennek a szocialista forradalomnak az áldozatai maguk a munkások és dolgozók, akik nagymértékben hozzájárultak a forradalom sikeréhez.”⁴⁶ Carranza augusztus 1-én újra életbeléptette azt az 1862-es törvényt, amely értelmében a sztrájkok szervezőit halállal büntethetik.⁴⁷ A Casa székhelyét bezáratták, akadályozták a szakszervezetek működését. Carranza már Villa leverése után sietett kijelenteni, hogy nem a latifundisták megkárosításával kívánja a földreformot végrehajtani, hanem az állami és az állam által felvásárolandó földek kiosztásával.⁴⁸ 1916 szeptemberében pedig megtiltotta, hogy a kormányzók földet osszanak⁴⁹. Ettől kezdve csak a köztársasági elnök véglegesíthette a földreformot, ezáltal a burzsoá kormány közvetlen ellenőrzést gyakorolhatott a földreform felett.

A radikális földreformért harcoló népi erők katonai veresége, a fegyveres munkásság leszerelése után Carranza 1916 végén összehívta az alkotmányozó nemzetgyűlést, amelyen azonban a nemzeti burzsoázia, a kispolgárság Obregón köré csoportosuló, Carranzánál radikálisabb nézeteket képviselő küldöttei kerültek többségbe. Obregón és csoportja messzebb látott Carranzánál. Számukra világos volt, hogy olyan alkotmányra van szükség, amely tartósan a burzsoázia mellett sorakoztatja fel a munkásságot és a parasztságot, egyúttal biztosítja a burzsoázia vezető szerepét. Az 1917. február 5-én megszületett polgári demokratikus alkotmány kimondta, hogy minden föld eredetileg az államé (!) beleértve a föld méhének kincseit. Az államnak joga van a közérdeket figyelembevée bárkitől elvenni a földet (hiszen az eredetileg az államé) és azt saját belátása szerint újra elosztani. Azaz szentesítette a földreformot. Az alkotmány 27. paragrafusa magába ötvözte az 1915. január 6-i földreformtörvényt, szentesítve a földreformot. A föld állami tulajdonba vétele lehetőséget nyújtott arra, hogy az alkotmányra hivatkozva államosítsanak külföldi tulajdonban lévő bányákat. A későbbi anti-imperialista politika törvényesítését jelentette a 27. paragrafus, egyúttal a nacionalizmus nevében az alkotmány védelmében tehettek időnként anti-imperialista lépéseket (pl.: az olaj államosítása).

A 23. paragrafus a kor leghaladóbb „munkásvédő” intézkedéseit tartalmazta; sztrájkjog, pártalakítási,- szervezkedési jog elismerése, 8 órás, éjszaka 7 órás munkaidő, nők szülés előtti, utáni fizetett szabadsága stb.

Az alkotmány erősen egyházellenes volt. (Az egyház semmilyen vagyonnal nem rendelkezhetett, az oktatásban nem vehetett részt, stb.)

Az 1917-es alkotmányban a mexikói nemzeti burzsoázia ötvözte és bizonyos arányban érvényesítette a katonailag levert, de az elkövetkezendő reformokban potenciális szövetségesként tekintett parasztság és munkásság legfontosabb követeléseit. Ezáltal megteremtette a későbbi (Latin-Amerikában egyedülálló) együttműködés alapját; a polgári demokratikus alkotmány védelmét, amely érdeke volt a szervezkedés kezdeti lépéseit megtévő munkásságnak, a földreformért harcoló parasztságnak egyaránt. A földreform és a demokratikus reformok egyúttal a forradalomból győztesen kikerült nemzeti burzsoázia gazdasági, politikai megerősödésének is záloga volt. A Konvent veresége az önálló népi megoldás veresége volt. Létrejött, a paraszti erők önálló fellépése azonban döntő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a polgári forradalom „átnőjön” polgári demokratikus forradalomba.

Jegyzetek

1. E tanulmányban nem térhetünk ki a mexikói társadalom, a forradalom egészének vizsgálatára, csupán a címben jelzett időszak fontosabb eseményeinek, folyamatának, politikai mozgásainak elemzésére vállalkozhatunk. A mexikói forradalomról lásd: Wittman Tibor: *Latin-Amerika története*. Budapest. 1971. 357–368.
2. Plan de San Luis Potosí. Közli: *Historia Documental de México*. Tomo II. (Stanley Ross ed.) México. 1974. 457–458.
3. *Estadísticas sociales del porfiriato. 1877–1910*. México. 1956. 40.
4. Az Ayalai Tervezet (Plan de Ayala) korabeli sokszorosított példányait, újságokban megjelent kiadásait a mexikóvárosi központi levéltárban (Archivo General de la Nación – AGN) Genovevo de la O zapatista tábornok dokumentumai között őrzik. C. 19 Exp. 1.
5. Zapata táborában több, korábban anarchista eszméket valló kispolgári származású tanácsadó tevékenykedett. A legismertebb közülük Antonio Díaz Soto y Gama volt. A „Zapatista anarchisták” kapcsolatban voltak a Ricardo Flores Magón által vezetett (az USA-ban működő) anarchista központtal, de attól függetlenül cselekedtek. Vö: Juan Gómez-Quiñones: *Las ideas políticas de Ricardo Flores Magón*. México. 1977.
6. Plan de Guadalupe. *Antología. México en el siglo XX. Textos y documentos*. Tomo II. México. 1976. 132–135.
7. A beszéd teljes szövegét közli: Jesús Silva Herzog: *Breve historia de la Revolución Mexicana*. México. 1960. Tomo II. 59–64.
8. Egy USA követi jelentés (1914. jún. 17) szerint „az összes tiszt Villával tartott”. *Records of the Department of State. Relating to internal Affairs of Mexico. 1910–1929*. (Microfilmen a Colegio de México könyvtárában (Rollo: 2. Case Num. 812 000/12 273. sz.

9. Pacto de Torreón. Fuentes para la Historia de la Revolución Mexicana. Planes políticos y otros documentos. Tomo. I. (González Ramírez Manuel ed.) México. 1954. 152–157.
10. Acta de Ratificación del Plan de Ayala. 1914. jún. 19. Oxtotepec. Emiliano Zapata. Escritos y documentos. (Ramón Martínez Escamilla ed. (México. 1978. 171–175.
11. Idézi: N.M. Lávrov: La revolución mexicana de 1910–1917. México. 1978. 242.
12. Regeneración. 1911. szeptember 2.
13. Regeneración. 1911. január 28, február 25, augusztus 5-i számai.
14. Regeneración. 1914. július 11.
15. Regeneración. 1914. július 27.
16. Regeneración. 1914. július 11.
17. Lavrov i.m. 248.
18. Mensaje a la Convención Militar. (1914. okt. 3.) Los Presidentes de Mexico ante la Nación. (Camara de Diputados) Tomo V. Manifiestos y documentos 1811–1966. México. 1966. 598–601.
19. A la Convención Militar de Aguascalientes. (1914. okt. 30.) Los presidentes... 602–604.
20. A zapatista delegáció egyik tagjának António Díaz Soto y Gamának visszaemlékezéseiből (La Revolución Agraria del Sur y Emiliano Zapata su Caudillo. México. 1976.) tudjuk, hogy Zapata azután küldte el képviselőit Aguascalientesbe, miután Villához küldött emberei tájékoztatták arról, hogy Villa elfogadja az Ayalai Tervezetet. (183.)
21. L.J. Canova ügynök jelentése az USA külügyminisztériumába 1914. dec. 8-án Papers Relating to the Foreign Relations of the Foreign Relations of the United States. 1914. Washington. 1922. 628. Zapata szigorú büntetést helyezett kilátásba arra az esetre, ha katonái közül bárki rablást, rendbontást stb. követ el. Zapata körlevele 1914. júl. 14. (AGN/Genovevo/C. 19. Exp. 6.
22. Pacto de xochimilco. Antología... 65–73.
23. Documentos historicas de la Revolución Mexicana. La Convención. Debates de las sesiones de la Soberana Convención Revolucionaria. 1914–1915. Tomo II. México. 1971. 176–77; 179.
24. Docementos historicas... La Convención, 180; 186.
25. A. Díaz Soto y Gama, i.m. 203. Berta Ulloa szerint a Konventben a villisták és zapatistákat csak egy közös kapocs kötötte össze, a Carranza elleni gyűlölet. (La Revolución escindida. 1979. 65.) Ez véleményünk szerint túlzott leegyszerűsítés, mert pl.: egyetértettek a legfőbb feladatokban; a latifundiumok szétbontásában, a polgárháború befejezésében, a béke megteremtésében és az alkotmányos rendhez való visszatérésben.
26. Lavrov i.m. 249.
27. AGN/Convención/C.N.Exp. 1.
28. AGN/Convención/C.III.Exp. 1. (Az agrárbizottság többször is sürgette, hogy vegyék el a földet a Konvent ellenségeitől.)
29. Adiciones al Plan de Guadalepe y decretos dictados conforme a las mismas. Veracruz, 1915. Ebben: Ley Agraria. 23–29.
30. AGN/Zapata/C.2. (1 al 5) illetve. AGN/Genovevo/C.5. Exp. 7.

31. VÖ: Rosendo Salazar: La Casa del Obrero Mundial. México. 1972.
32. Manifiesto y Pactos de Veracruz. Közli: Arnaldo Córdova: La ideología de la Revolución Mexicana. México. 1973. 458–461. A szerződés eredetije mellett a levéltárban a belügyminiszter egy levele található, amelyben engedélyt ad a Casa embe-
reinek a szakszervezetek kizárólagos szervezésére. AGN/Departamento de Trabajo/C. 105. Exp. 20 f. 5.
33. AGN/Departamento de Trabajo/ C.99.Exp. 10 f.4. Gyakoriak voltak a Casa embe-
rei és a szervezethez nem csatlakozó munkások összecsapásai, különösen Veracruz,
Orizababa textilgyáraiban: AGN/Departamento de Trabajo/C. 99. Exp. 5. f. 5; C.
104. Exp. 11. f. 17/1–2/.
34. Documentos históricos... Revolución y Regimen Constitucionalista. Vol. 4. Tomo:
I. Mexico. 1969. 33–14.
35. A spanyol követtség jelentése a spanyol külügyminisztériumba. Archivo de la Em-
bajada de España en México. Micropeliculas. (Colegio de México könyvtárában)
Rollo 48, Cajas: 301–311. (30 Leg. 2–No.2.)
36. El Monitor. 1915. január 26.
37. Diario Oficial 1915. január 16.
38. AGN/Convención/C.IV. Exp.4.
39. Diario Oficial 1915. március 31.
40. AGN/Zapata/C.3. (11 al 15); C.3. (1 al 4);
41. AGN/Zapata/C.3. (1 al 5) f. 19.
42. Diario Oficial 1915. március 26.
43. 1915. máj. 20-i gyűlésen Garza kifejtette, hogy nem hajlandó több zapatistával,
elsősorban Palafox mezőgazdasági miniszterrel együttműködni. A zapatisták Garza
levélváltását követelték. Documentos hitoricas...La Convención...Tomo VI.45–53.
44. A földreformtörvényt és a programot közli: Antología. México en el siglo XX...
Tomo II. 74–80; 126–131.
45. Meg kell említeni, hogy Villa 1915 májusában (katonai vereségei után) szintén ki-
bocsájtott egy fölreformtörvényt, amely családonként 25 hektárnyi földet helye-
zett kilátásba az igénylőknek. Villa földreformja nem a Konvent égisze alatt jelent
meg, nem is került megvalósításra.
46. Archivo de la Embajada en México. Rollo: 49/C 314 Leg: 1–3. 1916. jan. 15.
47. El Pueblo. 1916. augusztus 2.
48. Manifiesto a la Nación. 1915 jún. 11. Los presidentes... Tomo. V. 621–625.
49. Decreto de 1916. szept. 19. Restitución y Dotación de Ejidos... 72–77.

In memoriam Albert Soboul

1982. szeptember 10-én, 68 éves korában elhunyt Albert Soboul, a francia forradalom világszerte ismert történétírója, a Sorbonne tanára.

Pályáját a montpellier-i gimnázium tanáraként kezdte. Több éves katonai szolgálat, a második világháborúban való fegyveres harc, majd az ellenállási mozgalomban való részvétel után a híres párisi IV. Henrik gimnáziumban tanít. Néhány évig a Clermont–Ferrand-i egyetem előadója, 1967-től haláláig a Sorbonne professzora. Igazgatója volt a Francia forradalom történetét kutató Intézetnek, elnöke a Robespierre Társaságnak, díszdoktora egy sor külföldi egyetemnek, s dísztagja több akadémiának, köztük a miénknek is. 1959. óta szerkesztője az Annales historiques de La Revolution française című folyóiratnak.

Történeti munkáiban elsősorban a francia forradalommal foglalkozott. Albert Mathiez és még inkább Georges Lefebvre tanítványának vallotta magát, de míg mestereit főként a politikai események személyi rugói érdekelték, ő a társadalom felé fordította figyelmét, a különböző osztályérdekek megütközését vizsgálta, a forradalmon belüli társadalmi mozgást. Fiatalkora óta tagja volt a francia kommunista pártnak, s történetiszemléletében következetesen érvényesítette a marxista szempontokat.

1958-ban jelent meg alapvető műve, egyetemi doktori értekezése, amelyben a forradalom II. évének (1793–94) népi mozgalmait és a forradalmi kormányzat magatartását vizsgálja. Arra az eredményre jut, hogy a jakobinus terror volt a népi tömegek érdekének igazi képviselője, ez az időszak volt a forradalom csúcsa. Több munkában foglalkozott Robespierre-rel és Saint–Just-tel, majd 1962-ben nagy szintézisben foglalta össze kutatásait, megírva a francia forradalom történetét. (Ez a munkája magyar fordításban is megjelent.) Az 1970-es évektől kezdve érdeklődése kiterjedt a felvilágosodás egészére, sőt az egész 18. századra. Eredményei, megállapításai nagyrésze már beépült az egyetemes történetírásba, s ahol a kutatás tovább lépett, ott is az ő munkája adja az indítást.

Mint tanár egyaránt hatott nagy tudásával és szuggesztív egyéniségével. Tanítványait egyetemes látásra nevelte, s arra, hogy a történelemben az embert keressék, s az igazságért szenvedéllyel harcoljanak. Ahogy ő maga szenvedélyes volt, szóban és írásban is. Nemzetközi konferenciákon felszólalásai gyakran nemcsak vitát, hanem vihart váltottak ki. Így Magyarországon is, ahol az utóbbi két évtizedben sűrűn megfordult. Hányszor láthattuk és hallhattuk őt, amint láng szavakkal támadta az övével ellenkező nézeteket. De nem volt személyeskedő, s a vitában engesztelhetetlen ellenfél mindig kedves kolléga és megértő, hűséges jóbarát maradt.

Eltávozása a magyar történészek körében is nagy űrt hagy maga után.

Benda Kálmán

HAHNER PÉTER:

ALBERT SOBOUL, A FRANCIA FORRADALOM TÖRTÉNÉSZE

(Új kötet – régi viták)

Napjainkban Albert Soboul a nagy francia forradalom népi mozgalmainak egyetemesen elismert szaktekintélye.¹ Azok a nemzetközi szerzőgárdát felvonultató tanulmánygyűjtemények, amelyek a forradalom historiográfiájának mai kérdéseiről kívánnak átfogó képet nyújtani, a történelmi szociológia és a mentalitástörténet címszavai alatt több tanulmányát is közölni szokták.² Legújabb könyve a párizsi Maspero kiadónál 1981-ben megjelent *Comprendre la Révolution* (Megérteni a forradalmat) című tanulmánygyűjtemény alapján nemcsak tudományos kutatómunkája utóbbi harminc évének legfontosabb és legjellemzőbb tanulmányait tekinthetjük át, de megismerkedhetünk a francia forradalom történetírásának aktuális problémáival is.

Soboul több tanulmányában is kijelöli saját helyét a forradalom történetírói között, mégpedig abban a Barnave-tól Lefebvre-ig húzódó vonulatban, amit ő társadalomtörténeti iskolának nevez. E tradíció követői a 18. századi francia forradalmat gazdasági eredetű társadalmi forradalomnak tekintik, amely felszámolta a feudalizmus maradványait, elősegítette a kapitalista termelési mód uralomra jutását, és a polgárság kezébe adta a politikai hatalmat. Pierre Joseph Barnave, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés alkotmányos monarchista pártjának egyik vezetője már 1792-ben megfogalmazta azt a gondolatot, hogy „...amint a mesterségeknek és a kereskedelemnek sikerül...megteremteni a gazdagság új forrását, forradalom fog bekövetkezni a politikai törvényekben; a gazdagság új elosztása a hatalom új elosztását hozza létre.”³ A restauráció történetírói, Mignet, Thiers, Guizot és Thierry már a forradalom határozott osztályjellegét hangsúlyozták: a középkorban a nép és az arisztokrácia között megjelent a polgárság osztálya, amely hosszú történelmi fejlődés eredményeképpen, a gazdasági hatalom megszerzése után a politikai hatalmat is magához ragadta a francia forradalomban.⁴ Tocqueville és Taine is egyetértett ezzel az elmélettel⁵, a 19. század társadalomtörténeti tradícióit pedig Jaurès összegezte az 1901-ben kiadott *Histoire socialiste de la Révolution française*-ben (A francia forradalom szocialista története).

Jaurès azonban — ahogy ezt Soboul kötete egyik legkiválóbb tanul-

mányában (*Jaurès, Mathiez et l'histoire de la Révolution française* – Jaurès, Mathiez és a francia forradalom története) kifejti – nemcsak a 19. század tudományos eredményeinek összegzője volt, de kijelölte a társadalomtörténeti irányzat új útjait is. A kutatók figyelmét ugyanis a néptömegek mozgalmaira irányította – a forradalom szerint „nagy dráma, amelynek az osztályok a főszereplői”. Századunk társadalomtörténeti irányultságú történetírói általában „alulról”, a városi és vidéki néptömegek oldaláról közelítik meg a forradalom eseményeit.

A historiográfia sokáig Albert Mathiezt, Jaurès barátját tekintette a társadalomtörténeti tradíció továbbfejlesztőjének. Mathiez vizsgálta meg először kellő mélységben a háborús viszonyok okozta gazdasági nehézségek hatását a forradalom menetére, a néptömegek mozgalmaira. A jakobinus diktatúrát a proletárdiktatúra előfutárának tekintette (az orosz bolsevikokat ezért a 20. század jakobinusaiént üdvözlötte), Jaurès Robespierre iránti rokonszenvét pedig kultusszá fejlesztette.⁶ Soboul szerint azonban Mathiez nem tartozik a társadalomtörténeti tradíció fő vonulatához. Jaurès-zel ellentétben Mathiez a néptömegek mozgalmait „felülről” mutatta be, mégpedig a nép felett álló, annak „igazi” érdekeire való hivatkozással maga a nép felett is diktatórikus hatalmat gyakorló forradalmi kormányzat szemszögéből. Történetírói tevékenysége ezért sokkal inkább kötődik Aulard politika-történeti, mint Jaurès társadalomtörténeti szemléletéhez.

A jaurès-i tradíció igazi követője és továbbfejlesztője Georges Lefebvre volt. Munkásságát és személyiségét Soboul a kötet *Georges Lefebvre (1874–1959), historien de la Révolution française* (G. L., a francia forradalom történésze) című tanulmányában ismerteti, a szakember alaposságával és a tanítvány tiszteletével. Lefebvre a vidéki mozgalmakra, a parasztság megmozdulásaira fordította a figyelmet. A forradalom „vidéki” eseményeit a történészek igen sokáig mindössze a városi mozgalmak visszahatásaként értelmezték, Lefebvre azonban bebizonyította, hogy a polgári forradalom keretein belül létezett egy elkülöníthető, eredetét és céljait tekintve speciálisan paraszti jellegű áramlat.⁷

Mestere nyomán Soboul is „alulról” vizsgálja a forradalom eseményeit. Kutatásainak középpontjában a városi tömegek, a sans-culotte-ok mozgalmait áll. A múlt század első felének történetírói e társadalmi réteget még a polgárság hű szövetségeseiként mutatták be. Mozgalmuk dokumentumait, a párizsi szekciók iratait Michelet⁸ tárta fel először, forradalomtörténeti monográfiájában ezért megfelelően hangsúlyozta is a sans-culotte szekciók és a robespierrista forradalmi kormány konfliktusait. Mortimer-Ternauxnak és

Tainenek viszont sikerült történelmi műveikben olyannyira „befeketíteni” a párizsi tömegeket⁹, hogy a sans-culotte mozgalom csak a 19. század utolsó éveiben vált ismét a tárgyilagos történelmi kutatások tárgyává. Ernest Mellié 1898-ban kiadott *Les Sections de Paris pendant la Révolution française* (A párizsi szekciók a forradalom idején) című könyvében a sans-culotte-oknak az ún. „nagy napok”-on játszott szerepük mellett mindennapi életüket is bemutatta – mozgalmuk önálló jellegét azonban ő sem ismer-
te el.

A polgárság és a néptömegek szövetségét hangsúlyozó, múlt századi történészekkel szemben, 20. századi kollégáik inkább e két társadalmi csoport ellentétének az eltúlozására voltak hajlamosak. Mathiez a polgárság liberális gazdaságpolitikájának és a sans-culotte-ok ármaximáló törekvéseinek ellentétét tárta fel, F. Braesch a kenyérkeresők és a vagyonos burzsoázia konfliktusát hangsúlyozta, Daniel Guérin pedig már a proletariátus és a burzsoázia osztályharcának tekintette a jakobinus diktatúra belső küzdelmeit.¹⁰ Albert Soboul véleménye szerint e történészek nem vették kellően figyelembe azt a tényt, hogy a forradalom idején a sans-culotte-ok fő ellensége mindvégig az arisztokrácia maradt, és saját koruk társadalmi ellentmondásait vetítették át a 18. század végére. E társadalmi csoportról csak a második világháború után, George Rudé, Richard Cobb, K. D. Tönnesson¹¹ – és Albert Soboul kutatásai nyomán alakult ki megfelelően differenciált kép a történetírásban. Ma már egyre szélesebb körökben válik elfogadottá a francia forradalom polgári keretein belül létező, önálló sans-culotte mozgalom elemélete.

Új kötete tanulmányainak túlnyomó többsége e mozgalom sajátosságait és belső ellentmondásait vizsgálja. *Classes et luttes de classes sous la Révolution* (Osztályok és osztályharcok a forradalom alatt) című írásában határozza meg Soboul a sans-culotte mozgalom és a polgári forradalom viszonyát. A francia burzsoázia – a városi és falusi népmozgalmak jelentősége ellenére is – mindvégig megőrizte vezető szerepét a forradalomban. Az alapvetően arisztokrácia-ellenes harc lényeges frontjait sem a II. év thermidorjának, sem a III. év prairialjának eseményei nem változtatták meg. A sans-culotte-ok, a független kistermelőknek és a bér munkásoknak e heterogén, osztályöntudattal nem rendelkező együttese politikailag a leghaladóbb csoportja volt a forradalmi tábornak, gazdaságilag viszont a tradicionális gazdálkodás, a független kistulajdon és az egalitarianizmus pártján állott. Politikai szövetségesével, a forradalmi polgársággal ezért gazdasági téren szembekerült. De vajon összeférhető volt-e a sans-culotte-ok politikai gya-

korlata a polgári forradalom követelményeivel? — teszi fel a kérdést Soboul *Aspects Politiques de la démocratie populaire* (A népi demokrácia politikai aspektusai) című tanulmányában. A párizsi néptömegek ugyanis a népszuverenitás elvét a maga lehető legteljesebb értelmében kívánták alkalmazni — beleértve ebbe a törvények szankcionálásának, a képviselők visszahívásának, vagyis a polgári nemzetgyűlés ellenőrzésének a jogát is. A forradalmi kormányzat megerősödésével azonban „a népi elvek alárendelődtek a polgári forradalom követelményeinek”, s a sans-culotte politikai gyakorlat minden területről kiszorult.

A jakobinus diktatúrát századunk elején még „az elnyomott osztály szabadságharca csúcspontjának” tekintették a forradalmárok.¹² Soboul tanulmányainak egyik legnagyobb érdeme, hogy határozottan kimutatják a diktatúra egyértelműen polgári osztálytartalmát. A forradalmi kormány a háborús szükségletek és a polgári osztályérdekek hatására minden téren fokozatosan visszaszorította a népi spontaneitást, felszámolva ezzel saját létalapját és saját szövetségeseit is. *Sentiment religieux et cultes populaires: saintes patriotes et martyrs de la liberté* (Vallási érzés és népi kultuszok: hazafias szentek és a szabadság mártírjai) című értekezése alapján végigkísérhetjük, hogyan egyszerűsítette le a kormány a nép forradalmi formában jelentkező vallásos érzelmeit állampolgári kötelességgé. „A II. év germinálja már előrevetíti a III. év reakciójának árnyékát; ellenforradalmárok és katolikusok akkor már könnyűszerrel kihajigálhatják az ablakon a szabadság mártírjainak szobrait.”¹³

A kötet *Sur les « curés rouges » dans la Révolution française* (A francia forradalom „vörös papjai”-ról) című írásából a néptömegek legradikálisabb vezetőinek, Jacques Rouxnak, Croissynak, Doliviernek és Petit-Jeannek a tanaival ismerkedhetünk meg. A francia falu agrár-egalitarianizmusának e legkövetkezetesebb védelmezői az evangéliumi egyenlőség nevében váltak a szociális demokrácia előfutáraivá, a földtulajdon és a munka egyenlősítését követelve. A sokkal konzervatívabb elveket valló jakobinus diktatúra a leghatározottabban szembeszállt velük, nem riadva vissza a börtön és a verpad eszközeitől sem. A nők politikai életből való kirekesztésének kérdésében a forradalmi kormányzatot semmi sem különböztette meg girondistá elődeitől és thermidoriánus utódaitól. A nőmozgalom felszámolásának, a párizsi szekciók női aktíváinak a családba való visszakényszerítésének folyamatát a *Femmes militantes des sections parisiennes de l'an II* (A II. év párizsi szekcióinak női aktívái) című tanulmány segítségével tekinthetjük át. Sajnos az írás végén némi hiányérzetünk támad, amikor Soboul kizárólag a

forradalom polgári jellegének hangsúlyozásával indokolja meg a forradalmi kormányzat antifeminista politikáját. Ebben talán egyéb mentalitástörténeti és szociálpszichológiai tényezők is közrejátszottak, amelyek bővebb kifejtést érdemelnének.

A sans-culotte-ok és a forradalmi kormány konfliktusának kiéleződését a kötet *Problèmes du travail en l'an II* (A munka problémája a II. évben) című írása mutatja be. Soboul hangsúlyozza azt a fontos ténytet, hogy a 18. század végén sem a dolgozók, sem a munkaadók nem voltak tisztában a munka társadalmi szerepével. Az osztályharc demarkációs vonalát nem a munkához, hanem a tulajdonhoz való viszony teremtette meg, hiszen a sans-culotte-ok körében nem különültek el egymástól a kistulajdonosok és a bér-munkások. A nép körében a kistulajdonosi mentalitás, a kézművesmunka ideológiája volt az uralkodó, ez viszont nem felelt meg a gazdasági fejlődés és a háborús helyzet követelményeinek. A forradalmi kormány 1794 első felében már csak az elnyomást tudta szembeszegezni a népi mozgalommal, s a július 23-i bérmaximum – amelyről pontos és megdöbbentő adatokat közöl a *Le maximum des salaires parisiens et le 9 thermidor* (A párizsi bérmaximum és thermidor 9-e) című tanulmány – végleg szembefordította a párizsi bér munkásokat a robespierre-ista kormánnyal. Soboul visszautasítja Mathiez vádjait, aki „partikuláris érdekek” követésével és „politikai neveltetésük hiányosságai”-val indokolja a párizsi dolgozók thermidor 9-i passzivitását, s a szakításért egyértelműen a forradalmi kormányzatot teszi felelőssé.

A sans-culotte ideológia utóéletét a *Personnel sectionnaire et personnel babouviste* (A szekciók és a babeufisták személyi összetétele) című értekezés tárja fel. Soboul itt igen részletes dokumentum-elemzés útján bizonyítja be a II. év sans-culotte mozgalma és az Egyenlők összeesküvése között fennálló társadalmi és ideológiai kontinuitást. Babeuf kudarca az Egyenlők vezetői és a mozgalom tömegbázisa között fennálló diszharmónia miatt elkerülhetetlen volt: amíg a tömegek a sans-culotte ideológia, a személyes munka és a kistulajdon pártján álltak, vezetőik a javak és a munka közösségét hirdették.

Igen érdekesek Soboul *Du féodalisme au capitalisme* (A feudalizmustól a kapitalizmusig) című cikkének azok a részei, melyek a kereskedelmi és az ipari tőke különbségeit elemzik. Intermediális – a termeléshez szorosan nem kötődő – helyzete miatt a kereskedelmi tőke integrálódott jobban az ancien regime társadalmába, feuillant-ista és girondista képviselői ezért hajlottak a kompromisszumokra. Thermidor után ez a kereskedelmi tőke szerezte vissza régi gazdasági befolyását, mert a progresszívebb ipari tőkének

való alárendelését nem vívhatta ki a sans-culotte utópia – ehhez a régi termelési mód következetes lerombolására és az új termelészervezet megalapítására volt szükség.

Soboul nem kegyelmez sem a jobboldali, sem a baloldali politikai előítéletekből fakadó téveszméknek, ha azok – kötete címében is megfogalmazott – céljának útjában állnak. *Réforme ou Révolution? Sur la fonction historique de l'absolutisme éclairé* (Reform vagy forradalom? A felvilágosult abszolutizmus történelmi funkciójáról) című tanulmányában arra a régi elméletre reflektál, mely szerint maga a forradalom felesleges volt, hiszen a felvilágosult abszolutizmus reformjaival is el lehetett volna érni a polgári átalakulást. Soboul elismeri a felvilágosult abszolutizmus jelentős eredményeit a lokális partikularizmus elleni harc, a szekularizáció és a kulturális fejlődés területein, és azt sem tagadja, hogy a forradalom a nemzeti egység kiteljesítése, az adminisztratív szervezet kiépítése és az államhatalom megerősítése szempontjából valóban a felvilágosult miniszterek tevékenységét folytatta. Felhívja azonban a figyelmet arra is, hogy XIV. Lajos, II. Katalin és II. Frigyes uralma hiába kedvezett egy ideig a polgárság fejlődésének, a tradicionális társadalmi rend megőrzésével, a termelő tevékenység ellenőrzésével és a nemesi kiváltságok fenntartásával ezek az uralkodók jó időre stabilizálták az ancien regime arisztokratikus társadalmát. A francia forradalom viszont az arisztokrácia kiváltságainak felszámolásával és a királyi hatalom nemzeti képviseletnek való alávetésével alapjaiban mondott ellent mindenféle abszolutizmusnak – még a felvilágosultnak is.

Lenin szerint „a Kommün – az a proletárforradalom által végre felfedezett forma, amelyben a munka gazdasági felszabadítása végbemehet. A Kommün – a proletárforradalom első kísérlete arra, hogy összetörje a burzsoá államgépezetet, és ez a «végre felfedezett» politikai forma, amellyel a szétfűzött politikai formát lehet is, kell is helyettesíteni.”¹⁴ De vajon valóban megtalálta-e a párizsi kommün 1871-ben a forradalmi állam végső formáját? – teszi fel Soboul a kérdést kötete *Problèmes de l'État révolutionnaire* (A forradalmi állam problémái) című, talán legérdekesebb tanulmányában. Azzal a meglehetősen elterjedt, leegyszerűsítő modellel szemben, mely szerint a forradalmi diktatúra Marat-tól származó tanítása a hébertisták közvetítésével jutott Babeufhoz, majd tőle Buonarroti közvetítésével Blanquihez, akitől végül Lenin „örökölte”, Soboul felállítja saját elméletét a forradalmak kettős örökségéről. A nagy francia forradalomban két elképzelés harcolt egymással a forradalmi államról: a közvetlen demokrácián alapuló sans-culotteizmus és a képviseleti demokrácián alapuló, elitista, centralizált jakobinizmus.

A II. év forradalmi rendszerének összeomlását éppen e két irányzat konfliktusa okozta: a jakobinus centralizmus felszámolta a sans-culotte-izmust, de győzelmét csak néhány hónappal élte túl. E kettős forradalmi örökség az egész 19. század folyamán fennmaradt: a sans-culotte-izmus Tridon neo-hébertista tanaiban éledt újjá, a centralizált koncepciók pedig Delescluze neo-jakobinizmusában, de ezzel állt rokonságban a blanquizmus is. A forradalmi államról tehát a párizsi kommünnek nem volt egységes elképzelése, végleges formáját nem tudta megtalálni. „De vajon e kettős örökség nincs-e meg minden forradalom természetében, ahogy az emberi szívben megvan?” – kérdi Soboul tanulmánya végén.

A francia nemzeti egység kialakulásának kérdésével két igen részletes értekezés foglalkozik a kötetben: *De l'Ancien Régime à la Révolution: problème régional et réalités sociales* (Az ancien regime-től a forradalomig: regionális probléma és társadalmi realitás); *De l'Ancien Régime à l'Empire: problème national et réalités sociales* (Az ancien regime-től a császárságig: nemzeti probléma és társadalmi realitás). Az előbbi kimutatja, hogy a regionalizmus kérdését csak a társadalmi kategóriák, a helyi történelmi tradíciók és az aktuális politikai összefüggések együttesében lehet vizsgálni – maga a regionalizmus különböző (burzsoá, népi, konzervatív) érdekeket is szolgálhat. A második tanulmány a francia nemzet-fogalom változásait vizsgálja meg XIV. Lajos korától Napoléonig.

Valamennyi tanulmány egységes szerkezeti felépítést követ: a pontos kérdésfeltevést a probléma előtörténetének a feltárása követi, majd az igen alapos és összetett forrásvizsgálat után a szerző megkísérli levonni a konklúziót, és választ adni a cikk elején feltett kérdésre. Soboul sohasem törekszik végérvényes válaszokra – mindig hangsúlyozza megszorításait, kétségeit és azokat a meg nem oldott problémákat, amelyek még feltárára várnak.

E tárgyilagos, óvatos, kritikus és önkritikus hangvételt azonban hiába keressük a kötet *Historiographie révolutionnaire classique et tentatives révisionnaires* (Klasszikus forradalmi historiográfia és revizionista kísérletek) című tanulmányában. Soboul itt azokkal a történészekkel polemizál, akik megkérdőjelezték a társadalomtörténeti hagyományok egyetemes érvényességét, s olyannyira elragadja igaza tudatában a Németh László-i „írás ördöge”, hogy vitapartnereitől nemcsak a globális látásmód és a mindenre kiterjedő interpretáció lehetőségét vitatja el, de a „klasszikus történetírásunk konstans vonalá”-tól való eltávolodást a történész kapitulációjának, az irracionizmus győzelmének tekinti. Érdemes röviden áttekinteni azokat az elméleteket, amelyek ilyen szenvedélyes támadásra indították ezt a kiváló történészt.

Az „atlanti”, „nyugati” vagy „demokratikus” forradalom korának elméletét R. R. Palmer amerikai és Jacques Godechot francia történész terjesztette 1955-ben a Rómában ülésező Nemzetközi Történettudományi Kongresszus elé. Szakítottak azzal a történeti gyakorlattal, amely a 18. század végének történelmi eseményeit kizárólag francia nézőpontból interpretálja, és egységes, valóban világtörténelmi szemléletre törekedtek.¹⁵ Szerintük az Atlanti-óceán két partján elhelyezkedő „...civilizáción a 18. század utolsó négy évtizedében egy forradalmi mozgalom söpört végig, mely a különböző országokban eltérő módon és eltérő sikerrel, de mindenütt hasonló célokkal és hasonló elvek jegyében zajlott le.”¹⁶ A nagy francia forradalom csak alkotórésze, „francia fázis”-a ennek a forradalmi hullámnak, amely az észak-amerikai angol gyarmatokon indult meg az 1770-es években, átcsapott Angliára és Írországra (1781–82), Hollandiára (1783–87), Genfre (1782), majd Belgiumra (1787–90) és Franciaországra (1787-től). Innen már a francia katonai győzelmek segítségével terjedt tovább Belgiumban (1792), a Rajna vidékén (1792), Hollandiában (1795), Itáliában (1796) és Svájcban (1798). E. J. Hobsbawm angol történész szerint a „forradalmak korá”-hoz hozzátartoznak még a 19. század első felének európai és latin-amerikai forradalmi is, így a forradalmi hullám csak 1849-ben ért véget.¹⁷ Soboul azonban teljes joggal hívja föl a figyelmet az elmélet gyenge pontjára: ha a forradalmak a 90-es években már a francia fegyverek segítségével terjedtek tovább, akkor aligha tekinthetjük a francia forradalmat az egyetemes forradalmi hullám pusztá francia fázisának.

A megváltozott nézőpont következtében az „atlanti forradalom” hivat a forradalom kirobbanásának okait is az egyetemes történelem folyamaiból vezetik le. Az egyik ok Godechot szerint demográfiai volt: a magasabb életszínvonal miatt csökkenő halandóság következtében 1715 és 1800 között több európai államban megduplázódott a lakosság. Kelet-Európa kisebb nép-sűrűségű területein ez nem okozott olyan problémát, mint a nyugat-európai országokban, ahol a túlnépesedés következtében egyre nagyobb lett azoknak a száma, akiknek a társadalom a hagyományos gazdasági kereteken belül sem a munkát, sem a megélhetést nem tudta biztosítani. Az ebből eredő feszültségeket egy másik világtörténelmi folyamat erősítette fel: a 18. századra kezdtek kimerülni az Európát nemesfémekkel ellátó brazil aranybányák, és ez olyan állandó, lassú áremelkedést eredményezett 1730-tól, amelyet nem követett a bérék emelkedése. 1770-ig a növekvő mezőgazdasági termelés még el tudta látni a népességet, 1770 után azonban több rossz aratás követte egymást. A megkeresett pénz egyre nagyobb hányadát kényszerültek

a fogyasztók az áremelkedések miatt élelemre költeni, az ebből adódó keresletcsökkenést viszont az ipar sínylette meg, és ezzel teljessé vált a forradalmat előidéző gazdasági válság.

Soboul tart attól, hogy ez a szemlélet a francia átalakulás specifikus tartalmainak, antifeudális, polgári és nemzeti jellegének elhanyagolását eredményezheti. De Godechot megfelelően hangsúlyozza azokat a tényezőket is, melyek következtében az egyetemes forradalmi válság Franciaországban éleződött ki a legjobban: itt volt legnagyobb a népesség Nyugat-Európában, a polgárságot következetesebben zárták ki a politikai hatalomból, a parasztok jobban tudatában voltak a földesúri kizsákmányolásnak, a felvilágosodás tanai pedig szélesebb körökben váltak ismertté, mint más országokban, és végül az állam pénzügyi csődje itt vált a legteljesebbé.

Az „atlanti forradalom” elméleténél is veszélyesebbnek nevezi Soboul Alfred Cobban angol történész álláspontját. Cobban ugyanis nyíltan megkérdőjelezte az egész társadalomtörténeti interpretáció érvényességét, mind a francia forradalom, mind az egész történelmi fejlődés szempontjából.¹⁸ Szerinte a 18. századi Franciaországgal kapcsolatban nem beszélhetünk feudalizmusról, hacsak a földesúri jogok pusztá meglétét nem értjük e fogalom alatt. E jogok nagy része azonban e korra már polgári kezekbe ment át, s Cobban szerint éppen ennek a folyamatnak — a földbirtok polgáriasodásának, a hatékonyabb, polgári kizsákmányolás megjelenésének — köszönhető a paraszti terhek növekedése a század második felében, amit tévesen „feudális reakció”-nak neveznek. A földesúri jogokat 1789 nyarán maga a parasztság számolta fel — a polgárság csak kénytelen-kelletlen elfogadta augusztus 4-e éjszakáján, amire a vidék forradalma rákényszerítette. A forradalmi nemzetgyűlések tagjainak nagy része különben egyáltalán nem kereskedő vagy iparos volt, hanem közalkalmazott és szabadfoglalkozású értelmiségi. Ezt a réteget aligha nevezhetjük hatalomra törő, forradalmi burzsoáziának, még akkor sem, ha többségük a császárság idején magasabb pozíciókat foglalt el, mint a forradalom kitörése előtt. Cobban így összegzi elméletét: „Egy tisztviselő-osztály a kormány kisebb állásaiból nagyobbakba jutott, kiszorítva onnan egy tehetetlen udvar kegyenceit: ezt jelenti a polgári forradalom. A parasztok megszabadították magukat a földesúri terhektől: ezt jelenti a feudalizmus felszámolása. De e két folyamat együttese aligha jelenti egy társadalmi rend megdöntését és egy másikkal való felváltását; és ha az elfogadott elmélet (a francia forradalomról – H.P.) nem is mítosz teljes egészében, mindenesetre annak tűnik.”¹⁹ Ha pedig a forradalmat kiváltó ellentét nem gazdasági volt, hanem jogi, így maga a forradalom is inkább tekinthető poli-

tikai, mint társadalmi forradalomnak. Pontosabban: társadalmi reformokat is maga után vonó, lényegében azonban politikai forradalom, és nem politikai következményekkel járó társadalmi forradalom.

Soboul szerint a feudalizmus a 18. századi Franciaország lakói számára (ha nem is középkori formájában) élő realitás volt: a Haute—Auvergne-ben élő parasztság jövedelmének egyötödét a feudális, földesúri járadékok emésztették fel, az ellenforradalom egyik fő motívuma pedig éppen az volt, hogy ezeket a járadékokat elvették az arisztokráciától. A feudalizmus tehát sem a parasztság, sem a nemesség számára nem volt mítosz. A burzsoázia legaktívabb és legprogresszívebb rétegét valóban a közalkalmazottak és a szabadfoglalkozásúak képviselték, de a kereskedők és az iparosok jelentőségét nem lehet számarányukkal lemérni: „A történelem nemcsak a színpadon álló szereplők műve”. A forradalom lényege Soboul szerint mindenképpen az volt, hogy a régi termelési mód megsemmisítésével a szabad vállalkozás és a szabad profitszerzés előtt nyitotta meg az utat — vagyis a kapitalizmus előtt.

A legszenvedélyesebb elutasítást azonban François Furet és Denis Richet 1965–66-ban kiadott *La Révolution française* (A francia forradalom) című könyve váltotta ki szerzőnkből. Maga a Soboul-kötet címe: *Comprendre la Révolution* (Megérteni a forradalmat), és mottója: *Il ne suffit pas de penser la Révolution. Encore faut-il la comprendre* (Nem elég gondolkozni a forradalomról. Még meg kell érteni) tulajdonképpen Furet 1978-ban kiadott *Penser la Révolution française* (Gondolkodni a francia forradalomról) című kötetére utal.²⁰

Furet és Richet a forradalom genezise kapcsán fokozottabban hangsúlyozzák a felvilágosodás ideológiájának a jelentőségét. Szerintük ez alakította ki a polgárság és a liberális nemesség szövetségét, ami 1789-ben az „elit forradalmá”-t eredményezte. E forradalmat (1789–91) elkülönítik 1792–94 eseményeitől. Ez utóbbi időszak szerintük nem következett szükségszerűen az előzményekből, hanem bizonyos helytelen, de nem elkerülhetetlen döntések következtében jött létre, és ezért a forradalom „elcsúszásá”-nak tekinthető. Ilyen intézkedések voltak elsősorban a szerencsétlen pénzügyi és vallási rendeletek, valamint a meglehetősen jelentéktelen ellenforradalmi tevékenység túlbecsüléséből fakadó radikális rendeletek. A király is elkövetett egy nagy hibát: szökésével megsemmisítette a konzervatív politikai gépezet legfontosabb „alkatrészét”, egy szeretetre és tiszteletre méltó uralkodó mítoszát. A stabilizálódás lehetőségét pedig végleg eljátszották a háború megindításával. Így jutottak el a jakobinus diktatúrához, a „végveszély korá”-hoz, miután „...a forradalmat a háború és a párizsi néptömegek

nyomása lesodorta arról a nagy útról, amelyet a 18. század intelligenciája és gazdagsága kijelölt a számára.”²¹ Furet és Richet szerint már a Gironde bukása előtt lezárult a forradalomban az a korszak, amelyben az intellektuális tervezésnek még szerepe volt. „Minden nagy eszmét kidolgoztak már június 2-a előtt. A Hegypárt ereje nem az alkotó képzeletben és az eljövendő demokráciáról való tiszta koncepcióban rejtett, hanem a tett hatékonyságában és a taktikai ügyességben”.²²

Soboul szerint a felvilágosodás szerepe sokkal bonyolultabb, összetettebb volt annál, semhogy a forradalom közvetlen előkészítőjének tekinthetnénk. Montesquieu tanainak nemcsak haladó, hanem reakciós, arisztokratikus interpretációja is létezett. A liberális nemességnek és a polgárságnak pedig nem jött létre olyan egységfrontja, amelyet az „elit” névvel illethetnénk, mert a felvilágosodás forradalma a reform felé haladva beleütközött a kiváltóságokba, amelyeket sem a nemesség, sem a monarchia nem akart eltörölni. Soboul az „elcsúszás” elméletét sem fogadja el. Szerinte a jakobinus diktatúra a létező ellenforradalmi veszély miatti szükségszerű radikalizálódás, melynek során a burzsoázia felfüggesztette a liberális rendszert, és szövetséget kötött a tömegekkel, s ezért éppen ez az időszak mutat túl a polgári forradalom keretein.

Albert Soboul kitűnő polemista. Vitapartnereit egy vívómester eleganciájával sorra beszorítja egy-egy adott pillanat történelmi összefüggései közé,²³ hogy elméleteik eleve korlátozott érvényűeknek tűnjenek, ügyesen játsza ki őket egymás ellen, és remek érzéssel talál rá gyenge pontjaikra. Olykor azonban túllő a célon, és erőteljesnek szánt csapásai közepette nem fedezi eléggé önmagát – vagyis leghatározottabb érveivel szándéka ellenére is kétségeket ébreszt az olvasóban.

Tekinthetjük-e a társadalomtörténeti iskola tradícióját „klasszikus historiográfiá”-nak és egyetlen irányba mutató „konstans vonal”-nak? A Barriel abbétól Pierre Gaxotte-ig húzódó forradalom-ellenes, jobboldali hagyomány töretlensége és hiveinek nagy száma miatt ugyanúgy igényt tarthat a „klasszikus” jelzőre, mint a társadalomtörténeti iskola, s Furet Jaurès-re és Michelet-re ugyanolyan sokszor hivatkozik, mint Cobban Lefebvre-re – vagy akár magára Soboulra. A historiográfia egyetlen irányzatát aligha lehetséges élesen elkülöníteni, és a többi irányzat rovására kanonizálni.

Minden radikális tudományos újításról feltételezhető, hogy a hagyománnyal való kontinuitás elhanyagolása irracionalizmushoz is vezethet – ez a veszély azonban a hagyományok konzekvensebb védelmezőit is fenyegeti. Az új, merész elméleteknek, az elfogadott evidenciák megkérdőjelezésének

egyetlen letagadhatatlan előnye mindig van: sokkal felpeszditőbben, termékenyítőbben hatnak az egyes tudományok fejlődésére, mint a régi tradíciók szolid továbbépítése. Az új történelmi koncepciók már a magyar közoktatásban is meghozták első gyümölcsüket: az 1981-ben megjelent, harmadikos gimnazisták számára készült történelemkönyvben örömmel fedezheti fel az érdeklődő a nagy francia forradalomnak és az angol ipari forradalomnak egységes, modern, „kettős forradalom”-ként való bemutatását – amit mindenképpen Hobsbawm, rajta keresztül pedig Palmer és Godechot írásainak köszönhetünk.

Bármennyire is nagyra értékelhető Albert Soboul kutatói munkássága, vitapartnereivel szemben elfoglalt álláspontját nem fogadhatjuk el. Ellesve polémiáinak egyik leghatásosabb „fogását”, hadd állítsuk szembe a historiográfiai vitában kifejtett nézeteivel egyik saját nyilatkozatát: „...sohasem írjuk meg végső formájában a francia forradalom történetét, mindig újra írjuk, újra írja minden nemzedék a történelem és saját tapasztalatainak alapján.”²⁴

Jegyzetek

1. Albert Soboul 1914-ben született, dél-franciaországi paraszti családból. A 30-as években a IV. Henrik Liceum és a Sorbonne hallgatója volt. Doktori disszertációját Georges Lefebvre irányításával készítette el. Jelenleg a Sorbonne francia forradalomra specializálódott tanszékének vezető professzora, az Annales Historiques de la Révolution Française szerkesztője, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja. Művei: *1789. L'an I de la Liberté. Textes et commentaires* (1950, 1973); *L'Encyclopédie. Textes choisis* (1952, 1962); *Saint-Just. Discours et Rapports* (1957, magyarul: 1969); *Les Sans-Culottes parisiens en l'an II. Mouvement populaire et Gouvernement révolutionnaire* (1958, 1962, 1968); *Les Campagnes montpelliéraines à la fin de l'Ancien Régime* (1958); *Les Soldats de l'an II* (1959); *Précis d'histoire de la Révolution française* (1962, 1964, magyarul: 1963, 1974); *Le Procès de Louis XVI* (1966, magyarul: 1970); *La France à la veille de la Révolution I.* (1966); *Paysans, Sans-Culottes et Jacobins* (1966); *Le Directoire et le Consulat* (1967); *La première République, 1792–1804* (1968); *La Civilisation et la Révolution française. I.* (1970); *Le Premier Empire* (1973); *Mouvement populaire et Gouvernement révolutionnaire en l'an II.* (1973); *Problèmes paysans de la révolution* (1976); *Comprendre la Révolution* (1981).
2. Pl.: *Kafker-Laux: The French Revolution: Conflicting Interpretations* (1968, 1976); *Kaplow: New Perspectives on the French Revolution* (1965) stb.
3. Idézi: *Soboul: Les Sans-Culottes* (1968) 6.
4. *A. Thiers: Histoire de la Révolution* (1823–28); *A. Mignet: Histoire de la Révolution française* (1824); magyarul: 1845; *Guizot: Histoire de la révolution d'Angleterre* (1826–27); *Thierry: Dix ans d'études historiques* (1834) stb.

5. A. de Tocqueville: *L'ancien Régime et la Révolution* (1856); H. Taine: *Les origines de la France contemporaine* (1875–94, magyarul: 1881–90).
6. Mathiez: *La Révolution française* (1922–27, magyarul: 1957); *La Victoire en l'an II* (1916); *Danton et la paix* (1919); *Autor de Robespierre* (1924) stb.
7. G. Lefebvre: *Paysans du Nord* (1924); *Questions agraires au temps de la terreur* (1932); *La Grande Peur de 1789* (1933); 1789 (1939); *La Révolution française* (1930); *Études orléanaises* (1962–63) stb.
8. J. Michelet: *Histoire de la Révolution française* (1847–53) magyarul: 1884–91).
9. Mortimer-Ternaux: *La Terreur* (1862–69); H. Taine: *I. m.*
10. Mathiez: *La Vie chère et le Mouvement social sous la terreur* (1927); F. Braesch: *La Commune du dix août 1792* (1911); D. Guérin: *La Lutte des classes sous la première République* (1946).
11. G. Rudé: *The Crowd in the French Revolution* (1959); R. Cobb: *Les armées révolutionnaires* (1961–63); K. D. Tönnesson: *La défaite des sans-culottes* (1959).
12. Pl. Lenin: Lehet-e a munkásosztályt a „jakobinizmussal” megremíteni? Művei. 25. kötet. Bp. Szikra, 1952. 117–19.; Lenin: A nép ellenségeiről. Művei. I. m. 47–48.
13. Soboul: *Comprendre la Révolution* 1981. 184.
14. Lenin: Állam és forradalom. Bp. 1971. Magyar Helikon, 75.
15. R. R. Palmer: *The Age of Democratic Revolution* (1959); J. Godechot: *La Grande Nation* (1956).
16. R. R. Palmer: *I. m.* 4.
17. E. J. Hobsbawm: *The Age of Revolution* (1961) magyarul: 1964.
18. A. Cobban: *The Myth of the French Revolution* (1957); *The Social Interpretation of the French Revolution* (1964).
19. A. Cobban: *The Myth of ...* 20.
20. Megkérdőjelezhető persze, mennyiben tekinthető Furet 1978-ban megjelent könyvére adott válasznak Soboul kötete, amiben mindössze egyetlen tanulmányt olvashatunk, amely 1798 után íródott. 6 tanulmány az ötvenes, 3 a hatvanas évek terméke, 5 pedig a hetvenes években, de 78 előtt íródott. Furet e tanulmányok felével első kötete, négyötödével második kötete előtt már megismerkedhetett...
21. F. Furet – D. Richet: *La Révolution française* (1973), 253.
22. U. o. 206.
23. Szerinte Cobban és Palmer a hidegháború, Furet-ék pedig a 60-as évek revizionizmusának hatására próbálták „megsemmisíteni az osztályrealitásokat, és alternatívát állítani a forradalmi nyomás ellen”.
24. Beszélgetés Albert Soboullal. Valóság, 1976. 1. sz. 66.

(Novaja i Novejsaja Isztorija, 1982/2 221.)

1981. szeptember 24-én meghalt az ismert szovjet történész, a történettudományok doktora, Vlagyimir Mihajlovics Turok-Popov professzor.

Tudományos pályáját jelentős mértékben meghatározta munkásságának kezdete, amikor is 1921-től 1925-ig Bécsben a TASzS tudósítója és a szovjet diplomáciai képviselő munkatársa volt. Ezzel egyidejűleg a bécsi egyetemen a politika tudományát tanulmányozta. Ezekről az évekről később színesen ír a „A Komintern utcája” című emlékiratai két publikált részletében, amelyek sajnos befejezetlenek maradtak. Később tudományos munkásságának fő kutatási területe Ausztria története a háború közötti periódusban, a nemzetközi munkásmozgalom története és a nemzetközi kapcsolatok története lett.

V. M. Turok-Popov az Agrártudományi Intézetben, majd a Nemzeti-ségi Intézetben, a SzUTA Világgazdasági és Világpolitikai Intézetében, a SzUTA Történettudományi Intézetében és az utóbbi húsz évben a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében dolgozott.

1949-ben jelent meg „Locarno” című monográfiája, amelyben feltárja az imperialista hatalmak egyik első kísérletének a mechanizmusát, amely szovjetellenes közös front megszervezésére irányult. A munka következtetései és értéktételei ma is megállják a helyüket, jóllehet az utóbbi években számos dokumentumot és anyagot publikáltak.

V. M. Turok-Popov munkásságának legkiemelkedőbb műve az „Ausztria történetének körvonalai” című monográfia (1955. I. köt. 1918–1929; 1962. II. köt. 1929–1938). E műben az első köztársaság életének politikai sorsfordulóit ábrázolta, létrejöttétől az Anschluszig. Részletesen kikutatta a munkásmozgalom történetét, bemutatta a progresszív erők Ausztria függetlenségéért folytatott küzdelmét, különösen az Osztrák Kommunista Párt antifasiszta harcát a szocialistákkal való egységfrontért, s bemutatta az osztrák nemzeti önkényuralom létrejöttének folyamatát. Ez a levéltári anyagok és a szakirodalom mély ismeretére alapozott munka forrásértékűvé vált minden történész számára, aki Ausztria történetét kutatja.

Az utóbbi években V. M. Turok-Popov jelentős figyelmet szentelt Ausztria–Magyarország felbomlásának, továbbá az ausztro-marxizmusnak, mint a nemzetközi munkásmozgalom teóriája és gyakorlata sajátos jelen-

ségének az imperializmus korszakában. E kérdésekkel foglalkozó előadásaival gyakran szerepelt a nemzetközi tudományos kongresszusokon, számos cikket publikált, különösen a Novaja i Novejszja Isztorija hasábjain.

V. M. Turok-Popov 1918-tól 1938-ig tagja volt az Ausztria történetét tanulmányozó tudományos bizottságnak, amely Bécsben dolgozott Kreisky osztrák kancellár elnöksége alatt. Mindez a szovjet tudós tudományos tevékenységének elismerését jelentette. Állandó résztvevője volt a munkásmozgalom történetét kutató történészek nemzetközi tudományos szimpóziumának, amely évenként Linzben ülésezik.

V. M. Turok-Popov tudományos tevékenysége nem korlátozódott kizárólag a kutató munkára. Hosszú éveken keresztül oktatott új és legújabbkori egyetemes történetet a Keletkutató Intézetben és egyéb felsőoktatási intézményekben. Az ő tudományos vezetésével született meg számos disszertáció a SzUTA Történettudományi, Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében.

V. M. Turok-Popovot tudományos érdemeiért a Szovjetunióért érdeméremmel és G. Dimitrova érdemrenddel (BNK) tüntették ki. Megkapta az Osztrák Kommunista Párt veteránja címet, valamint az Osztrák Köztársaság első osztályú Tiszteletbeli Keresztjét a tudomány és a művészetek területén kifejtett tevékenységéért.

V. M. Turok-Popov emléke munkatársai szívében mindörökké él.

HERBERT STEINER

Szeptember 24-én hosszú súlyos betegség után Moszkvában meghalt Vlagyimir M. Turok professzor. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének munkatársa volt. 1920 után Turok több évig Bécsben tartózkodott és a bécsi egyetemen is tanult. Tanárai között volt Karl Grünberg, Max Adler és Hans Kelsen. Akkoriban, mint a fiatal kommunista mozgalom sok osztrák és a Balkán országaiból származó funkcionáriusa, ő is a grinzingi barakkokban lakott. Ez időből való személyes találkozásairól „A Komintern utcáin” c. érdekes cikkében írt.

Bécsben Turok a Komintern Balkáni Irodájában is tevékenykedett. Nagyra becsülte az osztrák munkásmozgalmat, amelyhez személyes kapcsolatok is fűzték. 1977-ben dr. Hertha Firnberg szövetségi miniszter az első osztrák művészeti és tudományos érdemrenddel tüntette ki.

V. M. Turok az osztrák kortörténet kérdéseinek kétségtelenül legjobb szakembere volt a Szovjetunióban. A Szovjetunió szakfolyóirataiban számos cikket jelentetett meg az osztrák történelem problémáiról. Professzorként szovjet történészeket Ausztriáról szóló munkákra ösztönzött és kritikusan és lelkiismeretesen foglalkozott velük. Barátságos természete miatt hallgatói kedvelték.

Turok fő műve a kétkötetes „Az osztrák történelem körvonalai 1918–1938” volt, amely 1962-ben Moszkvában a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Kiadójánál jelent meg. A Szovjetunióban ez volt az első kísérlet az osztrák kortörténet kritikai tanulmányozására és bemutatására. Sajnos németül a mai napig nem jelent meg — pedig a fordítás készen van. Turok fejtegetéseinek középpontjában a munkásmozgalom áll. Különösen az Ausztria függetlenségéért vívott harc kérdéseinek szentel nagy teret. Megértéssel és szimpátiával kezeli 1934 és 1938 között a szocialisták és kommunisták között létrejött antifasiszta akcióegység bonyolult problémáit. Nemcsak könyvében, hanem minden előadásában és vitahozzászólásában is nagy jelentőséget tulajdonított az osztrák nemzeti tudatnak. Nem véletlen, hogy történelmi ismereteinek végkövetkeztetéseként már 1962-ben így vélekedett: „sok reakciós politikus sajnos megint a revansistákat támogatja abban a hiú reményben, hogy az imperializmus seregeit kizárólag kelet felé fogja küldeni. A néptömegek azonban az egész világon ellenszegülnek annak, hogy a máso-

dik világháború borzalmai megismétlődjenek és ez alkalommal nem fogják megengedni, hogy a történelem véres bohózzattá váljon.”

Az utóbbi években V. M. Turok számos tudományos konferencián vett részt, amely az Osztrák–Magyar Monarchia történelmével foglalkozott. Eredeti cikkeit Budapesten, Prágában és Varsóban éppen úgy nagyra becsülték, mint Bécsben. Személyes és szakmai érdeklődése azonban állandóan a balkanisztika felé vonzotta és erre vonatkozó ismeretei mélyrehatóak voltak. Tulajdonképpen nehéz megállapítani, hogy számára az austriaca vagy a balkanisztika volt-e kedvesebb. Turok egyike volt azon kevés külföldinek, akit az 1918–1938 közötti osztrák történelem kutatására létrehívott bécsi tudományos bizottságba meghívtak. E bizottság tagjai, mint szaktörténészek, és mint politikusok, nagyra értékelték cikkeit, valamint megértő és barátságos lényét. Így Ausztriában sok barátja volt.

Különböző alkalmakkor tárgyalták a Komintern és az Osztrák Kommunista Párt politikai hibáit. Turok mindig utalt arra a jelentős fordulatra, amelyet a Komintern VII. Kongresszusa vezetett be. Ebben az összefüggésben rámutatott Georgi Dimitrov fontos szerepére, akivel személyes barátságban volt.

Turok részt vett a linzi nemzetközi tudományos munkásmozgalomtörténeti kongresszusokon is. 1972-ben érdekes vitát folytatott Norbert Leserrel az ausztro-marxizmusról. Az ausztro-marxizmusban társadalmi-politikai jelenséget látott, amelyet csak történelmi dimenziókban lehet megragadni. Így megemlítette, hogy Lenin Otto Bauer sok nézetét nagyra értékelte, másokat azonban élesen elutasított. Turok Bauer elítélése és Karl Renner kritikátlan dicsőítése ellen fordult.

Néhány személyes barátja olyan szerencsés volt, hogy vendégeként megismerhette a szinte elképzelhetetlen dolgozószobáját. Nemcsak a falak, az asztalok és az ágy, hanem a föld is tele volt könyvekkel és újságokkal – nagy részben Ausztriából. Turok kedvelte ezt az ijesztő rendetlenséget – s ennek ellenére gyakran megtalálta azokat a könyveket, amelyekre éppen szüksége volt. Amikor egyszer azt javasoltam neki, hogy rendszerezem a könyveit, haragos lett és azt mondta: „Hiszen ez minden könyvtárban így van.”

Vlagyimir M. Turok rendkívüli ember volt. Sietve hozzáteszem, nemcsak az én és jó néhány magyar társam szerint volt az – hanem számos szovjet és külföldi ismerője szemében is. Amikor időről-időre megfordultam a lakásán, mindig a legkülönbébb intézmények munkatársai jelentkeztek nála. Csengett a telefon, jöttek a vendégek. Jobbára közép-nemzedékeliek látogatták, akik ugyanúgy, mint jómagam is, bizonyos értelemben tanító-mesterükként néztek rá. Szakmai kérdéseiket, esetleges vívódásaikat ugyanúgy megbeszélték vele, mint a nemzetközi tudományos kapcsolatok tovább-szövésének lehetőségeit, s a világ munkásmozgalma mindenkori „jelen-problémáit”. Találkoztam lakásán lengyel és NDK-ás történészekkel; Felix Tych ugyanúgy megfordult nála, mint Fritz Klein, az osztrák Herbert Steiner ugyanúgy, mint a francia „oroszosok és közép-európások”. A névsort hosszan lehetne folytatni; Turok szinte egymagában intézet és intézmény volt, még akkor is, amikor súlyos betegsége miatt az utóbbi években már alig-alig mozdulhatott ki szobájából. Őhöz mentek el az emberek, nem protokollista szerint, hanem udvarias beszélgetésekre.

Turok egy jeles szovjet történésről, pályatársáról mondta egyszer nekem, hogy az illető „öreg komszomolista”. Ebben a „minősítésben” sok megértés volt – de egyúttal elhatárolódás is. Ő, aki az 1920-as évek elejétől részt vett a munkásmozgalomban, s különféle felelős posztokban élt át nagy napokat, s aki sokakat ismert közelről – mindig a saját fejével gondolkodott. Ezekről a napokról, sőt évtizedekről, találkozásairól szerzett élményein, emlékezésein sokáig és visszatérően dolgozott. Megjegyzendő, hogy a „Kreszt-intern”-ben lengyelek, bolgárok, jugoszlávok mellett magyarokkal is együtt dolgozott, így közelről látta Dimitrovot és Warskit, a magyarok közül pedig Kun Bélát, Magyar Lajost, Révai Józsefet. Turok utólag nem lakkozta emlékeit, s ezért érzékeltetni tudta az emberek sajátos arculatát, intellektuális képességeit, avagy a morális keménységét.

Aki látta, (mint én is láthattam) éles vitákban felszólalni, jól emlékezhet rá: sohasem olvasott fel, vitatkozóan, érvelően a maga anyagi jóságos modorában, de tartalmilag rendkívül keményen beszélt, vállalta a „frontnyitások” népszerűtlenségét. Sohasem láttam viszont, hogy valaki szellemi fegyverekkel sarokba szorította volna: az ellenkezőjét azonban többször is tapasztalhattam. Ő volt az, aki osztrák terepen O. Bauer és az ausztró-marxista tradíciók értékelésében nemcsak a szektás nézeteket hátrította el, hanem N. Leserrel vitázva a rennerista iskola könnyed érvelésének komolytalanságát is bebizonyította.

Miként arról Herbert Steiner is megemlékezett, elsőrendű munkaterülete az osztrák történelem volt, de ezt az ő esetében valóban nem lehet szűken értelmezni. Egyfelől visszanyúlt a Monarchia történetének kérdéseihöz, másfelől mindig is az egész közép-európai térség foglalkoztatta, sőt tulajdonképpen Kelet-Európa modern fejlődése volt a témája.

Ha esetében hangsúlyozzuk Turok idő és térbeli nyitottságát, legalább ugyanígy hangsúlyozni kell eszmei nyitottságát és kritikai készségét. A realitások és lehetőségek összevetése izgatta, s ha távol állt tőle a naivitás, hasonló mérvben küzdött a cinizmus ellen, miközben jól ismerte a cinizmus jelentkezésének, terjedésének okait. Fiatalon lett internacionalista, humanista, racionalista szocialista, – s világnézete nem módosult, csak gazdagodott. Fiatalabb pályatársai éppen azért fordulhattak hozzá, mert mind a múlt, mind a jelen bonyolult kérdéseiben, mind a történetírás fejlődésére vonatkozóan a különféle művek és alkotóik mondanivalójának értelmezésében mindig lényegi és a valóság megértését elősegítő észrevételei voltak.

Érdekes, hogy Turok, aki régebben nagyobb témák, országok, korszakok megírására vállalkozott, élete utolsó szakaszában kisebb kérdéskörökhöz nyúlt, mintegy „cseppben láttatva a tengert”. Figyelme azután a jelentős személyiségek, a kis és nagy biográfiák felé fordult. Racionális, kritikus beállítottsága idegenkedett a hágiográfiáktól, de legalább annyira jellemző volt rá, hogy nagy megértéssel volt az olyan történeti szereplők iránt, akik előrevitték a szocialista progresszió ügyét. Ez az igazságkeresés vezette a Lesserrel szembeni vitában is, abban, hogy ő maga akarjon méltó Bauer életrajzot írni. Ez tartotta vissza, hogy hosszú időn át fontolgatott Dimitrov életrajzát megírja. Általában véve sajnos igaz: sokkal többet vitt magával, mint amennyit végül is megírt. Barátai és tanítványai – köztük magam is – kiaknázhatták azonban ismereteit, megismerhették gondolatait, amelyeket már mind nem fog megírni. Olyan valakit veszítettünk benne, akinek egyéniségét, tudását, intellektuális szigorát nehezen lehet elfeledni.

V.M. TUROK:

LEVÉL RUDOLF NECK-nek

(Politik- und Gesellschaft Festschrift für Rudolf Neck zum 60. Geburtstag.
Verlag für Geschichte und Politik. Wien, 1982.)

Tisztelt Neck doktor úr!

Nagyon nagy örömet jelentett számomra, hogy résztvehettem a 60. születésnapja tiszteletére készített emlékkönyvben. Hiszen barátságunk már majdnem húsz évvel ezelőtt kezdődött, Moszkván, Budapesten és Bécsen keresztül Linzig vezetett, ahol a történész-konferenciákon folyamatosan együtt dolgoztunk (amelyet sajnos betegségem megszakított). Emlékszem még az élénk vitákra arról, hogy Linzben foglalkoznunk kell-e az első világháború utáni munkásmozgalom történetével. Néhány történész ugyanis attól félt, hogy a kortörténet megítélésében jelentkező éles ellentétek szétrobbanthatják a konferenciát. Az Ön elnöklete alatt azonban szemléletes oktatást kaptunk arról, hogy az ember megfoghatja a forró vasat anélkül, hogy a kezét megégetné. Emlékszem az osztrák szociáldemokráciában a nemzetiségi kérdésről folytatott vitára, amikor Ön egyetlen mondattal elsimította a hullámokat.

Mindenekelőtt azt kellett eldöntenünk, hogy végül is tanulmányozzuk-e a munkásmozgalomtörténetet, vagy csak Ausztriára, ill. a Habsburg birodalomra szorítkozzunk. Az Ön álláspontját én helyesnek találom (hogy ti. csak a Habsburg birodalommal foglalkozzunk), hiszen egyébként a linzi konferenciák a nemzetközi történészkongresszusok filiáléi lennének, aminek semmi értelme sem lenne. Maga az osztrák problémakör is számos megoldatlan kérdést vet fel. Elég, ha csak néhányat felsorolok ezek közül:

1918 forradalom volt, vagy csupán őrsváltás?

Mikor jött létre az osztrák nemzet?

Miben rejlik ma az ausztromarxizmus vonzereje?

Mi az ausztrofasizmus és ki tartozik ide (pl. a Freiheitsbund)?
stb. stb.

A különböző országokban nagyon nagy érdeklődés nyilvánul meg ezek iránt. Bizonyíték erre a 13 kötetes „Austrian History Yearbook”, amely 1965 és 1977 között az USA-ban (Texas) jelent meg és még a hozzáférhető levéltári anyagok.

Bécsben az Osztrák Kommunista Párt gyűlésein számtalanszor hallottam az először titokzatos kifejezést, „bonc” és a bécsi „Rote Fahne”-ban is naponta előfordult ez a nem éppen hízeltő szó. Ezen azokat a párt- és szakszervezeti bürokratákat értették, akik elmozdíthatatlanul ülték a vezető pozíciókban. „Ezek mindenre képesek, egyébként pedig semmire sem” – hangzott hozzá a szállóige. Érdemben ez a fogalom sokrétű volt. Magában foglalta a kökemény mozdulatlanságot, százszázalékos önteltséget, a tömegek lenézését és sok minden mást. Nekem azonban nem volt alkalmam teljesértékű boncokkal találkozni. Az általam ismert szociáldemokrata professorok egészen másak voltak. Max Adlerhez és Karl Grünberghez hasonlítottak, akiket rövidesen ausztromarxistáknak neveztek. Élően és a szabadgondolkodásra hajlamosan álltak szemben a boncokkal és a szociáldemokrácia balszárnyának kiáltották ki őket. Sok zsidó volt közöttük, ami elég volt néhány kisebb vezetőnek, mint pl. a tiroli Abramnak, hogy elutasítsa őket. A bonc kifejezés egyáltalán nem illett Otto Bauerra: ő nagyon is törődött a széles munkástömegek hangulatával. Egyébként a bonc és a gondolkodó intellektuel egymást kizáró fogalmak voltak. Az igazi boncok szerettek visszavonulni dolgozószobáikba.

Égészen véletlenül volt lehetőségem a boncok nagyobb kollekcióját megsejlemlni, még pedig közvetlen közlelről. 1923. júliusában tartották Bécsben a vegyipar „szabad szakszervezeteinek” nemzetközi kongresszusát, amelyek az amszterdami szakszervezeti szövetséghez tartoztak. Tulajdonképpen egy kis túlzás volt ezt az összejevetelt nemzetközi kongresszusnak nevezni, hiszen nemcsak az amerikai és angol szakszervezetek, hanem több európai ország sem vett részt ezen. A bécsi vasutasotthonban kb. 40 vagy 50 férfi gyűlt össze (egyetlen nő sem volt közöttük). A kongresszus ülései hétköznapiokon, munkaidő alatt folytak, így a bécsi vegyipari üzemekből egyetlen munkás sem volt a teremben. Munkások egyébként sem voltak kíváncsiak. A kongresszus gyakorlatilag zárt ajtók között ülésezett.

Vendégként a szovjet vegyipar szakszervezetének két képviselője volt jelen. Az egyik, Dobrovolszkij a szakszervezet elnöke volt, a másik Szmoljanskij (Wilhelm), a Profintern munkatársa. Dobrovolszkij egyetlen szót sem tudott németül, így azután Szmoljanskijra, mint fordítóra volt utalva. Wilhelm (ez volt nemzetközi fedőneve) folyékonyan beszélt németül és már sokszor vett részt nemzetközi konferenciákon. Már szolid pocakot is eresztett és Dobrovolszkijjal ellentétben helyesen viselkedett, szóval ő volt az első hegedűs.

A kongresszust három napra tervezték. A helyzet meglehetősen feszült

volt, meglepetésekre lehetett számítani, ezért Wilhelm mellé kisegítőként egy másik tolmácsot is kijelöltek. Ily módon vettem részt életemben először nemzetközi kongresszuson.

A benyomás megrendítő volt. Úgy tűnt, hogy az elnökségben nem emberi lények, hanem négyszögletes lárvák ülnek, súlyos kifejezésten kép-pel. Mindegyikük két mászás volt. A moszkvai bábszínházban így néznek ki az úgynevezett bírók Anouilh tragédiájában, a „Pacsirtában”. A kongresszus elnökségét a német vegyipar szakszervezetének elnöke, Brey vezette (ezt a szakszervezetet hagyományosan „Gyári Munkások Szakszervezetének” hívták). Brey a ház uraként viselkedett és egyébként is a német delegáció játszotta a főszerepet. Ez már abban is megnyilvánult, hogy a kongresszus egyetlen nyelve a német volt. A német szociáldemokráciában Brey a jobbszárny legszélén állt. Ismert volt arról, hogy 1919-ben a német proletariátus számára elvileg visszautasította a sztrájkjogot, mint a munkásosztály harci eszközét.

A kongresszus résztvevőinek túlnyomó többsége is ennek megfelelően viselkedett. Közöttük egyébként egy kommunista volt. Ő képviselte a norvég szakszervezetet és tagja volt a norvég munkáspártnak, amely 1920-ban belépett a Kominternbe, később azonban egyre inkább jobbra tolódott. 1923-ig ez a fejlődés már meglehetősen előrehaladott volt. A kongresszuson a norvég teljesen passzívan viselkedett.

A kongresszus ülései délelőttönként folytak és teljesen formálisak, fegyelmezettek és unalmasak voltak. A küldöttek csak pillanatokra ébredtek föl, hogy az elnökség bejelentését meghallgassák, vajon kirándulnak-e délután Schönbrunnba vagy a még nem teljesen tűzifa-sorsra ítélt Wienerwald-ba. Néhány küldött kapcsolatot keresett a szovjetekkel és kérdezték, hogy Dobrovolszkij és Szmoljanszkij miért nem vett részt egyetlen alkalommal sem ezeken a kirándulásokon. Csodálkoztak, amikor Szmoljanszkij azt válaszolta, hogy a szovjet delegáció azért jött Ausztriába, hogy dolgozzon, s nem pedig azért, hogy pihenjen vagy operettbe menjen. Ha ily sok évtized múltán visszatekintünk, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szovjet szakszervezetiek viselkedésének volt egy hátránya: megfosztotta őket a személyes kapcsolatoktól, amelyek tartalmasabbak lehetnek volna, mint a hivatalos üléseken való, főként szótlán részvétel. A „kapcsolat” fogalmát még nem fedezték fel.

Az egyetlen élő szót Edo Fimmen mondta ki. Az amszterdami szakszervezeti internacionálé titkáráként üdvözölte a kongresszust és a szocialisták és kommunisták közötti egységre szólított fel a reakció és a fasizmus el-

leni harcban. A lárvák hallgattak. Fimmen beszéde nem volt meglepő. Ez a holland szocialista akkoriban Amsterdam és a Profintern közötti közeledésen fáradozott és a szovjet szakszervezetekkel való közös akcióért szállt síkra. A szállítómunkások nemzetközi szervezete 1923 májusában – közvetlenül a kémiai kongresszus előtt – konferenciát tartott Berlinben a vasutasok, tengerészek és szállítómunkások összorosz szakszervezeteinek részvételével. Ott felhívást fogadtak el a háborús veszély és a fasizmus ellen.

Dobrovolszkij és Szmoljanszkij megpróbáltak szót kapni és végül az elnökségnek írásbeli tiltakozást nyújtottak be a beszédtilalom ellen. Írásukban megmagyarázták: „Azért jöttünk ide, hogy egységfrontot indítványozunk a nemzetközi reakció, a háborús veszély és a fasizmus ellen”. Meglepő módon az írás hatott; Brey számára Edo Fimmen mégis csak felsőbbiséget jelentett. Dobrovolszkij szót kapott, Szmoljanszkij fordított.

Azonban közvetlenül Dobrovolszkij beszéde után kitört a vihar. Arról volt szó ugyanis, hogy a kongresszussal egyidőben Bécsben ülésezett a szakszervezeti szövetség nemzetközi konferenciája is, amely a Profinterhez tartozott. Ezt a konferenciát természetesen kevesen látogatták. Ráadásul a forradalmi szakszervezeti ellenzék struktúrája kényszerűségből meglehetősen bonyolult volt. A Profintern ismeretesen a szakszervezetek szakadása ellen foglalt állást. Ott, ahol nem a kommunisták voltak többségben, a „szabad szakszervezeteken” belül forradalmi frakciókat alkottak. A hivatalos vezetés az ellenzéktől megtagadott minden létjogosultságot és valamilyen ürüggyel megpróbálták őket kizárni.

A Profintern konferenciája az Alserstrasse 69-ben ülésezett, ahol az Osztrák Kommunista Párt Központi Bizottsága és a forradalmi szakszervezeti ellenzék Központi Tanácsa székelt. Az ülések azokon a napokon, ill. órákban folytak, amikor a kongresszus nem tanácskozott. Dobrovolszkijon és Szmoljanszkijon kívül a konferencián résztvett Martin, az osztrák vegyipari munkások forradalmi blokkjának elnöke, Nadworny, Csehszlovákia kémiai ipara vörös szakszervezetének titkára, és Schmidt, a szakszervezeti ellenzék képviselője a német birodalmi szakszervezeteken belül, valamint egy svájci munkás, aki általam először hallott sajátos kiejtéssel beszélt. A konferencia résztvevője volt még az osztrák ellenzék Központi Tanácsának vezetője is, Közlik, aki egyben az OKP KB-jának is tagja volt.

A bolgár szakszervezet, amely egészében véve a Komintern tagja volt, nem képviseltethette magát Bécsben: Bulgáriában 1923. június 9-én hatalomra jutott a fasizmus és szörnyű fehérterror kezdődött. A kongresszus norvég küldötte nem vett részt a konferencián.

A konferencia sürgette a szovjet képviselőket, hogy a kongresszus egyik ülésén követeljék: hogy a forradalmi szakszervezetek és a szakszervezeti ellenzék képviselőit hívják meg a kongresszusra. Ezt megfelelő határozatban fogalmazták meg. Úgy láttam, hogy Dobrovolszkij egyáltalán nem volt elragadtatva. Ennek ellenére engedelmessé vált. Dobrovolszkij beszéde úgy hatott Breyre, mint tomboló bikára a vörös kendő. Felállt és élesen azt mondta: „Komintern ügynökök, bolsevik agitátorok, szakadók és rendzavarók!” Legfőbb ideje, hogy az ellenzéket kizárják a szakszervezetből. Az egész abban a határozatban csúcsosodott ki, hogy az oroszoknak el kellett hagyniuk a termet. A szovjet delegáció helyzete még nehezebb lett. Edo Fimmen hallgatott. Dobrovolszkijnek nem volt lehetősége, hogy még egyszer felszólaljon, márcsak azért sem, mert Brey elnökként szavába vágathatott volna. Az egyetlen delegált ülve maradt, aki a szovjet szakszervezeti vezetőt támogathatta volna. Ez a norvég kommunista volt. Dobrovolszkij megkért, hogy a norvéget próbáljam szólásra bírni. A norvég tolmácshoz siettem és Brey vad szemei előtt elkezdtem a norvégot rávenni arra, hogy támogassa Dobrovolszkijt. A norvég minden érvemre egy rövid, de világos „nem”-mel válaszolt. Dühkitörésemben felsoroltam, hogy mi a véleményem az opportunizmusról, a norvég munkáspárttól és különösen őről. Minderre egy flegma „nem”-mel válaszolt, anélkül, hogy tolmácsát meghallgatta volna. Brey egész idő alatt ott állt és figyelt. Amikor befejeztem, ő kezdett beszélni. Ez volt a zárszó, hiszen a kongresszusnak már vége volt. Érdekes módon Brey többé nem említette követelését, hogy ti. az oroszokat el kell távolítani. Két nappal később Dobrovolszkij és Szmoljanszkij hazautazott Moszkvába.

Az elutazás napján Szmoljanszkij váratlanul egy kis kellemetlenséget élt át. A szovjet delegáció búcsúvacsorát adott a Profintern-konferencia minden résztvevőjének egy vendéglőben. Amikor két fogást feltálaltak és már megették, Szmoljanszkij úgy gondolta, hogy a vacsorának vége és el akart indulni. De megfélemedezett egy osztrák népszokásról. Étkezés után legalább egy kis barnasör vagy sütemény következik. Miután sem egyik, sem másik nem jött, Közlik hirtelen így kiáltott: „Főúr, hozzon nekem egy süteményt” és hozzátette: „Ezt magam fizetem”. Kínos hallgatás. A pincér hozta a süteményt. Mindnyájan odanéztek, felálltak és a legteljesebb barátságban elbúcsúztak.

1925 májusának elején a Komintern két képviselője Moszkvából Bécsbe érkezett. Bécs mindkettőjük számára csak ideiglenes állomás volt. A fiatalabb, akit Arkagyijnek hívtak, Zágrábba utazott, a másik Prágába. Mind-

ketten fiatalok voltak, vidámak, szellemesek és sziklaszilárdan meg voltak győződve arról, hogy mindenféle veszély ellenére sem történhet velük semmi. A másíkról, akit Jan Stennek hívtak, az ember feltételezte, hogy ismeri azt a szólást: „Aki az asszonyt, bort és dalt nem szereti...”

Pontosan harminc évvel később Moszkva központjában, az Arbat téren álltam és egy ismerős történéssel beszélgettem. A legjobb hangulatban voltunk: Még nem voltunk öregek, itt volt az olvadás és mindenekelőtt az a tudat tett vidámmá bennünket, hogy „A halottak halottak maradnak...”

Beszélgetés közben hozzánk lépett egy idősebb férfi és azt kérdezte: „Kérem, merre van a Nyickickij utca?” Felnéztem és csaknem sokkot kaptam: előttem állt a korábbi Arkagyij töpörödött, szegényesen öltözött, betegnek tűnő árnyéka. Csak sokkal később jutott eszembe, hogy egyáltalán nem is egy utcát keresett, hanem meg akart bizonyosodni arról, hogy nem viselkedem-e elutasítóan egy „rehabilitálttal” szemben. Ilyesmi sokszor előfordult.

Arkagyij 30 évvel azelőtt körülbelül négy hetet töltött Bécsben, amíg továbbutazásának problémája megoldódott. Az előkészületeket egy komikus fedőnevű férfi végezte: „Levegő”-nek hívták.

25 évvel később, úgy 1950 körül, amikor a moszkvai keleti nyelvek intézetének konferenciatermében valamilyen előadást tartottam, a hallgatók között hirtelen a régi „Levegő”-t pillantottam meg. Mindketten csodálkoztunk. Az igazi neve éppoly kevésbé volt ismert, mint gúnyneve, a „Levegő”. Egy másik fedőneve majdnem világhírűvé tette őt. Ugyanis a Komin-tern összekötőjeként Kínába küldték és 1931-ben a Kuominfarig rendőrség letartóztatta. Zsebében saját és felesége számára egy svájci névre szóló útleve volt: „Ruegg házaspár” hangzott a rendőrségi jelentés. A börtönben megkínózták, hogy vallomást csikarjanak ki belőle: ő sem nem Ruegg, sem nem svájci, hanem orosz kommunista. A rendőrség még a svájci követet is börtönbe vitte, hogy Ruegget azonosítsa. A svájci követ az éhségstrájk 22. napján érkezett és megkérdezte Ruegget, mi a neve és hol született. Aztán körülnézett, hogy megbizonyosodjon, senki nem figyel oda és egészen hal-kan azt mondta: „Eskü alatt vallhatnám, hogy Ön nem svájci. Azonban nem kötelességem a rendőrségnek dolgozni. Senkinek sem vallok Ön ellen”.

Hét évig ült a két Ruegg a sanghaji börtönben. 1938-ban japán repülő-
lők szétbombázták a várost. A felfordulásban Rueggék barátainak sikerült mindkettőjüket meneküléshez segíteni. 1939-ben tértek vissza Moszkvába. Rudnik a keleti intézetben a kínai nyelvi gyakorlat vezetőjeként tengette életét. Ugyanis a kínai köznyelvet ismerte, anélkül, hogy írni és olvasni tu-

dott volna, Kiváncsian — amilyen én vagyok — kérdeztem Rudnikot, hogy mi volt a legrosszabb a kínai börtönben. A válasz így hangzott: „Csen du Sü”. 1921-ben a kínai kommunisták első kongresszusán a KB titkárává választották Csen Du Süt, néhány évvel később azonban kizárták a pártból mint jobboldali opportunistát és árulót. A börtönben éveken keresztül együtt ülték egy kétszemélyes cellában. Egymással nem beszéltek és ez rosszabb volt, mint a fáraó számára az isten hét csapára.

1925 májusában, amikor Arkagyijnak Zágrábba kellett utaznia, utazását az akkori Levegő—Rudnik készítette elő. Arkagyij később elmesélte nekem, hogyan is történt. Levegő utasította Arkagyijt, hogy a pályaudvarról a találkozási helyig vezető utat kívülről tanulja meg a térképről. A találkozóhely egy jugoszláv kommunista újságíró magánlakása volt. Levegő azonban figyelmeztetett arra, hogy az illető majdnem teljesen süket. Arkagyijnak tehát erősen kell kopogtatni.

Zágrábban Arkagyij nehézség nélkül megtalálta a címet és csengetett. Senki sem mozdult. A zaj felébreszthet egy szomszédot. Szerencsére az újságíró végre kinyitotta az ajtót. Arkagyij egész nap a lakásban maradt és esténként vitték állandó lakóhelyére.

Érdekes módon ez az állandó lakás Cvijicé édesanyjáié volt. Cvijicét a jugoszláv rendőrség mint a Jugoszláv Kommunista Párt Központi Bizottságának tagját éppen elég jól ismerte. Ezen kívül itt lakott már Janko Mizič, a Jugoszláv Kommunista Ifjúsági Szövetség titkára. Az illegalitás szabályainak szempontjából mindez nem volt különösebben kedvező. Arkagyijnak azonban szerencséje volt és minden rendben ment.

Az illegális magatartás megsértése sokszor bonyodalmakhoz vezet. Röviddel Arkagyij előtt egy másik EKKI-képviselő „Szvjatoszlav” (aki Golubenko ukrán kommunista képviselő volt) érkezett Zágrábba. Utazása Zágrábba egészen nyugodalmas volt, de néhány nap múltán vészjelzés érkezett Bécsbe: a párház tele van lármázó fiatal horvátokkal, akik ordítanak örömben, hogy egyszer végre láthatnak egy Komintern-képviselőt. Svjatoszlav jelentette, hogy közöttük valószínűleg provokátorok vannak és hogy ő nem szívesen lépne kapcsolatba ezekkel az emberekkel. Utasításokat kért. A Balkán Föderáció elnöksége már sürgősen egy összekötőt akart Zágrábba küldeni, amikor megérkezett Svjatoszlav második jelentése: találkozott valakivel, akit Moszkvából ismer, és most minden rendben van.

Egyébként Svjatoszlav csak egészen rövid ideig maradt Jugoszláviában. A JKP-ben ekkor viharos viták folytak a nemzetiségi kérdésről. A jugoszláv kommunisták egy csoportja Sima Marković (akkoriban a „Simič”

fedőnevet viselte) álláspontját támogatta. Markovič úgy vélte, hogy a nemzetiségi kérdés Jugoszláviában csupán a szerb, horvát és szlovén burzsoázia konkurencia harcára vezethető vissza. Nézeteit Sima Markovič „A nemzeti-ségi kérdés a marxizmus fényében” című munkájában fejtette ki részletesen, amely Belgrádban jelent meg. Egyáltalán nem volt véletlen az a nagy érdeklődés, amit a könyv kiváltott, hiszen a Kommunista Internacionálén belül a nemzetiségi kérdés mindig a figyelem középpontjában állt. Lenin, Sztálin és a Komintern sok más vezető tagja a nemzetiségi kérdésnek területális megoldásáért szállt síkra és a kulturális autonómiát nagyon élesen kritizálta. Ezzel szemben Markovič azt a bizonyítékot hozta fel, hogy Jugoszlávia tarka, vegyes területein a nemzetiségek területi elhatárolása lehetetlen. Markovič művének kiadása kiélezte a vitát. 1924 májusában Dimitrij Manuilszkij nagy referátumot tartott a nemzetiségi kérdéstről. Ebben elítélte Sima Markovič nézeteit és kifejtette, hogy a könyv kísérlet „Otto Bauer és Renner hirhedt osztrák iskolájának restaurálására”. Szvjatoszlav beszámolójának nyilvánvalóan nem lehetett sikere. Ami Sima Markovičot illeti, először a moszkvai Kommunista Akadémia Filozófiai Intézetébe jött és végül egy Jugoszláviától távol eső területen kötött ki.

Amint már említette, Arkagyijjal egy időben Jan Sten is Bécsbe jött. Ő idősebb volt, mint Arkagyij és már régebben volt párttag. Sten 1914 óta tartozott a bolsevik párthoz. A polgárháború idején a Vörös Hadseregben egy lett védősereg élén állt. 1921-ben a X. pártkongresszus küldötteinek egyik nagy csoportjával együtt részt vett a kronstadti felkelés elnyomásában. A pártkongresszuson határozati szavazattal rendelkező küldött volt és a Lenin által javasolt határozatra szavazott. Bécsbe való érkezésekor Sten már elvégezte az ún. Vörös Professzorok Intézetét és sikeres politikai pálya állt előtte. Az 1921-ben létrehozott intézet első évfolyamainak nagy jelentősége volt a párt és a Komintern politikai életében. Ezeknek az évfolyamoknak a Vörös Professzorai az ideológiai elit szerepét játszották. Sten a párt központi ellenőrző bizottságának tagja lett, éppen a trockista ellenzék ellen vívott éles ideológiai és szervezeti harc idején, és különösen politikai vitákban volt nagyon aktív. A húszas évek végén és különösen a harmincas évek elején változások kezdődtek. A Vörös Professzorok Intézetében és a Kommunista Akadémián rendezett minden filozófiai vitán mindig négy vagy öt vezető filozófust kritizáltak, közöttük Stent is. Valamikor 1935 vagy 1936-ban láttam Jan Stent utoljára. Ugyanaz az élénk, ideges és szellemes Sten volt, akit a húszas években megismertem. Befejezett egy nagyobb és principiálisan fontos művet Goethe filozófiájáról, de nem talált a könyvére kiadót. Sten

azonban nem csüggedt: úgy gondolta, biztos eszköze van a kiadásra. A kéziratot elküldi Joszif Visszárionovics Sztálinnak. Hiszen Sztálin ismeri Sten tudományos képességeit és utasításokat fog adni a mű kiadására. Sten olyan bizakodóan és boldogan festette le győzelmes jövőjét, hogy borzasztó lett volna illúzióit szétrombolni... Sztálin ismerte Stent és utasításokat is adott. Stent csak a XX. pártkongresszus után post mortem rehabilitálták. Energikus özvegyének fáradozásai által vált ismertté, hogy Sten aláírását, — amely a Nagy Szovjet Enciklopédiában nagy filozófiatörténeti tanulmánya alatt volt —, kiradírozták és egy vadidegen aláírással helyettesítették. Lev Tolsztoj mondta egyszer: „Isten látja az igazságot, de csak hosszú idő múltán közli...”

Mindannyian tudjuk, hogy az osztrák levéltárak hatalmas mennyiségű dokumentumanyagot nyújtanak a történészek számára. A személyes visszaemlékezések inkább kiegészítő jelentőségűek, ha pusztán részletekről van szó. Bár Max von der Grün úgy vélte, hogy a történelmi eseményeket csak azok ragadhatják meg, akik átérték őket. Természetesen ez írói túlzás. Azonban mégis van benne valami: az ember beszívja azt a levegőt, azt az atmoszférát, amelyben az események történtek. Ezáltal az ott cselekvő embereket is jobban meg lehet érteni. Egyébként az általam itt elmesélt epizódok egyik szereplőjét is „Levegő”-nek hívták. Azok közül, akiket elbeszélésemben említettem, én vagyok az egyedüli túlélő. Ezért akartam a húszas évek embezeit, akik kortársaim voltak, a levegőből visszaidézni. És emellett még a régi Bécsről is szó van, az akkori események színhelyéről. Bécs akkoriban is összekötő kapocs volt Kelet és Nyugat között és akkoriban is munkás egységfrontot akartunk. Azonban mégis sok minden más volt. Ezt a másságot akartam én megragadni.

Doktor Úr, remélhetőleg nem fogja nagyon únni szerény cikkemet.
A moszkvai viszontlátás reményében

maradok

V.M.T.

1981. márciusa

OROSZORSZÁGI HELYZETKÉP AZ 1905. ÉVI FORRADALOM KÜSZÜBÉN

(Korabeli interjú Sz. J. Vitte gróffal)

Az alább következő interjút a mainz-i születésű, magyar állampolgárságot szerzett történeti érdeklődésű hirlapíró, Hugo Ganz készítette Pétervárott 1904. tavaszán, ahol – oroszországi utazásának egyik állomásaként – ezidőtájt mint a bécsi Neue Freie Presse szerkesztője, huzamosabb ideig tartózkodott. Benyomásainak leírását, valamint a különböző politikai felfogású és társadalmi helyzetű személyekkel készített, ma már kordokumentumnak tekinthető interjút – melyekből az itt közölt az egyik leginkább figyelemre méltó, – „Vor der Katastrophe. Ein Blick in's Czarenreich” címmel még ugyanazon évben Frankfurtban jelentette meg.

Mint az orosz–japán háború kirobbanását nem sokkal követően készült interjú bevezetőjéből kiderül, Hugo Ganz kínosan ügyelni kívánt arra, hogy riportalanya – tartván az esetleges megtorlástól – inkognitóját megőrizze. Hogy mégis oly biztonsággal sejthető a nyilatkozó személyében (az interjú idején egyébként némileg kegyvesztetten, mint a Miniszteri Bizottság elnöke, igazából nem túl jelentős pozícióban lévő) Szergej Juljevics Vitte, az nem elsősorban a következőes „Exelenciás Uram” megszólításból, avagy az interjúalany megjelenésére, ill. addigi munkásságára való töredékes utalásokból sejthető, hanem sokkal inkább a feltételek tartalmából, az érintett kérdések megközelítéséből és értékeléséből; abból a felvilágosodás eszmekörének racionalizmusán alapuló, a századforduló Oroszországában a polgári liberális átalakulást képviselő, s annak konkrét módozatait is megfogalmazó gondolatmenetből, amelyet az orosz történelem historiográfusai is elsődlegesen Vitte nevéhez szoktak kapcsolni, s amelyet e diplomáciai megbízatásai, s főleg azok teljesítése révén saját korában nemzetközi elismerést is kiváltó államférfi magyarul is megjelent memoárjában¹ részletesen is kifejt.

Ha csak futólag tekintjük is át ezen eloroszosodott balti német család sarjának életútját, akkor is feltűnő, hogy az, mily szorosan kapcsolódik Oroszországnak a múlt század utolsó harmadában meginduló, s különösen a századforduló táján számottevő előrehaladást felmutató tőkés átalakulási folyamatához. Vitte, abban az időszakban tevékenykedik előbb mint a Dél-

nyugati Vasutak vezető beosztású tisztviselője, majd igazgatója, amikor – különösen a keleteurópai régióban – a modern közlekedési rendszer alapvető ágazatává váló *vasút* a cári birodalom számára egyfelől elősegíti a „Nyugat” ipari- és élelmiszeripari alapanyagok iránti mennyiségileg megsokszorozódó igényeinek teljesítését (még ha ez nagyobb volumen mellett konzerválta is a 18. századtól mindinkább a „fejlett Nyugat” és az „elmaradott Kelet” közötti termékstruktúrát tükröző kereskedelmi kapcsolatot), másfelől, – s ez a lényegesebb – amikor a vasút, megelőzve a gazdaság többi szektorának átalakulását az ipar alapvető ágazatainak tőkés átalakulásában a multiplikátor funkcióját töltötte be. Más kelet-európai országokhoz hasonlóan (stratégiai szempontok által is vezérelve) ugyancsak a múlt század utolsó másfél évtizedében erősödik meg az a törekvés, hogy a *vasutakat* állami kezelésbe vegyék, s Vitte ekkor a Pénzügyminisztérium Vasúti Igazgatóságának vezetőjeként, majd mint közlekedésügyi miniszter eredményes intézkedéseket tesz az üzemeltetés rentábilissá tétele érdekében.

Vasútfejlesztést szolgáló politikája – szerves részeként az oroszországi tőkés átalakulás serkentését szolgáló célkitűzéseinek – 1892-ben történt pénzügyminiszteri kinevezését követően leginkább azon mérhető le, hogy az 1890-ben 29 ezer km, hosszúságú oroszországi vasúthálózat a századfordulóig eltelt tíz év alatt duplájára növekedett.² Pénzügyminiszteri tevékenységének eredményeit az ország számára kedvező kereskedelmi szerződések kötésén túl, hogy a rubelt arany-alapra helyezte, egyensúlyba hozta a költségvetést és nyereségessé tette az orosz államháztartást, sőt 1903-ra, pénzügyminiszteri megbízatásának végére mintegy 380 millió rubel szabad rendelkezésű készpénztartalékot halmozott fel, amit azután pánikszzerű gyorsasággal emésztett fel a hamarosan kirobbanó – az interjúban is érintett – orosz–japán háború. Gazdaságfejlesztési törekvéseiben a cári politikára befolyással bíró szlavofil eszmék képviselőinek nem csekély rosszallása ellenére is fontos szerepet szánt a külföldi tőkének. Ezt tükrözi egy II. Miklós cárnak készített emlékirata is, amelyben kifejti, hogy Oroszország „éppen a megtakarítások által felhalmozott tőkében nem elég gazdag. ... Ha az országnak nincs elég saját tőkéje, de mind az állam, mind az ipar haladéktalanul rászorul erre, akkor nincs más kiút ebből a helyzetből, mint a tőkét külföldről behozni,” mivel „rendkívül elmaradt iparunk szükséges fejlesztését nem lehet másként megvalósítani, mint a külföldi tőke közvetlen közreműködésével.”³ Mindennek számottevő része volt abban, hogy az orosz gazdaságnak a századforduló időszakában megfigyelhető jelentős fellendülése idején „a nemzetgazdasági befektetések 60 %-át külföldi tőkeforrásokból biztosí-

tották”,⁴ s hogy a befektetett külföldi tőke közel 50 %-a a nehézipar alapágazataiba, a szénbányászatba és a kohászatba áramlott.⁵

Azért szántam nagyobb terjedelmet Vitte gazdaságfejlesztési törekvéseinek, mivel politikai nézetei magából az interjúból inkább megismerhetők. Ennek ellenére szükségesnek tartok e kérdésben is két megjegyzést. Az egyik, hogy amikor Vitte is tarthatatlannak ítéli II. Miklós anakronisztikus despotizmusát, akkor – mint már említett visszaemlékezéseiből kiderül – nála ez nem jelenti egyúttal magának a monarchikus berendezkedésnek a mindenáron való eltörlését, hanem inkább a II. Miklós által folytatott uralkodói gyakorlat megváltoztatását, mégpedig elődjének (a Vitte politikai tanácsait sokkal inkább követő és karrierjét egyengető) III. Sándor cárnak mondhatni „racionális egyeduralma” irányában, melynek lényege, hogy a kor és a körülmények által már elkerülhetetlen változtatásokat cári rendeletek útján meg kell valósítani, mert ezáltal elejét lehet venni a lázongásoknak illetve forradalmaknak. S bár fel- és elismeri, hogy az 1905. évi forradalmi megmozdulások gyökerei mélyebben rejtőznek azoknál a felszínes magyarázatoknál, amelyeket a korabeli vezető körökben (leginkább önmaguk megnyugtatósára) kreáltak, s mint írja „Oroszország kinőtte a jelenlegi államrend formáját és a polgári szabadság alapján felépülő jogrendre törekszik”,⁶ de mindez ugyanúgy, mint az október 17-i cári kiáltvány (amely deklarálta a „megingathatlan polgári szabadságjogokat” s ennek részeként hozzájárult, hogy „a nép által megválasztott személyek” is résztvegyenek a törvényhozás munkájában), elkerülhető lett volna ésszerű rendeletek idejekorán való megjelentetésével. Ugyanakkor tevékenységében és megnyilatkozásaiban fellelhetők olyan elemek, amiből arra lehet következtetni, hogy Vitte felismerte: a korabeli Oroszország gazdasága tőkés alapokra helyezésének, valamint a neki adekvát politikai és intézményrendszer létrehozásának előfeltétele, s egyben velejárója a jobbágyfelszabadításon túl a polgári *modernizációnak* olyan területekre való kiterjesztése is mint pl. az iskoláztatás modern alapelveken nyugvó kiszélesítése, vagy a tőkés termelés és a polgári berendezkedés által igényelt, s egyben azt kiszolgáló intézményrendszer és igazgatásszervezet korszerű formában való megteremtése, ahogy azt – történetileg sokkal kidolgozottabban – újabb elemzések megfogalmazzák.⁷

Jegyzetek

1. *Sz. J. Vitte*: Egy kegyvesztett visszaemlékezései, Bp. 1964.
2. *Berend T. Iván–Ránki György*: Közép-kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. 2. kiadás. Bp. 1976. 108–109.
3. *Katus László*: A kelet-európai iparosítás és az önálló tőkés fejlődés kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1967. 1. sz. 30.
4. *Berend T. Iván–Ránki György*: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a 19. századi Európában. (Az európai periféria az ipari forradalom korában.) Bp. 1979. 87.
5. i.m. 150.
6. *Sz. J. Vitte* i.m. 410.
7. *Berend T. Iván–Ránki György*: i.m., valamint *Menyhárt Lajos*: Modernizálódás Oroszországban c. előadása a Szigetváron rendezett „Modernizálás Kelet-Európában” c. szimpóziumon.

Hugo Ganz: Egy államférfival folytattam hosszas és alapos megbeszélést az oroszországi állapotokról és a lakosság anyagi helyzetéről, személyéről azonban még a leghalványabb sejtést is kerülnöm kell, ha ígéretemhez hiven el akarom kerülni, hogy őt mint informátoromat felismerjem. A beszélgetés oly mélyreható kritikáját adta az oroszországi belső viszonyoknak, amelyet még sohasem hallottam egy, az állami adminisztrációban hosszú évtizedeket eltöltő államférfitől. Ez egy őszülő hajú és barázdált arcú ember pesszimizmussal áthatott és szenvedéllyel előadott nyilatkozata. Inkognitójának megőrzésében bízva a legnagyobb nyíltsággal beszélt. Nekem az volt a benyomásom, hogy az orosz hatalom magas beosztású tisztviselőinek csak alkalmat kell biztosítani, hogy szabadon beszélhessenek, s leírásaik alapján pánikszerű gyorsasággal látszik összeomlani mindaz, amit orosz államnak neveznek. Még az állam vezető személyiségeinek körében is mérhetetlen elkeseredés figyelhető meg. Az autokrácia még azokat az erőket is képtelen használni, melyek felett maga rendelkezik.

Sz. Vitte: Ja, a sors kegyetlenül átruházza minden számításunkat ezzel a háborúval, – kezdi választát arra a kérdésemre, hogy milyen hatása lehet a háborúnak az orosz nemzetgazdaságra.

– Senki sem sejtí, milyen katasztrófa előtt állunk ráadásul egy olyan politikának köszönhetően, amely ebben legnagyobb győzelmeit ünnepli.

H. G. – Nem paradoxon ez Exellenciás Uram?

Sz. V. – Nem, egyáltalán nem; a mi politikánk diadala a kincstár föltöltöttsége, amellyel rendelkezünk, s amely lehetővé teszi, hogy kölcsönök nélkül háborúzzunk, mobilizálva a felhalmozott tőkét. Csak elvakult ember láthatja ebben gazdaságpolitikánk utólagos igazolását, holott az diadalával ellentétben tulajdonképpen haláltusáját vívja.

H. G. – Kérem fejtse ki ezt részletesebben.

Sz. V. – A pénzügyek, illetve az államkincstár kezelése tönkretette a gazdasági életet. Csodálkozik, hogy ilyet mondok, de az ilyen rendszert is meg kell értenie. Az aranykészletek előteremtése, a költségvetési egyensúly biztosítása, a nemzet belső erőforrásaira támaszkodva objektív szükségzerűség. Egy elmaradott agrárország számára mindenekelőtt az a fontos, hogy stabil valuta és pénzgazdálkodás révén érje utol a fejlettebb országokat, ami az ország könnyebb hitelszerzésében térül meg és ellenállóképesebbé teszi az államot.

H. G. – És gondolja Excellenciás Uram, hogy a nemzet belső fejlődése elhanyagolható? Mintha azt mondanánk, hogy egy sportoló izomzatát a szív teherbíróképességének kárára fejleszti maximálisan.

Sz. V. – Igen, szemléletes hasonlat. Fejlesztettük ütüképeségünket, miközben belsőleg meggyengültünk. Ismétlem, nem volt másképpen lehetséges, ha a természetes gazdálkodásról a pénzgazdálkodásra akartunk áttérni. Itt lenne az ideje, hogy a kapott hitelt belső megerősödésünkre fordítsuk. Ekkor jött közbe a háború, mely nemcsak felhalmozott készleteinket éli fel, de még további áldozatokra kényszerít bennünket. Mi most egy olyan ember helyzetében vagyunk, aki a hosszú futástól már alig kap levegőt, holott most kellene csak igazán, az életéért futnia, így azonban csak vereség érheti.

H. G. – Az ország nyugati részének ipari fejlődése nem erősítette meg az állam pénzügyi helyzetét?

Sz. V. – Nem, ellenkezőleg, áldozatokba került. Éppen ezért vagyunk gyógyíthatatlanok. Évi népességnövekedésünk 2 millió fő, holott egész iparunk nem tud többet foglalkoztatni mint 2 millió munkást. Nemzeti létünk egyes egyedül a mezőgazdaságon nyugszik, amely nemcsak, hogy semmit sem fejlődik, hanem évről évre növekvő mértékben hanyatlik is.

H. G. – Az iparpolitika következtében?

Sz. V. – Nem. Ne felejtse el, hogy az iparpolitika egyáltalán nem uralja a rendszert. Ha az a szellem, amelyben az iparpolitika fogant, uralkodó lenne nálunk, az a mezőgazdaságnak is jót tenne, hiszen ez a felvilágosodás szelleme. De így eltűnik a talajvíz, a parasztnak nincs trágyája, és nem ért ahhoz, hogy a föld megváltozott művelési feltételei mellett hogyan termeljen.

H. G. – És miért nem tesznek semmit azért, hogy gazdasági hozzáértésüket növeljék?

Sz. V. – Erről nem engem, hanem az urakat a mindenható rendőrségtől kellene megkérdeznie. Az a szerény véleményem, hogy az éhség sem a

testnek sem a léleknek nem hasznos, de ott, ahol emberek nagyobb hatalommal bírnak, mint mi a saját reszortunkban, úgy vélekednek, hogy a tudás minden körülmények között csak károsítja a lelket. Bizottságokat hívtunk össze, emelendő a paraszti gazdálkodás színvonalát, hogy utat építsünk, és szabályozzuk a hitelkérdéseket. Ennek mindig az lett az eredménye, hogy konfliktusok támadtak a helyi közigazgatási szervek (a zemsztvok) és a kormányzat között.

H. G. — Honnan erednek ezek a konfliktusok?

Sz. V. — A tradíciókból és a jelenlegi rendszer vezérelvéből, amit a gúzbakötés elvének neveznek. Egy olyan közigazgatás, amely ne a parasztság elnyomását szolgálja, nálunk még elképzelhetetlen. A mi parasztságunk számára a legszükségesebbek lennének a mezőgazdasági vándortanítók. De hová jutnak nálunk az ilyenek? Egyenest Szibériába. Az intelligenciától (értelmiségtől) való félelem nálunk már mániává vált. Hiszen az intelligencia — az maga a forradalom. Csak semmi kapcsolat a liberális elemekkel. Népünk üdve — a hivatalos vélekedés szerint — az izoláltság.

H. G. — De hiszen ily módon egy meghódított országban szokás uralkodni. Itt a hatalmon lévők maguk is oroszok, hogyan marhatnak ennyire saját húsukba?

Sz. V. — A rendőrségiek nem „oroszok”. Teljesen mentesek a nemzeti érzéstől, csak elnyomók, csak nyomozók, feladatuk a vizslatás. A Belügyminisztérium egy hatalmas nyomozó iroda egy hatalmas és költséges felvigyázó intézet. Haladásnak tartották, hogy a hirhedt harmadik ügyosztályt megszüntették és a Belügyminisztériumnak rendelték alá. Pedig nem a Belügyminisztérium olvasztotta magába e harmadik ügyosztályt, hanem a harmadik ügyosztály a minisztériumot. Nálunk nem igazgatnak, csupán felügyelnek, letartóztatnak és száműznek. Mit mondjak: bizottságaink becsületesen dolgoztak. Voltak nemesek, jó érzésű patrióták, akik a nemzetgazdaság fejlesztését szorgalmazó ankétokon részt vettek. Az anyag, amit erről csak 300 példányban adtak ki, a nyilvánosság számára hozzáférhetetlen. A megbízatásunk alapján rendezett ankétok eredménye a legőszintébb és legbecsületesebb kritikusok letartóztatása volt. Ön ezt a hazafias tevékenység bátorításának tartja? Kereskedőink és a zemsztvok egyetlen kopek állami támogatás nélkül hat év alatt 136 iskolát nyitottak 4 millió rubel évi kiadással. Az ösztönös felismerése annak, hogy mi szükséges, tehát megvan, csak az kéne, hogy hagyják a társadalmat működni, és mi képesek lennénk rá, hogy — talán lassabban, de — ugyanazt a fejlődést járjuk végig, amit Németország 30 év óta nagy sikerrel valósít meg: hogy egy, az időjárástól függő agrárállam-

ból hatalmas ipari állammá fejlődjön. De Németország jogállam, mi viszont egy rendőrállam vagyunk. Németországnak van középosztálya, nekünk pedig nincs, s ennek létrejöttét minden eszközzel meg is akadályozzák. Ott a kereskedelmi iskolákat erőteljesen fejlesztik, mert a pénzügyminisztériumnak vannak alárendelve, s ahol természetszerűleg más szellem uralkodik, mint a rendőrségnél.

H. G. — Ezek után megkockáztatom a kijelentést, hogy Oroszországban a legkisebb pedagógiai vagy gazdasági kérdésről sem beszélhetünk anélkül, hogy az ne ütköznék a „magas politikába.”

Sz. V. — Teljesen igaz, amit mond. Ebből láthatja, milyen messzire mentek a dolgok. Húsz év óta feltartoztathatatlanul hanyatlunk. A nemes elveszti javait, mert nem tanul meg gazdálkodni és a jobbágyszabadtatást még ma sem tudta kiheverni. De a föld nem az azt igénylő parasztok, hanem a kereskedők kezébe került. Az agrárproletariátusról senki sem gondoskodik. A paraszt nem tud adót fizetni. Az éhínség évente sújt egész kormányzóságokat, mivel a parasztok — nem lévén vetőmagjuk — teljesen tönkrementek. Üres gyomorral és kóválygó fejjel kell a parasztnak a család, a község és az egész állam terhét viselnie.

H. G. — Tíz évvel ezelőtt egy angol munkában olvastam hasonlót.

Sz. V. — Ön esetleg Laninnak, „Az oroszországi állapotokról” című, a *Fortnightly Review*-ben megjelent cikkére gondol?*

H. G. — Igen, Exellenciás Uram. De azokat én akkor túlzónak tartottam, és nem értem hogyan írhatta le oly világosan azt az áldatlan állapotot, melynek a megállapításait most Exellenciád is igazolja, anélkül, hogy azok orvoslásáról szó esne.

Sz. V. — Ki orvosolhatja?

H. G. — A cár.

Sz. V. — A cár kínai fal mögött él. Soha nem látogatta a dámák, vagy a zemsztvok üléseit, nem ismer egyetlen falvat vagy iparvárost. A Kamarilla állandó félelemben tartja őt, s oly szorosan veszi körül, hogy egy ujjnyi szélességben sem láthatja meg az eget, s különösen nem a földet. Örül, ha a miniszterek között valami konfliktus támad, mert akkor alkalma van rá, hogy legalább az igazság egy töredékét megismerje.

H. G. — És senkinek sem sikerült a dolgokat a valóságnak megfelelően feltárni előtte?

*F. B. Lanin-nak, a jelzett folyóirat 1889–1891. évfolyamaiban megjelent cikksorozatáról van szó, amely 1892-ben Londonban „*Russian Characteristics*” címmel, németül Drezdában 1892–1893-ban „*Russische Zustände I.–II.*” címmel jelent meg.

Sz. V. – Egy vallomást kell tennem Önnek. Jómagam nemrégiben kiadtam – nem a saját nevem alatt, ami bizonyos nehézséggel járt volna és gyanúsításra adott volna alkalmat, hanem névtelenül – egy röpiratot, és egy bizalmi ember révén sikerült eljuttatnom az uralkodóhoz. Nyolc napig nagy volt az öröm. A cár és a cárnő elragadtatással beszéltek arról, hogy végre lehet tudni, hogy mi a baj, és hogy miként lehet segíteni. Aztán az egész dolgot eltusolták és elfelejtették.

H. G. – De hiszen ez már patológikus.

(Vállvonogatás volt a válasz.)

H. G. – Mit kéne tenni, hogyan lehetne Exellenciád véleménye szerint segíteni az országon?

Sz. V. – Pusztán azt adni neki, amit az egész civilizált világ már megkapott. A rendőrállam felszámolása, a személyes szabadság biztosítása, a cenzúra eltörlése, a szektások – akik legjobb alattvalóink – üldözésének megszüntetése, valamint – egészen nyugodtan mondom ki a szót – egy alkotmány.

H. G. – Ezzel valóban segítenének az országon?

Sz. V. – Feltétlenül. Ezekkel a kis engedményekkel minden megrázó kódtatás elkerülhető lenne, s az intelligencia megszabadulna békjőitől. Hogy tíz év múlva mit kéne nyújtani, azt nem tudja senki.

H. G. – Van egyáltalán bármilyen kilátás ilyen engedményekre?

Sz. V. – A legkevesebb sincs. Ellenkezőleg; akire a gyanú legcsekélyebb árnyéka is vetődik, hogy nem helyesli teljes mértékben a jelenlegi politikát, morálisan bármikor megsemmisíthető.

H. G. – Mi lesz ennek a vége?

Sz. V. – A felülről jövő terror felkelti majd az alullevők terrorját, parasztlázadások, lázongások törnek ki, és – ha megerősítik is a vidéken már most is nagy számú rendőrséget – merényleteket fognak elkövetni.

H. G. – És nincs lehetőség úgy megszervezni a forradalmat, hogy ne járjon együtt értelmetlen pusztítással?

Sz. V. – Lehetetlen. Vidéki nemeseink nem junkerek, s a hatalom arra épül, hogy a parasztság és a birtokosok közötti megegyezés a szociális és intellektuális szakadék következtében ki van zárva.

H. G. – Exellenciás Uram. Emlékszem egy kiváló üzletember Stroussberg néhány szavára, aki szerint „sehol sem keletkezhet úr, ahol egyszer egy ország létezett”. Oroszországban ennek a kétségbevonására ösztönzik az embert. Azok között, akikkel alkalmam volt beszélni senki sincs, aki ne a leg-sötétebb színekkel festette volna le a jövőt. Nem lehetséges valami változás abban a végzetes politikában, mely ezt az országot vezeti? –

Sz. V. — Egy nagy és általános katasztrófa előtt nem. Amikor először kényszerültünk arra, hogy részben visszafizessük adósságainkat — s ez hamarabb megtörténhet mintsem gondoljuk — azon a napon, amikor a régi adósságokat már nem lehet az újabbakkal fizetni, mikor nem titkolhatjuk már tovább belső csődünket sem a külföld sem a cár előtt, akkor talán lépéseket tesznek majd valamilyenfajta alkotmányozó gyűlés összehívására. Korábban nem.

H. G. — Kizárt bármiféle tévedés?

Sz. V. — Luther Márton ingadozott, amíg nem látta a pápát, de tovább nem. Aki hozzám hasonlóan ismeri az államügyek intézését az utóbbi 25 évben, annak nem lehet többé kétsége. Az autokrácia alkalmatlan egy modern állam irányítására és minden történelmi tapasztalatnak ellentmondana elfogadni, hogy önkéntesen, s a legerőteljesebben kényszer nélkül megváltozna a kormányforma.

H. G. — Akkor Oroszország érdekében azt kell kívánnunk, a lehető leghamarabb következzen be a katasztrófa?

Sz. V. — Ismétlem, ez talán közelebb van, mintsem gondolnánk, vagy be mernénk vallani. Ez az a remény, amellyel titokban vigasztalódunk. Közel járunk az összeomláshoz, olyanok vagyunk, mint a kemény izomzatú, de gyógyíthatatlan betegségben, szívgyengeségben szenvedő atléta. Fenntartjuk még magunkat különböző doppingszerekkel, például kölcsönökkel, melyek mint általában az ilyen szerek, csak közelebb hozzák az összeomlást. Országunk gazdag, jelentékeny természeti kincsekkel rendelkezik. De roszszul kormányozzák, s ezzel megakadályozzák, hogy kihasználjuk kincseinket. Ez lenne az első eset, hogy egy szélhámos összeroppantotta a keze közé került Herkulest? Aki megszabadít bennünket ettől a kuruzslástól, az a mi jótevőnk. Fényre és levegőre van szükségünk, s akkor ámulatba ejtjük majd a világot képességeinkkel és teljesítményeinkkel.

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM

(Válogatás 1979 második félév folyóirataiból)

AESC	= Annales ESC (Paris)
AHR	= The American Historical Review (Washington)
AHRF	= Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)
AI	= Annale de Istorie (Buçuresti)
CARHS	= Canadian-American Review of Hungarian Studies
CASS	= Canadien-American Slavic Studies (Pittsburgh)
ČČH	= Československy Časopis Historicky (Praha)
CEH	= Central European History (Atlanta-Georgia)
CM	= Critica Marxista (Roma)
CSSH	= Comparative Studies in Society and History (London)
ČMM	= Časopis Matice Moravské (Brno)
DVT	= Dějiny věd a Techniky (Praha)
EEQ	= East European Quarterly (Univ. of Colorado)
ES	= Era Socialista
ESR	= European Studies Review (London)
GG	= Geschichte und Gesellschaft (Göttingen)
GWU	= Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)
HČ	= Historicky Časopis (Bratislava)
HD	= Hospodářské Dejiny
HT	= History and Theory
HZ	= Historische Zeitschrift (München)
IP	= Isztoricsezski Pregled (Szofia)
IRSH	= International Review of Social History (Amsterdam)
ISZSZSZR	= Isztorija SZSZSZR (Moszkva)
JCH	= Journal of Contemporary History
JMH	= Journal of Modern History (Chicago)
KH	= Kwartalnik Historyczny (Warszawa)
MI	= Magazin Istoric (Buçuresti)
MS	= Le Mouvement Social (Paris)
MT	= Marxism Today
NNI	= Novaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)
NLR	= New Left Review (London)
NRS	= Nuova Rivista Storica (Roma)
ÖÖ	= Österreichische Osthefte (Wien)

PH	= Przegląd Historyczny (Warszawa)
R	= Review (New-York at Binghampton)
RA	= Revista Archivelor (Buçuresti)
RESEE	= Revue des Etudes Sud-Est Européennes
RH	= Revue Historique (Paris)
RHD	= Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
RHDGM	= Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale (Paris)
RHMC	= Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
RI	= Revista de Istorie (Buçuresti)
SM	= Südosteuropa — Mitteilungen (München)
SR	= Slavic Review (The Ohio State University)
SSb	= Slezský Sbornik (Opava)
SSt	= Studii Storici (Bologna)
VI	= Voproszū Isztorii (Moszkva)
VIKPSZSZ	= Voproszū Isztorii KPSZSZ (Moszkva)
VMU	= Vesztnik Moszkovszkogo Universiteta (Moszkva)
ZG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZHF	= Zeitschrift für Historische Forschung (Berlin)

ELMÉLET, MÓDSZERTAN

BIAGIO de GIOVANNI: Labriola e il metodo „critico”. (Labriola és a „kritikai” módszer.)

CM, 17. 1979:4. 89–108.

Antonio Labriola (1843–1904) olasz filozófus és szocialista politikus munkásságának újraértékelése – tanulságok a mai marxizmus számára.

BREINES, P.: Young Lukács, Old Lukács, New Lukács. (A Fiatall Lukács, az idős Lukács, az új Lukács.)

JMH, 51. 1979:3. 533–546.

A szerző Lukács György irodalmi, filozófiai és marxista tevékenységét és annak humanista aspektusait vizsgálja. Részletesen foglalkozik a marxista filozófus „Történelem és osztálytudat” c. művével és kitér Lukács egyes kritikáinak megállapításaira is.

CALHOUN, D.H.: Continual vision and cosmopolitan orthodoxy. (Folytatólagos látásmód és kozmopolita ortodoxia.)

HT, 18. 1979:3. 257–286.

Új technikák bevezetésének hatása a történetírás gyakorlatában.

DUSO, G.: Il soggetto nello Stato di Hegel. (Az állampolgár Hegel államában.)

CM, 17. 1979:3. 69–82.

Az állam és a polgári társadalom viszonyának mai problémái visszavezetve a hegeli koncepció kereteibe.

FRISCH, M.: American urban history as an example of recent historiography. (Amerikai várostörténet, mint a legújabb historiográfia egy példája.)

HT, 18. 1979:3. 350–377.

A társadalomtörténet legújabb eredményeinek érvényesülése az amerikai urbanisztikában, új, kvantitatív alapokon nyugvó kutatási programok – az utolsó húsz év áttekintése.

GLETTLER, M.: Anwendbarkeit und Grenzen der komparatistischen Methode in der Nationalismus-Forschung. (Összehasonlító módszerek alkalmazhatósága és határai a nacionalizmus kutatásában.)

ÖO, 21. 1979:3. 203–214.

Az ezzel kapcsolatos vélekedések, szakirodalom áttekintése.

GOUREVITCH, P.: The Reemergence of „Peripheral Nationalismus”: some Comparative Speculations on the Spatial Distribution of Political Leadership and Economic Growth. (A „perifériális nacionalizmusok” újrafelbukkanása: néhány összehasonlító elmélkedés a politikai vezetés szerep és gazdasági növekedés térbeli megoszlásáról.)

CSSH, 1979:3. 303–321.

A szerző Franciaország, Anglia, Olaszország, Belgium, Kanada és Spanyolország

esetében vizsgálja a politikai vezetős szerep, a gazdasági növekedés és az etnikai probléma összefüggéseit, a különbségeket és azonosságokat.

GUAITA, E.: Wallerstein e la formazione del sistema capitalistico. (Wallerstein és a kapitalista rendszer kialakulása.)

SSSt, 20. 1979:3. 493–504.

Historiográfiai áttekintés a kapitalizmus kezdeteiről kialakult vita utolsó tíz évének eredményeiről – Wallerstein, *The Modern World System* c. munkájának történész-visszhangja.

HÖPFL, H. – THOMPSON, M.P.: The History of Contract as a Motif in Political Thought. (A szerződéselmélet, mint a politikai gondolkodás egyik alapeszméje.) AHR, 84. 1979:4. 919–944.

A cikk a társadalmi szerződés 16–18. századi hiteinek gondolkodásmódját elemzi és rámutat a szerződéselmélet egyes filozófiai és alkotmányjogi ellentmondásaira.

IACONO, A.M.: Tempo „della” politica e tempo „per la” politica. Divisione del lavoro e regione strumentale. (A politika ideje és a politizálásra való idő. Munkamegosztás és alapigazságok.)

CM, 17. 1979:4. 1092–128.

A munka és a pihenés idejének megszervezése Weber filozófiájában.

IRMSCHLER, K. – LOZEK, G.: Historismus und Sozialgeschichte in der gegenwärtigen bürgerlichen Geschichtsschreibung. (Historizmus és társadalomtörténet a jelenlegi polgári történetírásban.)

ZfG, 1979:3. 195–209.

A polgári történetírás elmélet-módszertani alapkoncepcióinak elemzése és kritikája, elsősorban az NSZK polgári historiográfiájára vonatkoztatva, tudományelméleti és társadalompolitikai aspektusokra koncentrálna.

KUZMINSKI, A.: Defending historical realism. (A történeti realizmus védelmében.)

HT, 18. 1979:3. 316–349.

A tények elbeszélése és az elméletek túlbujánzása a historiográfiában.

LJUBLINSKAJA, A.D.: K voproszu o klaszsovoj prirode francuzszkogo abszolutizma. (A francia abszolutizmus osztálytartalmáról.)

NNI, 1979:4. 55–70.

A francia nemesség és burzsoázia a 15. század végétől a 17. század közepéig, mint az állam osztályalapja.

MOLYNEUX, Maxine: Beyond the Domestic Labour Debate. (A házimunka vitája mögött.)

NLR, 116. 1979:4. 3–28.

A nők társadalmi szerepének helyzetének marxista és nem-marxista elméleteit veszi bírálat alá.

MONTANARI, M.: Dominio-sapere e sistema dei partiti a proposito di Foucault e dei „nuovi filosofi”. (Az uralkodás tudománya és a pártok rendszere: Foucault-hoz és az „új filozófusokhoz”.)

CM, 17. 1979:3. 83–96.

Foucault, B.H. Levy, G. Deleuze, F. Guattari összevetése.

PETRACCONI, C.: Il problema della popolazione nell'accumulazione originaria e capitalistica. (A népesség problémája az eredeti és kapitalista tökefelhalmozásban.)

CM, 17. 1979:4. 129–146.

A legújabb demográfiai irodalom eredményei a Marx-Malthus ellentéttel kapcsolatban.

RUBERTI, L.: Fiabe, psicoanalisi, femminismo. Immagini simboliche nella fiaba „popolare”. (Mese, pszichoanalízis, feminizmus. Szimbolikus képek a népmesében.)

CM, 17. 1979: júl.–aug. 137–160.

Új szempontok a népmesék elemzéséhez. B. Bettelheim, Il mondo incantato c. munkájában.

SIMON, G.: Zeitgeschichtliche Sowjetunion-Forschung. Probleme und Aufgaben. (Kortörténeti Szovjetunió-kutatás. Problémák és feladatok.)

JGO, 27. 1979:3. 321–348.

A Szovjetunió-kutatás az NSZK-ban; a szovjet társadalom fejlődésének hipotézisei, különösen 1953 után.

SUPPAN, A.: Historische Südosteuropaforschung in Österreich – Ihre Kontinuitäten und neuen Tendenzen. (Délkelet-Európa történelmi kutatása Ausztriában – kontinuitása és új tendenciái.)

SM, 19. 1979:3. 55–62.

A kutatás jelenlegi helyzete és súlypontjai.

HISTORIOGRÁFIA

LAVAL, M.-C.: Georges Lefebvre: L'historien et le peuple. (Georges Lefebvre: a történész és a nép.)

AHRF, 51. 1979:3. 357–373.

Georges Lefebvre történeti kutatási módszerének elemzése.

MEGILL, A.: Foucault, Structuralism, and the Ends of History. (Foucault, a strukturalizmus és a történelem határai.)

JMH, 51. 1979:3. 451–503.

A cikk szerint Michel Foucault számos történelmi tanulmánya ellenére inkább mítosz alkotó mint történész. Foucault nem strukturalista, hanem a Nietzsche által képviselt vonalat követi. A szerző megkérdőjelezi az ilyen jellegű historiográfiák létjogosultságát.

- OLIVA, G.:** Georges Lefebvre et les historiens russes de la Révolution. (Georges Lefebvre és a Forradalom orosz történészei.)
 AHRF, 51. 1979:3. 399–410.
 Karejev, Kovalevszkij és Lucsitszkij munkásságának hatása a századforduló tájkán és a 20. sz. első évtizedében G. Lefebvre munkáiban.
- LA PIRA, Gaetano:** La storiografia sovietica sullo sviluppo del capitalismo nelle campagne. (A szovjet történetírás a kapitalizmus fejlődéséről a mezőgazdaságban.)
 SSt, 20. 1979:3. 547–565.
 Historiográfiai áttekintés az októberi forradalom előtti Oroszország agrárstruktúrájára vonatkozó kutatások eredményeiről – a specifikus orosz feltételek tétele a legújabb szovjet történetírásban.
- SOBOUL, A.:** Jaures, Mathiez et l'histoire de la Révolution. (Jaures, Mathiez és a Forradalom története.)
 AHRF, 51. 1979:3. 443–454.
 Jaures „Histoire sociale de la Révolution française” c. művének hatása Mathiez munkásságára.
- SOUTHARD, R.:** Theology in Droysen's early political historiography: free will, necessity and the historian. (Teológia Droysen korai történetírásában: szabad akarat, szükségszerűség és a történész.)
 HT, 18. 1979:3. 378–396.
 Droysen politikatörténeti munkássága az 1830–40-es években.
- SURATTEAU, J.-R.:** Georges Lefebvre, disciple de Jaurès. (Georges Lefebvre, Jaurès tanítványa.)
 AHRF, 51. 1979:3. 344–398.
 Jaurès hatása Georges Lefebvre történeti munkáiban. Vitatható, hogy Jaurès Lefebvre számára mester vagy tanítvány volt.
- TRENARD, L.:** Georges Lefebvre et l'histoire des mentalités. (Georges Lefebvre és a mentalitás-történet.)
 AHRF, 51. 1979:3. 411–424.
 A mentalitás történeti kutatások szerepe Lefebvre 1930-as években írott munkáiban.
- TUDOMÁNYTÖRTÉNET**
- JÍLKOVÁ, J.:** Novější literatura ze světových dějin techniky. (A technika világtörténetére vonatkozó újabb irodalom.)
 DVT, 12. 1979:3. 170–182.
 Áttekintés a 18. sz. végétől a 20. sz. 60-as éveig.

HAUBELT, J.: Česká věda v manufakturním období vývoje kapitalismu. (A cseh tudomány a kapitalista fejlődés manufaktúrális korszakában.)
 HD, 1979:3. 79–124.
 A tudomány fejlődése, jellege és sajátosságai a 17. sz. 20-as éveitől a 18. sz. közepéig.

MUNKÁSMOZGALOM, A MUNKÁSMOZGALOM IDEOLÓGIÁJA

ALEKSZEEV, G.A.: Nacsalo idejnoj bor'bü marksizma sz mezsdunarodnüm revizionizmom. (A marxizmus eszmei harca a nemzetközi revizionizmussal.)
 VI, 1979:6. 3–21.

E nagyszabású küzdelem fejleményeit a századfordulóig tárgyalja a tanulmány.

BRANDENBURG, A.: Der kommunistische Arbeiterbildungsverein in London. (Kommunista munkásképzőegyesület Londonban.)
 IRSH, 24. 1979:3. 351–370.

A 19. sz. közepén létrehozott munkásképző egyesületek alapító tagjainak egy része a kontinensről létbizonytalanság miatt Angliába vándorolt munkás volt. Az egyesületek által szervezett nyelvi, zenei, pedagógiai, természettudományos képzésen keresztül a munkások politikai nevelésben is részesültek.

GROSEV, I.I.: Voploscenie principov proletarszkogo internacionalizma v nacional'noj politike KPSZSZ. (A proletár internacionalizmus elveinek megvalósulása az SZKP nemzetiségi politikájában.)
 VIKPSZSZ, 1979:7. 36–47.

KOROLEV, N. – SZTOLJAROVA, R.: Opüt vengerszkoj proletarszkoj revoljucii 1919 g. i leninizm. (Az 1919-es magyar proletárforradalom tapasztalata és a leninizmus.)
 VI, 1979:7. 6–21.

A szovjet és az NDK-beli történész a Magyar Tanácsköztársaság kül- és belpolitikáját, vezetőinek gyakorlati tevékenységét elemzi az akkori helyzet és az azóta felhalmozott forradalmi tapasztalat alapján.

KREMPA, I. – FIRSOV, F.I.: Kommunistická internacionála a Kommunistická strana Československa. (A Kommunista Internacionálé és a Csehszlovák Kommunista Párt.)
 ČČH, 27. 1979:3. 351–379.

Az 1919 tavaszán alakult (III. Kommunista Internacionálé életre hívásának történelmi gyökereit és szükségességét, valamint a nemzetközi kommunista mozgalomban, ill. a CsKP politikájában betöltött szerepét és jelentőségét tekinti át a cikk a második világháború kitöréséig.

HOBBSAWM, E.: Intellectuals and the Labour Movement. (Az értelmiség és a munkásmozgalom.)
 MT, 23. 1979:7. 212–220.

Gramsci terminológiája segítségével a cikk definiálja az értelmiség fogalmát, társadalmi gyökereit, fejlődését. Példákat említ az elmúlt tíz évből az értelmiség szerepére, irányzataira.

PAVLOVA, L.M. – PROTAPOPOV, A.Sz.: Profsojuznoe dvizsenie v SzSzsZR na étape razvitogo szocializma. (Szakszervezeti mozgalom a Szovjetunióban a fejlett szocializmus korszakában.)

ISZSzsZR, 1979:4. 3–18.

A szocialista demokrácia egész rendszere fejlődésének megfelelő a szisztémába illeszkedő szakszervezeti mozgalom.

PETREANU, Nicolae: Un militant de seamă al mîscării muncitorești din România.

(A romániai munkásmozgalom egyik jelentős képviselője.)

ES, 1979:3. 39–43.

Megemlékezés Joan C. Frimuról, halálának 60. évfordulója alkalmából.

PETROV, M.N.: Vozniknovenie i raszpad men'sinsztva partii éserov. (Az eszer-párti kisebbség keletkezése és széthullása.)

VI, 1979:7. 49–60.

A tanulmány a kispolgári párt tevékenységének különböző aspektusait vizsgálja, elemzi a kispolgári szocializmus történelmi tarthatatlanságát, valamint a velük kapcsolatos bolsevik álláspontot röviddel a forradalom után.

SCARCIA, A.B.: La cultura politica dell'Islam. (Az Iszlám politikai kultúrája.)

CM, 17. 1979:3. 127–142.

Az arab marxizmus szerepe és lehetőségei.

TITOV, A.G.: O metodah i szredsztvah bor'bü KPSZSZ sz opportunizmom v perehodnij period ot kapitalizma k szocializmu. (Az SZKP opportunizmus ellen folytatott harcának módszerei és eszközei.)

VIKPSZSZ, 1979:8. 25–37.

TURCHETTO, M.: Riproduzione del capitale e „livelli” dell'analisi marxiana. (A tőke felhalmozása és a marxista analízis „szintjei”.)

CM, 17. 1979:3. 45–68.

A termelés, árucseré és elosztás problémái.

VARFOLOMEEVA, R.Sz.: Morisz Torez: kommuniszt, szün naroda Francii. (Maurice Thorez, a kommunista, a francia nép fia.)

NNI, 1979:4. 92–110.

A folyóirat 1979:3. számában kezdődött politikai életrajz második, befejező része.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

BERNUZZI, G.: Relazioni politico-diplomatiche tra i Signori de Milano e la Corona d'Aragona durante il regno di Pietro il Cerimonioso. L'epoca, di Luchino e

Giovanni Visconti. (Politikai-diplomáciai kapcsolatok Milano urai és az aragoniai ház között Pietro il Cerimonioso uralma idején. Luchino és Giovanni Visconti korszaka.)

NRS, 73. 1979:3–4. 275–291.

Az Aragoniai ház és Milano 14. sz.-i hatalmi törekvései a Szardínia és Szicília feletti uralomért.

DOLLOT, L.: Le tricentenaire du traité de Nimwégue et la reunion de la Franche-Comté à la France. (A Nimwegeni egyezség háromszázéves évfordulója és a Franche-Comté Franciaországhoz való csatlakozása.)

RHD, 93. 1979:3–4. 193–201.

A békekötés (1678.) előzményei, az okmányok tartalma, ezek közül elsősorban az, amelyben Spanyolország lemondott a Franche-Comté birtoklásáról Franciaország javára.

WAGUET, J.-C.: La Toscane après la paix de Vienne (1737–1755): Prépondérance autrichienne ou absolutisme lorrain? (Toszkána a bécsi béke után 1737–1755: Osztrák vezető szerep vagy lotaringiai abszolútizmus?)

RHD, 93. 1979:3–4. 202–222.

1737 után a toszkániai nagyhercegségben éppen a pénzügyi problémák miatt, egyre inkább a lotaringiai abszolútizmus kerül túlsúlyba. Lotaringiai Ferenc uralkodásának főbb mozzanatai.

CIACHIR, N.: The Adrianople Treaty 1829 and its European Implications. (Az 1829-es drinápolyi béke és európai következményei.)

RESE, 1979:4. 685–695.

A kérdés historiográfiája: a békekötés előzményei; Törökország külpolitikai viszszaesése; Ausztria szerepe.

CROZIER, A.J.: The Establishment of the Mandates System 1919–25: Some Problems Created by the Paris Peace Conference. (A mandátum rendszer létrejötte, 1919–25. A párizsi békekonferencia kapcsán felmerült néhány probléma.)

JCH, 14. 1979:3. 483–513.

A szerző szerint a nemzetközi megbízás (mandátum) alapján kormányzott volt német gyarmatok rendszere egyike az 1919-es versaillesi béke legszembetűnőbb kompromisszumainak. A gyarmatok nemzetközi ellenőrzése egyesek szerint nem más mint leplezett annektálás. A II. világháború után amerikai javaslatra létrejött „gyámsági rendszer” a dekolonizációs folyamatban ennél lényegesen hatékonyabb eszköznek bizonyult.

MARKS, S.: Mussolini and Locarno: Fascist Foreign Policy in Microcism. (Mussolini és Locarno: fasiszta külpolitika „mikrokozmoszban”).

JCH, 14. 1979:3. 423–439.

A cikk az 1925 októberében az európai nagyhatalmak által aláírt Locarnói Egyezmény előzményeinek és létrejöttének a Mussolini féle politikára gyakorolt hatását elemzi. A szerző szerint míg a résztvevő hatalmak többsége Locarno

szellemét a békével hozta összefüggésbe, Olaszország Németország a franciák ellen irányuló nacionalizmusát támogatta, mert ebben Németország déli terjeszkedésének gátját látta.

DESZTJATSKOV, Sz.G.: Uajtholl i mjunhenszkaja politika. (Whitehall és a müncheni politika.)

NNI, 1979:4. 145–159.

Mire számítottak és hogyan számítottak el magukat az angol katonai körök a 30-as években.

(A folyóirat előző számában kezdődött tanulmány folytatása.)

TOMASZEWSKI, J. – VALENTA, J.: Polska wobec Czechoslowacji w 1933 roku.

(Lengyelország viszonya Csehszlovákiához 1933-ban.)

PH, 70. 1979:4. 695–721.

Hitler hatalomrajutásának évében fordulat következett be a csehszlovák külpolitikában is. Lengyelországban immár szövetségest keresett. Már 1932-ben úgy értékelték a helyzetet Prágában, hogy egy német–lengyel háború közvetlen veszélyt jelent a csehszlovák köztársaság számára is.

HASLAM, J.: The Soviet Union and the Czechoslovakian Crisis of 1938. (A Szovjetunió és a csehszlovák válság 1938-ban.)

JCH, 14. 1979:3. 441–461.

A cikk az 1938-as szovjet külpolitika csehszlovák vonatkozásait vizsgálja. A Litvinov által következetesen képviselt vonal alapján arra lehet következtetni, hogy a Szovjetunió Csehszlovákiával szemben vállalt kötelezettségének eleget kívánt tenni, annak ellenére, hogy a Vöröshadsereg erői meggyengültek, azt remélve, hogy ezzel Hitlert megállásra készíti.

LANGER, J.D.: The Harriman-Beaverbrook Mission and the Debate over Unconditional Aid for the Soviet Union, 1941. (A Harriman-Beaverbrook féle küldetés és a Szovjetunióknak nyújtandó feltétel nélküli segítséggel kapcsolatos 1941-es viták.)

JCH, 14. 1979:3. 463–482.

1941. szeptemberében brit és amerikai delegációk utaztak Sztálinhoz, a Szovjetunióknak nyújtandó segélyprogram kidolgozása céljából. A német agresszió visszaverését célzó segítségnyújtás mindkét ország kormányköreiben erős ellenzékre talált. Churchill és Roosevelt célja a szovjet bizalmatlanság legyőzése és egy háború után is élő partnerkapcsolat kiépítése volt.

MOLDOVEANU, M.: Contributii privind relatiile romano-poloneze in timpul celui de-al doilea raboi mondial. (Adalékok a román–lengyel kapcsolatokhoz a második világháború idején.)

RI, 1979:6. 1037–1055.

Románia nagy szerepet játszott a lengyel nemzeti kincsek megmentésében.

CARDEN, R.W.: Before Bizonia: Britain's Economic Dilemma in Germany 1945–46. (Bizonia előtt: Nagy-Britannia gazdasági dilemmája Németországban, 1945–46-ban.)

JCH, 14. 1979:3. 535–555.

A cikk a háború utáni Németország brit zónájának gazdasági problémáival foglalkozik. Az angol adminisztráció nem tudta biztosítani a körzet ipari termelésének a jövedelmezőségét, így került sor a Marshall terv nyomán az iparosítási megoldásokat tartalmazó (a Ruhr vidék szénbányáinak magántőke által történő kiaknázása) angol-amerikai fúzióra, amely Bizonia néven vált ismertté.

RAJSZKIJ, N.Sz.: Bor'ba SzSzSzR za vüpolnenie resenij Krümszkaj konferencii 1945 g. o Pol'se. (A Szovjetunió harca az 1945-ös Krími konferencia Lengyelországról szóló határozatainak betartásáért.)

VI, 1979:7. 22–36.

Újnan feltárt dokumentumok felhasználásával lesz teljesebb az 1945 február-júniusi diplomáciai élet képe.

SLUSSER, M.R. The Opening Phase of the Struggle for Germany. (A Németországért folytatott küzdelem nyitó akkordja.)

SR, 38. 1979:3. 473–480.

A két német állam létezésének a nagyhatalmak külpolitikájára gyakorolt hatása.

SANTORO, C.M.: Europa e USA: cooperazione o conflitto? (Európa és az Egyesült Államok: együttműködés vagy összeütközés?)

CM, 17. 1979:3. 97–126.

Az utolsó 10 év külpolitikai mérlege.

EGYETEMES TÖRTÉNELEM

CRACCO RUGGINI, L.: Potere e carismi in eta imperiale. (Hatalom és karizma a császárság korában.)

SSt, 20. 1979:3. 585–608.

Az uralkodó isten-voltához fűződő elképzelés átalakulása a kereszténység térhódításával. (i.u. 1–6: sz.)

KURZE, D.: Häresie und Minderheit im Mittelalter. (Eretnekség és kisebbség a középkorban.)

HZ, 229. 1979:3. 529–573.

A kisebbség és eretnekség fogalma, a kettő viszonya a középkorban, az ortodoxok és az eretnekek számának megállapítása, a többség problematikája az eretnekek és az egyház közötti vitában, az eretnekeknek a valóságos kisebbségekhez és a népesség más, nem privilegizált rétegeihez fűződő kapcsolata, az eretnekek viselkedésmódja a római katolikus társadalmon belül és azzal szemben.

AUTRAND, F. – CONTAMINE, Ph.: La France et l'Angleterre, histoire politique et institutionnelle onzième-quinzième siècles. (Franciaország és Anglia, a 11–15. század politikai és intézménytörténete.)

RH, 531. 1979: júl.–szept 117–168.

Az újabban megjelent történeti források és feldolgozások kritikai szemléje, a következő, témakörök szerinti csoportosításban: Munkaeszközök, források, az angol-normann Anglia, Franciaország a 13. században, a százéves háború, Jeanne d'Arc, hercegek és hercegségek, az állam és az egyház, a képviselői gyűlések és az adó, állam és társadalom.

BANASZKIEWICZ, J.: Fabularyzacja przestrzeni. Średniowieczny przykład granic.

(A tér fabularizációja. A határok középkori példája.)

KH, 86. 1979:4. 987–999.

A középkori szövegek, elsősorban a határjárások és a párhuzamos néprajzi adatok alapján a természet egyes objektumai megszemélyesítésének, az idekapcsolódó legendáknak, hagyományoknak a gyökereit vizsgálja a tanulmány.

KLOCZOWSKI, J.: Religijność mas ludowych w chrześcijaństwie zachodnim 13–17. stulecia. (A néptömegek vallásossága a nyugati kereszténységben a 13–17. században.)

KH, 86. 1979:4. 1007–1018.

Átfogó elméleti cikk, az 1977-ben Párizsban tartott és a népi vallásosságot vizsgáló nemzetközi konferencián elhangzott előadás, amely áttekinti a téma legújabb irodalmát.

CEGNA, R.: Idea wolności w ruchach heretyckich późnego średniowiecza: waldyzm europejski. (A szabadság eszméje a késő középkori eretnekmozgalomban: az európai valdens mozgalom.)

KH, 86. 1979:4. 951–964.

A valdens eretnekség fejlődése, kapcsolata más európai eretnekmozgalomokkal, térbeli kiterjedésének problémái.

HOOK, J.: Habsburg imperialism and Italian particularism: The case of Charles V. and Siena. (Habsburg imperializmus és itáliai partikularizmus: V. Károly és Siena.) EISR, 1979:3. 213–312.

A kérdés: hogyan vesztette el Siena a szabadságát 1559-ben. A szerző Siena ellenállásának okait keresve a gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális bizonytalanság fél évszázadát veszi szemügyre.

DI SIMPLICIO, O.: Espansione e declino tra cinquecento e seicento. (Felfutás és hanyatlás a 16–17. sz. között.)

SSt, 20. 1979:3. 505–512.

A 16. századi európai gazdasági fellendülés megtorpanásának tényezői – a válság következményei a különböző országok gazdasági fejlődésében.

ERMINI, G.: Potesta del papa nel'600, secondo Giovanni Battista de Luca. (A pápa hatalma az 1600-as években, G.B. de Luca felfogása szerint.)

NRS, 73. 1979:3–4. 435–444.

De Luca, a pápai Kúria jogászának (1614–84) érvelése az évszázadok óta tartó polémia 17. századi fellángolása során.

KOLEJKA, J.: Národní a mezinárodní cíle evropské demokracie v revolučních letech 1848–1849. (Predstavy o usporádání Evropy „Zahranicní politiky“ revolučních demokratů.) (Az európai demokrácia nemzeti és külpolitikai céljai 1848–1849-ben. Az európai rendezésre vonatkozó elképzelések. A forradalmi demokráciák „külpolitikája”.)

CMM, 98. 1979: 3–4. 262–278.

A korabeli francia, német, angol, olasz, magyar, lengyel demokrata erők képviselőinek – élükön 1848 júniusáig a francia, 1848 júliusától pedig a német demokráciák, Marx–Engels vezetésével, álltak – a címben felvetett kérdésekben elfoglalt álláspontja a korabeli nemzetközi viszonyokba ágyazva.

HERZSTEIN, R.E. La nazisme et la France (1939–1942): population et racisme.

(A nácizmus és Franciaország. [1939–1942]: népesség és fajelmélet.

RHDGM, 29. 1979:3. 1–25.

A német sajtó véleménye a francia népesség csökkenéséről. A német fajelmélet alkalmazása a francia zsidóságra, a Vichy-i rendszer összeütközései a németekkel a zsidó kérdés megoldása területén.

BATOWSKI, I.H.: La France libre et l'Est européen (1940–1945) (A Szabad Franciaország mozgalom és Európa keleti térsége 1940–1945.)

RHDGM, 29. 1979:3. 79–88.

A Szabad Franciaország mozgalom kapcsolatai a lengyel londoni emigrációval és a lengyelországi ellenállókkal. A mozgalomnak a szovjetekkel folytatott tárgyalásai, A.E. Bogomolov szerepe.

PAPELEUX, L.: Le Vatican et le probleme juif en 1943. (A Vatikán és a zsidó kérdés 1943-ban.)

RHDGM, 29. 1979:3. 55–67.

A Szentsek sikertelen intervenciója az olasz, horvát és a szlovák zsidók érdekében. A Vatikán és az Egyesült Államok kapcsolata 1943-ban.

NOEL, G.: Les tentatives de communauté agricole européenne (1947–1955.) (Kísérletek az Európai Mezőgazdasági Közösség megalakítására [1947–1955.])

RHMC, 26. 1979:4. 579–611.

Az európai mezőgazdasági egység megteremtésére irányuló kísérletek ismertetése: a Pflimlin, a Mansholt, a Charpentier és az Eccles-szerv. Végül a kísérletek 1955-ben megbuktak.

CHIARANTE, G.: Il papato di Wojtyla: la Chiese del dopo-Concilio. (Wojtyla pápasága: a zsinat utáni korszak egyháza.)

CM, 17. 1979. 4. 43–62.

A katolikus egyház helyzete XII. Pius óta – az utolsó 20 év során végbement változások marxista analízise.

DÉLKELET-EURÓPA

TRAPCEA, Th.N.: Aspekte aus dem sozial-ökonomischen Leben der Höfen zwischen Orsova und Calafát 16–18. Jahrhundert. (A porták társadalmi-gazdasági élete Orsova és Calafát között a 16–18. században.)

RESE, 1979:3. 463–475.

Adalékok Havasalföld, Moldva és Erdély történetéhez.

STOKES, G.: Church and Class in Early Balkan Nationalism. (Egyház és osztályrend a korai balkán nacionalizmusban.)

EEQ, 13. 1979:3. 259–270.

A cikk az ortodox egyházi hierarchikus rendszer a balkán nemzetiségi mozgalmakra gyakorolt hatását vizsgálja a 18. században.

BUKOWSKI, J.: The Catholic Church and Croatia National Identity From the Counter-Reformation to the Early Nineteenth Century. (A katolikus egyház és a horvát nemzeti öntudat az ellenreformáció korából a 19. sz. elejéig.)

EEQ, 13. 1979:3. 327–338.

A szerző megítélése szerint a horvát nyelv fejlesztésében, egységesítésében és ezen keresztül a nemzet öntudatra ébredésében a döntő szerepet a katolikus egyház játszotta; amely az ellenreformációtól kezdve imakönyvekben, katekizmusokban stb. kizárólag a horvát nyelvet használta, bár a vallás hivatalos nyelve továbbra is a latin maradt. A nyelvészeti jelentőségen túlmenően a katolikus vallás, mint a művelődés, tudomány fellegetvára, iskoláival részt vett a horvát értelmiség létrehozásában és ugyanakkor a közös vallás által összekapcsolta a nemzet különböző rétegeit.

EKMECIC, M.: Powstania narodowe a Kryzys Balkanski lat 1875–1878. (A nemzeti felkelések és a balkáni válság 1875–1878.)

PH, 70. 1979:4. 633–678.

A tanulmány azt vizsgálja, hogy a kérdéses időszak nemzeti felkelései milyen mértékben voltak szociális forradalmak, voltak-e annak lehetőségei, hogy a szerb nemzet már ekkor egyesüljön más délszláv népekkel és hogy a nagyhatalmak milyen mértékben aknázták ki saját céljaikra a törökellenes háborút.

ROZMAN, F.: Die Südslawische Sozialdemokratische Partei und die Agrarfrage.

(A Délszláv Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés.)

ÖO, 21. 1979:3. 215–227.

1890. augusztusában Ljubljánában alapították meg a pártot, amely tevékenységének középpontjában az agrárkérdés állt.

MOLDOVEANU, M. – ILIESCU, C.: Les transformation agraires dans les pays socialistes sud-est européens. 1944–1948. (A mezőgazdaság átalakulása délkelet-Európa szocialista országaiban. 1944–1948.)

RESE, 1979:3. 475–497.

Albánia, Bulgária, Jugoszlávia és Románia vonatkozásában bemutatásra kerül az

agrárreform kivitelezésének körülménye, a kül- és belpolitikai életviszonyoktól meghatározva. Az agrárreform megvalósításának kül- és belpolitikai körülményei Albániában, Bulgáriában és Jugoszláviában.

KELET-EURÓPA

SCHMID, W.P.: Urheimat und Ausbreitung der Slawen. (A szlávok őshazája és elterjedése.)

ZO, 28. 1979:3. 405–415.

A szlávok eredete nyelvi analízis segítségével.

GODLOWSKI, K.: Die Frage der slawischen Einwanderung ins östliche Mitteleuropa. (A szláv bevándorlás kérdése Kelet-Közép-Európába.)

ZO, 28. 1979:3. 416–447.

A szerző szerint a szláv expanzió két fő korszakban következett be: – a 4. század végétől a 6. század elejéig; – 520-tól a 7. század első feléig.

SMERDA, M.: Cesi a Uhry po tricetileté válce. K politice leopoldovského absolutismu v poddanské otáče. (Csehek és magyarok a harmincéves háború után. A lipóti abszolutizmus politikája a jobbágykérdésben.)

CMM, 98. 1979: 3–4. 279–295.

Az MTA Történettudományi Intézete által 1978. dec.-ben Budapesten tartott szimpóziumon elhangzott előadás alapján megírt cikkében a szerző a korabeli közép-európai jobbágyviszonyok kérdésével, ill. a csehországi és a magyarországi viszonyok közötti hasonlóságok és különbségek felvázolásával foglalkozik.

ANGLIA

DUNKLEY, P.: Paternalism, the Magistracy and Poor Relief in England, 1795–1834. (Gyámkodási, bírósági és közsegélyezési rendszer Angliában 1795 és 1834 között.)

IRSH, 24. 1979:3. 371–397.

A szerző az angol parasztság teljes elszegényedését gátló központi intézkedések hatékonyságát vonja kétségbe. Véleménye szerint az 1834-ben hozott új szegénytörvény életbelépéséig a szegényvédelmi rendelkezések érvényre juttatását a földbirtokos rendszer szerkezeti felépítése miatt nem lehetett következetesen megvalósítani.

CROSSICK, G.: La petite bourgeoisie britannique au 19.e siècle. (A brit kispolgárság a 19. században.)

MS, 1979:3. 21–62.

A kispolgárság gazdasági helyzetében bekövetkezett változások a 19. század végéig. A kispolgárság útja a század első felét jellemző kispolgári radikalizmustól a későbbi konzervativizmusig. A kispolgárság jelentősége a gazdasági struktúrák és társadalmi struktúrák fejlődésében, kapcsolatuk a munkásosztállyal.

BULGÁRIA

ZARCSEV, J.: B'lgarszkijaz zemledelcseszkzi naroden szojuz i szocializm'. (A Bolgár Népi Földműves Szövetség és a szocializmus /1944–1971/.)

IP, 35. 1979:4–5. 63–83.

A BNFSZ progresszív fejlődését, a szocialista társadalomért folytatott harcba való aktív bekapcsolódásának folyamatát vizsgálja a cikk.

NAKOV, A.: B'lgaro-sz'vetszkite otnoseninija v razvitioto na szocialiszticeszka B'lgarija. (A bolgár–szovjet kapcsolatok jelentősége a szocialista Bulgária fejlődésében.)

IP, 35. 1979:4–5. 48–63.

A szerző három szakaszt különít el a felszabadulás utáni bolgár–szovjet kapcsolatok alakulásában.

1. 1944. szept. 9-i fegyveres felkelés győzelmétől a barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződésig terjedő időszak (1948. márc. 18.)

2. 1948–1956.

3. 1956–1967.

CSICSOVSZKA, V.: Kulturnata politika na narodnodemokraticsnata vlaszt (1944–1948.) (A népi demokratikus hatalom kulturális politikája. /1944–1948.)

IP, 35. 1979:4–5. 114–138.

1944 szept.-ben létrejött a népi kultúra vezetősége, majd 1945-től megalakult a Népművelési Minisztérium, 1947-ben létrehozták a Tudomány és Művészeti Tanács-ot. A cikk e szervek működését elemzi a Hazafias Front koalíciós kormánya idején.

RADKOV, Iv. Szocialni poszedici ot koncentracijata, mehanizacijata i indusztrializacijata na szelszkoto sztopansztvo v B'lgarija (1958–1978). (A koncentráció, mehanizáció és az iparosítás szociális következményei Bulgária mezőgazdasági területein (1958–1978.)

IP, 35. 1979:4–5. 25–48.

A kérdéskör statisztikai adatok alapján való elemzése.

MATEEV, B.: Szpiszanie „Isztoriceszki Pregled” za szocialiszticeszka revolucija i razvitioto na B'lgarija po szocialiszticeszki p't. (Az „Isztoriceszki Pregled” a szocialista forradalomért és a szocialista Bulgária fejlődéséért.)

IP 35. 1979:4–5. 5–35.

Az „Isztoriceszki Pregled” 1944-es alapítású folyóirat, amelyben a történettudomány fejlődési szakaszai és elért eredményei végigkövethetők.

CSEHSZLOVÁKIA

JANÁČEK, J.: Český stát a Evropa ve 13. století. (A cseh állam és Európa a 13. században.)

ČCH, 27. 1979:3. 415–629.

A 12. század vége és a 13. század a cseh állam politikai, gazdasági megerősödésének és nemzetközi tekintélye növekedésének az időszaka.

POTEMRA, M.: Rozvoj česko-slovenských vzťahov v rokoch 1901–1914. (A cseh–szlovák kapcsolatok fejlődése 1901–1914-ben.)

HČ, 27. 1979:3. 398–427.

A cseh és szlovák kapcsolatok – a születő csehszlovákizmus ideológiája – gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális hátterét, a kiépülő kapcsolatok pozitív és negatív megnyilvánulásait vizsgálja szlovák szemszögből.

HOLOTÍKOVÁ, Z. Politický vývoj na Slovensku od roku 1925 do V. zjazdu KSČ. (Szlovákia politikai fejlődése 1925-től a CSKP V. Kongresszusáig.)

HČ, 27. 1979:3. 333–356.

1925–1929 közötti évek eseményeiről, a legnagyobb politikai pártoknak az adott alapvető társadalmi-politikai kérdésekhez való viszonyát vizsgálja.

WOLCHIK, S.: The Statutes of Women in a Socialist Order: Czechoslovakia, 1948–1978. (A nők helyzete a szocialista rendben: Csehszlovákia 1948 és 1978 között.)

SR, 38. 1979:4. 583–602.

A szociológiai tanulmány a csehszlovák nők alkotmányban megfogalmazott jogainak gyakorlati érvényesülésével foglalkozik. Vizsgálja a nők részvételét a tanulásban, a politikai életben, a női szakképzettség és a bérek alakulását 1945-től 78-ig. A cikk szól az egyenjogúság megvalósulását gátló gazdasági-társadalmi tényezőkről is.

A MANUFAKTÚRA KORSZAK PROBLÉMÁJA

(A pozsonyi 1975-ös konferencia anyaga)

MAUR, E.: Stručný záznam jednání sympózia „Problematika manufaktúrního období na území dnešního Československa“. („A manufaktúra korszak problematikája a mai Csehszlovákia területén” címen tartott tudományos tanácskozásról.)

Bratislava, 1975. ápr. 16.

HD, 1979:3. 169–175.

A konferencián elhangzott előadásokról röviden.

ŠPIESZ, A.: K teoretickým problémom manufaktúrneho obdobia v dnešnom Československu. (A manufaktúra-korszak elméleti kérdéseire a mai Csehszlovákiában.)

HD, 1979:3. 9–54.

1975. ápr. 15–16-án Pozsonyban rendezett tudományos konferencián elhang-

zott előadás, amely a manufaktúra-korszak problémáival foglalkozott a mai Csehszlovákia területén; az itt közölt cikk a 18. századtól a 19. század közepéig terjedő korszakot vizsgálja, annak sajátosságait elemzi.

MATEJČEK, J. – PITROŇOVÁ, B.: Formování buržoázie v manufakturním období. (A buržoázia kialakulása a manufaktúrák korszakában.)

HD, 1979:3. 125–147.

A cikk a cseh tartományok sajátos fejlődési körülményei mellett születő új társadalmi csoport, új társadalmi osztály kialakulását kíséri figyelemmel, számba veszi e sajátos körülményeknek a buržoázia „jellegére”, tulajdonságára, ill. tevékenységére gyakorolt hatását; de röviden kitér a fiatal burzsoa osztálynak a társadalom fejlődésére gyakorolt hatására is.

NOVOTNÝ, K.: Vytváření manufakturního dělnictva v českých zemích. (A manufaktúrák munkásság kialakulása a cseh tartományokban.)

HD, 1979:3. 149–159.

Áttekintést ad a manufaktúrák munkásság számáról és összetételéről a 18. század elejétől a 19. század közepéig.

KAZIMÍR, Š.: K otázce trhu pracovních sil v období zakladania manufaktúr na Slovensku. („A munkaerő-piac kérdéséhez Szlovákiában a manufaktúrák kialakulása idején.)

HD, 1979:3. 161–167.

A 18. század második felében.

VÁROSTÖRTÉNET

(A Hospodářské Dějiny várostoprteneti különszáma)

RICHTER, M.: Archeologický výzkum českých měst 13. století. (A 13. századi cseh városok régészeti kutatása.)

HD, 1979:4. 5–41.

A középkori cseh városok történetének régészeti kutatásával foglalkozó cseh archeológusok húszéves munkájának eredményeit összegezi a cikk.

ŽEMLIČKA, J.: Nezdařená městská založení v Čechách ve 13. století. (Sikertelen városalapítások a 13. századi Csehországban.)

HD, 1979:4. 43–68.

A cikk a II. Premysl Ottokár korabeli Csehország városainak fejlődését vizsgálja. A 13. század első felében keletkezett városok életképessége a környező vidék mezőgazdasági fejlődésének a függvénye volt, kedvező mezőgazdasági háttér nélkül a város csak privilégiumában maradt város, hiszen lakossága elsősorban a mezőgazdaságban keresett megélhetést.

TOMAS, J.: Města v severozápadních Čechách ve 13. století. (Északnyugat-csehországi városok a 13. században.)

HD, 1979:4. 69–132.

Északnyugat-Csehország vidéke az ország legkorábban benépesült vidékeinek egyike, s a városfejlődés is itt volt a legdinamikusabb a 13. században. (A történetírás, a régészet, a várostörténeti kutatás és az oklevélkutatás eredményei az utolsó tíz évben.)

JIRÁSKO, L.: Kláštery ve městech v Čechách a na Moravě ve 13. století. (Városi kolostorok a 13. századi Cseh- és Morvaországban.)

HD, 1979:4. 133–164.

A cikk az 1222 és 1300 között – elsősorban az uralkodó, a leggazdagabb főnemesek, és ritkább esetben a városok által alapított kolostorok és a középkori városok kialakulása közötti kapcsolatokat vizsgálja, elemzi a városok gazdasági és társadalmi környezete és a szerzetesi intézmények között kialakult szoros kapcsolatokat és kölcsönös viszonyukat.

DVORÁK, M.: Odbytové problémy městské ekonomiky v 16. století: Český Brod a kutnohorská hornická oblast. (A 16. századi városi gazdaság értékesítési problémái Český Brod és a kutna-horai bányavidék.)

HD, 1979:4. 205–248.

Elsősorban az exportra termelő városok – s ebben az esetben a sörgyártással és exporttal foglalkozó Český Brod gazdasági fellendülésével, ill. a gazdasági visszaesés okainak feltáráásával foglalkozik a cikk a 15–16. század fordulójától az 1618-as rendi felkelésig.

JANÁČEK, J.: Města v českých zemích v 16. století. (Városok a 16. századi cseh tartományokban.)

HD, 1979:4. 165–203.

A cikk a 15. és a 16. század fordulóján jelentkező politikai és gazdasági válság tényéből kiindulva elemzi a 16. századi csehországi városok fejlődését és helyzetét, lényegében a huszita háborúk befejezése és az 1620 között eltelt időben.

BĚLINA, P.: Ekonomická politika osvicenského absolutismu a česká města. (A felvilágosult abszolútizmus gazdaságpolitikája és a cseh városok.)

HD, 1979:4. 249–279.

A cikk a Mária Terézia és II. József korabeli reformok hatását próbálja a cseh városok fejlődésén lemérni.

FRANCIAORSZÁG

BOQUET, G.: Les comédiens Italiens à Paris au temps de Louis XIV. (Az Olasz Színház Párizsban XIV. Lajos uralkodása idején.)

RHMC, 26. 1979:3. 422–438.

Az olasz színház műsorpolitikája és harca a francia színjátszó iskolákkal.

FURET, F. – OZOUF, M.: Deux légitimations historiques de la société française au 17e siècle: Mably et Boulainvilliers. (A francia társadalom két történelmi igazolása a 17. században: Mably és Boulainvilliers.)

AESC, 34. 1979:3. 438–450.

Mindkét tudós a nemzet és a civilizáció problematikájáról ír. Boulainvilliers arisztokratikus szemléletű, Mably pedig már a polgárság képviselője.

VIGUERIE, Jean de: Quelques remarques sur les universités francaises au dix-huitième siècle. (Néhány megjegyzés a XVIII. századi francia egyetemekről.)

RH, 531. 1979: júl.–szept 29–49.

1789-ben Franciaországban 22 egyetem működött. (A legjobban ellátottak a párizsi és a caeni.) Ezek közül kettő új alapítású, több kapott a század folyamán új alapszabályt. A dolgozat vizsgálja a fakultások (orvosi, jogi, teológiai, bölcsészeti) egyetemek közötti megoszlását, a hallgatók számának alakulását és (főképp a párizsi és az angersi egyetem példáján) a használt tankönyvek és a nevesebb oktatók világnézetét.

LUSEBRINK, H.-J.: Images et représentations sociales de la criminalité au 18e siècle: l'exemple de Mandrin. (A bűnözés társadalmi képe és megnyilvánulásai a 18. században: Mandrin példája.)

RHMC, 26. 1979:3. 345–364.

Louis Mandrin a 18. század egyik legismertebb csempésze és banditája volt Franciaországban. A cikk feldolgozza azokat az újságcikkeket, almanach részteket, narratív műveket, drámákat, dalokat, pamfleteket és verseket, amelyekben Mandrin valamilyen formában szerepelt.

LE YAOUAQ, J.: La mobilité sociale dans le milieu boutiquier parisine au 19e siècle. (A társadalmi mobilitás a párizsi üzlettulajdonosok körében a 19. században.)

MS, 1979:3. 89–112.

A kisüzlet tulajdonosok deklasszálódásának folyamatát vizsgálja a cikk. Elemzi a nagyszülők eredetét, a család nagyságát és az apa életében bekövetkezett üzleti szempontból szerencsétlen eseményeket.

HENTEBRYK, G.K.: Les patentables à Bruxelles au XIXe siècle. (Iparendéylek Brüsszelben a 19. században.)

MS, 1979:3. 63–88.

A szerző a 19. századi iparendéylek jegyzékét használja forrásul. A jegyzék elsősorban a kisüzemtulajdonosok, a kiskereskedők és a szabadfoglalkozásúak rétegének kutatását segíti elő. A forrásból kitűnik, hogy a 19. században a kisüzemtulajdonosok és kiskereskedők száma folyamatosan emelkedik, a nagyáruházak térhódítása ellenére is.

LUCET, Ch.: Lamartine, Tocqueville, Gobineau... Les ministres des Affaires étrangères de la Seconde République et leurs Cabinets. (Lamartine, Tocqueville, Gobineau... A Második Köztársaság külügyminiszterei és kabinetjei.)

RHD, 93. 1979:3–4. 248–278.

A külügyminiszterek és a jelentősebb miniszterek tevékenységének rövid ismertetése sok életrajzi vonatkozással.

LENGYELORSZÁG

- SKUBISZEWSKI, P.: Polska sztuka średniowieczna czy sztuka średniowieczna w Polsce? (Középkori lengyel művészet vagy középkori művészet Lengyelországban?)
KH, 86. 1979:4. 891–916.
Vitatik, melyet a szerző eredetileg a „Jahrbuch für Geschichte” számára készített azt vizsgálva, hogy vannak-e a lengyel kultúrának eltérő vonásai a középkorban, hogyan történik meg egy bizonyos regionalizáció a 13. században, amely egybeesik a lengyel állam területi szétdarabolódásával.
- WITKOWSKA, Á.: Kształtowanie się tradycji patnicznych w średniowiecznym Krakowie. (A zárandok-hagyományok alakulása a középkori Krakkóban.)
KH, 86. 1979:4. 965–985.
A Krakkóban eltemetett szentek, elsősorban Szaniszló püspök, Jan z Ket, Szymon z Lipnicy sírjánál kialakult kultusz a 15. században.
- URBAŃSKI, M.: Niektóre problemy ruchu kredytowego w ziemi sanockiej w 15 w. (A hitelforgalom néhány problémája a szanoki területen a 15. században.)
PH, 70. 1979:4. 627–652.
A különféle periratok alapján 1423 és 1506 között regisztrálja a hitelforgalom alakulását és annak különféle formáit (egyszerű kölcsön, hosszúlejáratú hitel, az ún. „wyderka”, családi tranzakciók stb.).
- SAMSONOWICZ, H.: Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski. (A késő középkori Lengyelország városainak száma és nagysága.)
KH, 86. 1979:4. 917–931.
A városok kiterjedését és rangsorolását az általuk a 15. században kiállított katonaság létszáma, ill. a városok piacörzetének akciórádiusza alapján vizsgálja.

MAGYARORSZÁG

- POKLUDA, Z.: Majetek uherské šlechty v českých zemích v 15.–20. století. (A magyar nemesek birtokai a cseh tartományokban a 15–20. században.)
CMM, 98. 1979:3–4. 296–325.
A cikk a Levéltári Közlemények 1975-ös évf. (235–276. p.) megjelent cikk rövidített és némileg átdolgozott változata.
- NUSSBACHER, G.: Contributii privitoare la miscarile sociale din sud-estul Transilvaniei la inceputul al 16.-lea. (Társadalmi mozgalmak Erdély dél-keleti részén a 16. század kezdetén.)
RI, 1979:7. 1315–1327.
Források alapján tárja föl a Tölcsvár környéki társadalmi viszonyokat, határvilágosságokat, amelyek során Béldi Pétert lefejezték.

ADLER, Ph.: Nation and Nationalism among the Serbs of Hungary 1790–1870. (Nemzet és nacionalizmus a magyarországi szerbek körében 1790–1870.)

EEQ, 13. 1979:3. 271–285.

A cikk I. Lipót császárnak a magyarországi szerbek számára 1690-ben adományozott privilégiumait elemzi. Vizsgálja a szerb vallási, kulturális és önkormányzati jogok körének alakulását a különböző történelmi korszakokban, egészen a kiegyezésig.

HORVÁTH, P.: O ucasti poddanych v protihabsburskych stavovskych povstaniach. (A jobbágyság részvétele a Habsburg-ellenes rendi felkelésekben.)

HC, 27, 1979:3. 357–368.

A cikk csatlakozik ahhoz a magyar történetírásban is egyre gyakrabban képviselt nézethez, hogy a jobbágyság a 17. századi rendi felkelésekben való részvételét az eddigi történetírás eltűszte. Külön foglalkozik a 17. századi rendi felkelésekben résztvevő jobbágyság kérdésével, de alaposabban a Rákóczi-szádharcban harcoló szlovák jobbágyság részvételének az okait és célját vizsgálja (egész szlovák ezredek harcoltak Rákóczi seregeiben).

NÉMETORSZÁG

WILD, R.: Freidenker in Deutschland. (Szabadgondolkodók Németországban.)

ZHF, 6. 1979:3. 253–286.

16–18. századi szabadgondolkodók Németországban. Fogalomtörténeti megközelítés.

BAUMGART, P.: Epochen der preussischen Monarchie im 18. Jahrhundert. (A porosz monarchia korszakai a 18. században.)

ZHF, 6. 1979:3. 287–316.

A porosz monarchia 18. századi története periodizálásának felülvizsgálata. Brandenburg-Poroszország birodalmi- és külpolitikájának, valamint belső struktúrájának összehasonlító vizsgálata.

KRABBE, W.R.: Munizipal Sozialismus und Interventionsstaat. Die Ausbreitung des Städtischen Leistungsverwaltung im Kaiserreich. (Municipális szocializmus és intervenció állam. A városi szolgáltatási igazgatás elterjedése a császárságban.)

GWU, 30. 1979:5. 265–283.

A municipális szocializmus fogalma a Fábiánus Társaság program- és fogalom-repertoárjában keletkezett, követelték többek között – a városi közellátási- és közlekedési üzemek kommunalizálását. Németországban hasonló fogalom jött létre, az állami szocializmus fogalma, amely az 1872–73-ban alapított egyesület, a „Verein für Socialpolitik” tevékenységével kapcsolódott össze. A tanulmány bemutatja az egyesület célkitűzéseit, működését és a városi szolgáltatások fejlődését Németországban.

ULLMANN, H.-P.: Industrielle Interessen und die Entstehung der deutschen Sozialversicherung. = 1880–1889. (Ipari érdekek és a német társadalombiztosítás keletkezése /1880–1889/.)

HZ, 1979:3. 574–610.

Bismarck szociálpolitikájának vizsgálata. Milyen körülmények között keletkezett a bismarcki munkásbiztosítás, miért vett részt a német ipar a biztosítási rendszerben és milyen hatással volt rá.

FLETCHER, R.: A Revisionist Looks at Imperialism: Eduard Bernstein's Critique of Imperialism and Kolonialpolitika, 1900–14. (Az imperializmus revizionista szemlélete: Eduard Bernstein az imperializmussal és a gyarmatosítási politikával kapcsolatos kritikája 1900–14.)

CEH, 12. 1979:3. 237–271.

A szerző bírálja az Eduard Bernstein I. világháború előtti nézeteiről kialakított véleményét. Megállapítása szerint az imperializmusról, a gyarmatosításról vallott revizionista nézetei kapcsán Bernstein nyíltan rámutatott a német külpolitika hibáira és veszélyeire.

JELAVICH, B.: Art and Mammon in Wilhelmine Germany: The Case of Frank Wedekind. (Művészet és pénz a vilmosi Németországban: Frank Wedekind esete.)

CEH, 12. 1979:3. 203–236.

A cikk Frank Wedekind német költőnek és színésznek a századforduló irodalmi életében elfoglalt helyét mutatja be.

CORNI, G.: L'agricultura nella repubblica di Weimar. (Mezőgazdaság és weimari közársaság.)

SSSt, 20. 1979:3. 525–546.

A nemzetiszocialista ideológia gyors elterjedését megkönnyítő válság-viszonyok elemzése.

ABRAHAM, D.: Constituting Hegemony: The Bourgeois Crisis, of Weimar Germany. (Hegemóniára törekvés: a weimari Németország burzsoá válsága.)

JMH, 51. 1979:3. 417–437.

A szerző szerint a weimari Németországban az uralkodó egység létrejöttét elsősorban az egyes szektorok közötti, sőt a szektorokon belüli gazdasági érdekelleték gátolták. Más érdekeket képviselt a hazai piacra gyártó munkaigényes nehézipar és a kevésbé munkaigényes, exportra orientált könnyűipar; a gabonatermelő földbirtokosság és az erős választóréteget alkotó tej- és élőállat-termelő mezőgazdasági lakosság. Az ellentéteket a liberális parlamentáris állam keretében nem tudták feloldani.

FINK, C.: Stresemann's Minority Policies, 1924–29. (Stresemann kisebbségi politikája 1924 és 29 között.)

JCH, 14. 1979:3. 403–422.

A tanulmány Gustav Stresemann német államférfi, a Népszövetség kisebbségi érdekek védelmezésével foglalkozó bizottságának tagja által képviselt nemzeti-

ségi politikát elemzi. A cikkíró szerint Stresemann nem okolható Németországnak a kisebbségekkel szemben tanúsított későbbi politikájáért.

PAULEY, B.F.: Fascism and the Führerprinzip The Austrian Exemple (Fasizmus és a vezérelv: az osztrák példa.)

CEH, 12. 1979:3. 272–296.

A cikk tárgya az európai fasizmus egyik közös ismertetőjelének tartott „vezérelv”. A szerző az osztrák fasiszta párt vezető személyiségeinek a világháború előtti politikai életben elfoglalt helyét elemzi.

OLASZORSZÁG

BERGHER, H. – COURTEUX, A. – MOUTON, J.: Une abbaye latine dans la société musulmane: Montreale au 12e siècle. (Egy latin apátság a muzulmán társadalomban: Monreale a 12. században.)

AESC, 34. 1979:3. 525–547.

A cikk bemutatja hogyan funkcionál Szicíliában egy rurális társadalom, és elemzi a latin apátság és a körötte élő muzulmánok társadalmi kapcsolatait a 11–13. századig.

RUGOLO, C.M.: Vicende di una famiglia e struttura cittadina nel secolo 15.: l'esempio di Messina. (Egy család tevékenysége és városi struktúrák a 15. században: Messina példája.)

NRS, 73. 1979:3–4. 292–330.

A délitáliai városi arisztokrácia vagyoni helyzete, társadalmi, politikai súlya, kapcsolatai a központi hatalommal – Szicília középkori várostípusa – hagyatéki leltárak feldolgozása alapján.

NISTRI, E.: Per una rilettura di Gregorio Leti. (G. Leti újraolvasásához.)

NRS, 73. 1979:3–4. 349–377.

A 17. századi olasz libertinus pamfletíró genfi, londoni, holland emigrációjában írt munkái elemzése.

RODA, M.: Processi per stregoneria in Val Leventina (1650.) (Boszorkányperek Leventina völgyében. 1650.)

NRS, 73. 1979:3–4. 331–348.

A kereszténység előtti hiedelmek és rítusok továbbélése az izoláltabb északitáliai hegyvidékeken – a boszorkánymitológia alapelemei – a pereket lefolytató hatóságok – a perbefogottak vallomásai.

LIBERATI, L.B.: Vescovo e clero a Cremona durante la I. Guerra Mondiale. (A püspök és a papság Cremonában az I. világháború idején.)

NRS, 73. 1979:3–4. 415–434.

Cazzani püspök politikai tevékenysége, az Actio Catolica jelentősége és hatóköre Észak-Olaszországban az I. világháború alatt.

D'ANTONE, L.: *Politica e cultura agraria: Arrigo Serpieri.* (Politika és agrártermelés: Arrigo Serpieri.)
 SSt, 20. 1979:3. 609–642.
 A fasiszta rendszer agrárpolitikája – Arrigo Serpieri „ruralista” ideológiája.)

COTTURRI, G.: *DC e Pci: note sul dibattito in corso.* (Kereszténydemokraták és kommunisták: megjegyzések a jelenlegi vitához.)
 CM, 17. 1979:4. 27–42.
 A legutóbbi olasz választások mérlege – perspektívák a jövő megújított elméleti és politikai munkálataihoz.

ROMÁNIA

CRISAN, I.H. *Continuitate neintrerupta pe vatra stramoseasca.* (Az ősi tűzhely kontinuitása.)
 ES, 1979:4. 43–66.
 A dáko-román elmélet historiográfiai ismertetésén kívül tartalmazza a régészeti emlékekre, kerámiákra vonatkozó adatokat is. Megállapítása szerint, egész Európában egyedül a román nép él ugyanazon a helyen, amelyen évezredekkel ezelőtt is élt.

CRISAN, I.H. *Statul dac condus de Burebista.* (A Burebista vezette dák állam.)
 RI, 32. 1979:7. 1215–1235.
 A tanulmány az önálló, független és központosított dák állam megalakulásának 2050. évfordulójára íródott.

PAPACOSTRA, S.: *Stefan si izbinda sa: Moldova independenta.* (Stefan elképzelése: a független Moldva.)
 MI, 1979: júl. 6–14.
 Nagy István (Stefan cel Mare) diplomáciai összeköttetései Európa szinte valamennyi fejedelmével.

MIHORDEA, V.: *Raporturile Moldovei si Tarii Romanestii cu tatarii in secolele 16–18.* (Moldva és Havasalföld kapcsolata a tatárokkal a 16–18. században.)
 RI, 1979:6. 1069–1097.
 A kapcsolat főleg anyagi természetű kötelezettségeket jelentett a román fejedelemségeknek.

JEWSBURY, G.F.: *Nationalism in the Danubian Principalities: 1800–1825 – a Reconsideration.* (Nacionalizmus a dunai fejedelemségekben 1800 és 1825 között – egy új felfogás.)
 EEQ, 13. 1979:3. 287–296.
 A szerző véleménye szerint Moldva és Havasalföld történelmében 1825 előtt nem alakult ki tudatos, összehangolt nacionalista szellem, bár a nacionalizmus, mint politikai törekvés, csíráiban létezett a bojárok körében. Ez azonban csupán feudális alapokon álló osztálynacionalizmus volt.

TUDOR, C.: Un document cartografic privind impartirea administrativa a Romaniei in 1865. (Egy térkép Románia 1865-ös közigazgatási felosztásáról.)

RI, 1979:5. 923–929.

Történeszek és egyéb szakemberek munkája nyomán készült el az egyik első térkép a modern Romániáról.

VELICHI, C.: Les emigrés et la formation des états nationaux. (Az emigráció és a nemzeti államok kialakulása.)

RES–EE, 1979:4. 777–782.

A Romániába emigrált bolgár politikusoknak nagy szerepe volt az 1850–1878 közötti időszakban a törökellenes háború előkészítésében. G.D. Rakovszki 1867-ben alakította ki a központukat Bukarestben, amely a román haladó értelmiség támogatását is élvezte.

BROWN, V.F.: The Movement for Reform in Rumania After World War I.: The Parliamentary Bloc Government of 1919–1920. (Romániai reformtörekvések az első világháborút követően és az 1919–20-as parlamentáris obstrukciós kormány.)

SR, 38. 1979:3. 456–472.

A cikk az I. világháború utáni román parlamenti unió és a Vaida-Voevod kormány politikai szerepét elemzi. Választ ad arra, hogy a kormány, sikeres külpolitikája ellenére, milyen, a reformtörekvések kapcsán kirobbant belső ellentétek hatására nem tudott megbirkózni az ország problémáival.

ZAHARIA, G. – FATU, M.: 1940 – Romania.

AI, 1979:6. 164–194.

Elemzi az 1918-tól megjelenő fasiszta típusú szervezeteket. Hangsúlyozza, hogy létezésüket megkönnyítette Románia elszigetelt helyzete; hogy az uralkodó osztály mintegy „bérbe vette” e szervezeteket a forradalmi mozgalom letörésére; s hogy igazi tömegbázist soha nem tudott szerezni magának. Rámutat arra, hogy mind a német, mind a magyar hasonló szervezetekkel szoros kapcsolatot tartottak fenn. A „fasiszta típusú szervezet” jelzőt más, polgári pártokra is kiterjeszti, pl. az Erdélyi Pártra is.

NEDELICU, F. Date noi privind legaturile Garzii de fier cu nazismul. (A Vaskardának a nácizmussal való kapcsolataira utaló új adatok.)

RI, 1979:7. 1351–1355.

A cikk közli Codreanu-nak egyik Münchenbe küldött levelét, amelyben kifejti véleményét a zsidókérdéssel kapcsolatban.

CONSTANTINIU, F.: Aspecte ale crizei regimului antonescian in ajunul insurectiei nationale armate antifasciste si antiimperialiste. (Az Antonescu-féle rendszer válsága az augusztusi fegyveres felkelést megelőző időszakban.)

RI, 1979:7. 1305–1315.

A Vaskárda és a fasiszta Németország kapcsolatainak utolsó szakaszát elemzi a tanulmány.

SPANYOLORSZÁG

- RUIZ, T.: Expansion et changement: la conquete de Séville et la société castillane. (1248–1350) (Expanzió és változás: Sevilla meghódítása és a kasztíliai társadalom /1248–1350./)
 AESC, 34. 1979: 548–565.
 A Reconquista társadalmi és gazdasági következményei. X. Alfonz szerepe az ún. városi lovagok szerepének növekedésében.
- BEM-AMI, S.: La rébellion universitaire en Espagne. (Az egyetemi felkelés Spanyolországban.)
 RHMC, 26. 1979:3. 365–390.
 Az egyetemi ifjúság részvétele azokban a harcokban, 1927 és 1931 között, amelyek végül a Második Spanyol Köztársaság születéséhez vezettek.
- MESCERJAKOV, M.T.: Internacional'nue brigadü v Iszapnii. (A nemzetközi brigádok Spanyolországban.)
 NNI, 1979:4. 37–54.
 A szerző kiegészítéseket tesz az önkéntes antifasiszta mozgalom történetéhez.

SZOVJETUNIO

- PETRUHIN, V.Ja – PUSKINA, T.A.: K predüstorii drevneruszszkogo goroda. (Az ó-orosz városok előtörténetéhez.)
 ISZSZSZR, 1979:4. 100–112.
 A szerzők a korábbi kutatások (11–13. századi városok) mellett lényegesnek tartják a 9–10. századi kereskedő és kézműves települések történetét.
- SZOBOLÉVA, N.A.: Szimvolü ruszszkoj goszudarsztvennoszti. (Az orosz államiság jelképei.)
 VI, 1979:6. 47–59.
 A heraldika kutatója az 1479-ben keletkezett első orosz címer ábráit elemzi.
- ABRAMOVICS, G.B.: Pomesztnaja politika v period bojarszskogo pravlenija v Roszszii. (Az oroszországi nemesi politika a bojár-uralom idején.)
 ISZSZSZR, 1979:4. 192–199.
 Az 1538–1843 között keletkezett adománylevelek, összeírások, szájhagyomány feljegyzéseinek analízise.
- SZKRÜNNIKOV, R.G.: Rannie szibirszkie letopiszi. (Az első szibériai kodexek.)
 ISZSZSZR, 1979:4. 82–99.
 A 17. század 20–30-as éveiben keletkezett egyik legrégebbi kódex „A Szibériai föld rövid leírása”-nak forráskritikai elemzése.

ALFEROVA, G.B. – HARLAMOV, V.A.: Kreposztñue ukreplenija Kieva vo vtoroj polovine 17. veka. (Kievi erődtímenyek a 17. század második felében.)

VI, 1979:7. 61–75.

A tanulmány aktualitását az adja, hogy a szerzők eddig nem publikált dokumentumokat találtak arra vonatkozóan, hogy a külpolitikailag veszélyeztetett Kievvben hogyan építették át az elavult faerődtímenyt korszerű föld-védelmi rendszerré.

KUBIS, K.: Rusko, severni válka a baltisky obchod. (Oroszország, az északi háború és a balti kereskedelem, 1690–1730.)

ČCH, 27. 1979:3. 380–414.

Ezzel a kérdéssel az eddigi történeti irodalom alig foglalkozott. A cikk az északi háború konkrét példáján elemzi a háború és a kereskedelem kölcsönös viszonyát. Oroszországnak a balti távkereskedelemben való részvétele, ill. egyre aktívabb bekapcsolódása alapján a szerző vázolja azokat a változásokat, amelyeket az északi háború a Keleti Baltikum vidéki államok, s végeredményben valamennyi érintett ország gazdasági fejlődésében jelentett a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.

HILDERMEIER, M.: Ständeordnung und sozialer Wandel: Russland in der Frühphase der Industrialisierung. (Rendiség és szociális változás: Oroszország az iparosítás kezdeti szakaszában.)

GG, 5. 1979:3. 313–336.

A 18. és 19. századi iparosítási kísérletek hatása a társadalmi struktúrára; a minden belüli és a rendek közötti mobilitás vizsgálata mellett kitér az osztályok keletkezésének problémájára is.

RASZKIN, D.I.: Iszpol'zovanie zakonodatel'nüh aktov v kreszt'janszkih cselobitnüh szeredinü 18. veka. (A törvények felhasználása a 18. századi paraszti kérvényekben.)

ISZSZSZR, 1979:4. 179–192.

Az orosz parasztok korabeli társadalmi tudatának vizsgálata. A tanulmányt majdnem 4 oldalas forrásjegyzék egészíti ki.

JASKIEWICZ, L.: Nowozytne samowadztwo rosyjskie i jego interpretacje. Przyczynke do dziejów abszolutyzmu w Rosji. (Az újkori orosz önkényuralom és interpretációi. Adalék az abszolutizmus történetéhez Oroszországban.)

PH, 70. 1979:4. 679–693.

A „szamoderzsavija” a cárizmus kormányzati–közjogi doktrínájának 20. század eleji értelmezései, elsősorban a kor oroszországi államjogi irodalmában.

DOSZTJAN, I.Sz.: „Evropejszkaja utopija” V.F. Malinovszkogo. (Malinovszkij Európai utópiája.)

VI, 1979:6. 32–46.

Az orosz felvilágosodás egyik eredeti gondolkodója, a Cárszkoje szeloi líceum első igazgatója, diplomata; filozófiai, közgazdasági és morális témák újonnan felfedezett írója Vaszilij Fjodorovics Malinovszkij (1765–1814.).

GERASZIMOVA, Ju.I.: Dekabriszt A.N. Murav'jev godü pervoj revoljucionnoj szituacii. (A dekabrista Muravjov az első forradalmi helyzet éveiben.)

ISZSZSZR, 1979:4. 164–172.

A meggyőződéses humanista társadalmi, politikai tevékenysége.

JOHANSON, Ch.: Autocratic Politics, Public Opinion, and Women's Medical Education during the Reign of Alexander II. 1855–1881. (Abszolutisztikus politika, közvélemény és a nők orvostani képzése II. Sándor uralkodásának idején, 1855–1881-ig.)

SR, 38. 1979:3. 426–443.

A szerző a női orvostképzés fejlődésének állomásait követi nyomon a krími háborút követő időszak Oroszországában. A női egyenjogúság megvalósulásának nehézkes folyamatában tükröződik II. Sándor cár önkényuralmának, a cári kormányzat szerveztlenségének, egyes állami tisztviselők korlátlan hatalmának és az orosz közvélemény erejének a kölcsönhatása.

HOCH, S.L. – AUGUSTINE, W.R.: The Tax Censures and the Decline of the Serf Population in Imperial Russia, 1833–1858. (Adóösszeírások és a jobbágynépeség hanyatlása az Orosz Birodalomban 1833 és 1858 között.)

SR, 38. 1979:3. 403–425.

A Nagy Péter által bevezetett fejadó eredményeképpen 1724 és 1858 között tíz alkalommal tartottak népességösszeírást az Orosz Birodalomban. Ezek adatai alapján a szerzők arra a kérdésre keresnek választ, hogy a jobbágyságnál kimutatható folyamatos népességcsökkenésre természeti (pl. alacsony születési arányszám, kolerajárvány) vagy pedig társadalmi (jobbágyszabadítás) tényezők hatottak inkább.

VEKSZEL'MAN, M.I.: Dejatel'noszt' ruszszkih komercseszkih bankov v Szrednej Azii i ih rol' v razvitii mesznoj burzsuaizii. (Az orosz kereskedelmi bankok közép-ázsiai tevékenysége és szerepük a helyi burzsoázia fejlődésében.)

ISZSZSZR, 1979:4. 150–164.

A múlt század 60–90-es éveiben az orosz kapitalizmus fejlődésének kiszélesedését kíséri figyelemmel a szerző.

AVRICH, P.: Bakunin and the United States. (Bakunin és az Egyesült Államok.)

IRSH, 24. 1979:3. 320–340.

Mikhail A. Bakunin orosz forradalmár, a szláv nemzetek egyesülésének élharcosa, 1861-ben szibériai száműzetéséből az USA-n keresztül Angliába szökött.

A szerző Bakunin eszméinek elterjedését és növekvő népszerűségét tárgyalja az Egyesült Államokban a század elejétől napjainkig.

GREGORY, P. A Note on Russia's Merchandise Balance and Balance of Payments during the Industrialization Era. (Oroszország kereskedelmi mérlege és a fizetési egyensúly az iparosítás korszakában.)

SR, 38. 1979:4. 655–662.

A szerző szembeszáll Sontag és Miller felfogásával, mely szerint a cári Orosz-

szág kereskedelmi mérlege 1880 és 1913 között nem lehetett annyira passzív mint ahogy erre a hivatalos adatok következtetni engednek. A szerző a korabeli kereskedelmi statisztikák összehasonlításával, a külföldi tartozások és követelések, valamint az aranytartalmak figyelembevételével kialakított véleményében cáfolja Sontagék állítását.

MOISZENKO, T.L.: Metodij izucsenija kreszt'janszkaj arendü v Roszszi po dannüm zemszkaj sztatistiki konca 19. veka. (Az oroszországi paraszti földbérlet kutatási módszerei a 19. század végi statisztikai adatok alapján.)

ISZSZSZR, 1979:4. 66–81.

Az 1880 és 1913 közötti vállalkozói és fogyasztói földbérletek elemzése.

MÜLLER, E.: Agrarfrage und Industrialisierung in Russland. 1890–1930. (Agrárkérdés és iparosítás Oroszországban, 1890–1930.)

GG, 5. 1979:3. 297–313.

A modernizációs kísérletek különböző fajtáit vizsgálja a szerző. Kitér az I. világháború előtti Vitte és Sztolipin-féle kísérletekre és az 1929-es kényszerkollektívizálásra is.

PERRINS, M.: Russian Military Policy in the Far East and the 1905 Revolution in the Russian Army. (Az orosz katonapolitika Távol-Keleten és az 1905-ös forradalom az orosz hadseregben.)

ESR, 9. 1979:3. 331–350.

A cikk felvázolja az oroszok elszigetelődésének okait a Távol-Keleten, a katonai vezetők nézeteltéréseit. Az orosz katonai vezetők „nem készültek komolyan” a Japán elleni háborúra. Leírja a katonai állományt ért hatásokat, majd azzal zárja a szerző a cikkét, hogy az 1905-ös háború morális krízist jelentett.

HAUMANN, H. Staatsintervention und Monopole im Zarenreich – ein Beispiel für Organisierten Kapitalismus? (Az állami intervenció és a monopóliumok a cári Oroszországban – a szervezett kapitalizmus egy példája?)

GG, 5. 1979:3. 336–356.

A nagyipar és a bankok állami kapcsolatait vizsgálja, részletesen elemzi a tőkések érdekképviselői szervezeteinek az államra gyakorolt befolyását, valamint az első világháború alatti gazdasági irányítási rendszer működését.

EICHWEDE, W.: Strukturprobleme der sowjetischen Industriearbeitschaft in der Zwanziger Jahren. (A szovjet ipari munkásság struktúrájának problémái a húszas években.)

GG, 5. 1979:3. 356–378.

A szerző véleménye szerint a szovjet munkáosztály nem alkotott – szociológiai értelemben – egységes egészet, szemben a parasztsággal, a gyárakban szétaprózódott munkásság így teljesen a rendszerhez volt kötve és a lényeges döntésekből ki volt zárva. A NEP-korszakban, valamelyest figyelembe vették a döntések meghozatalában a munkásság érdekeit is így rövid ideig a rendszert stabilizáló osztályvá vált.

- SHELLEY, L.: Soviet Criminology: Its Birth and Demise, 1917–1936. (Szovjet kriminológia, születése és elhalása 1917–1936.)
SR, 38. 1979:4. 614–648.
A szerző cikkében arra keres választ, hogy 1917 és 36 között mely politikai tényezők hatására szorultak háttérbe a szovjet kriminológiai kutatások.
- FAJN, L.E.: „Voennij kommunizm” i kolhoznoe sztroitel’sztvo. (A „hadikommunizmus” és a kolhoz-szervezés.)
ISZSZSZR, 1979:4. 121–132.
A mezőgazdaság szocialista átalakításának új aspektusa a hadikommunizmus hatása a folyamatra.
- ALTRICHTER, H.: Agrarstruktur und Agrarpolitik am Vorabend der Kollektivierung. (Agrárstruktúra és agrárpolitika a kollektivizálás előestéjén.)
GG, 5. 1979:3. 378–398.
Az 1917-es évtől kezdve kíséri figyelemmel az agrárstruktúra alakulását a Szovjetunióban.
- GONEC, V.: Otázky jednoty zahraničné politické aktivity Sovetské Ukrajiny a Sovetského Ruska pred vznikom SSSR. K pojmu diplomatický svazek soveských republik. (A Szovjet-Ukrajna és a Szovjet-Oroszország külpolitikai aktivitása egységének kérdései a Szovjetunió megalakulása előtt. A szovjet köztársaságok diplomáciai szövetsége fogalmához.)
CMM, 98. 1979:3. 231–261.
- RITTERSPORN, G.T.: Société et appareil d’État soviétique (1936–1938: contradictions et interférences.) (A szovjet társadalom és államapparátus: ellentmondások és interferenciák.)
AESC, 34. 1979:4. 843–867.
Hatalmi harcok az SZKP-n belül a 20-as, 30-as években. A vezető hivatalnok réteg társadalmi problémái. A dolgozó tömegek passzív ellenállási kísérletei.
- ZELENIN, I.E. – SUSZTOV, A.K.: Kolhozü i szel’szkoe hozjajsztvo Central’nogo promüslennogo rajona RSzFSzR v godü szocialiszticeszkogo sztroitel’sztva. (A mezőgazdaság és a kolhozok az Oroszországi Föderatív SzSzK központi ipari körzetében a szocialista építés éveiben.)
ISZSZSZR, 1979:4. 37–53.
A tanulmány a levéltári, statisztikai adatok gazdag dokumentálásával a nem-feketeföld zóna szocialista átszervezésének történetét írja le 1927 és 1937 között.
- Hibaigazítás* az 1982/3-as szám 73. oldalához: Az elsősor helyesen a következőképpen hangzik: A nagybirtokosok az 1530–40-es években kezdtek tömegesen reagálni az új helyzetre:

